

2003/3-4
XVIII. évf.

AETAS

NÓTÁRI TAMÁS

Numen és numinozítás - a római tekintélyfogalom
vallási aspektusai

TÓTH FERENC

A la hussarde...

(Adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez)

ZAKAR PÉTER

„Kossuth a magyarok Mózesé”

(Liberális egyháziak Kossuth-képe 1848/49-ben)

PAP JÓZSEF

A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?

URBÁN ALADÁR

A pesti Középponti Választmány lapja:
a Nép barátja 1848-ban

Bemutatjuk Várdy Béla történészt

Következő számunk tartalmából

SZIKRA DOROTTYA

Az 1891-es betegbiztosítási törvény bevezetése Magyarországon

BÓDY ZSOMBOR

A munka világának formálódása Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján

HÁMORI PÉTER

Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború között

KÖVÉR GYÖRGY

Az aranyjáradék-konverzió mérlege (1881–1884)

EGRY GÁBOR

Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei

GYÁNI GÁBOR

Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest

KELLER MÁRKUS

A piarista rend rekrutációja Magyarországon, 1890–1930

PAUL THOMPSON

Történelem és közösség

VÉRTESI LÁZÁR

Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei

Interjú Scott M. Eddie-vel

2003/3–4
XVIII. évfolyam

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:
PELYACH ISTVÁN

A kiadvány
a Fund for Central and East European Book Projects,

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
Nemzeti Kulturális Alapprogram,

Oktatási
Minisztérium

Oktatási Minisztérium,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Kultúrájáért Közalapítvány,
Szegedért Alapítvány
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

BENKES RéKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

MARÓTI EGON	
A görög olympiai győztesek heroizálása (Mitikus hiedelmek, kultikus tiszteletadás)	5
HOFFMANN ZSUZSANNA	
Divus Iulius (Adalékok a Caesar mítoszhoz)	12
SZÉKELY MELINDA	
„Theodosius amator pacis generisque Gothorum” (Theodosius gót politikájáról)	24
NÓTÁRI TAMÁS	
Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai	33
TÓTH FERENC	
A la hussarde... (Adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez)	55
GEBEI SÁNDOR	
Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban	68
ZAKAR PÉTER	
„Kossuth a magyarok Mózesé” (Liberális egyháziak Kossuthképe 1848/49-ben)	87
SZÁSZ GÉZA	
Kossuth Lajos elfogatása és perének első szakasza a francia kortárs szemével	109
PAP JÓZSEF	
A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?	119
WILLIAM CHRISTIAN JR.–KRASZNAI ZOLTÁN	
A limpiasi csodás feszület és Magyarország kálváriája	137

Műhely

URBÁN ALADÁR	
A pesti Középponti Választmány lapja: a <i>Nép barátja</i> 1848-ban	155

Elmélet és módszer

FRANK R. ANKERSMIT	
A historizmus (Szintézis-kísérlet)	189
GEORG G. IGGERS	
Megjegyzések F. R. Ankersmit „ <i>Historizmus. Szintézis-kísérlet</i> ” című írásához	205
FRANK R. ANKERSMIT	
Válasz Iggers professzornak (Fordította: Szeberényi Gábor)	210

JÜRGEN PIETERS	
Új historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között (Fordította: Lábadi Zsombor–Bereck Annamária)	215
<i>Múltidéző</i>	
SPIRA GYÖRGY	
Az olasz–magyar viszony történetéhez: egy úti céljától eltérített levél 1848 első hónapjából	230
<i>Vita</i>	
MISKOLCZY AMBRUS	
A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája	261
<i>Határainkon túl</i>	
„Célom a magyarság megismertetése az angolszász világgal...” Beszélgetés Várdy Béla történésszel. (Az interjút készítette: Csillag András)	267
Várdy Béla válogatott bibliográfiája	272
VÁRDY BÉLA	
Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban	286
<i>Figyelő</i>	
Ius commune Europaeum novum (Hamza Gábor: <i>Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján.</i>)	
NÓTÁRI TAMÁS	306
Források és óizraeli mindennapok (Kőszeghy Miklós: <i>Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából.</i>)	
HODOSSY-TAKÁCS ELŐD	312
Franciaország keresztény mindennapjai (Francois Lebrun: <i>Etre chrétien en France; sous l' Ancien Régime 1516–1790.</i>)	
MONOSTORI ADÉL	318
Utazás az utazás mélyére (Touati, Houari: <i>Islam et voyage au Moyen Age. Histoire et anthropologie d' une pratique lettrée.</i>)	
GELLÉRI GÁBOR	322
A lovagok kora (The Crusades and the Military Orders. <i>Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. In memoriam Sir Steven Runciman [1903–2000].</i>)	
BALOGH LÁSZLÓ	329
Számunk szerzői	334

A görög olympiai győztesek heroizálása

Mitikus hiedelmek, kultikus tiszteletadás

A görögök mentalitását áthatotta a versengés, az *agón* szelleme, az elsőségre törekvés. Ez az élet minden területén érvényesült, és már az *Ilias*ban kifejezést nyert: αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων.¹ Ez a felfogás megmutatkozott Rómában is, a költészettől kezdve a politikán át a hadvezetésig stb. E törekvés sikere hangsúlyozottan kifejezést, megfogalmazást nyert.²

Érthető módon előtérbe került ez a szempont a sportversengés területén, sőt elsősorban itt. Van ugyan olyan felfogás, amely ezt nem is a sajátos görög szellemiség jellemzőjének, hanem általános emberi törekvésnek tekinti. Az *Ilias*ból vett idézet azonban sportvetélkedéssel összefüggésben hangzott el. S nem ismerünk más olyan ókori népet, amelynek körében, életében olyan élénk sporttevékenység zajlott volna, olyan nagy ívű versenysorozatok születtek volna. Gondoljunk egyfelől arra, hogy a Kr. e. 776-ra datálható első olympiai versenytől a Kr. u. 385-ben megrendezett, korabeli feliraton szereplő, bizonyára utolsó, 291. olympiai játékok között jóval több, mint egy évezred, több mint 11 évszázad telt el. Másfelől tény, hogy a Kr. u. 2.–3. század során a Római Birodalom területén, főként a keleti, hellénizált felén több mint 150 – részben hosszabb időn át sorozatosan megrendezett – sportverseny színhelye ismeretes.³

A görögök az olympiai győzteseket s általában a versenyek győzteseit sokféle tiszteletadásban részesítették,⁴ csodálták teljesítményeiket, s a különösen kiemelkedő bajnokokat emberfeletti tulajdonságokkal ruházták fel, istenekhez hasonlónak⁵ nevezték, eredményeiket nem egyszer isteni származásuknak tulajdonították. Győztesszobraikat olykor már életükben különös tisztelettel övezték, s haláluk után egyenesen csodatévő erőt, gyógyító hatást tulajdonítottak az elhunytak szellemének, segítségükért folyamodtak;⁶ hőrozként, istenséget megillető megbecsüléssel illették, nemegyszer Apollo isten jóshelye, a delphoi Pythia parancsára,⁷ amint az alábbi példákbl látni fogjuk.

1. A dyméi *Oibotas* volt az első heroizált görög olympiai győztes. Oibotas, Oinias fia a 6. olympiai versenyen, 756-ban stadionfutásban aratott győzelmet.⁸ Az idők folyamán az

¹ 6,208.: „...hogyan legyek első mindig, a többi fölé kimagasló” (Ffordította: Devecseri G.) Vö. Billeter, G.: Die Anschauungen von Wesen des Griechentums. Leipzig – Berlin, 1911. 212–215. Decker, W.: Sport in der griechischen Antike. München, 1995. (a továbbiakban: Decker) 9. és köv.

² Az utóbbiakra bővebben lásd: Maróti E.: Antik Tanulmányok, 12. 1965. 33–37.

³ Harris, J. A.: Greek athlets and athletics. Indiana, 1964. (1967.) 226–227., 4. térkép. Maróti E.: Delphoi és a pythia sportversenyei. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Maróti 1995.) 100. és köv.

⁴ Részletesebben lásd: Ebert, J.: Griechische Epigramme auf Siegern an gymnischen und hippischen Agonen. Berlin, 1972. (a továbbiakban: Ebert) 9. és köv. Lásd még: Maróti 1995. 81–93.

⁵ ἰσόθεοι. Lásd: Lukianos: Anakhsarsis 10. Vö. Pindaros, *Oli* 150 és köv.

⁶ Hasonlóképpen, mint később a katolikus hívők a szentekhez.

⁷ Vö. például: Fontenrose, J.: The Hero as Athlet. In: *CSCA* 1 [1968] (a továbbiakban: Fontenrose) 73. és köv. Hermann, H.-V.: Die Siegerstatuen von Olympia. In: *Nikephoros* 1 [1988] (a továbbiakban: Hermann) 144. l. 42. jz.

⁸ Pausanias VI 3,8-, vö. VII 17, 6–7, 13–14. Lásd még: Moretti, G.: *Olympionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici*. Roma, 1957. (a továbbiakban: Moretti 1957.) Nr. 6. 6.

akhaiok között kialakult az a szokás, hogy azok, akik indulni szándékoztak a versenyen, előzőleg áldozatot mutattak be Oibotaszaknak, s ha győztek, megkoszorúzták az olympiai ligetben felállított szobrát.⁹ Ez azt jelenti, hogy poliszuk első olympiai bajnokát hőrozként tisztelték, támogatásáért folyamodtak hozzá,¹⁰ és kultikus tiszteletben részesítették, mint például a thasosiai Theogénest.

A Periégétés közlését lényegében tényként fogadhatjuk el. Azzal kapcsolatban azonban, amit a szoborállítástról és annak előzményeiről elbeszél, számos probléma merül fel. Ezekre a kérdésekre ezúttal nem térünk ki, mert támpontok hiányában nem találunk forrásközlésekkel alátámasztható válaszokat. Tárgyunk szempontjából a lényeg az a tény, amiből kiindultunk: a támogatásért folyamodás, a hála kifejezése; a hőroznak szóló tiszteletadás kialakulását nem tudjuk követni, ám az alább következő hasonló jelenségek alapján hosszú időszakra kell következtetnünk, amelyben a görögség világképét még erősen áthatották a mitikus képzetek, hiedelmek. Hasonló jelenségekkel főleg az archaikus korban, illetőleg a klasszikus időszakban találkozunk.¹¹

2. A pentathlongyőztes Euthyklésnek polgártársai a dél-itáliai Lokroi Epizephyroiban szobrot állítottak, és oltáránál havonta áldozatot mutattak be. A kezdeményezésről közelebbit nem tudunk.

Történt egyszer, hogy miközben Euthyklés követségben volt, távol otthonától, az a számár, amit korábban ajándékba kapott, visszatért korábbi gazdjához. Ez háziállatok esetében nem rendkívüli esemény. Az olimpon ellenségei viszont arra utaló bizonyítéknak értelmezték, hogy Euthyklést korábban megvesztegették, s ezért hazatértekor börtönbe vették, szobrát pedig megsemmisítették. Az istenek ezt a méltatlan eljárást dögvésszel büntették; erre a polgárok visszaállították a győztes atlétát megillető tisztelet kifejezési formáit.¹²

Moretti Euthyklés győzelmét 488-ra, a 73. olympia idejére teszi. Viszont az 5. század eleje körüli évtizedekben diadalmaskodó, majd azt követően hőrozként tisztelt olympiai győztesek mind nehéztalétikai versenyszámokban aratták sikereiket, elsősorban ökölvívásban, ezért esetleg korábbi időre kell gondolnunk.

3. Az astypalaiai Kleomédést¹³ riasztó és rejtélyes előzmények után, mai megítélésünk szerint méltatlanul minősítette hőroznak a Pythia.

Kleomédés, a 72. olympia (492) ökölvívó győztese a döntő összecsapás során ütésével megölte ellenfelét, az epidauroszi Ikkost. A versenybírák ezért megfosztották győzelmétől. Erre ő eszt veszttve hazarohant, ott tombolva ledöntötte az iskola tetőszerkezetét, 60 ott tartózkodó gyermek halálát okozva. Mikor polgártársai ezért megakarták kövezni, Athéné templomába menekült, elrejtőzött egy ládába, amelyet belülről bezárt. Mikor üldözői megtalálták a ládát, nem tudták kinyitni; erre nagy nehezen szétverték, azonban Kleomédést sem élve, sem holtan nem találták benne. A rendkívüli helyzetben küldöttséget menesztettek Delphoiiba, hogy a jósdától megtudakolják, mi is történt Kleomédésszel. A Pythia azt válaszolta: Kleomédés volt Astypalaia utolsó hőrosza (ύστατος ήρωον), tiszteljék áldozatokkal, mert nem volt halandó.¹⁴

⁹ Pausanias VII 17,14. A szobrot a hagyomány szerint 300 év késéssel állították fel, a Pythia utasítására. Vö. Fontenrose 74–75. Hermann 138. I. 6. jz.

¹⁰ Erre vonatkozóan lásd Moretti 1957.

¹¹ Vö. Farnell, L. R.: Greek Herokultes and Ideas of Immortality. 1921. 365. és köv.

¹² Lásd: Moretti 1957. nr. 180., 83–84. Fontenrose 74. Kallimakhos fg. 84–85. (Pf.) Oinomaioi Eusebiusnál, Praep. evang. V. 34,1. 232.

¹³ Lásd: Moretti 1957. nr. 174., 82. Vö. Fontenrose 73–74. Poliakoff, M. B.: Combat Sports in the Ancient World. New-Haven – London, 1987. (a továbbiakban: Poliakoff) 123–124. 128. I. és 13. jz. 185. I. és 26. jz.

¹⁴ Vö. Pausanias problematikusan elbeszélését, VI 9,7–8.

4. Az ökölvívó krétai *Diognétos*¹⁵ az összecsapás során ugyancsak megölte ellenfelét, Héraklést. Az éliszi versenybírák ezért megtagadták megkoszorúzását, sőt elkergették. Polgártársai mégis hőszként tisztelték.¹⁶ Vajon miért? Merő lokálpatriotizmusból, tekintve, hogy a győztes poliszának, szülőföldjének is dicsőséget szerez. Ne felejtjük el, hogy a legkurtább győztesfeliratokon is feltüntették a versenyző poliszát, otthon ezt el is várták. A polisz megjelölését úgy tekintették, mint az atlétának a közösségéhez fűződő kapcsolatának kifejezését. Tehát a diszkvalifikálástól függetlenül, annak ellenére tarthatták Diognétost ténylegesen győztesnek; ez azonban még nem lehetett elegendő indok a heroizálására. Poliakoff¹⁷ a gesztusban szerepet tulajdonít a helyi politika, az egyes családok befolyásának. A hőrostt ugyanis a közösség pártfogójának is válték.

A fentiekben találkoztunk az 5. század eleje körüli évtizedekben szereplő – részben már elhunyt – versenyzők heroizálásával. E kevésbé nevezetes atlétákról a gyér forráshagyományozás és a közlések számos bizonytalansága folytán nincs módunk reális képet rajzolni. Egészen más azonban a helyzet a görög sportélet három kiemelkedő alakjának esetében, akikről már nemcsak írásos – feliratos vagy irodalmi – források, hanem tárgyi emlékek alapján is szólhatunk, az adott témakör vonatkozásában is.

5. A görögakta területek északi részén fekvő Thasos szigetén született *Theogenés*,¹⁸ Timoxenés (vagy Timosthenés) fia, aki az ókori hellén sport világának egyik legkiemelkedőbb alakja volt.¹⁹ Győzelmeit kevés kivétellel a nehéztatlétikai küzdősportok területén aratta. Így első olympiai győzelmét 480-ban, a 75. versenyjátékokon érte el, ökölvívásban, miután legyőzte a dél-itáliai Euthymost, a korábbi győztest. A következő játékokon (a 476. évi 76. olympián) pankrationban győzedelmeskedett. Mindkét alkalommal *periodos*-győztes²⁰ volt, azaz megnyerte olympiai győztes versenyszámát a delphoi pythián, az isthmián és a nemeán is, tehát a megfelelő olympiai *periodos*, ciklus négy koszorús pánhellén versenyének teljes körén.

A pythián Theogenés három alkalommal győzött ökölvívásban, valószínűleg 482-ben, 478-ban és 474-ben. A harmadik esetben ellenfél nélkül, mert bizonyára senki sem mert kiállni a félelmetes hírví – és testalkatú – ökölvívó ellen. Már csak azért sem, mert az összecsapások során komoly sérüléseket lehetett elszenvedni; gondoljunk csak az ujjak köré csavart kemény bőrtekerics súlyosbította ökölcsepások következményeire.²¹ Így járt maga Theogenés is az említett Euthymos elleni küzdelme során: a nehéz ökölharcban ugyan győzelmet aratott, de kimerültségére hivatkozva visszalépett a soron következő pankration küzdelmeitől. A kérlelhetetlen versenybírák azonban nem fogadták el Theogenés indokait,

¹⁵ Lásd: Moretti 1957. nr. 181., 84. Eitrem, in RE VIII 1113.

¹⁶ Ptolemaios Plotinosnál, 151 B.

¹⁷ Poliakoff 128–129.

¹⁸ Így szerepel delphoi verses győzelmi feliratán; a prózai győzelmi katalóguson és némely szerzőnél *Theogenés* olvasható, Pausaniasnál (VI 11,2) *Theagenés*.

¹⁹ Pályafutásához újabban lásd: Maróti E.: A delphoi pythia sportversenyeinek győztesei. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Maróti 2000.) 22. sz., a korábbi mérvadó irodalommal, a 106. sz. jegyzetben. Decker 133–136.

²⁰ Mező Ferenc megnevezésével „körgyőztes” volt az, aki ilyen teljesítményt ért el. A *periodos*-győzelem mibenlétéhez lásd: Maróti E.: Antik Tanulmányok, 32. 1985–86. 1–17.

²¹ Némi fogalmat alkothatunk erről a római Museo Nazionale pihenő ökölvívót ábrázoló ismert szobra alapján; lásd újabban: Geominy, W. – Lehmann, St.: Zum Bronzbild des sitzenden Faustkämpfers in Museo Nazionale Romano. Stadion, XV/2. 1989. 139–165., 7 fényképpel. Az ökölvívó ábrázolásának hivatott elemzését adja Rudolph, W.: Olympischer Kampfsport in der Antike. Berlin, 1965. 25–26.

hanem óriási pénzbírságot róttak ki rá: I talanton (*talentum*) ezüstöt²² kellett fizetnie büntetésül. Ebből az összegből akkoriban egy egész marhacsordát lehetett venni.

Az atléta előkelő, gazdag családjából²³ kifizette a büntetést, így azután Theogenés elindulhatott a következő olimpián is, ahol győzni tudott pankrationban, ahogy ma mondanánk: abban a számban is bizonyítani akart. Az olimpiai versenyeken viszont a továbbiakban nem vett részt, vagy sértődöttségből – ami érthető volna –, vagy pedig egy Euthymosszal történt megállapodásnak megfelelően. A versenyzést azonban nem hagyta abba, sőt, hatalmas számú koszorús, illetőleg díjazott versenyen indult és aratott győzelmet, elsősorban ökölvívásban és pankrationban; az előbbi versenyszámban több mint húsz éven keresztül megőrizte veretlenségét. Győzelmeinek számát delphoi verses felirata 1300-ban jelöli meg, Pausanias (VI 11,4) 1400-at említ,²⁴ Plutarkhos pedig 1200-at (*Praec. rei publ. gerendae* 12). A számadatokat illetően W. Decker hívja fel a figyelmünket arra, hogy nyilván nem egy-egy verseny végső megnyerésére kell gondolnunk, hanem a versenyek során az egyes megnyert összecsapásokra.²⁵ Tekintettel azonban arra, hogy az ökölvívásban a résztvevők száma esetenként nem lehetett nagy, nem beszélve az ellenfél nélkül aratott győzelmekről, a megnyert versenyek száma sem lehetett csekély.²⁶

Theogenés versenyzői pályafutásának befejezése után visszatért szülőföldjére, ahol sportdicsősége és családjának társadalmi helyzete révén jelentős közéleti szerepet játszott.

Versenyzői sikereire fizikai adottságai megfelelő racionális magyarázatul szolgálnak: Pausanias (VI 11,2) említi Theogenés herkulesi termetét. (A görögöknek Héraklés testalkatára vonatkozó elképzeléseiről képet adnak a hērosz – zömmel csak másolatban fennmaradt – szobrai. Különbözik az istenek mitikus versenyében Héraklés birkózásban és pankrationban győzött a hagyomány szerint, ezért nevezték később azokat, akik egyazon olimpián e két számban szereztek koszorút, hēraklési kettősgyőzteseknek.²⁷) A Theogenés életnagyságú olimpiai győztesszobra talapzatának felső részén található nyom alapján 210 cm-es testmagasságra lehet következtetni; talpa lenyomatának hossza 30 cm volt. Nem nehéz belátni, hogy termete, testsúlya, ereje és nyilván arányosan hosszú karjai mekkora előnyt jelentettek számára.²⁸ Már Philostratos megállapította, hogy az ökölvívásban a nagyobb termetű és nehezebb testsúlyú versenyző győzelmi esélyei kedvezőbbek (Περὶ γυμναστικής 34).

Az átlag feletti sportteljesítményt azonban a görögök emberfelettinak tekintették, ezért emberfeletti tényezőkkel magyarázták. Thasoson elterjedt az a legenda, hogy Theogenés valóságos apja nem Timoxenés, Héraklés kultuszának papja volt, hanem maga a hērosz.

Theogenésnek sikeres versenyzői pályafutása nemcsak tisztelőket szerzett, hanem – amint az lenni szokott – irigyeket, ellenségeket is. Pausanias elbeszélése szerint²⁹ egy polgártársa például, aki az atléta életében nem mert szembeállni vele, halála után úgy tomolta ki gyűlöletét, hogy „minden éjszaka odament Theogenés szobrához, és megkorbá-

²² I talanton súlya 26,2 kg volt, azaz 6000 athéni drakhma.

²³ Theogenés arisztokrata származásának megkérdőjelezéséhez lásd: Poliakoff 183–184. l. 11. jz.

²⁴ Pausanias erre vonatkozó adatközlései ellentmondóak: VI 11,5 fogadható el helyesnek, VI 6,5 viszont téves.

²⁵ Decker 134.

²⁶ A résztvevők létszámának kérdéséhez lásd: Crowther, N. B.: Number of Combattants in Greek Athletic Combats. *Nikephoros*, 2. 1993. 39–52.

²⁷ Vö. Maróti E.: *Antik Tanulmányok*, 32. 2. l. 6–12. jz.

²⁸ Vö. Pomtow, H. In: Dittenberger, G.: *SYLLOGE INSCRIPTIONUM GRAECARUM*.³ (*Syll.* ³) Leipzig, 1915. I. nr. 36. 39.

²⁹ A következő Pausanias-idézeteket fordította: Vekerdi J. In: *Színház és stadion*. Szerkesztette: Ritoók Zs. Budapest, 1968. 140. Újabbán Muraközy Gyula fordításában Pauszaniász „Görögország leírása” egészében megjelent, Budapest 2000. I–II.

csolta az ércet, mintha ezzel Theogenésnek tudna fájdalmat okozni. A szobor azzal vetett véget a sérelemnek, hogy rázuhant az emberre. A halott fiai vádat emeltek a szobor ellen gyilkosság címén; Drakón rendelkezését követve, aki az athéniaknak írt törvényekben kimondja gyilkosságra vonatkozóan, hogy élettelen tárgyakat is el kell távolítani a város területéről, ha emberre rázuhanya halálát okozták, a thasosiak tengerbe vetették a szobrot. Egy idő múltán azonban, amikor Thasos földje nem hozott termést, követeket küldtek Delphoiba. „A Pythia első, homályos, félreértett válasza után kivilágott, hogy Apollo döntése „rehabilitálta” Theogenést, illetőleg a szobrát. (Ne felejtjük el, hogy Apollo az istenek említett mitikus vetélkedésén a hagyomány szerint ökölvívásban győzött: így a jósdá válasza az istenségnek mintegy „sporttársa” iránti szolidaritását fejezte ki.) A tanácstalan thasosiak végül halászsokat küldtek ki, akik azután kifogták és a partra vontatták a bronzszobrot. „A thasosiak eredeti helyén állították fel újra,³⁰ és áldozatot szoktak bemutatni neki, mint az istenségeknek. Hellas más vidékein és a barbárok között³¹ is sok helyen tudunk Theogenést ábrázoló szobrokról, aki betegségeket gyógyít, és a helyi lakosság körében tiszteletnek örvend.”³²

Pausanias előadását (VI 11,2–.) a Theogenés tiszteletére bemutatott áldozatokról, szobra gyógyító hatásáról anekdotának is tarthatnánk.³³ Az efféle szokásokra és ilyen hiedelmek meglétére vonatkozó közléseket azonban epigráfiai adatok és régészeti leletek is igazolják. Az első támpont, a legkorábbi bizonyíték Theogenés kultuszára vonatkozóan egy delphoi felirat részlete, amely a hozzá intézett fohászt, könyörgést említi: [Θεο]γ[έν]ει [ἐ]πιφανεί εὐχῇν.³⁴

Theogenés héroónjának³⁵ feltárásakor Thasoson 1959-ben előkerült két Kr. e. I. századból származó felirat. Az egyik az áldozati előírásokat tartalmazza Theogenés kultuszához és egy kultikus építmény elkészítésére vonatkozó tanácsi határozat szövegét; a másik a hérosz támogatását ígéri az áldozatot bemutató és családja számára.³⁶ Utóbb a thasosi agorán 1948 és 1951 között négy 4. századi felirattöredéket találtak Theogenés győzelmi katalógusából; ezeknek a maradványoknak a szövege közelebb áll az olympiai feliratokhoz, mint a delphoihoz.³⁷

³⁰ Dion. Chrisoth. XXX 22. szerint Theogenés bronzszobra a város közepén állt. Martin, R., illetve Pouilloux, J. (BCH 1940/41, 197. l. 2. jz., ill. Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. Paris, 1954. (a továbbiakban: Pouilloux) 64. l. 5. jz.) szerint viszont a héroón közepén. Ezt a megállapítást igazolták a későbbi feltárások, lásd: Guide de Thasos, Paris, 1968. 32.

³¹ Pouilloux 66. l. 1. jz. szerint ez Ázsiára, közelebbről Thrákiára értendő.

³² Eusebius, *Praep. evang.* V 34,8. gúnyosan megjegyzi, hogy a pogány istenek szerették a brutális erőt; Lukianos ugyancsak ironikusan említi meg (Az istenek gyűlése 12), hogy Theogenés szobra gyógyítja a lázas betegeket. Lásd még: Dion. Chrysosth. hasonló közlését, 31,95. Vö. Mező F.: Az olympiai játékok története. Budapest, 1978². 117–118.

³³ Így Hermann 75–76. megjegyzi, hogy Pausanias adatait részben nem irodalmi forrásokból méríti, hanem olykor elfogult helyi „idegenvezetők” közléseiből. Fontenrose pedig (75–76.) összeállítja a heroizált atléták kultikus tiszteletének hasonló motívumait, mintegy sugallva ezzel, hogy nemegyszer hagyományos toposzokról lehet szó; azonban az idevonatkozó feliratos és régészeti adatokról, tárgyi bizonyítékokról egyaránt alig ejtenek szót.

³⁴ IG XII Suppl. 8 [1935] 425. A feliraton Picard, Ch. ismerte fel Theogenés nevét még 1939-ben, majd Pouilloux állította helyre a szöveget 1954-ben, ill. REA 76. [1952] 277–.

³⁵ Theogenés szentélye az agora észak-nyugati sarkában volt. Feltárásához lásd még Chamoux, Fr.: Thasiaca. In. BCH Suppl. V. 1979, 143–.

³⁶ Lásd: Martin, R. Bulletin de Correspondance Hellénique, (BCH) 64–65. [1940–41] 136–. + VIII tábla.

³⁷ Lásd: BCH 73. [1949] 559., lásd még: Pouilloux I 78–, továbbá IX 3. fotótábla. A fentiekhez lásd még Moretti, L.: Iscrizioni agonistiche greche. Roma, 1953. (a továbbiakban: Moretti 1953.) 54–55. l. a 21. sz. felirathoz és Ebert 121–122 a 37. sz. felirathoz.

Mindebből látható, hogy Theogenés kultuszának nyomai Thasos szigetén századokon át fennmaradtak.

6. *Euthymos*, Astyklés fia három ízben győzött ökölvívásban az olympiai versenyeken, amint azt a samosi Pythagoras alkotta szobrának talapzatán olvasható négy soros epigramma büszkén hirdeti az utókor számára.³⁸ A dél-itáliai Lokrisban, a Zephyrion hegyfoknál fekvő poliszban született atléta első győzelmét a 74. olympián aratta, 484-ben. Ezt követően vereséget szenvedett Theogenéstől, aki azonban a továbbiakban nem indult ökölvívásban, így a győzelmi koszorút 476-ban és 472-ben *Euthymos* szerezte meg.

Az idősebb Plinius szerint még életében hérosszá avatták: *consecratus est virus* – a delphoi jósdá parancsára és Jupiter (azaz Zeus) tanúságtétele alapján, miután az Olympiában és poliszában felállított szobrai ugyanazon a napon villámcsapás sújtotta.³⁹

Miután *Euthymos* hazatért a lucaniai Temesába (ma Tempa), hérosznak kijáró kultikus tisztelet övezte, azt követően, hogy megszabadította poliszát a vidéket sanyargató démontól, amely évente egy-egy hajadont követelt áldozatul. A hőstett a Kaikinos, Lokroi és Rhégion határfolyója mellett történt. A közhit a folyót tartotta *Euthymos* apjának.⁴⁰ A folyók isteneit általában bika alakjában képzeltek el. A helyi hiedelemnek tárgyi emléke is fennmaradt egy lokroi terrakotta ábrázoláson. Ez egyfelől a megszemélyesített Kaikinos folyót, másfelől egy szakálltalan ifút ábrázol, mellette az [E]ϋθυμ[ο]ς felirattal.⁴¹ *Euthymos* magas kort ért meg, s nem mint közönséges halandó hunyt el, hanem eltűnt a Kaikinos folyóban.⁴²

7. Legendás ökölvívó volt az Eratidák nemzetségéből származó *Diagoras*, Damagétos fia. *Diagoras*⁴³ 464-ben, a 79. olympián szerzett koszorút ökölvívásban. A különböző versenyeken elért győzelmeiről legelőször Pindarostól értesülünk. A költő VII. olympiai epinikionjában eléggé körülményes, mitológiai utalásokkal ékesített megfogalmazásából kiderül, hogy az atléta 1–1 győzelmet aratott az olympiai és a pythói játékokon (5–17., ill. 28–31. sorok). Az isthmián 4, a nemeán 2 alkalommal győzött (81–82). Ezek szerint *Diagoras periodosgyőztes* volt. Pindaros felsorolja továbbá az Athénban, Argosban, Arkádiában, Thébaiban, Boiotiában, Aiginában, Pellénében és Megarában elért sikereit is (82–87).

Diagorast sportdinasztia megalapítójának mondhatjuk, ugyanis mindhárom fia olympiai bajnok lett, egytől egyig küzdőszámokban. Legidősebb fia, a nagyapja nevét viselő *Damagétos* két alkalommal győzött pankrationban, a középső fiú, *Agésilaos* ökölvívásban, a legkisebbik, *Dorieus* pedig három egymást követő olympián pankrationban, s mindhárom alkalommal *periodosgyőztes* is lett.⁴⁴ Ezzel kapcsolatban a győzelmi ódához írt scholion kiemeli: ilyen eset, hogy apa és három fia egyaránt győzelmet aratott az olympiai versenyeken, nem történt meg azóta, hogy Héraklész megalapította a játékokat. Ezt megtoldhatjuk

³⁸ Inscr. Olymp. 144., vö. Moretti 1953. 13. sz. és a 31–32. l., ill. Moretti 1957. 191. 214. l. 227. sz. Poliakoff 122–123. l. 184. l. 12. jz.

³⁹ Plin. N. H. VII 152., vö. Kallimakhos, fg. 98–. (Pf.) Plinius hagyományozott *semper* (sc. victor) szavát már korábban *saepe*-re emendálták; ezért meglepő, hogy például Fontenrose a szöveg-hagyománynak megfelelően közli, holott nyilvánvalóan értelmé szerint is téves a szöveg.

⁴⁰ Pausanias 6,6,4–5

⁴¹ Közzölte Arias, P. E. In: Siculorum Gymnasium, 1941. 77–., ill. Notizie dei scavi, 1946. 146–. Különben Pausanias is említ egy hasonló jelenetet ábrázoló festményt, amely összefüggésben lehetett a terrakotta képpel, esetleg a mintája lehetett. Mindkét ábrázolás a hiedelem tartós meglétére vall.

⁴² Ailianos, 8, 18, 5. Pausanias nem jelöl meg konkrét körülményeket. Ailianos alkalmasint kombinálja a tengerbe menekülő elűzött démon és a hérosz rejtélyes eltűnésének hagyományát.

⁴³ *Diagorasról* összefoglalóan, a korábbi lényeges irodalmat feltüntetve lásd: Maróti E.: Bajnok dinasztia az antik sportéletben. Aetas, 1999. 1–2. szám, 123–., különösen a 125. és köv. Vö. Maróti 2000. 37. sz. 42–., 184–200. jz.

⁴⁴ *Dorieushoz* lásd Maróti 2000. 51. sz. 52–53. l.

még azzal, hogy Diagoras két lányától született két unokája is csatlakozott a győztes családtagok sorához: Euklés a felnőttek (ἄνδρες) kategóriájában nyerte meg az ökölvívást, unokatestvére, Peisir(r)hodos pedig a fiatalok (παῖδες) korcsoportjában.⁴⁵

A boldog, büszke apa életének legszebb napja lehetett, amikor két idősebbik fia, Damagétos és Akusilaos egyazon napon nyert olympiai koszorút.⁴⁶

A hatalmas termetű férfiút⁴⁷ a hagyomány Hermés isten sarjának tartotta. A tárgyalt VII. epinikion 1. scholionja erről a következőket mondja: Diagorasról azt mesélik, hogy Hermés isten nemzette őt. Ugyanis amikor anyja egyszer a vidéket járta, a nagy melegben elfáradt, leheveredett és elaludt egy Hermésnek szentelt ligetben; az istenség magáévá tette őt, s ezt követően szülte aztán Diagorast, a legnagyobb ökölvívót Héraklés óta.⁴⁸

*

Szembetűnő, hogy a legendákkal övezett, kultikus tiszteletben részesített, hőrozként, félstenként ünnepelt olympiai győztesek túlnyomórészt ökölvívók voltak. Theogenés is elsősorban ökölvívásban volt verhetetlen. Egyes kutatók szerint – a hellenisztikus és a római korban – ugyan a változatos, látványos pankration lett a legnépszerűbb versenyszám; a korábbi időkben, a klasszikus görög korszakban azonban – akárcsak napjainkban – az ökölvívás nagyjainak volt a legtöbb fanatikus tisztelőjük; az alakjuk körül kialakult legendák, mitikus képzetek indítéka és magyarázata is részben ez lehetett.

MARÓTI, EGON

The heroification of Greek Olympic champions. Mythical beliefs – cultic adoration

Ancient Greeks showed reverence to their Olympic champions in several ways. For instance, they often erected life-size statues for them in the Olympic grove or in their hometowns. They attributed magical power to these, making sacrifices to them, and they often attributed victories to their divine origin. From the earliest times, the following Olympic champions are known as heroes: Oibotas – running (756 BC ?), Euythycles – pentathlon (probably in 488 BC), Cleomedes – boxing (492 BC), Diognetus – boxing, too. Most cultic significance is associated with Theogenes of Thasos, who won in boxing in 480 (BC) and in professional wrestling in 476 (BC). He did not find his match in boxing for 22 years. According to legend, his father was no one else but Heracles. At his cultic shrine in Thasos, objects and inscriptions related to sacrifices made in his honour were elevated. Diagoras of Rhodes, who also won in boxing, in 464 BC, was famed for being a descendent of Hermes.

⁴⁵ Győztesszobraik egy csoportban álltak, egymás mellett az olympiai ligetben. Az elveszett szobrok helyének azonosítását a fennmaradt feliratok segítik. A témához újabban lásd: Herrmann 143., 36. jz. Decker: *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike* 3. Stuttgart – Weimar, 1997. 510.

⁴⁶ Az esetet elbeszélő forrásokban több téves közlés áll; így Pindaros, *Ol. VII. Schol., Inscr. A.*, *Gellius* I 5,3; vö. Maróti 2000. 195. jz.

⁴⁷ Pindaros 27–28. sor: *πελώριον ἄνδρα*

⁴⁸ Vö. Pind. *Ol. VII. Schol. Inscr. / A*, a. c., p. 196, 199. (DR.)

HOFFMANN ZSUZSANNA

Divus Iulius

Adalékok a Caesar mítoszhoz

Minden történelmi kor megteremti a maga értékrendjét, elvek és eszmények sajátos harmóniáját, következőképpen a maga hőseit is. Lényegében minden kornak megvolt a maga Caesarja, ez a jelenség egyben a jeles római karizmájáról is tanúskodik.

1. Caesar rendkívüli, minden eddigi mértéket messze felülmúló megtiszteltetések sorát a történetíró Appianos a római polgárháborúkról írott munkájában a következőképpen összegzi:¹ „Hogy kedvében járjanak, minden emberi mértéket meghaladó tiszteletben részesítették. Itália minden tribusában, minden provinciájában és minden Rómával szövetséges királyság területén áldozatokat, ünnepi játékokat rendeztek, s a szentélyekben és a köztereken egymást érték a fogadalmi felajánlások. Képmásait különböző feliratokkal ékesítették, egyes szobrainak fejére a haza megmentőjét illető babérkoszorút helyeztek – amilyenllyen egykor a megmentettek tisztelték meg életmentőjüket. A haza atyjának nevezték, élethossziglani dictatornak választották, consulnak pedig tíz évre. Kimondták, hogy személye szent és sérthetetlen, hogy elefántcsonttal és arannyal díszített trónszéken ülve irányítsa a közügyeket, mindenkor triumphatori öltözetben mutathasson be áldozatot, a város ünnepelje meg évenként azokat a napokat, amelyeken az ütközetek során győzött, őt évenként pedig papok és papnők tartsanak érte nyilvános könyörgést és minden, bármely tisztségre választott személy haladéktalanul tegyen esküt, hogy Caesar egyetlen határozatának sem fog ellene tenni. Születésnapjának tiszteletére a Quintilis hónapot eredeti neve helyett Iuliusnak nevezték el. Számos templom létesítését szavazták meg számára, mintha csak isten lenne, többek között egy közös templomot Caesar és Clementia (a Könyörületesség istennője) számára, amelyben egy szobor úgy ábrázolta őket, amint egymásnak kezét nyújtanak. Miközben tehát rettegtek zsarnoki uralmától, ugyanakkor könyörögtek is hozzá, legyen hozzájuk irgalmas.”²

Több mint kétezer esztendő távlatától nehéz egy ilyen karizmatikus személyiség portréját megrajzolni, képet adni arról, milyen is volt valójában, és mi lehet a magyarázata a személyét övező különleges mítosznak. Először is tekintsük át röviden, milyennek látták őt közvetlen kortársai, illetőleg hogyan vélekedtek rendkívüli személyiségéről a későbbi antik szerzők. A kérdés megválaszolásához rendelkezésünkre áll egy egzaktnak tekinthető forráscsoport, nevezetesen a *Corpus Caesarianum*,³ amelyben magának Caesarnak az írásait is olvashatjuk. A *Corpus*ban található munkák szerzősége vitatott ugyan, de közülük kettőt, a gall háborúról (kivéve a 8. könyvet) és a polgárháborúról szóló kommentárt bizonyosan Caesar írta. Beszámolójában tárgyilagosnak igyekezett mutatkozni, és elhallgatott rá nézve kedvezőtlen fordulatokat (főként a polgárháború vonatkozásában), de egészében az a Cae-

¹ Appianos: Római polgárháborúk. Fordította: Hahn István. Budapest, 1967. II, 106. (a továbbiakban: Appianos)

² A különleges megtiszteltetésekhez lásd még: Titus Livius: A római nép története a város alapításától. Kivonatok 116.; és Cassius Dio 42,20.; 44,4.

³ Bővebben lásd: Kroymann, J.: Caesar und das Corpus Caesarianum in der neuer Forschung: Gesamtbibliografie 1945–1970. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (a továbbiakban: ANRW), Berlin, 1973. I. 3. 457–487.; vö. még: Raditsa, L: Julius Caesar and his Writings. ANRW I. 3. 417–456.

sar-portré, amely ezekből az írásokból kibontakozik, nagy vonalakban megegyezik más források információival. Caesart határozottnak, magabiztosnak, rendkívül ambiciózusnak mutatja be, aki kitűnik dinamizmusával, bátor kockázatvállalásával, katonái rajongának érte, mindig és minden helyzetben feltalálja magát.

Egyik kortárs informátor Caesarrel kapcsolatban a híres szónok és államférfi, Cicero.⁴ Szinte elképzelhetetlen olyan Caesarról szóló munka, amely ne említene Cicerót és fordítva. A neves rétor és politikus, elkötelezett híve a köztársaságnak, Caesart azonban nem kedvelte. Nyilatkozataiban óvatos, másként értékeli a nyilvánosságnak szánt szónoki, illetve senatusi beszédeiben, és ismét más a hangvétel Cicero leveleiben. Cicero a véleményét az aktuális politikai történesek függvényében gyakran változtatja, másként beszél Caesarról a triumviratus létrejötte előtt, illetve utána, dictatori kinevezése előtt és után, valamint 44 március idusa után. Caesar ellenben nagyon is türelmes és megértő Ciceróval szemben, próbálta ugyan megnyerni őt, de sikertelenül, ennek ellenére toleráns maradt irányában, tisztelte még akkor is, amikor az nyíltan Pompeius mellé állt. A neves szónok politikai ingadozását valamennyire indokolja a politikai cselszövésekkel teli, zűrzavaros kor, hosszú ügyvédi gyakorlata (ennek során megtanulta, hogy mást mondjon, mint amit gondolt!), illetőleg a meglehetősen rossz gyakorlati politikai érzéke. Sokszor exponálta magát értelmetlenül, egy ilyen lépése pecsételte meg tragikus végű életét is, amikor tizennégy támadó hangvételű beszédet intézett Antonius ellen (Philippikák). Caesar bölcs megértését igazolja az az epizód is, amikor Cicero a polgárháború utolsó hadjárata idején (Kr. e. 45.) közzétette Caesar esküdt ellenségét, az ifjabb Catót dicsőítő írását, a dictator nemcsak válaszolt rá egy *Anticato* című írással, hanem még ironikusan mentegette is magát kérve, hogy ne hasonlítsák össze a hadvezér egyszerű beszédét a jeles rétor veretes oratórájával.⁵

A másik kortárs forrás a történetíró Sallustius Crispus. Munkái közül a Catilina összeesküvés története, illetve kettő, Caesarhoz írott levél érdekes szempontunkból. A történetíró sokat köszönhet Caesarnak, viszont ellenséges Cicero iránt,⁶ ami kitetszik jellemzéseiből is. A két levél szerzősége vitatott⁷ – bár perdöntő bizonyítékot senki sem tudott felhozni Sallustius szerzősége ellen –, egyik még a polgárháború előtt Kr. e. 50-ben, a másik Kr. e. 46-ban íródott. A levelekben a történetíró tanácsokkal szolgál Caesar számára az állam rendjének helyreállítására, valamint a kormányzás módjára vonatkozóan. Az első levél arra vall, hogy erre alkalmasnak tartja őt, a másodikban már felsejlenek kételyei is. A Kr. e. 63-ban leleplezett Catilina-féle⁸ összeesküvésről szóló történeti művében Catóval állítja szembe Caesart, remek jellemzést ad a két eltérő személyiségről, akik mindketten kiváló polgárok, és birtokában vannak a sikerhez szükséges erénynek. Az aktív, becsvágyó politikus áll szemben az erkölcsi hőssel (Caesar – Cato), Sallustius egyébként egyikükre sem „szavaz” már, szempontunkból azonban Caesar jellemzése a fontos. Mennyire hiteles és tárgyilagos a történetíró véleménye? Sallustius az aktív politizálástól már visszavonult, amikor ezt írta, Caesart még mindig kiváló erényű férfiúnak tartja, de már nem az eszmé-

⁴ Kettőjük kapcsolatához lásd: Gelzer, M.: Cicero und Caesar. Wiesbaden, 1968.; Dahmann, H.: Cicero, Caesar und der Untergang der libera respublica. Gymnasium, 75. 1968. 337–355.; Willrich, H.: Cicero und Caesar zwischen Senats Herrschaft und Gottkönigtum. Göttingen, 1944.

⁵ Plutarchos: Párhuzamos életrajzok. Fordította: Máthé Elek. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Plutarchos): Iulius Caesar 3., Cicero 39.

⁶ Cicero és Sallustius kapcsolatához számos információt ad az a két *invektiva*, amelyeket egymás ellen írtak: Antik Tanulmányok, 41. 1997. 243–250. Fordította Hoffmann Zsuzsanna.

⁷ Lásd: Maróti Egon: A 2. Sallustius levél és Cicero. Antik Tanulmányok, 5. 1958. 45–47., szintén a hitelességhez lásd még: Sallustius Crispus összes művei. Fordította. Kurcz Ágnes. Budapest, 1978. 173. (utószó).

⁸ Az összeesküvés kapcsán Caesar igen nagyhatású beszédet mondott a senatusban, Cato, a kérelmetlen ellenfél csak ingyen gabona osztással tudta lecsillapítani a tömeget, lásd: Plutarchos: Caesar 7.

nyi államférfit látja benne, de nem is ellenséges iránta. Látásmódja tárgyilagosabb, letisztultabb, mint korábban, de ez nem a 60-as évek Caesar portréja,⁹ hanem egy általános kép a politikusról.

Hála Caesar rendkívül szuggesztív, karizmatikus egyéniségének, igen eleven és színes Caesar-kép maradt ránk az antik híradásokból. Nem könnyű azonban meglátni a valódit a történetírói ékítményekkel díszített, némiképpen „mitizált” Caesar-portré mögött. Számos apró epizód, róla szóló történet, híres mondás, soha végre nem hajtott tettek sora színesíti a palettát. Nagyon sokat köszönhetünk a róla szóló gazdag információs anyag tekintetében az antik történelmi életrajz műfaj képviselőinek. „Nem történelmi művet írok – vallja Plutarchos –, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, hanem egy-egy jelentéktelen dolog, tréfás megjegyzés gyakran jobban megvilágítja a valódi jellemet, mint a legnagyobb csaták, hadseregek vagy ostromok.”¹⁰ Plutarchos Nagy Sándorral hasonlítja össze Caesart, ugyanis szerinte nem maradt el a „legnagyobb és legszólásosabb hadvezérek és katonai személyiségek egyike mögött sem”, rendelkezett az ékesszólás természetes ajándékával, azonban többre becsülte a hatalomnak és a fegyvernek köszönhető elsőséget. Kiemeli továbbá a katonák különös ragaszkodását hadvezérükhöz, amit ő bőkezű juttatásokkal, okos bánásmóddal, személyes bátorságával és bajtársiasságával ért el.¹¹ Rendkívüli ambíció és dicsőiségvágy fűti, távlati tervei azonban nem a reformokat, az államrend stabilizálását célozzák, hanem újabb hódításokat (parthusok, dákok). Plutarchos is elsősorban hadvezért lát benne, lényegében ő tekinthető a kanonizálódott hadvezéri portré megteremtőjének.¹² Életrajzírója azonban nem hallgatja el azt a felismerését sem, hogy hőse szinte kora ifjúságától kezdve törekedett a hatalom megszerzésére.¹³ A másik biográfus Suetonius,¹⁴ egészen más műfajt és stílust képvisel, de Caesarról hadvezérként lényegében ugyanazokat vallja, mint Plutarchos, államférfiként azonban zömmel negatívumokat sorakoztat fel, vagyis mértéktelen becsvágyát és hatalomvágyát, gőgösségét (főként élete végén), illetve a királyi hatalomra való törekvését. Suetonius Octavianusszal állítja szembe, ebből kitűnik, hogy nála a kimagasló személyiség és végzetes politikus ellenében a békés szervező, az ügyes diplomata viszi el a pálmát.

Az antik szerzők sorában említést érdemel még két görög történetíró, Appianos és Cassius Dio. Appianos is Nagy Sándorral hasonlítja össze: „Caesar minden tekintetben szerencsés, isteni férfiú volt, nagy tetteket vitt véghez és méltán hasonlítható Alexandroshoz.” Az összehasonlítást a következőképpen summázza: „mindketten mindenkinél becsvágyóbbak voltak, igen harciasak, szándékuk végrehajtásában rendkívül gyorsak, a veszélyekkel soha nem törődtek, önmagukat egyáltalán nem kímélték, és nem annyira a haditudományban, mint inkább a merészségben és szerencséjükben bíztak”.¹⁵ Appianos külön hangsúlyozza mindkét zseniális hadvezér esetében a megbocsátás, a könyörületesség érényét, s hogy mindketten határozottan törekedtek tudományos ismeretek szerzésére, Ale-

⁹ Hangsúlyozza benne Caesar híres *clementia*ját, amire a 60-as években nem is volt módja, a polgárháború alatt és után viszont annál inkább.

¹⁰ Plutarchos: Alexandros 1.

¹¹ Plutarchos: Iulius Caesar 15–17. A dictator azt is pontosan tudta, hogy a háborút semmi más nem igazolja, csakis a győzelem. Aki győz, annak nem kell magyarázkodnia. Nem véletlenül fogadta csalódottan a római nép, hogy Octavianus nem vállalta fel a Caesar által tervezett parthus háborút.

¹² Utcenko, Sz. L.: Julius Caesar. Fordította Gódcény Endre. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Utcenko) 30.

¹³ Plutarchos: Iulius Caesar 1, 3, 4, 11, 28, 60, ebben véleménye Ciceroéval találkozik, aki elsőként ismerte fel Caesar tetteiben a határozott célt.

¹⁴ Suetonius: Caesarok élete: Az isteni Iulius. Fordította: Kiss Ferencné. Budapest, 1968. (a továbbiakban: Suetonius)

¹⁵ Appianos: 2,149.

xandros Indiában, Caesar pedig Egyiptomban, az előjelekhez és jóslatokhoz mindegyikük ironikus viszonyult, ugyanakkor mindkettőjükön beteljesült a megjósolt végzet.¹⁶

Cassius Dio az Antoninusok korabeli senatusi arisztokrácia képviselője, *Római történelem* című munkájához számos forrásból merít, fontos érdeme, hogy olyan részleteket és eseményeket közöl, amelyeket más, fennmaradt szerzők nem. Konklúzióként megállapítható, hogy saját korának megítélése szerint Caesar olyan kiemelkedő személyiség, mint Marius, Sulla¹⁷ vagy Pompeius, és mindenekelőtt hadvezér. Főként ezeket a személyiségjegyeket hangsúlyozzák a kortársak, és ebben látják történelmi szerepét is. Caesar a kortársak és a közvetlen utódok szemében nem volt államférfi és igazi újító, bár az államrend átalakítását vitán felül ő alapozta meg, a reformer szerepét Augustus kapta.

Hogyan viszonyultak a nagy rómaihoz a későbbi századok? A reneszánsz kornak, amely az antikvitás és a *humanitas* eszménye szenvedélyesen vonzott, nem volt kedvelt hőse Iulius Caesar.¹⁸ A 18. és a 19. század, a „második reneszánsz” korában megnőtt az érdeklődés iránta. A kor eszménye a cselekvő politikus, a katonai vezér, Napóleont különösen érdekelte a jeles antik hadvezér pályafutása.¹⁹ Az első európai történész W. Drumann,²⁰ aki Caesar pályafutásáról panegyrikus hangvételű értékelést adott, kiemelve államférfiúi és politikusi vonásait. A Caesar mítosz európai megteremtője kétségkívül Th. Mommsen,²¹ a *Római történet* című, igen nagyhatású munkájával. Szerinte Caesar rendkívüli hatású, hatalmas génusz, kiváló szónok, hadvezér, író, de elsősorban államférfi (Staatsmann). Ezen kiváló jellemzőinek sajátos együttese tette lehetővé számára mindazon tettek véghezvitelét, amire más nem volt képes. Mommsen tömör értékelése szerint a királyi hatalom visszaállítására törekedett, de a demokrácia eszméinek tiszteletben tartásával, Gallia meghódításával és romanizálásával egyben a modern európai civilizáció megteremtője is lett. Lényegében a két említett szerző felfogását utasítja el terjedelmes, de dilettánsnak ítélt munkájában Ferrero.²² Az orosz történészek közül R. J. Vippper²³ foglalkozott egy (a maga idejében) alapos munkájában Caesar pályafutásával, nézetét Ed. Meyer vitte tovább.²⁴ Syme²⁵ megítélése szerint Caesar realista és opportunist volt, ugyanakkor nagyon is konzervatív, és egyáltalán nem biztos, hogy célja a hellenisztikus monarchia megteremtése volt. Kiemelkedő a 20. század közepén N. A. Maskin munkája,²⁶ amelyben arra felhívja a figyelmet, hogy a szinte áttekinthetetlenül gazdag Caesar irodalom éppen Caesar társadalompolitikáját hagyja figyelmen kívül. Maskin alapvető munkájában nagy figyelmet szentel a caesarizmus fogalmának megvilágítására. Mit is jelent ez a fogalom? Különböző értelmezések születtek, de a lényege nem egyértelmű. Utcenko – helyesen – a fogalom tagadása mellett foglal állást. Véleményét a következő módon összegzi: „Kétségbe vonjuk magának a »caesarizmus« fogalmának a jogosultságát. Sőt hajlandók vagyunk úgy

¹⁶ Appianos: 2, 152–154.

¹⁷ Sulla, amikor tanácsadói lebeszéltek az ifjú Caesar megöléséről, így válaszolt: „ha eszük volna, tudhatnák, hogy ebben a gyermekben nem egy, de több Marius rejtőzik”. Plutarchos: Caesar 1.

¹⁸ Dante Vergiliust választotta vezetőnek, Petrarca a nagy szónok, Cicero előtt tiszteltget.

¹⁹ Unokaöccse írt is egy háromkötetes munkát róla, Napoleon III.: Histoire de Jules César. I–III. Paris, 1865–1866.

²⁰ Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. Első kiadás, 1834–1844.

²¹ Römische Geschichte. Berlin, 1941. 476–582.

²² Ferrero, G.: Grandezza e decadenza di Rom. Róma, 1904.

²³ Ocserki isztorii Rimszkoj imperii. Moszkva, 1908.

²⁴ Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius. Berlin, 1922.

²⁵ Roman Revolution. Oxford, 1939.

²⁶ Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. Moszkva–Leningrád, 1949. Magyarul: Budapest, 1953. Fordította: Borzsák István.

vélni, hogy ez a lényegében keveset kifejező fogalom csupán a bonapartizmus szinonimájául, illetve »pszeudonimájául« szolgál, minthogy valószínűleg a napóleoni háborúk és a napóleoni birodalom korszakában keletkezett.²⁷ Az újabb kutatások egyre nehezebben követhetők, illetve kevés új szempontot vetnek fel. A legújabb irodalomból kiemelendő M. Gelzer²⁸ munkája, továbbá Baldson,²⁹ Ch. Meier³⁰ és H. Jehne kötete. Caesar megítélése természetesen változó, sokszínű, az érdeklődés azonban megmaradt iránta, a jelenkort főként a politikus és államférfi érdekli.

2. Caesar értékelésének rövid áttekintése után érdemes ezt a rendkívüli személyiséget közelebbről, személyes kvalitásait tekintve is megvizsgálni. Milyen is volt valójában? Külsőjét illetően Suetonius jellemzését idézzük: „Úgy mondják magas termetű, fehér bőrű, izmos, teltarcú, élénk fekete szemű, virulóan egészséges ember volt; csak élete utolsó éveiben ájult el gyakran, és szenvedett nyugtalanító álmoktól.”³¹ Teste ápolt, szinte túlzóan aprólékos gonddal, nemcsak gondosan nyíratkozott és borotválkozott – Suetonius szerint – hanem szőrtelenítette is magát. Hiúságát bántotta a kopaszodás, ezért haját előre fésülte, illetve szívesen viselt babérkoszorút. Azt a kitüntetést, amelyik ezt engedélyezte számára, különösen szívesen fogadta a senatustól és a néptől. Különleges választékkal öltözködött, tudjuk meg továbbá életrajzíróitól (Plutarchos, Suetonius), a senatoroknak kijáró széles bíborsávós, rojtos ujjú tógában járt, és azt mindig a sáv fölött kötötte meg nagyon lazán. Talán ezért is terjedt el Rómában az a Sullának tulajdonított mondás: „óvakodjanak az övét hanyagul viselő ifjútól”.³² Eleinte Róma város Subura negyedében lakott egy szerény házban, majd főpapi tisztsége elnyerése után a Via Sacrára költözött egy középületbe. Nagyon kedvelte a fényűző berendezést, kitűnő ízlése volt, szerette a festményeket, szobrokat, és különösen vonzódtak a drágakövek. Evés-ivásban mértékletes és szerény. M. Cato mondása szerint: „Egyedül Caesar fogott hozzá józanul a köztársaság megdöntéséhez.”³³ Ékesszólásban és katonai tudásban a legkiválóbbak szintjén állt. Cicero Brutusnak ajánlott, szónoklásról szóló írásában, ahol felsorolja a szónokokat, azt mondja, nem ismer senkit, aki Caesart felülmúlja, aki választékosan, ragyogóan beszél, sőt előadásmódja nagyszerű és nemes. Cornelius Neposnak ezt írja Caesarról: „Nos hát?! Találsz-e akár egyet is a szónokok között – pedig ők egyébbel sem foglalkoztak –, akit Caesarnál többre tartanál? Ki múlja őt felül világosan fogalmazott, magvas gondolatokban? Kinek van nála ékeesebb vagy csiszoltabb kifejezőmódja?”³⁴ Megnyerő modorú, nagyon is közvetlen, művelt és szellemes, mindenkivel megtalálta a megfelelő hangot. Közéleti befolyását, a néptömegre gyakorolt rendkívüli hatását ellenfelei nem vették észre (vagy alábecsülték), kivéve Sullát és Cicerót, akik többször figyelmeztettek erre. Bőkezűen költekezett, különösen kiemelkedett ebben aedilisi tisztsége idején, amikor is minden elődjét messze felülmúlta. Plutarchos szerint: „Sokan azt hitték, nagy áron vásárol meg pillanatig tartó hírnevet, a valóságban azonban semmitmondó összegekért szerezte meg a világ legmagasabb helyét.” Ugyancsak Plutarchos meglátása az, hogy: „Nagyságát hadjáratainak köszönhetette, és bár képességei alkalmassá tették volna rá, mégsem vált soha a legnagyobb politikai szónokká.”³⁵ A néptömegeket elkápráztatta rendkívül bátor kiállásával, merész újításaival, azok szinte bálványoz-

²⁷ Utcenko 407.

²⁸ Iulius Caesar. München, 1940. Cicero und Caesar. Wiesbaden, 1968.

²⁹ Baldson, J. P. V. D.: Iulius Caesar and Rome. London, 1967.

³⁰ Caesar. München, 1986. Jehne, H.: Der Staat des Diktators Caesar. Köln, 1987.

³¹ Suetonius: Caesar 45. Plutarchos (Caesar 17) némiképpen ellentmond Suetoniusnak, szerinte törekény testalkatú volt Caesar, de edzéssel fokozta teherbírását.

³² Suetonius: Caesar 45.

³³ Suetonius: Caesar 53.

³⁴ Suetonius: Caesar 55.

³⁵ Plutarchos: Caesar 5; 3.

ták, a senatust pedig nagyhatású szónoki beszédeivel nyerte meg. Aligha tekinthető véletlennek, hogy ellenfelei nem találtak más módszert „legyőzésére”, mint a március idusán történt alattomos merényletet. Márai Sándor idevágó gondolata a *Rómában valami történt* című történelmi regényéből a következőképpen hangzik: „A hatalom olyasmi, amit nem lehet megtanulni. ... Amíg a személyes tulajdonság, a hatalom kisugárzik egy emberből, tehetetlenek ellenfelei.”³⁶

3. Talán az eddig elmondottak sejtetni engedik, milyen rendkívüli egyéniség lehetett a zseniális hadvezér, politikus Caesar, aki irodalmi munkássággal is dicsekedhetett.³⁷ A továbbiakban egy másik, a Caesar mítosz szempontjából szintén fontos területet vesszünk vizsgálat alá, nevezetesen a kultuszhoz, illetve az istenekhez való viszonyát.³⁸ Caesar nem ellenezte, sőt tudatosan elő is segítette hatalmának vallásos jellegű megalapozását. Hadvezéri érdemei mellett öntudatosan hivatkozott származására. Nagynénje, Iulia (Marius felesége) temetésén mondott beszédében a következőket hangsúlyozta: „Iulia néném nemzetsége anyai ágon királyoktól származik, apai ágon a hatalmas istenekkel rokon. A Marcus Rexek ugyanis Ancus Marciustól származnak, anyám is ezt a nevet viselte; a Iuliusok pedig Venustól, s a mi családunk ezek nemzetségéből való.”³⁹ Ahogyan vitatott Caesarnak a királyi címre való törekvése, hasonló módon kétséges az istensége is, ennek kapcsán továbbá az sem egyértelmű, hogy istenné avatása még életében megtörtént-e, avagy csak halála után. A kultusszal közvetlenebb kapcsolatba először papi tisztségei révén került.⁴⁰ A pontifexek *collegiuma* az egyik legősibb, legrangosabb papi testület az ókori Rómában. Ők a senatus és a magistratusok legfőbb tanácsadói minden állami kultusszal kapcsolatos kérdésben. A *pontifex maximus* a jogi hierarchiában a legfelsőbb helyen áll, azaz vallási ügyekben a többi pap felett egyfajta igazságszolgáltatást is gyakorolt.

A kutatás újabban sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel, elsősorban azt vizsgálva, hogy maga Caesar hogyan viszonyult ehhez a problémához, pontosabban törekedett-e még életében az isteni cím elnyerésére, avagy reális politikai érzékének köszönhetően tiszteletben tartotta a tradíciókat.⁴¹ H. Gesche⁴² beható vizsgálódást folytatott ebben a témakörben, következtetései alaposnak és megfontoltnak tűnnek. A szerző mindenekeelőtt bizonyos fogalmi definíciók pontosítására figyelmeztet, jelesül az istenné válást (Vergottung) szükségese világosan megkülönböztetni az istenítés (Vergöttlichung) fogalmától.⁴³ Az istenítés azt

³⁶ Márai Sándor: Történelmi regények. Budapest, 2002. I. kötet, 53.

³⁷ A már fentebb idézett Caesar *Corpus* írásain kívül, megemlítenéd a *De analogia* című munkája, az *Iter* című költeménye, ifjú korában is próbálkozott színpadi darabokkal (Hercules dicsérete, Oedipus király), tudunk egy *Dicta collectanea* (Összegyűjtött mondások) című munkájáról, azonkívül ő „vezette be” a távollévőkkel levélben való érintkezés gyakorlatát is (Cicero mellett), ezekben a levelekben egy speciális „titkos” írást használt. Kommentárjaihoz a senatusnak írásban küldött jelentései szolgáltak alapul.

³⁸ A kérdéssel három alapvető munka foglalkozik újabban, Dobesch, G.: *Caesars Apotheose zu Lebzeiten und sein Ringen um den Königstitel*. Wien, 1966.; Gesche, H.: *Die Vergottung Caesars*. Frankfurter Althistorische Studien, Kallmünz, 1968. (a továbbiakban: Gesche); Weinstock, St.: *Divus Julius*. Oxford, 1971. (a továbbiakban: Weinstock)

³⁹ Suetonius: Caesar 6., Plutarchos: Caesar 5. Az ókori Rómában közismert az állami és a vallási vezetés összefonódása.

⁴⁰ Kr. e. 87/86.: *flamen Dialis*, 74/73-tól tagja a *pontifexi* testületnek, 63-tól *pontifex maximus*, 47-től pedig az *augurok collegiumának* is tagja lesz.

⁴¹ A problémakör összefügg a királyi hatalom, illetve a diadém elnyerésével is.

⁴² Lásd fentebb a 38. jegyzetet.

⁴³ A kérdéses fogalmak tisztázásához lásd még: Gesche 7. skk.; továbbá Köves-Zulauf, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Köves-Zulauf) 169. skk. Köves-Zulauf részletesen vizsgálja az ember és isten közötti határ elmosódásának különböző fokozatait is.

jelenti, hogy az érintett személy, különböző olyan megtiszteltetésekben részesül, amelyek az isteneket illetik meg, de szakrális-jogi értelemben nem tekinthető istennek. Ezzel szemben az istenné válás esetében az adott személy hivatalos-állami kezdeményezésre bekerül a Pantheonba, vagyis a hivatalosan elismert, állami istenek sorába. Ez utóbbi szakrális eljárásnak azonban elengedhetetlen feltételei vannak, nevezetesen rendelkeznie kell kultikus névvel, kultushellyel, valamint a kultuszát hivatalosan irányító, azért felelős pappal. Az ókori Rómában, tekintettel a konzervatív államrendszerre, valamint a vallás formális (rítusok által meghatározott) jellegére, nagyon is komolyan vették ezt. Caesar esetében azonban ezen feltételek megléte nem igazolható meggyőzően. A források utalnak ugyan egy bizonyos *decretumra*,⁴⁴ amely lehetővé tette Caesar számára, hogy életében istenné válhasson, tekintettel a feltételek meglétére. Suetonius ezzel kapcsolatban a következőt írja: „... azt is eltűrte, hogy minden emberi méltóságnál magasabb kitüntetések szavazzanak meg neki: ... templomokat, oltárokat, szobrot az istenek szobrai között, helyet az istenek tiszteletére terített asztalnál, főpapot a maga tiszteletére, saját Luperkus papi testületet”.⁴⁵ A felsoroltak ellenére haláláig nem tudunk kultusznévről és kultushelyről, arról van forrásadat, hogy M. Antonius megbízták a Caesar kultuszáért felelős papi teendőkkal, de ő valójában a *dictator* életében nem gyakorolta ezt a megbízatását, vagyis inaugurálása nem történt meg. Az természetesen nem zárható ki, hogy ezeket a megtiszteltetéseket valóban megszavazták, de – a források alapján – gyakorlati alkalmazásukra csak a halála után került sor az apotheózis⁴⁶ kapcsán. A halál utáni istenné avatásra akadnak példák a római történelemben is, például az első király, Romulus esetében, ami egyben azt is bizonyítja, hogy Caesarnak még életében, értelmetlen lett volna a hagyományok megsértésével apellálni a királyi címre és a diadémmra.⁴⁷ Appianos közlése szerint a *dictator* határozottan tiltakozott a királyként való megszólítás ellen, és megbüntette azokat a néptribunusokat, akik a monarchikus törekvések gyanúját keltették vele kapcsolatban.⁴⁸

Kr. e. 44. február 15-én azonban ismét olyan esemény történt, ami fokozta a gyanút Caesar monarchikus törekvéseit illetően.⁴⁹ M. Antonius, a *Luperci Iuliani* vezetője a *Lupercalia* ünnepen diadémot akart Caesar fejére tenni, ezt kétszer is megkísérelte, amit a *dictator* elhárított, tiltakozását a tömeg tapsviharral helyeselte. Tekintettel a jelenlévők reakciójára, Caesar a diadémot a capitoliumi Iuppiter szentélybe vitette.⁵⁰ Caesar 44-ben köztudottan egy parthus hadjáratra készült, ennek kapcsán elterjedt Rómában egy olyan Sibylla jóslat, miszerint keleten csakis egy király győzedelmeskedhet.⁵¹

Források alapján nem igazolható meggyőzően az a vád, hogy Caesar királyi hatalom megszerzésére törekedett volna. Monarchikus jellegű törekvései⁵² mögött azonban az a vi-

⁴⁴ Gesche 38.; Cassius Dio 44,64.; Cicero: Philippikák, 2,43. Magyarul: Budapest, 1990. Fordította Maróti Egon. Suetonius: Caesar 76.

⁴⁵ Suetonius: Caesar 76.

⁴⁶ Bővebben lásd: Gesche 48, 92.

⁴⁷ A királyi cím, diadém kérdéséhez, illetve párhuzamos esetek vizsgálatához lásd: Gesche 48, 92.

⁴⁸ Lásd: Appianos 2,108; Cassius Dio 44,10.; 46,49.; Plutarchos: Caesar 60–61.; Plutarchos: Antonius 12.; Suetonius: Caesar 79.; Velleius Paterculus: Róma története. 2,68. Fordította: Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1995. Nikolaos Damaskénos: Augustus életrajza 20.

⁴⁹ A jelzett eseményt, valamint annak körülményeit részletesen tárgyalja idevágó munkájában Welwei, K. W.: Das Angebot des Diadems an Caesar und das Luperkalienproblem. *Historia*, 16. 1967. 44–69.

⁵⁰ Plutarchos: Caesar 61.; Antonius 12.; Appianos 2,109.; Suetonius 79.; Cassius Dio 44,11.; Nikolaos Damaskénos 21.

⁵¹ Lásd: Suetonius: Caesar 79.; Appianos 2,110.; Plutarchos: Caesar 60.; Cassius Dio 44,15.

⁵² Caesar és a monarchia kérdéséhez lásd: Burkert, W.: Caesar und Romulus-Quirinus. *Historia*, 11. 1962. 356–376.; Kraft, K.: Der goldene Kranz Caesars und der Kampf um die Entlarvung des

lágos felismerés áll, hogy ez az egyetlen gyakorlati kivezető út a köztársaság egyre mélyülő válságából, továbbá észrevette azt is, hogy ehhez egy szervezett erő áll rendelkezésére, ez pedig a hadsereg.⁵³ Korábban már Marius és Sulla is próbálkozott hasonló megoldással, de a leghatározottabb kísérletet erre Caesar vitte véghez. A *respublica* elszánt védelmezői igyekeztek Caesar törekvéseit negatív megvilágításba állítani, viszont maga Caesar, illetve barátai a propaganda eszközeivel némiképpen leplezik a valódi célt. A kutatások mai állása szerint Caesarnak nem voltak eleve monarchikus céljai, a polgárháborúba lényegében ellenfelei miatt sodródott bele, de maga kitartóan követelte a tárgyalásokat, illetve a békés rendezést. Miután ellenfeleit legyőzte, lényegében kísérletet sem tett örökletes monarchia létrehozására, sőt a hadseregről is lemondott. Túlzó az az állítás, miszerint lerakta egy nagyszabású, örökletes monarchia alapjait, építve a hellenisztikus mintákra, a katonai vezérről, a megváltó, felszabadító személyiségről szóló tanításokra. Havas László sommás véleménye reális konklúciónak tűnik: „A valóság feltehetően az, hogy a politikus a maga irányvonalát a tradicionális római jelszavakra: a *dignitas*-ra és a popularisok által megkövetelt népszerűsítésre, valamint a *misericordia*-ra (könyörületesség), a *liberalitas*-ra (nyájasság), s főképp a *clementia*-ra igyekezett alapozni, élve azzal az epikureista gondolattal is, hogy az anarchia után a zavartalan jólétet általában egy kiemelkedő személy szavatolja.”⁵⁴

A hatalomnak vallásos jellegű megalapozása és alátámasztása ismert keleti szokás. Nem tagadható egyértelműen, hogy ez nem hatott Caesarra.⁵⁵ Az uralkodó szorosabb kapcsolata a kultusszal, illetve az istenekkel főként a hellenizmus korában lett erősebb. Ennek magyarázata az, hogy a kiszolgáltatottság és a tehetetlenség érzése fokozta a természetfeletti segítség utáni vágyakozást, az ember egy közvetlenebb, megfoghatóbb támaszt, vigaszt várt. Ebből az elvárásból fakadt az a képzet, hogy a sikeres, nagy emberekben valamiféle emberfeletti, isteni erő lakozik.⁵⁶ Ezek a képzetek főleg a polisz hanyatlása idején, az embernek a társadalomtól való elidegenedése időszakában erősödtek fel. A néptömegek és a vezetőik között elhalványult a reális viszony. A hősök, hadvezérek szobrokat, áldozatokat, dicsőítő feliratokat kaptak, magasztalásukra himnuszok születtek. II. Philipposz például a lánya esküvőjén körbehordoztatta saját szobrát a tizenkét olymposzi istenén között. Ezekhez a különleges személyiségekhez nem illik, hogy halandóktól származzanak. Így léphetett fel Alexandros is az isteni származás igényével, illetve azonosította magát különböző hősszokkal. Kr. e. 324-ben, a 114. olympiai játékok alkalmából kihirdette, hogy valamennyi görög város köteles törvénybe foglalni az ő isteni származását, és megszervezni a hozzá kapcsolódó szertartásokat. Athén és Spárta nem igazán szimpatizált a gondolattal, ráadásul az isteni hős sz. a következő évben (323) meghalt. Ez azonban nem szabott gátat a további hasonló kezdeményezéseknek, például Démétriosz Poliorkétész is ezt tette, akinek

Tyrannen. Darmstadt, 1968.; továbbá fontos idevágó szempontokat vet fel Welwei idézett munkája is.

⁵³ Cassius Dio (42,49) Caesarnak tulajdonítja a következő mondást: „Két dolog szilárdítja, védi és növeli a hatalmat: a hadsereg és a pénz, e kettő elképzelhetetlen egymás nélkül.”

⁵⁴ Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. 30. (In: Agatha IV. Szerkesztette: Havas László. Debrecen, 1998.)

⁵⁵ Egyiptomi, illetve szíriai tartózkodása után érzékelhető a hatás, Egyiptom helytartóságát 63-ban sikertelenül próbálta elnyerni, az említett keleti szokáshoz érdekes tanulmányozni Augustus egyiptomi kultuszát, illetve az első ottani helytartó, Cornelius Gallus esetét.

⁵⁶ Párhuzamot jelentenek ehhez a mítoszok hőroszairól szóló különös történetek, ezek isteni erejéről, amely haláluk után mutatkozik meg. Vö. Dionysos-orgiák, ahol a hívek mintegy megistenülnek, Bacchosszá válnak. Királyok, hadvezérek, filozófusok is, így például Platón halála után a tanítványai hőroszként tisztelték, és istenhez hasonló történeteket és költeményeket alkottak róla.

kultuszáról himnusz is tanúskodik.⁵⁷ Kezdetben a királyok istenítése ösztönös jelenség, „alulról” jön, a válság és a létbizonytalanság miatt konkrét „istenekbe” akarnak kapaszkodni, de végül a királyok kultuszához fűződő jámbor hit keserű kiábránduláshoz vezet. Vallástörténeti jelentősége azonban mégis nagyon fontos és maradandó, mivel hozzájárult a hagyományos istenek tiszteletének rombolásához, csökkentette a távolságot és különbséget az emberek és természetfeletti lények között. Azzal a képzzettel, hogy az ember elfeledkezve halandó létének korlátairól, istennek képzelje magát, előkészítette a talajt az „istenemberek”, valamint a hellenisztikus uralkodók helyébe lépő római császárok *consecratio*ja (halál utáni istenné válás) számára.⁵⁸ Ezek a nézetek a korabeli Rómában is ismertek voltak, hatásukat fokozták a különböző csodás jelek, jóslatok, messiás-képzetek is.

Élő rómaiak istenként való tisztelete Görögországban kezdődött. Ezt a gyakorlatot a „hivatalnokkultusz” megnevezéssel illeti a kutatás, amellyel főként a hellenisztikus városokban honos uralkodókultuszt vitték át a római magistratusokra.⁵⁹ Ez a gyakorlat a senatus tiltakozása ellenére terjedt, ebben a sorozatban jelent áttörést Caesar. Ő egyszerre léphetett fel a hellenisztikus istenkirályok és az isteni védelmet élvező, „szerencsés” római hadvezérek örököseként. Katonai győzelmeit felhasználta hatalma vallásos jellegének megerősítésére is. Pharsalus után (Kr. e. 48.) kisázsiai városok feliratokat állítanak Caesar tiszteletére. Ezeket egykori uralkodók analógiájára, kitüntető neven emlegetik, „theosz epiphanész” (földön megjelent isten), Arés és Aphrodité leszármazottja, Szótér kai Euergetész (az emberi nem megmentője és jótevője). Ezeket a megtisztelő feliratokat a senatus a győzelmekkel együtt jóváhagyja, ha nem is ért vele egyet. A szokás meglétére utal Cicero fivéréhez intézett levele: „Biztos lehetsz benne, hogy a görögök téged, úgy ahogy vagy, istennek fognak tekinteni, aki az égből szállt alá a provinciába.”⁶⁰ Jó példa a római történelemből az emberi és isteni lét határainak szemléltetésére, annak időszakos „átlépésére” a diadalmenet tartás. A győzelmi felvonulás eredetileg vallásos aktus, amikor az *imperator*, a győztes hadvezér Iuppiternek öltözött vonul fel diadalszekéren. Ilyenkor rövid időre átlépi emberi létének határát, de ezután vissza kell térnie a halandó világba, erre figyelmezteti őt a mögötte álló rabszolga.⁶¹ Egyébként a hadvezér a szertartás alatt merev, szoborszerű tartásban látható a diadalszekéren, mintegy „élő” Iuppiter szobor. A *triumphus* különben szorosan összefügg két fontos kérdéssel, egyik az ember és uralkodó istenítése, a másik a hivatalos játékok rendezése, ez utóbbi eredete a diadalmenetre megy vissza.⁶² Köztudott, hogy Caesar⁶³ több ízben is tartott diadalmenetet, sőt a polgárháborúk lezárása után példátlan mó-

⁵⁷ Himnusza így hangzik: „Te vagy az egyetlen istenünk, a többi isten vagy távol van, vagy süket, vagy nem törődik velünk, de téged a saját szemünkkel látunk.” – idézi Hahn István: *Istenek és népek*. Budapest, 1980. 229.

⁵⁸ Az antik hőskultuszhoz lásd még: Taeger, Fritz: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*. Stuttgart, 1957–1960. (a továbbiakban: Taeger)

⁵⁹ Például 212-ben a Syracusát felszabadító M. Claudius Marcellus; 197-ben T. Quinctius Flaminius, aki a Kynoskephaloi melletti győzelem után kihirdette a görög városok szabadságát, vagy Sulla esete, akit még életében istenként tiszteltek Athénban.

⁶⁰ *Epistulae ad Quintum* 1,1,7 – fivére Kis-Ázsiába készült helytartónak (Kr. e. 61–59.), a sorokat biztatására szánta.

⁶¹ Az intelm így hangzik: „*Respice post te! Hominem esse memento!* (Tekints a hátad mögé! Ne felejtse el, hogy ember vagy!)”

⁶² A diadalmenet tartás, illetve a hivatalos játékok rendezése, illetve az ember és uralkodó istenítése kérdéséhez lásd: Köves-Zulauf 161.

⁶³ Caesar egyik papi tisztsége, a *flamen Dialis* is jó példa, ez a tisztségviselő ugyanis számos kötelemmel korlátozva, mintegy élő Iuppiter szoborként lép az emberek életébe, lásd: Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 111, vö. Gellius: *Noctes Atticae* 10,15.

don négyszeres diadalt ünnepelt. A nyilvános játékok (*Ludi publici*)⁶⁴ alkalmával a játékvezető *triumphator* öltözéket visel, és ez a felvonulás eredetileg nem a Capitoliumon ért véget, hanem továbbhaladt a cirkuszba.⁶⁵ Caesar természetesen ismerte és tekintetbe is vette a rómaiak tradicionális vallásosságát, ugyanakkor ki is használta saját politikai céljai érdekében. Hatalmának vallásos jellegéről az ő személyes véleményét nem ismerjük. Kommentárjaiban alig akad ilyen jellegű utalás. Hivatalosan a célja az volt, hogy „megszabadítsa a római népet egy jelentéktelen embercsoport uraskodásától”.⁶⁶ Azt természetesen nem lehet tudni, hogyan fogadták volna Rómában a monarchiát (Romulus, Numa, Tarquinius Superbus esetei!)

Az egyénnel törődő isten képzetére tipikus példa a hellenizmus korában a sorsistennő, Tykhé. A megszemélyesített Véletlen jelképe, vagyis az emberek valódi kiszolgáltatottságának isteni mintaképe. Kiszámíthatatlan szeszélyességét ellensúlyozandó terjedt el a hellenizmus korában a „káldeus” tudomány, vagyis a csillagjóslás.⁶⁷ Ennek értelmében minden napnak megvan a maga uralkodó bolygója, illetve a bolygót megszemélyesítő isten védelme alatt áll, és annak jellemzőit mutatja. Caesar „isteni” kapcsolataiban különösen hangsúlyozta Fortunához való viszonyát, akinek különös kedvenceként tüntette fel magát.⁶⁸ A dictatornak az egyes istenekhez fűződő viszonyát, így ősök, új kultuszok, védelmezők, alapítók, perszonifikált erények, Iuppiter stb. kérdéskörét részletesen tárgyalja alapvető munkájában Weinstock. Caesar kapcsolatát a kultusszal, az istennel, illetve dinasztikus politikáját numizmatikai anyag is igazolja. Kr. e. 44-ben határozatot hozott a senatus arról, hogy pénzt verjenek Caesar ábrázolásával, ez volt az első eset élő személynek érmén való megjelenítésére. Azt, hogy már életében istennek tekintette volna magát, Cassius Dio egy megjegyzése igazolja, eszerint: Caesart Iuppiter Iuliusnak nevezték, a senatus döntött erről, s hogy templomot kapjon Clementiával együtt, és M. Antoniuszt kinevezték papjává, azaz *flamen Dialisszá*,⁶⁹ illetve feliraton is található Caesar istenként való említése.⁷⁰ Feltelezhető tehát, hogy Caesar istenné avatása esetleg már életében 45–44-ben megtörtént. 46-ban Iuppiter, Apollo, Venus és Victoria tiszteletére rendezett impozáns játékokkal

⁶⁴ A témához bővebben lásd: Bernstein, Frank: *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*. Historia Einzelschriften, 119. Stuttgart, 1998. (a továbbiakban: Bernstein)

⁶⁵ A római nyilvános játékok szakrális eredete egyértelmű, mindig egy isten kultuszához kapcsolódott, templom közelében és az adott isten ünnepén rendezték meg, vö. Köves-Zulauf 177., továbbá idevág Bernstein fentebb idézett munkája.

⁶⁶ Caesar: Polgárháború. 22. Caesar „királysága”, illetve a velejáró külsőségekhez lásd még: Weinstock 270.

⁶⁷ A csillagjósláshoz általában lásd: Boll, Franz–Bezold, Carl: *Csillaghit és csillagfejtés*. Budapest, 1987.

⁶⁸ Caesar „szerencséhez” lásd: Taeger 24, 50, 58; Böhmer, Franz: Caesar. Darmstadt 1967, 89–106; Weinstock, 112. Vö. még: Sulla Felix és Epaphroditus melléknevét (Szerencsés és Aphroditéhez tartozó), ugyanő fiát Faustusnak (Boldog) nevezte el. Lásd még: Hahn István: *Virtus és Fortuna. Világosság*, 1970. 674.

⁶⁹ Cassius Dio 44,6.; Cicero: *Philippikák* 2, 43.; vö. még: Weinstock 28.

⁷⁰ *Corpus inscriptionum latinarum* (CIL) X 1231: *Salvio Q. f. Venusto decurioni beneficio dei Caesaris*. Szintén Caesar istenné válására utal a következő felirat: CIL X 2668=ILS 72: *Genio dei Iulii parentis patriae quem senatus populusque Romanus in deorum numerum rettulit* (A haza atyjának, Iulius isten Geniuszának, akit a senatus és a római nép az istenek közé számított). A numizmatikai ábrázolásokhoz lásd: Kankelfritz, Ralpf: *Katalog Römischer Münzen*. München, 1974. 36. A 44-ben veretett érmén Caesar babérkoszorús feje látható, papi tisztségére utalva fejét olykor lepel borítja, a hátapon Venus istennő, amint *augur* botra támaszkodik, jobb kezében pedig a győzelem istennőjét tartja. Más érméken a földgolyó ábrázolása látható, amely a világalalom szimbóluma volt. Vö. Dio Cassius 44,4. Kleopátra is veretett pénzt saját képmásával, a pénzérme egyébként az ókorban a legjobb propagandaeszköznek bizonyult.

(*Ludi Victoriae Caesaris*) ünnepelte meg Caesar a győzelmeit. Ezután nem sokkal felállították Caesar szobrát a capitoliumi Quirinus templomban, „*Deo Invicto*” (A leggyőzhetetlen istennek) felirattal. Cicero Atticushoz írott levele tanúsága szerint (*Ad Att.* 12,45,3) nem győzött csodálkozni az újfajta ízléstelenségen.

A *dictator* halála után egy szokatlan égi jelenség is tetézte az alakja körül szövődött misztikus hírverést. 44 július végén egy különös méretű, rendkívül fényes csillag jelent meg az égen, vöröses színű, közepéből győzelmi koszorúkra emlékeztető sugárkékék indultak ki.⁷¹ A jelenségről szemtanúk meglehetősen pontos közlésére támaszkodó antik híradásokból⁷² tudunk, amit később kínai csillagászoknak az adott esztendőre vonatkozó információi is megerősítettek, nevezetesen ez az égi jelenség a Haley üstökös lehetett. Az „égi jelet” Caesar hívei, illetőleg ellenfelei különbözőképpen magyarázták, és az szerepet kapott a politikai hatalomért folyó harcban is. Feltűnésével éppen egy időben folytak a Iulius nemzetség mitikus ősanja, *Venus Genetrix* tiszteletére rendezett ünnepi játékok.⁷³ Az ünnep alapítója maga Iulius Caesar volt, folytatója pedig adoptált fia és örököse, Octavianus. Az ifjú Caesar ügyes propagandafogással kamatoztatta a szokatlan égi jelenséget saját helyzetének stabilizálására, ötletesen körítve Caesar emlékével, illetőleg saját, ökörbefogadó atyja iránti *pietas*ának hangsúlyozásával. Az idősebb Plinius az üstökösre vonatkozó közlését Augustus később elvesztett önéletrajzi írásából idézi:⁷⁴ „Éppen az általam rendezett játékok napjaiban vált láthatóvá egy üstökös csillag hét napon át az égbolt északi régiójában. Körülbelül a nap tizenegyedik órájában tűnt fel (vagyis délután 5 óra körül), fényes és minden országból jól látható volt. A tömeg megvolt győződve az üstököscsillag megjelenésével kapcsolatban arról, hogy az Caesar lelkének a halhatatlan istenek közé való befogadását hirdeti; ezzel az indoklással került fel ez a jel a Caesar-szobor fejére, amelyet nem sokkal ezután a forumon szenteltünk fel.” Tehát az értelmezés magától Augustustól származik. Mit gondolt a jel kapcsán maga Augustus, az a folytatásból derül ki, vagyis volt egy „hivatalos” interpretáció, és egy másik, külön a maga számára: „Ezt vallotta Octavianus a nyilvánosság előtt – folytatja Plinius – de ön maga számára titkos örömmel úgy értelmezte, hogy a csodajel az ő kedvéért született, és ő maga is újjászületett benne és általa.” Köves-Zulauf a sajátos értelmezés kapcsán a következő véleményt fogalmazza meg: „A titkos magyarázat és az ifjú Octavianus valódi véleménye szerint az eljövendő Augustus uralkodói karizmájának a megtestesülése, létrejöttének látható jele. A kétféle magyarázatban csupán Octavianus a közös.”⁷⁵ Octavianus tehát az üstököst Caesarra vonatkoztatva értelmezi, a hozzákapcsolódó kisebb fénycsóvát azonban saját magára mint a dictator utódára vonatkoztatja. Ez az égi jeladás azt igazolja, hogy Caesar az istenek közé került, egyben az égiek egyértelmű tanújelét adták annak is, hogy Caesar választását az örökösét illetően helyesléssel fogadták. Az örökös az ünnepség helyszínén felállíttatta Caesar szobrát, feje fölött a nevezetes csillaggal és a következő felirattal: „*Caesari hemitheo*” (Caesarnak, a félistennek).⁷⁶ Ezzel Caesar a Ptolemaiosz dinasztia, „theosz szünnaosz” (istentárs) istenkirályainak rangjára emelkedett. Az üstökös megjelenése előtt alig egy hónappal történt meg hivatalosan is Octavianus

⁷¹ A jelenségről, illetve értelmezéséről lásd: Hahn István: *Hitvilág és történelem*. Budapest, 1982. 175–203., vö. még: Taeger 83.

⁷² Servius Vergilius *Aeneis*éhez írott kommentárjából (8,681); illetve a *Bucolica* című művéhez (9,46), továbbá Suetonius: Caesar 88.; Plutarchos: Caesar 69.; Plinius: *Naturalis historia* 2,23., Cassius Dio 45,7.; vö. még: Köves-Zulauf 192.

⁷³ Bővebben lásd: Bernstein 327.

⁷⁴ *Commentarii de vita sua* címmel írta meg saját életét, hivatkozásokból, ill. idézetekből tudunk létezéséről.

⁷⁵ Köves-Zulauf 192., a csillag, illetve üstökös megjelenése és értelmezése kérdéséhez vö. az ismert betlehemi csillag megjelenését és magyarázatát. A Plinius részletet fordította Hahn István. (Idézi: *Hitvilág és történelem* 178.)

⁷⁶ Servius: *Comm. ad Bucolicam* 9,46.

adoptálásának elfogadása, tehát ez a különös jelenség az isteni jóváhagyás bizonyítéka. A temetést Antonius hivatalosan is úgy rendezte meg, hogy külsőségeiben is emlékeztessen a meghaló és feltámadó istenek szertartásaira, elsősorban az egyiptomi Osiris-Isis misztériumokra.⁷⁷ Rómában az első igazi apotheózis (ember istenné válása) Iulius Caesaré volt. Kr. e. 42-ben rendeletet fogadtak el, amellyel hivatalosan is felvették az istenek közé, és papot jelöltek ki számára, aki felelős volt kultuszának ápolásáért. Ezzel új értelmezést kapott a *divus* kifejezés, ezentúl a „halála után istenné vált” jelentéstartalom kötődik hozzá, tehát hivatalosan konszekrált személyt jelent. Az utód, Augustus nem kívánt isten lenni – számos intő tanulsággal szolgált számára Caesar sorsa –, beérte a *divi filius* (= az istenné vált fia) minősítéssel. A személyének szóló isteni tiszteletet elhárította, Rómában és Itáliában egyáltalán nem engedte meg, a tartományokban is csupán *Genius*ának, illetve Augustusnak, Roma istennővel közösen lehetett áldozni vagy templomot dedikálni.⁷⁸

Caesar vitathatatlanul az új politikai rendszer előkészítője, de annak nem egy széles látókörű tehetség, ragyogó, impulzív egyéniség kellett, hanem egy óvatos, számító intrikus, józanul gondolkodó racionalista, akinek jelszava a *respublica restituta* (a visszaállított köztársaság) lett a hozzátartozó „ régi jó erkölcsök” propagálásával.

HOFFMANN, ZSUZSANNA

Divine Iulius

In the past 2000 years historians and artists alike have been going back to Iulius Caesar, meaning to bring into life the “great man,” who cast a shadow not only on his contemporary rivals, also reaching into later centuries. Antiquity has bequeathed to us a rich portrait of Caesar and it is not easy to answer the question what his charisma consisted in. One important component of his myth is his relationship to gods as well as to religious cult. He did not oppose, in fact, he sometimes consciously furthered the legitimisation of his power by means of religion. It cannot be precluded that he was affected by the religious way of legitimising power known from the Orient which seemed to be especially amplified in the Hellenistic divine kingdoms. It cannot be argued on the basis of sources that he should have striven to win royal title or divine reverence. Thanks to his realistic political finesse, he considered old Roman traditions, although the determined defenders of Roman republic strove to denounce his activities. He based his own political line on the traditional Roman catch phrases such as *dignitas*, popular sovereignty, *misericordia*, *liberalitas*, *dementia*, within the framework of the Epicurean thought that after anarchy, undisturbed prosperity is usually guaranteed by an outstanding personality. By means of his exceptional charisma, he was always capable of achieving something new; it is hardly a coincidence that his opponents found no other way to defeat him than murdering him.

⁷⁷ A temetési ceremóniához lásd: Borzsák István: Caesar Funeralien und die christliche Passion. Acta Antiqua Academiae Hungariae 10. 1962. 23. A római császároknak ezután különleges temetési szertartást, ún. Kettős temetést rendeztek, tekintettel istenné válásukra, a szertartás lebonyolításához lásd: Chantaine, Heinrich: „Doppelbestattungen” römischer Kaiser. Historia, 29. 1980. 71–85.

⁷⁸ Ezt tanúsítja önéletrása, a *Res gestae divi Augusti* vagy másik ismertebb nevén a *Monumentum Ancyranum* – ennek az írásnak legteljesebb szövege Ancyra városában (a mai Ankara helyén volt), egy Roma istennőnek és Augustusnak közösen dedikált templom falára írva került elő, vö. még: Köves-Zulauf 174.

SZÉKELY MELINDA

„Theodosius amator pacis generisque Gothorum”

Theodosius gót politikájáról

Iordanes, a 6. századi gót történetíró *Getica* című művében Theodosius császárt a béke és a gót nép barátjának nevezi, akinek halálával megszakad a gótok és a rómaiak jó viszonya, a gótok fellázadnak és Itáliába vonulnak.¹

A szakirodalomban a mai napig újra és újra feltűnik ez a nézet. Még a legjelentősebb kutatók munkáiban is szinte *epitheton ornans*, állandó kíséző jelző lett a „gótbarát” kifejezés a császár neve mellett. A toposz fennmaradása különösen érdekes, ugyanis Theodosius 394-ben a Frigidus folyó mellett vívott legnagyobb csatájában gót szövetségeseit szinte pajzsként használta serege előtt, így az összecsapás a gótoknak súlyos embervesztéseget okozott.² 10 000 gót – a fegyverforgató férfiak fele – esett el, amit Theodosius császár közömbösen vett tudomásul, és nem kívánta kárpótolni szövetségeseit a győzelem után sem.³ A kortárs keresztény írók elégedetten konstatálták, hogy a császár ügyesen oldotta meg a barbár problémát. Orosius egyenesen úgy értékeli, hogy a Frigidus folyónál két győzelem született, az egyik Theodosius Eugenius elleni, a másik pedig a birodalom barbárok feletti győzelme volt, mivel a gótok nagy veszteségeket szenvedtek el.⁴

Theodosius kora, a 4. század második felének időszaka kül- és belpolitikai problémákkal volt terhes. A germán származású katonai parancsnokok hatalma vészjóslóan növekedett, miközben a hatalomért trónbitorló császárok vetélkedtek, és évekig kormányozták a birodalom egy-egy területét, megbontva ezzel az állam gazdasági, szervezeti egységét. A kor ellentmondásossága, hogy Theodosius császár barbár seregeket felhasznált indult harcba római *usurpátorok* és csapataik ellen. A megnövelt létszámú hadsereg megoldhatatlannak tűnő problémákkal küszködött. A katonák ellátása, a zsold fizetése, a sereg létszámának pótlása állandó feladatot jelentett az egész késő császárkor folyamán. Régi és új valóslási feszültségek alakultak ki, amelyek egyrészt az erősödő, államilag már támogatott keresztények és a régi hit védelmezői között jelentkeztek, másrészt már a keresztények egy-

¹ Iordanes: *Getica* (De origine actibusque Getarum) (a továbbiakban: Jord. Get.) 29,146. Kiadta: Mommsen, Theodor: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* (a továbbiakban: MGH Auct. Ant.) München, 1982. 1–138. Magyarul: Iordanes: *A gótok eredete és tettei*. Brassó, 1904. Fordította: Bokor János. Iordanes: *Getica*. Pécs, 2002. Fordította: A PTE Ókortörténeti és Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége Kiss M. vezetésével.

² Demandt, A.: *Die Spätantike*. München, 1989. (a továbbiakban: Demandt 1989.) 135–136.

³ Gluschanin, E. P.: *Die politik Theodosius' I. und die Hintergründe des sogenannten Antigermanismus im Oströmischen Reich*. *Historia*, 38. 1989. (a továbbiakban: Gluschanin) 231. Wolfram, H.: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München, 1990. (a továbbiakban: Wolfram 1990.) 144–145.

⁴ Orosius: *Historiae adversum paganos libri VII*. (a továbbiakban: Oros.) 7,35,19. Vö. Zosimus (a továbbiakban: Zos.) 4,58,2–3. Rufinus HE 2,33. Socrates (a továbbiakban: Soc.) 5,25. Orosius barbárokhoz való ellentmondásos viszonyulását több kutató is elemezte. A különböző értelmezéseket összefoglalja: Goetz, H. W.: *Orosius und die Barbaren*. *Historia*, 29. 1980. 356–376.

más közötti vitái is megjelentek. A római kormányzatnak meg kellett küzdenie a barbár kérdéssel, a népvándorlás elemi erejű hullámaival, amely most már nemcsak a birodalom határain kívül, hanem a határokon belül is érezte hatását. Ezeket a nehézségeket figyelembe véve értékelhetjük helyesen Theodosius gótokkal szembeni politikáját, és a kortárs szerzők műveit elemezve megtalálhatjuk a választ a „gótbarát” jelző kialakulásának hátterére.

Gót–római viszony Theodosius előtt⁵

A keleti germánok közé tartozó gótok már a 3. század harmincas éveitől kezdve támadták a római birodalmat az Al-Duna környékén. A 4. századra ezen a határszakaszon a nyugati gót törzsek domináns erővé váltak. Constantinus császár 322-ben szerződést kötött velük, mely alapján a gótok évpénz fejében kötelezték magukat a birodalmi határok védelmére, és katonáskodást vállaltak a császári seregben. A következő évtizedekben négy alkalommal nagyjából 3000 fős gót kontingens segítette a római háborúkat.⁶ A gótok és a rómaiak között a határ számos pontján kereskedelmi kapcsolat alakult ki, amelyet azonban ismétlődő konfliktusok nehezítettek. Valens császár idejében 367-től három éven át háborút vívtak, amelyet 369-ben egy újabb – a Duna közepén horgonyzó gályán aláírt – szerződés zárt le. Ez az egyezmény a korábbinál kedvezőtlenebb volt a gótokra nézve, ugyanis a római adományok abbamaradtak, és csak két központot hagytak a határon folytatott kereskedelem lebonyolítására. A Duna északi oldalán kialakult viszonylag stabil politikai helyzet teljesen felborult a hunok érkezése miatt. 376-ban a nyugati gót vezetők követeket küldtek Valens császárhoz Antiochiába betelepülési engedélyt kérve. A keletrómai államtanács hosszas vitája nyomán a császár megadta a lehetőséget, hogy a vizigótok a birodalom területén belül telepedjenek le.⁷ A fellépő ellátási nehézségek, a római hivatalnokok visszaélései miatt azonban lázadás tört ki a gótok körében, és Hadrianopolisnál megütköztek a római sereggel.

Theodosius trónralépése

Theodosius hatalomra kerülése szorosan összefügg a gót problémával. Ifjúkorában részt vett apja, az idősebb Theodosius hadjárataiban, majd 373/374 körül Moesia Prima helytartójaként a szarmaták ellen lépett fel. Apja Valentinianus császár egyik legtehetségesebb hadvezére volt, aki harcolt a frankok, szászok, majd Britanniában a *pictus*, *scottus*, *attacottus* törzsek ellen. 370-ben a Rajnánál az alemannok, burgundok, a következő években pedig

⁵ Irodalom ehhez a témához: Schmidt, L.: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung II. Die Ostgermanen*. München, 1941.; Claude, D.: *Geschichte der Westgoten*. Stuttgart-Berlin, 1970. (a továbbiakban: Claude); Thompson, E. A.: *Romans and Barbarians*. Madison, Wisconsin, 1982. (a továbbiakban: Thompson); Wolfram 1990.; Heather, P.: *Goths and Romans 332–489*. Oxford, 1994.² (a továbbiakban: Heather 1994.); Wolfram, H.: *The Roman Empire and its Germanic Peoples*. 1997.; Heather, P.: *Goths and Huns (320–425). 487–515*. In: CAH XIII. Cambridge, 1998. (a továbbiakban: Heather 1998.); A germánok régészeti anyagaina vonatkozóan: Malcolm Todd: *The Germanic Peoples (337–425)*. In: CAH XIII. Cambridge, 1998.

⁶ Ebből három expedíció Perzsiába irányult.

⁷ A legfőbb vezetés a gótok római zsoldos katonaként való alkalmazásától a birodalmi hadsereg megerősödését remélte. Egyben lemondtak a római kényszerűjoncozásról, s ezzel a császár a keleti földbirtokos osztály megadóztatását vehette tervbe újoncváltáság címén. (Wolfram 1990. 125–127.) Heather szerint Valens császárnak valójában nem volt más választása. (Heather 1994. 165.)

Afrikában a mórok betöréseivel szemben vette fel a küzdelmet.⁸ A sikeres vezér 375-ben felségsértési perbe keveredett, és néhány hónap múlva Karthágóban lefejezték.⁹ Az ifjabb Theodosius az események hatására visszavonult szülőházájába, Hispániába. A gótok azonban 378. augusztus 9-én Hadrianopolis közelében egy nagy véráldozatot követelő csatában legyőzték a római sereget, még a keleti területek császára, Valens is életét vesztette. A birodalomban kialakult súlyos válsághelyzetre utal, hogy az apa elítéléséért felelős Gratianus császár és tanácsadói köre a Balkán-félsziget viszonyait ismerő, képzett katonát, Theodosiust hívta a dunai frontra. *Magister militum* címet kapott, majd az első sikerek után, 379. január 19-én Sirmiumban a keleti birodalomrészt *augustus*ának¹⁰ nevezték ki.

Theodosius gót politikája 379–382 között

Császárrá választása után Theodosius azonnal erélyesen lépett fel a gótokkal szemben. Erről az időszakról Zosimus *Nea Historia* című művéből tudhatunk meg a legtöbbet, aki leginkább Eunapius munkáira hagyatkozik.¹¹ Az új császár Thessalonice városában szállásolta el magát, és – mivel a hadrianopolisi csatában a római sereg kétharmada, több tízezer ember elesett¹² – fő célkitűzése 379-re az volt, hogy feltöltse a keleti hadsereget. Újoncozást rendelt el, ami alapján mind római, mind barbár férfiakat besoroztatott, és a dezertálók ellen szigorúan fellépett. Syriából hadtestet helyezettett át, majd ugyancsak keletről veteránokat is mozgósított.¹³ Ezek a rendelkezések bizonyítják, hogy Theodosius határozott intézkedésekkel készült a gótok elleni ütközetre.

Themistius, az ékesszóló kortárs *rhetor* beszédeit vizsgálva figyelemmel kísérhetjük a korabeli császári politika irányvonalának változását. Themistius, aki nemcsak képzett szónok és filozófus, hanem a constantinopolisi udvar tisztviselője, a császárok tanácsadója is volt, nagyhatású szónoklataival jelentősen befolyásolta a közvéleményt, az udvari propaganda szócsöve lett.¹⁴ A 379. évre datálható 14-es beszédében¹⁵ Themistius hangvétele harcias és támadó. Örömmel üdvözlí aényt, hogy Theodosiust katonai rátermettsége miatt választották császárrá, hiszen korábban hadvezéri tehetségét a szármataék feletti győzelemmel már bebizonyította. Kinevezése azt a reményt kelti, hogy megváltozik a szerencse járása a háborúban. A szónok megjegyzi, hogy az új császár mozgósította a földműveseket, hogy keltsenek félelmet a „szkíták” között, míg a bányászokat több vas termelésére biz-

⁸ Demandt 1989. 125.; Demandt, A.: Die Feldzüge des älteren Theodosius. *Hermes*, 100. 1972. 81–113.

⁹ A kivégzés 376-ban történt. A lehetséges okokat vizsgálja: Demandt, A.: Der Tod des älteren Theodosius. *Historia*, 18. 1969. 598–626.

¹⁰ Az *augustus* cím a késő római idöszakban a (rangidös) császárt jelenti, míg a *caesar* a kijelölt utód, a trónörökös.

¹¹ Eunapius történeti munkája a 378-tól 395-ig tartó idöszakra vonatkozó egyetlen elbeszélö forrás. A mű töredékesen maradt fenn; a 9. században Phótiusz még olvasta és felhasználta. Zosimus munkája tényyszerűen hiteles, de kissé rosszindulatúan torzíva ír Constantinus és Theodosius császárokról. A pogány érzelmű szerző a közélet minden területén erkölcsi züllést tapasztalt, és úgy találta, hogy ebben a két nagy keresztény császár élen jár.

¹² Ammianus Marcellinus (a továbbiakban: Amm. Marc.) 31,13. Heather 1994. 142–147.; Wolfram 1990. 125–127.

¹³ Heather 1998. 509.

¹⁴ Daly, L. J.: The Mandarin and the Barbarian: The Response of Themistius to the Gothic Challenge. *Historia*, 21. 1972. 351–379. (a továbbiakban: Daly); Stegemann, W.: Themistios. *RE* 5 A, 2. 1934., cols. 1642–1680. Theodosius fia nevelőjéül Themistiust választotta.

¹⁵ Themistii Orationes. Dindorf, W. (ed.). Hildesheim, 1961. Themistii Orationes Quae Superunt. Downey, G. (ed.). Leipzig, 1965. (Themistius beszédeinek elemzéséhez felhasználtam Heather 1994. munkáját.)

tatta. Bizonyos benne, hogy Theodosius ösztönözni fogja a hadsereget az ellenség legyőzésére. Az *augustus* kegyességéről és emberek iránti szeretetéről is szó esik,¹⁶ de csak röviden. A 14-es beszéd a háború megnyerésére képes katonai parancsnokként jellemzi és dicséri Theodosiust.¹⁷

A gótok a hadrianopolisi győzelem után igyekeztek kihasználni sikerüket. Késedelem nélkül megtámadták Hadrianopolis városát, mert tudták, hogy Valens otthagytá rangidős tisztjeit, császári jelvényeit és kincstárát.¹⁸ A támadás Fritigern szándéka ellenére történt, és a gótok nagyon sok embert veszítettek a haszontalan összecsapásban. A vereség nem törte le a gótok büszkeségét, sőt Constantinopolis alá vonultak, miközben ostromgépeket készítettek. A város nagysága és védelme azonban rádöbbentette őket a valóságra; a gépeket megsemmisítették, és elvonultak anélkül, hogy megkísérelték volna a támadást.¹⁹ Mivel élelmük elfogyott, Thráciától nyugatra, Felső-Moesia, Dacia és Illyricum területeire vonultak. 380-ban – valószínűleg újra az élelemhiány miatt – a gótok kettéváltak. Alatheus és Saphrax északnyugatra, Pannoniába vezette a *greuthungus*okat,²⁰ míg Fritigern déllyugatra vonult Theodosius újonnan felállított és keleti csapatokkal megerősített hadserege ellen. Fritigern gót serege egy útköztben szétszórta a római sereget. Theodosius nyugati társascsászárára, Gratianusra bízta a hadműveletek irányítását, majd visszavonult Constantinopolisba.²¹

A római vereségek után nyilvánvalóvá vált, hogy Theodosius katonai erővel nem képes a vizigótokat legyőzni. Ezért megpróbálta megosztani az ellenség sorait: a „kiemelkedő rangú és születésű” törzsi vezetőknek hatalmas ajándékokat küldött, és megtisztelő kitüntetésekkel adományozott.²² A vezetőket saját asztalánál megvendégelte, sátrát megosztotta velük, és sohasem szalasztotta el a kedvező alkalmat, hogy megmutassa bőkezűségét. Nem telt el sok idő, és néhány kiváltságos törzsfőnök reagált a különleges bánásmódra.²³ Theodosius kitüntető figyelmességgel fogadta a Constantinopolisban menedéket kérő gót vezetőt, Athanaricot is. Amikor a vezér két hét múlva meghalt, a császár állami temetésben részesítette. Ez a gesztus számos vizigóra mély hatást tett.²⁴

A többéves háborúskodás során nyilvánvalóvá vált a gótok előtt a birodalom ereje. Be kellett látniuk, hogy lehetetlen teljes győzelmet aratni, hiszen a birodalmi seregeket elpusztítva mindig újak léptek a helyükbe. Amikor legyőzték és megölték Valens császárt,

¹⁶ Themistius beszédeiben központi szerepet kap a *philantropia*. (Daly 354–355.)

¹⁷ Heather 1994. 166–167.

¹⁸ Amm. Marc. 31,15,2–15.

¹⁹ Amm. Marc. 31,16,3–7.

²⁰ Ammianus Marcellinus szerint a gót törzs két ága: a keleten élő *greuthungi* – síkság lakók, valamint az Erdély és a Délkeleti Kárpátok külső részében 376-ig élő *thervingi* – erdő lakók. (Amm. Marc. 31,3.) A gót törzsi felosztáshoz lásd: Heather 1994. 12–18.

²¹ Theodosius betegsége is hozzájárulhatott a gótok sikeréhez. Iord. Get. 27,140–141.

²² Eunapius, frag. 59. 60. Vö. Zos. 4,56 Theodosius tudatában volt annak, hogy az ajándékozás milyen fontos szerepet játszik a germán társadalmakban. A gótok bizalmának visszaszerzése komoly feladatot jelenthetett, figyelembe véve a 376-os betelepülés után bekövetkező eseményeket, a római visszaéléseket és különösen a hadrianopolisi csata után a fiatal gót túszok tömeges lemészárlását. Lásd ehhez: Speidel, M. P.: *The Slaughter of Gothic Hostages after Adrianople*. Hermes, 126. 1998. 503–506.

²³ Thompson 107.

²⁴ Ezt az eseményt szokták feltüntetni a békekötés okaként, bár Athanaricnak korántsem volt már akkora szerepe, mint amekkorát a források tulajdonítanak neki. Sevillai Izidor, *Historia Gothorum* 11: *Athanaricus cum Theodosio ius amicitiamque disponens mox Constantinopolim pergit ibique quintodecimo die quam fuerat a Theodosio honorabiliter susceptus, interiit. Gothi autem proprio rege defuncto adspicientes benignitatem Theodosii imperatoris inito foedere Romano se imperio tradiderunt.*; Vö. Zos. 4,34,4; Themistius, Or. 15,190; Orosius 7,34,7; Iord. Get. 28,142–144.

Theodosius azonnal ott termett; akkor legyőzték Theodosiust, de újra szembe kellett nézniük Gratianus seregével.²⁵ A körülmények kényszerítő ereje mind a rómaiakat, mind a gótokat meggyőzte, hogy a másik felett diadalmaskodni csak túl nagy áldozatok árán lehetne, így mindkét részből készség mutatkozott a békés megegyezésre. A közvéleményt Themistius készítette elő a birodalmi politikában bekövetkezett változásra. 381 januárjában a 15-ös szónoklatban már egészen más hangnemet tapasztalhatunk a két évvel korábbi 14-es beszédhez képest. A szónok még mindig bízik abban, hogy Theodosius és Gratianus kiszorítja a „szkítákat” a Dunától északra, de a katonai ügyek elbeszélésére csak kis figyelmet fordít. A beszéd fő mondanivalója az, hogy egy császár legfontosabb feladata nem a harc, hanem a kormányzás. Themistius hangsúlyozza: a császár filantrópiája azt kívánja, hogy erőszak nélkül győzze le az ellenséget.

381-ben Gratianus nyugati serege Bauto és Arbogastes vezetésével kiűzte a gót Fritigernt Illyricumból kelet felé. A vereség a még harcolni akaró, az egyezkedéstől vonakodó gót közembereket is meggyőzte a béke szükségességéről. Több hónapig tartó, hosszú tárgyalások után 382. október 3-án megkötötték a szerződést, mely *foederati*-státuszt biztosított a vizigótok számára.²⁶

Theodosius gót politikája 382–394 között

A 382-es szerződés Gratianus és Theodosius egyeztetett politikájának az eredményeként született meg. Gratianus szerepet játszott mind a Balkán-félszigeten 378–382 között lezajlott hadjáratokban, mind a békétárgyalásokon, amit a keleti udvar propagandája is elismert.²⁷ Themistius a 383 januárjában elmondott dicsőítő beszédében viszont azt hangsúlyozza, hogy egyedül Theodosius érdeme a gót probléma megoldása, Gratianus szerepét minimálisra csökkenti.²⁸ Heather ironikusan jegyzi meg, hogy a szónoklatban megfogalmazott vélemény éppen a háború végén látott napvilágot, amikor Theodosiusnak már nem volt szüksége a nyugati császár katonai segítségére.²⁹ A két császár között korábban sem volt felhőtlen a viszony.³⁰ 382–83 telén azonban rendkívül súlyos helyzet alakult ki, amikor Theodosius – társcsászára hozzájárulása nélkül – *augustus* rangra emelte hat éves fiát, Arcadiust. Gratianus Theodosius nyílt dinasztikus törekvésén felháborodva, törvénytelennek nyilvánította a döntést, és soha nem ismerte el Arcadiust.³¹

²⁵ Heather 1994. 178.

²⁶ A szerződés szerint a gótok nem leigázott vagy alávetett, hanem szövetséges viszonyba kerültek a rómaiakkal. Feladatuk a határ védelme és segéds csapatok állítása lett, ezért évpénzt kaptak és földet Moesia és Dacia északkeleti részén. Területük adómentes lett, és nagyfokú autonómiát is nyertek. A római seregben saját parancsnokuknak voltak alárendelve. Wolfram szerint tizen-nyolc hónapig tartott a szerződés előkészítése. (Wolfram 1990. 138–141.) A kutatók általában úgy vélik, hogy a béke csak a *thervingi* gótokra vonatkozik, és a *greuthungusok* külön egyeztek ki Gratianussal 380-ban. Heather véleménye szerint a 382-es szerződés a *thervingi* és a *greuthungi* gótok zömére is vonatkozott. (Heather 1994. 157.)

²⁷ Themistius a 15-ös beszédében társparancsnokként említi a két *augustust*. Gratianus 382 nyarán a Felső-Moesia-i Viminaciumban tartózkodott, ami bizonyítja, hogy ugyanolyan fontos szerepe volt a szerződéskötésnél, mint társcsászáranak.

²⁸ Themistius Or. 16. Bár a nyugati források hiányoznak Gratianus háborús szerepét illetően, Themistius 15. és 16. beszédének ellentmondásai rávilágítanak a szónok elfoglaltságára.

²⁹ Heather 1994. 172.

³⁰ Ez először vallási ügyekben mutatkozott meg, amikor 380/81-ben Theodosius meghíúsította Gratianusnak egy ökumenikus tanácsra vonatkozó terveit, nehogy Gratianus befolyást gyakoroljon a birodalom keleti felére.

³¹ Heather 1994. 171.

A társcsászárok feszült viszonya mellett a birodalomnak újabb és újabb szarmata és germán, elsősorban alemann támadásokkal kellett szembenéznie.³² A nehézségeket fokozta, hogy 383-ban, Britanniában Magnus Maximus trónkövetelőként lépett fel, majd seregével átkelt Galliába is. Amikor Gratianus meg akarta akadályozni további terjeszkedését, a trónbitorló megölette őt, és beköltözött – néhány évre – Treviri császári palotájába.³³

A római birodalom területén ezekben az években vallási viták is jelentkeztek. A régi vallás hívei, befolyásos római szenátorok Symmachus vezetésével beadványokat intéztek a császárokhöz a Victoria-oltár visszaállítása és a régi jogok, kiváltságok visszaszerzése ügyében. A fiatal nyugati társcsászár, II. Valentinianus és anyja, Iustina pedig az arianusok nevében követelték, hogy közösségük Mediolanumban, az udvarban tarthasson istentiszteletet.³⁴ Theodosius azonban rendeleteivel a régi vallás teljes felszámolására törekedett, és a nicacai *katholikus* irányzat elkötelezett híveként – Ambrosius püspök segítségével – szigorúan kitartott az *orthodoxia* mellett.³⁵

384–385 telén újabb gót csoportok jutottak át a Duna jegén a folyó torkolatvidékén. A következő évben pedig egy minden eddiginél erősebb, több etnikumú barbár támadás indult meg a gót (*greuthungus*) Odotheus vezetésével, aki seregét a Dunán átkelve Thráciába vezette.³⁶ Theodosius katonai erővel szállt szembe velük, világosan kifejezve, hogy a 382-ben megkötött szerződés engedményei kényszerhelyzetben születtek, és újabb germán csoportokra nem kívánja a *foederati*-státuszt kiterjeszteni.³⁷

A nyugati birodalomrészen kialakult feszültségek mellett Theodosiusnak keleten is nehézségei támadtak. A hadsereg szükségletei miatt különadót vetett ki, ami Antiochiában felkeléshez vezetett.³⁸ Több keleti városban a katonai beszállásolás, a gót harcosok jelenléte, az adók emelése nyomán barbárellenes hangulat alakult ki, amihez hozzájárult az a császári politika is, mely alapján a magas katonai pozíciókat nyugati vagy germán tisztek nyerték el.³⁹

Theodosiusnak a birodalom nehéz helyzetében különösen szüksége volt a szövetséges gótok katonai támogatására. Mivel a császár célja a teljes függetlenség, az egyeduralom megszerzése volt, igyekezett úgy megnyerni a gótok bizalmát, hogy személyéhez legyenek hűségesek. Themistius beszédeiben propagandisztikus céllal hangsúlyozta a császár gótokkal szembeni jóindulatát, és a békekötés kedvezményeit egyedül Theodosius érdemének tulajdonította.⁴⁰ Folytatódtak a gót vezetők számára fontos vacsorameghívások, közös étkezések. Eunapius beszámol arról, hogy a császár mennyi fényűző, költséges lakomát ren-

³² Az alemann támadások a Rajna vidékénél teljesen lefoglalták a hadsereg parancsnokát, a frank Bautót.

³³ Demandt 1989. 129. Treviri, régebbi nevén Augusta Treverorum, a mai Trier városa. Diocletianus *tetrarchia* rendszerének kiépítésekor, 293-ban a négy császári központ egyike lett.

³⁴ Demandt 1989. 130–131.

³⁵ Lásd ehhez: Chadwick, H.: A korai egyház. Budapest, 1999. A vizigótok Wulfila térítése nyomán az arianus kereszténységet vették fel, de 382–395 között ez még nem okozott problémát a rómaiak és a gótok között.

³⁶ Wolfram 1990. 141.

³⁷ Promotus birodalmi hadvezér csapdába csalta a veszélyes betolakodókat gót katonái segítségével. Egy részüket lekaszabolták, de többségüket császári parancsra elfogták, és később Phrygiában vetették be.

³⁸ Demandt 1989. 131.

³⁹ Lásd erről: Gluschanin 228–230. A legsúlyosabb felkelés Thessalonice városában tört ki, ahol a tömeg Butheric germán parancsnokot meglincselte. Theodosius bosszúja háromezer polgári lakos legyilkolása volt. A barbárok negatív megítélése érzékelhető Cyrene-i Synesius (De Regno 21), Libanius (Orr. 19,16; 20,14.), Gregorius Naziansus (Ep. 136.) és Eunapius munkáiban is.

⁴⁰ Them. Or. 16. Themistius hangsúlyozza, hogy a békét nem a fegyverek vívták ki, hanem a gótok Theodosius jóindulatába vetett bizalma.

dezett, és ajándékokat küldött nekik.⁴¹ Theodosius gótokat megnyerő politikája sikeresnek bizonyult, 388-ban gót és hun segédcsapatokkal legyőzte Magnus Maximus *usurpatort* Siscianál és Poetovionál.⁴²

391 nyarának végén vagy ősszel ismét barbárok törtek a birodalomra. A veszélyt fokozta, hogy még Maximus propagandájának eredményeként egyes gót csoportok dezertáltak a római seregből, és a betörő idegenekhez csatlakoztak.⁴³ A gót katonai csoportosulás feje Alaric volt, akinek a neve ekkor bukkant fel először a forrásokban.⁴⁴ Ezzel 382 óta először szegték meg a *foedus* pontjait. A váltakozó sikerű ütközetek után 392-ben megújították a szerződést, így helyreállt a rend.

Galliában Arbogastes, a frank származású *magister militum* jelentős katonai sikerei után egyre határozottabban, és egyre gyakrabban intézkedett a fiatal II. Valentinianus helyett. A konfliktushelyzetben ellenállást tanúsító császárt 392-ben megölette vagy öngyilkosságba kényszerítette.⁴⁵ Mivel Arbogastes barbár származása és pogány hite miatt ezekben az években császár még nem lehetett, bábcászárt állított Eugenius személyében.⁴⁶ A régi vallás hívei, itáliai szenátorok – utolsó lehetőségként Theodosius türelmetlen valláspolitikájával szemben – támogatták Arbogastes császársjelöltjét.

Az *usurpatio* hírére Theodosius mozgósította gót szövetségeseit. A gót vezetők 382 után két csoportra oszlottak: egyesek kitarítottak a Róma-ellenes szemlélet mellett, mások azt vallották, hogy a Theodosiussal kötött béke előnyei kedvezőek, ezért a katonai segítségre tett ígéretüket meg kell tartani. A Róma-barát párt vezetője Fravittas volt, aki római nőt vett feleségül, és felvette a Flavius nevet. A másik csoport vezére Eriulf volt.⁴⁷ Theodosius nagyszabású lakomára hívta az ellenségeskedő gót vezetőket, ahol felszínre törtek az indulatok. Féktelen verekedés tört ki, és Fravittas karddal rohant Eriulfnak, halálos sebet ejtve rajta.⁴⁸ Eriulf hívei rátámadtak Fravittasra, a küzdő feleket csak a birodalmi katonák tudták szétválasztani. A császár elfogultságára jellemző, hogy közbenjárása nyomán nem került bíróság elé a gyilkos vezér ügye.⁴⁹ A lakoma megrendezése valószínűleg Theodosius azon törekvését szolgálta, hogy biztosítsa a gótok részvételét az elkövetkező háborúban.

A csata

Theodosius 394-re átcsoportosította keleti csapatait is, így körülbelül 100 000 főnyi sereg állt rendelkezésére.⁵⁰ Arbogastes és Eugenius galliai, germaniai területekről gyűjtött harcosokat, akik nem voltak jól képzett, fegyvelmezett katonák, és a létszámuk is kevesebb volt.⁵¹ Theodosius serege az Alpok egyik szűk hágóján haladt. A menetoszlop elején, a leg-

⁴¹ Heather 1994. 187–188.

⁴² Demandt 1989. 132. Siscia a mai Sisak, Poetovio a mai Ptuj városa. Pacatus dicsőítő beszédében leírja, hogy milyen módon történt a barbárok (gótok, hunok, alánok) mozgósítása a hadjárat céljára. (Pan. Lat. 12 (2), 32, 3–4.)

⁴³ Zos. 4,45,3

⁴⁴ Wolfram 1990. 143. A következő évtized Róma ellenes harcait Alaric irányítja.

⁴⁵ Lásd ehhez: Croke, B.: Arbogast and the Death of Valentinian II. *Historia*, 25. 1976. 235–244.

⁴⁶ Szidat, J.: Die Usurpation des Eugenius. *Historia*, 28. 1979. 487–508.

⁴⁷ Eriulf és támogatói nem láttak okot arra, hogy veszélyeztessék a gótok függetlenségét azzal, hogy részt vesznek egy római belpolitikai vitában. Eunapius állítása szerint Eriulf csoportja volt többségben.

⁴⁸ Fravittas és Eriulf vitájának az egész gót nép feletti befolyás megszerzése lehetett a célja.

⁴⁹ Wolfram 1990. 141.; Heather 1994. 190.; Thompson 108.

⁵⁰ Theodosius még Asia provinciából is mozgósította katonáit, erre a területre ekkor hunok törtek be.

⁵¹ A csatához lásd: Seeck, O. – Veith, G.: Die Schlacht am Frigidus. *Klio*, 13. 1913. 451–467.; Paschoud, F.: Zosime. *Histoire Nouvelle* II. 2. Paris, 1979. 474.

veszélyesebb helyen húszezer főnyi gót szövetségesét helyezte el a császár. Arbogastes a hágó előtti sík vidékre, a Frigidus folyó völgyébe rendelte csapatait, és egy cölöpsorral és fatornyokkal megerősített tábort építtetett számukra.⁵² Az összecsapás első napján, 394. szeptember 5-én a trónbitorló serege a hágóból kikerkező gót elővédet megtámadta, és tízezernyi harcost lemészárolt közülük, csak az éjszaka mentette meg a többieket. A kétségbeejtő helyzetben a hadvezérek visszavonulást ajánlottak a császárnak, aki erre nem volt hajlandó. A következő napon Theodosiust egy váratlan természeti jelenség megsegítette. A hegyek felől érkező viharos szél szembetámadta és megfutamította Arbogastes seregét. A kortárs szerzők és a katonák ezt isteni segítségként értékelték.⁵³ A császár serege követte a menekülőket, táborukat felgyújtották, Eugeniuszt elfogták és kivégezték. Arbogastes, hogy elkerülje a megszégyenítést, öngyilkos lett. A Theodosius és Eugenius közötti csata a kereszténység és a régi római vallás utolsó nagy összecsapását hozta, a császár győzelme a pogányság végét és az egyeduralkodó megszerzését jelentette.⁵⁴

Összegzés

Theodosius politikáját a hagyományos „gótbarát” szemlélettel szemben alapjában véve barbárellenesnek értékeljük.⁵⁵ A császár uralkodásának első éveiben, 379–381 között fegyveres eszközökkel próbálta rendezni a gót problémát. Amikor ez a terve kudarcot vallott, 382-ben kényszerhelyzetben döntött a békeszerződés mellett. Jó hadvezérként felismerte a gótok katonai erejét, és felhasználta azt a hadsereg létszámhiányának pótlására, valamint a határvédelemben az újabb barbár betörések ellen. A továbbiakban egész uralkodása alatt azon fáradozott, hogy a szövetségesek számát ne emelje. Ha a birodalmat újabb germán támadás érte, a törzsek legyőzésére törekedett, vagy arra, hogy – ha elkerülhetetlen volt a betelepítésük – legalább alávetett státuszba kerüljenek. Egyeduralkodói igénye, valamint az ellencsászárok fellépése miatt szüksége volt gót szövetségeseire, ezért Themistius szónoklataiban megfelelő propagandával igyekezett bizalmukat megnyerni és biztosítani a császár iránt. Theodosius filantropiájának, gótok iránti barátságának hangsúlyozása tudatos politika része volt, amely sikeresnek bizonyult a tények ellenére is. A gótok meghatározó szerepet játszottak Theodosius két nagy hadjáratában, a Magnus Maximus és az Eugenius elleni csaták sikereiben, amikor azonban a császárnak már nem volt szüksége a gót katonákra, aggály nélkül a legveszélyesebb helyen vetette be őket. A gótok maguk is úgy gondolták, hogy Theodosius szándékosan, törzsük gyengítése érdekében küldte őket végveszélybe, és attól féltek, hogy a nagy veszteség függetlenségüket.⁵⁶ Így már a csatamezőről visszatérve fellázadtak a rómaiak ellen Alaric vezetésével.⁵⁷ A felkelés még Theodosius életében, az ő intézkedései következtében tört ki, és meghatározta a következő évtizedek ellenséges római–gót viszonyát. A „gótbarát” Theodosius mítosza azonban fennmaradt a későbbi szerzőknél, így Iordanes munkájában is érzékelhetjük a császár irán-

⁵² A Frigidus folyó a mai Vipava, Szlovénia területén, az olasz határ közelében található.

⁵³ A helyiek jól ismerik a csata helyszínén gyakran előforduló viharos, északkeleti szel, a bórát. A források közül keresztény oldalról Ambrosius (in psalm. 36,25), míg pogány oldalról Claudius Claudianus (de III cons. Hon. 99.) tűnik a legmegbízhatóbbnak. Említést tesz a csatáról még Augustinus (de civ. Dei 5,26), Rufinus (11,33), Orosius (7,35), Eunapius, Socrates (5,25), Sozomenos (7,24) és Theodoretos (5,24,12) is.

⁵⁴ Az egyeduralkodó csak néhány hónapra valósult meg, mert 395. január 17-én meghalt a császár.

⁵⁵ Hasonlóképpen Gluschanin 130.

⁵⁶ Seeck, O.: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. V. Berlin, 1913. 253.; Heather 1994. 192., 199.

⁵⁷ Claude 16. Felkelésükhöz csatlakoztak a taifalok is. (taifali – germán népcsoport, az Al-Duna vidékén éltek.)

ti elfogultságot.⁵⁸ A gót származású történetíró örömmel emelte ki forrásaiból a gótokkal békeszerződést kötő és a gótoknak kedvező császár toposzát, kétségtelenül példaképpül állítva császára, Iustinianus elé, aki akkor már több évtizedes, pusztító háborút viselt az itáliai keleti-gót királyság ellen.⁵⁹

SZÉKELY, MELINDA

*“Theodorius amator pacis generisque Gothorum.”
On Theodosius’ policies towards the Goths*

Theodosius, one of the most significant emperors of the late Roman period, is persistently labelled as a “friend of the Goths.” The presents and decorations that he donated to the Gothic leaders or the peace treaty that he made with them, being a new type of alliance with them as subjects, which made allied Gothic soldiers participate in Theodosius’ campaigns, all seem to support this image. However, by looking at the works of contemporary writers, we can detect several contradictions in Theodosius’ policy towards the Barbarians. During his sixteen years’ reign he always wished to solve the German question by using military means, and he changed this policy only under outside pressure. In 382 he made the peace treaty with the Goths only in such an emergency situation, wishing to set no precedent. He mobilized his Gothic allies because of the repeated Barbarian invasions, riots, counter-emperors, yet he placed them at the head of his troops, driving them to the most dangerous point of the battle, thus reducing the power of this tribe living within the Roman Empire. By analysing the speeches of Themistius, his official political eulogizer, we find that emphasising his friendship with the Goths was part of a conscious political propaganda serving Theodosius’ absolute rule. This propaganda proved successful despite the facts, since the myth of his being “Gothic-friendly” survived in the Latin works of Greek writers and maybe in the Gothic oral tradition as well. Later writers, on the other hand, were pleased to use the topos of Theodosius as the Roman emperor who solved the Barbarian problem in a peaceful manner, making an alliance with the Goths to deal with the troubles of their own age.

⁵⁸ Iord.Get. 27,139–146.

⁵⁹ Iordanes forrásai közül ki kell emelni Cassiodorus és Ablabius gót történetét. A Getica elbeszélésének néhány része a gót szájhagyományból származik. (Heather 1994. 5–6.) A bizánci-keleti gót háború 535–553 között zajlott, Iordanes a munkáját 551 körül írta meg. A történetíró reménye, hogy megvalósul a római-gót szövetséges viszony, nem vált valóra.

NÓTÁRI TAMÁS

Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai

I. A tekintély fogalmának vizsgálata során az auctoritas, a növelés, a gyarapítás képessége lényegének meghatározását ismertetve, a numen bizonyos aspektusait a közéletre vetítve igen találó asszociációval idézi Hanna Arendt is Cicero vonatkozó passzusát, miszerint az állam, az emberi közösség alapításának, és a már megalapított megőrzésének a feladata nagyban megközelíti az isteni működés, a numen funkcióját;¹ s ennek kapcsán megállapítja, hogy ebből a szempontból a rómaiak „szinte azonosnak tekintették a vallási és a politikai tevékenységet”.² E gondolat tükrében kívánjuk vizsgálni a jelen írásban a 'numen' mint a római vallás igen sarkalatos jelenségének különféle aspektusait, először annak etimológiáját, két e szempontból relevánsnak tűnő jelenséget, a triumphus intézményét és a flamen Dialis funkcióját, majd a szakrális szféra ezen elemeit a hatalmi legitimációba szervesen beépítő numen Augusti fogalmat.

Augustus numenjének fogalma több szempontból is elsőrendű fontosságú a későbbi császárkultusz tekintetében, hiszen nem csupán a hajdani Octavianus az, akit élő személyként állandó jelleggel a közéletben is kamatoztatható numennel ruháznak fel, felvett neve, az Augustus is magában hordozza a szakrális konnotációval bíró 'augus' kifejezést.³ Az a vezető, aki a római fogalomvilágban imperiummal és auctoritással rendelkezik, egyfajta archetípust jelenít meg; hiszen az imperium eredetileg feltehetően nem jelentett egyebet, mint a vezető manáját, karizmáját, vagyis azt a képességet, amely által valaki más személyekben valami mást létrehoz, megszüli.⁴ A numen kifejezés – főképp a régebbi római irodalom forráshelyeit vizsgálva – az istenekkel, a senatussal, a római néppel, valamint átvitt, filozofikus értelemben az emberi elmével kapcsolatban mint önmagában ugyan emberfeletti, ám legtöbbször mégis valamely személyhez kapcsolódó erő kerül említésre; teljességgel ezen, a forrásokban előforduló jelentéstartalmaknak megfelelően adja meg Rose is e fogalom definícióját: „Numen signifies a superhuman force, impersonal in itself but regulary belonging to a person (a god of some kind) or occasionally to an exceptionally important body of human beings, as the Roman senate or people.”⁵ Mindez nem tűnik különösen meglepőnek, hiszen a senatus számos szakrális funkciót látott el, a Quirites vallási identitása és isteni eredete szintén általánosan elfogadott volt, az aminus és a princeps deus között pedig Cicero is párhuzamot vont a Somnium Scipionisban.⁶ A numen tehát, különösképpen a Wagnvoort nevével fémjellezhető dinamisztikus irányzat szerint egyfajta – hogy

¹ Cicero, *De re publica* 1, 7. Neque enim est ulla res in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitatis aut condere novas aut conservare conditas.

² Arendt, H.: *Mi a tekintély?* In: *Múlt és jövő között*. Budapest, 1995. 130.

³ Wagnvoort, H.: *Roman Dynamism, Studies in Roman Literature. Culture and Religion*, Leiden, 1956. (a továbbiakban: Wagnvoort 1956.) 12.

⁴ Köves-Zulauf, Th.: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Köves-Zulauf 1995.) 31.

⁵ Rose, H. J.: *Numen and mana*. *Harvard Theological Review*, 44. 1951. 109.

⁶ Cicero, *De re publica* 6,15. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medio vides, quae terra dicitur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili.

e polinéziai kifejezést használjuk – manát, egy dologban, illetőleg személyben rejlő titokzatos erőt jelölt.⁷

A numen Augusti, az istenséget sajátosan megjelenítő, karizmatikus erejű vezető fogalma éppen a római vallásnak az epifániához, az isteni megjelenés numinózus élményéhez fűződő igen ambivalens viszonyból válik érthetővé; itt lesz világossá, hogy bizonyos késői fejlemények csírájukban már a legrégebbi római vallásban is jelen voltak.⁸ A triumphus az istenség, in concreto Iuppiter emberi alakban való megjelenésének archetipusos-numinózus, éppen ezért számos elhárító rítussal körülbástyázott eseménye; nem véletlenül említi meg Oswald Spengler a numen fogalmának az antik vallásban betöltött szerepéről elmélkedve (*Antike, magische, faustische numina*),⁹ hogy a római császárkultusz – amit gyökereire nézvést élesen el kell választani a keleti uralkodókultusztól – a római vallás szerves folyománya, és a triumphator szerepét egyértelműen annak előzményeként kell szemlélünk, hiszen a triumphust tartó consulban diadalmenetének idejére a capitoliumi Iuppiter numenje testesült meg.¹⁰ A flamen Dialis életét Kerényi Károly szintén iuppiteri életként ('ioviales Leben') említi,¹¹ hiszen személyében és életében Iuppiter állandó jelenlétét volt hivatott reprezentálni a rómaiak között, ám legalább ennyire fontosnak tekinthetjük a rá vonatkozó rítusok közül a szent nászt (hieros gamos) szimbolizálni rendelt előírásokat – a hierogámikus képzet köztudottan számos vallásban és hitvilágban jelen van.¹² Mindkét tény, tehát mind az istenség jelenlétét, mind pedig az Eget és a Földet összekapcsoló hieros gamost archetípust megjelenítő, vagyis numinózus élményként élték meg a rómaiak. A flamen Dialis manaisztikus személyisége, vagyis a benne lakozó numinózus erő és az ennek megóvására irányuló törekvés vétette körül egész életét a később elemzendő tabukkal. Megjegyzendő, hogy mind a flamen Dialis jelenlétének iuppiteri, mind pedig a triumphator szintén az isteni nument megtestesítő szerepe többek között azért is volt numinózus, a rómaiakból félelmet kiváltó élmény, mert a római vallás – a göröggel ellentétben – kerülni igyekezett az isteni megjelenést, az epifániát; példának okáért ezt szolgálta az

⁷ Köves-Zulauf 1995. 29.

⁸ Köves-Zulauf 1995. 177.

⁹ Spengler, O.: Der Untergang des Abendlandes. München, 1991. (a továbbiakban: Spengler) 517–522.

¹⁰ Spengler 521. sk. „Von hier aus wird der Kult vergötterter Menschen als ein notwendiges Element innerhalb dieser religiösen Formenwelt verständlich. Aber man hat scharf zwischen antiken und den oberflächlich ähnlichen orientalischen Erscheinungen zu unterscheiden. Der römische Kaiserkult, d. h. die Verehrung des Genius des lebenden Prinzepts und die der verstorbenen Vorgänger als Divi, ist bisher mit der zeremoniellen Verehrung des Herrschers in vorderasiatischen Reichen, vor allem in Persien, und noch mehr mit der späten ganz anders gemeinten Vergöttlichung der Kalifen, die schon bei Diokletian und Konstantin in voller Ausbildung erscheint, vermennt worden. In der Tat handelt es sich hier um sehr verschiedene Dinge. Mag im Osten die Verschmelzung dieser symbolischen Formen dreier Kulturen einen hohen Grad erreicht haben, in Rom ist der antike Typus unzweideutig und rein verwirklicht worden. Schon einige Griechen wie Sophokles und Lysander, vor allem Alexander, wurden nicht nur von Schmeichlern als Götter ausgerufen, sondern vom Volkstum in einem ganz bestimmten Sinn als solche empfunden. Von der Göttlichkeit eines Dinges, eines Hains, einer Quelle, einer Statue, die den Gott repräsentiert, bis zu der eines hervorragenden Menschen, der erst Heros und dann Gott wird, ist nur ein Schritt. ... Eine Vorstufe war der Consul am Tage seines Triumphes. Er trug hier die Rüstung des kapitolinischen Iupiter, und in der älteren Zeit waren Gesicht und Arme mit roter Farbe bestrichen, um die Ähnlichkeit mit der Terrakottastatue des Gottes, dessen numen sich in diesem Augenblick in ihm verkörperte, zu erhöhen.”

¹¹ Kerényi, K.: Antike Religion. München – Wien, 1971. (a továbbiakban: Kerényi) 198.

¹² Eliade, M.: Vallási eszmék és hiedelmek története I. Budapest, 1994. 41., 56., 58., 62. skk., 81., 216. skk., 241. skk., 255. skk., 310.

imádság befejezése után a teljes körfordulat, a *circumactio corporis*, valamint a közismert 'fas sit vidisse',¹³ vagyis „bűnömül ne róják, hogy láttam” formula.¹⁴

II. A numen szó legkorábbi előfordulását – in concreto egy isten nevéhez tartozó genitívusi, valamint egy jelzői összetételben – Acciusnál láthatjuk,¹⁵ utóbb a *deus* és *divus* szavak genitívusai mellett¹⁶ egy meghatározott istenre – így például Ceresre¹⁷ vagy Iuppiterre¹⁸ – vonatkoztatva, valamint a *divinum* melléknévvel jelzői összetételben.¹⁹ Igei és jelzői összetételekben igen karakterisztikusan a rituális cselekvéseket jelölő *verbumok*,²⁰ jelzői összetételekben pedig olykor a kegyességet, haragot, megengesztelhetőséget vagy éppen engesztelhetetlenséget jelölő *adiectivumok*²¹ mellett. Augustus korában a 'numen' már magát azt az istenséget is jelentheti, amelynek korábban inkább a funkcióját, tulajdonságát²² jelölte – ennek eklatáns példáját olvashatjuk az *Aeneis prooemiumában*,²³ s ezen gondolat-tal egybehangzóan említi kommentárjában Servius²⁴ Iuno funkcióit sorolva.²⁵ Az antik grammatikusok is foglalkoztak e kifejezés magyarázatával, így például Festus isteni bölintásként és hatalomként,²⁶ Varro pedig *imperiumként*²⁷ definiálja. Ezen értelmezések elvezethetnek bennünket a szó alapjelentéséhez, vagyis az (isteni rá)bölintáshoz.²⁸ Többen, így például Pfister²⁹, Wagenvoort³⁰ és Rose³¹ a kifejezést a 'mozogni, mozdulni' *verbummal* azonosítják. Catullus szempontunkból igen pregnáns szöveghelyének értelmezésekor³²

¹³ Seneca, *Epistulae ad Lucilium* 115, 4.

¹⁴ Latte, K.: *Römische Religionsgeschichte. Handbuch der Altertumswissenschaft V*, 4. München, 1967. (a továbbiakban: Latte) 41.

¹⁵ 646 R. b. Non. 173, 27. *nomen et numen Iovis*, 692 R. *nomen vestrum numenque*

¹⁶ Cicero, *De divinatione* 1, 120. *numen dei*, 2, 63. *divum numina*, *Philippica* in M. Antonium 11, 28., *De finibus bonorum et malorum* 3, 64., *De natura deorum* 1, 3., 2, 95., 3, 92. *deorum immortalium numen*

¹⁷ Cicero, *In Verrem* 5, 107.

¹⁸ Cicero, *Pro rege Deiotaro* 18., *Tusculanae disputationes* 2, 23.

¹⁹ Cicero, *De natura deorum* 1, 22., *Pro Milone* 83. *numen divinum*

²⁰ Cicero, *In Verrem* 2, 4, 111. *expiare*, *De divinatione* 2, 63., *De domo sua* 140., Caesar, *De bello Gallico* 6, 16, 3. *placare*, Vergilius, *Georgica* 1.30 *colere*, Ovidius, *Tristia* 5, 3, 46. *flectere* Horatius, *Epistulae* 17, 3., Vergilius, *Aeneis* 2, 141. *orare*, Vergilius, *Aeneis* 3, 437., Ovidius, *Tristia* 3, 8, 13. *adorare*

²¹ Vergilius, *Aeneis* 2, 141. *conscium veri*, Ovidius, *Metamorphoses* 4, 452. *implacabile*, *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI 29944. *iratum*, Vergilius, *Aeneis* 4, 521. *memor*, 4, 382. *pium*, Culex 271. *placabile*, Statius, *Thebais* 10, 486. *providum*

²² Pfister, Fr.: *Numen*. In: Pauly-Wissowas *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (a továbbiakban: RE) XVII, 2, 1937. (a továbbiakban: Pfister) 1273.

²³ Vergilius, *Aeneis* 1, 8. *quo numine laeso quidve dolens regina deum*

²⁴ Servius ad Vergilius, *Aeneis* I, 8. *Nam Iuno habet multa numina: est Curitis ... est Lucina ... est regina*

²⁵ Pötscher, W.: 'Numen' und 'numen Augusti', In: W. Pötscher: *Hellas und Rom*, Hildesheim 1988. (a továbbiakban: Pötscher 1988a) 449.

²⁶ Festus 172. *numen quasi nutus dei ac potestas*

²⁷ Varro, *De lingua Latina* 7, 85. *numen dicunt esse imperium*

²⁸ Pötscher 1988a 450.

²⁹ Pfister 1289.

³⁰ Wagenvoort 1956. 74.

³¹ Rose, H. J.: *Ancient Roman Religion*. London, 1948. (a továbbiakban: Rose 1948.) 13.

³² Catullus 64, 204skk. *Adnuit invicto caelestum numine rector, quo motu tellus atque horrida contremuerunt aequora concussitque micantia sidera mundus*

Pfister szintén állást foglal a numen orendisztikus akaratkifejező értelmét illetően,³³ amit nem csupán a catullusi 'adnuit' kifejezés látszik egyértelműen alátámasztani, hanem a *nuo ige egyéb összetételei,³⁴ amelyek jelentésükben a (személyes) akaratnyilvánítást a rábólintás érzelmi hangsúllyal töltött gesztusával erősítik meg.³⁵ (Magát a numen kifejezés korát illetően is megoszlanak a vélemények, Birt szerint meglehetősen új keletű kifejezés,³⁶ Pfister a vallási fogalmak legősibb rétegébe sorolja,³⁷ Rose pedig óvakodik állást foglalni e kérdésben.³⁸) Külön figyelmet érdemel Latte véleménye, aki egyfelől megállapítja, hogy sem a régi szakrális szövegekben, sem Plautus, Ennius és Cato műveiben nem találkozhatunk a numen kifejezéssel, első előfordulása Accius és Lucilius műveiben pedig az Kr. e. 2. század második felére tehető, tehát nem tartja kizártnak, hogy csak a sztoikus filozófia hatására került be a latin nyelvbe, mintegy a görög dynamis fordításaként;³⁹ másfelől azonban megjegyzi, hogy arra a kérdésre, hogy miért ezzel a kifejezéssel adták vissza a dynamis theou fogalmat, nem tudunk válaszolni.⁴⁰ Latte gondolatának első részét illetően nem hagyható figyelmen kívül, hogy mind Ennius, mind pedig Cato szövegagyománya felettből hiányos, tehát a numen szó hiánya nem ad okot messzemenő következtetésekre levonására, Plautus komédiái jellegüknek fogva nem tartalmazhatják e kifejezést, ami pedig a vallási szövegeket illeti, a numen kifejezés a szakralitásnak nem annyira a rituális, mint inkább a vallási élmény szférájához tartozik.⁴¹ Cicero vonatkozó szöveghelye⁴² kapcsán pedig elfeledkezni látszik a senatus igen jelentős szakrális funkcióiról, amelyek közé a triumphus elrendelése, egy adott földterületnek az isteneknek szentelése, főképpen pedig a későbbiekben a császárok istenné avatása is tartozott, amivel a senatus bizonyos, az isteni világha tartozó hatásköröket vett magára, amint ezt Pötscher is leszögezi.⁴³ Amikor pedig Lucre-

³³ Pfister 1290. „Dies ist also eine unpersönliche Kraft, die da oder dort wirken kann, die orendistische Kraft, die überall da vorhanden ist, wo man vom Göttlichen und Heiligen spricht.”

³⁴ adnuere (Pomponius, atellana 25. saepe adnuit. invenibit saepe, Plautus, Asinaria 784. illa ... nutet, nictet, annuat, Bacchae 186. ego autem me venturum adnuo, Truculentus prologus 4. quid nunc? daturin estis an non? adnuont, Varro, De re rustica 1, 2, 2. si ita est, ut adnuis, Ennius, Annales 133. V. adnuit sese mecum decernere ferro), adnutare (Naevius, Comoediae 1047. alii adnutat, alii adnctat, Plautus, Mercator 437. mihi ... adnutat: addam sex minas), abnuere (Plautus, Truculentus prologus 6. abnuont ... adnuont, Mercator 50. abnuere negitare adeo me natum suom), abnutare (Plautus, Captivi 611. quid mi adnutas? tibi ego abnuto?, Ennius, Tragoediae 306. V. quid te adiri abnutas?), innuere (Plautus, Rudens 731. ubi ego innuere vobis, Terentius, Eunuchus 735. abiens mihi innuit, Terentius, Adelphoe 171. si innuerim, 174. non innueram).

³⁵ Pötscher 1988a 450.

³⁶ Birt, Th.: Zu Vergil, Aeneis I 8: quo numine laeso, B. phil. Woch. 38, 1918, 212skk. (Ezen tanulmányhoz sajnos nem jutottam hozzá, így Pötscher 1988a 451. alapján idézem.)

³⁷ Pfister 1290.

³⁸ Rose 1984. 114.

³⁹ Latte 57. „Es fehlt bei Plautus, Ennius und Cato, ebenso in allen alten Formeln, und kommt zuerst bei Accius und Lucilius in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts vor. So vorsichtig man bei dem trümmerhaften Zustand der archaischen lateinischen Literatur mit Schlüssen ex silentio sein muss – die Möglichkeit ist nicht auszuschließen, daß das Wort erst damals unter dem Einfluß der stoischen Philosophie als Wiedergabe von dynamis aufgekomen ist”

⁴⁰ Latte 57. „Mißlich ist nur, daß wir nicht angeben können, wie man in der Zeit des Accius dazu kam, den stoischen Begriff dynamis theou mit diesem Wort wiederzugeben.”

⁴¹ Pötscher 1988a 451.

⁴² Cicero, Philippica in M. Antonium 3, 32. magna vis est, magnum numen ... idem sentientis senatus

⁴³ Pötscher 1988a 452.

tius az emberi elméhez kapcsolja a numen fogalmat,⁴⁴ feltehetően nincsen egyébről szó, mint azon jól ismert mechanizmusról, hogy bizonyos vallási fogalmak mutatis mutandis filozófiai értelmet nyernek.

Alapvető fontosságú azon kérdés, hogy miben áll a numen fő működési jellemzője, ami egyúttal az isteni akarat kinyilvánítását is jelenti. Pötscher az epifániát kerülő, a pax deorumot félve vigyázó és a mindennapok rendjétől való legcsekélyebb eltérést már jelként értelmező, (pontosabban Köves-Zulauf kifejezésével jelölve: „szimptómaként értékelő”⁴⁵) római vallás ősi elemének tartja a *nuere, az isteni akaratnyilvánítás aktusát – anélkül, hogy ebből a numen kifejezés korára nézvést következtetéseket kívánna levonni.⁴⁶ A numen kifejezéshez tartozó görög hasonlóságok nyilvánvalóan szembeszökőek, a numen szóval a neyma, a nutus jelentésével a neysis hozható kapcsolatba; ezen utóbbiak közös sajátossága a bennük rejlő dinamizmus,⁴⁷ a legszorosabb párhuzam pedig a neyo⁴⁸ és az összetételeiben ismert *nuo között vonható.⁴⁹ A természeti jelenség formájában megjelenő isteni intés, jóváhagyás vagy rosszállás képzetével mind a görögöknél, mind a rómaiaknál találkozhatunk;⁵⁰ a különféle előjeleket természetesen nem állíthatjuk szigorúan vett párhuzamba az akaratát bölintással (nutus) kifejező istenséggel, hiszen a legtöbb esetben csak a rómaiak azon meggyőződésére lehet következtetni, hogy az adott történet helyénvaló-e, avagy sem, anélkül azonban, hogy megállapíthatnánk, hogy az adott intést egy valóban személyes isten akaratához kapcsolták-e.⁵¹ Számtalan esetben pedig a személyes és a csupán a működés során megnyilvánuló energiakomponens nem választható szét, illetve ezek mértéke és aránya nem határozható meg pontosan, a logikus szféráján kívül eső jelenségekről lévén szó. Ugyanakkor bizonyos előjeleket, így például a Róma alapításához kapcsolódó auguriumot, bizonyos meghatározott istenségek döntéséhez kötötte a hagyomány.⁵² Ezen isteneken értendők feltehetően mind a kisebb jelentőségű, elsősorban természeti jelenség formájában megnyilvánuló és működő erőként megélt, lokális, mind pedig a kultusszal és pontosan körülhatárolt személyes vonásokkal, mondhatni személyiséggel felruházott fontosabb istenségek is – ezzel vág egybe az ún. Person-Bereicheinheit, a személy és hatáskör egységének koncepciója, amely az adott jelenség dologi komponensének

⁴⁴ Lucretius, *De rerum natura* 3, 144sk. *Cetera pars animae per totum dissita corpus paret et ad numen mentis momenque movetur.*, 4, 179. *in quem quaeque locum diverso numine tendunt*

⁴⁵ Köves-Zulauf 1995. 61.

⁴⁶ Pötscher 1988a 452. „Wir möchten denn angesichts der Eigenart römischer religiöser Haltung, die stets auf der Hut war, der pax deorum sicher zu sein, und das geringste Abweichen vom normalen Gang der Dinge als Zeichen deutete, die Vorstellung des *nuere als die der göttlichen Willensäußerung für einen alten Bestandteil der römischen Religion halten, ohne nun im einzelnen ausmachen zu wollen, ob die Bildung numen ein ebenso hohes Alter besitzt.”

⁴⁷ Cicero, *Tusculanae disputationes* I, 40. *terrena et humida suapte nutu et suo pondere ad partes angulos terram et in mare ferantur*, Vergilius, *Aeneis* 9, 106., 10, 115. *adnuit et totum nutu tremefecit Olympum*

⁴⁸ *Ilias* 3, 337., 13, 133., 9, 223., *Odysseia* 16, 283., 18, 237.

⁴⁹ Pötscher 1988a 453.

⁵⁰ Itt csak bizonyos római sajátosságokra van mód röviden kitérni, a vonatkozó görög vallási képzetekhez vö. Nielsson, M. P.: *Geschichte der griechischen Religion I–II. Handbuch der Altertumswissenschaft* V, 2, München, 1955.; Cook, A. B.: *Zeus. A Study in Ancient Religion*. Cambridge, 1914.; Jakobsthal, P.: *Der Blitz in der orientalischen und griechischen Kunst. Ein formgeschichtlicher Versuch*, Berlin, 1906.

⁵¹ Pötscher 1988a 455.

⁵² Livius, *Ab urbe condita* I, 6, 4. *Quoniam gemini essent nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii quorum tutelae ea loca essent auguriis legerent qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.*

és egyúttal istenséggként való megélésének egységét és egyidejűségét jelentette az antik ember számára.⁵³ Amint Kerényi is megjegyzi: „Apollon – és minden görög isten – ősképp, amelyet a görögség felismert, mint metafizikai formáját megélt lelki, és plasztikusan szemlélt természeti valóságoknak.”⁵⁴ A pontos megnevezés hiánya nem jelenti azt a rómaiak meggyőződése szerint, hogy az augurium a véletlen, nem pedig valamely (személyes) akarat megnyilvánulása lett volna. Nem zárja ki a konkrétan meghatározott személyiséggel felruházott istenekről szóló képzetet azon tény, hogy nem nevezik őket pontos néven, elegendő itt csupán a *ius sacrum* szférájába tartozó evocaciónak⁵⁵ Macrobiustól ismert szer-tartására és szövegére⁵⁶ gondolni, amely nevek említése nélkül ugyan, ám személyes istenekhez, nem pedig személytelen erőkhöz szól.⁵⁷ Az eget és földet fejének egyetlen apró mozdulatával megremegtető Zeus, illetve Iuppiter képével is számos esetben találkozhatunk.⁵⁸

⁵³ A Person-Bereicheinheit, a személy-hatáskör egységének fogalmához és jelentőségéhez vö. Pötscher, W.: *Das Person-Bereichdenken*. Wiener Studien, 72. 1959.; Nótári T.: *Jogtudomány és retorika – Cicero, pro Murena 26*. Jogtudományi Közlöny, 2001. 12.; Nótári T.: *A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homerosznál*. Collega, 2002. 2. E fogalom megalkotása nélkül ugyan, de már ebben a szellemen író Spengler (518. sk.) is igen találóan: „In der altrömischen Religion ist Tellus mater nicht die 'Urmutter', sondern der handgreifliche Acker selbst. Faunus ist der Wald, Voltumnus der Fluß, die Saat heißt Ceres, die Ernte heißt Consus. Sub love frigido heißt bei Horaz echt römisch: unter kaltem Himmel. Hier wird nicht einmal der Versuch einer bildlichen Wiedergabe an der Stätte der Verehrung gemacht, denn das hieße den Gott verdoppeln. Noch sehr spät lehnt sich nicht nur der römische, sondern auch der griechische Instinkt gegen Götterbilder auf; das beweisen der immer profaner werdende Plastik gegenüber der Volksglaube und die fromme Philosophie. Im Hause ist Ianus die Tür als Gott, Vesta der Herd als Göttin; die beiden Funktionen des Hauses sind in ihrem Gegenstand Wesen, Gott geworden. Hellenische Flußgötter wie Acheloos, der als Stier erscheint, sind deutlich als der Fluß selbst, nicht etwa als im Fluße wohnend bezeichnet. Die Pane und Satyrn sind die als Wesen empfundenen, wohlbegrenzten Felder und Triften am Mittag. Dryaden und Hamadriaden sind Bäume. An vielen Stellen wurden einzelne, besonders wohlgewachsene Bäume an sich, ohne Namengebung verehrt, indem man sie mit Binden und Weihgeschenken schmückte. Dagegen besitzen die Mahre, Wichte, Zwerge, Hexen, Valkyren und die ihnen verwandten, schweifenden Heere der abgeschiedenen Seelen, die nachts umgehen, nichts von dieser ortsgebundenen Stofflichkeit. Najaden sind Quellen. Nixen und Alrunen aber, Holzgeister und Elben sind Seelen, die in Quellen, Bäume, Häuser nur gebannt sind und erlöst sein, wieder frei herumschweiften wollen.”

⁵⁴ Kerényi K.: *Halhatatlanság és Apollon-vallás*. In: *Az örök Antigóné*. Budapest, 2003. 157.

⁵⁵ Az evocációhoz bővebben lásd: Basanoff, V.: *Evocatio*. Paris, 1947.; Nótári T.: *Evocatio és excantatio a római szakrális jogban*. Collega, 2003. 1.

⁵⁶ Cf. Macrobius, *Saturnalia* 3, 9, 7–8. Si deus, si dea est, cui populus civitasque Carthaginensis est in tutela, teque maxime, ille qui urbis huius populi que tutelam recepit, precor venerorque veniamque vobis peto ut vos populum civitatemque Carthaginensem deseratis, loca templa sacra urbemque eorum relinquatis, absque his abeat is eique populo civitati metum formidinem oblivionem iniciatis, proditique Romam ad me meosque veniatis, nostraque vobis loca templa sacra urbs acceptior probatiorque sit, mihi que populoque Romano militibusque meis praepositis ut sciamus intellegamusque. Si ita feceritis, voveo vobis templa ludosque facturum.

⁵⁷ Pötscher 1988a 456. sk. Hasonlóan értelmezhető Vergilius Aeneisének következő szöveghelye (8, 347skk.): *Iam tum religio pavidos terreat agrestis dira loci, iam tum silvam saxumque tredebant. 'Hoc nemo, hunc' inquit 'frondoso vertice collem – quis deus, incertum est – habitat deus: Arcades ipsum credunt se vidisse Iovem, cum saepe nigrantem aegida concuteret dextra nimbosque cieret*. Ebben az esetben is csak isten személye a kérdéses, nem pedig az, hogy konkrét isteni személy, vagy egy pontosan meg nem határozható isteni erő lakik-e az adott helyen.

⁵⁸ Vergilius, *Aeneis* 4, 268sk. *ipse deum tibi me caelo demittit Olympo regnator, caelum et terras qui numine torquet*, Horatius, *Carmina* 3, 1, 5skk. *Regum timendorum in proprios greges reges*

Érdemesnek tűnik röviden visszatérni a két legrégebbi, Acciustól származó 'nomen et numen Iovis' és 'nomen vestrum numenque' fordulathoz. Mindkét esetben a nomen szóval kapcsolódik össze az általunk vizsgált numen kifejezés. Két markánsan eltérő vélemény ütközik ezen a ponton: Wagenvoort úgy véli, hogy ezen összetétel segítségünkre lehet azon történelmi pillanat megragadásában, amikor a személytelen mágikus erőből mintegy annak továbbfejlődéseként létrejön a személyes istenfogalom, ahogy az elsődleges numen kifejezéshez társult egyfajta evolúció eredményeként a későbbiekben a másodlagos nomen szó.⁵⁹ Ezzel szemben Pötscher azt állítja, hogy a numen és nomen kifejezések egyazon jelenség két különféle aspektusát fejezik ki anélkül, hogy bármelyikük is másodlagosnak volna tekinthető a másikhoz képest, akár értelmét, akár kronológiáját tekintve.⁶⁰ Ezen nézetét támasztja alá a római hadvezér funkcióinak megnevezéséből vett analógiája, vagyis hogy a ductus, az imperium és az auspicium együtt, egymás mellett megjelenő és használt, egymást átfedő, ám nem teljesen szinonimnak tekinthető fogalmak.⁶¹ Ugyanazon tisztség különböző aspektusait fejezik ki e fogalmak, és felettébb valószínűtlennek látszik, hogy pusztán egymás után halmozott szinonimákkal volna dolgunk: az imperium elsősorban tényleges parancsnoki hatalmat jelöl, ám a vallási szférához is kötődik, az auspicium esetében a szakrális elem van túlsúlyban, ugyanakkor magában hordozza az annak végrehajtásához szükséges jogosultságot.⁶² Wagenvoort meglátása szerint bizonyos személyek saját és kivételes manával rendelkeztek a római gondolatvilágban, így például az imperator – ha a szó eredetét vizsgáljuk – teremtmő, megtermékenyítő erővel rendelkezik,⁶³ és amikor hadvezérként katonáinak egy ellenséges tábor elfoglalására adott parancsot, akkor mágikus szavával hívta életre katonáiban a parancs végrehajtásához szükséges erőt; ezek alapján tehát az imperium nem más, mint egy titokzatos erő átvitelének egy formája.⁶⁴ Szintén nem elhanyagolható, hogy az antik szemlélet szerint a név semmiképpen sem esetleges, hanem minden esetben, így tehát az istenek esetében is a személyiség integráns részét képezi; nem volt véletlen azon fokozott gondosság, amivel az istenek pontos megnevezésére, szükség esetén nevük titokban tartására ügyeltek.⁶⁵

III. Payne véleménye szerint sohasem fogjuk megérteni a rómaiakat, ha nem értjük meg a triumphust,⁶⁶ noha a hagyomány már Romulus által tartott triumphusról is tud, a triumphus szertartásának kialakulása a capitoliumi Iuppiter-kultusz Kr. e. 509-es beveze-

in ipsos imperium est Iovis clari Giganteo triumpho cuncta supercilio moventis., Ovidius, *Metamorphoses* 1, 179skk. Ergo ubi marmoreo superi sedere recessu, celsior ipse loco sceproque in-nixus eburno terrificam capitis concussit terque quaterque caesariem, cum qua terram, mare, si-dera movit.

⁵⁹ Wagenvoort 1956. 78.

⁶⁰ Pötscher 1988a 460.

⁶¹ Plautus, *Amphitruo* 196. ductu, imperio, auspicio suo, 192. imperio atque auspicio eri, 657. eos auspicio meo atque ductu vicimus, Livius, *Ab urbe condita* 27, 44, 4. sine imperio, sine auspicio, 28, 27, 4. qui imperium auspiciumque, Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* 2, 8, 2. de imperio et auspicio

⁶² Pötscher 1988a 462.

⁶³ Walde, A. – Hofmann, J. B.: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1938. (a továbbiakban: Walde – Hofmann) I. 683.

⁶⁴ Wagenvoort, H.: *Wesenszüge altrömischer Religion*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin – New York, 1972. I, 2. (a továbbiakban: Wagenvoort 1972.) 371sk. „Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft.” Ezt követően Wagenvoort az érintés által történő manaátvitelt taglalja, e kérdés azonban számos ponton érintkezik az archaikus római jog egyes intézményeivel, és ezért erre külön tanulmány keretében tűnik érdeemesnek kitérni.

⁶⁵ Brelich, A.: *Die geheime Schutzgottheit von Rom*. Zürich, 1949.

⁶⁶ Payne, R.: *The Roman Triumph*. London, 1962. (a továbbiakban: Payne) 10.

téséhez kapcsolható,⁶⁷ az utolsó, minden vallási előírásnak megfelelő triumphusokat pedig valamikor az Kr. u. 3. század végén tartották,⁶⁸ a később megrendezett triumphusokat – a szokás maga messze túlélte a birodalom bukását – már nem tekinthetjük e szakrális hagyomány szerves folytatásának.⁶⁹ Annak ellenére, hogy a triumphus politikai jelentőségét nehezen lehet túlbecsülni, és annak profán célokra történt abususára Róma történetében számtalan példát találhatunk, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a triumphus eredetileg vallási aktus⁷⁰ – a szónak mind mágikus, mind pedig szakrális értelmében –⁷¹, hiszen amint a bevezetőben említettük, hogy ennek idejére a triumphatorban ölt testet a Iuppiter Capitolinus numenje.⁷² Az archaikus, feltehetően az etruszoktól átvett triumphus hajdan az albai hegyekből indult, a történelmi fejlődés során kialakult, klasszikusnak tekintett rítus szerint pedig a következő útvonalon haladt: a menet a Campus Martiusról indult, a városba a Porta triumphalisra át jutott be, miután ott bemutatták az előírt áldozatot, majd a Porta Carmentalis felé vette az útját – utóbb a Circus Flaminius megépítése után természetesen azt is útba ejtette –, eredetileg a Velabrumon át a Capitolium felé, a későbbiekben a Palatinus megkerülésével a Via Sacra jutván el ugyanoda.⁷³ A menetben a zsákmányolt kincsek, az ellenségtől elragadott fegyverek, az áldozati adományok, a foglyok csoportja, köztük az elfogott hadvezérek, uralkodók és ezek udvartartása után következett maga a triumphator, akit tisztjei és seregének katonái követtek;⁷⁴ a triumphator két kezekű, négy ló vontatta quadrigán állt, egyik kezében elefántcsontból készült jogart tartott Iuppiter madarával, a sassal, a másikban babérágot, a quadrigán mögötte álló rabszolga a hadvezér feje fölé aranykoszorút tartott, a triumphator fején babérkoszorút, testén ünnepi ruhát viselt, amiket a Capitoliumra érkezvén letett,⁷⁵ és ott Iuppiternek fehér bikát⁷⁶ áldozott.⁷⁷ A hadvezért Iuppiterhez hasonító, pontosabban őt megtestesítő jelleg a következőkben állott: a triumphator arcát cinóbervörös színűre festették,⁷⁸ mint amilyen színű a Iuppiter Capitolinus agyagszobrának arca volt – az arc vörösre festése nemcsak az istenséggel való azonosítást szolgálta, hanem a vért is jelképezte, ezáltal a hadvezért a vérben rejlő mágikus erővel ruházta fel;⁷⁹ öltözete nem csupán hasonlított a Iuppiter szobor ruházatához, hanem azonos volt azzal, hiszen erre az alkalomra a szoborról levették a ruhát (ez

⁶⁷ Lemosse, M.: Les éléments techniques de l'ancien triomphe romain et le problème de son origine. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (herausgegeben von H. Temporini), Berlin – New York, 1972. I, 2. 443.

⁶⁸ Picard, Ch. G.: Les Triomphées Romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome. Paris, 1957. (a továbbiakban: Picard) 428.

⁶⁹ Köves-Zulauf 1995. 154.

⁷⁰ Wissowa, G.: Religion und Kultus der Römer. München, 1912. (a továbbiakban: Wissowa) 126., Livius, Ab urbe condita 28, 9, 7. Ut et dis immortalibus haberetur honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret., 45, 39, 10. Dis quoque enim, non solum hominibus debetur triumphus.

⁷¹ Köves-Zulauf 1995. 156.

⁷² Wissowa 127. „Der triumphierende Feldherr ist in allen Stücken ein menschliches Abbild des Iuppiter O. M., unter dessen Schutze er den Sieg erfochten hat...”, Taeger 13., Picard 139.

⁷³ Altheim, F.: Römische Religionsgeschichte. Leipzig, 1932. (a továbbiakban: Altheim) II. 24sk.

⁷⁴ A triumphus számos egyéb szakrális jelentőségű elemére, mint például a porta triumphalisra való áthaladásra stb., minthogy vizsgálódásunk szempontjából nem elsőrendű fontosságúak, nem térünk ki – ezekhez bővebben lásd: Ehlers, W.: Triumphus, RE XIII, (a továbbiakban: Ehlers) 493. skk.

⁷⁵ Plinius, Naturalis historia 15, 133., Silius Italicus, Punica 15, 118skk.

⁷⁶ Sevius ad Vergilius, Georgica 2, 146.

⁷⁷ Ehlers 493. skk., Wissowa 126. sk., Köves-Zulauf 1995. 156.

⁷⁸ Plinius, Naturalis historia 33, 111., Sevius ad Vergilius, Eclogae 6, 22. 10, 27.

⁷⁹ Köves-Zulauf 1995. 156.

egyfelől jelentette a toga palmatát, másfelől a felette viselt, aranycsillagokkal díszített toga pictát), hogy a triumphatort abba öltöztethessék,⁸⁰ a triumphator quadrigát hajtott, ugyanolyan, mint amilyen a capitoliumi templom csúcsát díszítette, amelyen a már említett Iuppiter szobor állt.⁸¹ Többen, így például Fowler⁸² és Deubner⁸³ is megkísérelték tagadni, hogy a triumphator Iuppitert jelenítette meg, illetve mintegy arra az időre maga is Iuppiternek számított, ám a szakirodalomban communis opiniónak számító azonosító nézetet nem sikerült megingatniuk.⁸⁴ Tény ugyan, hogy nehezen lehet értelmezni azon kettősséget, hogy a menetben a triumphator, aki – a fenti azonosítás révén erre az időre – nem más, mint maga Iuppiter, quadrigáján a Iuppiter Capitolinus templomához tart, hogy ott az istenségnek áldozatot mutasson be, vagyis Iuppiter jelenléte erre az időre mintegy megkettőződik, ám figyelembe kell vennünk, hogy a triumphusban megnyilvánuló ezen, racionálisan ugyan érzékelt, ám a vallási élmény szintjén zavarólag nem jelentkező ellentmondást nem fogjuk tudni a lineáris logika szabályai szerint feloldani,⁸⁵ valamint a szertartás során a triumphator isteni jellege a capitoliumi szentélyhez közeledvén feltehetően fokozatosan halványodott, míg nem koszorúját és ruházatát a szobornál letéve teljességgel meg is szűnt.⁸⁶ (A Capitoliumon bemutatott áldozatot követték a Circus Maximusban bemutatott ludi magni, amelyek nagy valószínűség szerint eredetileg a triumphus integráns részét képezték; erre látszik utalni azon tény is, hogy az önálló, már magától a triumphustól független ludi magni csak utóbb jelentek meg, ám a játékokat rendező magistratus még mindig triumphatori öltözkében jelent meg, a játékok időpontját pedig közvetlenül a capitoliumi templom szeptember tizenharmadikán ünnepelt alapítási ünnepnapjához kötötték.⁸⁷) Ugyanakkor azon kivételes helyzet, amelybe a triumphator időleges istenülése révén került, számos veszélyt is rejtett magában. Ezen veszély racionális magja a triumphatorral szemben megnyilvánuló irigység volt, ami a mágikus aspektusból a malocchióban, a vallási interpretációban pedig Nemesis, illetve Fortuna haragjában fejeződött ki, ami ellen különféle, az antik mágiából jól ismert elhárító eszközökkel, a triumphator nyakába akasztott amulettekkel, védőszövegekkel, a démonokat távol tartani hivatott harangokkal és obszcén kellékekkel, védekeztek,⁸⁸ valamint közönséges gúnydalokat énekeltek, hiszen a győztes hadvezér dicsőségét ezáltal kisebbítve csökkentették az isteni irigység veszélyét is.⁸⁹

Ám mindezeknél jóval fontosabb azon rítus, miszerint a triumphator feje fölé aranykoszorút tartó rabszolga annak fülébe kiabálva emlékeztette a hadvezért ember mivoltára, amint erre Plinius Maior *Naturalis Historiájának* egyik szöveghelye is utal.⁹⁰ Köves-Zulauf

⁸⁰ Livius, *Ab urbe condita* 10, 7, 10., Suetonius, *Divus Augustus* 94., Juvenalis, *Saturae* 10, 38.

⁸¹ Dionysius Halicarnassensis, *Antiquitates Romanae* 9, 71, 4., Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 2, 1, 58.

⁸² Fowler, W. W.: Iuppiter and the Triumphator. *Classical Review*, 30. 1916. 153. skk.

⁸³ Deubner, L.: Die Tracht des römischen Triumphators. *Hermes*, 69. 1934. 316. skk.

⁸⁴ A vitához lásd: Köves-Zulauf, Th.: *Reden und Schweigen, Römische Religion bei Plinius Maior*. München, 1972. (a továbbiakban: Köves-Zulauf 1972.) 136.

⁸⁵ Payne 57sk.

⁸⁶ Köves-Zulauf 1972. 136.

⁸⁷ Altheim 25.

⁸⁸ Köves-Zulauf 1995. 160.

⁸⁹ Suetonius, *Divus Iulius* 51.

⁹⁰ Plinius, *Naturalis historia* 28, 39. ... illos religione (muta) tutatur et Fascinus, imperatorum quoque, non solum infantium, custos, qui deus inter sacra Romana a Vestalibus colitur, et curus triumphantium, sub his pendens, defendit medicus invidiae, iubetque eosdem recipere similibus medicina linguae, et sit exorata a tergo Fortuna gloriae carnifex.

behatóan vizsgálta mind a pliniusi, mind pedig a párhuzamos szöveghelyeket⁹¹ – különös tekintettel az arrianosi 'hoti anthrópoi eisin' és a tertullianusi, illetve hieronymusi 'Hominem te memento!' kitélre –, így egyfelől szövegkritikai, másfelől tartalmi szempontok alapján a pliniusi szövegben már az általa javasolt 'recipere' változatot vettük át az Ernout⁹² által elfogadott 'respicere' helyett.⁹³ Fortuna alakjában sajátos keveredéssel van dolgunk: ugyanis a rómaiak Fortunát egyúttal Nemesis egyik aspektusaként fogták fel,⁹⁴ vagyis a mértéktelenség, az emberi elbizakodottság ellenségeként vonult be a római pantheonba; ezen funkciójában már méltán illeti meg a 'carnifex gloriae' – vagyis nem csupán ellensége, hanem hóhéra is a dicsőségnek – appositio, ami mutatis mutandis nemcsak a Fortunára, hanem a servus publicusra is értendő, vagyis a triumphator számára (óvando őt a hybristól, és a gyalázkodó gúnydalokhoz hasonlóan csökkentendő dicsőségét) egyfajta burkolt fenyegetést is tartalmaz; az istennő helye Plinius szövegében ugyanott van, ahová a többi forrás a servus publicusnak lokalizálja – ez szintén kettejük szimbolikus azonosíthatóságára, a hátulról leselkedő és lesújtani kész irigységre utal.⁹⁵ Kérdésként merülhet fel, hogy Fortunának, illetve Nemesisnek volt-e valamiféle tényleges funkciója a triumphus szertartásrendjében, vagy a pliniusi hely csupán a szerző személyes fogalmazásmódjának, mondandójának elemeként került bele a szövegbe – a triumphus során Fortunához intézett kultikus imáról, rituális cselekményről nem tudunk, a triumphator gondolatai között jó eséllyel felmerülhetett a Fortuna, illetve Nemesis hatalmától való félelem,⁹⁶ amint erre bizonyos utalások mutatni látszanak, Plinius megfogalmazása azonban arról mindenképpen tanúskodik, hogy legalábbis a triumphus légkörétől nem volt idegen Fortuna hatalmának nem csupán reális, hanem vallási szinten való érzékelése.⁹⁷ A 'recipere', a visszafogás, mérséklés jellege stricto sensu vonatkozhatott a quadriga tempójára is, nevezetesen, hogy lassabban haladjon a triumphator a kocsijával, amelyet – az ünnepi ruházatot, a kezében tartott jogart és babérágat és a kötelezően merev rituális testtartást figyelembe véve – feltehetően nem maga irányított,⁹⁸ hiszen ezáltal túlságosan eltávolodhatott volna a katonáitól, amit azok méltán vettek volna rossz néven, hiszen a triumphus nemcsak a hadvezér, hanem az ő érdemeik elismerését is szolgálta;⁹⁹ ugyanakkor a triumphust jellemző mágikus-vallási légkört figyelembe véve egy átvittebb, spirituálisabb, az elhárító rítusok sorába beleillő értelmet is hordozhatott. Kérdésként tehető fel, hogy milyen lényegi különbségeket hordoz a 'recipe' szövegvariáns a 'respice' variánssal szemben. A Köves-Zulauf által tett szövegkritikai és irodalomtörténeti érvekre, amelyek az általa javasolt verziót teszik plauzibilissé, a mi szempontunkból nem feltétlenül szükséges bővebben kitérni,¹⁰⁰ számunkra fontosabbnak tűnik az általa felismert, a triumphus immanens struktúrájából levont kö-

⁹¹ Arrianus, Epicteti dissertationes 3, 24, 85., Tertullianus, Apologeticum 33, 4., Hieronymus, Epistulae 39, 2, 8., Isidorus, Origines sive etymologiae 18, 2, 6., Zonaras 7, 21, 9., Tzetzes, Epistulae 97, 86., Tzetzes, Historiarum variarum chiliades 13, 51–53.

⁹² Ernout, A. – Beaujeu, J. – Saint-Denis, E. de – Pépin, R. – André, J. – Bonniec, H. Le – Santerre, H. Gallet de: Pline l'Antique. Histoire Naturelle, Paris, 1947.

⁹³ Köves-Zulauf 1972. 123. skk.

⁹⁴ Corpus Inscriptionum Latinarum III, 1125. Deae Nemesis sive Fortunae, Historia Augusta, Maxim. et Balb. 8, 6. Nemesis id est vis quaedam Fortunae

⁹⁵ Köves-Zulauf 1972. 131. skk.

⁹⁶ Livius, Ab urbe condita 5, 21, 15. sk. Vö. Plutarchus, Camillus 5. 7. 12., Livius, Ab urbe condita 45, 40, 6–9., 45, 41, 8. skk. Vö. Plutarchus, Aemilius Paulus 35. sk.

⁹⁷ Wagenvoort 1956. 69., Köves-Zulauf 1972. 132.

⁹⁸ Ehlers 507.

⁹⁹ Livius, Ab urbe condita 26, 21, 4., 39, 7, 3., 45, 36, 5., 45, 37, 3., 45, 41, 3., 45, 43, 8.

¹⁰⁰ Vö. Köves-Zulauf 1972. 137. skk.

vetkeztetéseket áttekinteni. A hátrapillantás inadekvát voltát más forrás is alátámasztja¹⁰¹ azáltal, hogy a triumphator szoborszerűen, a Iuppiter Capitolinust mintázóan merev, a szemlélőből a tremendum maiestatis érzését kiváltani hivatott tartását hangsúlyozza, ami messzemenően egybecseng a perzsa uralkodói tartás leírásával, ami feltehetően már elég korán hatást gyakorolt a triumphus rítusának kialakulásában.¹⁰² Ráadásul számos mitológiai példából ismerjük a visszapillantás tilalmát olyan esetekben, amikor az adott személy két szféra, egy múltbeli, ártó, démonikus,¹⁰³ negatív és egy jövőbe mutató, kiteljesítő, pozitív határán, ezek találkozási pontján áll: a visszapillantással a múltbeli, démonikus szféra fenyegetését példázza a köveket a háta mögé dobáló Deulakion története,¹⁰⁴ vagy a növény mágikus kiásásának szertartása,¹⁰⁵ a küldetést beteljesítő, pozitív jövő elvesztésének veszélyeként jelenik meg a hátrafelé vetett pillantás számos ó- és újszövetségi szövegben,¹⁰⁶ a két szféranak egyformán erős jelenlétét mutatja a visszatekintő Orpheus,¹⁰⁷ valamint Lót feleségének a példája.¹⁰⁸ Több, a hátrapillantás tilalmát indokoló körülmény is található a triumphus szertartásában: a triumphator egy szakrális rítust, a Iuppiter Capitolinusnak szánt áldozatot készül bemutatni, életének legjelentősebb pillanatában dicsőségének színteréről tér vissza hazájának legszentebb helyére, háta mögött pedig Nemesis hatalma, a malocchio ártó ereje leselkedik.¹⁰⁹ Ugyanakkor a hátra pillantás tilalmát látszik megerősíteni azon körülmény is, hogy a triumphator, aki majd a Iuppiter Capitolinus szentélyéhez érkezvén leteszi magáról az isteni jelképeket, vagyis megszűnik az istenséggel időlegesen fennálló azonossága, saját, az egész szertartás által végeredményben célzott rehumanizációját hátráltatná, s ezáltal még inkább kihívná maga ellen Nemesis.

IV. Sajátosan numinózus jelensége a római vallásnak Iuppiter papja, a flamen Dialis – érdemesnek tűnik tehát a személyéhez és funkciójához kapcsolódó előírások rövid áttekintése. Az antik grammatikusok közül Varro a filum szóból származtatja a flamen kifejezést,¹¹⁰ ám a szó eredetét illetően semmiképpen sem lehet egy általánosan elfogadott communis opinio doctorumról beszélni a modern szakirodalomban sem,¹¹¹ az újabb interpretációs kísérletek hasonlóképpen nem vezettek biztos és minden szempontból kielégítő eredményre.¹¹² (Amint a későbbiekben látni fogjuk – nem is annyira nyelvészeti, mint inkább strukturális szempontokból – a Dumézil¹¹³ által felvetett, a flament a bráhmanhoz kapcsoló gondolata mutatkozik a legplauzibilisebbnek.) Szerencsére a Dialis attributum nem vet fel hasonló etimológiai nehézségeket, egyértelműen a Diespiter, vagyis Iuppiter archaikus nevének nominativusából származik.¹¹⁴ A három flamines maioresre (Dialis, Martialis, Quirinalis) vonatkozó általánosabb forrásanyag leíró jellegű feldolgozását már Samter el-

¹⁰¹ Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 16, 10, 9–10. ...talem se tamquam immobilem ostendens. Nam velut collo munito rectam aciem luminum tendens nec dextra vultum nec laeva flectebat tamquam figmentum hominis.

¹⁰² Payne 14., 202. skk.

¹⁰³ Vö. Servius ad Vergilius, *Eclogae* 8, 102. Nec respexeris: nolunt enim se videri numina.

¹⁰⁴ Ovidius, *Metamorphoses* 1, 397. skk.

¹⁰⁵ Plinius, *Naturalis historia* 24, 176.

¹⁰⁶ I. Kir. 19, 19–21., Lk. 9, 62., Fil. 3, 14.

¹⁰⁷ Ovidius, *Metamorphoses* 10, 56. skk.

¹⁰⁸ Móz. I. 19, 17. 26.

¹⁰⁹ Köves-Zulauf 1972. 144. sk., Köves-Zulauf 1995. 167. sk.

¹¹⁰ Varro, *De lingua Latina* 5, 84. Flamen quasi filamen

¹¹¹ Walde – Hofmann I. 512.

¹¹² Ernout, A. – Meillet, A.: *Dictionnaire étimologique de la langue latine*. Paris, 1959. 239.

¹¹³ Dumézil, G.: *Flamen – Brahman*. *Annales de Musée Guimet*, 51. Paris, 1935. (a továbbiakban: Dumézil 1935.)

¹¹⁴ Walde – Hofmann I. 347.

végezte,¹¹⁵ Dumézil pedig rámutatott az ősi Iuppiter–Mars–Quirinus triász fontosságára,¹¹⁶ ami alapján az említett három flamen hivatalának jelentősége is magyarázható, valamint ennek – számos egyéb aspektusa mellett – a római történelemben megmutatkozó lecsapódására.¹¹⁷ A flamen Dialisról, a rá valamilyen kötelezettséget terhelő, vagy számára valamilyen cselekvést tiltó, tabuizáló előírásokról szóló legfontosabb antik forrásunk a Gelliusi *Noctes Atticae* (10, 15), a következőkben elsősorban ezt a szöveghelyet tesszük vizsgálat tárgyává.

Az egyes szabályok részletezése előtt nem árt megismételni Latte azon megállapítását, miszerint a parancsok és tilalmak, tabuk nagy része azon mágikus, numinózus erő védelmét szolgálta, amelyet a rómaiak elképzelése szerint a flamen Dialis magában hordozott.¹¹⁸ A flamen Dialisnak nem szabad lovagolnia, lóra ülnie.¹¹⁹ E tilalomban első ránézésre evidensnek tűnnék a lónak mint a halállal összefüggésbe hozott állatnak a tabuizálását látni,¹²⁰ hiszen Diana Nemorensis ligetébe sem léphetett be ló,¹²¹ és amint tudjuk, e kultusz számos archaikus elemet őrzött meg a történelmi korok számára is; ezen értelmezés azonban azt is kizárná, hogy a khtonikus szférától szigorúan őrizkedni kötelezett flamen Dialis bizonyos ünnepek alkalmával ló vontatta kocsin közlekedjék Rómában,¹²² hiszen a flamen Dialisnak nem csupán érintenie, hanem látnia sem volt szabad a számára tabuként meghatározott dolgokat, márpedig a lovaglás és a kocsin történő közlekedés között fennáll ugyan egy minőségi különbség, ám a ló jelenléte mindkét esetben lényegi szerepet játszik.¹²³ Nem zárható ki, hogy a lovaglás tilalma Meyer azon felismerése alapján válik interpretálhatóvá, hogy a lovaglás az ősi Rómában ugyan általánosan elterjedt, ám nem túlságosan nagyra értékelt közlekedési forma volt,¹²⁴ ezzel szemben a kocsin való közlekedés valamiféle szakrális, az emberi szférán túllépő elemet hordozott magában.¹²⁵ A flamen Dialis nem láthat fegyverzett hadsereget, valamint tilos esküt tennie¹²⁶ – az első előírás meglehetősen egysze-

¹¹⁵ Samter, E.: *Flamines*. RE VI, 2484. skk., 1909. (a továbbiakban: Samter)

¹¹⁶ Dumézil, G.: *Jupiter, Mars, Quirinus: essai sur la conception indo-européenne de la société et sur les origines de Rome*. Paris, 1941.

¹¹⁷ Dumézil, G.: *Sur quelques expressions symboliques de la structure religieuse tripartite à Rome*. *Journal de Psychologie et Pathologique*, 45. 1951. 145. skk.; Dumézil, G.: *Mythe et épopée*. I. *L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens*. Paris, 1968. (Vö. Dumézil, G.: *Róma első négy királya*. In: *Mítosz és eposz*. Budapest, 1986. 7. skk.); Dumézil, G.: *Archaic Roman Religion*. Chicago, 1970.

¹¹⁸ Latte 402.

¹¹⁹ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 3. *Equo Dialem flaminem vehi religio est*. Ugyanezen tilalomról számol be a flamen Dialisra vonatkoztatva: Plinius, *Naturalis historia* 28, 146., Festus 71L., Servius ad Vergilius, *Aeneis* 8, 552. és a dictatorra alkalmazva: Livius, *Ab urbe condita* 23, 14, 2.

¹²⁰ Malten, L.: *Das Pferd im Totenglauben*. *Archäologische Jahrbücher*, 29. 1914.

¹²¹ Vergilius, *Aeneis* 7, 774skk. *At Trivia Hippolytum secretis alma recondit sedibus et nymphae Egeriae nemorique relegat, solus ubi in silvis Italis ignobilis aevom exigeret versoque ubi nomine Virbius esset. Unde etiam templo Triviae lucisque sacris cornipedes arcentur equi, quod litore currum et iuvenem monstris pavidi effudere marinis*. Pötscher, W.: *Flamen Dialis*. In: Pötscher, W.: *Hellas und Rom*. Hildesheim, 1988. (a továbbiakban: Pötscher 1988b) 422.

¹²² Livius, *Ab urbe condita* 1, 21, 4. *Ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit*.

¹²³ Pötscher 1988b 422.

¹²⁴ Meyer, E.: *Römischer Staat und Staatsgedanke*. Zürich-Stuttgart, 1961. 42.

¹²⁵ Brelich, A.: *Il mito nella storia di Cecilio Metello*. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 15. 1939. 33. „L' uso del carro, nell' antichità romana, rientra sempre e senza eccezione in una sfera sacrale, super-umana.”

¹²⁶ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 4. *(Item religio est) classem procinctam extra pomerium, id est exercitum armatum videre ... item iurare Dialem fas numquam est*.

rúen megérthető, hiszen a harcoló sereg állandó életveszélyben, potenciálisan már a halál hatalmában van, tehát látása a flamen Dialis számára contagio enervans,¹²⁷ manáját csökkentő érintkezés; az eskü pedig az archaikus jogban az önelátkozás bizonyos elemeit is tartalmazza,¹²⁸ tehát a numinózus erő, a mana csökkenésének lehetőségét hordozza magában, ami a flamen Dialis számára feltétlenül kerülendő.¹²⁹ A megkötözés, a megbilincselés valamilyen módon az élete feletti rendelkezés jogával nem bíró rabszolga sajátja, tehát szintén manát csökkentő tényező, ezért tehát a flamen Dialisnak tilos bármiféle csomót, gyűrűt magán viselnie,¹³⁰ ha házába megbilincselte ember menekül, azt el kell oldozni,¹³¹ ha pedig valakit megvesszőzni visznek, és az könyörgőn átkarolja a térdét, akkor azon a napon már nem szabad megbüntetni¹³² – ezen utóbbi esetben az elítéltnek a flamen Dialisszal történt testi érintkezése is feltehetően játszott valamelyes szerepet.¹³³ A flamen Dialis életét számos további tabu övezi, amelyek – bár kevésbé konkrétan meghatározható módon – szintén a mana, a numinózus energia csökkenését vannak hivatva meggátolni: így például nem érinthet kecskét, nyers húst, borostyánt és babot, és nem is mondhatja ki ezeket a szavakat, valamint nem érinthet lisztet és kovással készült tésztát.¹³⁴ A kecske, a bab és a borostyán a halotti kultusszal állnak kapcsolatban,¹³⁵ és mint ilyenektől a flamen Dialisnak távol kell magát tartania, hiszen sem olyan helyre, ahol valakit eltemettek, nem léphet, sem pedig halottat nem érinthet¹³⁶ (ez nem mond ellent annak, hogy nem tilos temetésen részt vennie,¹³⁷ hiszen a temetésen nem kerül a halottal érintkezésbe, nem kerül bele a khtonikus szférába, épp ellenkezőleg, annak az élők világából való végleges eltávolozását segíti elő); a tartózkodás a nyers hústól, amelynek még talán túlon túl szoros kötődése van a megölt állathoz, szintén érthető; a tésztában a kovász dagasztó, növelő működése valamiféle új, ismeretlen erőből való viszolygásra enged asszociálni, és talán annak a korszaknak a viszonyai között kívánja tartani a tilalom által a flamen Dialist, amikor még csak a kovásztalan kenyeret ismerték.¹³⁸ A flamen Dialis haját csak szabad ember vághatja le, levágott haját és körmeit pedig egy meghatározott fa (arbor felix) alatt szabad csak elásni¹³⁹ – a haj az antik elképzelés szerint az életerő egyik fő hordozója, és ha ehhez méltatlan személy nyúl, illetve levágja, úgy a contagio enervans révén jelentős energiacsökkenés áll

¹²⁷ Wagenvoort 1972. 372.

¹²⁸ Vö. Livius, *Ab urbe condita* 1, 24, 8. Si prior defexit publico consilio dolo malo, tum tu ille Diespiter populum Romanum sic ferito ut ego hunc porcum hic hodie feriam; tantoque magis ferito quanto magis potes pollesque., 1, 32, 7. Inde Iovem testem facit: „Si iniuste impieque illos homines illasque res exposco, tum patriae compotem me nunquam siris esse.” Ehhez bőven lásd: Fusinato, G.: *Dei feziali e del diritto feziale*. Macerata, 1884.

¹²⁹ Pötscher 1988b 423.

¹³⁰ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 6. Item anulo uti nisi pervio cassoque fas non est. 8. ...nodum in apice neque in cinctu neque in alia parte ullum habet

¹³¹ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 8. vinctum, si aedes eius introierit, solvi necessum est et vincula per impluvium in tegulas subduci atque inde foras in viam demitti

¹³² Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 9. si quis ad verberandum ducatur, si ad pedes eius supplex procubuerit, eo die verberari piaculum est

¹³³ Wagenvoort 1972. 372.

¹³⁴ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 12. capram et carnem incoctam et hederam et fabam neque tangere Diali mos est neque nominare, 19. farinam fermento imbutam adtingere ei fas non est

¹³⁵ Wissowa 191.

¹³⁶ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 24. locum, in quo bustum est, numquam ingreditur, mortuum numquam attingit

¹³⁷ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 25. funus tamen exsequi non est religio

¹³⁸ Pötscher 1988b 425.

¹³⁹ Gellius, *Noctes Atticae* 10, 15, 11. capillum Diali nisi qui liber homo est, non detonses, 15. unguium Diali et capilli segmina subter felicem arborem terra operiuntur

be.¹⁴⁰ Az arbor felix, az ehető gyümölcsöt hozó, és az arbor infelix, a terméketlen, illetve ehetően gyümölcsöt hozó fa fogalmát az archaikus jog is ismeri, ez utóbbira akasztották fel büntetésként a perduellis polgárt, hiszen egy termékeny fa életerejét, valamint a benne lakozó, illetve azt kitevő nument nem akarták azáltal csökkenteni és megsérteni, hogy egy halott gonosztevővel hozták közvetlen érintkezésbe.¹⁴¹ Nem véletlen, hogy a flamen Dialis levágott haját és körmeit, amelyek még ilyen állapotukban is manát hordoznak, a földbe, egészen pontosan egy arbor felix alatt kell eltemetni, ezzel is növelve annak termékenységet.¹⁴² A haját egyébként bronzból, nem pedig vasból készült szerszámmal kellett levágni,¹⁴³ ami egybecseng a lovaglás tilalmára vonatkozó, a rómaiak formakonzervativizmusát oly híven tükröző tilalommal; feltehető tehát, hogy ezen előírás azon igen korai időkből származott, amikor a vasból készült eszközök – újonnan felfedezett, mondhatni modern voltak miatt – a vallási szertartásokban tabunak számítottak.¹⁴⁴ A flamen Dialis házából tüzet kivinni csakis szakrális célokra volt szabad,¹⁴⁵ ami a flamen Dialis házában működő numentól áthatott tüzet hivatott védeni az abusus ellen. A flamen Dialis privilegizált helyzetét és méltóságát volt hivatott hangsúlyozni azon előírás, hogy a vendégségben az „ülte-tési rendben” csak a rex sacrorum előzhette meg.¹⁴⁶ Nehezen értelmezhető azon előírás, miszerint¹⁴⁷ ne járjon a mélyebben függő szőlővesszők alatt – Pötscher magyarázata szerint ez a tilalom azzal rokonítható, hogy a flamen Dialisnak állandóan apexet kellett viselnie a fején,¹⁴⁸ és a túl alacsonyan függő szőlővesszők ezt lesodorhatták volna a fejéről;¹⁴⁹ Kerényi interpretációjában ezzel szemben a szőlőben jelenlevő dionyszosi jellegre hivatkozik, ami a flamen Dialis numinózus erejének esetleges csökkenését hozhatta volna magával¹⁵⁰ – ezen utóbbi gondolat akkor volna teljességgel kielégítő, ha létezett volna, illetve tudnánk egy, a flamen Dialis borfogyasztására vonatkozó tilalomról.¹⁵¹

Az eddigi előírások, amint láttuk, a mana, a numinózus erő csökkenésétől voltak hivatottak megóvni a flamen Dialist; a továbbiak egy merőben más szempont szerint rendezhetők, nevezetesen a 'flamen Dialis cotidie feriatu est'¹⁵² aspektus alapján, vagyis hogy a flamen Dialis minden nap kultikus szolgálatot teljesít. Kerényi megfogalmazásában a flamen Dialis életének időbeli lefolyása maga a kultikus cselekmény,¹⁵³ Dumézil szerint a flamen élete mint soha fel nem áldozott áldozat jelenik meg,¹⁵⁴ Pötscher pedig még markánsabban határozza meg a flamen Dialis szerepét, amint ez elemzésünk egyik kiinduló-

¹⁴⁰ Vö. Wagenvoort 1956. 143. „The primitive idea of two persons touching each other may perhaps best be illustrated by the example of two communicating vessels: the fuller the one, the emptier the other, the more the one may lose, the other may gain through contact.”

¹⁴¹ Latte, K.: Religiöse Begriffe im frühromischen Recht, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, 67. 1950. 52.

¹⁴² Pötscher 1988b 427.

¹⁴³ Servius ad Vergilius, Aeneis 1, 448.

¹⁴⁴ Latte 203.

¹⁴⁵ Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 7. ignem e flaminia, id est flaminis Dialis domo, nisi sacrum efferri ius non est

¹⁴⁶ Pötscher 1988b 428., Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 21. super flaminem Diale in convivio, nisi rex sacrificulus, haut quisquam alius accumbi

¹⁴⁷ Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 13. propagines e vitibus altius praetentas non succedet

¹⁴⁸ Vö. az utóbb idézett gelliusi szöveghellyel (10, 15, 17.)

¹⁴⁹ Pötscher 1988b 429.

¹⁵⁰ Kerényi 190.

¹⁵¹ Pötscher 1988b 429.

¹⁵² Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 16.

¹⁵³ Kerényi 198. „Der zeitliche Ablauf seines Lebens war der Kultakt.”

¹⁵⁴ Dumézil 1935. 44. „Le flamen historique se présente comme une victime qui n'est jamais immolée.”

pontjául is szolgált, vagyis hogy a flamen Dialist a szó jóval szorosabb értelmében nevezhetjük papnak, nem pedig úgy, ahogy időnként a pontifexeket is papnak nevezik, ugyanis az istent (ti. Iuppitert) reprezentálja, az istenséget teszi egy bizonyos formában jelenvalóvá.¹⁵⁵ Ennek szellemében értelmezendő, hogy a flamen Dialis a szabad ég alatt nem tartózkodhat fejfedő, apex nélkül,¹⁵⁶ sőt eredetileg mindenütt, még a házban is viselnie kellett az apexet,¹⁵⁷ ami feltehetően arra a korra utal vissza, amikor még egyáltalában nem tartózkodhatott házban, illetve fedett helyen, az apex állandó viselése pedig a rómaiak jogiasító gondolkodásában annak a fikciónak az eredményeként jelenik meg, hogy a flamen Dialis mintegy mindvégig a szabad ég alatt él.¹⁵⁸ Ugyanennek a stádiumnak – amikor a kultusz még nem templomban folyt, hanem a szabad ég alatt, a szent ligetben – a maradványa lehet az is,¹⁵⁹ hogy ágyának, amiben alszik, lábait a földdel való közvetlen kapcsolatot biztosítandó agyaggal kell bekenni,¹⁶⁰ ám ezen előírás jelentősége akkor válik érthetővé, ha a további két, a flamen Dialis ágyához kapcsolódó szabállyal együtt vizsgáljuk: tilalom alá esik, hogy egymás után következő három napon a flamen Dialis ne aludjék a saját ágyában, valamint más személy nem aludhat az ágyában, és az ágy agyaglábjánál egy tárolóedényben áldozati kalácsnak és áldozati mézes árpadarapogácsának kell lennie.¹⁶¹ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a flamen Dialis ágya valamiféle kultikus jelentőséggel bír, mintegy szakrális funkciójának integráns elemét képezi. Az e jelenség és Zeus dódónai kultusza között vonható párhuzam már Latte figyelmét sem kerülte el,¹⁶² ebből levont megszembbenő következtetéseket azonban ismét Pötschernél olvashatunk.¹⁶³ A dódónai kultusz alapját a Zeus Naios és Dione között lezajló hieros gamos, Ég és Föld közt lezajló szent nász képezi, amely mintegy a Dódóna körüli terület – amelyet ebben az esetben Dione személy-hatáskör egységeként foghatunk fel – termékenységet hivatott biztosítani a ráhulló esővíz által, amit ebben az esetben mint az eső, és egyáltalában az időjárás istenének funkcióját is betöltő Zeus¹⁶⁴ személy-hatáskör egységeként értelmezhetünk.¹⁶⁵ Az ezen kultusz szolgálatában álló papok, a hypophetai nem moshatták meg a lábukat, és egész életükben soha nem aludhattak ágyban, hogy egy pillanatra se szakadjon meg közvetlen kapcsolatuk a földdel.¹⁶⁶ A két kultusz elemei között tehát több párhuzam is kimutatható: a görögöknél a hypophetai Zeus Naios papjai, a flamen Dialis pedig Iuppiter, vagyis ugyanazon istenség római megfelelőjének a papja; a hypophetai nem moshatják meg a lábukat, és egész életükben a földön kell aludniuk, a flamen Dialis egy agyaggal bevont lábú ágyban alszik, hogy ezáltal biztosítva legyen a földdel a közvetlen kapcsolat; Zeus Naios papjai állandóan a szent ligetben tartózkodnak,¹⁶⁷ az egész életében megszakítás nélkül isteni szol-

¹⁵⁵ Pötscher 1988b 431. „Der Flamen Dialis darf Priester im engeren Sinne des Wortes genannt werden, nicht so, wie man gelegentlich auch die Pontifices Priester zu nennen pflegt. Er repräsentiert den Gott, er macht den Gott in einer Form präsent.”

¹⁵⁶ Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 17. sine apice sub divo licitum non est

¹⁵⁷ Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 16.

¹⁵⁸ Latte. 203.

¹⁵⁹ Latte 203.

¹⁶⁰ Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 14. pedes lecti, in quo cubat, luto tenui circumlitos esse oportet

¹⁶¹ Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 14. de eo lecto trinoctium continuum non decubat neque in eo lecto cubare alium fas est ... apud eius lecti fulcrum capsulam esse cum strue atque ferto oportet

¹⁶² Latte 203.

¹⁶³ Pötscher, W.: Zeus Naios und Dione in Dodona. In: Pötscher, Walter: Hellas und Rom. Hildesheim, 1988. (a továbbiakban: Pötscher 1988c) 173–208.

¹⁶⁴ Wissowa 121.

¹⁶⁵ Pötscher 1988c 181.

¹⁶⁶ Ilias 16, 235. hypophetai aniptopodes khamaieynai

¹⁶⁷ Ilias 16, 234. sk.

gálatot teljesítő flamen Dialis pedig állandóan viseli az apexet, de iure tehát folyton a szabad ég alatt van, és a földdel való állandó kapcsolatot biztosító ágát nem hagyhatja el egymás után következő három éjszakánál hosszabb időre; a dódonai kultuszban papnők (promanties)¹⁶⁸ is részt vesznek, a flamen Dialis életében pedig feleségének, a flaminica Dialisnak olyannyira fontos szerepe van, hogy az ő halála esetén a flamennek is le kell mondania hivataláról¹⁶⁹ – ugyanakkor a promanties Dione papnőiként szolgálnak, a flaminica viszont csak ugyanazon papi funkció női komponenseként van jelen.¹⁷⁰ Ezek alapján leszögezhető, hogy a flamen Dialis részéről az is kultikus cselekménynek számít, hogy életének – jóformán – minden éjszakáján agyaggal bevont lábú ágyában kell aludnia, ami mellett, egészen pontosan annak kapcsolatát a földdel szorosabbá tevő lábai mellett áldozati kalácsnak kell állnia, mintegy annak szentségét fokozandó; s a flamen Dialisnak, aki funkciójában lényegét tekintve mint férj van jelen – hiszen a flaminica halála után le kell mondania a flamoniumról – azon kötelessége, hogy éjszakáról éjszakára mintegy a földön háljon, a Földdel történő hierogámikus aktusaként értelmezendő.¹⁷¹ A hierogámikus elképzeléshez¹⁷² nem feltétlenül kell konkrét mítosznak tartoznia – ez meglepő is volna a mitikus elbeszélésekben szűkölködő és a közös indoeurópai mítoszkinccs historizálására olyannyira hajlamos római vallás esetében¹⁷³ – elegendő a földet esővel megtermékenyítő képnek a kultusz szintjére történő transzponálása.¹⁷⁴ A flaminica Dialisra vonatkozó előírásokról lényegesen kevesebbet tudunk, nagyjából ugyanazok a szabályok vonatkoztak rá, mint a flamen Dialisra: „eisdem ferme caeremoniae sunt flaminicae Dialis”,¹⁷⁵ öltözetének színeiben a piros dominált, ami szintén nem tekinthető véletlennek, sokkal inkább a római menyasszonyi ruha színével való egyezés miatt válik hangsúlyossá, ami a hierogámikus képzetet erősíti; nemkülönben azon tény, hogy a római házasságkötés legősibb és legünnepelesebb formájának, a confarreatiónak¹⁷⁶ a szertartásánál a flamen Dialisnak is fontos rituális feladatai voltak – természetesen a flamennek és a flaminicának is ezen, szakrálisan legmagasabb rendű szertartás szerint kötött házasságban kellett élnie,¹⁷⁷ hiszen házasságuk magának a flamen hivatalnak képezte lényegi részét.¹⁷⁸ A flamen Dialis papságának ezen aspektusa, vagyis a földdel való kultikus, annak az ég általi megtermékenyítését szimbolizáló kapcsolata, valamint életének egyéb mozzanataiban is Iuppitert megjeleníteni rendelt aktusai felől közelítve válnak talán struktúrájukban érthetővé a flamen életét meghatározó tabuisztikus, manájának, a benne működő numinózus erőnek a csökkenését megakadályozni hivatott előírások és tilalmak.

V. Tekintsük át először röviden – elsősorban Taeger¹⁷⁹ és Pötscher¹⁸⁰ alapján – a numen Augusti problematika irodalmát. Toutain némiképpen szimplifikálva a kérdést jófor-

¹⁶⁸ Herodotus 2, 55.

¹⁶⁹ Gell. 10, 15, 22. uxorem si amisit, flamonio decedit

¹⁷⁰ Pötscher 1988b 434. skk., Pötscher 1988c 203.

¹⁷¹ Pötscher 1988b 436.

¹⁷² Vö. Ilias 14, 312. skk.

¹⁷³ Latte 7.

¹⁷⁴ Pötscher 1988b 439.

¹⁷⁵ Gellius, Noctes Atticae 10, 15, 26.

¹⁷⁶ A confarreatióhoz bővebben lásd: Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intézményei. Budapest, 2003. (a továbbiakban: Földi – Hamza) 250. skk.; Benedek F.: A manus-szerzés és a házasságkötés alakzerűségei a római jogban. PTE Dolg. X, 1979.

¹⁷⁷ Gaius, Institutiones I, 112.

¹⁷⁸ Vö. Ovidius, Fasti 6, 232., Pötscher 1988b 441.

¹⁷⁹ Taeger, F.: Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes, 2. Stuttgart, 1960. (a továbbiakban: Taeger) 145skk.

¹⁸⁰ Vö. Pötscher 1988a 471–483.

mán teljességgel azonosnak tekinti Augustus numenjét és személyét, álláspontját azzal indokolva, hogy – különösen a provinciai használat számára – túlságosan nüanszírozott, már-már szörszálhasogató volna a fogalmi elkülönítés;¹⁸¹ véleményében megelégedkezni látszik azon, a római vallásra olyannyira jellemző atomizálásra és szeparálásra hajló tendenciáról, amely szintetizálás helyett a mindennapok számos jelenségének, így például a *gibona* életének különféle fázisaihoz¹⁸² egyenként meghatározott, világosan elhatárolható funkciókat betöltő istenségeket, isteni erőket, úgynevezett „Sondergottheit”-okat rendel hozzá.¹⁸³ Pippidi azonosítja egymással a *numen Augusti* és a *genius Augusti* fogalmakat,¹⁸⁴ nézetét Taeger a *genius* és a *numen* kultuszának lényegi eltéréseire rávilágítva támadja, vagyis határozottan elutasítja a *numen Augusti* és a *genius Augusti* identifikációjára tett kísérletet.¹⁸⁵ Nézete szerint ezen kultuszt azért szentelték Augustus numenjének, vagyis a császárban mint Augustusban jelenlevő numinózus erőnek, hogy egy általános, nem pedig valamilyen különleges funkcióhoz kötött kultikus alakot nyerjenek,¹⁸⁶ lévén a *numen* a *genius*nál kevésbé szigorúan kultikus, sokkal inkább az adott jelenség vallási élményként való megéléséhez kötődő fogalom.¹⁸⁷ A *genius* és *numen* problematikáját illetően Fishwick megállapítja, hogy a *numen Augusti* fordulatot legtöbbször fenntartás nélkül használták a *genius Augusti* összetétel helyett, ám ez távolról sem jelenti azt, hogy a *numen* a *genius* fogalommal azonos jelentést hordozott volna.¹⁸⁸ A *genius Latte* szerint az adott emberben lakozó, őt oltalmazó – ám soha absztrakttá nem vált, mindvégig személyhez kötődő – éltető és teremtő erő,¹⁸⁹ ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy adott isten, ember, testület ne rendelkezhetett volna a római elgondolás szerint egyfelől numennel, másfelől pedig *geniusszal*.¹⁹⁰ A *numen* sokkal inkább egy adott, pillanatnyi, valamilyen energiatöbbletet magában foglaló működés, (isteni) megnyilvánulás.¹⁹¹ Az istenség tehát rendelkezik ugyan *geniusszal*, ám maga nem *genius*, ugyanakkor numennel is bír, és – különösképpen az *augustusi* és az ezt követő terminológia szerint – maga is *numen*; mindez azonban nem oldja fel számunkra a *genius Augusti* – *numen Augusti* kérdést, mivel a *numen* *genii* fordulat ugyan *de iure* elképzelhető volna, ám a szövegahagyományban *de facto* nem szerepel, a *genius numinis* társítás viszont, különösen ha a még élő *princens*re vonatkoztatjuk, némiképp aggályos, tekintettel arra, hogy legalábbis Augustus korának császárait életükben még nem tekintették – *stricto sensu*, vagyis teljes kultikus tisztelettel övezett – istennek.¹⁹² Vagyis a numinózitással bíró császár életében mindvégig, még felmagasztosulásának legmagasabb fokán is ember marad, ám – amint látni fogjuk – isteni lényegét megjelenítő em-

¹⁸¹ Toutain, J.: *Les cultes païens dans l'Empire Romain*. Paris, 1907. 53. „Pour nous, le culte du numen impérial équivaut pleinement au culte de l'empereur vivant.”

¹⁸² Cf. Köves-Zulauf 80. skk.

¹⁸³ Latte 50. skk., Pötscher 1988a 472.

¹⁸⁴ Pippidi, D. M.: *Le 'Numen Augusti'*. *Observations sur une forme occidentale du culte impérial*. *Revue des Études Latines*, 9. 1931. 83. skk., 106. skk.

¹⁸⁵ Taeger 145.

¹⁸⁶ Taeger 146. „Man hat diesen Kult also dem numen Augusti geweiht, das heißt der in dem Kaiser als Augustus wesenden numinösen Macht, um eine ganz allgemeine, nicht durch irgendwelche Sonderfunktionen gebundene Kultgestalt zu gewinnen.”

¹⁸⁷ Taeger 379.

¹⁸⁸ Fishwick, D.: *Genius and Numen*. *Harvard Theological Review*, 62. 1969. 358. skk. (E tanulmány számomra sajnos nem volt hozzáférhető, ezért csak Pötscher 1988a 473sk. alapján tudom idézni.)

¹⁸⁹ Latte 103.

¹⁹⁰ Pfister 1286.

¹⁹¹ Porphyrio ad Horatius, *Carmina* 1, 35, 2. *Praesentia dicuntur numina deorum, quae se potentiamque suam manifeste tendunt*

¹⁹² Pötscher 1988a 475.

ber;¹⁹³ halála után bekövetkező consecrátiójának analógiájául a római gondolkodásban többek között bizonyos absztrakt fogalmaknak (így például Concordia, Pax, Salus) a pantheonba való bevonulása szolgálhatott.¹⁹⁴ Az élő és a már elhunyt császár tisztelete tehát két, egymástól többé-kevésbé világosan elkülöníthető mechanizmus, hiszen a halott császár a consecratio aktusa¹⁹⁵ révén de iure istenné vált, ettől fogva megillette a divus attributum – ami ugyan tartalmazott egyfajta megkülönböztetést a már eleve, „öröktől fogva” tiszteletben részesülő istenek és a haláluk után istenné vált, illetve nyilvánított emberek között, amint ezt Servius is kiemeli,¹⁹⁶ ám ezen distinkció inkább grammatikai, mint kultikus jelentőséggel bír.¹⁹⁷ Az uralkodóknak tulajdonított numen tehát – önálló koncepció lévén – nem tekinthető azonosnak az uralkodói geniusszal, noha gyökereit tekintve annak bizonyos aspektusait is magába olvasztja;¹⁹⁸ ugyanakkor némiképpen rokonítható a hellenisztikus eyergetes uralkodói képpel, amit a római uralkodókultusz egyik forrásának tekinthetünk.¹⁹⁹ Mindazonáltal a leglényegesebb pont az marad, hogy a(z uralkodói) numen említve változatlanul egy kivételes, átlag- és természetfeletti erőt és valóságot értettek, és ha – amint ezt már Cicero is említi²⁰⁰ – az egységes, egyetértő senatus is rendelkezhet numennel, úgy a még élő princepsnek is lehet numenje. Azon tény, hogy numennel, numinózus erővel bír, még nem feltétlenül jelenti – ugyanakkor, amint látni fogjuk, bizonyos szempontokból, nem is annyira a consecratio, hanem inkább a személyét övező rítusok által előhívott tudattalan asszociációk révén – azt, hogy már életében maga is numenné, istenséggé válna. Azzal, hogy a numen Augustinak már a princeps életében kultikus tisztelettel adóztak, elsősorban nem maga Augustus személye részesült vallásos hódolatban, hanem a személyén keresztül az alattvalók számára megnyilvánuló numen praesens, numinózus, manaisztikus erő.²⁰¹ Ugyanakkor nehézségeket vet fel a határvonal pontos kijelölése, hiszen tény ugyan, hogy életében Augustus nem vált „divus”-szá, de „elfogadta” a 42-ben Divus Iuliuszá tett Caesar után a Divi filius titulust.²⁰² Tökéletesen egybeesik az előzőekkel, hogy Augustus előbb arra kapott jogot, hogy összes nyilvános szereplése alkalmával viselhesse a triumphatori koszorút,²⁰³ majd 19-ben megszerezte azon privilégiumot, hogy minden esztendő első napján a koszorú mellett még a triumphatori ornátust is magára ölhette,²⁰⁴ vagyis a capitoliumi Iuppiter Optimus Maximus képmásaként jelenhetett meg alattvalói körében – Suetonius szerint Octaviusnak, a későbbi Augustus apjának egy dionysosi jóslat előre jelezte fia jövődő nagyságát azáltal, hogy álmában a Iuppiter Optimus Maximus díszével látta fiát felékesítve.²⁰⁵ (Megjegyzendő, hogy a ma-

¹⁹³ Taeger 467.

¹⁹⁴ Taeger 242.

¹⁹⁵ Wissowa 243. skk.

¹⁹⁶ Servius ad Vergilius, Aeneis 5, 45. Quamquam sit discretio, ut deos perpetuos dicamus, divos ex hominibus factos, quasi qui diem obierint; unde divos etiam imperatores vocamus.

¹⁹⁷ Bickerman, E.: Consecratio. Fond. Hardt, Bd. 19, 13. „The distinction between dii perpetui and divus ex hominibus factus ... is an invention of some later grammarian which did not exist in the cult.” (Idézi Pötscher 1988a 479.)

¹⁹⁸ Latte 103.

¹⁹⁹ Darkó J.: Császárimádó Róma, képromboló Bizánc. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Darkó) 40. sk.

²⁰⁰ Cicero, Philippica in M. Antonium 3, 32. magna vis est, magnum numen ... idem sentientis senatus

²⁰¹ Pötscher 1988a 482.

²⁰² Altheim III. 56.

²⁰³ Dio Cassius 51, 20, 1.

²⁰⁴ Dio Cassius 53, 26, 5.

²⁰⁵ Suetonius, Divus Augustus 94, 5sk., vö. Altheim III. 58skk.

gánkultusz keretébe tartozott ugyan Augustusnak Mercuriusként történő ábrázolása,²⁰⁶ ám Serviusnak olyan Augustus szoborról is tudomása volt, amely teljes apollói díszben jelentette meg az uralkodót.²⁰⁷) Joggal feltételezhető tehát, hogy Octavianus 27-ben történt „Augustus”-szá válásában szintén bizonyos szakrális és dinamisztikus képzetek is szerepet kaptak, ugyanis őt megelőzően ezen epithetont nem személyekre, hanem szakrális célokra szentelt tárgyakra, kultikus eszközökre alkalmazták, hiszen az 'augus'²⁰⁸ szó eredetileg nem jelölt egyebet, mint azt, 'aki megnöveltetett'.²⁰⁹ Az 'augustum augurium' fordulat először Enniusnál tűnik fel,²¹⁰ az ovidiusi *Metamorphoses*-ben leírt, Athéné által készített szövegeten a tizenkét olymposi isten látható, akik 'augusta gravitate', vagyis emberi alakban, de személyiségükben az emberi mértéken túlmenő tekintéllyel ülnek trónusaikon,²¹¹ kétszer találkozni e kifejezéssel Hercules kapcsán, akit Liviusnál Euander emberfeletti jellegéről, kisugárzásáról ismer fel (*habitus formamque*),²¹² és aki égbeemelkedése során ennek megfelelő alakot ölt Ovidiusnál is.²¹³ A dinamisztikus konnotációval egybecsengően magyarázza a kifejezést Ovidius is: „*Sancta vocant augusta patres, augusta vocantur templa sacerdotum rite dicata manu. Huius et augurium dependet origine verbi et quodcumque sua luppiter auget ope.*”²¹⁴ E megnevezés ílymódon immanensen magában hordozza az emberi szféra felett álló, az isteni szférába benövő lényeket, s noha ez nem kerül a szó minden egyes kimondásakor meghatározásra,²¹⁵ a tudattalan asszociációk révén fejti ki minden definiálásnál mélyebbre ható és mélyebben gyökerező befolyását, nem véletlenül idézi ezt illusztrálandó Altheim is Vitruviusnak Augustushoz szóló 'divina tua mens et numen, imperator Caesar' megszólítását.²¹⁶ Ugyanezen teremtményre való utalást olvashatunk Suetoniusnál, amikor azt mondja, azok kapják majd a halhatatlan istenektől ajándékul a hosszantartó hírnév dicsőségét, akik a római nép hatalmát a legcsekélyebbről a legnagyobbra növelték.²¹⁷ Vagyis az 'augustus' szó az 'augere' igéből származik, és rokon az 'augurium' fogalommal, szinonim a 'sanctus' vagy méginkább a 'sacer' kifejezéssel,²¹⁸ ami a sacerdos (vö. sacer-dare) általi felszentelés keresztül kapja e jellegét;²¹⁹ a felszentelést azonban csak olyan személy, az augur végezhetette, akinek megvolt a mana növeléséhez szükséges numinózus képessége, az auctoritas.²²⁰

A római religio fogalmát tekintve a numinozítás élményére jelentős, és amint látni fogjuk, igencsak sajátos viszonyulást tükröző hangsúlyt kell tennünk, hiszen Jung (Rudolf Otto²²¹ nézetére támaszkodva) a vallást mint az emberi szubjektumra kívülről behatást gyakoroló, azt hatalmába kerítő dinamikus (vagyis dynamosszal – vö. a latin numen fog-

²⁰⁶ Altheim III. 63.

²⁰⁷ Servius ad Vergilius, *Eclogae* 4, 10.

²⁰⁸ Vö. Walde – Hofmann I. 83.

²⁰⁹ Wagenvoort 1972. 367.

²¹⁰ Ennius, *Annales* 502 V.

²¹¹ Ovidius, *Metamorphoses* 6, 72sk.

²¹² Livius, *Ab urbe condita* 1, 7, 9. ... aliquantum ampliorem augustioremque humana

²¹³ Ovidius, *Metamorphoses* 9, 269. maior ... videri ... et augusta fieri gravitate verendus

²¹⁴ Ovidius, *Fasti* 1, 609skk.

²¹⁵ Vö. Dio Cassius 53, 16, 8.

²¹⁶ Altheim III. 61.

²¹⁷ Suetonius, *Divus Augustus* 31, 5. Proximum a dis immortalibus honorem memoriae ductum praestitit, qui imperium populi Romani ex minimo maximum reddidissent.

²¹⁸ Cicero, *De natura deorum* 2, 62. 79., Statius, *Thebais* 10, 757., Macrobius, *Saturnalia* 1, 20, 7.

²¹⁹ Suetonius, *Divus Augustus* 71. loca quoque religiosa et in quibus augurato quid consecratur augusta dicuntur

²²⁰ Wagenvoort 1956. 12sk.

²²¹ Otto, R.: *Das Heilige*. Breslau, 1917.

lomnak a görög dymanosszal történő azonosíthatóságát – teli) egzisztenciát vagy hatást definiálja.²²² Az archetípus legfőbb sajátossága éppen a numinozitásban rejlik, hiszen az archetípusos szituációk és képek leginkább egy érzelmi és indulati töltéstöbbletet generálnak, és ezáltal a tudatból a tremendum maiestatis érzését hívják elő.²²³ Jung a mana lényegét és eredetét mint a kollektív tudattalanban jelenlévő, hatalommal és tekintéllyel rendelkező személyiség, például a hős és az istenember alakjában megjelenő archetípust határozza meg: „Die Mana-Persönlichkeit ist aber eine Dominante des kollektiven Unbewußten, der bekannte Archetypus des mächtigen Mannes in Form des Helden, des Häuptlings, des Zauberers, Medizinmannes und Heiligen, des Herrn über Menschen und Geister, des Freundes Gottes. ... Beide Figuren entsprechen dem Begriff des »außergewöhnlich Wirkungsvollen«, welchen Ausdruck Lehmann in seiner bekannten Monographie²²⁴ erklärend für Mana setzt. Ich nenne daher eine solche Persönlichkeit einfach Mana-Persönlichkeit. Sie entspricht einer Dominante des kollektiven Unbewußten, einem Archetypus, der sich in der menschlichen Psyche seit unvordenklichen Zeiten durch entsprechende Erfahrung ausgebildet hat. Der Primitive analysiert nicht und gibt sich keine Rechenschaft darüber, warum ein anderer ihm überlegen ist. Ist er klüger und stärker als er, so hat er eben Mana, das heißt er hat eben eine größere Kraft; er kann diese Kraft auch verlieren, vielleicht, weil im Schlaf jemand über ihn hienweggestiegen oder ihm einer auf den Schaten getreten ist. Die Mana-Persönlichkeit entwickelt sich historisch zur Heldenfigur und zum Gottmenschen, dessen irdische Figur der Priester ist.”²²⁵ Ezzel teljességgel egybecseng, hogy a numinosum működése megragadja és uralja az emberi szubjektumot, e működésnek inkább áldozata, mint teremője, tehát a szubjektum akaratától független.²²⁶ Egy futó pillantás erejéig érdemes szemügyre venni, hogy e konstrukció nézőpontjából hogyan viszonyul a numenhez, és a numinozitás adottságát akár a történelmi realitás szintjén növelő, teremő funkciója által megjelenítő, kifejező auctoritashoz az imperium fogalma. Láttuk, hogy a vallási és katonai vezető (a kezdetekben mindkét feladatot a rex látta el a rómaiaknál)²²⁷ manával bír – hiszen a kollektív tudattalan szintjén az isteni vezető és hős archetípusát aktiválja. Manája teszi képessé például a föld termékenységeinek növelésére, amint ezt etnológiai példákából látjuk.²²⁸ Ennek megfelelően Wagenvoort értelmezésében az imperare eredetileg nem jelentett egyebet, mint ’életre kelteni’, ’megtermékenyíteni’, hiszen a hadvezér, aki egy idegen tábor megrohamozására adott parancsot (imperabat) katonáinak, mágikus erejű szava által hozta létre, hívta életre a parancs végrehajtásához szük-

²²² Jung, C. G.: *Psychologie und Religion*. München, 1997. (a továbbiakban: Jung 1997a) 10sk. „Wenn ich von Religion spreche, muß ich zuvor erklären, was ich mit diesem Wort meine. Religion ist, wie das lateinische Wort religere meint, eine sorgfältige und gewissenhafte Beobachtung dessen, was Rudolf Otto treffend »das Numinosum« genannt hat, nämlich eine dynamische Existenz oder Wirkung, die nicht von einem Willkürakt verursacht wird. Im Gegenteil, die Wirkung ergreift und beherrscht das menschliche Subjekt, welches immer viel eher ihr Opfer denn ihr Schöpfer ist.”

²²³ Vö. Jung, C. G.: *Alapfogalmainak lexikona II*. Budapest, 1998. 62. skk.

²²⁴ Lehmann, F. R.: *Mana*. Leipzig, 1922.

²²⁵ Jung, C. G.: *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewußten*, München 1997. (a továbbiakban: Jung 1997b) 113., 118. sk.

²²⁶ Jung 1997a 11. „Das Numinosum – was immer auch seine Ursache sein mag – ist eine Bedingung des Subjekts, die unabhängig ist von dessen Willen. Jedenfalls erklärt sowohl die religiöse Lehre, als auch der consensus gentium immer und überall, daß diese Bedingung einer Ursache außerhalb des Individuums zuzuordnen sei. Das Numinosum ist entweder die Eigenschaft eines sichtbaren Objektes oder der Einfluß einer unsichtbaren Gegenwart, welche eine besondere Veränderung des Bewußtseins verursacht.”

²²⁷ Földi – Hamza 18.

²²⁸ Wagenvoort 1972. 371.

séges erőt; vagyis az imperium nem egyéb, vonja le a következtetést, mint egy titokzatos erő átvitelének – létrehozásának – a képessége.²²⁹ Ennek specifikumaként említi meg Köves-Zulauf, miszerint „a dolog különös, itt nem taglalandó érdekessége, hogy a parere (szülni) tipikusan női szó, míg imperiummal kizárólag férfiak rendelkeztek.”²³⁰ Anélkül, hogy e jelenség behatóbb magyarázatára itt vállalkozni tudnánk, induljunk ki ismételten azon meghatározásból, amelyet Jung a „Mana-Persönlichkeit”-ről ad, miszerint az nem más, mint a kollektív tudattalanban lakozó, hatalommal bíró férfi-alak archetípusa, amely a tudatos személyiséget uralja és magához vonja az anima²³¹ autonóm értékét és erejét; a továbbiakban pedig az ezen alakkal történő azonosulás hozza létre az anima manájának birtoklási képzetét.²³² Ezáltal ugyan a tudat nem lett úrrá a tudattalanon, viszont olymértékben integrálta magába az azt képviselő anima erejét, hogy megteremtődött az ego és a tudattalan közötti közvetlenebb kapcsolat lehetősége, ami által pedig az ego megszerezte a magasabb rendű hatalmat birtokló eszményképével, a mana, az „außergewöhnlich Wirkungskvoll” hatalmával rendelkezővel való azonosságot, ezáltal válik mana-személyiséggé.²³³ Vagyis az animával fennálló viszony harmonizációja révén válik valaki egy, az alattvalókban a hatalom gyakorlójának archetípusát életre hívni tudó vezetővé, aki a szó legszorosabb értelmében rendelkezik a másokban bizonyos erőképzetek létrehozását, megszületését jelentő képességgel, amit a ’tipikusan női szó’, az imperium jelöl. Az animával diszharmóniában élő vezető ugyan szintén felidézi a vezetettekben a manaisztikus személyiség archetípusát, azonban éppen e diszharmónia révén, amelynek során őt az anima hatalma maga alá gyűri, válik destruáló hatásúvá,²³⁴ vagyis nem válik sajátjává az – eredetileg már etimológiájából következően is – teremtő és alkotó jellegű imperium.

Mindezen, az auctoritashoz, az imperiumhoz és a numenhez kapcsolódó asszociációs pontok főlényes kezelésével teremtette Augustus saját legitimációjának állandósítását a max weberi kifejezéssel karizmatikus legitimációnak nevezett formációból a tradicionális legitimáció konstruktumába történő átvitelrel.²³⁵ A numen Augusti kompozitum szervesen illeszkedik a római vallási rendszerbe, hiszen egyfelől a numen, az isteni jelenlét és dinamisztikus működésmód, másfelől az augus, a növelő, teremtő képességgel, manával rendelkező karizmatikus vezető archetípusának numinózus élményét idézi fel az alattvalókban. Kézenfekvő párhuzammal hívhatjuk segítségül a Köves-Zulauf jellemzését, ami a római vallásnak a beszédhez való viszonyát foglalja össze: „A római vallás ezért a fegyvelem, a szorongás, az elfojtás vallása, nem a felszabadult feloldódásé, mint a görög. ... Innen fakad a római vallásnak a beszédhez való neurotikusnak nevezhető viszonya.”²³⁶ Amint láttuk, a római viszonya nem csupán a beszédhez, hanem egyáltalában a vallás numinózus élményeihez is meglehetősen neurotizált, hiszen az említett és elemzett archetípusos jelenségekhez való viszonyuk alapvetően negatív, elutasító; ennek nem törvényszerűen kellene így

²²⁹ Wagenvoort 1972. 371sk. „Sehen wir richtig, so bedeutete das Zeitwort imperare ('befehlen', 'herrschen') ursprünglich 'zum Leben erwecken', 'befruchten'; der Feldherr, der seinen Soldaten befahl (imperabat), ein feindliches Lager zu berennen, erzeugte in ihnen durch sein magisches Wort die Kraft zur Erfüllung seines Auftrages. Imperium ist also eine Form der Übertragung geheimnisvoller Kraft.”

²³⁰ Köves-Zulauf 1995. 31.

²³¹ Az anima fogalmához az analitikus pszichológiában vö. Jung, C. G.: Mélységeink ösvényein. Budapest, 1993., 1994. 180–181.

²³² Jung 1997b 113.

²³³ Jung 1997b 114. skk.

²³⁴ E pszichés jelenségnek a 20. századra történő alkalmazásához vö. Jung, C. G.: Beszélgetések és interjúk. Budapest, 1997. (Jung diagnózisa a diktátorokról 144.), (Diagnózis a diktátorokról) 134. sk.

²³⁵ Darkó 40sk.

²³⁶ Köves-Zulauf 1995. 249.

lennie, hiszen „az archetípus önmagában se nem jó, se nem rossz, hanem erkölcsileg semleges numen, amely csak a tudattal való ütközése során válik jóvá vagy rosszá”.²³⁷ Épp e sajátos, a római vallásban rejtőző és annak leglényegibb részét képező neurózist használja fel a hatalom – saját megkérdőjelezhetetlenségét biztosítandó – a tekintély fogalmának numinózus, vagyis a tremendum maiestatis érzését generáló régiókba emelésével.

TAMÁS NÓTÁRI

*Numen and numinousity – on some religious aspects
of the Roman concept of authority*

This paper gives a short account of some philological and religious aspects of the concept of 'numen' defined by H. Rose as 'superhuman force, impersonal in itself, but belonging to a person (a god of some kind), or occasionally to an exceptionally important body of human beings, as the Roman senate or people'. Etymological 'numen' simply means 'nodding' or 'movement' as an act of will, e. g. like that of Iuppiter: 'adnuet et totum tremefecit Olympum' (Verg. Aen. 10, 115). The triumphator, adorned with the ornaments of the Iuppiter Capitolinus, represents in his personal appearance the numen of the god; as Spengler remarks: 'er (scil. der Triumphator) trug hier die Rüstung des kapitolinischen Iuppiter, und in der älteren Zeit waren Gesicht und Arme mit roter Farbe bestrichen, um die Aehnlichkeit mit der Terrakottastatue des Gottes, dessen numen sich in diesem Augenblick in ihm verkörperte, zu erhöhen.' The flamen Dialis represented during his life (described by K. Kerényi as 'ein joviales Leben') the permanent presence of Iuppiter, and his ritual reminded the Romans of the numinous and archetypal act of the 'hierogamos'. The concept of the 'numen Augusti' is also based on his 'imperium' and 'auctoritas', concepts belonging to an archetypal sphere of the Roman religion.

²³⁷ Jung, C. G.: Psychologie und Dichtung. Magyarul lásd: Pszichológia és költészet. In: A szellem jelensége a művészetben és a tudományban. Budapest, 2003. 100.

TÓTH FERENC

A la hussarde...

Adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez

„A közmondás úgy tartja: Lóra termett a’ Magyar. Soha nem volt még ennyire találó mondás. E nemzet fiai lóháton töltik életüket, s úgy vélekednek, hogy egy férfi nem is férfi, ha nem tud lovagolni.”

Auguste de Gerando: Transylvanie et ses habitants (1850)

A magyar huszár figurája a nyugat-európai kultúrkör jellegzetes romantikus típusa, amely a mai napig érezteti hatását. Manapság a nyugati turisták közkedvelt T-shirt dekorációjaként is újjáéledt, és külhoni millenniumi rendezvények sorában is nagy szerepet játszó szimbólumként¹ él tovább. Magyarságunk külhoni lenyomataként a huszár bevonult a helyi történelmi mitológiába is, és sajátos arculatot kapott benne. Valamennyi nemzet közül talán a francia ragaszkodik a legjobban e közös hagyományunkhoz, hiszen az egyetlen nemzetközi huszármúzeum is éppen ebben az országban található.² Milyen történelmi okai lehetnek ennek az oly szívósan fennmaradó hagyománynak, és melyek a fő elemei e jellegzetesen franciaországi huszármítosznak? E tanulmányban szeretnénk felvázolni a franciaországi huszársághoz kapcsolódó képzetek kialakulásának történetét, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítva a jelenség katonai és politikai dimenzióján túl annak művelődéstörténeti, nyelvi, irodalmi és viselkedéstörténeti aspektusainak.

Az újkori magyar politikai és katonai emigrációk jelentősen hozzájárultak a huszárság európai elterjedéséhez. Huszáraink a legnagyobb sikert a korabeli francia királyi hadseregben aratták, ahol jelentős magyar hányadú huszárczredeket alkotva folyamatosan beépültek a francia társadalomba.³ A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása után számos kuruc vitéz keresett menedéket a Francia Királyság területén, ahol a hadsereg keretein belül tudták leginkább hasznosítani harci tapasztalataikat.⁴

E korban terjedt el Európában az a magyar stílusú harcászati taktika, amelyet más néven kisháborús taktikának is neveznek. A felvilágosodás korának katonai gondolkodói még sokat merítettek a klasszikus ókori szerzők (például: Polübiosz, Julius Cézár, Sallustius stb.) műveiből. Különösen a lovasság erőnyeit elemezve gyakran hívták fel a figyelmet az ókori ázsiai vagy afrikai lovasságok – mint például: a numid, szkíta, párthus, herul vagy hun lovasság – magas szintű harci értékére. E katonai erények az ókor gondolkodói számára szorosan összefüggtek egy-egy adott közösség, nép vagy nemzet etnikai karakterével. Az újkori hadtudományi szerzők hasonló módon látták ezeket az összefüggéseket. Turpin

¹ Gondolhatunk itt a 2001. év franciaországi Magyar Kultúra Évadjá rendezvénysorozatra, amelynek egyik fő rendezvénye a Chantilly kastélyban megrendezett huszárfelvonulás volt.

² A dél-franciaországi Tarbes-ban található a neves Musée International des Hussards.

³ Lásd ehhez a témához: Tóth Ferenc: *Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l’immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 2000. (a továbbiakban: Tóth 2000.)

⁴ A leghíresebbekről lásd: Zachar József: *Idegen hadakban*. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Zachar 1981.)

de Crissé gróf híres hadászati munkájában a magyar lovasokat hun elődeikhez hasonlítja: „Úgy tűnik, hogy a magyarok, kik némely történész szerint a hunokkal azonosak, még mindig bírják azon őseik harcmódorát, akik Attila uralkodása idején letelepedtek Itáliában. Valóban, a legjobb könnyűcsapatokat a magyarokból alkotják, s tudjuk, mily nagy szolgálatot tettek az utóbbi háborúk során: az uralkodók a magyarok mintájára alapítottak csapatokat, melyek akkor hasznosak voltak, de ma már nélkülözhetetlenek is.”⁶

A magyar huszárokról hasonló sztereotípiákat más korabeli francia szerző tollából is olvashatunk. A huszárokat egyébként két francia szóval is illették: az „hussard” és az „houssard” szavakkal. Az utóbbinak a magyaréhoz közelebb eső kiejtése miatt feltételezhetően a magyar származású huszárok más nemzetiségűektől való megkülönböztetésére használták. E kis nyelvtörténeti emlék arról is tanúskodik, hogy a magyarok mellett szükségyszerűen alkalmaztak más származású huszárokat is, elsősorban németeket. Kezdetben ez utóbbiak száma annyira elenyésző lehetett, hogy az „hussard” és az „hongrois” (magyar) szavakat szinte szinonim értelemben használták. Ez az állapot feltehetőleg még a 18. század közepén is jellemző lehetett, hiszen Chabo de la Serre lovag 1748-ban írt lovasságról szóló emlékiratában így mutatja be a huszárságot: „Németországban ha huszárt mondunk, akkor magyart kell értenünk alatta, vagyis olyan lovast, aki annyira hozzászokott ehhez az állathoz, hogy el sem tudja képzelni az életét nélküle, és aki ehhez a harci kedvhez, még olyan tudást is ad, amellyel az állat mások előtt rejtett képességeit is felderíti.”⁸

A tapasztalatok szerint a magyarok különösen értettek a lovakhoz és a könnyűlovas harcmódorhoz, s ezt a francia katonai elit is elismerte. A kortársak még a németeket hasonlították gyakran hozzájuk. Turpin de Crissé gróf már idézett munkájában (*Essai sur l'art de la guerre*, Paris, 1754.) így írt e két nemzet könnyűlovas erényeiről: „A magyarok és a németek higgadtabbak és megbízhatóbbak. Az előbbiek kétségkívül a legalkalmasabbak az összes nemzet közül e feladatra, a másodikak kis gyakorlással szintén alkalmassá válhatnak.”⁹

Hasonló érveléssel találkozunk a Jeney Lajos Mihály *A portyázó* című művében: „A gyalogságot mindenfajta nemzet alkothatja, bár a franciák és a liège-iek némi kedvezést érdemelnek jóakaraturukra tekintettel. A lovasság azonban megkívánja, hogy itt – amennyire csak lehetséges – a lovakat természetből fogva kedvelő és a lovak táplálására, tisztán tartására különös képességgel megáldott magyarokat és németeket fogadjunk fel. Mindezt Európa más népei csak hosszú szoktatás után képesek csinálni.”¹⁰

Egy másik, kéziratban maradt művében, amelyet teljes egészében a huszároknak szentelt, Turpin de Crissé e két nemzet más erényeit is felvillantja: „A francia katona bátor és intelligens, de ha szabad megjegyeznem, a magyar és a német ravaszabb és nagyobb elővigyázattal vonul.”¹¹

Amint láthatjuk, a csel, a ravaszság, a hidegvér a kisháborús taktika alapvető elemeit képezték és fontos szerepet játszottak a magyarság pozitív megítélésében. Hogy miért ren-

⁵ Életről lásd: Tóth Ferenc: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata. Fons 1997. 3. sz. 253–300.

⁶ Turpin de Crissé, Lancelot: *Essai sur l'art de la guerre*. Paris, 1754. (a továbbiakban: Turpin de Crissé) 149. (Fordította: Tóth Ferenc)

⁷ Zachar 1981. 113.

⁸ Service Historique de l'Armée de Terre, série MR 1730 fol. 1181. (Fordította: Tóth Ferenc) Lásd e kéziratról: Tóth Ferenc: Magyar huszárok francia szemmel. Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai. Hadtörténelmi Közlemények, 2002. június. 115/2. 420–436.

⁹ Turpin de Crissé 177.

¹⁰ Jeney Lajos Mihály: *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége* korunk gényusza szerint (Hága, 1759.), Budapest, 1986. 62. (Fordította: Zachar József)

¹¹ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 53. (Fordította: Tóth Ferenc)

delkezhettek ilyen speciális tulajdonságokkal a magyar harcosok, arra két magyarázatot kaphatunk a korabeli szakirodalomból: egyrészt a magyarok hun-szkíta őseitől eredeztették e tulajdonságokat, másrészt pedig a magyarok török ellen vívott háborúi tapasztalatának tulajdonították e jellegzetes portyázó harcmodort.¹² Később a magyarok kizárólagosságának elve folyamatosan kiszorult a szakirodalomból. A Montesquieu és Szász Móric által népszerűsített modern nemzeti alapon szervezett hadsereg eszméje lassan háttérbe szorította az olyan karakteresen nemzeti jellegű egységeket, mint a huszárezredek.¹³ Egy névtelen porosz katonai szakíró lovasságról írt, a 18. század második felében keletkezett kéziratában már így nyilatkozik e témáról: „Hajdanában azt hitték, hogy jó huszár csak magyarokból válhat, eközben a tapasztalat bebizonyította, hogy ez tévedés. A poroszok között csak kevés vagy alig volt belőlük, és mégis kitartó felkészítéssel kiképezhetünk mindenkit mindenféle gyakorlatra vagy a kívánt képességre, feltéve, hogy nem kívánunk többet tőlük, mint amennyire az ember képes.”¹⁴

A magyar könnyűlovasság, a huszárság, csaknem valamennyi európai hadseregben megjelent ebben a korban. A császári hadseregben a 17. század végén már több huszárezred is volt, s a francia királyi hadseregben éppen ezek ellensúlyozására hoztak létre hasonló egységeket elsősorban a Franciaországba menekült magyar emigránsokból. A huszárság meghonosodásának kezdeti nehézségei után az első állandó huszárezredet 1720-ban alapította Bercsényi László gróf, aki maga is harcolt a Rákóczi-szabadságharcban. Ezt követően a huszárezredek száma folyamatosan növekedett egészen a forradalomig, amikor tizenkettő huszárezredet tartottak számon.

A huszárezredekben kezdetektől fogva előnyben részesítették a magyarokat és németeket. A század első felében párhuzamosan hoztak létre jellegzetesen magyar – mint például a Berchény, Esterhazy, Pollereczky – vagy német többségű – mint a Raugrave és Beausobre – huszárezredek. Az előbbieken a kuruc érzelmű magyar tisztikar vezetése alatt főleg a császári hadseregből dezertált magyar vagy más kelet-közép-európai nemzetiségű katonák szolgáltak, az utóbbiak Franciaország német anyanyelvű tartományaiából (Elzász-Lotharingia) vagy a szomszédos rajnai német kisállamokból toboroztak katonákat. A lengyel örökösödési háború folyamán igen gyakorivá vált az osztrák hadakban szolgáló magyar huszárok átpártolása a francia király seregeiben harcoló honfitársaikhoz. A osztrák örökösödési háború során pedig tömegével érkeztek magyar dezertőrök a Rajnán túlról. A magyar huszárok átállásának csak az 1756-ban megkötött osztrák–francia szövetségi szerződés vetett véget, melynek értelmében megszűnt a dezertálási lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hagyományait ápoló magyar jellegű huszárezredek hamarosan német anyanyelvű újonckal töltötték fel, így azok hamar elnémetesedtek. A magyarok aránya a század hetvenes és nyolcvanas éveiben már csupán egy-két százalék volt ezekben az alakulatokban.¹⁵ Hasonlóan a svájci ezredekhez, itt is szigorúan ügyeltek arra, hogy a huszárezredek idegen jellege megmaradjon. A tisztikar egy része egészen a forradalomig magyar, illetve magyar származású maradt.¹⁶

¹² Lásd e témáról bővebben: Tóth Ferenc 2000.

¹³ Corvisier, André: *L'armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul. Le soldat*, Paris, 1962. (a továbbiakban: Corvisier) 127.

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 11 Remarques sur la Cavalerie par Mr de W. General Major de Cavalerie au Service du Roi, et de la République de Pologne, Aide de camp de sa Majesté et chevalier de l'ordre de Prusse (XVIIIe siècle) fol. 6 (Fordította: Tóth Ferenc)

¹⁵ SHAT (A francia Szárazföldi Hadsereg Történelmi Szolgálatának levéltára) série 8Yc 4, 6, 10 és 19.

¹⁶ Példaként az Esterhazy huszárezred 1784-ből ránk maradt mustrajegyzékének adatait szeretném felhozni (Bibliothèque Mazarine Ms. 2863). Vö. Tóth 2000. 342.

Megtalálható közöttük a magyar nemesség színe-virága: a Bercsényi, Dessewffy, Esterházy, Kisfaludy stb. családok tagjai. A francia katonai nemesség viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemességet, elsősorban házasságok révén. Turpin de Crissé gróf már említett kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, elég a magyar, illetve magyar származású nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetségük kontinuitását biztosítani. Azt gondolta, hogy ez a magyar nemesi tisztikar a kovász szerepét töltené be az újoncok magyar típusú harcmodorra való beoltásában.¹⁷

A magyar származású katonai elit egészen a forradalomig megőrizte magas pozícióit a huszárezredek vezetésében. Ezen elit néhány neves tagját a francia diplomácia keleti színterein is alkalmazták. Az Oszmán Birodalom területén francia szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökök közül a leghíresebbek Tóth András és később fia, a híres François de Tott voltak. Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukása után huszártisztként és keleti diplomataként szolgált a francia királyt. François fia szintén e két pályán jeleskedett, emellett szépíróként és orientalistaként is számon tartja az utókor. Több sikeres diplomáciai kiküldetést hajtott végre elsősorban az Oszmán Birodalom területén. Nevéhez fűződik a Dardanellák és a Boszporusz megerősítése, a török tűzérség reformja és egy egyiptombeli francia katonai expedíció terve is. Élményeit nagysikerű visszaemlékezéseiben (*Mémoires sur les Turcs et les Tartares*) foglalta össze, amely több nyelven számos kiadást is megért.¹⁸

A huszárezredek, hasonlóan a francia királyi hadsereg más, úgynevezett „idegen ezredeihez” (*régiments étrangers*), szorosan kapcsolódtak a király személyéhez. Ezáltal a huszárság mint belpolitikai tényező is rendkívül fontossá vált. Ez a testőri funkció a hatalom bizalmán túl a fegyvernem meghonosodását is nagyon jól szimbolizálta. Természetesen nem mindenkinek tetszett ez a megkülönböztetett státusz. A skót, a svájci és nem utolsósorban a magyar zsoldosokat gyakran bízták meg az uralkodó személyes védelmével is. Ezzel a már idézett Chabot lovag korántsem értett egyet, mivel a magyar huszárokat elsősorban a császári-királyi hadseregből szökött dezertőrökből toborozták, ezért szerinte nem számíttak megbízhatónak: „Megmagyarázhatatlan az a tény, hogy a király olyan idegenekkel veteti körül magát, akikkel még olyan szerződése sincsen, mint a skót királyokkal vagy, mint láthattuk, a trónfosztott angol királyokkal volt, akiknek alattvalóit ugyanolyannak tekintette, mint a sajátjait. Ugyanakkor a francia csapatok azt látják, hogy a király ajtaját és az uralkodót sétái során olyan idegen eredetű katonák kísérik, akik jó része dezertőr, vagyis akik visszatérhetnek honfitársaik közé ezen kettős árulás által és elmesélhetik nekik [a titkokat]. Ezzel a túlzott bizalommal kiteszik a király személyét egy olyan örlött szeszélyének, aki az előző nap érkezett az ellenséges seregből olyan tervekkel, amelyek pusztá el-képzelésétől is megrémül az ember.”¹⁹

¹⁷ Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 4077 Observations sur le service des hussards et troupes légères 54–56. (Fordította: Tóth Ferenc)

¹⁸ Legismertebb magyar életrajza: Palóczi Edgár: Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője. Budapest, 1916. Életéhez lásd még: Dehérain, Henri : La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769. Revue de l'histoire des colonies françaises 11 (1923) 1–32.; Farnaud, Christophe: Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779), Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de Jean Meyer, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988.; Font-Réaulx, Anne de: Présence française dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle: le baron de Tott (1733–1793), Thèse soutenue en 1969 à l'Ecole des Chartes.; Tóth Ferenc: Egy tarcsafüldői emlék. Báró Tóth Ferenc (1733–1793) élete és munkássága. Vasi Szemle, LV 1. Szombathely, 2001. 31–42.; Zachar József: Der Weg des französischen Generals ungarischer Abstammung François Baron de Tott (1733–1793) von Paris nach Bad Tatzmannsdorf. In: 17. Österreichischer Historikertag, Eisenstadt, 1987. 193–195.

¹⁹ Service Historique de l'Armée de Terre, série MR 1730 fol. 1207–1208. (Fordította: Tóth Ferenc)

A Francia Monarchia azért tartotta fontosnak az idegen katonákból álló alakulatok létrehozását, mert belső lázadások, hatalmi vetélkedések vagy éppen forradalmak idején következetesebben szolgálták az alattvalók érdekeivel esetleg ellentétbe kerülő királyi hatalmat, mint a hadsereg könnyebben befolyásolható francia ezredei. Nem véletlen, hogy a testőrségben elsősorban svájciakat és skótokat találunk, és a forradalom kezdeti eseményeiben is a svájci testőrség és a szintén idegen huszárok, dragonyosok voltak a király legfőbb védelmezői. De találunk más példát is az *ancien régime* történetéből: Az 1775-ös úgynevezett „lisztháború” idején például a magyar származású Ladislás Valentin Esterhazy huszárezrede teremtett rendet a Marne völgyében.²⁰ A forradalom zűrzavaros napjaiban a huszárok más királpárti csapatok oldalán küzdöttek a felkelőkkel szemben. Néhány nevesebb magyar származású katonatiszt aktívan részt vett a király szökésének előkészítésében is. E tények következtében a legtöbben emigrálni kényszerültek.²¹ Ugyanakkor a forradalmi Franciaország is befogadott jónéhány szimpatizáns magyart. Felmerült a lehetősége a Lengyel Légió mintájára egy Magyar Légió alapításának is. 1800-ban történt is egy kísérlet az emigráns Besse János Károly javaslatára arra, hogy a forradalmi háborúk magyar dezertőreiből felállítsanak egy Magyar Légiót.²² De ez a terv végül papíron maradt, támogatás és megfelelő számú magyar újonc híján. A napóleoni háborúk után a huszárság fegyverneme továbbra is fennmaradt, ám annak jellegzetesen magyar karaktere csupán az egyenruhára és néhány katonai folklórral kapcsolatos hagyományra szűkölt.²³

A huszárság viszonylag hamar megjelent a francia királyi udvarban is. Még mielőtt a leghíresebb magyar huszárokat az udvari protokoll szerint bemutatták volna az uralkodónak, XV. Lajos már jól ismerte a huszárokat. Gyermekkorában volt egy kis barátja, akit az akkoriban megjelenő és valószínűleg nagy feltűnést is keltő huszár-uniformisba bújtatták a király nevelői, elsősorban Madame de Ventadour. A kis játszótársat mindenki a „király huszárának” nevezte, és a gyermek az uralkodó legbelsőbb köréhez tartozott, akivel később is szoros kapcsolatot ápolt. Nagy valószínűséggel a kis huszár egyenruhájának köszönhetette a népszerűségét, amely egészen addig tartott, amíg egy kis irokéz indián meg nem jelent az udvarban. A hagyomány szerint a mellőzése miatt féltékeny kis huszárt így vigasztalta a gyermek XV. Lajos: „Áért mert magam mellé vettem ezt az indiánt, még szeretni foglak tégedet is, ha továbbra is jól viselkedsz.”²⁴

A francia királyi udvarban a 18. század második felében megtalálhatjuk a magyar származású huszártisztek felső rétegét, olyan történelmi családokat, mint a Bercsényiek vagy az Esterházyak, akik a monarchia leghűségesebb támaszainak számítottak. Családi kapcsolataik révén közvetítő szerepet is játszottak a két ország politikai elitjei között. Szimbolikusan tekinthető, hogy XV. Lajos éppen Ladislás Valentin Esterhazyval küldte el a trónörökös, a későbbi XVI. Lajos arcképét a kiszemelt arának: Marie-Antoinette-nek. A későbbi francia királyné nem felejtette el a hajdani huszártisztet, és udvarának legbelsőbb körébe vonta az egykori kuruc emigráns fiát. Mindezzel persze kívíta édesanyja, Mária-Terézia császárné haragját, aki többször is felhívta a párizsi császári követ, Mercy-Argenteau gróf figyelmét, hogy nem szívesen látja leánya környezetében a magyar származású

²⁰ Esterhazy, Valentin: Mémoires. Paris, 1905. 169–171.

²¹ Tóth 2000. 91–97.

²² Lásd Besse Decaen tábornokhoz írott levelét (München, 1800. augusztus 24.). Bibliothèque Municipale de Caen, Ms. Papiers Decaen fasc. 39. fol. 78–80. A levelet kiadta: Baumgarten Sándor: Jean Charles Besse. Aventurier et philologue, Bologna, 1963. 123–127.

²³ Yves Barjaud: Les Hussards: trois siècles de cavalerie légère en France, Lausanne, 1988. (a továbbiakban: Barjaud) 32.

²⁴ Antoine, Michel: Louis XV, Paris, 1989. 45–46.

huszártisztet.²⁵ Ladislav Valentin Esterházy pályája jórészt Marie-Antoinette-nek köszönhetően fényesen ívelt felfelé. Karrierje csúcán, 1787-ben beválasztják a francia udvari Haditanácsba, és így a francia katonai elit krémjébe került.²⁶ A francia királynő bizalmasaként azon néhány katonatiszt közé tartozott, akik Marie-Antoinette himlője idején az ágyát őrizték. Később, a forradalom idején részt vett a királyi család szökésének előkészítésében. Fiának születése olyan udvari esemény volt, amelynek alkalmából XVI. Lajos külön üdvözlő levélben köszöntette a Párizsban megszületett kis huszár édesapját.²⁷

A huszárság franciaországi megjelenése mint nyelvi jelenség is érdekes tudománytörténeti csemegét nyújthat a nyelvészek és nyelvtörténészek számára. A század első felében a francia huszárezredek zömében a vezényleti nyelv a magyar volt. Noha a legtöbbször anyanyelve is magyar, ebben az időben még nem beszélhetünk egységes irodalmi magyar nyelvről.²⁸ A korabeli magyar értelmiség köreiben elsősorban latinul beszéltek. A jezsuiták iskoláiban általában kilenc évig tanultak latinul a korabeli nebulók.²⁹ A történelmi Magyarország különböző vidékeiről érkező vitézek esetenként más-más nyelveken is beszéltek: németül, szlovákul, románul stb. Az arisztokrácia körében előfordult, hogy jobban beszéltek németül, mint magyarul. Amikor a kuruc menekültek Franciaországba érkeztek, az arisztokrácia tagjai közül sokan már elég jól beszéltek franciául. A francia nyelv magyarországi divatja a politikai elit körében ugyanis már a 17. század végén megkezdődött, amint ezt a fiatal II. Rákóczi Ferenc példáján is megfigyelhetjük. A fiatal fejedelem 1694-es bécsi tartózkodása alatt kezdett el franciául tanulni.³⁰ A szabadságharc idején is folytatta tanulmányait, amint ezt nagyon jól tükrözi személyes levelezése is.³¹ Ízléses francia nyelvtudása lenyűgözte a versailles-i udvar igényes közönségét is. Breteuil báró memoárjaiban azt írja, hogy Rákóczi fejedelem úgy beszélt franciául, „mintha egész életét Franciaországban töltötte volna”.³² A fiatal Bercsényi László szintén Magyarországon kezdte francia nyelvi tanulmányait, nevezetesen a fejedelem híres testőrgárdája, a Nemesi Kompania tagjaként.³³ Már franciaországi tartózkodásának első éveiben keletkezett írásai ha nem is hibátlan, de igen választékos francia nyelvtudásról tanúskodnak. Generációjának tagjai általában inkább hallás után tanulhatták a nyelvet, írásaik ugyanis rengeteg nyelvtani és helyesírási hibát tartalmaznak. Például a már említett Tóth András, Rákóczi volt apródja és később a francia királyság egyik legsikeresebb keleti diplomatája, igen szabadon kezelte a francia nyelv szabályait. A helytelen egyeztetések, a hibás fonetikai átírások szinte hemzsegek a levéltárakban fennmaradt leveleiben.³⁴ Az alacsonyabb beosztású katonatisztek helyesírása

²⁵ Lásd az Esterházyra vonatkozó részeket a következő levelezésgyűjteményekben: *Correspondance secrète entre Marie-Thérèse et le comte de Mercy-Argenteau* (2 vol.), Paris, 1874.; *Correspondance secrète du comte de Mercy-Argenteau avec l'Empereur Joseph II et le prince de Kaunitz* (2 vol.), Paris, 1889.

²⁶ Bombelles, marquis de: *Journal* tome II, Genève, 1982. 186.

²⁷ Lásd erről: Franjou, Edmond: *Le comte Valentin Esterházy*, Auxerre, 1975.; *Mémoires du comte Valentin Esterházy*, Paris, 1905.; *Lettres du comte Valentin Esterházy à sa femme*, Paris, 1907.; *Nouvelles lettres du comte Valentin Esterházy à sa femme (1792-1795)*, Paris, 1909.

²⁸ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980. (a továbbiakban: Kosáry)

²⁹ Kosáry 105.

³⁰ Köpeczi Béla: *Döntés előtt*. Budapest, 1982. 75–77.

³¹ Benda Kálmán: *Ráday Pál iratai*. 2. kötet, Budapest, 1961. 22–23.

³² Idézi Fejér Rózsa: *François Rákóczi II dans les mémoires français de son temps*. Pécs, 1931. 13.

³³ Zachar J.: *Franciaország magyar*. 53.

³⁴ Lásd ehhez a hadügyminiszterhez írott 1755. július 10-i levelének alábbi részletét: „L'Espère Monseigneur que vous ne des approuverez pas avoir demandé La permission à Mr L'Envoyé de m'absenter pour quellque jours, pour aller à Rodosto pour y voir Mr Le Comte Csaky et Mr Mikes, je compte faire ce voyage avec Le Baron Zay qui est icy. Ses sont Monseigneur des Seigneurs

nagyban különbözött a főtisztekétől. Itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy az utóbbiak munkáját gyakran segítették a franciául jól tudó szárnysegédek, írnokok vagy titkárok. Bercsényi László gróf például leveleit 1747-ben egy Viard nevezetű szárnysegéddel íratta.³⁵ A második generáció nyelvi szintje sokkal változatosabb képet mutat. A neveltetés, az iskolázottság és a társadalmi helyzet meghatározta a katonatisztek és diplomaták szövegeinek minőségét. Általában azonban a francia földön született magyarok elsődleges nyelve már a francia volt. Magyarul elsősorban a kis közösségekben élő magyar csoportokon belül és a huszárezredek soraiban beszéltek. A magyar nyelvű írásbeliség csak nyomokban jelenik meg a forrásokban. A harmadik generációt már a tökéletes francianyelvűség jellemzi, és ennek döntő befolyása volt szellemi fejlődésükre. A francia huszárezredek ekkor már elvesztették magyar jellegüket, és a fegyvernem alapítóinak nyelvét csak a tisztek kis száza léka beszélte. A közhuszárok körében legfeljebb néhány lelkes magyar katonadal vagy veteres huszárkáromkodás őrizte meg a magyarnyelvűség utolsó nyomait.³⁶

A többgenerációs nyelvi kölcsönhatás következtében a huszárság emlékét számos magyar eredetű francia jövevényszó és kifejezés is őrzi. A *hussar-houssar* szavakról már tettünk említést. A *hussard* szótövből több más szó, illetve kifejezés is született. Az *à la hussarde* kifejezést előszeretettel alkalmazták, illetve alkalmazzák ma is, ha a huszársághoz kapcsolódó sikeres kisháborús hadműveletek bravúriaihoz akarnak hasonlítani valamit. E kifejezés speciális szövegkörnyezetben való alkalmazására még visszatérünk e tanulmányban. A kisháborús hadműveletek leírásában gyakran találkozhatunk az *houzardier* igével, és Dumouriez tábornok a visszaemlékezéseiben *houzardaille*-nek nevezi a rajtaütést.³⁷ A huszárság jellegzetes magyaros ruházatára, illetve a lovaglásra vonatkozó francia szakszavak jó része is magyar eredetű. Ide tartoznak például a *colback* (kolbak, kabát), le *dolman* (dolmány), le *shako* (csákó); le *schabrack* (sabrák, lópokróc), la *soutache* (sujtás) szavak. A magyaros lovászatra vonatkoznak az *hongroyer* (magyar módra cserzi a bőrt, ami a magyar nyereg készítéséhez volt nélkülözhetetlen) és az *hongrer* (magyar módon heréli a lovat) igék.³⁸

A huszárság nyelvi emlékeit vizsgálva nem kerülhetjük ki azt a kissé pikáns kifejezést sem, amely elsősorban a francia szexuális szókincset színesíti. A „faire l'amour à la hussarde” kifejezés a nemi aktus, gyors vagy esetleg tapintatlan lefolyását hivatott illetni, és ezáltal vált közismertté. Vajon a rajtaütéses kisháborús taktika szemantikai csúsztatással történt átvételéről van itt szó, vagy esetleg a huszárság első franciaországi képviselőinek hajdani viselkedésében keresendő a kifejezés eredetének magyarázata? A levéltári források a második magyarázat valószínűségét erősítik meg. Úgy tűnik, a huszárok ugyanúgy szerettek, mint ahogyan harcoltak: gyorsan és durván, nélkülözve a franciás finomságot, amint ezt a kifejezést a francia szótárak többsége leggyakrabban definiálja.³⁹

Az első fiatal emigráns huszárok minden bizonnyal nagyon szabados életet élhettek. Különleges egyenruhájuk, büszke magyaros alkatuk miatt igen nagy sikerük lehetett a francia, de különösen a lotharingiai és elzászi hölgyek körében, akikkel a kezdetben még németül is tudtak beszélni. Mivel a legtöbbjük számára a házasság gyakorlatilag lehetetlen volt a királyi tiltó rendeletek miatt, nagyon sokan a libertinusságban találtak ösztöneik kiélésé

hongrois, mes Encienne Connaissance et Compatriotes. J'orais déjà fait Cette visite, Si Mr de Vergennes m'avois pas retenus, jusqueau depart de Mme de Desalleurs.” SHAT série A1 3403 fol. 37.

³⁵ Bibliothèque Nationale, série Ms. fr. 15175 Recueil de lettres adressées à Bertin du Rocheret, président en L'Election d'Épernay Tome II (1744–1760) fol. 157.; 164–169.

³⁶ Barjaud 32.

³⁷ Picaud, Sandrine: L'art de la petite guerre au XVIIIe siècle, Mémoire de maîtrise, Université de Nantes, 1993. 50.

³⁸ Corvisier, André (Ed.): Les hussards et la France. Bruxelles, 1993. (a továbbiakban: Corvisier 1993.) 205–211.

³⁹ «Brutalement, sans retenue ni délicatesse.» Robert, Paul: Le Petit Robert I. Paris, 1985. 947.

számára megfelelő terepet. Számos nem kívánt terhesség és házasságon kívül született gyermek esete tanúskodik erről (keresztlevelek alapján). 1766-ban például egy Vaucouleurs-i hölgy panaszt tett Choiseul hercegnek, az akkori hadügyminiszternek a Bercsényi huszárezred egyik tisztjére, aki elcsábította a lányát. Levelében azt kérte, hogy a katonatiszt vegye feleségül vagy pénzben kártalanítsa a megbecstelenített lányt. A herceg válaszában csak egy csekély tartásdíjat ígért, amit a vagyontalan magyar tiszt illetményéből vonnának le.⁴⁰

Érdekes ebből a szempontból megfigyelni a 18. századi franciaországi magyar huszárok házassági szokásait. Különösen feltűnő, hogy elsősorban a velük szimpatizáló katonai nemesség köréből kerültek ki a magyar főtisztek feleségei.⁴¹ Például Esterházy Bálint József a Cévennes-ben élő Nougarede de la Garde család leányával lépett az oltár elé 1740-ben. Ebből a famíliából a 18. század során hét katonatiszt szolgált a francia királyi hadseregben.⁴² A Cévennes-hegység vidéke egyébként jellegzetesen olyan terület, ahonnan különösen sok katonatiszt származott. A Nougarede de la Garde család rokona volt például a híres d'Assas lovag⁴³ is, akit a hétéves háború során tanúsított hősiessége miatt ma is a francia katonai helytállás nagyszerű példájának tekintenek. Hasonlóan sikeresnek tekinthető a cserneki és tarkói Dessoffy (Dessewffy) család két tagjának lotharingiai nemes családok leányaival megkötött frigye. Lotharingia ekkor még nem tartozott egészen a Francia Királyság fennhatósága alá, és – Elzászhoz hasonlóan – a lakosság nem kis része német nyelven beszélt. A franciául kezdetben elég nehézkesen kommunikáló magyar emigránsok számára valószínűleg a korabeli Magyarországon is igen elterjedt német nyelv sokkal könnyebb kapcsolatteremtő eszköz volt. Másrészt pedig a szülőföldjükhez legközelebb fekvő, közép-európai jellegű Elzász-Lotharingia tartományok választásával kifejezték Magyarországhoz való erős kötődésüket is.

Érdekes azonban a levéltári források segítségével a házasságok körülményeit is megvizsgálni. Az első generáció viszonylag későn házasodott. A megvizsgált házasságkötések idején a magyar emigránsok átlagéletkora 35 év volt. Ugyanakkor a korabeli Franciaországban a férfiak az első házasságkötéskor legfeljebb átlag 28 évesek lehettek.⁴⁴ A jelentős eltérés oka elsősorban az emigránsok bizonytalan anyagi helyzetében, és a nem francia katonatisztek számára előírt szigorú házassági feltételek teljesítésében rejlett.⁴⁵ Sok esetben valódi szerelmi házasságokat kötöttek, amelyeket korábbi tartós szerelmi kapcsolat előzött meg. A már említett Esterházy Bálint József esete is érzékletesen tükrözi ezt a jelenséget. Noha fia visszaemlékezéseiben egy jól megfontolt nemesi frigyet említ, amelyet 1740. januárjában kötöttek, a levéltári források más képet mutatnak. Az említett házasság a Le Vigan-i városi levéltár plébániai anyakönyvi bejegyzése szerint 1740. június 9-én kötött.⁴⁶ Ugyanebben az anyakönyvben található Ladislas Valentin Esterhazy keresztelési bejegyzése is, amelyre 1740. november 2-i dátumot írt a hitelesítő plébános.⁴⁷ A két esemény közt eltelt öt hónapnyi idő nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a későbbi francia főtiszt a házasságkötés előtt törvénytelen kapcsolatban fogant, amit visszaemlékezéseiben a valóság elferdítésével is megpróbált leplezni.

⁴⁰ Archives Départementales de Meuse, série C 149.

⁴¹ Tóth 2000. 163–179.

⁴² Léonard, Emile-Georges: *L'armée et ses problèmes au XVIIIe siècle*, Paris, 1958. 342–343. (a továbbiakban: Léonard)

⁴³ *Lettres du comte Valentin Esterhazy à sa femme 1784–1792*. Paris, 1907. 181.

⁴⁴ Lebrun, François: *La vie conjugale sous l'Ancien Régime*. Paris, 1985. (a továbbiakban: Lebrun) 31.

⁴⁵ Corvisier 1962. 759.

⁴⁶ Archives Municipales du Vigan, série GG 16 fol. 27–28.

⁴⁷ Archives Municipales du Vigan, série GG 17 fol. 23.

Törvénytelen kapcsolatból kinőtt házasságra más neves példát is hozhatunk. Gróf Bercsényi Miklós László nevű fia, a későbbi híres marsall fiatalkorában egy elzászi hölgygel tartott fenn szerelmi kapcsolatot, aki hamarosan teherbe esett. A gróf csak azzal a feltétellel ígért házasságot a megesezt lánynak, ha a születendő gyermek fiú lesz. A Ladislav Jean Thaddée de Berchény névre keresztelt gyermek 1726. május 11-én született meg, a házasságot pedig a gróf ígéretének megfelelően három nap múlva kötötték meg a Frouet-i kápolnában.⁴⁸ Az esetet az emlékiró Ladislav Valentin Esterhazy, aki egyébként apja halála után Bercsényi László fogadott fia volt, így örökölte meg memoárjaiban: „Bercsényi grófné, majd marsallné, nincstelen lány volt. A gróf szerelemből vette el.”⁴⁹ Természetesen hasonló esetek a kevésbé ismert alacsonyabb rendű rétegekben is előfordultak. A szombathelyi születésű Hollósy István kapitány 1772. február 3-án vett el egy Rosalie Dumais nevű francia hölgyet. A házasságkötéskor elismertek egy egy hónappal korábban született közös gyermeket.⁵⁰

A második generáció kiemelkedő tagjai – mint például Bercsényi László marsall két fia – már főleg az udvari nemesség köreiből választottak maguknak házastársat. A rendszerint az apák kívánsága szerint megkötött házasságok hátterében persze anyagi számítások is rejlettek. Bercsényi fogadott fia – Ladislav Valentin Esterhazy ezredtulajdonos – például az előkelő és dúsgazdag Hallweyl család leányával kötött frigy után kolosszális hozományt tudhatott a magáénak. A kor szokásának megfelelően ez utóbbi élvezetére igen bonyolult házassági szerződés vonatkozott, amelyet a királyi család tagjai is aláírtak.⁵¹ A többi vizsgált esetben a magyar származású francia nemesifjak továbbra is a szerényebb anyagi helyzetű vidéki nemesek leányait választották.⁵² A főleg vidéken élő francia katonai nemesség bizonyíthatóan támogatta franciaországi letelepedésüket. Ez már csak azért sem meglepő, mivel sok francia nemes – például a filozófus Montesquieu is – erősen idealizált képet alkotott a korabeli viszonylag független magyar nemességről.⁵³ A második generáció tagjainak átlagéletkora az első házasságkötésükkor 27,8 év volt. Ez tökéletesen megfelel a korabeli franciaországi házassági átlagéletkornak. Természetesen vannak szélsőséges esetek, mint például Ladislav Valentin Esterhazyé, aki negyvennégy esztendőskorában lépett az oltár elé a mindössze tizenhétéves Ursule d'Hallweyllel. A már tehetősebb magyar származású ifjak viszont egészen zsenge korukban megházasodtak, ami elsősorban a korabeli francia arisztokráciára volt jellemző.⁵⁴ Ugyanakkor számos e generációhoz tartozó magyar származású libertinus nevét is megőrizte a történelmi emlékezet. Közülük a leghíresebbek az ifjú Ladislav Valentin Esterhazy, Jean-Baptiste Dessoffy és André de Tott voltak.⁵⁵ Kutatásaink eredményei alapján nem tartjuk kizártnak azt a feltételezést sem, hogy a francia nyelvben meggyökeresedett kifejezést a 18. századi franciaországi magyar és magyar származású huszárok levéltári források alapján is megerősített szexuális viselkedésének egyfajta lenyomataként értelmezzük.

A huszár nemcsak a szexualitást, hanem az azzal freudi értelemben igen rokon halált is megjeleníthette. Ismert, hogy az elő- és utóvédharcokban rendszeresen megtizedelt huszárok körében volt a legmagasabb a halálozási arány. A francia forradalmi és napóleoni hábo-

⁴⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 55 fol. 3.

⁴⁹ Mémoires du comte Valentin Esterhazy, Paris, 1905. 13. (Fordította: Tóth Ferenc)

⁵⁰ Archives Départementales du Bas-Rhin (Strasbourg), série 3E 300 Louis Schlaefli szíves közlése.

⁵¹ Archives Départementales de l'Yonne (Auxerre), série Q 483

⁵² Tóth 2000. 169.

⁵³ Lásd Montesquieu magyar vonatkozású írásaihoz: Köpeczi Béla: Montesquieu és a magyar feudalizmus. In: Köpeczi Béla: Magyarok és franciák. Budapest, 1985. 319–336.

⁵⁴ Lebrun 31.

⁵⁵ Tóth 2000. 158–159.; Tóth Ferenc: Casanova magyar barátja. Ambra, (Szombathely) 2000. I. 237–240.

rúk legendás huszára, Lasalle tábornok fennmaradt mondása szerint az olyan huszár, aki nem halt meg harminc éves kora előtt nem más, mint egy tehetetlen alak.⁵⁶ A huszárkép mint halálmotívum nagy valószínűséggel visszavezethető a nomád magyarok ősi hitvilágára, a sámánizmusra.⁵⁷ A huszáregyenruha keleties ornamentikája, főleg a sujtásokból kibontakozó életfa motívuma megerősíteni látszik ezt a feltételezést. A lovas huszár rokonítható az ősi magyar mitológia egyik fontos szereplőjével, a túlvilággal is kapcsolatban lévő táltossal, aki egy rendkívüli képességű táltos-lóval is rendelkezik. A táltos paripa tüzet eszik, és homlokán egy kis napot és holdat hord, hogy éjjel-nappal láthasson.⁵⁸ A 18. századi franciaországi huszárezredek lószerszámain is találhatunk erre az ősi képre utaló díszítéseket, mint például a lovak fején található napmotívum vagy nyakán lógó kis félhold díszítés. Georges Nabéra-Sartoulet szerint ez egyfajta szerencsehozó talizmán lehetett, és a török szpáhi lovasok barakájához hasonlította ezt a ritka érdekes dísz.⁵⁹ Véleményünk szerint itt inkább egy a sámánizmusra utaló ősi motívumról van szó.⁶⁰ A sámánizmusra jellemző túlvilági utazást igen érzékletesen jellemzi Petőfi Sándor *János vitéz* című művében, ahol a Franciaországot megjáró huszáregény élete nagy próbáját állja ki, hogy eljusson meghalt kedveséhez Tündérországba.

A magyar huszár karakteres szimbolikus alakja a francia irodalomban is gyakran megjelenik. A 18. században elsősorban a színjátszásban, különösen a vígjátékokban találkozunk a huszárok említésével és pompás egyenruhájuk színpadi kellékként történő alkalmazásával. Az egyik érdekes irodalmi emlék Ronchon de Chabannes 1762. november 29-én bemutatott *Heureusement* (magyarul *Szerencsére*) című vígjátékában figyelhető meg. A VI. jelenet végén a gögös és fiatal Lindor így próbálja megleckéztetni a belé szerelmes Marton szolgálólányt: „Nincs kvártély, huszárként fogok bánni veled.”⁶¹ A színházi huszárok igazi aranykora a 19. században a könnyedebb zenés műfajokkal (mint például az operett) jött el. Hankiss János szerint a Bercsényi huszárok gyakran szerepeltek a korabeli francia operettekben, nevezetesen Labiche egyik vaudeville-jében.⁶² A romantika által felfedezett magyar huszár képe már idealizált és megtisztult a korábbi időszak barbár és durva jelzőitől. A huszárság magyar nemzeti jellegét erőteljesen hangsúlyozzák a nemzeti mozgalmakkal szimpatizáló romantikus francia útleírások és tudományos művek. A magyar huszárság franciaországi népszerűségéhez a legelhivatottabban Auguste de Gerando művei járultak hozzá. Írásaiban elragadtatással ír a magyar huszárvirtusról, és a magyar huszároltózatet a régmúlt térbeli és időbeli dimenzióiba helyezi: „Ez az öltözék, amely egyszerre könnyű és pompás, űa magyarok harciasságáról és keleti eredetéről árulkodik. Semmit sem változott ezer éve (!), amióta a magyarok letelepedtek Európában, és időtlen idők óta ismeretes volt Ázsiában...”⁶³

A huszár népszerű figurája a 19. század nagy klasszikusainál is gyakran megjelenik, a legismertebb irodalmi emlék Stendhal *Párizsi kolostor* című regénye. Az irodalomtörténet által is méltán világhírűnek tartott regénybeli waterlooi csata ábrázolásában a főhős, Fabrizio del Dongo egy elhunyt huszár egyenruhájában éli meg élete nagy beavató szertar-

⁵⁶ Az eredeti francia idézet így hangzik: Un hussard qui n'est pas mort à trente ans est un jean-foutre! Idézi: Barjaud a könyv címlapján.

⁵⁷ Lásd e témáról: Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1983.; Diószegi Vilmos: Az ősi magyar hitvilág. Budapest, 1971. (a továbbiakban: Diószegi 1971.)

⁵⁸ Diószegi 1971. 211–214. Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. Budapest, 1929. 317.

⁵⁹ Corvisier 1993. 214.

⁶⁰ Tóth 2000. 256–258.

⁶¹ Az idézetre Sandrine Picaud kollégám hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. A ritka mű lelőhelye: Bibliothèque Nationale de France (cote 8° Yth 8511).

⁶² Hankiss János: Lumière de Hongrie. Budapest, 1935. 67.

⁶³ Auguste de Gerando „La Transylvanie et ses habitants” című művéből idézi Rubin Péter: Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849). Budapest, 1982. 57–58.

tását. A jelenet vége felé Fabrizio szinte azonosul a Boulot nevezetű halott huszárral és egy régi jövendölés beteljesülését látja megvalósulni a jövőben. Így számol be erről a meghatározó élményéről: „»De az az egy biztos, hogy egy rab nevét viseltem, amikor benne voltam; egy rab menetlevele lapult a zsebemben, sőt az ő ruháját hordtam! Ez igazán végzetes a jövőmre! Vajon mit mondana most Blanès abbé? És ez a szerencsétlen Boulot meghalt a börtönben! Ez mind-mind gyászos előjel; utam börtönbe visz!« Milyen boldog lett volna, ha biztosan megtudja: bűnös volt-e Boulot huszár? Megpróbált visszaemlékezni, s úgy rémlett, B.-i börtönőr felesége azt mondta: a huszár nemcsak ezüst evőeszközt lopott, de elhajtott egy tehenet is, és félholtra verte a parasztgazdát. Fabrizio biztosra vette, hogy egyszer még becsukják valamiért, ami összefügg Boulot huszár dolgaival.”⁶⁴

A magyar huszár képe ritkán, szinte alig bukkan fel Balzac regényeiben, noha a szerzőnek voltak személyes magyar kapcsolatai is. A legismertebb említés a huszárezredéről méltán híres Esterhazy családra vonatkozik (*Le Lys dans la vallée*), amelynek Franciaországban élő tagjait személyesen is ismerte Balzac.⁶⁵ A magyar huszár sztereotípiája eközben erőteljesen továbbélt a francia útleírásokban is egészen a 19. század végéig. Ollivier páter 1883-ban megjelent útiemlékeiben például így fakad ki: „A magyar gyűlöli a hegyeket: szüksége van a szélre és a puszták széles horizontjára. Mindig is sík vidéken élt, s így él most is. Lovas, akár Kelet fiai: olyan, mintha lóra termett volna.”⁶⁶

A magyar lovas huszár kliséje a 20. században változik jelentősen. René Gonnard 1908-as kiadású *La Hongrie au XXe siècle. Étude économique et sociale* című művében kijelenti, hogy a modern magyar már nem „a lovaglegendák magyarja, ahogyan általában a nyugatiak képzeletében megjelenik”.⁶⁷ A huszársághoz fűződő szavak speciális közegben való alkalmazása, erőteljes franciásítása is megfigyelhető e korban. Érdekes példa erre az a III. Köztársaság idején kibontakozó antiklerikális tanügyi reform (a Jules Ferry nevéhez fűződő 1880., 1881. és 1882. évi közoktatási törvények), amely a mai francia világi, ingvenes és kötelező közoktatást létrehozta. A célkitűzést egy új intelligencia volt hivatott megvalósítani. Megjelentek az új, világi szemléletű, jellegzetes fekete egyenruhába öltözött és állami fizetésű tanítók az ország szinte valamennyi helységében. A francia *Kulturkampf* helyi harcosaira a francia köznyelv találóan a „Köztársaság fekete huszárai” (*hussards noirs de la République*) nevet ragasztotta.⁶⁸ Charles Péguy így emlékezik vissza rájuk: „A mi fiatal tanítóink olyan szépek voltak, mint a fekete huszárok. Karcsúak, szigorúak, kemények. Komolyak voltak és egy kicsit megijedtek korai és hirtelen rájuk szakadt mindenhatóságuktól. Hosszú fekete pantallót hordtak, amelyen – úgy emlékszem – lila nadrágszegély volt. A lila nemcsak a püspökök, hanem a elemi oktatás színe is volt. Fekete mellény. Hosszú fekete egyenes, lelógó felöltő, amelynek hajtókáján lila színű összefonódó pálmadíszítés. Lapos ellenzős sapka, szintén fekete, amelyet elől lila színű összefonódó pálmadísz övezett. Ez a civil egyenruha egyfajta katonai egyenruha volt, amely még szigorúbb volt, mint a kato-

⁶⁴ Stendhal: A páрмаi kolostor, Bukarest, 1987. 65.

⁶⁵ Lásd erről: Martonyi, Éva: *La Hongrie de Balzac dans sa vie et dans son œuvre*. In: Payet, Marie-Tóth Ferenc (Eds.): *Mille ans de contacts, Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*, Szombathely, 2001. (a továbbiakban: Payet-Tóth) A család jeles francia tagjára vonatkozóan lásd a következő tanulmányunkat: *Un militaire érudit en Algérie au XIXe siècle: le général Esterhazy*, In: *Revue d'histoire maghrébine* (1996/6) *Mélanges Charles-Robert Ageron*, I. k., (Zaghuan, Tunézia) 1996. 217–237.

⁶⁶ Ollivier, P.: *Souvenirs d'un voyage en Hongrie*. Buda-Pesth. Le Correspondant, Paris, 1883. Idézi: Horel, Catherine: *De l'exotisme à la modernité: un siècle de voyage en Hongrie 1818–1910*. In: Payet-Tóth 100.

⁶⁷ Gonnard, René: *Souvenirs d'un voyage au XXe siècle. Étude économique et sociale*, Paris, 53. Idézi: Payet-Tóth 103.

⁶⁸ Lásd e kérdésről: Ozouf, Jacques: *Nous les maîtres d'école (Autobiographies d'instituteurs de la Belle Époque)*, Paris, 1973.

naruha, lévén állam-polgári egyenruha. (...) A katona-egyenruhák között nincs szebb a fekete egyenruhánál. Ez maga a vonal. És a szigor. Amelyet a fiúk, a Köztársaság valódi gyermekei hordtak. Meg a Köztársaság csecsemői. No meg a szigor fekete huszárai.”⁶⁹

A franciaországi huszármítosz 20. századi alakulására nagy hatással volt még Jean Giono *Huszár a tetőn* (Hussard sur le toit) című regénye, amelyet legújabb filmváltozata nyomán az irodalomtörténészek is elkezdtek újra felfedezni. Ezt tanúsítja az elmúlt évek e témáról szóló rendezvényeinek és publikációinak magas száma is. Giono írásművészetére egyébként nagy hatással volt Stendhal, akinek regényhőseit részben áthelyezte a saját regényeibe.⁷⁰

Végezetül a *hussard* szó még egy érdekes 20. századi irodalomtörténeti használatára szeretném felhívni a figyelmet. A második világháború utáni francia irodalom érdekes zárványát alkotta az a regényírókból álló kis csoportosulás, amelyet „Huszárok” (Hussards) néven tart számon ma is az irodalomtörténet-írás. A csoportot négy író alkotta: Roger Nimier, Antoine Blondin, Jacques Laurent és Michel Déon. Nevüket nem katonai érényeik, hanem Roger Nimier „A kék huszár” (Le Hussard bleu) című regénye után kapták, és egyfajta alternatívát próbáltak megfogalmazni a Jean-Paul Sartre által hirdetett elkötelezett irodalommal (*littérature engagée*) szemben. Stílusukra a humor, a szokatlan, meghökkenítő fordulatok alkalmazása volt jellemző.⁷¹ Érdekes megszívlelni Félicien Marceau érzékletes definícióját is, amely egy Michel Déonhoz intézett akadémiai beszéd alkalmából hangzott el 1979. február 22-én: „Ezzel az elnevezéssel, amely Roger Nimier *A kék huszár* című egyik regényéből jött, a mindent-mindenkit beskatulyázó mánia négy írórt illetett, akik saját temperamentumuk és eredetiségük ellenére valóban sok közös jegyet hordoztak. Először is körül-belül egykorúak voltak és a irodalmi életbe is egy időben léptek be. De egyéb közös vonásuk is volt: egyfajta féltelenség, fesztelenség, amely egészen a csínytevésig terjedt, a dolgok szokatlan módon való megközelítése, a kor tabui iránti tiszteletlenség, a doktrínák elvetése, élénk, eleven és szándékosan szemtelen írásmód, és irodalmat inkább élvezetnek, mint kötelességnek tekintő látásmód. (...) Ezen íróknál e közös vonások kisebb-nagyobb erővel és evidenciával jelentek meg. Mint tudjuk, a kategorizáló mánia nem foglalkozik a részletekkel, és néha cipőkanállal szorítja be az írókat a skatulyáiba. Huszárok! Illik a Huszárokra. Ez egyszer telitalálat volt az elnevezés. Az irodalmi életbe való bevonulásuk elég jól hasonlított egy a száraz hidegben kalandozó kis lovasjárőr-csapatra, a zablák csörgésére, a bőrszíjak csikorgására, a lovak prüsszkölésére, és a patáik kövezeten csikorgó kristálycukor hangjára.”⁷²

A francia irodalmi huszárok működése, hasonlóan a magyar elődeikéhez, sajátos szembefordulást jelentett az irodalmi közélet Sartre által képviselt fő áramlat túlélésével. Ebben az egyenlőtlen küzdelemben csak az „irodalmi kisháború” fegyvertárával, elsősorban a kifinomult stílussal és a humorral érhettek el látványos eredményeket. Ha e kis írói csoport hatása nem is nevezhető jelentősnek, mindenesetre érdemes megemlékezni az irodalomtörténetben erről a francia huszármítosz továbbéléséről is értelmezhető kuriózumról.

*

⁶⁹ Péguay, Charles: Les instituteurs, les Hussards noirs (1913). In: Albertini, P.: L'Ecole en France XIXe-XXe siècle, de la maternelle à l'université, Paris, 1992. 130 (Fordította: Tóth Ferenc)

⁷⁰ Lásd bővebben e témáról: Laurichesse, Jean-Yves: Giono et Stendhal. Chemins de lecture et de création, Aix-en-Provence, 1994. Lásd még e témáról Omar Oulmehdi tanulmányát: La littérature du héros dans l'œuvre de Jean Giono (<http://www.cppe-cpa.ac.ma/cppe6francais/ARCHIVES/travaux01/Giono.htm> 2003.08.06.)

⁷¹ Le Petit Larousse, Paris, 1998. 1404.

⁷² Réponse de M. Félicien Marceau au discours de M. Michel Déon (discours prononcé dans la séance publique le jeudi 22 février 1979) http://www.academie-francaise.fr/immortels/discours_reponses/marceau.htm (2003. augusztus 6-i találát, Fordította: Tóth Ferenc)

E rövid áttekintés után megállapíthatjuk, a franciaországi huszármítosz az elmúlt háromszáz év alatt jelentős változáson ment keresztül. A karakteresen magyar jellegű fogalom folyamatosan elveszítette nemzeti jellegét és sajátos jelentést öltve meghonosodott a francia nyelvi-kulturális közegben. A változások szemantikai szinten is megfigyelhetők. Az eredetileg kizárólag katonai fogalom kiterjedt a hétköznapi élet egyéb szektoraira, mint például a köznyelv, a szépirodalom, vagy a szexualitáshoz, illetve a halálhoz fűződő bonyolult kultúrkörre. Érdekes szemantikai csavarral válik az eredetileg a hajdani királyhú testőröket jelző monarchista töltetű szó a III. Köztársaság leghívebb ideológiai aktivistáit jelző kifejezéssé (*hussards noirs*). Másfelől szűkült is a mítosz jellege, hiszen a magyar gyökerű kollektív értékeket megjelenítő huszármítoszból egyfajta jellegzetes egyéni viselkedést, sajátos habitust kifejező individuális érték lett. A változások azt bizonyítják, hogy a mítosz belső alapértelmének jelentős részét megőrizve, dinamikusan alkalmazkodott a modern kor eszméihez, és ennek köszönhetően mind a mai napig fennmaradt. Ebben talán hasonlít a mai francia Bercsényi-huszárokra (*1er régiment de hussards Berchény*), akik magyar őseiket büszkén vállalva a megváltozott kor megváltozott körülményei között ejtőernyős deszantosként űzik a hajdani kisháborús taktika mai változatát.

TÓTH, FERENC

A la hussarde ... A contribution to the history of the French hussar myth

The hussars appeared in the French Kingdom in the eighteenth century, with the coming of the emigrants of the Rákóczi uprising. At the beginning of the period it was strongly held that only Hungarians could be real hussars, and the image of the hussar was linked with Hungarian national stereotypes right from the beginnings. In the wake of the French revolution, the loyal hussar regiments of Hungarian origin were turned into French national regiments that evoked their Hungarian traits only in their outlook. The memory of the early Hungarian hussars, however, left a deeper imprint in the French language and mentality. In political discourse, the republican "black hussars" at the end of the nineteenth century conveyed a denotation significantly different from the one-time monarchist one. The career of the hussar myth in literature from Stendhal to a twentieth-century group of writers is also discussed.

GEBEI SÁNDOR

Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban

Nemcsak a történészek, hanem már a kortársak is felfigyeltek arra, hogy Oroszország és Lengyelország – pontosabban szólva a Rzeczpospolita – ellentétes fejlődési utat járt be az 1600–1700-as években. Amíg a Rzeczpospolita ezen évszázadok alatt nemhogy a nagyhatalmi státusát, de állami létét is elveszítette (1772., 1793., 1795. évi felosztások révén),¹ addig Oroszország a kis- és a nagy-északi háborúk (1655–1661, 1700–1721), valamint az Ukrajnáért folytatott lengyel–orosz 30 éves háború (1654–1686) következtében Európa leghatalmasabb hadigépezetével rendelkező impériumává nőtte ki magát. (Nem mellékesen megjegyezzük, hogy ugyanilyen pályáivet rajzolhatunk fel a Rzeczpospolita és Poroszország vonatkozásában is.) Tehát a 17. század közepén még az Oderától a Dnyeperig terjedő óriási ország másfél száz év alatt maradék nélkül elenyészett. Sokszor megfogalmazták azóta a kérdést laikusok és szakemberek egyaránt: milyen okok járultak ahhoz, hogy a 17. század elején még Moszkvát is elfoglaló lengyel–litván állam felmorzsolódott, s önálló állami életképességét elveszítette? Külső vagy belső okok játszották a fontosabb szerepet hanyatlásában? S egyébként is: miféle ország, illetve állam volt az, amely ennyire kiszolgáltatottá vált a környezetének, azaz a szomszédos országoknak?

Egy nagyhatalom agóniája

Valójában a Rzeczpospolita területi szétmállása már 1629-ben az altmarki (Stary Targ-i) békével megkezdődött. Ezt a lengyel–svéd háborút lezáró békét a lengyel történétírás korszakhatárként tartja számon, a nemesi arany szabadság évszázadának záróköveként értékeli. Azért korszakos béke az altmarki – emelik ki a történészek –, mert nemcsak a lengyel király, III. Wasa Zsigmond (1587–1632), hanem a Rzeczpospolita is vereséget szenvedett Svédországtól. A jezsuita neveltetésű III. Zsigmond végérvényesen elveszítette jogát a svéd trónhoz, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság pedig kénytelen volt Livónia (Rigával együtt) nagy részét átengedni a skandináv országoknak. Sőt azt is el kellett tűrnie, hogy a lengyel királyi vazallusokkal – a kurlandi és a porosz herceggel – külön megállapodást kössön a svéd uralkodó.²

¹ Rostworowski, E.: Polska w układzie sił politycznych Europy XVIII wieku. Polska w epoce Oświecenia. Państwo – społeczeństwo – kultura. Pod red.: Leśnodorskiego B. Warszawa, 1971. 15–58., Historia dyplomacji polskiej. t. II. 1572–1795. Pod red.: Wójcik Zb. Warszawa, 1982. (a továbbiakban: Historia dyplomacji polskiej 492–513., Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”. A Nemesi Köztársaság válságának anatómiája. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Ring) 146–160.

² Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej. Tom drugi od roku 1572–1795. Księga trzecia. (Redaktor: Lam St.) Kraków, 1927. 55–56., Bobrzyński, M.: Dzieje Polski w zarysie. (Az 1888. évi kiadás alapján – Opracowali: Serejski, M. H. – Grabski, A. F.) Warszawa, 1974. 334–336., Wisner, H.: Zygmunt III Waza. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991. 205–206., Jasienica, P.: Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny wiek. Warszawa, 1992. 349., Wójcik Zb.: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. Századok, 1988. 5–6. 836., To-

Az 1660. április 23/május 3-án im Kloster Oliwa (az oliwai ciszterciek kolostorában, a mai Gdańsk külvárosában) aláírt pax universalis ac perpetua értelmében János Kázmér (Jan Kazimierz) lengyel király és a Rzeczpospolita végérvényesen lemondtak a maguk és utódaik nevében Livóniáról, a lengyel–svéd határt a Nyugati-Dvina folyó jelentette. A kis északi háború igazi nyertese Frigyes Vilmos (Wilhelm Friedrich) brandenburgi választófejedelem volt, mert a háborúskodó nagyhatalmak mindegyike elismerte az egykori lengyel Porosz Hercegség szuverenitását.³

Livónia és Poroszország nagy részeinek elszakítása a lengyel koronától a politikai és a presztízavesztés mellett komoly anyagi károkat is eredményezett. A folyami és a tengeri kereskedelemből származó bevételek (vámok, illetékek) kiesését egy békés Ukrajna adóiból, természeti javainak fokozott igénybevételével lehetett volna pótolni, ám a keleti végek 1648 óta folyamatosan lángban álltak. A vallásszabadságért és a kozák jogok megőrzéséért, valamint kiterjesztéséért folytatott domowa wojna (belső, „házi háború”) olyannyira elmérgesedett, hogy a Zaporozsjei Had általános, nyílt radája 1654. január 8/18-án a Rzeczpospolitától való elszakadásról és az Oroszországhoz való csatlakozásról döntött. A Rzeczpospolita elkeseredetten, többször az utolsó erőfeszítéseket sem kímélve, küzdött Ukrajna megtartásáért. Livóniában és Poroszországban a pozícióit nem ellenállás nélkül, de sorsába beletörődve, fokozatosan feladta. Ukrajnában viszont gyökeresen más magatartást tanúsított. Vajon miért?

Egyrészt azért, mert a lengyel főurak, a hatalmi elitet képező panok (Koniiecpolskiak, Potockiak, Wiśniowieckiek stb.) – a kijevi, a braclavi, a csernyigovi vajdaságokból álló krajban – a végeken fekvő hatalmas latifundiumaikat nem akarták elveszíteni. Ugyanígy a király is abban volt érdekelt, hogy az itteni, busás anyagi hasznot hajtó, királyi intézőkre – sztarosztákra – bízott koronabirtokok érintetlenek maradjanak. Tehát a végváronal nélküli Ukrajnát az évről-évre ismétlődő tatár portyák ellenében kellett védelmezni a panok magánhadseregeinek. A 17. század első felétől kezdve a határvédelem egyre inkább a királyi zsoldba felfogadott, ún. lajstromozott kozákságra és a lajstromból kimaradt szabad kozákságra, a Dnyeper-menti vipiszcsekekre hárult. Ezek a jobbágyi állapotból kiszakadt, a földesúri szolgáltatásoktól mentes parasztok katonáskodásukért királyi privilégium-levelt nyertek, ám a kiváltságok érvényesítése az ukrainai panoktól, sztarosztáktól függött. A magyar hajdúsággal rokonítható kozákság századokba, ezredbe tagolódott. Parancsnoki kara (hetman, kancellár, bíró, ezereskapitányok) a katonai feladatok mellett a közigazgatási, a bírászkodási tevékenységet is ellátta. A királyi hatalomtól magukat függetlenítő ukrainai panok sorozatosan megszegték a király által adományozott kozák szabadságjogokat, amire a kozákság és a veszélyzónában sokasodó, megtelepült szökött jobbágyok fegyveres felkelésekkel válaszoltak.

Másrészt azért ragaszkodott a Rzeczpospolita foggal-körömmel Ukrajnához – a helyzettől függően újabb engedményekkel vagy kíméletlen fegyverhasználattal –, mert nélkülözhetetlen katonai potenciált jelentett, jelenthetett számára a kozákság. Akár a Krími

polski J.: Lengyelország története. Budapest, 1989. 142., Halecki, O.: A nyugati civilizáció peremén. Budapest, 1995. (továbbiakban: Halecki) 139. Lásd még: Seredyka, J.: Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III. (1629–1632). Opole, 1978., Filipczak-Kocur, A.: Skarb koronny za Zygmunta III Wazy. Opole, 1985., Podhorodecki, L.: Wazowie w Polsce. Warszawa, 1985. stb.

³ Rosszizskij Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (RGADA) fond 79., opis 5., gyelo 2., csaszty 4. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. (az oliwai béke 38 articulusa) 182–196., Theatrum Pacis, hoc est: Tractatum atque Instrumentorum praecipuorum, ab anno inde MDCXLVII. ad MDCLX. usque, in Europa initorum et conclusorum collectio. Pars I.–Friedens-Schauplatz, Das ist: Alle die fürnemste Friedens-Instrumenta und Tractaten / so vom Jahr 1647. an / bis auf das 1660. in Europa aufgerichtet und beschlossen worden. Theil I. Nürnberg, Anno MDCLXXXIV. 613–658.

Kánság, akár az Oszmán Birodalom, akár Oroszország ellen viselt háborút a Rzeczpospolita, a kozákság hadi erejéről nem mondhatott le. A lublini reálunióval egyesült Lengyelországban – Litvániában mindenki tudta és értette, hogy a háborúban szükséges, a békében szükségtelen kozákság állandó veszélyforrást képez. Megoldásként az asszimiláció kínálkozott, ezért a polonizáció eszközeihez nyúltak. Ukrajna polonizációját elősegítő pozitív jelenségek – lengyel nemesség adományozása a kozák vezetőknek, a latin írásbeliség terjesztése, a krakkói mintára szervezett akadémiák és iskolák létesítése – a vallási türelmetlenség miatt gyűlöletessé váltak. A Dnyeper, Dnyeszter vidékén élő pravoszláv lakosság a római és az unitus (görög katolikus) vallás, egyház megkülönböztető állami támogatását nem tolerálta, a katolikus szerzetes rendek ukrainai birtokadományait, missziós tevékenységét ellenségesen fogadta, a pravoszláv főpapság politikai életből való kiszorításába soha nem nyugodott bele.

A 17. század háborúi következtében a kozákok száma ugrásszerűen megnőtt, következésképpen a meghatározó társadalmi rendszer, a nemes–jobbágy viszony az alapjaiban rendült meg Ukrajnában. 1648-tól kezdve a lengyel–litván nemesség saját létében fenyegetetten már belső ellenséggel is harcolni kényszerült, az elkozákosodott Ukrajna fegyvert fogott királya és nemessége ellen. Miután a Zaporozsjei Had a királlyal kötött 1649., 1651., 1653. évi megállapodásainak a ratifikálását az országgyűlés, a szejm mindannyiszor elutasította, Bogdan Hmelnyickij hetman a perejaszlavlai általános rada döntése alapján a kozákság által birtokolt területeket, Ukrajnát Oroszország cárijának a védelme alá helyezte (pod vizsokije ruki). A belső ellenségből külső ellenséggé vált Zaporozsjei Had Oroszország oldalán 1667-ig viaskodott a Rzeczpospolita ellen, amikor is Oroszország a Nemesi Köztársasággal megosztozott Ukrajnán: *a Dnyeper bal partja Kijevvel együtt a cár országához, a Dnyeper jobb partja a király országához került*. Ezt az osztozkodást tartotta fenn az 1686. évi lengyel–orosz vecsnij mir (örökérvényű béke) is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a lengyelek mind az 1667., mind az 1686. évi megállapodásokat kényszer alatt kötött megállapodásnak tekintették, s amikor csak lehetőségük nyílt a fenti államszerződések vitatására, sohasem mulasztották el Ukrajna hovatarozásának kérdését szóba hozni. Az egyezmények kölcsönös ratifikációja egyáltalán nem akadályozta meg a lengyeleket abban, hogy a szejmikeken (vajdasági, tartományi gyűléseken) vagy éppen a szejmen ne szónokoljanak az elvesztett keleti területek visszaszerzésének módjairól. Az ilyen, hivatalos fórumokon elhangzott beszédekhez, hozzászólásokhoz a „jogi” alap látszatát a régi, Ukrajnához kapcsolódó címek, rangok, beosztások további használata biztosította (például Kijev Oroszországhoz való csatolása után a kijevi vajda, a kijevi sztarosztja cím – mintha semmi sem történt volna – a lengyel hierarchiában változatlanul szerepelt). Ez a lengyel nemesi magatartás a Rzeczpospolitát sújtó politikai változásokról nem volt hajlandó tudomást venni, újabb és újabb jogtörténeti köntösbe öltöztetetten szakadatlanul ismételtették az elvesztett keleti vajdaságokra, sztarosztaságokra formált igényüket. Amennyiben a hivatalos közeg már nem volt alkalmas a kényes téma felvetésére, úgy a nemesi társadalom magánszférája (főúri szalonok társasági élete) tartotta ébren az államot ért sérelmeket.

A lengyelek Ukrajnából való kiszorulását a Litván Nagyfejedelemség belorusz = fehér-orosz (Vityebszk, Polock) részeinek elvesztése követte, a nagy északi háború (1700–1721) lezárulásával pedig a Baltikum is végérvényesen Oroszországhoz került. Pedig az 1699., 1701. és az 1704. évi lengyel–orosz paktumok még úgy szóltak, hogy a közös ellenség, Svédország balti tartományait „megfelezik”. Livóniát Lengyelország, Esztóniát Oroszország kebelezheti be, országghatárnak a Narva (Norava) folyót fogadták el. Csakhogy II. Ágost lengyel király a svédekkel folytatott hadakozása során kétszer is hátat fordított orosz szövetségeseinek, mégis I. Péter jóvoltából országát és trónját visszaszerezte. Az 1721-es nystadti béke már ezt a „királycsináló” lépést tükrözte, hiszen az egész Baltikum (Ingria = a Néva vidéke, Esztónia, Livónia, a tengerszigetek) a hivatalosan is impériummá nyilvánított Oroszország része lett.

1721-re – Riga svéd kézbe kerülésének évétől számítva, 1621-től – egy évszázad leforgása alatt a Rzeczpospolita tulajdonképpen a gazdag tartományainak elvesztése miatt fokozottan kiszolgáltatott helyzetbe került. A szomszédos országoktól egyre erőteljesebb függésbe került. A nagy északi háború periódusáig Svédországgal és Oroszországgal viaskodott nagyhatalmi státusának megmentéséért, 1721, a svédek megsemmisítő veresége után a kelet-európai küzdőtérén egyedül Oroszország maradt. A 18. század folyamán a meggyengülésébe soha bele nem törődő Rzeczpospolitában Oroszország befolyása lépésről-lépésre, de feltartóztathatatlanul érvényesült. Ennek a folyamatnak a nyitányát, vagyis az orosz térhódítás kezdetét mi az 1697-es lengyel királyválasztás körülményeiben véljük megtalálni. I. Péter 1697. június 10-i levelében a következőket írta a lengyel interrexnek, Michał Radziejowski gnieznoi érseknek: Mindenkinek emlékeznie kell arra, és tudnia kell Lengyelországban azt – amikor királyt választanak maguknak –, hogy „a Német császár a Rzeczpospolitával, a velencei köztársasággal és velünk” a török-tatár ellen „támadó és védelmi szövetségben” áll, de arról sem feledkezhetnek meg a lengyel, litván nemesi választók – figyelmeztetett I. Péter –, hogy az 1686-os örökérvényű lengyel-orosz béke értelmében „a közös ellenséggel szemben szövetségre” eskü köti össze a Rzeczpospolitát Oroszországgal. Ezen tények miatt – noha a királyválasztásba Oroszország részéről semmiféle beavatkozási szándék nincs – „nem tudjuk nem kijelenteni azt, hogy ha elképzeléseik [ti. a francia Conti herceg lengyel királlyá választása – G. S.] valamennyi keresztény monarcha csodálkozására megvalósulnának, akkor nemesak a Szent Liga, hanem az örökérvényű békénk is erősen veszélyeztetve lesz” (krepko bugyet povrezsgyon ... mir) – utalt a súlyos következményekre az orosz cár, majd nyíltan, szinte fenyegetőleg az alábbi „tanácsot” adja az interrex-prímásnak: „Mi Lengyelországban a magunk részéről francia királyt nem kívánunk látni” (vigyety v Polse nye zselajem), olyat válasszanak, aki „velünk és a Római császárral jó barátságban és szilárd szövetségben lesz.”⁴

Ne felejtjük el, hogy Oroszország 1697-ben eltökélt az Oszmán Birodalom elleni közös harcra, hiszen Azov várának 1696. évi elfoglalása perspektivikusan az Azovi-tenger feletti uralommal, sőt Kercs sikeres ostroma révén a Fekete-tengerre való kijutással kecssegtette I. Pétert. Röviden szólva: Oroszország mindenképpen érdekelt volt a Szent Liga fennmaradásában, a Szent Liga közös háborújának több fronton való folytatásában. Ausztria, illetve I. Habsburg Lipót császár az 1697. szeptember 11-én Zentánál aratott nagy győzelme ellenére sem kívánta a török háború magyarországi színterét a Balkánra kiterjeszteni, a Spanyol örökség biztosítása mind a birodalom, mind a dinasztia szempontjából lényegesebb volt számára. A Habsburg-Bourbon vetélkedés kelet-európai terepe viszont Lengyelország volt. Franciaország nem sajnálta pénzét a lengyel főurak szavazatainak megvásárlására, maga Radziejowski interrex-prímás is szép summát tett zsebre. I. Lipót és I. Péter viszont a szász választófejedelem, a lengyel trónért katolicizált I. Frigyes Ágost (Friedrich August) lengyel királyságát pártfogolta. I. Lipót azért, mert Franciaország ellenében nemcsak Szászország, hanem még Lengyelország katonai erejét is számításba vehette, I. Péter pedig azért, mert a politikai helyzettől függően, a lengyel király – megválasztásának feltételeként – vagy a podóliai (török) vagy a livóniai (svéd) részek visszahódításáért lesz kénytelen hadba szállni. Bármelyik hadakozási irány Oroszország külpolitikai érdekeivel egybeesett.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az 1697. évi lengyel királyválasztás I. Frigyes Ágost – lengyel királyként II. (Erős) Ágost – javára I. Lipót és I. Péter közös támogatásával dőlt el. Igaz, hogy más-más szempontból, de Lengyelország trónján egyik uralkodó sem tűrhette meg a Bourbon rokont. Ez a Rzeczpospolita belső és külső viszonyrendszerét meghatározó politikai konstrukció a Wettin-dinasztia (II. Ágost – 1697–1733, III. Ágost – 1733–1763)

⁴ Roszsijszkij Goszudarsztvennij Vojenno-iztoricseskij Archiv (RGVIA) fond 456. Szevernaja vojna, 1698–1720. gyelo 30. dok. 2. – 42751. – Ausztria–Oroszország–Velence törökellenes pak-tuma 1697. január 29-én, Usztrjalov, N. G.: Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovo. t. III. Szankt-Petyerburg (SPb), 1858. 47–48.

– kisebb ingadozásoktól eltekintve – lengyelországi uralmát egészen 1762-ig garantálta. Igaz, hogy a II. Ágost halála után kirobbanó trónválság a lengyel örökösödési háborúhoz vezetett 1733–1735 között, ám a Lengyelországba vonult kb. 50 ezres orosz hadsereg a franciabarát lengyeleket jobb belátásra bírta. A XV. Lajos francia királlyal rokonságban álló Leszczyński királyjelöltnek is menekülnie kellett az oroszok elől Gdańskból.⁵ *Az orosz fegyverek segítségével, de VI. Károly német-római császár elvi támogatásával koronához juttatott III. Ágost három évtizeden át viselte a lengyel koronát. Országának uralkodója, de soha nem volt ura!*

A Rzeczpospolita Oroszországtól való függésének erősödésében az osztrák–orosz meg egyezési politikán kívül még egy nagyon fontos mozzanatot kell hangsúlyoznunk, olyan mozzanatot, amiről a történészek manapság hajlamosak megfeledkezni. Ezért szükséges újra és újra kézbe venni az orosz történész-klasszikusok munkáit, most konkrétan Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij híres Kursz russzkoj isztoriji IV. kötetére gondolunk. A nagyszerű Szolovjov-tanítvány rámutatott arra, hogy I. Péter cár a hódítások megőrzésének egyik garanciáját a cári rokonság nyugat-európai kiházasításában látta. I. Péter egyik unokahúgát (Anna Joanovná = Ivanovná) a kurlandi herceghez, a másik unokahúgát (Jekatyerina Joanovná = Ivanovná) a mecklenburgi herceghez adta feleségül. Fiát a braunschweigi-wolffenbütteli herceg-kisasszonnyal (Charlotte-tal), idősebb lányát a holsteini-gottorpi herceggel (Karl Friedrichhel) házasította össze.⁶

I. Pétertől kezdődően az orosz diplomáciai kapcsolatokba erősen beépült az irányított, *az orosz érdekek európai kiterjesztését szolgáló házassági politika*. Ezek a Pétervárott kigondolt és Pétervár által realizált, Lengyelország „hátaiban” szövögetett rokoni szálak egy pókhálószerű csapdába ejtették a látszat-függetlenséggel rendelkező országot.

De jure a Rzeczpospolita élte a maga megszokott életét. III. Ágost 30 éves uralkodása idején éppen 30 szejm kezdte el munkáját, de valamennyi félbeszakadt, valamennyi eredménytelenül oszlott fel. Mindegyik országgyűlés a megújulás szellemében gyűlt össze, de mindegyik országgyűlés a következő ülészsakra halasztotta a döntéseket. Az alkotmányos jognak minősülő, hírhedt liberum veto, liberum rumpo totálisan dezorganizálta az államot, a szomszédos államok szabad vadászterületévé silányította önmagát. Oroszország, mintha nem is létezett volna Lengyelország, az osztrák örökösödési háború, majd a hétéves háború idején szabadon masírozott hadait lengyel földön át a sziléziai, brandenburgi frontokra. Akadálytalanul kvártélyoztatta és élelmezte katonáit a lengyel városokban.

Közismert tény, hogy 1762 februárjában a Poroszország ellen vívott kontinentális háború menete gyökeresen megváltozott, mert III. Péter orosz imperátor – I. Péter unokája, a csak 14 évesen Oroszországba került és orosz imperátornak nevelt egykori holsteini herceg⁷ – hatalomra kerülése után azonnal hátat fordított a Poroszország elleni koalíciónak, Sziléziából visszaparancsolta seregét. Sőt magát II. Frigvest kérte meg arra, hogy az orosz-porosz fegyverszüneti egyezményt a maga belátása szerint készítse elő.⁸ A II. Frigvest és Poroszországot mintának tekintő III. Péter cár mindenféle anyagi és területi kompenzációról (Kelet-Poroszország) lemondott „bálványa” javára.⁹

⁵ Kljucsevszkij, V. O.: Kursz russzkoj isztoriji. Szocsinyenyija v gyejatyi tomah. IV. Moszkva, 1989. (a továbbiakban: Kljucsevszkij) 275.

⁶ Uo. V. Moszkva, 1989. 6–7., Isztorija vnyesnej polityiki Rossziji. XVIII vek. (Ot Szevernoj vojny do vojn Rossziji protiv Napoleona). Otvetsztvennij redaktor: Szanyin, G. A. Moszkva, 1998. 37.

⁷ Kljucsevszkij IV. 316–321.

⁸ Isztorija vnyesnej polityiki Rossziji. XVIII vek. 106–107.

⁹ Martensz, F. F.: Szobranijje traktatov i konvencij, zakljucsonnih Rosszijeju sz inoszttrannimi gyezrsavami. t. V. SPb., 1880. 367–378.

Az utolsó királyválasztás a Rzeczpospolitában

Oroszország még ki sem heverhette ezt a külpolitikai sokkot, amikor újabb nemzetközi válság bontakozott ki, s ismét a lengyel királyválasztás kapcsán! 1763 októberében a nagybeteget III. Wettin Ágost szász választófejedelem és lengyel király távozott az élők sorából, a nagyhatalmak most már a nyílt színen folytatták az egyeztető tárgyalásaikat a lengyel trónra juttatandó személyről. XV. Lajos francia király Poroszország iránti megvetését nem kendőzve, úgy nyilatkozott, hogy Franciaország és Ausztria érzékenysége felülkerekedhet az orosz–porosz törekvéseken. A francia–osztrák együttműködés kikényszerítheti a riválisoktól azt, hogy a lengyel koronát vagy egy francia herceg, vagy III. Ágost fia nyerje el, miközben a lengyelek szabad királyválasztási joga sem sérül.¹⁰ Hogy mennyire rosszul értékelte a versailles-i udvar Franciaország nemzetközi súlyát a kelet-európai térségben, számtalan példával illusztrálhatjuk.

Többek között Ausztria pétervári követe, Lobkowitz azt jelentette Bécsbe Kaunitz kancellárnak 1764. március 31-én, hogy minden kétséget kizáróan II. Katalin cárnő favoritja, Poniatowski lesz a lengyel király.¹¹ Május 1-jén Lobkowitz már arról tudósította kancellárját, hogy Oroszország és Poroszország lengyel királyválasztással kapcsolatos szerződése elkészült,¹² sőt mi több, II. Frigyes király a legmagasabb porosz állami kitüntetéssel, a „Fekete Sas érdemrenddel” ékesítette a még királlyá sem választott Poniatowski mentéjét.¹³ Ez a diplomáciai baki leplezetlenül visszaigazolta a lengyel „nemzeti párt” azon vádját, hogy az orosz–porosz udvarok durván beavatkoznak a Rzeczpospolita belügyeibe, megsértik a lengyel alkotmányt, nem biztosítják a nemesség alapvető jogát, az *electio liberat*. A vádak igazságtartalmát tagadni kár lenne, sokkal fontosabb annak a tisztázása, hogy II. Frigyes miért siettet, miért provokálta gyorsabb cselekvésre II. Katalint?

II. Frigyesnek alapos oka volt erre az első pillantásra meggondolatlannak tűnő lépésre, a kitüntetési akcióra. 1764 tavaszán a filozófus-király realistaként viselkedett. Világosan látta országának kiszolgáltatott helyzetét, pontosan tudta, hogy Poroszország új szerzeménye, a hétéves háborúban megvédett Szilézia megőrzése vagy elvesztése Oroszország magatartásától függ. Az orosz érdekek támogatása Lengyelországban ténylegesen Szilézia biztonságát garantálja. Ezért a nyílt és titkos diplomácia valamennyi eszközét bevetette Potsdam követi, kancellári, udvari szinten. II. Frigyes több alkalommal is személyesen írt levelet II. Katalinnak ebben a tárgyban. Nem okozott lelkiismeret-furdalást neki az sem, hogy a Wettinek további uralkodását forszírozó, Drezdából érkező segélylevelek kópiáit Pétervárra juttassa például ilyen üzenetek kíséretében: „Amennyiben ő császári fensége most megerősítené Lengyelországban a pártját (szvoju partyiju), úgy egyetlen országnak sem lesz joga megsértődni. Ha ellentétes párt (protivnaja partyija) alakulna ott, úgy elegendő lesz a Czartoryskiakat utasítani, hogy az önök védelmét kérik (to velitye tolko Csartoriszkim poproszity vasevo pokrovityelsztva), s ez a formalitás ürügyet adhat Önnek, hogy szükség esetén csapatokat rendeljen Lengyelországba (eta formalnoszty daszt Vam predlog)...”¹⁴

Nem kellett különösen biztatni a pétervári udvart a lengyel ügyekbe való beavatkozásra, tulajdonképpen már kész forgatókönyv szerint cselekedett III. Ágost halála után azonnal. Eldöntött tény volt, hogy a Rzeczpospolita pétervári követét, Stanisław August

¹⁰ Szolovjov, Sz. M.: *Szocsinyenija v 18 knyigah. Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. 1762–1765. Knyiga XIII. Tom 25.* Moszkva, 2001. 352–353. (a továbbiakban: *Isztorija Rossziji*)

¹¹ *Szbornyik Imperatorszkovo Russzkovo Isztorieseszkovo Obscsesztva* (a továbbiakban: *Szb. RIO*) t. 109. SPb., 1901. 22.

¹² *Szb. RIO* 45.

¹³ *Szb. RIO* 44.

¹⁴ Idézi Szolovjov, Sz. M.: *Isztorija pagyenyija Polsi.* Moszkva, 1863. (a továbbiakban: Szolovjov 1863.) 19.

Poniatowski (Szaniszló Ágost) litván asztalnokot, egyébiránt II. Katalin kedvesét fogják a lengyel trónra ültetni a dúsgazdag Czartoryski-család segítségével. „... mi egy olyan Piaszt kiválasztását javasoljuk király öfelségének [II. Frigyesnek – G. S.] – írta a cárnő Potsdamba –, aki a leginkább lekötelezett lesz öfelségének is, nekem is azért, amit érte teszünk (sto mi dlja nyevo szgyelajem). ... ez a (személy) gróf Sztanyiszlav Poniatovszki litván asztalnok lehet, mégpedig ilyen okokból.” Az érvek között a legnyomatékosabbak azt hangsúlyozták, hogy a Czartoryskiak (August, Michał, Stanisław, Adam, Józef) egyöntetűen kiállnak a rokon (= Adam unokatestvére) királyjelölt mellett, ami a választási eredmény társadalmi elfogadtatásához nélkülözhetetlen. A királyválasztás zavartalanságának a lebonyolítását az orosz-lengyel határra felvonultatott cári egységek biztosítják majd – utalt II. Katalin a választási meglepetést eleve kizáró körülményre. De azért is a legalkalmasabb „Piaszt” (= nemzeti) nem idegen országbeli jelölt Poniatowski – mondjuk August Czartoryskival szemben –, mert valamennyi trónra pályázó közül ő a legszegényebb. Márpedig azok felé még inkább lekötelezetté válik, akik vagyonhoz, gazdagsághoz segítik¹⁵ – válaszolt az orosz–porosz előnyökkel járó és a lengyel stabilitást is eredményező programot II. Katalin.

Sajnos azt nem tudjuk dokumentálni, hogy az érzelmeknek milyen szerepe lehetett Poniatowski orosz követ lengyel királyságba emelésében, de annak nyoma maradt a diplomáciai levelezésben, hogy Bécs Poniatowski királlyá választása és koronázása mögött egy ügyesen álcázott házassági terv létezését sem zárta ki.¹⁶

A lengyel nemesség, főleg a katolikus főpapság idegenek és idegen vallásúak (= disszidensek) ellen folytatott agitációja következtében, az alkotmányban rögzített szabadságjogok és a katolikus vallás védelmét egy saját jelölttől, a tekintélyes nagyhetmantól, de már öreg Branickitól remélték. A pártoskodás olyannyira megosztotta a lengyel–litván társadalmat, hogy a nemzetiek (a Branicki-hívek) és a nem nemzetiek (Czartoryski-hívek) fegyveres összecsapása veszélyeztette az 1764 májusára kitűzött, királyjelölő szejm megnyitását. Hogy nem esett egymásnak a vallási és nemzeti alapon két táborra szakított nemesség, annak az orosz csapatok Lengyelországba (Kelet-Poroszországból a Varsótól északra fekvő Zakroczyimhoz) és Litvániába (Minszk, Grodno) való bevonulása állta útját.¹⁷ Branicki jelölésére már nem is kerülhetett sor a május 7-én megnyitott szejmen, mert a Varsóhoz közelítő orosz sereg elől Branicki hetman és párthívei elmenekültek a fővárosból. Így a herceg Czartoryski August által elnökölt királyjelölő szejm munkája zökkenőmentesen elkezdődhetett. Megállapodtak a jelenlévő képviselők abban, hogy a lengyel király ezentúl csak lengyel apától, lengyel anyától származó, katolikus vallású lengyel nemes lehet. A megválasztásra kerülő király tiszteletben tartja a Rzeczpospolita törvényeit (lex regnat, non rex), nem sérti meg a nemesek jogait, kiváltságait, biztosítja a vallásszabadságot. Feltétlenül nyilvános köszönetet mond a maga és az ország nevében Oroszország császárnőjének Pétervárra küldött megbízottja révén.

Egy várakozásba dermedt, megfélemlített ország törvényhozó gyűlése 1764. szeptember 7-én királlyá nyilvánította Oroszország és Poroszország jó előre kiválasztott lengyel–litván jelöltjét, Poniatowskit, akit november 25-én, egyáltalán nem véletlenül Katalin-napon meg is koronáztak. Úgy látszott, mindenki elérte a célját, mindenki nyugodtan tekinthet a jövőbe. Poniatowski koronás fő lett IV. Ágost (általa nem használt) néven, a né-

¹⁵ Szolovjov 1863. 19.

¹⁶ Lobkowitz azon kesereg Kaunitzhoz küldött jelentésében (1764. augusztus 3.), hogy kideríthetetlen a pétérvári pletyka háttere. Katalin cárnő és Poniatowski leendő házasságáról suttogtak az emberek. – Szb. RIO t. 109. 69.

¹⁷ Huszonhat egyházi és világi lengyel főúr írásban mondott köszönetet II. Katalinnak azért a segítségért, amellyel a lengyelországi reformok életbe léptetésének a feltételeit megteremtette, amellyel a lengyelországi megújulás előli akadályokat elhárította. – Szolovjov: Isztorija Rossziji. Knyiga XIII. Tom 26. Moszkva, 2001. 465–467.

pes Czartoryski-rokonság nekiláthatott a Lengyelország megmentésére kidolgozott reformcsomag (pénzügyi, katonai) végrehajtásához,¹⁸ az orosz és porosz uralkodók befolyási övezetükben tartották az országai között elterülő hatalmas térséget. Pétervár szinte eufórikus hangulatban élte át a koronázás utáni heteket. A lengyel „királycsinálás” főszereplői, Panyin külügyminiszter, Repnyin varsói követ (Panyin unokaöccse) anyagi és erkölcsi jutalomban részesültek,¹⁹ hiszen a „csendes” 1764. évi szejm a koronázáson túlmenően elismerte – Európában utolsóként – az orosz cárok 1721-től használatos új titulussát, az imperátor (császár) címét. Ugyancsak ez a szejm volt az, amely a legfájóbb orosz panaszokat orvosolta és az orosz kívánalmaknak megfelelően a pravoszláv vallás, egyház lengyelországi-litvániai helyzetét korrigálta. Minden remény adott volt ahhoz, hogy az új lengyel király és a Rzeczpospolita félreérthetetlenül rendezze viszonyát Oroszországgal, minden sérelméről függetlenül megerősítse az 1686. évi lengyel–orosz örökérvényű békét, hogy deklarálja a jó szomszédságon túlmenően az Oszmán Birodalom elleni közös együttműködést akár egy defenzív, akár egy offenzív katonai akció esetén. Késően kellett tudomásul vennie az orosz külügyminisztériumnak a lengyelek kitérő, óvatoskodó, rejtett szembeállást lebegtető magatartását a diplomáciai tárgyalásokon. A két éven át folytatott konzultációk végül is eredménytelenül zárultak.²⁰

Ahelyett, hogy az akut válsághelyzetet maga mögött hagyó Rzeczpospolitában a királyválasztás és koronázás után megnyugodtak volna a kedélyek, ellenkezőleg, vulkánszerűen felszínre tört a gyűlölködés. A nem katolikus vallások és egyházak számára tett engedmények hatására elemi erővel jelentkezett országszerte a vallási fanatizmus, a vallási fanatizmustól átitatott oroszellenesség. Annak reakciójaként pedig a másik oldal ljachellenessége (ljach = a lengyelek gúnyneve) erősödött fel

Oroszellenesség contra ljachellenesség

Konkrét példákon keresztül vizsgáljuk meg, mit is sérelmeztek a Rzeczpospolitában élő nem katolikusok, akiket vagy disszidenseknek – függetlenül attól, hogy protestánsok vagy pravoszlávok voltak – vagy éppen „görög nem-uniáltaknak és disszidenseknek” neveztek!

A kis északi háború lengyel–svéd ellenségeskedését lezáró oliwai békének (1660) a 2. pontja ünnepélyesen kinyilvánította, hogy a disszidensek – értelemszerűen itt az evangélikusokról van szó – általános amnesztiában részesülnek, a lengyelelles oldalon való fegy-

¹⁸ Ring 161–165.

¹⁹ Panyin Nyikita Ivanovics (1718–1783) – olasz földről bevándorolt családban született. Apja Nagy Péter idejében katonai karriert futott be, tábornokságig vitte. Nyikita nyelvtudásának köszönhetően igen hamar diplomáciai pályára került. 12 éven át Dániában és Svédországban képviselte Oroszországot. II. Katalin cárnő hatalomra kerülésével élete gyökeresen megváltozott. Hazarendelték a külügyi szolgálatból és a cárnő a fiának, a trónörökös Pálnak a nevelését bízta rá. Sikeresen teljesítette nevelői feladatát, de emellett 1763–1781 között az orosz külpolitika tényleges irányítója is volt. Egyetlen ügy sem létezhetett a birodalomban, amelyről neki tudomása ne lett volna, s egyetlen ügy sem került véglegesítésre „saját tanácsa vagy sajátkezű munkája nélkül.” II. Katalin cárnő a külügyminiszteri munkásságát gazdagon honorálta, annak ellenére, hogy Panyint mint magánembert nemigen kedvelte. 1767-ben a grófi címet, 1769-ben a titkos tanácsosi rangot, 1773-ban az első osztályú szenátorságot érdemelte ki a fő- külügyér. 1781-ben vonult nyugdíjba. A cárnő még ekkor sem feledkezett meg róla. Az 1783-ban alapított Szent Vlagyimir-rend (I. fokozat) első kitüntetettje is ő volt. *Diplomatyicseszki szlovar*. T. II. Moszkva, 1985. 337., Fonvizin, D. I.: Zsizin grafa Nyikiti Ivanovicsa Panyina. SPb. 1787., Geraszimova, G. I.: „Szevernij akkord” grafa Panyina. Projekt i. realnosztyi. In: *Rosszijszkaja diplomatyija v portretah*. Red. kollegija: Ignatyev, A. V.–Szanyin, G. A. Moszkva, 1992. 65–78., Minajeva Ny. V.: Nyikita Ivanovics Panyin. *Voproszi isztoriji* 2001/7. 71–91.

²⁰ Michalski, J.: *Problematyka aliansu polsko-rosyjskiego w czasach Stanisława Augusta*. Lata 1764–1766. *Przegląd Historyczny*, 1984. 4. 695–720.

veres küzdelmük és más cselekedetük megbocsáttatnak, korábbi jogaik, úgy a vallási-egyházi, mint az állami-politikai életben, helyreállítatnak.²¹ A disszidensek másik nagy csoportjának, a pravoszlávoknak a sérelmes helyzetét Jan III. Sobieski király és a Rzeczpospolita 1686-ban a vecsnij mir (örökérvényű béke) 9. articulusával ígérte rendezni. Eszerint a Lengyelországban és a Litvániában élő „görögvallásúak” szabadon gyakorolhatják vallásukat, a pravoszláv főpapságot ugyanolyan jogok illetik meg a jövőben, mint amilyeneket a katolikus főpapság élvez. Vallási hovatartozástól függetlenül bármely alattvaló törvény előtti egyenlőségét ugyancsak ebben a dokumentumban deklarálták.²² 1717. február 3-án II. Ágost lengyel király orosz kérésre (nyomásra?) királyi dekrétumban mondta ki a disszidensek egyenrangúságát és egyenjogúságát az 1573. évi, az ún. Henrik-i cikkelyek 2. articulusa alapján.²³

Nem késlekedett a katolikus klérus sem a királynak adott válaszával. Már 1718-ban felhívást tett közzé, amelyben nemcsak egyszerűen elutasította a királyi dekrétumot, hanem a disszidensek elleni cselekvés programját is megfogalmazta: „...minden lengyel, aki a haza egységét megőrizni és biztosítani kívánja – szolt a gyakorlati útmutatás –, érezze kötelességének a római törvénnyel ellenkező görög törvény [értsd: a pravoszláv vallás – G. S.] megsemmisítését ezen vallás követőinek megvetésével, vallásgyakorlásuk korlátozásával (prityesznyenyijem), ezen vallás követőinek lakóhelyükről való elűldözésével: végül is a legcélravezetőbb eszközökkel (gveysztvityelnyejsimi szredsztvami)”.²⁴ Gazdag volt a hatékony eszközök választéka! El kell érni – tanácsolta híveinek a katolikus klérus –, hogy a lengyel nemes ne barátkozzon az orosz nemessel, orosz nyelven ne beszéljen. Meg kell akadályozni a pravoszláv nemesek jelenlétét a nemesi gyűlésekben, mind a szejmikeken, mind a szejmen. Se választott, se kinevezett funkciókba, tisztségekbe ne kerülhessenek a „görög hitet” követők. Ha távolilag sikerül elérni, hogy tanulatlanok és szegények maradjanak a pravoszláv hívők, megoldódik a katolikus és nem katolikus probléma – vetítette előre a vállalt küzdelem biztos eredményét a felhívás. Az elszegényítést a pravoszláv egyház és papok javainak a csökkentésével kell kezdeni, az adományok letiltásával kell folytatni, mert az anyagi eszközök híján az „eretnekséget” terjesztő könyvek nem jelennének meg, az egyházi iskolák működésképtelenné válnának. A pravoszláv egyházi bíróság felszámolása pedig azt eredményezné, hogy a „nem-uniált görög papok” és családtagjaik felett a világi bíróságok, ideértve a nemesi úriszéket is, ítélnének. Ha esetleg a korlátozó intézkedések miatt lázongás űtné fel a fejét Ukrajnában, Volhíniában, Podóliában, úgy a tatárookra mindig lehet számítani, az ottaniakat nem szabad sajnálni a tatár rabság miatt²⁵ – olvasható a kérelmelhetetlen, élet-halál harcra mozgósító, nyílt levélben.

Tagadhatatlan, hogy számtalan atrocitás, súlyos támadás érte a pravoszláv egyházat, a pravoszlávia híveit 1686 és 1768 között Lengyelországban és Litvániában a lengyel állam és egyház részéről, mint ahogyan azt sem lehet tagadni, hogy a vallás- és egyházüldözéssel egyenes arányban fokozódott Oroszország beavatkozása a lengyel belügyekbe. *Igaz, az 1686. évi lengyel-orosz béke feljogosította Oroszország uralkodóját arra, hogy a Rzeczpospolita pra-*

²¹ RGADA fond 79., opisz 5., gyelo 2., csaszty 4. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 184.

²² Der Neu-eröffneten Ottomannischen Pforten. Fortsetzung, oder Continuirter Historischer Bericht. ... von Anno 1664. bis zu Ende 1700. Jahrs. (Gedruckt bey Johann Christoph Wagner) Augspurg, Anno 1700. 330.

²³ Az 1573/2. art.: A Koronában „sok eltérő vallás” (niemało jest różniwierstwa) létezik, a vallási ügyekben a nyugalmat, a békét örökre meg kell őrizni (w sprawie religii mają być w pokoju zachowani). In: Wiek XVI–XVIII w źródłach. Opracowali M. Sobańska-Bondaruk, St. B. Lenard. Warszawa, 1997. 108.

²⁴ Vityebszkije gubernszkije vedomosztyi 1858. 42. száma, Petrov, A. Ny.: Vojna Rossziji sz Turcijej i polszkimi konfederatami sz 1769 po 1774 god. t. 1. (1769 god). SPb. 1866. (a továbbiakban: Petrov) 7.

²⁵ Petrov t. 1. 8–11.

voszláv lakosságának vallási védnöke legyen, de a felmerült vitás kérdések vagy panaszok kivizsgálási módzatait, megoldási technikáit a béke nem tárgyalta.

Úgy véljük, ebből a tisztázatlan jogi helyzetből fakadhattak például a vallásgyakorlat mindennapos zaklatásai. Büntetlenül maradtak a nemesek erőszakos vallástérítései, a pravoszláv papok lakóhelyükről történt elűldözései, a pravoszláv iskolák működésének korlátozása, a pravoszláv kolostorok javainak lefoglalása, a kolostori szolgák letartóztatása, robotra való kényszerítése stb. A központi és a helyi hatalom a harcos bazilita, domonkos és jezsuita rendek missziós tevékenységét a hitetlenek vidékén (partes infidelium) – Litvániában a belorusz részeken, Lengyelországban az ukrainai vajdaságokban – minden eszközzel támogatta. Egy 18. századi kimutatás szerint a Rzeczpospolita keleti régiójában a görög-katolikus (uniált) egyházat 3 érsekség (kijevi, polocki, szmolenszki), 6 püspökség (władimiri, chełmi, lucki, przemyśli, lwówi, piński), 15 apátság reprezentálta,²⁶ azt viszont nem tudjuk pontosan, hogy a 122 (115 férfi, 7 női) dominikánus kolostorból, a 86 ferences (80 férfi, 6 női), 108 „reformált ferences” kolostorból, 76 karmelita (68 férfi, 8 női) kolostorból – az egyéb szerzetesrendekhez tartozó több mint 100 kolostorról nem is szólva – és a 49 jezsuita kollégiumból mennyi működött a belorusz és az ukrainai részeken.²⁷

Még ha bizonyos fenntartással is kezeljük a Pétervárra címzett panaszlevelek tartalmát, akkor is egy, nap mint nap vívott, szünni nem akaró vallásháború képe jelenik meg előttünk. Georgij Konisszkij belorusz (pravoszláv) püspök, a kijevi teológiai akadémia egykori rektora az elmérgesedett közállapotok jellemzésére azt is papírra vetette, hogy életét az orsai jezsuitáktól csak úgy tudta megmenteni, hogy egy tráglyát szállító szekéren a tráglyában rejtőzködött el. A harcos orsai jezsuiták gyakran feldúlták a főpapi lakot, az ott lévő iskolát, az iskola tanulóit fizikailag bántalmazták.²⁸ Bevett szokás volt Orsában, Mogiljovban, Polockban – legalábbis a panaszlevelek alapján –, hogy a katolikus misszionárius barátok egy-egy akciójukhoz igénybe vették a zsoldos katonákat vagy éppen a felheccelt városi plebszt.²⁹ Napirenden voltak a pravoszláv templomok elleni támadások is. Orsában a helyi hatalom megtiltotta „görög” kőtemplom építését, Vilnóban a katolikus püspök pedig úgy rendelkezett, hogy a pravoszláv templom nem lehet magasabb, mint a helyi zsinagóga.³⁰ A szándékos rongálások következtében keletkezett károk kijavítását nem engedélyezte a helyi hatalom, majd a renoválatlan templomokat elvette és a görög katolikusoknak adta át. 1728-ban Szilveszter belorusz püspök azt a riasztó információt közölte II. Péter cárral, hogy halála után az uniáltak el akarják ragadni „a belorusz püspöki trónt”.³¹

De mit tett a lengyel állam a vallási konfliktusok lecsendesítésére? Egyáltalán volt-e a lengyel államnak vallás- és egyházpolitikája? Fűződött-e valamilyen érdeke az államnak ahhoz, hogy a keleti végeken állandósuljon a nyugtalanság, a békétlenség?

A válaszadáshoz – úgy véljük – nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lengyel nemesség, a katolikus és görög-katolikus papság mentalitását, gondolkodásmódját. Az említett politikai elit tisztában volt azzal, hogy a Rzeczpospolita 1686-ra a Dnyeper folyón túli területeit visszavonhatatlanul elveszítette, de elfogadhatatlan volt számára az a tény, hogy Oroszország előrenyomulása nem állt meg a Dnyepernél. A „lengyel területekre való behatolása”

²⁶ Dembovski, A. Sz.: *Isztorija o ninyesnyem szosztojanyiji pravityelsztva Polszkovo*. SPb., 1766. 63. Található: *Otgyel redkih knyig* (A ritka könyvek osztálya. Moszkva) 9611. leltári számon. (a továbbiakban: Dembovski)

²⁷ Dembovski 60–62.

²⁸ Talberg, N.: *Isztorija russzkoj cerkvi*. t. 2. *Izdanyije Szvjato-Uspenszkovo Pszkovo-Pecyorszkovo monasztirja*, 1994. (Holy Trinity Monastery, Jordanville, N. Y., 1959. évi kiadásának reprintje) (a továbbiakban: Talberg) 654–655.

²⁹ Talberg 652–656.

³⁰ Talberg 653.

³¹ Talberg 653.

(a mi szóhasználatunk – G. S.) a békeszerződés erejénél fogva, vallási alapon tovább folytatódott. A világiak és az egyháziak sérelme ezen a ponton egybekapcsolódott: a világi sérelmek az egyháziaktól, és viszont, az egyházi sérelmek a világiaktól elválaszthatatlan egységgé sűrűsödtek össze. Az orosz politikai és katonai erő megnyilvánuló fölénye már önmagában is elfogadhatatlan körülménynek minősült a lengyel társadalom számára, de hogy vallási, egyházi (hitbeli) fölényre is szert tegyen Oroszország a Rzeczpospolitában, az már az állam „halálán” túlmutató „nemzethalállal” (a mi szóhasználatunk – G. S.) lenne egyenlő. Talán nem tévedünk, ha kijelentjük: ezért hatotta át a lengyel közéletet a 18. század folyamán egy élet-halál harc szintjére transzformálódott érzelmi politizálás. *A 17. században mindössze a lengyel–orosz háború fegyveres szakasza zárult le, hogy a Rzeczpospolita „első” területi felosztásáig, 1772-ig terjedő periódusban az „ideológiai” harc vegye át a fegyveres küzdelem helyét.*

Hiába lettek a 18. században orosz–osztrák (II. Ágost, III. Ágost) vagy orosz–porosz (St. Poniatowski = IV. Ágost) támogatottságú királyai Lengyelországnak, a nominális királyi hatalom nem volt képes hatástalanítani a disszidensek ellenének meghozott szemjmi döntéseket. Az 1717. évi szemjhatározat még csak a lutheránusok katonatiszti előmenetelét tiltotta meg, de az 1733. évi határozatot már valamennyi „másvallásúra” (inoverci) kiterjesztették. Sőt ekkor foglalták írásba a „másvallásúak” diplomáciai szolgálattól és az országgyűlési képviselőségtől való eltiltását is. Olyannyira előrehaladt a lutheránusok és a pravoszlávok hitéletének negligálása, hogy a nem katolikusok a házasságkötést, a keresztelest, a temetést csak a katolikus egyház képviselőjének az engedélyével, eljárási díjak lefizetéséhez kötött engedélyek kiadásával végezheték el. Oroszország tiltakozásainak és fenyegetéseinek hatására a III. Ágost koronázásakor tartott szemj 1734-ben feloldotta az összes korábbi tilalmat, ám az 1736-os szemj – amikor Oroszország a törökellenes háborúban lekötött volt – ismét csak hatályba helyezte a disszidensekre vonatkozó cikkelyeket.³² 1743-ban maga I. Erzsébet (Jelizaveta Petrovna, I. Péter lánya) cárnő fordult III. Ágosthoz a pravoszlávok ügyében. Követelte, hogy lengyel uralkodótársa számolja fel országában a nem katolikusok üldözését, a görög-katolikusok javára elvett pravoszláv templomokat és kolostorokat haladéktalanul juttassa vissza. Tényleges hatalom híján a király csak az ígérek ismételtetésével próbálta megnyugtadni az egyre türelmetlenebb cárnőt és a Szent Szi-nódust. Húsz évvel később ugyanez a szituáció játszódott le azzal a különbséggel, hogy II. Katalin cárnő nyílt beavatkozással fenyegette meg a lengyel nemességet, ha a pravoszlávok vallásszabadsága továbbra is csorbát szenved.

Vallásháború a Rzeczpospolitában

A több évtizedes elnéző és defenzív orosz valláspolitikai a 1760-as években gyökeresen megváltozott. A nem katolikus országok (Oroszország, Poroszország, Dánia) varsói követei az 1766. évi szemjmen egy közleménnyel hozták a lengyel képviselők és a királyi udvar tudtára, hogy ezután közösen lépnek fel a disszidensek elvitatott jogainak az érvényesítése céljából. Kajetan Sołtyk krakkói püspök a legélesebb hangon utasította vissza az ultimátumként átadott közleményt. Többek között kijelentette: „Ha én azt látnám, hogy a disszidensek előtt kitarulnak a szenátus, a képviselőház, a bíróságok kapui, saját testemmel torlaszoznám el a kapukat, hogy engem tapossanak halálra. S ha én azt látnám, hogy a más vallásúak templomépítéshez készítenék elő a helyet, odafeküdnék, hogy az én fejemre helyezték a templomuk alapkövét.”³³ Sołtyk püspök dörgedelmes beszéde nem ellensúlyozhatta a lutheránus és a pravoszláv országok nyomasztó politikai fölényét, s főleg nem a lengyel területen állomásozó orosz hadak fenyegető erejét. Nem meglepő tehát, hogy

³² Dembovszki 64., Antonovics VI. B.: Monografiji po isztoriji Zapadnoj i Jugo-Zapadnoj Rossziji. t. I. Kijev, 1885. (a továbbiakban: Antonovics) 273.

³³ Talberg t. 2. 657.

ugyanez a szejm törvényben mondta ki a disszidensek vallásszabadságát, a protestáns és pravoszláv papság adó- és illetékmentességét, az elvett templomok, kolostorok visszaszolgáltatását.³⁴

A szejmen elfogadott törvények gyakorlati végrehajtására, de velük szemben a megszerzett jogok védelmére is, ún. konföderációk alakultak Lengyelország és Litvánia szerte. Csak a protestánsokat tömörítette például a Toruń-i, a protestánsok és a pravoszlávok együttesen alkották a Szuck-i (a volhíniai Szluckról van szó) konföderációt. A konföderációknak és az ellenkonföderációknak se szeri, se száma 1767-ben. Állítólag a Rzeczpospolita-ban közel 200 ilyen „honmentő” ideiglenes szövetség jött létre. (1767 júniusában Litvánia területén 24 konföderáció szerveződött.³⁵) A legjelentősebb, sok lengyel és litván ellenkonföderációból egyesített Radom-i konföderációval – függetlenül attól, hogy a szejm mit határozott és mit nem – Oroszország varsói nagykövete, a lengyel belpolitikai élet kulcsfigurája, Nyikolaj Repnyin³⁶ is kapcsolatba lépett. Repnyin azt kérte a konföderáltaktól, hogy a disszidensek ügyében született királyi, szejmi végzéseket fogadják el érvényesnek, Oroszország pedig garanciát vállal a Rzeczpospolita belső békéjéért. A felkínált alkut azonnal elutasították a radomiak, de hajlandók voltak a tárgyalások folytatására, ha Oroszország beleegyezne Poniatowski detronizációjába. Ezt a javaslatot viszont az orosz fél nem fogadhatta el, következésképpen a belpolitikai válságból nem látszott a kivezető út. Olyannyira nem, hogy a radomi konföderáció választott vezetője, a már ismert Sołtyk püspök az erőszakos megoldás mellett kardoskodott. Beszédeinek hangneme radikalizálódott, oroszellenes agitációival a nyílt harcra mozgósított. Lengyelország belső békéje csak akkor állítható helyre – vélekedett a főpap –, ha a disszidensek nem kerülnek állami hivatalokba, nem lesznek se képviselők, se szenátorok és patrónusuknak, Oroszországnak a lengyelországi befolyása megszűnik. Van 30 lengyel család – jelentette ki Sołtyk –, akik II. Katalin cárnő szolgálatába szegődtek. Ők azok a nem igazi lengyelek, akik a lengyel hivatalokat az igazi lengyelek elől elorozták, még a lengyel egyház prímás-érseke is, Podolski gnieznoi érsek, a jelenlegi varsói orosz követnek, Repnyinnak az egykori személyi titkára. (Az állítás igaz! – G. S.) Ha ez így folytatódik, lassan beköszönt az az idő, amikor a moszkvai dumát Lengyelországba helyezik át – mondta a krakkói püspök. Megengedhetetlen, hogy Repnyin, ez a Varsóban rezidáló despota legyen az a személy, aki a lengyel érdekeket Pétervárott képviselje, aki az ott hozott döntéseket lengyel földön „lengyelként” megvalósítsa³⁷ – fogalmazott a nemzeti önérzetében sértett lengvelség szószólója, Sołtyk püspök.

Ilyen felfokozott hangulatban kezdte meg munkáját a Rzeczpospolita 1767 őszi rendkívüli országgyűlése. A konföderációktól felszabdalt ország egyöntetűen békére és nyugalomra vágyott, de Poniatowski király október 5-én elmondott szejmnyitó beszédéből kö-

³⁴ Szvisztum, F. I.: *Prikarpatzkaja Rusz pod vlagyenyijem Avsztriji*. (Vtoroje dopolnyennoje izdanije) Trumbull, Connecticut, 1970. (Az 1896–1897. évi kiadás reprintje.) 13–16. Noszov, B. V.: *Russzkaja polityika v disszidentszkom voprosze v Polse 1762–1766 gg*. In: *Polsa i Jevropa v XVIII veke*. Otvetszvennij redaktor: Noszov, B. V. Moskva, 1999. 20–101.

³⁵ Szolovjov 56.

³⁶ Repnyin Nyikolaj Vasziljevics (1734–1801) – 1762–1763-ban Poroszországban teljesített diplomáciai szolgálatot, innen került át Lengyelországba, a varsói követségre. 1763–1768 között nagykövetként érvényesítette az orosz érdekeket az anarchiában fuldokló Nemesi Köztársaságban. 1768-ban a diplomata életet katonai életre váltotta. Az 1774-ig húzódó orosz–török háborúban hadtestparancsnokként szolgált. Részt vett a háborút lezáró kücsük-kajnardzsai béke kidolgozásában. Ezt követően rendkívüli követ a Portán, majd az 1788–1792-es orosz–török háborúban újra frontszolgálatban állt, 1791-től az orosz csapatok főparancsnoki beosztásában. A iasi-i béke megszületésében aktív szerepet játszott. A forradalmi Franciaország elleni koalíciók létrehozásakor Oroszországot képviselte a tárgyalásokon. 1798-ban kegyvesztett lett, az állami szolgálatból elbocsátották. *Diplomatyicseszki szlovar*. T. II. Moskva, 1985. 462.

³⁷ Szolovjov 58.

vetkeztetni lehetett arra, hogy a válság megoldását célzó királyi előterjesztés nem felel meg a „nemzeti” párt (a hazafiak) elvárásainak. Tudniillik azt indítványozta az orosz–porosz bábkirály, hogy a király és a Rzeczpospolita képviselőitében utazzon küldöttség Pétervárra, mert a lengyelek, litvánok nehéz helyzetén egyedül Oroszország „legfenségesebb császárnője”, II. Katalin tud csak segíteni. Egyedül csak ő és országa garantálhatja az alkotmányos élet körülményeit, az egyes embereket megillető jogokat, a sérthetetlen és elvitathatatlan szabadságokat (Gwarancya dla niewzruszonej y wiecznej konserwacyi Praw, Wolności, Prerogatyw każdego). Oroszország érdekelt a Rzeczpospolita szabadságának megőrzésében, a közjó megeremtésében – hangsúlyozta az orosz exkövet–király –, mert a jószomszédság mindkét félnek a kölcsönös érdeke. Ennek viszont az a feltétele, hogy a belső béke helyreálljon, a Rzeczpospolita rendjeinek évszázados jogai, privilégiumai zavartalanul érvényesüljenek. Ezen jogok és privilégiumok közé tartoztak és tartoznak a „Görög Nem-Uniátlak” és a „mindkét confessio-jú Disszidenseket” megillető jogok is, nekik igazságot kell szolgáltatnunk (będzie uczyniona sprawedliwość y satysfakcja)³⁸ – emelte ki bevezetőjében Poniatowski király. A „garanciát” képviselő Repnyin orosz követ többször is szót kapott a szejmen.(1) Miközben a király mondandóját megerősítette, nem mulasztotta el a tanácskozó rendeket megfenyegetni: Oroszország elvárja – mondta beszédében a lengyel ügyekben teljhatalmat élvező varsói követ –, hogy a lengyel–litván szejm a Rzeczpospolita nem katolikus lakosságának a vallási és polgári jogait tartsa tiszteletben, ellenkező esetben, Oroszország jogot formál ahhoz, hogy akár erővel is biztosítsa a Lengyelországban, Litvániában élő pravoszlávok, de a disszidensek egyenjogúságát is.³⁹

Az „ellenzék” vezére Kajetan Sołtyk püspök se rangot, se tekintélyt nem tisztelve – ahányszor csak tehette – kíméletlenül támadta mind az egyházi, mind a világi előjáróját. Podoski érsek-prímással a disszidenseknek tett ígéretei miatt szegült szembe, a katolikus vallás és egyház árulójának bélyegezte. Fanatikusan ismételte a krakkói püspök, hogy inkább a halált választja, testének feldaraboltatásától sem riad vissza, a nem katolikusok és a katolikusok egyenlőségéhez soha nem adja a szavát. Egy belorusz püspök beengedése a szenátusba az ördög törvényének megnyilvánulása lenne, a lengyel vallás és nemzet halálának a kezdetét jelentené. Ezzel a vallásra és a nemzetre életveszélyt jelentő fenyegetéssel fel kell venni a harcot, a Lengyel Királyságban állomásozó orosz csapatokat szépszóval vagy erőszakkal ki kell űzni az országból. Azok a vezetők és nemesi képviselők, akik az idegen hatalmaktól várják és remélik a lengyel ügy megoldását, hazaárulók. Sőt a szejmtől azt követelte Sołtyk püspök, hogy terjesszék ki törvényileg a halálbüntetést olyan személyekre, akik külső pártfogókat keresnek. Sołtyk felfogása szerint a végveszélybe sodródott ország megmentéséért kibontakozó küzdelmet éppen az ellenségekkel cimboráló gnieznoi érsek-prímásnak és a királynak kellene vezetni. Ehelyett mind az érsek, mind a király az ördöggel akar szövetkezni.⁴⁰

Nem csekély fejtörést okozott a királynak, az érsek-prímásnak és nem utolsósorban, Repnyin orosz követnek Sołtyk püspök elhallgattatása. Repnyin már 1767 augusztusában, a szejm megnyitása előtt jóval, Panyin külügyminiszternek vészt jósló sorokat írt: „Ha mi sikereket akarunk a disszidensek dolgában a leendő szejmen elérni, akkor feltétlenül szükséges lesz a krakkói püspököt [Sołtykot – G. S.] és hozzája hasonló fanatikusokat őrizetbe venni [ki-

³⁸ Otgyel redkih knyig (A ritka könyvek osztálya. Moszkva) – MK IX–247., Konstytucje Seymu extraordinarynego w Warszawie Roku MDCCLVII. Dnia piątego Października złożonego y zaczętego, a z Limitacyi y prorogacyi w Roku MDCCLVIII. Dnia piątego Marca, ... zakończonego ex consensu Ordinum totius Reipublicae. W Warszawie, 1768. 2–4. (Konstytucje Seymu extraordinarynego w Warszawie.)

³⁹ Petrov t. I. 18–19.

⁴⁰ Petrov 21–22., Szolovjov 1863. 62–70., Antonovics t. I. 273–274. Lásd még: Konopczyński Wł.: Do charakterystyki biskupa Kajetana Sołtyka. Kwartalnik Historyczny. T. XXIV. Lwów, 1910. 468–494.

emelés tőlünk – G. S.], mert velük másképpen nem boldogulunk.”⁴¹ Az orosz kormányzat ezt a javaslatot még figyelmen kívül hagyta, ám az egyéb Varsóból kezdeményezett ötletekre rábólintott. Repnyin követ 1767. szeptember 1-jén (12-én) a már Kelet-Lengyelországban (Żółkwa = Zsolkva, a főhadiszállás) táborozó orosz hadtest parancsnokát, Pjotr Krecsetnyikovot arra utasította, hogy a közelgő szejmre való tekintettel a hadtest huszár és kozák századait vonultassa Varsó alá, és Varsótól 6 mérföldnyire táboroztassa le őket.⁴² Két héttel később Krecsetnyikov vezérőrnagy a türelmét vesztett orosz követ parancsára „extra sürgősséggel” (sz krajnyeju szkorotyju), a szejm megnyitása előtt alig néhány nappal Sołtyk püspök falvait és birtokait lefoglalta, ott élelmet és lovakat rekvirált.⁴³

Ezek a megfélemlítést szolgáló akciók nemhogy jobb belátásra bírták volna a krakkói püspököt és táborát, éppen ellenkezőleg. 1767. október 1-jén (12-én) a szejműlésen Sołtyk püspök minden eddigi beszédénél élesebb hangot ütött meg. Követői, a kijevei püspök, a krakkói vajda és több fősenátor is a tárgyalt napirendi pontok felfüggesztését vagy a szejm félbeszakítását követelték a szejm elnökétől és a jelenlévő királytól. Hiába „szólalt fel kétszer is a király” – olvashatjuk Krecsetnyikov naplójában –, hogy józanságra intse a képviselőket. Hiába apellált megértésükre, hiába emlegette azt, hogy hajthatatlanságukkal nemcsak a haza sorsát teszik keserűbbé (gorse), hanem a teljes pusztulásnak teszik ki azt, a szenátorok és a képviselők megmakacsolták magukat. Erre a király három napra berekesztette az ülést.⁴⁴

Az október 1-jei (12-i) tapasztalatok mélységesen felháborították Repnyint, a lengyel „akadémuskodók” megtörésére a legkeményebb eszközöket vetette be. Egy napot adott Krecsetnyikov parancsnoknak arra, hogy tervezze meg Varsó totális blokádját – „a városból se szárazon, se vízen senki nem távozhat”⁴⁵ –, és a legkörültekintőbben készítse elő a hangadók letartóztatásának a módját. A megvásárolt lengyel hírszerzők Sołtyk krakkói püspök, Zaluski kijevei püspök, Rzewuski hetman és fiának minden lépéséről tájékoztatták az oroszokat, így nem okozott különösebb problémát a „veszedelmes ellenségek” lefogása. Október 2-ról (13-ról) 3-ra (14-re) virradó éjjel a hálósobáikból hurcolták el az Oroszország ellen izgató egyházi és világi főurakat, és külön-külön hintókban másnap Vilnába szállították őket.⁴⁶

A három napos szünet után újra összeült országgyűlés döbbenettel vette tudomásul a varsói eseményeket, a kényszernek engedelmeskedve az orosz forгатokönyv szerint folytatta munkáját. Az érsek-prímás és a letartóztatott Rzewuski fiatalabb fia először is a szejm ülésszakának a meghosszabbítását javasolta, és egy speciális szejmi delegáció összeállítását kezdeményezte, amely a megállapodási feltételekről tárgyalna. A részletek tisztázására népes delegációt küldött ki a szejm. A 3 püspök, 4 miniszter, 12 szenátor, 48 vajdasági képviselő a főmegbízottal, az érsek-prímással az élen 1768. február 1-ig (12-ig) kapott felhatalmazást a problémák megoldására.⁴⁷

⁴¹ Idézi Szolovjov 60. – „Jeszli mi hotyim uszpeha v disszidentszkom gyele na buduscsem szejme, to nyeobhogyimo bugyet nadobno episzropa krakovszkovo i podobnih fanatyikov zabraty pod karaul, a inak sz nyimi nyiakakim obrazom nye szovlagyejem.”

⁴² Zsurnal general-majora i kavalera Petra Nyikiticsza Krecsetnyikova, glavnovo komangvira korpusza Jeja Imperatorszkovo Velicesesztva, Imperatrici Vszjerosszijszkoi, o dvizsenyiji o vojennih gyejsztvijav v Polse v 1767 i 1768 godah. Izdal O. Bodjanszkij. In: Cstyenyije v Obszesztve isztoriji i drevnosztvej rosszijszkih. (CSOIDR) Knyiga 3., csaszty II. Moszkva, 1863. 50. (a továbbiakban: Zsurnal Krecsetnyikova)

⁴³ Zsurnal Krecsetnyikova 55.

⁴⁴ Zsurnal Krecsetnyikova 60.

⁴⁵ Zsurnal Krecsetnyikova 60–61.

⁴⁶ Zsurnal Krecsetnyikova 62–63.

⁴⁷ Zsurnal Krecsetnyikova 67.

Némi csúszással, február 13-án (24-én) – Krecsetnyikov naplójának a szavaival élve – „a szejm a kívánt eredménnyel befejeződött”,⁴⁸ vagyis a kardinális kérdésekben az orosz követelések jutottak érvényre. Hangsúlyozni szükséges, hogy az 1768. február 13-i (24-i), Oroszország és a Rzeczpospolita által megkötött „örökérvényű egyezménye” (vecsnij traktat) egy olyan bilaterális szerződés volt, amelynek megvalósításáért és betartatásáért az európai protestáns országok, a vallási ügyek miatt érintett országok – Dánia, Svédország, Poroszország, Anglia (ilyen sorrendben megadva) – vállaltak felelősséget.⁴⁹

Az alapszerződés III., IV., és V. articulusa volt hivatott a leglényegesebb problémák megoldására, a legakutabb ellentétek feloldására. Az alábbiakban ezekből idézünk.

3. articulus: Oroszország császárnőjének „különleges tiszteletére nézve” és más, Oroszországgal baráti kapcsolatokban álló királyi udvarokra való tekintettel a „lengyel alaptörvények” (kardinalnija polszkije zakoni = Leges Cardinales) örök időkre garantálják „a görögkeleti vallás szabad gyakorlátát (liberum exercitium religionis)” a Rzeczpospolitában és csatolt, illetve csatolandó részein, az alaptörvények „őket [pravoszlávokat] az összes jogokkal és privilégiumokkal (preimuscsesztva)” felruházzák. Erről külön határozat, melléklet készül az alapszerződéshez. (Actus separatus primus)

4. articulus: A Rzeczpospolita kormányzási formáját, lakóinak szabadságát egyszer és mindenkorra változtathatatlaná kell tenni. Erről külön határozat, melléklet lesz csatolva az alapszerződéshez. (Actus separatus secundus)

5. articulus: Oroszország császárnője a Rzeczpospolita kérésére „a legünnpélyesebb formában felelősséget vállalt és vállal a [Rzeczpospolita] alkotmányáért, a kormányzás formáiért, a szabadságok és a törvények érvényesüléséért”.

Oroszország császárnője – az imperátor utódok nevében is – „a legünnpélyesebb formában garantálja és szentül fogadja, hogy a fenséges Nemesi Köztársaságot megvédelmezi, megőrzi területi sérthetetlenségében” (szohranyity i zasciscsaty jasnyeysuju Recs Poszpoltuju Polszkiju v nyeprikosznovennoj ih celoszyi).⁵⁰

A témánk szempontjából most csak a III. articulussal, illetve a hozzátartozó, igen terjedelmes 1. számú melléklettel (Actus separatus primus)⁵¹ kívánunk foglalkozni. Az 1768. évi orosz–lengyel megállapodás ezen melléklete a Rzeczpospolita becikkelyezett törvénye is lett (Konstytucye). Ez az „alkotmány” részletekbe menően szabályozta a hitélet gyakorlati kérdéseit a Lengyel–litván Nemesi Köztársaság egész területén. Nyilvánvalóan azért tért ki az V articulusból, 46 §-ból álló separatum a vallásgyakorlat mindennapjaira, mert ezek a nap mint nap ismétlődő „apróságok” mérgezték a katolikusok és a nem katolikusok közötti viszonyt immár egy évszázada. Ez az „alkotmány” volt hivatott – elméletileg – hidat, átjárót építeni a ideológiai szakadék fölött.

Kimondott és megfogalmazott célja az Actus separatus primus-nak az volt, hogy a „görög nem-uniáltak és a disszidensek” (= protestánsok) visszakapják elvesztett jogaikat s ez

⁴⁸ Zsurnal Krecsetnyikova 90.

⁴⁹ Otygel redkih knyig (A ritka könyvek osztálya. Moszkva) – Traktat vecsnij mezsdu Vszjerosszijszkou Imperijeju i Recsju Poszpoltuju Polszkoku (Ucsinyeno v Varsave 13 fevralja – sztarevo kalendarja –, 24 fevralja – novovo kalendarja 1768.) – MK-18676. (orosz–lengyel bilinquis dokumentum), Traktat wieczysty (9 articulus) In: Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie, 22–35., Actus separatus primus (5 articulus) – In: Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie, 36–83., Actus separatus Secundus (Leges Cardinales – 24 cikkely) – In: Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie, 84–109. Ugyanezek a dokumentumok publikálva lengyel–latin nyelven a Rzeczpospolita törvényeinek tárában – Volumina legum. t. VII. (1764–1768) Petersburg, 1860. 252–284.

⁵⁰ Konstytucye Seymu extraordinarynego w Warszawie 23–26.

⁵¹ A könnyebb áttekinthetőség céljából az Actus separatus primus-t a Volumina legum t. VII. alapján idézzük. Az V articulus 46 §-a a következőképpen tagolódik: az I. art. 4 §-ból, a II. art. 17 §-ból, a III. art. 13 §-ból, a IV. art. 8 §-ból, az V. art. 4 §-ból áll – Volumina legum t. VII. 256–276.

által a „római katolikus hitűekkel együtt” az állampolgárok közötti egyenlőség és egység (rowność i jedność obywatelska) megvalósuljon. A lengyel–litván korona alattvalóinak valódi alapon történő hátrányos megkülönböztetése akkor számolható fel a Rzeczpospolita-ban – szögezik le a dokumentumban –, ha az 1717. január 1. előtti állapotokhoz visszatérnek (II/4. §).⁵² Tehát érvényesíteni kell a „görög nem-uniáltak és a disszidensek” szabadságjogait, amelyeket a korábbi alkotmányok (1563., 1568., 1579. évi konföderáció, 1569., 1573., 1576., 1632., 1648., 1667. évi szejmi alkotmány) már biztosítottak a születési egyenlőség alapján. Értelemszerűen a nem katolikusok ellen irányuló 1717., 1733., 1736., 1764., 1766. évi törvénycikkelyek hatályukat veszítik (II/1. §).⁵³ A lengyel királyok az 1573. évi alaptörvényben foglaltak szerint, azaz „minden keresztény vallású, minden rendű, rangú alattvalónak” kell hogy felelődjének a koronázási ceremónián. Nincs joga senkinek ebben az országban ahhoz – a királynak sem, a római katolikus egyháznak sem –, hogy eretnekeként, szkizmatikusokként, szakadárokként emlegetse „az uralkodó vallástól eltérő” hitvallókat. A „Dis-Unitusok vagy Görög Keleti Nem-Unitusok”, a „disszidensek vagy Evangélikusok” hite nem szekta, nem eretnekség – nyilvánítja ki félreérthetetlenül a dokumentum –, ezért minden nyilvános fórumon, írásban és nyomtatásban „keresztény religio” megnevezés illeti őket, vezető papjaik és papjaik az ő szokásuknak megfelelően szolgáltassanak, tiszteltesenek (biskup, vladika, illetve lelkiatya, lelkipásztor – II/2. §).⁵⁴ Ezután „a Rzeczpospolita államaiban és hozzátartozó Tartományaiban” a nem-unitusok és a disszidensek szabadon és korlátlanul gyakorolhatják vallásukat (liberum exercitium religionis in extenso), papjaik és lelkipásztoraik saját nyelvükön hirdethetik Isten ígését, énekelhetik zsoltárjaikat, akadálytalanul kiszolgáltathatják a szentségeket, nyilvánosan keresztelhetnek és temethetnek, templomaikban harang, orgona szólhat. Kritériumként csupán azt rögzítették a törvényben, hogy a római katolikus és a nem római katolikus templomok között minimum 200 könyöknyi távolság legyen, valamint az egyházi szertartások más-más időpontokban kerüljenek lebonyolításra (II/4. §).⁵⁵ A „jogtalanul elvett” (bezprawnie odebrane) egyházi birtokokat és épületeket – a protestánsok esetében az 1660-as oliwai béke-évet vették alapul –, bárkinek is legyen a birtokában pillanatnyilag (1768-ban), vissza kell szolgáltatni a „görög nem-uniáltaknak és a disszidenseknek” (II/4. §).⁵⁶ Azok a kolostorok és birtokaik, amelyeket a „reformáció után szekularizáltak” akár Lengyelországban, akár Litvániában, akár a Korona tartományaiban, „a mostani [jogi] állapotukban” maradnak (II/15. §).⁵⁷ – írta elő a törvény. Templomokat, temetőket, gondozóházakat, iskolákat alapítani, újonnan építeni, bővíteni, javítani stb. „a Római papság” engedélye nélkül szabadságukban áll, intézményeik minden vonatkozásban függetlenek a római egyháztól – ideértve a bírósági, büntetőjogi függetlenséget is (II/3., 6. §).⁵⁸ (Megjegyezzük, hogy az igazságszolgáltatás részletes szabályozásával, például a vegyes bíróságok (judicium mixtum) működésének a gyakorlatával, a belorusz pravoszláv püspök (Biskup Bialo-Ruskiego) egyházi bíráskodásának jogi feltételeivel stb. az igen terjedelmes II/13. § és annak tizennégy alpontja foglalkozik.⁵⁹) A „dissidentes et Graeci Non-Uniti” valóságos egyenjogúsításáról a II/16. § és a II/17. § intézkedett. A 16. § értelmében megszűnik a katolikus és a nem katolikus nemek megkülönböztetése, az utóbbiakra is kiterjesztendő lesz a nemesi egyenlőség elve (rowność urodzenia, rowność religii). Mégpedig úgy, ahogyan azt az 1660. évi oliwai béke-

⁵² Volumina legum t. VII. 258.

⁵³ Volumina legum t. VII. 258–259.

⁵⁴ Volumina legum t. VII. 259.

⁵⁵ Volumina legum t. VII. 260–261.

⁵⁶ Volumina legum t. VII. 260.

⁵⁷ Volumina legum t. VII. 269.

⁵⁸ Volumina legum t. VII. 259–260., 262.

⁵⁹ Volumina legum t. VII. 264–268.

szerződés már garantálta a protestánsok esetében, illetve ahogyan azt az 1686. évi lengyel-orosz örökérvényű béke a görögkeletiek számára biztosította. Ennek az elvnek újbóli törvénybe iktatása de facto azt jelentette, hogy a „másvallásúak” (inoverci) a Rzeczpospolita államaiban és tartományaiban bármilyen hivatalt elnyerhetnek és viselhetnek, bármilyen ügy képviselőjére megválaszthatják őket, bármilyen ügyet képviselhetnek otthon (például az országgyűlésen vajdasági követként) és külföldön (például delegáció vezetőjeként vagy tagjaként) egyaránt. A polgári élet minden területén gyakorolható aktivitás természetesen a hadi ügyekben is megillette úgy a görögkeleti, mint a protestáns vallású nemest.⁶⁰ Ugyanezt a születési és vallási egyenlőségből levezetett elvet alkalmazta a törvény a városlakók esetében is, tehát a közéletből vallási alapon eddig kizártak jogot nyertek településeik életébe beleszólni, gazdasági és közéleti tevékenységüket korlátozások nélkül végezni (II/17. §).⁶¹

Az 1768. évi alkotmány 2. számú melléklete (Actus separatus secundus) a lengyel nemesség sarkalatos jogait (Leges cardinales = Prawa kardynale) ismételt írásba foglalta, de a szejm Poniatowski király kérésére s nem utolsó sorban a szejmen jelenlévő Repnyin orosz rezidens követelésére bizonyos változtatásokra kényszeredetten rábólintott. Számba vették és konkretizálták a szejmen azokat a kérdéseket, ügyeket, amikor a törvényjavaslatok csak egyhangú szavazással emelkedhettek törvényerőre, viszont a szejm az 1652 óta gyakorolt jogáról, a liberum veto-ról lemondott a királyválasztás esetében (nie tylko wolne unaminie obieranie Królów).⁶²

Oroszország a lengyel belpolitikai zűrzavar eredendő okát a liberum veto létezésében látta, ezért az anarchia felszámolásához vezető úton elsődleges feladatának a hírhedt liberum veto, liberum rumpo elvének az eltörlését tekintette. A királyválasztásnál tett nemesi visszakozást, továbbá az egyhangú döntést igénylő esetek törvényi felsorolását biztató jelként értékelte Repnyin herceg. Úgy vélekedett az orosz diplomata, hogy az 1768-as varsói, a protestáns országok által garantált lengyel-orosz szerződéssel, illetve az 1768-as módosított lengyel alkotmánnyal egy új időszámítás veszi kezdetét a szomszéd országokhoz való viszonyban. Mint ahogyan Dánia, Svédország, Poroszország és Anglia felelősségvállalása mellett érvényesül a lengyel-orosz nemzetközi szerződés, úgy realizálódik majd az 1768-as lengyel törvénykönyv betűje Oroszország garanciavállalásával – tervezgette a jövőt II. Katalin cárnő bizalmát és jóindulatát maximálisan élvező Repnyin.

Poniatowski (= IV. Ágost) király is, Repnyin követ is pozitívan értékelte a varsói szejm munkáját. A lengyel király a legmagasabb állami kitüntetést, a „Fehér Sas érdemrendet” adományozta az ország belső „nyugalmát” biztosító három orosz hadtestnek, a hadtestparancsnokok pedig a „Szent Sztanyiszlav érdemrendet” vehették át szolgálataik elismeréseként.⁶³ Ugyancsak sikernek könyvelték el a lengyelországi fejleményeket Pétervárott, s a feladatukat „kiválóan” teljesítő orosz hadak a szejm berekesztése utáni második napon már parancsot kaptak a megszállt ország területének elhagyására.⁶⁴

Az orosz katonaság elhagyta Varsót, de az ország nem nyugodott bele a kikényszerített változásokba. Még két hónap sem telt el a szejm munkájának berekesztése óta, amikor a podóliai Bar városában konföderációba szerveződtek az elégedetlenek,⁶⁵ kiáltványukkal a szabadság és a hit védelmére mozgósították a nemes és nem nemes hazafiakat. Fegyveres harcra szólítottak minden lengyelt, akinek drága a Rzeczpospolita szabadsága (volnoszty

⁶⁰ Volumina legum t. VII. 269.

⁶¹ Volumina legum t. VII. 269–270. A III., IV. és az V. articulus §-inak az ismertetésétől eltekintünk, mert azok a Rzeczpospolita tartományaira (Királyi Poroszország, orosz városok – Thorn, Danzig, Kurland és Semigallia, Piltin-i kerület = Piltyński powiat) vonatkoznak. 270–276.

⁶² Volumina legum t. VII. 277–278.

⁶³ Zsurnal Krecsetnyikova 91.

⁶⁴ Zsurnal Krecsetnyikova 91.

⁶⁵ Zsurnal Krecsetnyikova 97., Topolski J.: Lengyelország története. t. i., t. i. 182., Petrov 43–45.

mila), az ország függetlensége. A bari konföderáltak vezetői – Adam és Michał Krasiński testvérpár (podóliai püspök, mazóviai alkamarás), Józef Pułaski ügyvéd és fiai, Franciszek, Kazimierz – a nemesi felkelésen túlmenően Ausztria, Franciaország és Törökország beavatkozását is szorgalmazták. Reális célnak látszott, hogy az említett országok Oroszország ellen összefogjanak, s hogy Oroszország lengyelországi térnyerését kiegyensúlyozzák. Úgy okoskodtak a bariak, hogy a (katolikus) hitért és a lengyel alkotmányos szabadságjogokért „belülről” indított fegyveres harc az oroszellenesség folytán „kívülről” is támogatható, sőt támogatandó küzdelemmé szélesíthető ki.⁶⁶ A „belső” és a „külső” okok-célok egybeesésén nyugvó háborúban Oroszország térdre kényszerítésével mindenki jól jár – vélekedtek a bariak. A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság megszabadulna az oroszok okkupációjától, a belpolitikai élet erőszaktól sem mentes befolyásolásától, a lengyel–litván nem katolikus lakosság orosz gyámolításától, a külföldi hatalmak pedig Oroszországot a nyugati és a déli határai mögé kényszerítenék vissza. Ennek a célnak a kivitelezéséhez egy erős Rzeczpospolitára, Ausztria és Törökország katonai aktivitására, Franciaország anyagi támogatására, katonai szakismereteire van szükség.

A fenti gondolatmenet alapján rajzolhatók meg az 1768–1772 közötti évek eseményei, azaz a bari konföderáció hol kisebb, hol nagyobb irreguláris serege ádáz és elkeseredett harcot vívott a megszálló orosz csapatokkal.⁶⁷ Pjotr Krecsetnyikov vezérőrnagy – a megszálló orosz csapatok főparancsnoka – ránk maradt naplójából tudjuk, hogy az orosz hadvezetés egyáltalán nem becsülte alá a konföderáció zömében gerilla akcióit, tisztában volt azok veszélyességével. Mivel ezek a portyázások és váratlan rajtaütések a török és a magyar határok közelében folytak, az akciók sikertelensége után könnyen át lehetett menekülni a szomszédos országba. (Például Eperjesen gyülekeztek az államhatáron át érkezett felkelők, s ott francia kiképző tisztek készítették fel őket a visszatérésre.⁶⁸) 1768 krónikájából kiderül, hogy a bariak központjainak – Berdicsev, Bar – elszigetelése és ostrom általi bevétel (1768. június 2. és 9.) csak a legveszedelmesebb és legkiterjedtebb tűzfészek felszámolását jelentette, Bar helyébe másik konföderációs centrum lépett (például Sanok). Nem csillapította a kedélyeket az sem, hogy az oroszok a foglyul ejtett lengyelek közül azokat szabadon engedték, akik vagy becsületszóra vagy írásos ígérettel lemondtak a fegyveres ellenállásról.⁶⁹ Sietünk hozzátenni, hogy az orosz hadvezetés lovagias és nagylelkű ajánlata csak 1768 novemberéig volt érvényes, mert a Porta Ausztriától és Franciaországtól bátorítva és hathatósan támogatva hadat üzent Oroszországnak.⁷⁰

Ettől a pillanattól kezdve a hadüzenet nélküli, be nem fejezett lengyel háború mellé a nemzetközi jog formális követelményeinek is eleget tevő orosz–török háború párosult. Mindkét konfliktusból katonailag és politikailag győztesen került ki Oroszország. (Erkölcsei értelemben ugyanezt állítani dőreség lenne!) Idézzük csak fel a lengyel–orosz szembenállás fokozatait, szakaszait! 1764–1768 között ez a konfliktus – igaz, hogy az orosz fegyverek árnyékában, az orosz hadsereg durva beavatkozásának következtében – a jogi és a parlamentáris keretek között maradt, formálisan a lengyel törvények érvényesültek. Am az 1768-as oktrojált törvénykönyv olaj volt a tűzre, egy 1772-ig tartó „szabálytalan”(gerilla)

⁶⁶ Historia dyplomacji polskiej t. II. 518–522.

⁶⁷ A bariak küzdelmének legteljesebb feldolgozása Konopczyński, Wł.: Konfederacja barska. t. I–II. Warszawa, 1991. (az 1936–1938. évi kiadás reprintje), Michalski, J.: Schyłek konfederacji barskiej. Wrocław, 1970. műveiben.

⁶⁸ Szolovjov 1863. 94–96., Zsurnal vojennih gyejtszvj armij Jeja Imperatorszkovo Velicesztva 1769 goda. SPb., 1769. oldalszám nélkül, naplószerűen vezetve.

⁶⁹ Zsurnal Krecsetnyikova 165–166. A berdicsevi foglyok közül, akik megfogadták, hogy „budut zsity v tyisinye” (békességben fognak élni), 38 nemes és 379 egyéb embert hazabocsátottak. Jellemző, hogy valamennyi fogságba esett nemes vállalta kiszabadulása fejében a passzivitást.

⁷⁰ Izstorija vnyesnyej polityiki Rossziji. XVIII. vek. 116–125., Rostworowski, E.: Podbój Śląska przez Prusy a pierwszy rozbiór Polski. Przegląd Historyczny, 1972. 3. 389–410., Halecki 176.

háborúba rántotta az országot. Az 1768–1772-es válság egyáltalán nem a lengyel elképzelések szerint oldódott meg, a porosz–orosz–osztrák multilaterális egyezmény⁷¹ zárta le a bilaterális elmérgesedett viszonyt. A lengyel „szomszédok” területi részesedése a Rzeczpospolitából 1772 után nemzetköziesítette a lengyel sérelmeket, ezután már nemcsak Pétervárott, hanem Berlinben és Bécsben is elő kellett sorolni a panaszokat. Tehát a lengyelek szempontjából az alapvető nemzeti és vallási sérelmek megsokasodtak, a lengyeleket kielégítő és megnyugtató orvoslásukra semmi esély nem mutatkozott. (A sérelmek elfojtása és lefojtása több mint egy évszázadra sikerült!)

Az orosz–török 1768–1774-es háború, minden nehézsége ellenére, könnyebben kezelhető volt Oroszország számára. Nyílt ütközetekben és csatákban kellett legyőzni az oszmán hadakat a moldvai és a havasalföldi frontokon, csakis a katonai kérdésekre kellett koncentrálnia a politikai vezetésnek. Miután a háború érdemi része már 1772-re lezárult, a diplomáciai egyezkedés során Oroszország fekete-tengeri kikötőket szerzett és a moldvai, havasalföldi „azonos vallásúak feletti protektorátusát” biztosította. Ezekre az oszmán birodalmi tartományokra helyeződik át 1774-et követően – szintén a vallási, egyházi problémákat kihasználva – az expanzív orosz külpolitika figyelme.

GEBEI, SÁNDOR

Tracing a stereotype: Russophobia in eighteenth-century Poland

The study aims to show that the Russophobia of the Poles was derived from a) territorial losses of the Polish nobles' republic (Rzeczpospolita), military defeats as well as diplomatic failures, in other words, political factors; b) fundamental differences from the social structure of the neighbouring countries (royal power controlled by the nobles' democracy vs. unlimited absolute power); c) religious, ideological antagonism. This last factor, which the study seems to focus on, concerned the conflict between Russian Orthodox and Roman Catholic believers. The peace treaty of 1686 made by Poland and Russia secured the Russian czar's right to guard and interfere in defence of the pravoslavs living in the Rzeczpospolita. When in 1733 the Polish parliament made discriminatory laws against non-Catholics, excluding them from military promotion, diplomatic service and even from running for office in parliament, using it as a pretext, Prussia and Russia made Poniatowski Polish ruler in 1764 against the will of the Poles. Under such pressure the Polish parliament withdrew all discriminatory legislation, and as a result resistance developed all around Poland, which, in turn, made Russia increase military pressure. Anti-Russian struggle was suppressed by the partition of Poland, but Russophobia as a sentiment against the major actor of Polish politics survived.

⁷¹ A Rzeczpospolita 18. századi felosztásának végtelenül gazdag szakirodalmára vonatkozóan lásd: Serejski, M. H.: Europa i rozbiory Polski. Studium historiograficzne. Warszawa, 1970., Topolski, J.: The Partitions of Poland in German and Polish Historiography. In: Polish Western Affairs, 1972. 3–42., Müller, M. G.: Die Teilungen Polens: 1772, 1793, 1795. München, 1984., Ciegelski, T.–Kądziela, L.: Rozbiory Polski 1772–1793–1795. Warszawa, 1990., Noszov, B. V.: Razgyeli Recsi Pospolitoj i russzko-polszkije otnosenyija vtoroj polovini XVIII veka v zarubeznoj isztiorio-grafiji. (1970-ije – nacsalo 1990-ih godov). Szlavjanovegyenyije, 1993. 5. 86–100., Polska i Jevropa v XVIII veke. Mezsdunarodnije i vnutrennyije faktori razgyelov Recsi Pospolitoj. Moszkva, 1999., Lukowski J.: The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795. London–New York, 1999.

ZAKAR PÉTER

„Kossuth a magyarok Mózesé”

Liberális egyháziak Kossuth-képe 1848/49-ben*

A magyar történelem meghatározó alakjai közül kétségtelenül Kossuth Lajos vált leginkább kultikus alakká. A Kossuth-kultusz már a politikus életében áthatotta az egész magyar társadalmat. Ismereteink szerint e jelenség első megnyilvánulásai a forradalmat megelőző időszakra tehetők. Kossuth publicisztikai munkásságával maga is hozzájárult a személye körüli kultusz kialakulásához, ellenzéken belüli vezető szerepének megerősödése, majd a polgári átalakulás számos neki tulajdonított intézkedése (pl. a jobbágy-felszabadítás) pedig tovább erősítette ezt a folyamatot.¹

Néprajzi irodalmunk az utóbbi évtizedekben nagyobb érdeklődést mutatott a Kossuth-kultusz iránt, mint korábban. Ugyanakkor a papság szerepét még olyan kiváló tudósok is, mint Ortutay Gyula, abban látták, hogy vad és gyűlölködő Kossuth-ellenes propagandát folytattak, amely azonban nem gyakorolt hatást a népre. Tették ezt annak ellenére, hogy ismert volt előttük Sárosi Gyula híres verse, a Farsangi dal, amelyben a költő Kossuthot Isten második fiának nevezte, az elnyomott népet pedig azzal biztatta, hogy eljön még Mesiása. Kézenfekvő lett volna a feltételezés, hogy a lelkészek körében is lehettek olyanok, akik a sajátos Kossuth-kultusszal kívánták erősíteni a szabadságharc táborát. A sztálinista Andics Erzsébet frásai és tudománypolitikai tevékenysége azonban eleve kizárta annak lehetőségét, hogy a Kossuth-kultusz kialakulásában a liberális papság szerepe felé forduljon a kutatók figyelmé.²

Jelen tanulmányunk hipotézise szerint a Kossuth-kultusz megerősödésében és meggyökerezetésében a magyarországi egyháziaknak is szerepük volt. E jelenség fejlődését tehát – sok más tényező mellett – magából a kultuszból, pontosabban a szent cselekményeket végrehajtó papok és lelkészek tevékenységéből is lehet eredeztetni. A feltételezés nem új. Nemrégiben Gáborjáni Szabó Botond elemezte a „Kossuth magyarok Mózesé” toposzt. Mint ismeretes, 1849. január 7-én, a debreceni Piac utcai kapuőr e bejegyzéssel örökítette meg az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének megérkezését a városba. A szerző következtetése szerint „Kossuth a református közvélemény szemében legitim, Isten által küldött szabadítónak minősült, mert a véleményformálók sorozatosan annak minősítették”.³ Kérdés, hogy ez a toposz vajon egyedül a reformátusoknál jelent-e meg, vagy más felekezetek liberális politikai meggyőződésű lelkészei is éltek ezzel a kifejezéssel. Továbbá választ keresünk arra is, hogy a korabeli szabadelvű lelkészek prédikációiban milyen összefüggésekben jelent meg Kossuth alakja 1848–49-ben.

Kossuthnak mint politikai megváltónak a szerepeltetésére már 1847-ből van adatunk. Az országgyűlési választásokat megelőzően Podmaniczky Frigyes báró, a nagy hírnévre szert tett váci kortes tanya vezetője a „Fehér hajó” nevű fogadóban tartott egyik választási

* Tanulmányunk a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Hermann Róbert: Kossuth Lajos élete és kora. Budapest, 2002. 120–121.

² Ortutay Gyula: A nép művészete. Budapest, 1981. 131–143. Megjegyzendő, hogy Ortutay Gyula „Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban” című tanulmánya először 1952-ben jelent meg.

³ Gáborjáni Szabó Botond: A szabadság szent igéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben. Debrecen, 1999. (a továbbiakban: Gáborjáni Szabó) 21.

beszédében Kossuthot „mint politikai megváltót” Jézus Krisztussal hasonlította össze, kivívva ezzel a jelenlévő kortesek tetszését, illetve a helybeli konzervatívok, valamint a váci egyházmegyes katolikus papság rosszallását is.⁴ Ez a rosszallás mindenképpen arról tanúskodik, hogy Kossuth transzcendens tulajdonságokkal történő felruházása ekkor még szokatlan volt a katolikus vallásukat gyakorló hívő rétegek körében.

Mielőtt rátérnénk a szentbeszéd elemzésére, röviden ki kell térnünk az Osztrák Császárság és benne Magyarország egyházpolitikai helyzetének a jellemzésére. Az 1848-as forradalmat megelőzően a törvényesen bevett felekezeteknek Európában éppen úgy, mint Magyarországon, egyszerre több fronton kellett küzdeniük. Először is az állam – az európai gyakorlatnak megfelelően – erőteljesen beavatkozott az egyházi életbe. A protestáns és ortodox felekezet autonómiáját ugyan törvény biztosította, de az állami felügyeleti jog rájuk is kiterjedt. A felekezetek ennek ellenére keresték az állam szövetségét, hogy az egyre erőteljesebben jelentkező elvilágiasodással szemben felléphessenek. Az indifferentizmus fóként a tanult rétegek körében hódított, de a szociális válság elmélyülésével az alsóbb rétegeket is elérte. Ez a kihívás azután különböző válaszreakciókat szült. Egyesek a válság leküzdése érdekében reformokat sürgettek, így születtek meg az ún. megújulási mozgalmak (liberális katolicizmus, ultramontanizmus, neopietizmus stb.). A hagyományokat nagyobb mértékben tiszteletben tartó konzervatívok viszont, akiket a pápák is támogattak, az általuk vallott értékek határozottabb képviselésében, illetve a liberalizmus totális elutasításában látták a kiutat.⁵

A 18. század végén a felvilágosult abszolutizmus a katolikus egyházat hazánkban is erőteljesen az állam irányítása és ellenőrzése alá vonta, miközben a bevett felekezetek számára ha nem is egyenjogúságot, de mindenképpen szabad vallásgyakorlatot igyekezett biztosítani. A Habsburg Birodalomban érvényesülő sajátos egyházpolitikai rendszer, a jozefinizmus késői időszakához tartozik az általunk vizsgált 1848–49-es forradalom és szabadságharc is. A jozefinista állam még nem formált igényt arra, hogy magát a vallástól teljesen függetlenítsé, de a politika területén teljes autonómiát biztosított a maga számára. Ugyanakkor a jozefinizmus nem alakított ki koherens világszemléletet. Meghatározó eszméit a felvilágosodás közvetítette, így például a transzcendenciától történő elhatárolódást, az ész szerepének hangsúlyozását, a „misztikus” rajongás és a csodákban való hit elvetését. Jellemző példa ezen értékek hatására a jozefinista történelemszemlélet, amely a haladásba vetett hit következtében a misztikummal szemben átvette a felvilágosodás negatív értékítéletét. A késői janzenizmus, illetve febronializmus nyomán megjelent az igény a katolikus egyház demokratizálására. A pápa, illetve a püspökök kormányzati hatalmának korlátozása csak egy olyan reformtörekvés a sok közül, amelyet a jozefinizmus erősített fel, és amelyek 1848–49-ben immáron a liberalizmustól áthatva fontos szerepet játszottak.⁶

A katolikus egyházon belül a 19. század első felének prédikációs irodalmában is határozott változások figyelhetők meg. A klasszikus jozefinizmus hatása következtében nemzedékek nőttek fel az egyházon belül hiányos patológiai, liturgikus, illetve dogmatikai ismeretekkel. Az egyháztörténet erkölcsi kritikává vált, a dogmatikát pedig elszakították az erkölcsantól. A papképzés hangsúlyát a gyakorlati lelkipásztori ismeretek oktatására he-

⁴ Podmaniczky Frigyes sógora, aki a konzervatív párt híve volt, meg is üzenté rokonának, hogy e merész hasonlatáért meg fogja veretni a szónokot. B. Podmaniczky Frigyes: *Napló-töredékek*. 1824–1887. Budapest, 1888. II. kötet. 185–186.

⁵ Hardtwig, Wolfgang: *Die Kirche in der Revolution 1848/49. Religiös-politische Mobilisierung und Parteibildung*. In: *Die Revolution in Deutschland und Europa 1848/49*. Göttingen, 1998. (a továbbiakban: Hardtwig) 80–82.

⁶ Valjavec, Fritz: *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert*. Brunn–München–Wien, 1944. 23–42. További jozefinista jellegű követelések voltak 1848-ban a nemzeti nyelvű szertartások igénye, az egyházi előljárók szabad választása, a szerzetesrendek feloszlata, a cölibátus eltörlése stb.

lyezték: főként szónoklattan, illetve állapotbeli erkölctant (Hogyan viselkedjünk hivatalos hatóságokkal szemben?) oktattak a papnövendékeknek. II. József halála után a megyéspüspökök ugyan visszanyerték hatalmukat a papképzés fölött, de a pozsonyi ún. centrális szeminárium fentebb röviden ismertetett rendszerét toldozgatták csak az egyes papnevelő intézetekben. A praktikus ismeretek, a felvilágosodás eszméinek oktatása a katolikus papság jelentékeny részét felkészítette a szabadelvű tanok befogadására. Aszketikus könyvek helyett a papok hírlapokat olvastak, s nagy részük büszke volt valamely nemzeti mozgalomban (magyar, szlovák, román stb.) játszott szerepére. Nagyon fontos változás az is, hogy az 1830-as években már szokássá vált a felkészülés nélküli prédikáció, ami így a tanult anyagok befolyását erősítette. Ráadásul elterjedt az a felfogás, hogy a plébánosnak nem kell prédikálni, ami a fiatal és szociálisan elégedetlen, politikailag pedig liberális lelkészek befolyását erősítette a prédikációs irodalomban.⁷

Mindez azért fontos számunkra, mert a Kossuthról szóló liberális lelkészek többségét – még a protestánsokat is – többé-kevésbé áthatotta a jozefinizmus. Amint az köztudomású, a felvilágosodás és nyomában a jozefinizmus is a lelkészeket olyan állami alkalmazottaknak tekintette, akiknek feladata az államérdekek szolgálata. Voltaire világosan megfogalmazta, hogy „a papok körülbelül olyan szerepet játszanak az államban, mint a házitanítók a polgárok házában: az a dolguk, hogy tanítsanak, imádkozzanak, példát mutassanak; semmiféle hatalmuk nem lehet a ház urai fölött...”⁸ A hasonlatból önként adódik az állam szinte korlátlan befolyása az egyház életében, ugyanakkor a „hivatalnokok”, azaz a lelkészek egzisztenciájának a biztosítása is. Az állami fizetés esetleges elfogadása nagy vitát váltott ki 1848-ban a bevett felekezeteken belül, hiszen az az állami befolyás növekedésével járt volna együtt. A későbbiekben még sokat idézett Könyves Tóth Mihály debreceni prédikátor megemlíti, hogy a Tiszántúlon sokan feltétlenül vetnék magukat az állam kezébe. A debreceni és békéscsabai traktus viszont minden terhet viselne, csak ne függjön az államtól. Szerinte a legjobb az lenne, ha az iskolákat átvenné az állam, az egyházakat („a pápistát is”) pedig magára hagyná. „Az életrevaló megmarad” – fejezte be gondolatmenetét barátjának, Török Pálnak írt levelében 1848. május 13-án.⁹

Ennél is fontosabb azonban a vulgáris jozefinizmus magyarországi hatásaira utalni. 1848-ban, amikor az alábbiakban felidézendő prédikációk elhangzottak, a magyar társadalom jelentős része már úgy tekintett a lelkészekre, mint hivatalnokokra, akiknek a (liberális) állam érdekeit kell szolgálniuk. Ha egy pap önálló véleményt formált az eseményekről, az könnyen pórul járhatott. Komorny Pál névedi katolikus lelkész például, amikor 1848-ban Nagyvezekényen kihírdették az áprilisi törvényeket, ahelyett, hogy segített volna értelmezni azokat, elkezdett ironizálni afölött, hogy az irtványföldek után a parasztok a földesúrnak továbbra is kötelesek járandóságaikat fizetni. Mint mondta, a magyar minisztérium úgy viselkedett, mint a pesti komédiás, aki összedoboltatta a népet és kihírdettette, hogy majmok és kutyák táncát fogják előadni. Erre a kíváncsi nép megjelent, s miután a komédiás beszédre a pénzt az összesereglettektől, kijött a gyereke és a nézőknek azt mondta: „Už nebude komedia, lebo mamička je opila”.¹⁰ A Bars vármegyei törvényszéknek azonban nem volt jó humorérzéke és megbotránkozva terjesztette fel az esetet az Esztergomi Főegyházmegye helynökségének. A törvényszék szerint ugyanis a papnak „a nép oktatása, felvilágosítása és a törvényes elöljáróság éránti tartozó engedelmesség és tekintély fenntartójának lennie kellett”, e hivatásáról megfeledezett, midőn „a nép kedélyek fel-

⁷ Mihalovics Ede: A katolikus prédikáció története Magyarországon. II. kötet. Pázmány Pétertől napjainkig. Budapest, 1901. 456–467.

⁸ Voltaire: Filozófiai ABÉCÉ. Fordította: Gyergyai Albert, Réz Pál. Válogatta és az utószót írta Réz Pál. A jegyzeteket összeállította Ferenczi László. 345.

⁹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. (a továbbiakban: DRE RL) C 93. Török Pál levelezése. 15. d. (1848–1852). Nr. 991.

¹⁰ Már nem lesz komédia, mert anyuka részeg. (szlovák)

izgatásával, a törvényes Elöljáróságra alkalmazott gúnyos hasonlításai, becstelenítő kifejezései, és gondatlanul hintegetett beszédei által engedetlenségre a népet mintegy kész akarva izgatni nem átalotta”. A törvényszék rosszallását fejezte ki a lelkész „szántszándékos bujtogatásai” felett, és az ügyet felterjesztette az érseki hatóságnak.¹¹ A névedi lelkész esete rávilágít arra, milyen szűk politikai mozgástere volt 1848 tavaszán a magyarországi lelkészeknek.

Az 1848-as pesti forradalom és az azt követő átalakulás elsöpörte a jobbágyok által évszázadok óta fizetett egyházi adót, a tizedet, továbbá biztosította a katolikus, protestáns és ortodox felekezetek teljes egyenjogúságát. A tizedről az utolsó rendi országgyűlésen jelen volt egyházi követek maguk mondtak le 1848. március 18-án a liberális politikusok nyomására, és nem utolsó sorban a francia forradalom eseményeiből okulva. A felekezetek egyenjogúságának kimondása kapcsán megkísérelték a korábban állami kezelésben lévő vallási- és oktatási alapjaik fölötti korlátlan rendelkezési jog megszerzését, de erőfeszítésük nem járt sikerrel. Nem sietett segítségükre a szintén szorult helyzetben lévő uralkodó, illetve a bécsi politikát ténylegesen irányító politikusok egyike sem.¹²

Az egyházi vezetők, hasonlóan más európai országokhoz felhagytak a liberalizmus valamennyi formájának nyílt kritikájával, valamint a modernizáció elutasításával, és szinte kivétel nélkül üdvözölték a változásokat. Ezt a politikai irányvonalat erősítette hagyományos királyhűségük is, hiszen az uralkodó 1848. április 11-én szankcionálta a törvényeket, ezáltal a korábbi évszázadok során már jól begyakorolt elv („Non est potestas nisi a Deo”)¹³ alapján az új rendszerrel sem fordulhattak szembe. A polgári átalakulás gyorsan zajlott le, a jobbágyfelszabadítás befejezett tényré vált, és a Batthyány-kormány az adott politikai helyzetben, a nemzetközi összehasonlításokat is figyelembe véve 1848 tavaszán a konzervatív politikai elit számára is a legjobb megoldásnak tűnt.¹⁴ Így a zömében konzervatív beállítottságú püspökök sem is tehettek mást, mint hogy alkalmazkodtak az új játékszabályokhoz, és igyekeztek minél előnyösebb helyzetet kiharcolni maguknak a kialakuló polgári állam keretei között. Ennek érdekében Magyarországon is kísérletet tettek híveik mérsékelt bevonására az egyház világi ügyeibe (oktatás, alapítványok kezelése), aláírásgyűjtésbe kezdtek törekvéseik támogatása érdekében, megkíséreltek létrehozni egy katolikus könyvkiadót és nagyobb figyelmet fordítottak a katolikus sajtóra is. Erőfeszítéseik ellenére a modern politikai katolicizmus megjelenésére még évtizedekig kell várni Magyarországon. A politikai helyzet nem tette lehetővé egy modern, szervezett tömegmozgalom, illetve párt létrehozását.¹⁵

A magyarországi felekezetek lelkészei jelentős szerepet játszottak abban, hogy a Batthyány-kormány vidéken is nagyobb zökkenők nélkül tudta átvenni a közigazgatást. A legfontosabb feladat ekkor az átalakulás békés mederben tartása, illetve az „áprilisi törvények” paraszti tömegek számára történő megmagyarázása volt. Ezért az 1848 tavaszán elhangzott prédikációk leggyakrabban hangoztatott elemei a kormány támogatása és a birodalmon belül elnyert önállóság éltetése mellett a közcsend és közrend megóvására irányuló felszólítások voltak. E prédikációk világosan mutatják, hogy a lelkészek ekkor a magyar társadalmon belül olyan csoportot alkottak, akiket a társadalom más csoportjaitól – többek között – a nyelv használatában mutatkozó különbségek választottak el. Világos azonban,

¹¹ Prímási Levéltár. Archivum Ecclesiasticum Acta Vicariatus Strigoniensis. Num. Princ. IX. 1.cs. V 396. 1848:1375.

¹² Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (a továbbiakban: Hermann E.) 421–424.

¹³ Róm. 13, (Nincs hatalom, csak Istentől.)

¹⁴ Gergely András: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből. Budapest, 2001. 472–473.

¹⁵ Csorba László: A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon. Budapest, 1999. 47–71.

hogy ebben az esetben többről van szó, mint pusztán nyelvi különállásról. A lelkészek egy szociolingvisztikai értelemben vett beszélőközösséget alkottak, amelynek tagjai nem csak nyelvileg, hanem társadalmilag is – hagyományaik, műveltségük, társadalmi megbecsültségük és feladataik változása következtében – jól körülhatárolható csoportot alkottak a magyar társadalmon belül. E csoport prédikációi közül fogunk az alábbiakban néhányat megvizsgálni Kossuth Lajos szerepének értékelése szempontjából.¹⁶

Fentebb már utaltunk arra, hogy a késői jozefinizmus milyen elvárásokat támasztott a papsággal szemben. A forradalom a politikai irányzatok tekintetében változást hozott, hiszen a magyar közvélemény meghatározó része 1848 tavaszán a király mellett immár az újonnan megalakult kormány, illetve a polgári átalakulás melletti hűség kinyilvánítását is elvárta a lelkészektől. Kossuth neve 1848. március végén a prédikációkban rendszeresen felbukkant. Jelenlegi ismereteink szerint először Révész Bálint, a gyakorlati teológia professzora hozta kapcsolatba Mózes és Kossuth történelmi szerepét,¹⁷ a debreceni kollégium diáksága előtt 1848. március 22-én tartott beszédében. Ebben üdvözölte az osztrák abszolutista kormányzat bukását, majd megállapította, hogy hazánkban is „hosszas álmot aludt kínos sírjában, eleven-holtan a szabadság szelleme”. Ezt követően méltatta Kossuth Lajos történelmi szerepét: „S ím hazánk nemtője s nagy fia Kossuth fegyvertelen kezekkel megmozgatá a nagy követ, majd levevék azt dicső Nádorunkkal, s a feltámadt halottat jó királyunk visszaadá a nemzetnek!”¹⁸

Kossuth ebben az interpretációban (a valósághoz hasonlóan) kezdeményező szerepet játszik az események alakításában. De ekkor még a magyar politikai elit más tagjai is szerepet kapnak mellette, igaz, István nádor megjelenítését az eseményekben játszott valós szerepe mellett a hagyományok is indokolhatták. Ugyanakkor Kossuth számára mindenképpen társadalmi emelkedést jelentett, hogy személyét egy Habsburg főherceggel említik együtt, aki ráadásul Magyarország hagyományosan legfontosabb közjogi méltóságát is betöltötte. A halott, illetve a szabadság feltámasztása a hívők körében többek között Lázár föltámasztására emlékeztethette a hívőket, nyitva hagyva a lehetőséget Kossuth isteni attribútumokkal való felruházása előtt.¹⁹

Révész Bálint fentebb idézett beszédében még egyszer érintette Kossuth Lajos történelmi szerepét. Hallgatóságát a professzor a rend, a béke és a csend megőrzésére, majd a nemzetörségbe történő beiratkozásra szólította fel. Ezt követően kitért az átalakulás áldásainak taglalására, első helyen a sajtószabadságot, második helyen pedig a felelős kormány megalakulását említve. A felelős kormány kapcsán csak két személyre tért ki: Batthyány Lajos gróf miniszterelnökre és Kossuth Lajosra. Noha betartotta a hivatalos rangsort, így először a miniszterelnök szerepét méltatta, a pénzügyminiszterről valóságos himnuszt zengett, akinek tulajdonságai már-már transzcendentális jelleget öltöttek: „És te nemzetünk nemtője hazánk nagy fia Kossuth, kit egy idegen nép is oly lelkesedve, a tiszteletnek oly sok külső jeleivel fogadott –, te, ki nem csak az igazságnak apostola, de a szép, már jelenné vált jövőnek is jóslója valál –, te, ki az igazság küzdeleméről hol letiltatál, hol börtönbe hurcoltatál –, te, az igazság láncot emelt, s mégis tántoríthatatlan bajnoka –, te, kinek lelked gyűlpontja az igazságnak, fogvatkozást nem szenvedő napja a bölcsességnek, szíved élő forrása a nemes érzelmeknek, nyelved leghatalmasabb fegyvere az ékes szólásnak, te kinek kezeidbe tévé le Isten a mózesi csudatevő vesszőt nemzetünk vezérlésében, mit adjunk neked”.²⁰

¹⁶ Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. Fordította Pap Mária. Budapest, 2002. 102–107.

¹⁷ Révész Bálint (1816–1891) a Debreceni Református Kollégium professzora, 1848–49-ben nemzetőr tiszt. Gáborjáni Szabó 166.

¹⁸ Gáborjáni Szabó 63.

¹⁹ Jn 11, 38–44.

²⁰ Gáborjáni Szabó 65.

Itt Kossuth szerepe már határozottabban kiemelkedik környezetéből, ő az Isten által küldött szabadító, aki népét Mózeshez hasonlóan vezeti a Kánaán (a szabadság) felé. Tulajdonságai (megjósolja a jövőt, végtelenül bölcs stb.) a profétákra emlékeztetnek, legitimációja pedig Mózesével egyenértékű. A zsidó és a magyar nép szenvedéseinek és megszabadulásának párhuzama gyakran felmerült a lelkészek igehirdetésében. 1848. március végén, április elején arra is szükség volt, hogy a polgári átalakulás alaptörvényeit a lelkészek értelmezzék, a zömében írni, olvasni nem tudó paraszti lakosság számára érthetővé tegyék. Így Könyves Tóth Mihály debreceni református lelkész arra oktatta híveit 1848. március 26-án Debrecenben, hogy a szabad földbirtok nem azonos a birtokok egyenlő mértékű felosztásával, két héttel később pedig arra figyelmeztette hallgatóságát, hogy az egyenlőség polgári társadalomban csak törvény előtti egyenlőség lehet.²¹ Igehirdetése során félreérthetetlen célzást tett Kossuth politikai küzdelmeire. A zsidók egyiptomi fogsága kapcsán arról beszélt, „nem egyszer a tömlőbe elzárt, s ott a lángésznek tüzes kínjai között megedezett férfiakat a tömlőből szólítja elő a gondviselés, hogy vonják számadásra és ítélik el az önkény erőszakoskodó zsarnokait”.²²

Számos 1848. március 26-án elhangzott prédikációt ismerünk, ezek tartalmát érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. Pesten ezen a napon március 15-re emlékeztek, mint amely nap a magyar nemzet számára meghozta a szabadságot és az alkotmányos átalakulást. Sámuel Alajos katolikus belvárosi prépost-plébános a Nemzeti Múzeum lépcsőjén tartott beszédében főként „az alkotmányos királynak és a törvényes hatalomnak”, azaz a Batthyány-kormánynak történő engedelmeskedés fontosságát hangsúlyozta.²³ Március 15-e kapcsán arról sem feledkezett meg, hogy ama napon „a törvényes átalakulás élére kiállott lelkes honfiak mély belátással s megtörhetetlen kitűréssel felkarolták a nemzet százados kívánságait, azoknak rögtöni teljesítését a királyi trónnál sürgetendők”.²⁴

Szintén a böjt harmadik vasárnapján, azaz 1848. március 26-án prédikált Szarvason, az evangélikus templomban szlovák híveinek Placskó István lelkész.²⁵ Prédikációjának bevezetésében a bukott rendszert bírálta, amely az ember „Istentől kölcsönzött emberi jogait” nem engedte gyakorolni. Figyelemre méltó az is, hogy Placskó – hasonlóan Révész Bálinthoz – Mózes 2. könyvére alapozta mondanivalóját. Miután Mózes bemutatta a csodajeleket, a nép hitt és örült, hogy megemlékezett szenvedésükről, meghajoltak és arcra borultak.²⁶ A zsidó nép Mózes iránt tanúsított tiszteletét állította hallgatósága elé példaként a szarvasi evangélikus lelkész. Híveinek eszerint az Úrhoz kell fordulniuk és dicsőíteniük, s kérniük kell, hogy az átalakulás érdekében fáradozó „dicső emberek művét sikerrel koronázza. A népnek szabadságot nyerni, s azt megerősíteni nem könnyű dolog! Sok kíváncsít ahhoz. Tekintsünk Mózesre, mennyit állott az ki népe szabadságáért! Tekintsünk

²¹ Könyves Tóth Mihály (1809–1895) 1848/49-ben belvárosi lelkész Debrecenben, 1848-ban a debreceni nemzetőrséggel részt vett Arad ostromában. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerkesztette Ladányi Sándor. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Zoványi-Ladányi) 345.

²² Gáborjáni Szabó 83.; Könyves Tóth Mihály e két szónoklata megtalálható még: Hartörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) 1848/49-es gyűjtemény, 52/29., 52/41.

²³ Sámuel Alajos (1804–1856) pest-belvárosi esperes-plébános. Zakar Péter: „Hazám sorsa az én sorsom”. Az Esztergomi Érsekség 1848/49-ben. Szeged, 2003. (a továbbiakban: Zakar 2003.) 112.

²⁴ Egyházi szózat, melyet a museum lépcsőzetén tartott nemzeti háláünnep alkalmával 1848-iki március 26-án mondott, s közkívánatra kiadott Sámuel Alajos, a bold. Szűz Mária majki prépostja s belvárosi plébános. Pesten, 1848. 4.

²⁵ Placskó István (1806–1855) evangélikus lelkész, a Békés megyei 3. nemzetőrzászlóalj hadlelkésze a becskeréki táborozás során. Máté József: Megcselekedtük, amit megkötetelt a haza. (Utóirat 1848–49 szarvasi hőseiről.) Hely és dátum nélkül. (a továbbiakban: Máté) 63–64.

²⁶ Kiv. 4, 29–31.

Krisztusra mi rút halált szenvedett ki, ily lépésekért! Bizonyára azon uraknak kik most szabadságunkért oly erősen vívnak, míg azt a hazába és a nép közé egészen behozzák, sokat kell dolgozniok, és sok viszontagságot legyőzniök. Boldogok ők, de boldogok mi is ha az Isten jobbjá ezentúl is segítettü őket.”²⁷

Még abban az esetben is, ha Kossuth neve nem hangzott el szó szerint egy szentbeszédben, a kormány támogatását sürgető prédikációk a végrehajtó hatalom legnépszerűbb tagjának a tekintélyét is emelték, méghozzá egy olyan társadalmi réteg körében, ahol bőven akadt még meghódítani való lélek a szabadelvű politikai eszmék számára. Jó példa erre Molnár János székesfehérvár-belvárosi katolikus káplán 1848. március 26-án elhangzott beszéde a helybeli székesegyházban.²⁸ Ez a prédikáció felépítése szempontjából is az adott időszak tipikus szentbeszédének számít. A szónok ugyanis szinte elfejezte a rendelkezésre álló időt a teológiai, illetve az evilági kérdések tárgyalása során. Mondanivalóját az egység gondolata fogta össze. Beszédének első felében arról szólt, hogy az Isten országában egységre van szükség, a második felében pedig arra tért át, hogy Magyarországon az átalakulás során szintén az egység a legfontosabb, amelyet az új kormány határozott támogatásával érhetünk el. Molnár János szerint az adott pillanatban a rend és a béke fenntartása, nemzetünk dicsőségének megőrzése, továbbá a „jelen kormányunk iránti bizalom fenntartása” érdekében kell összefogni, egyesülni. „Százados óhajtása a magyarnak, hogy egész magyar legyen az ő kormánya: oh mert csak magyar értheti meg a magyar észnek gondolatát, mert csak magyar értheti meg a magyar szívnek nemes dobbanását! És íme, most magyar a mi kormányunk, bízunk azért benne!” – vonta le a végső következtetést a szónok.²⁹

Molnár Jánossal teljesen megegyező értelemben prédikált Magyar Ferenc, az egri líceum katolikus tanára 1848. március 25-én az egri főszékesegyházban.³⁰ Noha beszéde rendkívül egyházas volt, a vallásos tisztelet határait erőteljesen kiterjesztette. Többek között arra intette hallgatóságát, hogy a „nemesebb értelemben vett honszeretet erénye nem lehet egyéb, mint földünknek, alkotmányunknak, királyunknak, kormányunknak, előljáróinknak, polgártársainknak, nyelvünknek, nemzetiségünknek, vallásos tisztelete s hő szeretete”.³¹

Jelentős szerepet játszottak az egyházi személyek az 1848 tavaszán, nyarán elszórtan jelentkező parasztmozgalmak megfékezésében is. A szegényebb falusi és városi rétegek ugyanis a feudális járandóságok eltörlését gyakran összemosták az adófizetés teljes eltörlésével, helyenként a magántulajdon megszüntetésével. Ilyenkor a lelkesekre is komoly fel-

²⁷ Mikép viselje magát a nép, midőn az ország és jeles pártfogói, az emberi szabadság és jogok megszerzésével foglalatoskodnak? Templomi beszéd, melyet az 1848-ki országgyűlésen, Magyar Országunk kivívott, s a nép nagyörömeire először kihirdetett szabadság ünnepére böjt III. vasárnapján, avagy martius 26-kán a szarvasi evang. templomban tartott Placsko István ugyanazon egyház lekipásztora. Szarvas, 1848. 9.

²⁸ Molnár János (1816–1888) székesfehérvár-belvárosi káplán, 1848-ban nemzetőr, 1849 nyarán tábori lelkész a honvédségben. Zakar Péter: Molnár János Székesfehérvár-belvárosi káplán 1849–49-ben. In: Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerkesztette Hudi József-Tóth G. Péter. Veszprém, 1999. 221–233.

²⁹ Egyesülés, melyre a békés átalakulásunkért tartott hálaadó isteni tisztelet alkalmával egyházi beszédben polgár hallgatóit felkérte a székes-fejérvári székesegyházban 1848. évi martius 26. napján Molnár János, székesfejérvári belvárosi káplán. Székesfehérvár, 1848. 6.

³⁰ Magyar Ferenc (1809–1884) katolikus pap, 1845-től a természet- és közjog tanára az egri líceumban. Az 1849. június 7-én, az oroszok elleni keresztes háború kapcsán elmondott szentbeszéde szintén megjelent nyomtatásban. Kiss Péter: Az 1848–49-es események egri vonatkozású résztvevői. Eger, 1998. (a továbbiakban: Kiss) 100–102.

³¹ Egyházi szózat, melyet a magyar haza s nemzet békés átalakulásának örömnépe alkalmával az Egri Főegyházban mondott Magyar Ferencz 1848-dik mart. 25-én. Eger, d. n.[1848.] 5.

adatok vártak az átalakulás törvényeinek közérthető interpretációja terén. A soproni földművelők például egészen sajátosan adtak hangot elégedetlenségüknek. Piry Církék János ferences szerzetes naplója a következőképpen idézi fel a paraszti elégedetlenséget: „Sopronban a földművelők a város rétjét elfoglalták, ökreiket, nemzeti kokárdával ékesítvén, reá hajtották a város vetéseire, a nemzeti őrségtől a zászlót elragadták, s elöl vitték három dobostól kísértetve, úgy hajtották kokárdás ökreiket.”³² Ilyen esetekben a lelkészek kísérelték meg a paraszti tömegeket lecsendesíteni. Sopronban ezt a feladatot többek között Kolbenheyer Mór evangélikus lelkész látta el,³³ aki már 1848. március 26-án egy gyűjtő hangú beszédben állt ki a szólásszabadság és az átalakulás mellett, s ez a német nyelven elhangzott prédikáció később nyomtatásban is napvilágot látott.³⁴

A törvényesnek tekintett forradalom hatására ekkoriban még a konzervatív beállítottságú plébánosok szentbeszédei is a polgári átalakulás támogatására, illetve a honvédelem fontosságára hívták fel a hívek figyelmét. Mivel a honvédó harc néhány hónappal később valóban megkezdődött, s annak élére 1848 októberétől de jure is Kossuth került, így ezek a beszédek szintén az ő politikai presztízsét növelték. Jó példa erre az egyébként konzervatív beállítottságú katolikus makói alesperes-plébános, Makra Imre, aki 1848. április 30-án az alkotmányos polgár három fő kötelessége közé sorolta – az istenfélelem és a királytisztelet mellett – a haza védelmét is:³⁵ „Megemlítem-e, hogy a honszeretet e fölött minden jó polgártól megkívánja, miszerint a hazát fenyegető vész idejében hazájáért fegyvert fogjon, annak kül- s belső ellenségeivel elszánt hős lélekkel megküzdjen, a megtámadó ellenséget hazája szent határaitól visszaverje, a benső ellenség által a csendet, rendet, személy és vagyonbátorságot megháborítani, békés polgártársa tűzhelyét fölforgatni ne engedje.”³⁶ Makra Imre hívei számára a következő mindennapi imádságot javasolta: „Tartsd meg Isten a Királyt, / Védjed a magyar hazát, / Istápold Kormányunkat, / Áldj meg mindnyájunkat. / Amen.”³⁷

Érdekesen tükröződött a közhangulat Csernák József esztergomi címzetes kanonok, érsekújvári esperes-plébános szentbeszédében, amelyet 1848. március 30-án, a magyar szabadságért tartott ünnepi mise keretében hallhattak katolikus plébániájának hívei.³⁸ A város lakosai díszruhában, nemzeti színű zászlók alatt, a külső utcákból tizedek szerint, ének- szóval vonultak a templom előtti nagy piactérre, ahol felállították őket. A plébános itt méltatta a mennyei gondviselést, amely „hazánkat eredeti önállásába visszavezetvén”, azt egyúttal korszerű alkotmánnyal ajándékozta meg. Külön kiemelte a felelős kormány, a sajátságos szabadság, a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség jelentőségét. Noha különböző nyelveken beszélünk, „mindannyiunkat egy haza szült, gyöngéd tejével ápolt” – fűzte tovább gondolatait. Méltatta a rend megőrzésének és a keresztény hitnek a polgári társada-

³² Piry Církék János: Érsekújvári napló 1848/1849. Pozsony, [1998.] (a továbbiakban: Piry Církék) 37. Érdemes a naplóból még egy mondatot idézni: „Karner püspök Bécsből haza jövén, Mosonyban megállott, hol az óvári plebánostól megtiszteltetvén, ez látá, miként a püspökök is van kokárdája, örömeiben mondá: »Méltóságod nagy hazafi, mert kokárdát visel, mint a sopronyi ökrök.«”

³³ Kolbenheyer Mór (1810–1884) evangélikus lelkész. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. kötet. (a továbbiakban: Szinnyei) Budapest, 1891–1914. VI. kötet. 728–731.

³⁴ Ifj. Sarkady Sándor: Sopron 1848-ban – kronológia. Soproni Szemle, 1998/4. 408.; Tóth Imre: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékei a Soproni Múzeum gyűjteményében. Soproni Szemle, 1999/3. 292.

³⁵ Makra Imre (1799–?) Csanádi egyházmegyes római katolikus pap.

³⁶ Egyházi beszéd, melyet Ő császári királyi apostoli fölsége V. Ferdinánd dicső születésünnepe alkalmával a makói szentegyházban mondott Makra Imre alesperes makói plébános 1848-iki ápril 30-án. Szeged, 1848. (a továbbiakban: Makra) 6.

³⁷ Makra 7.

³⁸ Csernák József (1769–1871) érsekújvári esperes-plébános. Zakar 2003. 99.

lom megtartásában játszott szerepét, továbbá rámutatott a nemzetőrség helybeli megalakításának fontosságára is. Beszédét hálaadással zárta, ahol az Isten és a király után, megelőzve Batthyány Lajos gróf miniszterelnököt, továbbá három minisztert (Ésterházy Pál herceget, Széchenyi István grófot és Deák Ferencet), Kossuth Lajos érdemeit méltatta: „Hála a nagy férfiaknak, a derék hazafiaknak, kik csüggedetlen türelemmel hazájok boldogítását szomjazó kebelrel, habár tövises ösvényeken fáradozván, már ismét felindúlt hullámokkal küzdvén, haladni siettek, míg idején a nemzetek boldogságának kikötőjébe szerencsésen jutottak; azoknak nevei a magyar nemzet felelős miniszterei sorában fénylenek, minden kebel nyílik azonban a napi hősnek, Kossuth Lajosnak, ki királya és hazája iránti rendíthetetlen hűséggel virrasztott, míg erélyes működéssel fejedelmének áldását hontestvéreire bőkezűen elnyerte.”³⁹

A „virrasztó” Kossuth képe a keresztény hívőkben Jézusnak a hűséges intézőről mondtott példabeszédét idézte fel. „Mit gondoltok, ki a hű és okos szolga, akit ura a háznép fölé rendelt, hogy idején enni adjon nekik? – tette fel a kérdést Jézus, majd így válaszolt – Boldog az a szolga, ha ura megérkezésekor ebben a tevékenységben találja. Bizony mondom nektek: egész vagyona fölé rendeli őt.”⁴⁰

1848. április 2-án Dorozsmán, az egyházmegyei kormány rendeletére tartottak a békés átalakulás örömeire egyházi ünnepélyt, amelynek szónoka Szabó Richárd katolikus káplán, a radikális meggyőződésű papság tipikus képviselője volt.⁴¹ Ennek ellenére mondandója nem különbözött lényegesen a konzervatív Makra Imre fentebb már idézett prédikációjától. Megállapította, hogy az adott kor közszelleme a „polgári szerkezet” körül forog, s Magyarországon is ez a cél. Áldást kért a király és a nemzet élén álló politikusok fejére, majd a szó legnemesebb értelmében vett vallásosság gyakorlására buzdította híveit. A hit megtartása mellett a rend és a fennálló törvények tiszteletét, valamint a közcsend megőrzését és az adózás rendjének betartását kötötte hívei lelkére. A kötelességek között említette „a haza ’s belbátorság” védelmét is, ami az 1848 nyarán, illetve őszén bekövetkezett események tükrében szintén Kossuth tekintélyét emelte, hiszen ő állt a nemzetre rákényszerített szabadságharc élére. „Isten ne adja – figyelmeztette híveit Szabó Richárd –, de ha az események tengeréből oly napok merülnének fel, melyek a hazára nézve veszélyesek; ha az önérdek, s jogbitorlás, ha a nép s nemzetnek szabadságát ismét rabláncokra fűzni vágyó ármány emelkednék fel a régi rendszer romaiból, akkor a hazának a ti védő karaitokra leszen szüksége; akkor nektek a szántó vasat fegyverrel kell felcserélnetek.”⁴²

Az eddig ismertetett példákban úgy tűnhet, hogy a Kossuthot Mózeshez, vagy legalább is a prófétákhoz hasonlító prédikációk főként a református lelkészekre voltak jellemzők 1848 tavaszán. Ezt a megállapítást egyelőre kénytelenek vagyunk Debrecenre korlátozni. Egri Szabó Menyhért nagykőrösi református lelkésznek például egy, Mihó László kecskeméti református lelkésznek pedig két beszédét is ismerjük 1848 tavaszáról, de Kossuth

³⁹ Egyházi szózat, melyet szabadalmas Érsekújvár városának népéhez, a nemzet saját kormánnyal megajándékoztatása városi örömnünnepén martius hó 30-án 1848 évben emelt Csernák József Esztergomi címzetes kanonok, kerületi esperess plébános. Nyitra, [1848.] 13–14.

⁴⁰ Mt 24, 45–48.

⁴¹ Szabó Richárd (1820–1873) író, újságíró, katolikus pap, 1848-ban dorozsmai segédlelkész. 1849. március 13-tól a 16. (Károlyi) huszárezred tábori lelkésze. 1855-ben áttért a református hitre. Zakar Péter: Isten, Haza, Szabadság. Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész 1848–49-ben. In.: Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Szerkesztette Döbör András–Jancsák Csaba–Kiss Gábor Ferenc–Nagy Tamás–Zakar Péter. Szeged, 1999. 19–30.

⁴² Egyházi beszéd, melyet a békés átalakulás végett a váci egyházmegyei kormány által rendelt ’s Dorozsmán ápril 2-án megtartott egyházi ünnepély alkalmakor mondott Szabó Richard, helybeli káplán. Szeged, 1848. 15.

alakja egyikben sem játszott meghatározó szerepet.⁴³ 1848. március 26-án a nagykőrösi gyülekezet Pest megye felhívására tartott istentiszteletet a békés átalakulás örömeire. Beszédében a helybeli segédlelkész, Egri Szabó Menyhért örömmel üdvözölte „a szabadság arany idejé”-nek eljövételét, aminek jeleit az európai vér nélküli mozgalmakban, továbbá az országgyűlésen „édes nemzetünk lelkesbjeinek” törekvéseiben fedezte fel. Ezt követően elemezte a vallásszabadság és a polgári szabadság lényegét. Beszédében mindvégig érezhető a felvilágosodás és a liberalizmus hatása, amit sajátosan ötvözött a református hagyományokkal: „Polgárilag szabadnak lenni tehát annyit tesz – mondotta többek között –, mint embernek akár saját, akár családi, akár társasági külső vagy belső jólétére vonatkozó érdekeit oly tetszése szerinti úton eszközölhetni, melyen sem Istenét, sem önmagát, sem embertársát, sem a közálladalmat meg nem sérti, meg nem károsítja.”⁴⁴

Egri Szabó Menyhért nyomatékosan hangsúlyozta a felsőség iránti engedelmisség, illetve a nemzeti összefogás szükségességét. Nemes egyszerűséggel meg is átkozta azokat, akik a polgári átalakulást veszélyeztetnék: „Átok tehát – még egyszer mondom – átok arra, ki különösen ez átalakulási korszakban rendetlenkedni, meglevő, vagy ezután hozandó törvények ellenére, fejetlenkedni, s új vagy régi felsőség ellen pártot ütni merészkednék, személyi és jogi egyenlőségét polgártársa rontására, törvény előtti egyenlőségét törvény kiállítására használni nem szégyellné; átok, igen, és pedig nemzetünk átka!”⁴⁵

Kecskeméten 1848. április 9-én a népszerű református segédlelkész, Mihó László magyarázta a híveknek az átalakulás jelentőségét. Bevezetésként mitológiai események leírására alkalmas szöfordulatokkal ecsetelte azokat a nehézségeket, amelyeket a magyar szabadelvű ellenzéknek az utolsó rendi országgyűlésen le kellett győzni: „A zsarnok osztrák kormánnyal, e megcsontosult abszolutizmussal kelle nemzetünk csillagainak előbb megbirkózniok, e rémóriást kelle előbb porba tiporniok, hogy a nemzet, eredeti alkotmányos szabadsága haláltóra helyett újjászületésének dicső napját ünnepelhesse meg.”⁴⁶ Beszédének első felében az ünnep okáról, második részében pedig a tennivalókról szólt. Magyarország – mint kifejti –, elmaradott, másodrendű ország volt. A magyar nemzet „lelkes fiai” a nádor vezérletével elmentek Bécsbe és megnyerték az uralkodót a felelős kormányzat eszméjének. Ezt követően Mihó a pesti 12 pontot elemezte. A konkrét tennivalók közül a nemzetörökség megszervezésére, az előljárók iránti tisztelet és engedelmisség fontosságára, valamint a nemzeti összefogásra hívta fel hallgatói figyelmét.⁴⁷ Jellemző, hogy 1848. május 7-én elhangzott székfoglaló beszédében a protestáns lelkipásztorok szükséges attribútumának mondotta „a haladási korral eléhaladni kész lelkület”-et, illetve „a kor elv-eszméiveli teljes kibékülés s megbarátkozás”-t.⁴⁸

Az egyháziak azonban Kossuth természetfeletti tulajdonságokkal történő felruházásában ezúttal sem játszottak kezdeményező szerepet. Szokolai Hártó János viszont, aki Kecskemét történetét verses krónikában örököltette meg, 1848 tavaszán egy „magyar hiszek-

⁴³ Egri Szabó Menyhért (1818–1853) református lelkész. Színnyei XIII. kötet. 249.; Mihó László (1817–1855) református lelkész. Zoványi–Ladányi 404.

⁴⁴ Az idő jelét tudnunk kell és ismernünk, hogy használhassuk. Egyházi beszéd, melyet az 1847/8-diki országgyűlés lelkes közremunkálása következtében történt nemzeti békés átalakulás örömmünnepeén tartott a helvét vallástételt követő nagy körösi gyülekezet templomában, az 1848-dik évi Martius 26-án Egri Szabó Menyhért segéd-pap. Kecskemét, 1848. (a továbbiakban: E. Szabó) 12.

⁴⁵ E. Szabó 13.

⁴⁶ Egyházi beszéd, melyet Magyarhon szerencsés átalakulása emlékére tartott hálaünnepély alkalmával, a kecskeméti reformált hívek templomában, Ápril 9-dikén 1848. mondott Mihó László ref. segéd-lelkész. Kecskemét, 1848. (a továbbiakban: Mihó) 6.

⁴⁷ Mihó 10–16.

⁴⁸ Mihó László: Egyházi beszédek. Kecskemét, 1851. 4.

egy”-et írt Kossuth Lajoshoz, ami szép teljesítmény, figyelembe véve, hogy néhány hónappal korábban még ellene írt dalt.⁴⁹ Lássuk ezt a költeményt!

„Magyar meggyőződés!

Hiszek egy Kossuth mindenhatóságában, mint Magyar hon és Erdély újjáteremtőjében, ki fogantatott igazságban. Született Zemplénben, kínzatott Metternik (!) által, el is temetett Buda várában, harmad évre halottasságából feltámadott és felrándult Pozsonyba, onnan leszen elítélendő a bécsi eleven halottakat. Hiszünk Kossuthban mint felelős minisztériumban. A Magyarokban egységjökben, és örök életökben! Punctum.”⁵⁰

Ez az „alkotás” nem igényel különösebb kommentárt, hiszen Kossuth itt mint politikai megváltó, a magyar nép szabadságának isteni erővel rendelkező vezetője áll előttünk. Látjuk tehát, hogy már 1848 tavaszán voltak olyan polgárok, ha nem is lelkészek, akik Kossuthot a magyar nép politikai megváltójaként állították be. Ugyanakkor Debrecenben már több református lelkész párhuzamot vont Kossuth és Mózes történelmi szerepe között. Az elemzett szentbeszédek többsége ugyan nem emelte ki külön Kossuth szerepét, de a haza megvédésének, az előljárók iránti tiszteletnek a hangoztatása nagymértékben emelte a Batthyány-kormány legnépszerűbb tagjának a presztízsét.

E prédikációk politikai hatását csak akkor mérhetjük fel igazán, ha szembeállítjuk az ekkortájt elhangzott konzervatívabb hangvételű szentbeszédekkel, amelyekből, leszámítva a püspökök egyes megnyilatkozásait, viszonylag keveset ismerünk. Ezek egyikét nem sokkal a márciusi forradalmat követően az enciklopédikus műveltséggel bíró veszprémi szentszéki jegyző és egyúttal hittanár, Erdélyi Ferenc tartotta.⁵¹ Prédikációjában arra hívta fel hívei figyelmét, hogy Jézus nélkül nem lehet boldogabb egyetlen ország élete sem. Szemben a liberális felfogású lelkészekkel a szabadságot szigorúan és kizárólag a hagyományos teológiai összefüggésekben tárgyalta. Eszerint az az ember szabad, aki kényszerítés nélkül megteszi azt, amire teremtve van: az igaznak és a jónak a megismerését és az a szerinti cselekvést. A konzervatív teológia a tökéletes egyenlőséget a mennyországban látta megvalósíthatónak, a forradalmakat pedig mint a felsőség elleni lázadást elvetette. Erdélyi Ferenc ha óvatosan is, de utalt erre a felfogásra, amikor arról beszélt, hogy a világ bölcsessége fellázadt Isten és Jézus ellen. Ez az új irányzat más alapra akarja építeni az emberi társadalom életét, mint amelyet Jézus jelölt ki számára: „Jelszava a szabadság, melynek határait az ember ki nem mérheti; mely az atyai tekintélytől az úrnak fölkenntjei, a koronás fejedelemkéig minden hatalmat és tekintélyt aláásva, vagy egyenesen lerombolva, e romokra akarja egyesek és nemzetek életét átalakítani...”⁵² S hogy még világosabb legyen, kikre is gondolt, beszédének egy későbbi részében Franciaországot meg is nevezte, mint ahol ezek az anarchikus állapotok már bekövetkeztek.⁵³

Ugyanekkor a szabadelvű beállítottságú lelkészek szakítottak a forradalmakat elítélő konzervatív teológiai állásponttal. Rázga Pál pozsonyi evangélikus lelkész például örömmel

⁴⁹ „Hitvány tacsók!” – fakadt ki Hornyik János kecskeméti lakos a szerző pálfordulása kapcsán. Iványosi-Szabó Tibor: Kecskemét 1848/49-ben. Kecskemét, 1990. (a továbbiakban: Iványosi-Szabó) 37.

⁵⁰ Iványosi-Szabó 36.

⁵¹ Erdélyi Ferenc (1821–1888) veszprémi egyházmegyes római katolikus lelkész, 1849. január 8-tól püspöki titkár. Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai. München, 1987. 380–381.

⁵² A szabadság, egyenlőség és testvériség csak Jézussal és Jézus értelmében boldogít. Egyházi beszédben húsvét másnapján fejtegette Erdélyi Ferenc püspöki lyceumi hittanár és szentszéki jegyző. Veszprém, 1848. (a továbbiakban: Erdélyi) 14.

⁵³ Erdélyi 16.

üdvözölte a tavasz folyamán az 1848-as európai forradalmakat.⁵⁴ „Három szó járja be a világot... – hangoztatta egyik prédikációjában – igen, ismeritek az egyenlőség, testvériség és szabadság igéinek szent csengését, amelyeknek ítélete oly eldöntő hazánk jelene és jövője, egy új, jobb korszak, a népek és uralkodók jutalma szempontjából.”⁵⁵ Ő az 1848-as forradalmakban nem hogy a kereszténységre veszélyes folyamatot látott volna, hanem ellenkezőleg, az evangéliumi testvériség leghatékonyabb terjesztőiként üdvözölte a változásokat. A konzervatív teológusokkal szemben, akik – mint fentebb már láttuk – a forradalmak alatt Isten és ember elleni vétet, lázadást és gyilkolást értettek, Rázga a forradalmat önmagában erkölcsileg semlegesnek látta, amelyet célja, illetve megvalósulásának módja alapján kell megítélni. Ha a forradalom által egy elnyomott nép a „jogait törekszik kivívni, ha jelszava egyenlőség, testvériség, szabadság, ha tiszteli a vagyonbátorságot és a vagyon szentségét, az ily forradalom Isten és ember előtt igazságos, s így tőle félnünk nem lehet, nem kell” – olvashatjuk többek között 1848-ban kelt jegyzeteiben.⁵⁶ Egy új teológia homályos körvonalai ezek, amely teológia a társadalmi változásoktól nem zárkózik el olyan méreven, mint azt elődei tették.

A társadalomban bekövetkezett változások, amint azt a fentebb idézett prédikációk többsége is demonsztrálja, a magyarországi egyháziak körében is követőkre találtak. Sokan titokban irodalmi tevékenységet folytattak, vagy éppen magyarosították nevüket, mások az egyházfegyelmi előírások lazítását követelték. Előfordult, hogy Erdélyben egy református lelkész felavatását azért kellett elhalasztani, mert külföldi tanulmányútjáról hazatérve „szemtelen kérdéseket” tett fel a generális szinódus elnökének. E réteg képviselői prédikációik, illetve elmélgései jelentős részét a korabeli politikai események kommentálására használták fel, méghozzá felekezeti szempontoktól teljesen mentesen. Történelemszemléletükből teljesen hiányzott az egyháziakra általánosan jellemző metahistorikus és metapolitikus gondolat- és meggyőződésrendszer. Számukra a szabadság nem a vallásosan interpretált gonosztól való szabadság, hanem a politikai szabadságok összessége, amely politikai szabadságok forrását a keresztény hagyományban fedezték fel.⁵⁷

Hasonlóságokat fedezhetünk fel teológiai nézeteikben is. Elvetették a hitvallások tekintélyét, a dogmatikai és egyházi hagyományokat pedig csak akkor tartották irányadónak, ha azok a legújabb tudományos eredményekkel és a „korszellemmel” összeegyeztethetőek voltak. A politikai liberalizmussal a tekintélyek elvetése, a hit és lelkiismereti kényszer kiküszöbölésére való törekvés kötötte össze őket. A kereszténység „dogmátlánítására” törekedtek, végső céljuk pedig a hit és értelem ellentéteinek kiküszöbölése volt. Mindebből nem csak az adott közösség belső életének demokratizálására tett kísérletek következtek, hanem például a szertartások számának csökkentése, racionalizálása, érthetővé tétele. A korabeli uralkodó filozófiai elgondolások szerint szétválasztották a külsőt és a belsőt, megpróbálva elkülöníteni a lényegest a lényegtelenről, a vallás magját az évszázadok során rárakódott rétegektől. Az isteni kinyilatkoztatást a Szentírásón túlmenően a természetben és a történelemben is felismerni vélték. A liberalizmus elveinek megfelelően hittek az emberiség, a vallás és a kultúra folytonos fejlődésében, és ennek érdekében maguk is igyekeztek mindent megtenni. Amint Hegel abszolút szelleme önmagára ismert és reflektált a fejlődés bizonyos pontján, úgy ők is a fejlődés bizonyítékát vélték felfedezni a forradalomban és az azt követően kiépülő liberális államban. A magyar szabadságharcban aktív szerepet vállalt

⁵⁴ Rázga Pál (1798–1849) pozsonyi evangélikus lelkész, a szabadságharcban játszott szerepéért halálra ítélték és kivégezték. Kertész Botond: *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben.* Budapest, 2002. (a továbbiakban: Kertész) 160–161.

⁵⁵ HL Absz. ir., Pozsonyi cs. kir. hadbíróság 1849–2/433/b. fol. 390.

⁵⁶ HL Absz. ir., Pozsonyi cs. kir. hadbíróság 1849–2/433/b. fol. 409.

⁵⁷ A „szemtelen kérdéseket” Sükösd Sámuel (1816–1849) későbbi református lelkész tette fel. Zakar Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben.* (METEM könyvek 23.) Budapest, 1999. (A továbbiakban: Zakar 1999.) 154.

relatív nagyszámú egyházi résztvevőt elsősorban ez motiválta. A fegyveres harc kitörése után több százan jelentkeztek a hadseregbe, fegyveres szolgálatot, illetve tábori lelkészi állást vállalva a szabadságharcban, de közülük kerültek ki azok is, akik egyházközségeikben Kossuth és Mózes történelmi szerepének hasonlóságáról prédikáltak.⁵⁸

A nemzetőrség, illetve a honvédség megszervezése, majd a délvidéki kisháború kirobbanása újabb feladatokat rótt a magyarországi lelkészekre is. A zászlószentelések során ritkán említették Kossuthot név szerint. Gyakoriak voltak viszont a magyar nép ősi történelmére és vitézségére történő utalások. Az alakulatokat többnyire a haza, a király, nemzet, és a „hervadhatlanul” kivívott szabadság védelmére buzdították az egyházi szónokok, amint azt például Hoffmann János kecskeméti római katolikus alesperes-plébános is tette 1848. július 16-án, a helybeli nemzetőrség zászlószentelése során elmondott beszédében.⁵⁹ Horváth Pius piarista szerzetesnek, a pápai nemzetőrök tábori lelkészének 1848. július végéről, illetve augusztus elejéről három prédikációját is ismerjük, amelyeket a Dráva mentén összevont nemzetőröknek tartott, de a szabadelvű meggyőződéséről ismert pap Kossuthot egyszer sem nevesítette.⁶⁰ Igaz, ebből az időszakból fennmaradt egy imádsága, amelyben a zsidó nép példájára hivatkozva kérte az Istent, oltalmazza meg a magyar katonákat, illetve nemzetőröket a bajtól: „Úristen! Ki Izrael fiait száraz lábbal vezettet át a tengeren, s Ábrahámot egész utazásában sértetlenül megőrizted: kérünk téged Uram, hogy bennünk szolgálóidat is mególtalmazni méltóztassál” – imádkozta többek között a magyar táborban.⁶¹ Figyelemre méltó az is, amint Sellyén, a drávai őrvonalon 1848 júliusában Löw Lipót rabbi felhívja a nemzetőrök és katonák figyelmét arra, hogy „valamint Isten a tűz közepéből meghívta Mózeszt”, úgy hívta meg a sellyei táborban szolgálatot teljesítő katonákat „a haza emésztő lángok közepéből”.⁶²

A magyar minisztérium melletti kiállítás 1848 nyarán nem volt mindenütt veszélytelen vállalkozás. A délvidéki szerb felkelők ellen harcoló csapatoknak 1848. augusztus 21-én ünnepi misét mondott a híveit a táborba elkísérő Sisvay Márton egri plébános.⁶³ Amint egyik katolikus pap társa, Eperjessy Ferenc puszta-monostori plébános, aki szintén jelen

⁵⁸ Hardtwig 79–108.

⁵⁹ Egyházi beszéd, melyet a kecskeméti nemzeti őrsereg hadi-zászlóinak felszentelése alkalmakor mondott, és közóhajtásra kinyomatott Hoffmann János, Dornani B. Sz. Mária prépostja, a kecskeméti egyházkerület al-esperese, kecskeméti plébános, a Váczi Sz. Szék ülnöke, a nemzeti elemi tanodák felügyelője, és a helybeli fő elemi tanoda igazgatója. Kecskemét, 1848. 1–7.; Hoffmann János (1795–1854) váci egyházmegyes római katolikus pap. A Váci egyházmegye történeti névtára. Második rész: A papság életrajzai. Vác, 1917. 769.

⁶⁰ Horváth Pius Sch. P. (1819–1901) az első magyar nyelvű földrajzkönyv szerzője volt. A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997. Léh István adatgyűjtését sajtó alá rendezte Koltai András. Budapest, 1998. 160–161.

⁶¹ A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. (a továbbiakban: MPRL.) For. 0-4. V 73/10.

⁶² Löw Lipót beszédei. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hídvégi Máté. H. n., 1999. (a továbbiakban: Löw) 60. Löw Lipót (1811–1875) pápai rabbi. Löw 215–232.

⁶³ Sisvay Márton (1808–1853) egri plébános, a Heves megyei nemzetőrség 1-ső zászlóaljának tábori lelkésze volt. Kiss 118–119.; 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta P. Kovács Melinda–Kozma György–Bertalan Szabó Jolán. Eger, 1999. 78.; Sisvay Mártont Szemere Bertalan a későbbiekben az egri egyházmegye legjelesebb papjai között említette az OHB-nak címzett egyik jelentésében. Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Gróf Batthyány Lajos, Görgei Artúr, Kossuth Lajos. Okmánytár. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, az Okmánytárat, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította Hermann Róbert és Pelyach István. Budapest, 1990. 335.

volt a táborban,⁶⁴ naplójában feljegyezte, „az illető lelkész úr a mai viszonyokból alkalmat vett, szónoki ecsetével – mint hallottam –, István Nádor és mindenesetre egy nagy király környezetébe illő derék minisztériumunkat is felemlíteni, s ezzel kapcsolatban festeni a nagy királyt. Ösmerve Sisvay barátom kitűnő tehetségét – folytatta a krónikás gondolatmenetét –, fel kell tennem, habár nem hallottam is a szónoklatot, hogy igen is művészileg lehetett alakítva a gruppirozás és viszonyítás. Elég az, hogy egy bizonyos H–ger,⁶⁵ különben is igen szájas kapitány úr, bizonyos észrevételt tett az István körébe állított magyar felelős miniszteri csoportozatra. Az igaz, hogy Szent István és magyar felelős minisztérium, ha a viszonyítás irányát és szellemét mellőzzük, egy rajzban meglehetősen anakronizmus is annak, ki a dolgot helyesen érteni nem akarja, de oly bunkós vagy inkább golyós kritikát még sem érdemlett, *‘hogy a Magyar Minisztériumot itt Sisvay ne igen emlegetse, mert könnyen lelővöm’*. Megjegyzendő, hogy ezt így egy őrseregi legény hallotta és referálta. És ebből lőn tűz és pattogás. És méltán, mert a Magyar Minisztériumot magyar táborban említeni nem látom, miként lehetne oly ultra statáriális eljárást érdemlő halálos bűn? Kapitány úr – nem tudni, villámhárítoul, vagy mert valóban úgy szólt –, akként módosítja szavait: *‘hogy nem ő akarja lelőni’* (Sisvayt), hanem *‘találkozhatik köztük, aki lelővi’*.”⁶⁶

1848 szeptemberében Magyarországon tovább nőtt a politikai feszültség. A Batthyány-kormány lemondása, a szerb lázadás elfojtására tett sikertelen kísérletek, az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) megalakulása, Josip Jellačić horvát bán támadása arra utalt, hogy az országot irányító szabadelvű politikusi gárda válaszút elé került: visszalép, vagy továbbra is vállalja a fegyveres küzdelmet a polgári átalakulás védelmében? Kossuth Lajos szeptember elején még mindent megtett egy esetleges békés megoldás érdekében, szeptember közepén azonban már a lakosság mozgósítását tartotta a legfontosabb feladatnak az országba betört Jellačić ellen.⁶⁷ Kérdés persze, hogy Kossuth maga nem járult-e hozzá a személyét Mózzessel azonosító képek elterjedéséhez. Adataink ugyanis azt erősítik, hogy nem teljesen spontán folyamatról volt szó. 1848. szeptember 18-án ugyanis Kossuth, immáron az OHB tagjaként, két cikket is írt a Kossuth Hírlapjába. Az egyikben részletesen beszámolt miniszteri munkájáról, s elemezte a magyarországi politikai válságot, majd végül fegyverbe hívta a lakosságot. A másik írás az országba betörő Jellačić ellen szólította fegyverbe az ország népét. Ebben a kiáltványában olvashatjuk a következő mondatokat is:

„Először győzni, azután leszámolni, ez a feladat.

Fegyverre tehát, aki férfiú!

Az asszonyok pedig Veszprém és Fejérvár között ássanak egy irtózatossírt, melybe vagy a magyar nevet, magyar becsületet, a magyar nemzetet – vagy ellenségeinket eltemessük; s melyen vagy a magyar nép szégyen oszlopa állandó ily felírással: *‘így bünteti isten a gyávaságot’* vagy állandó a szabadság örökzöld fája, melynek lombjai közül isten szava szól, mint szólt Mózzeshöz az égő csipkebokorból: *‘A hely, melyen állasz, szent, így jutalmazom a bátorságot! Szabadság, dicsőség, jólét és boldogság a magyarnak.’*”⁶⁸

A kossuthi kép nem csak azért megrázó, mert feltűnik benne a nemzethalál Herder óta gyakran megénekelte víziója, hanem azért is, mert a megjelenített alternatíva egyúttal transzcendálja a magyarság küzdelmét. A zsidó–magyar párhuzam azért is találó, mert az

⁶⁴ Eperjesy Ferenc (1814–1890) egri egyházmegyei római katolikus lelkész, pusztamonostori plébános.

⁶⁵ Hertzinger; ennek is szájában volt a szíve. (Eperjesy jegyzete) Hertzinger Ferenc (1808–1866) cs. kir. főszázados a 32. Esterházyi gyalogezred 3. zászlóaljánál teljesített szolgálatot. Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 718.

⁶⁶ „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Közreadja: Zakar Péter. Szeged, 2001. (a továbbiakban: Zakar 2001.) 38.

⁶⁷ Szabad György: Kossuth irányadása. Budapest, 2002. 143–149.

⁶⁸ Kossuth Lajos Összes Munkái. XII. kötet. Sajtó alá rendezte Sinkovics István. Budapest, 1957. 975.

idézett jelenet az egyiptomi szabadulás bevezető jelenete, s a kortársak számára szeptember közepén már világossá vált, hogy a következő hónapokban Magyarországon is a fegyvereké lesz a döntő szó. Isten akkor, amikor megjelent Mózesnek az égő csipkebokorban, tudtára adta, hogy látta Egyiptomban élő népe nyomorúságát, hallotta panaszeit és ismerte szenvedéseit. Azért szállt le, hogy népét kiszabadítsa a szolgaságból, és egy tejjel-mézrel folyó országba vezesse.⁶⁹ A magyarság ügye – az analógia logikája szerint – igaz ügy, mivel a magyarságot is szorongatják, a magyarságnak hivatása van: a liberális eszmék és a haladás védelme, s a harc végén a magyarok győzni fognak. A harc szükségességének alátámasztására szolgál az ellentét is, amely a végletekig fokozza a döntésből fakadó következményeket. Az ellentét tehát ebben a helyzetben a fokozás eszköze, hiszen a cél annak bebizonyítása, hogy nincs reális választási lehetőség, a harcot mindenképpen vállalni kell. Az égő csipkebokor szerepét Kossuthnál „a szabadság örökzöld fája” veszi át, ami jelzi, hogy a felhívás szerzője számára a szabadság rendelkezik mindazokkal az attribútumokkal, amilyenekkel Mózes számára az Úr. A párhuzam egyetlen rövid szövegrészre támaszkodik: Miután az Úr megszólította Mózes, valóban így szólt hozzá: „Ne közelíts! Vedd le sarudat lábadról, mert a hely, ahol állasz, szent föld.”⁷⁰ Ezen túl azonban már Kossuth alakítja a képet, akinek biblikus műveltsége – hasonlóan a kortársakhoz – lényegesen magasabb szinten állt, mint a ma élő átlagembereké. Kevésbé köztudott, hogy Kossuth a reformkorban már ismert politikusként is részt vett az evangélikus egyház közéletében. Tagja volt a bányakerületi és az egyetemes közgyűlésnek is.⁷¹ Figyelembe véve, hogy az ország lakossága szinte kivétel nélkül értette a Kossuth által alkalmazott biblikus hasonlatokat, amelyek részletes feldolgozása még várat magára, ebben az esetben arra hívjuk föl a figyelmet, hogy Kossuth képében az Isten mintegy új választott népet vesz maga mellé, s e nép feladata a szabadság kiküzdése itt, a Kárpát-medencében. A magyar liberalizmus sajátos hivatástudatának egyik megfogalmazása ez, amelyet a korábban már idézett Löw Lipót rabbi Sellyén tartott beszédében így fogalmazott meg: „A magyar nemzeté pedig a dicsőség, minélfogva mint egy Cherub villámló karddal őrt állott, s most is őrt áll, hogy az európai művelődés paradicsomát a barbárok dühös berohanása ellen megóvtalmazza.”⁷²

A fegyveres harc kiterjedésének időszakában ismét Debrecenből van adatunk Kossuth személyének vallásos jellegű felmagasztalására. Könyves Tóth Mihály debreceni református lelkész 1848. október 1-jén az Alföldi Hírlapban szólította fegyverbe az Alföld magyarságát. Felhívását az alábbi módon zárta: „Éljen Kossuth! Magyarország üldözött idvezítője! Eljen a magyar nemzet!”⁷³ Kossuth neve – a valóságos történelmi helyzetnek megfelelően – egyre inkább a szabadságharc szimbólumává vált. A szabadságharc ügye a kortársak számára gyakran „Kossuth ügye” volt. Jó példa erre Gál Tádé csúzi római katolikus plébános esete, aki több paptársához hasonlóan nem olvasta fel Windisch-Grätz kiáltványait,⁷⁴ s amikor 1849. február 25-én a plébániájához tartozó filiájában még mindig a magyar kormány rendeleteit népszerűsítette, és arról prédikált, hogy hívei tartsanak ki, mert „Kossuth ügye győzni fog”, letartóztatták a császári hatóságok. Két év vasban eltöltendő várfogsággal bűnhődött politikai felfogása miatt.⁷⁵

1849 telén már a császári érzelmű papság is aktivizálódott, hiszen sokak számára világossá vált, hogy véget ért a forradalom „törvényes” korszaka. Nyitra vidékén olyan imádságot terjesztettek, amelynek elmondása és terjesztése nagy bajtól mentheti meg a buzgó

⁶⁹ Kiv. 3,7–8.

⁷⁰ Kiv. 3,5.

⁷¹ Kertész 146.

⁷² Löw 64.

⁷³ Alföldi Hírlap, 1848. október 1. 105.

⁷⁴ Piry Církék 109–110.; Gál (Gaal) Tádé (1800–1852) római katolikus esztergomi egyházmegyes pap. Zakar 2003. 102.

⁷⁵ HL. Absz. ir., Pesti cs. kir. hadbíróság 1849–2/220. 125–126. fol..

hívót, ugyanakkor az imádság Ferenc Józsefet törvényes királynak nevezte, megkönnyítve ezáltal a trónváltás elismertetését a hívők körében.⁷⁶

A következő két Kossuth értékelése szempontjából figyelemre méltó prédikáció Bardocz János erdélyi egyházmegyes római katolikus paptól származik. Bardocz Jánost már októberben el akarták távolítani Gyulafehérvárról a császári érzelmű tisztek, majd amikor ez nem sikerült, azzal fenyegetőztek, hogy megölik.⁷⁷ Az ostromállapot kihirdetését követően elmenekült és Debrecenben húzta meg magát, ahol súlyosan összetűzött Molnár Péter helybeli plébánossal, aki, miután Bardocz nem tudta igazolni papi mivoltát, megtagadta a templom átengedését hazafias beszéd megtartása céljából.⁷⁸ Bardocz 1849 februárjában tért vissza Erdélybe, és feltehetően ezt megelőzően hangzott el „polgári szózat”-a, amelyben Windisch-Grätz, „teljes hatalmú hóhér”-nak a pusztításait ecsetelte, és mindenkét fegyverbe szólított a betörő ellenséggel szemben. Kossuthról megállapította, hogy miként a magyar nemzet Mária Terézia vagy Napóleon idejében, úgy Kossuth is az 1848-as forradalmak közepette hűséges volt fejedelméhez. Kossuth – a szónok szerint – kezeségül szolgál ügyünk szerencsés jövődjéről. Ezért felszólította hallgatóságát, hogy imáinak fő ágazata legyen a Kossuth Lajosért történő könyörgés, „mert ha Kossuth élni fog, élni fogunk mi is”.⁷⁹

Számunkra érdekesebb a (kolozsvári?) városháza erkélyéről 1849. március 25-én elmondott beszéde, amely határozott köztársasági irányvonallal tűnik ki a korabeli egyházi beszédek közül. A szónok két fő óhaja ekkoriban a hazaáruló főpapok leváltása és hazafikkal történő felváltása, illetve a magyar köztársaság mielőbbi kikiáltása volt.⁸⁰ Vagy szabad nép leszünk, vagy rabbá válunk, de akkor Isten a magyart is kérdőre vonja: mit tett saját védelmére? Bardocz itt továbbfejleszti a zsidó–magyar történelmi párhuzam gondolatát, majd ezt Kossuthra is kiterjeszti. Ha a magyar nép megtámadott birtokában jelenik meg Isten előtt, az Úr így fog szólni: „én az Ószövetségben választottam volt magamnak egy népet, melyet századokon keresztül áldásaimmal halmoztam el. Ezen nép később eltávozott tőlem; mi okból az Újszövetségben egy más nemzetet, a magyart fogadtam helyette különös kegyelmembe”. Amint a tévelygő zsidósághoz is küldött Isten az Ószövetség végén egy Megváltót, „úgy ezen újszövetségi választott népemhez is küldöttem, a Kossuth Lajos személyében egy polgári megváltót”.⁸¹ Mondanunk sem kell, hogy ezen, a katolikus hitigazságokkal a legtávolabbi viszonyban sem lévő felfogás végső következtetése: a zsidó nép nem engedelmeskedett Megváltójának, ezért elpusztult, a magyar engedelmeskedett, azért nem fog elpusztulni.⁸² Mint láttuk, néhány hónappal Podmaniczky Frigyes botrányt kavarázó szónoklatát követően immáron egyházi személyek is hangoztatták mind a Mózes–Kossuth, mind pedig a Jézus Krisztus–Kossuth párhuzamot.

⁷⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten (a továbbiakban: ÖStA KA AFA) Kt. 1883. IV. Armeekorps unter Wohlgemuth, später Lichtenstein 1849-6-32c. (Erre az imádságra Hermann Róbert hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.)

⁷⁷ Sávai János: Zsinat és forradalom. Szeged, 1999. (a továbbiakban: Sávai) 507–511.; Bardocz János (1821–?) erdélyi egyházmegyes római katolikus pap. Sávai 659–660.

⁷⁸ A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849 január-május. Szerkesztette Szabó István. Debrecen, 1948. 374.

⁷⁹ Bardocz János: Polgári szózat a néphez. Nagyvárad, 1849. 16.

⁸⁰ A hazaáruló főpapok leváltásával kapcsolatban megjegyezzük, hogy erdélyi liberális értelmiségiek Bardocz Jánost szívesen látták volna valamely püspöki, sőt akár a primási székben is. László Elek: Egy gyulafehérvári polgárnak naplója az 1848/9. évi forradalom alatt. Sajtó alá rendezte Sávai János. Szeged, 1998. 166–167.

⁸¹ Bardocz Jánosnak Folyó évi martius 25. a városház erkélyéről tartott BESZÉDE. Kolozsvár, d.n. [1849.] (a továbbiakban: Bardocz) 10.

⁸² Bardocz 11.; Bardocz egyébként a szabadságharc leveréséig hú maradt önmagához, és két hasonló felfogású társával még Kovács Miklós erdélyi püspököt is „megfosztotta” méltóságától. Sávai 628–630.

Mielőtt azonban kizárólag Kossuthoz kötnénk a megváltói szerepre formált igényt, emlékeztetnünk kell a szerénységgel éppen nem vádolható Perczel Mór tábornokra, aki az emigrációban kifejezetten magának követelte azt.⁸³ Mednyánszky Sándor, Klapka György egyik ágenese, 1852. június 7-én kelt levelében óvta Klapkát a Perczellel való kibéküléstől, indoklásként pedig felidézte annak 1848–49-es szerepéről vallott nézeteit: „Minden nemzetnek megadja Isten a maga prófétáját, ki a nemzet jövőjét megjósolja, és az eszközöket kijelöli, ha a próféta meg nem hallgattatik, a nemzetnek el kell veszni. A magyar nemzetnek küldött próféta én vagyok, én jósltam; nem hallgattak reám, s a nemzet elbukott.” Mednyánszky még annyit fűzött Perczel nyilatkozatához, hogy annak, ha eddig volt is esze, „az már mind kigőzölgött”.⁸⁴

Az 1849-ben rendezett március 15-i ünnepségek kapcsán is fel-felbukkant Kossuth neve, különösen azért, mert az ünnep kiváló alkalmat szolgáltatott arra, hogy a szónokok felidézzék az elmúlt egy év tapasztalatait. Szabados József csanádi egyházmegyes pap, akinek két szentbeszédére is ki fogunk térni, 1849. március 15-én valóságos történelemórát tartott prédikációja során Szegeden, a Mars téren. A szónok végső következtetése az volt, hogy a szabadságért lelkesen folytatni kell a küzdelmet: Kossuth nevét ugyan nem említette, de világosan utalt meghatározó szerepére, amikor Jellačić támadásával kellett az országnak szembenéznie. Ráadásul Kossuth fellépését a szónok finoman az isteni gondviseléssel hozta összefüggésbe: „Voltak, kik bizonyosnak hitték ekkor a nemzet bukását, de az Isten nem hagyta el hű magyar népét. Hazánk első fia, szabadságunk első apostola felszóval, s átkot, Isten rettentő átkát mondja a magyarra, ha hazáját védeni föl nem kel –, szava átdörög a hazán, behat a szívekbe, s mint felkorbácsolja a szélvész a tenger hullámain: úgy veri fel szendergéséből a mesterségesen elaltatott népet...”⁸⁵ A sors iróniája, hogy ezen a napon az Osztrák Császárság örökös tartományaiban is ünnepeltek. Birodalom szerte „Te Deum”-okat tartottak abból az alkalomból, hogy Ferenc József alkotmánnyal ruházta fel Ausztriát.⁸⁶

A Habsburg-ház trónfosztása, illetve a függetlenség kikiáltása még tovább erősítette Kossuth mózesi szerepének hangsúlyozását. Lázár Miklós debreceni római katolikus káplán 1849. április 29-én, a függetlenség kihirdetésének debreceni ünnepén arról prédikált, miszerint a Megváltó megígérte, hogy híveinek szomorúsága örömmé változik, s íme négy hónap alatt e szavak beteljesedtek. Elemezte a siker okait, a hazaszeretetet, a szabadság, testvériség, egyenlőség szeretetét, amelyet megítélése szerint Jézus is hirdetett. Utalt az egyetértés, a közjó megszívlelésére, majd rátért a legalapvetőbb okra, Isten kegyelmére: „Isten adott nekünk egy embert – mondotta többek között –, akinek hazaszeretettel átitatott szavai felébresztették évszázados szendergéseiből a nemzetet, aki Mózesként védte népét ellenségeitől.”⁸⁷ Hasonló fordulattal élt a Szatmári Református Egyházmegye trónfosztást üdvözlő nyilatkozata is. Eszerint népünk reménytelve tekint „Kossuth Lajos úrra, mint népünk Mózesére”, aki a háborúkon keresztül a népszabadság biztos partjára vezette a ma-

⁸³ Perczel Mór (1811–1899) honvéd tábornok. Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. (Harmadik, átdolgozott, javított kiadás.) Budapest, 2000. 182–184.

⁸⁴ Mednyánszky Sándor – Klapka Györgynek, 1852. június 7. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MÖL) R 295. 22. tétel, név szerint.

⁸⁵ Egyházi beszéd, melyet 1849-ik évi mártius 15-én midőn új alkotmányunk évünnepe tartaték, Szegeden a Marstéren mondott Szabados József, Csanád egyházmegyei áldozár, s a temesvári főtanodában bölcsészettanár. Szeged, 1849. 9–10.

⁸⁶ ÖStA KA AFA Kt. 3287. Akten des Generalkommando in Lemberg, 12. Armeekorps Präsidiale 1849:308. (Erre az iratra Hermann Róbert hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.)

⁸⁷ HL 1848/49-es gyűjtemény, 24/500/a. Német nyelvű másolat.

gyart. Baló Benjamin református lelkész is „a mi magyar Mózesünk, Kossuth Lajos” szerepét méltatta, akinek vezetésével megtörtént az ország függetlenségének kinyilvánítása.⁸⁸

Radikális hangot ütött meg prédikációjában Kovrik Artúr (békés)szentandrási római katolikus segédlelkész is, amikor plébániáján 1849. május 6-án megünnepelték a függetlenség kinyilvánítását.⁸⁹ A szónok már 1848 júliusában a nemzetőrséggel együtt részt vett a szerb felkelők elleni harcokban, majd hazatérve számos, a császári ház szemszögéből nézve lázító beszédet tartott.⁹⁰ Szentandrás község elöljárói maguk is nagyon kedvelték a fiatal papot, s 1849. május 17-én így foglalták össze a forradalom és szabadságharc alatt kifejtett tevékenységét: „Mit tett, mit mondott ő 14 holnapok alatt, mind elő nem sorolhatjuk, de felemlítünk egynémelyeket: előre bocsátván, hogy ő mint pap, papi hivatalának hűn s igazán megfelelt. A törvényeket a nép előtt felolvasta s megmagyarázta, felolvasásokat tartott templom előtt, s a községházánál magyarázatokkal kérte s intette sikerrel, hogy a békét fenntartsák, és a törvényes rendet. A község részéről a megyei bizottmánynál küldött vala. A nemzetőrséget életbe léptetni az által is nagyon segítette, hogy magát először is béíratta, s később mint főhadnagy egy holnapig Torontálban szolgált is. A zsidók elleni célzásba vett kitérőseket népgyűléseken, s főképp a templomban tartott beszédeknek hatására által elfojtá. Az újoncoszást egész erejével előmozdította, s oly dús eredménnyel, hogy Szentandrás utolsó emberig lerőttá Hazája iránti tartozását e tekintetbe.

A megye főispányától⁹¹ levél által felszólíttatván mozgó csapat kiállítására: ezen tisztben erélyesen és teljes sikerrel eljár, annyira, hogy Szentandrás a kiállításban az első között lévén dicséretet s kitüntetést aratott. Március 15-én és május 6-án mint a Dicső Magyar Nemzet Függetlensége magasztos ünnepét egyházi lelkes szónoklatával dicsőíté és érdemkoszorúzá.⁹²

Kovrik ez utóbbi beszédét 700 példányban kinyomatták, s így az utókor is megismerkedhet annak tartalmával. A prédikáció biblikus alaphangját a szónok János evangéliumából merítette. Jézus a Szentlélek eljövételéről a következőket mondta tanítványainak: „Amikor eljön, vádlón bizonyítja majd a világnak a bűnt, az igazságot és az ítéletet. A bűnt: mert nem hittek bennem. Az igazságot: mert az Atyához megyek, és már nem láttok engem. Az ítéletet, mer a világ fejedelmét már elítélték.”⁹³ Kovrik az utolsó mondatra építette fel mondanivalóját, s ezzel egy csapásra azonosította a Habsburg-ház politikáját a Sántán törekvéseivel. A szónok folytatta az evangélista gondolatmenetét, és az adott politikai helyzetben interpretálta azt. „Ötödik Ferdinánd és minden pereputtya ifja, örege, kicsinye és nagyja fiú és lány sarjadéka a habsburg-lothringeni családnak a nemzet és hon nevében átkozott, korona és trónvesztett, száműzött, s nemcsak a magyar királyt egykor illetett jogok és címek használatától, hanem a szerény polgárjogok és nevezet élvezetétől is megfosztott, kizárt, kirekesztett...”⁹⁴ A szónokra hatást gyakorolt Vörösmarty Mihály és Bajza József költészete is. Kovrik felidézte a forradalmi események sajátosan magyar felfogását a törvényesnek tekintett forradalomról. Az átalakulás kezdetén a nemzet nem kívánta

⁸⁸ Gáborjáni Szabó 24–25.; Baló Benjamin (1813–1869) református lelkész érzelmeit az a tény is befolyásolhatta, hogy Zaránd megyei brádi gyülekezetének nagy részét a felkelő románok lemészárolták. MOL H 62. 1849:160., 161.; MOL H 2. (OHB) 1849:2196.

⁸⁹ Kovrik Artúr (1817–?) nagyváradi egyházmegyes római katolikus pap. Zakar 1999. 139.

⁹⁰ HL Absz. ir., Pesti cs. kir. hadbíróság 1850–1/278. 779–784. fol.

⁹¹ Wenckheim Bélától

⁹² Szentandrás község nyílt bizonyítványa. Szentandrás, 1849. május 17. MOL H 75. 1849:16149.

⁹³ Ján. 16,8–11.

⁹⁴ Mezei nefelejs a magyar függetlenség magasztos innepélyének dicskoszorujába tűzve Kovrik Artúr segédlelkész által. Szent-Andrások május 6. 1849. Szarvas, 1849. (a továbbiakban: Kovrik) 3.

a fegyveres harcot, arra csak a végső szükség szorította rá. Tulajdonképpen „maga a hitszegő ház által szaggattattak szét a kapcsolat minden kötelékei”.⁹⁵

Ezt követően „honunk hódolva tisztelt kormányzó Elnöké”-t idézte: ki büntette volna meg a rablót, a gyilkost, illetve a gyújtogatót, „midőn az, aki trónuson ül, maga a rabló, gyilkos, gyújtogató?”⁹⁶ Majd a szónok hosszasan ecsetelte a választott nép egyiptomi szenvedéseit. Isten hagyta „kiirtással fenyegettetni a népet, melynek kebeléből vala származandó az, ki a világ megváltásának művét végrehajtsa, de elküldéd végre hatalmad erejében Mózesedet, ki nevedben hozza ki népedet a szolgálat földéről az ígért Kánaánjába”.⁹⁷ S a zsidósághoz hasonlóan Isten szerető gondviselését bizonyítják szerinte a tavaszi hadjárat diadalmas csatái is. „Te valál védelme e megrongált, de erejében meg nem fogyatkozott népnek; Te hiúsítád meg saját erejében elbizakodott dölyfös ellenünk minden kísérleteit; Te adtál, te rendeltél Kossuth Lajos szolgádban Mózeset nekünk, ő általa vezetsz a szolgátság földjéről az ígért dús Kánaánjába”.⁹⁸

A királyok és fejedelmek nem Isten akaratából uralkodnak, Isten akarata nem a királyoké, hanem a népé. Miközben az uralkodó, „az öldöklés koronás bakója” fut a győzelmes magyar hadsereg előtt, a szónok szörnyű átkot mond a királyra: folyjon szemei előtt mindig vérpatak, lássa pusztításait, csengjen fülébe a bethlehemi kisdedek visítása, keljen nyomdokain vér stb. „S hogy ne lehessen örvendenie kitöltött bosszújának bús omladványain, tudja meg, hogy épül már romjaiból e hon, s hol baglyok huhogták rá az utálat gúnydalait, ott már a méhfürge magyar épít, kerít, veteményez, szánt, vet, és gazdag kalászeket aratand nem soká.”⁹⁹

Kossuth neve még egyszer felmerült a prédikációban, amikor a szónok a katolikus vallás elnyomásának császári oldalról gyakorta hangoztatott vádját cáfolta. „Higgyetek a nemzet becsületszavának, hívségének, igazságszeretetének, s ha valaki nektek p. o.¹⁰⁰ azt mondaná, *vége a katolikusoknak, mert Kossuth luteranus* [kiemelés az eredetiben – Z. P.] jelensétek be, s átaljában úgy gondolkozzatok, hogy senki és soha vallástokat nem fogja bántani, sem titeket azért gúnyolni, vagy üldözni büntetlenül. Azután hát nem tudjátok: hogy Kossuth luteranus lévén, mégis tiszteli minden ember vallását, a magáét követi, s így minden józan ember?”¹⁰¹

A függetlenség kikiáltása és Kossuth kormányzóelnökké választása tovább fokozta alakjának mitikus vonásait. Sárosi Gyula váltótörvényszéki előadó bíró 1849 májusában fejezte be „Ponyvára került Arany trombita” című, tizenkét és egy utolsó „leheletből” álló elbeszélő költeményét, ami azt bizonyítja, hogy nem csak lelkészek sulykolták hallgatóságukba Kossuth Lajos „természetfeletti” tulajdonságait. A korszakban divatos népies stílusban a forradalom és szabadságharc történetét énekelte meg a költő 1848 tavaszától 1849 májusáig. A szerző a felolvasást hallgatóktól „jó pénzben egy forintot kért” a sebesültek

⁹⁵ Kovrik 5.

⁹⁶ Kovrik 6. Az idézet Kossuth 1849. április 14-én elhangzott képviselőházi felszólalásából való. Vö.: Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. Budapest, 1987. 365.

⁹⁷ Kovrik 7.

⁹⁸ Kovrik 7–8.

⁹⁹ Kovrik 10.

¹⁰⁰ példának okáért

¹⁰¹ Kovrik 13.; Kovrik egyébként igen helyesen tapintott rá a császárhű papság propagandájának lényegére. Jakob Koller atya például arról prédikált 1849. szeptember 2-án, tehát jóval Kovrik prédikációját követően, hogy miközben a reformkori országgyűlésen a gonosz reformellenzék megkezdte a törvények módosítását a munkakerülő csöcselék javára, egyúttal a katolikus vallás megsemmisítésére is törekedett. Predigt, bei Gelegenheit der Danksagung wegen des wieder erhaltenen Friedens, vorgetragen in der Wallfahrtskapelle zu Maria-Einsiedel durch J. Jakob M. Koller, Priester aus dem Serviten-Orden am 2. Sept. 1849. H. n. (a továbbiakban: Koller) 6.

számára.¹⁰² A korszakban rendkívül népszerű mű szintén Kossuth természetfeletti tulajdonságairól kívánta meggyőzni a hallgatóságot. Kossuth „e hazának dicső őrangyala”, akinek diadalainkat köszönhetjük, ő az, aki „tömerdek lángésszel” uralkodik, akinek hatalmát az is fokozza, hogy „a hű szíveket szívvel kormányozza”. A befejezés a már ismert minősítést tartalmazza:

„Éljen Kossuth Lajos, hazánk megváltója:
Kossuth, Magyarország dicső kormányzója!”¹⁰³

A függetlenség kinyilvánítását követően – mint arra fentebb már utaltunk – a lelkészek között is gyakoribbá vált Kossuth nevének emlegetése. Ha a prédikációkban nem is, de az azokat lezáró könyörgésekben, ahol egykor a királyért fohászkodtak, mindenképpen megemléstettek a kormányzó nevét. Szabados József szeged-belvárosi plébános-helyettes 1849. május 20-án a nagysallói csatában elesettekért tartott gyászmisét. Mondanivalójának lényege szerint a honvédek nem véreztek el hiába, mert az ő vérukból fog kinőni „a magyar szabadság fája”. Szentbeszédének végén külön is könyörgött Kossuthért, illetve Damjanich János tábornok felgyógyulásáért. A Kossuthért elmondott könyörgés így hangzott: „Nemzetnek nagy Istene! Ki önvédelmünk harcában segítséged nyilvános jeleit adtad, kérünk Téged hű szolgálid: ezután se vond meg tőlünk gyámolító kezéd. Kérünk Téged: tartsd meg országunk kormányzó elnökét – Kossuth Lajost – világosítsd elméjét, hogy mindazt mi édes hazánkra nézve jó, megismerje, s válassza; szilárdítsd akaratját, hogy nemzetünk valódi javának előmozdításában ezután is állhatatos és kitartó legyen; vezérelj lépteit, hogy biztos úton haladjon az óhajtott sikerre.”¹⁰⁴ Még azok a lelkészek is, akik inkább Görgeit dicsőítették, amint tette azt Einhorn Ignác rabbi 1849. május 27-én Pesten tartott beszédében, végül a nemzetgyűlés, a kormány és a hadsereg mellett Kossuth Lajosra is áldást kértek.¹⁰⁵

Elszórtan arra is vannak adataink, hogy katolikus lelkészek hagyatékában Kossuthot életető, illetve visszajövetelét váró versek, rigmusok voltak. A szabadságharc alatti tevékenységéért halálra ítélt és kivégzett Gonczeczky János mezőhegyesi katolikus lelkész vizsgálati anyagában például a terhelő bizonyítékok között található egy alkalmi költemény, amely az uralkodót és a császári csapatok magyarországi főparancsnokát gúnyolja, és Kossuth hatalomba történő visszatérésében reménykedik:

„Grosser Gott! und kleiner Kaiser,
Kost' das Fleisch schon 30 Kraizer.
Windischkrätz wach auf die Gassen
Sonst kosts [da]s Pfund Glei 12 Groschen.
O lieber Kossuth! kom[m] herein.
So wird's Glei 10 Kreuzer seyn.”¹⁰⁶

Horváth Pius piarista atya hagyatékában megtalálható Sárosi Gyula „Farsangi dal”-ának egy változata, amely eltér mind Sárosi eredeti verziójától, mind pedig Vikár Béla 20.

¹⁰² 1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerkesztette Hermann Róbert. Budapest, 1996. 338–339.

¹⁰³ Ponyvára került arany trombita az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta Sárosi Gyula. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Bisztray Gyula. Budapest, 1951. 140.

¹⁰⁴ Gyász-beszéd, melyet 1849-ik évi május 20-án a magyar nemzetnek Nagy-Sarlónál f. évi ápril 19-én nyert győzelemkor elesett hű fiaieért, a Szeged szent dómei egyházban tartott engesztelő áldozat alkalmával mondott Szabados József, Szeged belvárosi plébános-helyettes. Szeged, 1849. 7–8.

¹⁰⁵ Kettős ünnep. Egyházi beszéd, melyet a heti ünnepkor (1849. tavaszutó 27) honunk függetlensége ünnepelésére tartott Einhorn Ignác. Pest, 1849. 16.; Einhorn Ignác (1825–1875) rabbi.

¹⁰⁶ HL Absz. ir., Pesti cs. kir. hadbíróság 1849–1/248. 396. fol.

század elején, csíkgyimesen gyűjtött alakjától. A leverett haza fájdalmát távolról szemlélő Kossuth visszatérésének reménye öntött erőt a katolikus papság bizonyos rétegeibe is. A vers bennünket közelebből érintő versszaka így szól:

*„Kossuth az Isten második fia,
Külföldön érzi: mint nyög Hunnia;
De majd eljövend mint Messiásuk
Addig is lányok, csak táncoljatok.”¹⁰⁷*

A császárpárti prédikációk ugyanebben az időszakban azt sugallták a híveknek, hogy 1848 tavaszán Kossuth vezetésével orozta el a magyar szabadelvű ellenzék azokat a jogokat, amelyek az uralkodót illetik. Ennek következtében a király jogait és esküjét nem tudta megvédeni, de természetesen nem hagyta annyiban a dolgot: „A háború, a legszomorúbb háború kezdődött meg” – emlékezett vissza az eseményekre 1849. szeptember 2-án Jakob Koller szervita atya. A lázadók nem tisztelték sem a személyt, sem a tulajdont. Rablás és tűz jelezte útjukat. Nyilvánosan hirdették, hogy a gazdagság lopás. A királyhű személyeket kivégezték. A gondviselés megmentette az országot, s most mindenkinek hűségesen kell engedelmeskedni az előjáróknak, azaz a császári hatóságoknak.¹⁰⁸ Az ilyen jellegű, gyakorlati világi hatóságok által elrendelt prédikációk ugyanakkor kevésbé hatottak azokra, akik a szabadságharcban valamilyen szerepet játszottak.

A felidézett prédikációk alapján úgy véljük, a Kossuth-kultusz kialakulásában a magyarországi egyháziak is szerepet játszottak. A politikai propagandának ez az adott korban, a késői jozefinizmus korában teljesen elfogadott módja volt. Időben elsőként a debreceni reformátusság köréből van adatunk arra, hogy Mózes és Kossuth szerepét párhuzamba állították, de hamarosan a többi felekezetek lelkészei is hasonló, sőt esetenként radikálisabb állításokat is megfogalmaztak. A Kossuth-kultusz tehát a lelkészek vonatkozásában sem köthető egyetlen felekezethez, annak erősödése számos tényező bonyolult egymásra hatásának az eredménye. Az ország vezetőjének politikai teljesítménye mellett a kultusz kialakulásához hozzájárult Kossuth biblikus műveltsége, illetve a háborús propaganda is. A magyarországi lelkészek szerepe jelentős volt ebben a propagandában, hiszen ők álltak napi kapcsolatban azzal a vallásos, és többségében vidéki lakossággal, amelyik egy efajta kultusz befogadására leginkább alkalmas volt. Figyelemre méltó az is, hogy egyes lelkészek hagyatékában a Kossuth-kultuszra utaló szövegek is találhatóak. Ugyanakkor arra is fény derült, hogy a magyarországi háborús propagandában a lelkészek szerepét mindig a világiakéval együtt kell vizsgálni és értékelni. A felidézett prédikációk egyúttal azt is bizonyították, hogy a különböző felekezetek lelkészeit milyen nagy mértékben foglalkoztatták 1848–49-ben a polgári átalakulás kérdései.

¹⁰⁷ MPRL For. 0-4. V 73/10.; A vers eredeti változata: „Kossuth az Isten második fia, / Külföldön érzi mint nyög Hunnia; / De majd eljő még Messiásokat, / Addig... ti lányok csak táncoljatok.”

¹⁰⁸ Koller 1–16.

ZAKAR, PÉTER

“Kossuth – The Hungarian Moses.”
The Hungarian liberal clergy’s image of Kossuth in 1848–49

In this study, the author investigates the role of the Hungarian clergy in the formation of the Kossuth cult. The Stalinist view of history excluded the possibility of such studies despite the fact that Kossuth was positively featured in a considerable number of contemporary religious sermons. Our first record about the parallel established between Moses and Kossuth is from among the clergy of Debrecen, soon to be followed by similar, sometimes more radical statements from other denominations. The intensification of the Kossuth cult was the result of the intricate interplay of several factors. Besides the political achievement of Kossuth as leader of Hungary, his biblical education as well as the war propaganda contributed to the development of his cult. The role of the Hungarian clergy is significant in this propaganda because they were in daily contact with the religious people, mainly from the provinces, who were most open to the reception of such a cult. Liberal clergymen endowed Kossuth with almost god-like features, thereby mobilizing their believers for the cause of the freedom fight. It is also remarkable that in the heritage of some ministers materials can be found about the Kossuth cult. At the same time, when examining the war propaganda in Hungary, the role of the ministers is always to be examined and assessed together with lay people, since the war propaganda in 1848–49 permeated the entire Hungarian society.

SZÁSZ GÉZA

Kossuth Lajos elfogatása és perének első szakasza a francia kortárs szemével

1837. május 5-én éjjel egy órakor a Sándor-sorgyalogezred egy szakasza Wilhelm von Zedwitz gróf vezetésével a zugligeti „Isten szeméhez” címzett fogadóban letartóztatta a már két hete ott pihenő Kossuth Lajost, és a budai Várba, a József-laktanyába vitte. Az ekkor már országosan ismert Kossuth, a Törvényhatósági Tudósítások szerkesztője elhurcolásának híre hamar elterjedt az országban, elhúzódnak és visszásságokkal teli pere pedig élénk érdeklődést váltott ki.

A per és belpolitikai összefüggéseinek tárgyalása már a 19. század utolsó harmadában megjelent a magyar nyelvű szakirodalomban, Pompéry Aurél pedig 1913-ban közreadta – mindmáig egyetlen – monografikus igényű feldolgozását is.¹ Mindezek ellenére a történeti kutatás nem szolgált adatokkal arról, milyen volt az elfogatás, illetve a per fogadtatása az „igazi külföldön”, Nyugat-Európában, a magyar reformellenzék modernizációs stratégiájának referenciájául szolgáló országokban, s a kortársak sem bőbeszédűek ezen a téren.²

Tanulmányunk célja éppen ennek a hiánynak a részleges pótlása egy adott nemzet, a francia szemszögéből. Arra kívánunk rávilágítani, hogy milyen információkkal rendelkezett Kossuthról és a korabeli (1837. évi) magyarországi politikai eseményekről a francia olvasóközönség, illetve a politikai döntéshozó, s hogyan vált számukra ismertté Kossuth Lajos.

A kép árnyaltabbá tétele érdekében két jellegzetes forrástípusban kerestünk Kossuth Lajosról, illetve tágabb értelemben Magyarországról szóló információkat: a diplomáciai levelezésben és a napi politikai sajtóban. Forrásaink kiválasztásánál az a felismerés vezérelt, hogy – szemben az útleírások, illetve a történeti-geográfiai munkák által bemutatott árnyaltabb, ám az eseményeket hosszú idővel lezajlásuk után megjelenítő képpel – ez a két forrástípus kellőképpen gyors és informatív. Ez a megállapítás kiváltképp igaz a Júliusi

¹ Vö. Pompéry Aurél: Kossuth Lajos 1837/39-iki hűtlenségi perének története kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi és az Ifjak felségsértési perének történetével. Budapest, 1913. (a továbbiakban: Pompéry), különösen 122–191. A Kossuth-per jelentősebb feldolgozásai még: Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. 2. kötet. Budapest, 1886.³ (a továbbiakban: Horváth) 50–55.; Ballagi Géza: A Magyar Nemzet Története. 9. kötet. Budapest, 1897. 431–438.; Kosáry Domokos: Kossuth fogsága I–II. Magyarságtudomány, 1943. 217–264., illetve 400–430. (a továbbiakban: Kosáry).; Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest, 1977. 36–47.; Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: Magyarország története tíz kötetben. 5. kötet. Szerkesztette: Mérei Gyula. Budapest, 1980. (a továbbiakban: Gergely) 764–765.; Pajkossy Gábor: Kossuth hűtlenségi pere. In: A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor. Budapest, 1984. 165–191. A per anyagát egész terjedelmében Pajkossy Gábor adta ki. Vö. Kossuth Lajos összes munkái. 7. kötet. Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. Sajtó alá rendezte: Pajkossy Gábor. Budapest, 1989. (a továbbiakban: KLI) A kortársak közül lásd például: Pulszky, Ferenc: Életem és korom. 1. kötet. Budapest, 1958. (a továbbiakban: Pulszky) 139–141. és 143., illetve Szemere Bertalan: Utazás külföldön. 1–2. kötet. Buda, 1840. A letartóztatás körülményeiről bővebben lásd: Pompéry 138–145., illetve Kosáry I. 217–222. Lásd még: Pajkossy Gábor: Előszó. KLI, 5–21.

² Franciaország referenciaszerepéről Kossuthnál lásd például: KLI 113., illetve 398.

Monarchia idején első virágkorát élő és lendületesen fejlődő francia politikai újságírára.³ Természetesen mindkét forráscsoport felvet sajátos értelmezési problémákat. Mivel Magyarország a Szent Szövetség Európájában nemzetközi jogi értelemben nem számított önálló államnak, csak Bécsben volt francia diplomáciai képviselő, a nagykövet hivatalosan csak Metternichhez fordulhatott információkért, így minden éleslátása ellenére is csak a bécsi kabinet által alaposan megszűrt képet kaphatott Magyarországról.⁴ Emellett a diplomáciai levelezés értelemszerűen bizalmas természetű, így a szélesebb közönség számára – legalábbis elviekben – rejtve maradnak a benne közölt információk. Ezek értelmezéséhez pedig figyelembe kell vennünk a francia–osztrák kapcsolatok, illetve a francia diplomáciai tevékenység néhány sajátos vonását.

A rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint az érdeemben 1816-ban induló francia–osztrák nagykövetségi szintű diplomáciai kapcsolatokat elsősorban a két monarchia által a Szent Szövetség Európájában elfoglalt pozíció, a „keleti kérdés”, illetve a Bourbon-restaurációból (egészen pontosan annak bukásából) fakadó problémák határozták meg. Különösen igaz ez az 1830. júliusi forradalom után kialakult helyzetre. A forradalom eredményeként trónra lépő, ám tizennyolc évig tartó uralkodása során állandó belső megosztottsággal szembenéző Lajos Fülöp (1830–1848) kormányainak tagjaiban még élénken élt az 1814-et követő évek diplomáciai elszigeteltségének kellemetlen emléke, s az afrikai gyarmatosítás (elsősorban Algéria pacifikálása), illetve a Török Birodalom bomlásával kapcsolatos kérdések bizony óvatos külpolitikai vonalvezetést követeltek. Mindehhez hozzájárult az a sajátos probléma is, hogy 1830 után a francia Bourbon-család több tagja híveivel együtt osztrák területre menekült. Ez még fokozottabb elővigyázatosságra intette a jobboldali legitimista mozgalmaktól (is) tartó francia politikai vezetést, amely nem hagyhatta figyelmen kívül Metternich kancellár vitathatatlan európai tekintélyét sem. Ezen tényezők összességének köszönhetően az alkotmányos és parlamentáris Júliusi Monarchia hivatalos politikája távol tartotta magát a külföldi alkotmányos mozgalmak támogatásától, és nem csekély félelemmel figyelt mindenfajta „felforgató” tevékenységet.⁵

A követjelentéseknél összehasonlíthatatlanul nagyobb nyilvánossággal bíró francia politikai napilapok hírközlése által támasztott probléma más természetű, ám éppúgy torzításokat eredményezhet a hír tartalma és kommentálása terén is. A távoli országnak számító Magyarország esetében ugyanis (de ez a tétel érvényes a Közép- és Kelet-Európáról szóló

³ A francia sajtó fejlődéséről az 1830–1840-es években lásd például: Avenel, Henri: *Histoire de la presse française depuis 1789 à nos jours*. Paris, 1900. (a továbbiakban: Avenel) 304–383.; Ledré, Charles: *La presse nationale sous la Restauration et la Monarchie de Juillet*, illetve Tudesq, André-Jean: *La presse provinciale de 1814 à 1848*. In: Bellanger, Claude–Godechot, Jacques–Guiral, Pierre (ed.): *Histoire générale de la presse française*. Tome II: de 1815 à 1871. Paris, 1969. 29–146., illetve 147–203., különösen 108–110., 121–125. és 169–203. A frissebb feldolgozások közül lásd még: Feyel, Gilles: *La Presse en France des origines à 1944: histoire politique et matérielle*. Paris, 1999. (a továbbiakban: Feyel 1999.) 73–122. (kiváltképp 69–72. és 114–119.); Delporte, Christian: *Histoire du journalisme et des journalistes en France (du XVIIIe siècle à nos jours)*. Paris, 1995. 10–17.; Guillauma, Yves: *La presse en France*. Paris, 1988. 11–13.; Martin, Marc: *Journalistes parisiens et notoriété (vers 1830–1870)*. Pour une histoire sociale du journalisme in: *Revue Historique*, 105. 1981. 30–41. A vidéki sajtóról lásd: Cardot, M.: *Contribution à l'étude de la Presse en Maine-et-Loire*. Nantes, 1967. 1–2. kötet.

⁴ A diplomáciai úton szerzett információk szerepéhez és hatásmechanizmusához lásd például: Merle, Marcel: *Sociologie des relations internationales*. Paris, 1974. (a továbbiakban: Merle) 118–119. és 162.

⁵ Vö. Renouvin, Pierre: *Histoire des relations internationales*. Tome cinquième: le XIXe siècle I. De 1815 à 1871. L'Europe des nationalités et l'éveil de nouveaux mondes. Paris, 1954. 1–83. és 133–219. Tudesq, André-Jean: *La France romantique et bourgeoise* in: Duby, Georges (ed.): *Histoire de la France*. Paris, 1970. 386–387. Paléologue, Maurice: *Romantisme et diplomatie*: Talleyrand, Metternich, Chateaubriand. Paris, 1924. 66–112. Merle 46.

tudósítások egészére) helyi tudósítók és nyelvismeret hiányában a német nyelvterületen megjelenő, gyakran éppen a bécsi kormányzat ellenőrzése alatt álló lapok (mint például az *Augsburger Allgemeine Zeitung*)⁶ cikkeinek szó szerinti fordítását adták közre. Ez alól nem jelentett kivételt a tanulmányunkhoz felhasznált *Journal des Débats* sem.⁷ Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a sajtó ekkor még semmiképp sem tekinthető a közvélekedésnek hangot adó eszköznek (nem is igazán lehet még mai értelemben vett közvéleményről beszélni), célja inkább annak formálása volt.⁸

A nantes-i francia diplomáciai levéltárban (*Centre d'Archives Diplomatiques de Nantes*) található a bécsi francia követ, Saint-Aulaire gróf⁹ által Molé gróf francia külügyminiszterhez címzett,¹⁰ általában heti rendszerességgel küldött, kifejezetten az osztrák–magyar belpolitikai történéseket tárgyaló jelentések. 1837-ben, vagyis Kossuth Lajos letartóztatásának évében hét levél foglalkozott érdemben magyarországi politikai kérdésekkel, változó terjedelemben.¹¹ Ezek közül az első három, amely az első negyedévben született, még értelemszerűen nem szólhatott Kossuth peréről (fő témájuk egyébként sem országunk helyzete volt), ám az 1837. március 30-ról datált 13. számú levél már bővebben értekezik az országgyűlési ifjak perében született ítéletről, illetve annak visszhangjáról: „*Metternich kancellár elég borúlátóan ítéli meg a magyarországi helyzettel kapcsolatos kilátásokat. Az ország helyzete ezt teljes mértékben igazolja. A ... deputációk küldetése nem az volt, hogy kegyelmet kérjenek az elítélt ifjak számára, hanem az, hogy tiltakozzanak elítélésük ellen. Nem fogják őket fogadni Bécsben.*”¹² A francia külpolitika irányítói tehát tudomást szerezhettek arról, hogy a bécsi kabinet és a magyar reformellenzék egyes tagjai között igen feszültté vált a viszony. Mindamellett néhány sorral alább a nagykövet óva int attól, hogy ebből messzesemenő következtetéseket vonjanak le: „*E megfigyelések pontossága és viszonylagos fontossága ellenére hozzá kell tennem, hogy az ország nyugalmaival kapcsolatban nincs ok aggodalomra a közeljövőben; a kormányzat stabilitását illetően még kevésbé.*”¹³

Ez a levél mintegy felvezeti az 1837. április 11-én írt 16. számút, amely alapvetően az ifjakkal foglalkozik, ám – elsőként – említést tesz Kossuth Lajos személyéről és tevékenységéről is. Ebben a rendkívül terjedelmes (14 oldalnyi) iratban a nagykövet először össze foglalja az országgyűlési ifjak perének visszasságait. Vélhetően – nyilvánvaló okokból közelebbről nem pontosított – magyar kútfőkből is tájékozódott, legalábbis erre utal az, amikor a magyar büntetőjog érvelésével írja le, hogy milyen ürüggyel tartóztathatták le a nemesi származású ifjakat a bírói ítéletet megelőzően. Az ifjak elfogatását ugyanakkor némi keserőséggel kommentálja, egyúttal magyarázatot adva információi hiányosságaira: „*Nagy felzúdulás támadt erre szerte Magyarországon, ám itt akkora a rendőrség elnyomó hatalma, hogy mi*

⁶ Az *Augsburger Allgemeine Zeitung* értékelésével kapcsolatban lásd: Pulszky 130.; *Journal des Débats*, 1837. április 27.; KLI 102.; Kosáry I. 222.

⁷ A francia politikai napilapok információszerezési szokásairól lásd: Feyel, Gilles: Les correspondances de presse parisiennes des journaux départementaux. In: Albert, Pierre–Feyel, Gilles–Picard, Jean-François: Documents pour l'histoire de la presse nationale aux XIXe et XXe siècles. Paris, é.n., 170–171.

⁸ Lásd ehhez Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Budapest, 1976. 8–10.

⁹ Louis-Claire de Beaupoil, Saint-Aulaire (vagy Sainte-Aulaire) grófja (1778–1854), francia történész, politikus és diplomata már Napóleon és a Bourbon-restauráció idején is magas állami hivatalokat töltött be. A Júliusi Monarchia (1830–1848) idején előbb római (1831), majd bécsi (1833–1841), később londoni (1841–1848) nagykövet volt.

¹⁰ Louis-Matthieu, Molé grófja (1781–1855), francia államférfi, a kormány feje 1836. szeptember–1839. március között.

¹¹ Centre d'Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade de France à Vienne. Direction politique. Année 1837 (a továbbiakban: CADN Vienne 1837.) 10., 12., 13., 16., 24., 27., 36. számú levél.

¹² CADN Vienne 1837. 13. számú levél (1837. március 30.), 4. l.

¹³ CADN Vienne 1837. 13. számú levél (1837. március 30.), 5. l.

Bécsben alig kaptunk minderről hírt.”¹⁴ A beszámolóban a vármegyék protestálása kapcsán bukkan fel Kossuth Lajos neve. A jelentés szóhasználata azt sejteti, hogy a Törvényhatósági Tudósítások szerkesztőjének személye és tevékenysége korábban ismeretlen vagy jelentéktelen volt a több éve Bécsben állomásozó diplomata számára: „Valamennyi vármegye közgyűlést tart, hogy ott újabb megbízottakat nevezzenek ki, akik Pesten összegyűlve kijelölnek majd egy általános deputációt, amely visszatér Bécsbe, és ott nem egy-egy elszigetelt vármegye, hanem az egész királyság nevében szólhat. Ezt a mozgalmat irányítja – vagy legalábbis hathatósan segíti – egy bizonyos Kossuth úr [un Sieur Kossuth],¹⁵ pesti ügyvéd, aki aktív levelezést folytat valamennyi vármegyével, összegyűjti a részinformációkat, s azokat időközönként közreadja. Mivel az előbb nyomtatott, majd litografált lapját a hatóságok betiltották, Kossuth néhány fiatalembert vett maga mellé, akik kézzel másolják az újság példányait. Ezek magyar nyelven íródnak, terjedelmük nagyobb, mint a mi legnagyobb lapjainké, és heti egy vagy két alkalommal jelennek meg. Kossuthnak még csak 250 előfizetője van, ám az előfizetéseket testületek állják, az újság a vármegyék, illetve a kerületek székhelyére érkezik, gyűléseken, közönség előtt olvassák fel, s hatása ettől még nagyobb lesz.”¹⁶

Az a tény, hogy a levél szerzője összemosza az Országgyűlési, illetve a Törvényhatósági Tudósításokat, szintén azt a megállapítást támasztja alá, hogy ezt megelőzően semmilyen információval nem rendelkezett Kossuthról.¹⁷ Kétségtelen viszont az is, hogy Kossuth fontos, a vármegyék politikáját összehangoló személyként „robban be” a francia diplomácia látókörébe. És bár a következő magyar tárgyú levél, az 1837. június 10-ről keltezett 24. számú nem szól Kossuthról, hanem a Pest vármegye június 6-i közgyűlésén történetekre szorítkozik, a politikai esemény és jelentésbe foglalása között eltelt rövid idő mindenképpen a Magyarország iránti fokozott figyelemről tanúskodik. Erre utal az is, hogy – a többi levélből eltérően – ebben nem esik szó sem a főherceg-nádor egészségi állapotáról, sem a Habsburg-dinasztia tagjait érintő egyéb ügyekről.¹⁸ Kossuth neve a június 6-i megyegyűlés következményeiről beszámoló 27. számú levélben (1837. június 21.) tér vissza. Ez említi letartóztatását és az ellene felhozott vádat is: „a gyűlés megbízott egy 20 tagból álló bizottságot azzal, hogy szervezze meg az 52 vármegye közti levelezést, vagyis folytassa azt a munkát, amelyért Kossuth ügyvédet nemrégén hűtlenség vádjával letartóztatták.”¹⁹

Kossuth letartóztatásáról tehát jókora késéssel értesülhetett az a francia diplomata, akinek csak ez a levél szolgált forrásul. A késésre és szűkszavúságra talán az ad magyarázatot, hogy az ügyre kezdetben úgy tekintettek, ahogy azt a bécsi udvar szerette volna: egy a sok politikai indíttatású per közül, melynek nagyobb a füstje, mint a lángja. Ez a jelentés tehát nem kezeli kifejezetten prominens személyként Kossuthot, egy másik részlete azonban a diplomáciai testület szemléletmódjában beálló alapvető változást illusztrálja. Úgy tűnik, Saint-Aulaire gróf megelégedte, hogy Magyarországról csak igen lassan és megszürtten csepegtetett információkhoz jut, ezért a tettek mezejére lépett. Mivel státusza nem tette lehetővé, hogy elhagyja Bécsset, hiteles információk beszerzése végett Pestre küldte vejét, Langsdorffot: „Mivel egy ideje erősen foglalkoztattak a Magyarországról keringő ellentmondásos hírek, szükségesnek éreztem az Ön figyelmét – és a sajátomat is – ennek az oly érdekes és oly kevésbé ismert országnak a helyzetére irányítani. Mivel jómagam nem mehettem oda, hiszen ez a kormány bi-

¹⁴ CADN Vienne 1837. 16. számú levél (1837. április 11.), 8. l.

¹⁵ Az eredeti szövegben rövidítve: „un Sr Kossuth”. CADN Vienne 1837 16. számú levél, 11. l.

¹⁶ CADN Vienne 1837 16. számú levél, 10–11. l.

¹⁷ Az Országgyűlési Tudósításokról lásd például: Gergely 718–719., a Törvényhatósági Tudósításokról Gergely 759–760., Pompéry 122–137.

¹⁸ A jelentés szerint az országgyűlési ifjak perében hozott ítélet ellen protestálókat a királyi leirat keményen bírálta, és egyúttal megsemmisítette az ez ügyben Pest vármegye által hozott összes intézkedést. A viharos közgyűlésen végül a jelenlévő nemesek tiltakozó felirat elkészítésével bíztak meg egy bizottságot. CADN Vienne 1837 24. számú levél (1837. június 10.).

¹⁹ CADN Vienne 1837. 27. számú levél (1837 június 21.), 3. l.

zalmatlanságát és elégedetlenségét váltotta volna ki egészen a legmagasabb szintig, úgy döntöttem, oda-küldöm Langsdorff urat, mivel tudtam, az ő mértéktartásában megbízhatok. Mivel a magyar nemesség jelentős része éppen Pesten tartózkodott a lóverseny miatt, Langsdorff úr találkozott az országgyűlés legbefolyásosabb tagjaival.”²⁰

Langsdorff magyarországi útjának eredményeiről azonban nem tudunk meg semmi érdemlegeset, a jelentések csaknem három hónapon keresztül nem tesznek említést feljegyzésre méltó magyarországi eseményről. Viszont amikor ismét (és az évben utoljára) felbukkan a téma az 1837. szeptember 12-i 36. számú levélben, Kossuth Lajos letartóztatása immár a tavasz és a nyárelő politikai eseményeinek fordulópontjaként jelenik meg: „A forrongás Magyarországon is kisebbnek tűnik, mint tavasszal. Kossuth letartóztatását követően, melyről tájékoztattam Excellenciádat, rendkívüli közgyűlésekre került sor, és elhatározták deputációk küldését Bécsbe. A Pest megye felhívására válaszoló 22 vármegye alkotja ezt a sajátos konföderációt, és a közös küldöttségnek október 1-jén kellene megjelennie a császár előtt.”²¹ Az időközben bővebben informálódó Saint-Aulaire már a per első szakaszáról is beszámol, sőt meglepő módon némi Kossuth iránti szimpátiával kommentálja a történeteket: „Mindeközben Kossuth pere is folyik. Befeződött a vizsgálat, és a vádirat halálbüntetés kiszabását kéri hűtlenség miatt (*sub notá infidelitatis*). Az iratban felsorolt tények egyáltalán nem felelnek meg ennek a szörnyűséges következtetésnek, és senki sem veszi őket komolyan, ám Kossuth ítélet előtti letartóztatását csak hűtlenség esetén lehetett igazolni, és a formát a nyilvánvaló tények ellenére is tisztelni akarták.

Baloch [Balogh] János követ is ugyanebben az eljárásban érintett, és jóllehet övele szemben is halálbüntetés kiszabását kérték, szabadlábban maradt, mivel szavát adta, hogy megjelenik a Királyi Tábla előtt azon a napon, amelyre beidéztek. Valójában Kossuth lapjának kiadása és Balogh néhány heves, az országgyűlésen és a megyegyűléseken tartott beszéde alkotja a vád alapját. A per folyamán napvilágra került tények közül egyik sem igazán súlyos.”²²

Eszerint minden kétséget kizáróan Kossuth letartóztatása váltotta ki a vármegyék felépését, s bár mozgalmuk időközben meggyengült, az udvarhoz fűződő viszonyukat ez idő tájt jellemző feszültség átüt a levélen. Vélhetően ennek köszönhető az, hogy az 1837 tavaszán még „egy bizonyos Kossuth úr, pesti ügyvéd” képes volt hónapokon keresztül a diplomácia érdeklődésének homlokterében maradni, annak ellenére, hogy szigorú őrizet alatt állt. Vagy talán éppen ezért? Mindenesetre 1837 őszére már egyértelműen olyan politikai tényező, akinek szerepét nem kell kommentálni, s neve mellé sem kell magyarázó szöveget írni. Perének visszasságai és belföldi visszhangja pedig az elméletileg távolságtartó diplomatát eredeti nézőpontjának és információszerzési módszereinek – legalábbis részleges – megváltoztatására, az események kommentálására késztetik, s ráirányítják figyelmét erre az „oly érdekes és oly kevésbé ismert országra.” Mindemellett végig kitart azon álláspontja mellett, hogy nem szabad az ügyet értékén felül kezelni.²³

²⁰ CADN Vienne 1837. 27. számú levél, 4. l. A német származású, de már Franciaországban született Emile Langsdorff báró (1804–1867) 1830–1841 között a római, a torinói, a müncheni, a konstantinápolyi, a berlini és a bécsi követségen dolgozott titkárként; ez utóbbi helyen ügyvivő is volt.

²¹ CADN Vienne 1837. 36. számú levél (1837. szeptember 12.), 2. l.

²² CADN Vienne 1837. 36. számú levél, 2–3. l.

²³ „Ma ez a dolgok állása, gróf úr, s hogy mi lesz ennek a vége? Erre a kérdésre Metternich úr nyomtatékosan csak annyit felel: semmi sem; ami pedig engem illet, én már túlságosan hozzászórtam a politikai élet jelenségeihez ahhoz, hogy káros következményeiket illetően túlzásokba essek.” CADN Vienne 1837. 16. számú levél (1837. április 11.), 12. l. „Félreismeriünk a magyarországi közállapotokat, ha túlzott fontosságot tulajdonítanánk ezeknek a tényeknek, gróf úr. Hasonló incidensek naponta előfordulnak ott, minden következmény nélkül. Azok a főurak, akik Pesten a legenergikusabban beszéltek, valószínűleg néhány héten belül itt is megjelennek, s a magyar határt átlépve politikájuk és beszédük is meg fog változni. – A gyűlés által megszavazott feliratot talán el sem küldik Bécsbe. – Amennyiben a kormány megkapja, egész biztosan tudomást sem fog venni róla, s a közvéleményt is éppenhogy tájékoztatják.” CADN Vienne 1837. 24. számú levél (1837. június 10.), 2–3. l.

Miként azt említettük, a bizalmas használatra készült (ám a bécsi cenzúra által a kiemelési oldalon nem ellenőrizhető) diplomáciai levelezéssel szemben a politikai sajtó komoly szerepet töltött be a korabeli francia közvélemény tájékoztatásában és formálásában. Ennek rendkívül változatos palettájáról mi a befolyásos politikai és üzleti körök által olvasott (és Magyarországon is engedélyezett), viszonylag nagy példányszámú, mértékadónak és a mindenkori kormányhoz közel állónak tekinthető párizsi megjelenésű *Journal des Débats*-t, a Lajos Fülöp-i „rend és szabadság” egyik legbefolyásosabb védelmezőjét választottuk.²⁴ Ez a korabeli szokásoknak megfelelően négy oldalból álló, a ma használtaknál kisebb méretű betűkkel szedett és eltérő módon tördelt napilap rendszeresen közölt külföldi, politikai témájú híreket viszonylag nagy terjedelemben. Ezek az első oldal tetején kezdődtek (rovatcím nélkül), s minden esetben vastag betűvel volt szedve annak az országnak a neve, ahonnan a hír származott. A hírek országok szerinti megosztása igen egyenlőtlen volt: a legtöbb helyet az Angliával kapcsolatos tudósítások foglalták el (ez volt az egyetlen ország, amelyről szinte naponta szóltak); terjedelemben velük csak a Spanyolországgal, illetve az algériai gyarmati terjeszkedéssel kapcsolatos cikkek versenyezhettek. Emellett több-kevesebb rendszerességgel feltűnt más európai országok neve is, köztük Magyarorszáé (néha Ausztriával keverve). Külhoni történetekkel a kifejezetten külpolitikai hírek mellett egy másik rovat, az általában a második-harmadik oldalon található (szintén cím nélküli) „színes hírek” is foglalkozott.²⁵ Magyarországi események – néha jellegüktől függetlenül – mindkét rovatban szerepeltek.

1837-ben a hét minden napján megjelenő *Journal des Débats* 22 olyan cikket vagy tudósítást közölt, mely egyértelműen kapcsolatba hozható Magyarországgal (Erdély nélkül).²⁶ Ennek valamivel több mint a fele (12) tárgyalt valamilyen összefüggésben politikai témát (a Sobri Jóskáról és bandájáról szóló híreket nem soroltuk ebbe a kategóriába);²⁷ ezek közül hat foglalkozik kisebb-nagyobb terjedelemben Kossuth Lajos személyével, tevékenységével, illetve perével. (Valamennyi hír a lap első oldalán szerepelt, a külföldi politikai hírek között.)²⁸

Az első híradás az 1837. május 22-i számban található, s egy Pestről május 10-ről keltezett sajtólevél fordítása. Ez informálja az olvasót nem csupán magáról a letartóztatásról, hanem annak közvetlen visszhangjáról, sőt az előzményekről (a Törvényhatósági Tudósításokról és betiltásukról) is. Az első látásra tárgyilagosságnak tűnő híradásban vannak pontatlanságok is, és rögtön tendenciózus hangnemre vált, mielőtt Kossuth politikai tevékenységéről és szerkesztői munkásságáról esik szó: „Néhány nappal ezelőtt otthonában letartóztatták Kossuth urat, a kéziratot Magyarországi Tudósítások [Gazette manuscrite de Hongrie] szerkesztőjét, és erős őrizet alatt Budára vitték, ahol most is fogságban tartják. Együttal lefoglalták valamennyi iratát. A letartóztatás olyan erős felzúdulást váltott ki a nemesség körében, hogy tegnap a vármegye úgy döntött, összehívja Pest vármegye rendjeinek rendkívüli közgyűlését, hogy ott határozzanak arról, milyen intézkedéseket foganatosítsanak az alkotmányt ért ilyen mérvű támadással szemben. Valószínűleg más vármegyék is követni fogják ezt a példát, ugyanis a nemesek nagyon dühösek a kor-

²⁴ Az újság teljes címe a vizsgált időszakban: *Journal des Débats politiques et littéraires*. Az egyszerűség kedvéért a közkeletű rövidebb elnevezést használjuk. A lap történetéről és fontosságáról lásd: Avenel 310–315., illetve 236. és köv. A *Journal des Débats* magyarországi olvasottságához vö. KLI 411., 6. számú jegyzet; Kossuth is említi 1838. május 20-i levelében. Kosáry I. 249.

²⁵ Vö. ehhez Feyel 1999. 109–111.

²⁶ Egyértelműen Magyarországgal kapcsolatba hozható tudósításnak azt a hírt tekintettük, melynek szövegében szerepelt a Magyarország (*Hongrie*), illetve a magyar (*Hongrois*) szó, valamely autentikus magyarországi földrajzi helyre, eseményre, jelenségre vagy személyre vonatkoztatva. Ennél fogva nem tekintettük Magyarországgal kapcsolatos hírnek az osztrák követként aposztrofált Apponyi és Esterházy személyével kapcsolatos információkat.

²⁷ Vö. *Journal des Débats*, 1837-es évfolyam.

²⁸ *Journal des Débats*, 1837. május 22., 1837. június 11., 1837. július 24., 1837. augusztus 13., 1837. augusztus 25., 1837. december 23.

lőszíniül más vármegyék is követni fogják ezt a példát, ugyanis a nemesek nagyon dühösek a kormányra, jóllehet az teljes mértékben törvényesen jár el. Kossuthot többször is figyelmeztették arra, hagyjon fel vállalkozásával,²⁹ s a kormány valóban meglepő türelemmel kezelte ezt az ügyet.

Másrészt viszont Pest vármegye és sok másik is arra buzdította Kossuthot, adja ki újságját, sőt még támogatásukról is biztosították. Igaz, hogy Kossuth a vármegyei közgyűlésekről írt beszámolókra szorítkozott, ám az a végletes részrehajlás, mellyel az ellenzék erőszakos beszédeit előtárta, jól mutatta irányultságát.³⁰

A viszonylag kései és szűkszavú követjelentéssel szembeállítva feltűnő a tudósítás gyorsasága (a letartóztatás után 17 nappal már meg is jelent Franciaországban) és információ-gazdagsága. Kossuth az újság szerkesztői számára sem lehetett ismert, különben nem írták volna le ilyen részletességgel tevékenységét. A hír ugyanakkor jelzi, mekkora fontosságot tulajdonítottak az eseménynek. (Az országgyűlési ifjak perével az év folyamán mindössze egyetlen tudósítás foglalkozott.)³¹ A hírhez fűzött kommentár viszont alapvetően elítéli Kossuth tevékenységét, és azt jelzi, hogy a forrásként szolgáló sajtóorgánum enyhén szólva nem szimpatizált a magyar reformellenzékkel. Mindamellett tetten érhető benne az, ami az 1837. június 11-én megjelent második tudósításból már egyértelműen kitűnik: a letartóztatás politikai vihart kavart. Szó sincs tehát olyan helyzetről, melyben „aggodalomra semmi ok.” A június 11-i hír (melyet szintén Pestről, május 28-ról kelteztek) szűkszavúan számol be Pest vármegye május 22-i közgyűléséről: „Pest vármegye rendjeinek közgyűlése valóban megtartott e hó 22-én. Hatalmas tömeg tolongott a karzaton, ám az ülés végül nem volt anynyira viharos, mint amilyenre a nézők számítottak. A legvehemensőbb szónokok távolmaradtak, és minden nyugodt körülmények között zajlott le.

Az ülés kezdetén felolvasták azt a királyi rendeletet, amely bejelentette Kossuthnak, a kézíratos tudósítások kiadójának letartóztatását, és semmisnek nyilvánított minden olyan intézkedést, melyet a vármegye személyével vagy vállalkozásával kapcsolatban hozna. A rendelet felolvasása élénk felzúdulást váltott ki. Hosszú és heves vita után úgy döntöttek, az alkotmányt ért eme sérelemmel kapcsolatos kifogásokat tartalmazó feliratot terjesztenek öfelsége a császár elé, s ugyanakkor deputációt küldenek a főherceg-nádorhoz, hogy járjon közbe öfelségénél. A főherceg válasza még nem ismeretes, ám a feliratot már elkészítették, és a tegnapi nap folyamán el is küldték Bécsbe.”³²

A következő, több mint egy hónappal későbbi, 1837. július 24-én megjelent sajtóhír már nem a letartóztatásról, nem is annak visszhangjáról, hanem a perről szól. A cikk egyik félmondata utal arra, hogy a szerkesztők ekkor már ismertnek tételezték fel Kossuth nevét és tevékenységét. Valószínűleg ennek a körülménynek köszönhető a tudósítás rövidsége is: „A Legfelsőbb Bíróság [Cour suprême] elé került Kossuth pere, aki – mint tudjuk – kézíratos országgyűlési tudósításokat adott itt ki. A kormány hűtlenséggel (infidelitatis) vádolja Kossuthot; ez a bűn fej- és jószágvesztéssel is büntethető.” Megjegyzendő, hogy ezúttal is Kossuth neve mellett említik Balogh Bars megyei országgyűlési követet. A szűkszavúságot magyarázhatja az is, hogy a hír forrásául a Franciaország-szerte az osztrák kormány szócsövének tartott *Augsburger Allgemeine Zeitung* szolgált.³³

Egy hónappal később, 1837. augusztus 23-án jelent meg a következő, forrás megjelölése nélküli (ám Pestről, augusztus 8-ról datált) hír. Eszerint Kossuth ügye még mindig az udvar és Pest vármegye kötélhúzásának tárgya volt, de egyúttal feltűnt az első finom utalás

²⁹ Dubroviczky Simon Pest megyei első alispán és Zlinszky János főszolgabíró útján kétszer is közölték Kossuth Lajossal a Törvényhatósági Tudósításokat betöltő királyi parancsot; de ő ezt (és az eljárás módját) jogtalanak tartotta, és nem volt hajlandó figyelembe venni. Lásd például: Horváth 50–55.

³⁰ Journal des Débats, 1837. május 22.

³¹ Journal des Débats, 1837. március 14.

³² Journal des Débats, 1837. június 11.

³³ Journal des Débats, 1837. július 24. A tudósítás keltezése: Pest, július 8.

Kossuth perének visszasságaira is. Ugyanis amíg őt fogva tartják, a perben érintett többi nemes szabadlábban védekezhet: „A Királyi Tábla következő ülészakán, mely e hó 20-án kezdődik, több politikai perrel is kell majd foglalkozni. A legnagyobb érdeklődésre Kossuthnak, a beszüntetett Kéziratos tudósítások kiadójának pere tart számot. Az író még mindig katonai börtönben tartják fogva; Pest polgári törvényhatósága nyíltan támogatja. A vádhatóság szerepét betöltő királyi fiscus [fisc royal] hűtlenségként (infidelitatis) írta le az általa elkövetett bűnt. Amennyiben bebizonyosodik ez a gyanú, az fő- és jószágvesztéssel is járhat. Azt mondják, a nemesség gyűjtést indított a vádlott javára, s ennek összege már 125 000 forint. A többi gyanúsított között van Vesselini [Wesselényi] báró, Baloch [Balogh] országgyűlési követ és Ágoston törvényszéki ülnök. Ők valamennyien perükre várnak, ám szabadlábban vannak.”³⁴

Két nap múlva (ez a Magyarországgal kapcsolatos cikkek megjelenésének ritmusát tekintve szokatlanul rövid idő) ismét olvashatunk az ügyről, ezúttal a gyergyófürdői összejövetelről szóló (az előzőnél korábbiól kelezett) tudósítás margóján: „Kossuth ügye, melyet önök is ismernek az újságokból, továbbra is fontos beszédtema. A nemzet tisztessége azt kívánja, hogy e polgár [citoyen] védelmet kapjon, és a magyarok minden bizonnyal nem fognak a háttérben maradni, ha a nemzet tisztességéről van szó.”³⁵ Ez a mai szemmel nézve akár semmitmondónak is tekinthető – és a magyarokat némiképp lekezelő – hír egy politikai szempontból nem elhanyagolandó tényre irányítja a figyelmet: a Kossuth-per tulajdonképpen az egyetlen olyan jelenség, amely Magyarország vonatkozásában hónapok óta képes rendszeresen és egyazon személyre koncentrálni „hírt produkálni”.

Ezután viszont több hónapos szünet következik. Egészen december 23-ig, amikor (december 11-i pesti dátummal) ismét említést tesznek Kossuth peréről, némi negatív felhanggal: „Kossuthnak az általa szerkesztőként jegyzett Kéziratos Tudósításokkal kapcsolatos pere, mely még mindig a Hétszemélyes Tábla előtt fekszik, komoly fordulatot vett. Azt mondják, hogy igen gyanús papírokat találtak nála. Rendkívül türelmetlenül várjuk ennek az ügynek a kimenetelét.”³⁶ Nem kapunk azonban felvilágosítást eme „papírok” mibenlétéről. Kérdés továbbá az is, hogy négy hónapi csend után emlékeztek-e a *Journal des Débats* olvasói Kossuth Lajos nevére és tevékenységére? A kérdés felmerülhetett a szerkesztőben is, valószínűleg ezért utalt a cikkben arra, hogy Kossuth egy kéziratos magyar lapot szerkesztett. Erre a nyár folyamán nem volt szükség.

Milyen kép bontakozhatott ki e szemelvények alapján az 1837-es évben a francia diplomácia és a *Journal des Débats* olvasói szemében Kossuthról (és tágabb értelemben Magyarországról)? A diplomáciai jelentésekből egyértelműen az tűnik ki, hogy Kossuthot politikai-közéleti szerepvállalása és pere tulajdonképpen a „semmitől” tette ismertté Saint-Aulaire előtt, és irányította egyúttal a figyelmet Magyarországra. Amennyiben pedig a magyar politikusok (és általában a magyarok) nevének előfordulási gyakoriságát vizsgáljuk, az 1837-es év – a forrásanyag szűkös mivolta ellenére is – egyértelműen Kossuthé. Jellemző egyúttal az is, hogy Kossuth életéről, személyiségéről nem esik szó, az egész úgy csak az európai politika tágabb kontextusában értelmezhető. A francia követ szerint ugyanis az ilyen esetek akadályozzák Ausztria erőteljesebb nemzetközi szerepvállalását.³⁷

A sajtó, jelesül a *Journal des Débats* tudósításai alapján is Kossuth Lajos az 1837-es év legismertebb magyar közéleti személyisége. Magyarország csekély nemzetközi politikai fontosságához képest bő terjedelemben foglalkoznak tevékenységével és perével, ám ez

³⁴ Journal des Débats, 1837. augusztus 23.

³⁵ Journal des Débats, 1837. augusztus 25. A hír forrása egy augusztus 5-ről datált különtudósítás (Correspondance particulière).

³⁶ Journal des Débats, 1837. december 23.

³⁷ „A magyarországi állapotok – anélkül, hogy közeli forradalmat sejtetnének – még hosszú ideig gondot fognak okozni a bécsi kabinetnek, s nem teszük számára lehetővé az európai politika nagy horderejű kérdéseiben való erőteljes fellépést.” CADN Vienne 1837. 27. számú levél (1837. június 21.).

– csakúgy, mint a diplomáciai levelezés esetében – 1837 nyarára koncentrálódik. Az érdeklődés lanyhulása valószínűleg mindkét esetben annak tudható be (s ezt Saint-Aulaire levele alá is támasztja), hogy a magyar politikusok is egyre kevesebb figyelmet szenteltek az ügynek, így belföldi visszhangja is csekélyebb volt 1837 őszén, mint május-júniusban. Márpedig az eseményekről csak áttételesen értesülő, a helyszíntől távol dolgozó francia sajtó számára csak az lehetett fontos, ami akkora vihart kavart, hogy a német újságok is kénytelenek voltak írni róla. Szükségesnek tartjuk ugyanakkor ismételtlen leszögezni, hogy a Magyarországról szóló hírek mennyisége és információtartalma legfeljebb arra volt elég, hogy tudatosítsa a francia közvéleményben országunk létezését, árnyaltabb kép kialakításához mindenképpen kevés volt. Így Magyarország továbbra is alapvetően *terra incognita* maradt.

A vidéki lapok pedig arról is gondoskodnak, hogy végképp ne legyenek illúzióink. A Párizstól mintegy háromszáz kilométerre (a kor felfogása szerint közepes távolságra) fekvő Angers-ban, Maine-et-Loire département székhelyén megjelenő *Journal de Maine-et-Loire* napilap 1837 folyamán kilenc magyar vonatkozású (vagy magyarországi keltezésű) tudósítást közölt. Ezek közül egy említést tesz a Széchenyi István jelenlétében lezajlott első magyarországi bűvárharanggal végrehajtott merülésről a Dunán,³⁸ egy másik a szerbiai pestisjárványról értesíti az olvasót,³⁹ a többi pedig (igaz, valamennyi az első félévben jelent meg) mind Sobri Jóskáról és bandájáról szól.⁴⁰

SZÁSZ, GÉZA

The arrest of Louis Kossuth and the first phase of his trial in the eyes of French contemporaries

The study provides insight into the foreign reception of Louis Kossuth's trial yet unexamined by scholarship during 1837 through sources such as diplomatic reports by Saint-Aulaire, French ambassador to Vienna as well as articles from periodicals issued in France. An analysis of the weekly diplomatic reports reveals that in 1837 seven of these provided significant coverage of Hungarian affairs. The first letter, dated 11 April 1837 mentioning Kossuth for the first time, calls him the leader of a 'national network of correspondence,' while the letters written in autumn 1837 clearly treat the arrest and trial of Kossuth, a complete unknown for the French that far, as the year's political event of decisive importance. At the same time, daily newspapers may have had a far greater influence on the French public than the diplomatic correspondence reaching a rather limited readership. In 1827, the *Journal des Débates*, leading French conservative paper, devoted six of its Hungary-related twenty-two articles to Louis Kossuth. It informed its readers about the arrest of Kossuth as early as the 22nd of May; later about reactions to it as well as about the beginnings of his trial. The tone of the reports depended on the reporters' attitude towards the Hungarian idea of reform. In sum, it can be concluded that Kossuth's trial proved newsworthy both in diplomacy and in the daily press of France, but with the Hungarian

³⁸ *Journal de Maine-et-Loire*, 1837. november 18.

³⁹ *Journal de Maine-et-Loire*, 1837. október 8.

⁴⁰ *Journal de Maine-et-Loire*, 1837. február 3., 1837. február 6., 1837. február 24., 1837. március 22., 1837. április 4., 1837. április 12., 1837. május 23.

reaction to the affair declining, interest in France also petered out. The French were interested in Kossuth only as long as responses to his trial evoked nervous reaction in the Hapsburg government. At the same time, through these reports, the greater public became aware of Kossuth and from this time on, reports on the struggle between Vienna and the reform opposition became regular.

PAP JÓZSEF

A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?

A modernkori magyar történetírás hosszú évtizedeken át hagyományosan a magyar történelem egyik legsötétebb korszakaként értékelte a szabadságharc leverése és a kiegyezés között eltelt időszakot. Ennek az egyöntetűnek nevezhető sommás véleménynek a hatására a korszakkal részletesen foglalkozó kisszámú monográfia nem érintette az axiómaként kezelt toposzokat (a birodalmi kormányzat ún. retrográd, nemzetellenes, a haladást gátló jellegét, a „magyar nemzet” mitikus ellenállását, az emigráció valós politikai súlyát stb.). Az egyik legfontosabb – szinte mitikusnak minősíthető – elem a passzív ellenállás volt. Korábbi munkáinkban részletesen bemutattuk a passzivitás politikájának historiográfiai vetületeit,¹ ezért itt csak a legfontosabb jellemvonásait szeretnénk feltüntetni. Megállapítható, hogy a szűkebb szakmai körökben egyre nagyobb hangsúlyt kap az a nézet, hogy habár politikatörténeti szempontból az önkényuralom időszakát zsákutcának minősíthetjük, nem szabad a korszakot a modernizáció szempontjából egyértelműen elítélni, és ennek folyamodványaként a kutatás perifériájaként kezelni. Nem arról van azonban szó, hogy egyszerűen fel kellene menteni az abszolutizmus korát a hozzá kapcsolt negatív előítéletek alól, és ellenkező előjelűre változtatni a korszakról kialakult képet, hanem a történettudomány elvárásainak megfelelően, a mítoszoktól, toposzoktól megtisztítva, a maga plurális valóságában megpróbálni minél tökéletesebben ábrázolni azt. Az elmúlt évek kutatásainak eredményei alkalmat nyújtanak arra, hogy a korszak egyik fontos szegmenséről, a passzív ellenállásról kifejthessük véleményünket, összefoglalhassuk a legfrissebb eredményeket; bízva abban, hogy azok minél hamarabb átkerülnek a történelmi köztudatba, vagy legalábbis vitát generálva hozzájárulhatnak a tisztább kép kialakulásához.

A passzív ellenállás elmélete

Tanulmányunk kezdeteként bemutatjuk magát a mítoszt, amit legtökéletesebben Hőke Lajos leírásában találhatunk meg. Mivel az utókor szakirodalma a „passzív ellenállás” fogalom bemutatásakor leggyakrabban a szerző által leírt megállapításokat alkalmazza, érdemes részletesen ismertetni a mű leglényegesebb gondolatait.² Hőke műve Deák Ferencel és a passzív ellenállással foglalkozó fejezetének kezdetén, szinte profetikus hangvételben jellemzi az általa is megélt, átélt mozgalmat és az utókor számára is megfelelő instrukciókkal szolgál. *„A világtörténelemben egyedülálló tünemény, hogy az osztrák katonai uralmat, amely kétszáz ezer szuronyra támaszkodott, a magyar nemzet csupa szenvedőleges ellenállása, segítve az emigráció külső működése által, megtörte és végképp megbuktatta. Az irodalom és a közelet ezt a passzivitás politikájának nevezte el, s a tény valósága kívánja, hogy az így maradjon fenn hazánk történetében, s a szabadságot élvező s arra törekvő népek úgy vegyenek róla tudomást.”*³ A felvetés után egy

¹ A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. (Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története, 1844–1853.) Aetas, 1998. 2–3., 159–176.; A passzív ellenállás, egy történelmi axióma másfélszáz éve (Historiográfiai áttekintés). Egri történeti évkönyv. Szerkesztette: Dr. Misóczy Lajos. Eger, 2000. 149–185.

² Hőke Lajos: Magyarország újabbkori története. Nagybecskerek, 1893. (a továbbiakban: Hőke) II. 455–464.

³ Hőke II. 455.

hosszabb történelmi fejtegetés következik, melyben a szerző párhuzamba állítja az elmúlt idők szabadságküzdéseit, az elnyomatások időszakában megmutatkozó kitartást, a törvényekhez való ragaszkodást, amely jellemvonások nála teljesen összekapcsolódnak a magyar nemzettel. A magyar történelem és az osztrák–magyar viszony sajátos megvilágításba kerül a fejtegetés után: *„A mely népnek oly múltja, annyi nagy királya, oly fényes története volt, mint a magyarnak, egy igénytelen kis herczegséghez kapcsolt s néhány kis ország és tartományocska agglomeratúmánának meghódította nem lehet, sorsa intézését a politika és országlat ily újonczainak kíséreti tárgyává lenni nem engedi. Itt van egyik lélektani forrása a magyar passivitási politikának.”* Második okként azt az elkeseredést jelöli meg, ami abból fakadt, hogy az ország meghódítására az alkotmányt szentesítő uralkodó adta ki a parancsot. *„A nemzet hallgatott, de fojtó mérreg dult belsőjében. Nem panaszkodott, de magába zárta a méltánytalanságok sajgó emlékezetét. Nem tört ki, került mindent a mi a hatalmat fölingerelhette vagy megtorlásra ösztönözhetne volna, de gondosan följegyzett mindent, a jövő nemzedékek tanulságára, az egykor bekövetkező elszámolás és elégtételadás idejére.”*⁴ A passivitási politika konkrét kiváltó okaként Deák Ferenc, 1850. április 25-i keltezésű, Schmerlinghez írott levelét jelöli meg. A visszaemlékező a levél megjelenésének és elterjedésének idején a nagyszombati börtönben tartózkodott, itt fogolytársaival együtt olvasta el a levelet, amelynek másolatát ereklyeként őrizte a munka megírásának időszakában is. *„Elsárgult az azóta eltelt 43 év alatt a kis lap, megrongyolottak szélei, de előttem így is, becses az, mert a hazáért viselt szenvedésekre emlékeztet, s akkori benyomásai élénken élnek ma is lelkemben.”* A teljes kilátástalanságban a fogolytársak már a kivándorlás gondolatát fontolgatták. A nemzetet a szerző két részre osztotta: a börtönben vagy a „szabad” országban rabként sínylő tömegekre, a kényszerből elmenekültekre és a nemzet számára elveszett, megvesztegetett, megfélemlített purifikáltakra, *„A kik szabadon jártak-keltek, hivatalt viseltek, személyi biztonságukat a csendőrségtől, vagyonukat a kormány fojtogató közegeitől nem féltették, azok már purifikálva voltak, de meg is nyerve vagy félemlítve; azoknak már volt veszteni valójuk, míg az ezereknek semmi; azok már a nemzeti érdekektől el voltak idegenítve – csak félig mieink.”* Ebben a teljesen kilátástalan helyzetben jelentett számukra mentsvárat, reménységet Deák példaadása. Érdemes szó szerint idézni azt a részletet, amelyben a magatartásformát részletesen leírja. *„Ez a nagy, ép, erős és hajthatlan része a nemzetnek, bensőjében elhatározta, hogy az osztrák hatalommal nem alkuszik, útból ki áll s vele nem érintkezik, célját elő nem segíti, nem támogatja, utasítást neki nem ad; a mit rendel, tartozásképen teljesíti, de a mi tőle jó, rokonszenvébe nem fogadja; meghajlik, előtte, de nem enged, elűri őt egy ideig, de felsőségét nyíltan el nem ismeri, hivatalt – aki csak teheti – nem vállal, s rabszolgává aljasodó rendszerének állandósítását elő nem mozdítja. A gazdag főúr és jómódu nemes, az értelmi kereset emberei és a polgár elhatározta, hogy az adót nem fizetik, míg végrehajtó nem jó rájuk. A katonaságnak csak azt szolgáltatják ki, a mit elkerülni nem lehet. A fuvarral késnek, utat könnyű kedvvel nem csinálnak. A német nyelv értését megtagadják, ti mindenütt magyar tolmácsot, magyar választ és ítéletet kívánnak. Vagyonát, jövedelmét, keresetét, senki, úgy amint van, be nem vallja. Ha felvilágosítást kérnek tőle, nem tudom-mal felel; ha személyekről tudakozódnak, nem ismerem-mel, ha tényekről, nem láttam-mal. Megvetni az önkényuralmat, nem tudni szolgáliról semmit, mintha itt sem élne – az volt a közjelszó. Ne érezze magát az osztrák otthon sehol, soha, semmiben. Legyen s maradjon idegen e földön, ne szeresse senki. A társaságok ne fogadják be. A családok és házak küszöbei legyenek elzárva előttük. A nők ne bocsássák közelükbe, a férfiak ne barátkozzanak, ne mulassanak velők. Legyenek olyanok, mint a pestises, a kit mindenki kerül, a kitől minden fél. Az osztrákság legyen megbélyegző, a mi kizárja őket az olvasó-egyletekből, casinókból, vigadókából. Őrizze meg minden magyar legbensőbb szentélyében: »ezek voltak legjobbbaik legvilágosabbai, ezek a haza; leigáztatása eszközei fogadja fel férfiu fogadással kiki, hogy vérei, hősei, magyar államférfiai halálát nem feleli, osztráknak baráti jobbot nem ad, iránta ki nem engesztelődik.« Ez volt a magyar passivitási politika társadalmi életünkben nyilvánulása.”*⁵

⁴ Hölke II. 458.

⁵ Hölke II. 462–463.

A deáki példát követve elhatározta, hogy 10–20 holdas erdélyi birtokára húzódvá várja ki az alkotmány visszaállítását. *„Én is – bár rá többször fel voltam hívva – a hivatalt nem viselők egyike voltam. ... én ifjuságomtól kezdve szellemi munkámmal kerestem meg kenyeremet, s most 10–20 holdnyi kis székely birtokon kívül semmim sem volt. Abból pedig eddig megszokott igényeim szerint megélni nem lehetett. Magános óráimban elgondoltam elhatározásom. merészségét, s majdnem könnyeműnek tűnt fel az. ... a hazafiui hűséget igaz tisztaságában megőrizni kötelességnek tartottam. Ez elhatározás engem 11 évi sanyarú nélkülözésbe sodort. ... Hányan tartották meg szavukat társaim közül, nem tudom. Sokan magas állásokra jutottak s gond nélkül éltek át az életet. Nekem elégtételeim és kárpótlásom a teljesített kötelesség öntudata, s hogy a nemzet passivitási politikája történeti dicsőségéből egy szemernyihez én is jogot érezhetek.”* És természetesen a történet az alkotmány helyreállításával és méltó elismerésével ért véget: *„... míg végre nagy események s véres háborúk dúló vihara összezúzta az abszolutizmus kártyavárát s széthullt romjain az őseréjű magyar alkotmány új alakban ismét életre kelt.”*⁶

Talán érdemes volt hosszabban idézni ezt a meghatározó munkát, hiszen egy háttérbe húzódo kortárs memoárszerű leírásából ismerhetjük meg a passzív rezisztenciát. A szabadságharc utáni történelemmel kapcsolatban sokáig az itt felsorolt meghatározások voltak általánosak. Habár ma már vannak olyan munkák, amelyek túlléptek ezen a sztereotípián, a mítosz még ma is él a köztudatban. A szakirodalom általánosan elfogadta azt az alapelvet, hogy a szabadságharc után a magyar nemesi elit visszahúzódott / kiszorult a vármegyei élet irányító pozícióból, birtokaira húzódvá vészelté át a neoabszolutizmus éveit, és a lehetőségeit maximálisan kihasználva bojkottálta az államhatalom működését. A 19. század végi történeti munkák szerint a neoabszolutizmus korának hivatalnoki elitje alapvetően elszakadt a magyar társadalomtól és idegen születésű cisszlajtán hivatalnokokból állt. Bár már Beksics Gusztáv és Berzeviczy Albert munkái is támaszkodtak a kor sematizmusaira, cím- és tisztínévtáira – megemlítve, hogy az általánosan elfogadott kép ellenére sokkal több magyar szolgált a hivatalokban, mint arra korábban következtettek –, a tétel csak annyiban módosult, hogy a korszak kurzusváltásai a különböző korszakok hivatalnoki garnitúrái között megszakították a kontinuitást, az ekkor tömegesen szolgálatba álló magyarok, illetve a reformkori, 1848–49-es és a dualizmuskori elit között nincs vagy minimális volt a kapcsolat.⁷ A passzív ellenállás erejét és hatását sokan sokféleképpen értékelték, de tényét és különösen a hivatalvállalás sajátosságait nem kérdőjelezték meg. A marxista történetírás ennek, az általa retrográdnak minősített folyamatnak tudta be, hogy a Kossuth vezette emigráció szemlátomást nem tudott elérni komoly sikereket a hazai ellenállás megszervezésében. Összekapcsolták ezt a „földesúri osztály” demokráciaellenességével, amely természetesen az „elvtelen” visszahúzódást, kivárást választotta a hősi önfeláldozó küzdelem helyett, és várta, mikor egyezhet ki az osztrák polgársággal a nemzetiségek és a munkás- és parasztmozgalmak elnyomására.⁸ A társadalomtörténet-írás is messzemenő következtetéseket vont le a folyamatból. Innen származtatták a reformkorban még aktív társadalmi, gazdasági és politikai tevékenységet folytató, alapvetően haladó eszmeiséggel rendelkező magyar nemesség leszakadását, a modernizációs folyamatokból való kiszorulását, a hivatalnokoskodó, konzervatív és modernizációellenes dzsentri kialakulását. A Bach-korszakban tömegesen beáramlott és a rendszer bukása után Magyarországon maradt idegen származású

⁶ Hölke II. 463–464.

⁷ Beksics Gusztáv: Ferenc József és kora. In: Magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. X. kötet. Budapest, 1898. 472–474.; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1848–65. Budapest, 1922–1932. I. 158., 193., III. 367–369.

⁸ Példaként szolgáljanak a következő munkák értékelései: Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1943.; Léderer Emma: A magyar társadalom kialakulása a honfoglalástól 1918-ig. Budapest, 1947.; Lukács Lajos: A magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–67. Budapest, 1955.; Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad magyar történelmének néhány sajátosságáról. 1849–1945-ig. Budapest, 1958.

hivatalnokok is helyet kaptak a társadalomelméletben: gyorsan asszimilálódtak, és friss asszimilánsként hozzájárultak az erőszakosnak tekintett magyar nacionalizmus kialakulásához, belőlük fejlődött ki a sovinsizta, gyakran szélsőjobboldali beidegződéssel rendelkező társadalmi réteg.⁹

Bibó István 1946 és 1948 között több munkájában, töredékében foglalkozott az abszolutizmus társadalmi hatásaival és ezen belül érintőlegesen a passzív ellenállással. Bibó gondolataival érdemes kissé bővebben foglalkoznunk, hiszen napjaink értelmisége számára fontos, tudatformáló élményt jelentenek, és így aktívan hozzájárulhatnak a nem történéshöz, de a történelmi problémák iránt fogékony érdeklődők történelemfelfogásának formálódásához. Bibó szerint a reformkor nemesi értelmisége és az 1868–1944 közötti időszak nemesi-úri hivatalnokrétege nem azonos egymással, a kettő között éles határ húzódik, amelyet az abszolutizmus káros társadalmi hatásai jelölnek ki.¹⁰ *„A passzív ellenállás tíz esztendejének végére azonban a magyar társadalmi fejlődés síkján egy végzetes folyamat bontakozik ki: a nemzeti értelmiség és a haladás köznemesség megtorpanása.”*¹¹ 1848–49 „bukása”, amely megrázta a magyar politikai, társadalmi, értelmiségi elitet, két tanulságot hordozott magában: az egyik szerint az osztrák birodalom olyan európai államrendszer, amelynek fenntartásáért az európai hatalmak bármikor képesek kiállni, a másik szerint, ha mégis felbomlik a birodalom, akkor az maga után vonja Magyarország szétesését is. *„A magyar nemzeti értelmiség azonban e két megrendítő tanulság hatására elvesztette a vállalkozó kedvét, s inkább a megmenthető biztosítására gondolt, semmint arra, hogy egy új forradalom számára újból egy bátor elitet alakítson ki. Ezzel pedig megszűnt az a lehetőség is, hogy a nemzeti értelmiséggel több ponton kapcsolódó magyar köznemesség vagy akár annak csak egy része még egyszer komoly erővel és elszántsággal a haladás ügye mellé álljon.”* A köznemesség rájött arra, hogy a jobbágyfelszabadítás kihúzta a talajt a lába alól, ezért *„arra szedte össze erejét, hogy a megyei és állami hivatalokban bírt régi politikai hatalmát szerezzé vissza”*.¹² Bibói olvasatában „az egész kiegyezés jellegzetesen és mélyen defenzív jellege folytán csupán sok mindenféleképpen az őrzését, biztosítását, megállapítását jelentette, de egyáltalán nem bárminek a folytatását, amit 1848 elkezdett, vagyis semmiféle mozgást vagy haladást.”¹³ Egy rövid töredékében a dualizmus hivatali apparátusát bemutatva Mikszáth Kálmán *Gavallérok* című kisregényében megjelenő képre utal. *„Ha figyelembe vesszük ezeknek az állásoknak a mainál alacsonyabb képesítési kelleit, akkor joggal feltételezhetjük, hogy ezek a lecsúszott nemesurak a nemességnek valaha vagyonosabb, de kevésbé értelmiségi jellegű, éppen csak hogy egy-két latin osztályt végzett „nem író, nem olvasó” rétegéből származnak. Ők voltak a kiegyezés után a hivatalok irányába megindult nagy roham tömeges szereplői, akik elsőször éppen csak hogy megkapaszkodtak a szerény hivatalokban, majd utóbb, immár „jogvégzett” fiaikon keresztül immár birtokba vették a magasabb szinteket is: az ő szellemiségük nyomta rá a bélyegét a nemesi-úri világnak hatalmához és rangjához göröcsösen ragaszkodó, leginkább*

⁹ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Szerkesztette és az utószót írta: Kulcsár Kálmán. Budapest, 1980. 317.; A magyar történelem 1849–1918 című előadás programja. Készítette: Hanák Péter, Kató István, Erényi Tibor, Galántai József, Szabad György. Budapest, 1953. 7.; Hanák Péter: A soknemzetiségű Habsburg-monarchia elnyomott népei. In: Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1975. 115.

¹⁰ Bibó István: A reformkori és a kiegyezés utáni nemesség különbözősége. 1947. In: Bibó István Összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte: Kemény István, Sárközi Máttyás. Bern, 1983. III. kötet (a továbbiakban: Bibó 1983.) 666.

¹¹ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In: Válogatott tanulmányok. Debrecen, 1986. (a továbbiakban: Bibó 1986.) II. 580.

¹² Bibó 1986. II. 581–582.

¹³ Bibó István: A magyar közigazgatásról, II. (Jellegzetes kórfomák). Kézirattöredék, 1946 vége, 1947 eleje. In: Bibó István Összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte: Kemény István, Sárközi Máttyás. Bern, 1983. III. 658.

reakciós, könnyebben fasizálódó magatartására.”¹⁴ Bibó István számára tehát nyilvánvaló volt, hogy a szabadságharcot követő események és – az általa meglehetősen sematikusán értékelte – kiegyezés egyenes következménye – a huszadik századi magyar történelem egyik legfontosabb problémájának tartott – a szélsőjobboldali tendenciák erősödése és a második világháborúba való bekapcsolódás.

Deák Ferenc és a passzív ellenállás meghirdetése

A korábbi történetírásban szinte alapvető megállapítás, hogy a passzív rezisztencia meghirdetése Deák Ferenc nevéhez köthető. A szakirodalom általánosan elfogadta, hogy Deák Schmerlinghez írott levele tekinthető a társadalmi „mozgalom” alapidokumentumának. Habár Deák ebben a levélben nem a társadalmat szólítja meg, magatartását nem nyilvánítja követendő példának, mégis a magyar társadalom automatikusan követte a reformkor egyetlen Magyarországon maradt vezető politikusának cselekedetét.

A problémával kapcsolatban több kérdés is felvetődhet: mit gondolhatott Deák a hivatálváltókról, mennyiben jelenthetett példát kortársai számára? A felmerülő kérdések megválaszolására sajnos nagyon kevés forrással rendelkezünk. A Kónyi Manó által összegyűjtött Deák hagyatékban csupán hét dokumentum vonatkozik a tárgyalt korszakra. Közülük természetesen legtöbbet az 1850-es levelet idézték. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy csupán a válaszlevelet ismerjük, hogy pontosan miről is szólt az igazságügy miniszter levele, az csupán Kónyi rövid megjegyzéséből ismert: „1850. április havában Schmerling osztrák igazságügyminiszter megkérte Deák Ferenczet, hogy a magyar magánjog körébe tartozó több kérdés iránt Bécsben folytatandó tárgyalásokban vegyen részt.”¹⁵ Az eredeti levél publikálása – tudomásunk szerint – eddig nem történt meg, eddig még senki sem érezte fontosnak a felkérő dokumentum felderítését vagy annak jelzését, hogy keresése ellenére nem található meg, hiszen a történetírók megbíznak a 19. századi forrásközlés pontosságában...

Ha a deáki példaadás kérdéseit elemezzük, nem mehetünk el szó nélkül a forrásközlés következő tétele mellett, amely a báró Szögyény Marich Lászlóhoz írt leveleket tartalmazza. Sajnos a szakirodalomról ismét elmondható, hogy – kevés kivételtől eltekintve – nem szentelt különösebb figyelmet a két dokumentumnak. Ezt azért tartjuk problematikusnak, mivel Szögyény Deákot levélben megkeresi, és az ominózus kérdésben – a felkínált hivatal elvállalásában vagy visszautasításában – kér tanácsot tőle. Deáknak itt lenne az alkalmja, hogy valóban konkrét instrukciókkal lássa el a hozzáfordulót. Szögyény 1851-es naplóbejegyzésében szerepel, hogy miután hírül vette, hogy Ferenc József a birodalmi tanács tagjai közé nevezte ki, sokáig habozott, mivel „a kormány elveivel miben sem értettem egyet és irányának megváltoztatásához mi reményem sem volt”, de a visszautasítással egyrészt nem akarta megsérteni a császárt, másrészt úgy gondolta a megbízatás elvállalásával még lehetőséget kaphat a birodalmi politika befolyásolására. Ezért miután – mint írta – „Bécsből és Pestről barátaim és elvrokonaim számos levélben biztattak az állás elfogadására, sőt Deák Ferencz is, kivel levelezésben nem álltam, de kinek ez alkalomból tanácsát kikerstem, igen szívélyesen és méltányosan nyugtatta meg scrupulusaimat: elhatároztam magamat ez állás elfogadására.”¹⁶ Mielőtt Deák levelét elemeznénk, fontos megállni amellett, hogy Deák a korszakban valóban nagy tekintélynek örvendett, hiszen hajdani politikai ellenfele, a konzervatív Szögyény annak ellenére is fontosnak tartotta kikérni a véleményét, hogy köztük szorosabb kapcsolat korábban nem volt.

¹⁴ Bibó 1983. 666.

¹⁵ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei 1848–1861. Budapest, 1886. (a továbbiakban: Kónyi II.) 178.

¹⁶ Kónyi II. 179–178.

Deák levelét „*Különösen tisztelt nagyméltóságú birodalmi tanácsnok úr!*” megszólítással kezdi, ez azért lényeges, mivel Szögyény még nem fogadta el az állást, Deák ennek ellenére kész tényként kezeli annak betöltését. A levélíró, levele első gondolataként, feltétlen bizalmát fejezi ki az általa tiszta jelleműnek tartott Szögyény iránt. Majd így folytatja: „*Mi-dőn a hírlapokban olvastam, hogy épen Nagyméltóságod egyike azoknak, a kik honfiaink közül a birodalmi tanácsba meghivattak, az vala hiedelmem, hogy egy részről valódi szándékunk, más részről némi kilátásnak kell léteznie honunk szellemi és anyagi: állapota javítására, különben a hatalom kezelői oly férfiút, minő Nagyméltóságod, bizonyosan meg nem hívtak, a meghívott pedig jobb jövővelével biztató remények nélkül a meghívást el nem fogadta volna.*”. Ha feltételezzük azt, hogy itt Deák nem csupán az udvariasság formaságait követi, akkor arra kell gondolnunk, hogy valóban láthattak valami esélyt a kortársak a kibontakozásra és az előrelépésre az ismert konzervatív politikus meghívásában. Deák a következő mondat tanulsága szerint elfogadja azt az alapelvet, hogy Szögyény az állást csak addig tölti be, amíg valóban lát esélyt a kibontakozásra. A feltétlen bizalom azonban itt nem áll meg, Deák ugyanis kijelenti, hogy a vidéki magányában nem látja át a politika rejtelmes szövevényét, ezért így nyilatkozik: „*Engedje meg Nagyméltóságod ismételnem, a mit föntebb mondtam: hogy azon férfiak iránt, a kiket tiszta jellemük és jobb, nemesebb egyéniségük miatt a szónak legszebb, legvalódibb értelmében tisztellek, erős és ingatlan az én bizalmam. Nagyméltóságodat félreérteni akkor sem foglám, ha valamely lépését nem érteném.*”¹⁷ Úgy érezzük, ennél nyilvánvalóbban nem lehet fogalmazni, Deák töretlen bizalmat nyilvánít a tanácsosi tisztelet elvállaló Szögyénnyel szemben.

A levélváltás azonban itt nem fejeződött be, 1853 őszén Szögyény újabb levélben fordult Deákhoz, melyben közli, mivel reményei nem teljesültek, le akar mondani állásáról. Fontos megjegyezni, hogy ekkorra már a Bach-rendszer definitív átszervezése megtörtént, a Császárság szakított a színlelt alkotmányossággal és a nyílt és véglegesnek tekintett egyeduralkodói rendszer kiépítését végrehajtotta. A kortársak számára tehát valóban úgy tűnhetett, hogy a véglegesített abszolutizmus megváltoztatására a közeljövőben nem nyílik reális lehetőség. Deáknak erre a megkeresésre, az előző levél logikája és a passzív ellenállás értelmében, egyértelmű választ kellett volna adnia. A válasz egyértelmű volt, csak éppen ellenkező előjelű, mint arra következtethetnénk. Az 1854. december 14-én Pesten keltezett levél megszólításánál ismét meg kell állni: Deák „*Különösen t. kedves barátom!*”-nak nevezi Szögyényt, kapcsolatuk tehát személyes jellegűvé vált az elmúlt három év alatt. Deák leírja, hogy szeretett volna Szögyénnyel találkozni, de sajnos ezt az egészségi állapota nem tette lehetővé. A levél legfontosabb része ezután következik: „*Addig is tehát csak annyit írok, hogy értem, méltánylom és teljesen helyeslem nézettedet, és ha azon becsülés és tiszta, ingatlan tisztelt, melylyel irántad vagyok, növekedhetnék, bizonyosan növelné az, hogy áldozatul hozod idődet, örömeidet, nyugalmadat helyzetenednek csak azért, hogy valami jót eszközölhess közügyre és egyesekre, s nem riadsz vissza még akkor sem, midőn a kivihető csak igen csekély. Isten áldjon és erősítsen jó szándékodban. Te birmi fogod minden jóknak becsülését. Isten veled. Tisztelő barátod Deák Ferencz.*”¹⁸ Ha figyelmesen elolvassuk a fenti sorokat, akkor kitűnik belőlük, hogy Deák egyetért Szögyény értékelésével, ő sem lát pillanatnyi lehetőséget a kibontakozásra, azonban úgy nyilatkozik, hogy azzal teszi a legnagyobb szolgálatot a közügyeknek, ha mindezek ellenére hivatalában marad és megtesz minden tőle telhetőt az előrelépésért.

A fenti példára alapozva tehát állíthatjuk, hogy Deák abban a konkrét esetben, amikor hozzá fordultak, nem a passzivitás politikáját javasolta, hanem éppen annak ellenkezőjére szólította fel a tanácsot kérőt. Tette ezt annak ellenére is, hogy csekély volt az esély a sikerre, s hogy a birodalmi tanácsnoki állás a Császárság egyik legmagasabb beosztása volt.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha Deák Szögyény számára a politikai szerepvállalást javasolta, akkor miért nem vállalta el a számára felkínált bizottsági tagságot? A reform fontos-

¹⁷ Kónyi II. 180.

¹⁸ Kónyi II. 181.

ságával szemben elvi aggályai nem lehettek, hiszen az 1841 és 1843 között ülésező országgyűlési bizottság tagjaként már évekkal a felkérés előtt kifejtette reformszándékát. Ha eltekintünk attól a sztereotípiától, hogy a szabadságharc leverése után az osztrák hatalom pusztán retrográd irányt követett, akkor megállapíthatjuk, hogy a Schwarzenberg kabinet liberális miniszterei – közüjük tartozott természetesen Schmerling is – valódi alkotmányos, liberális reformokat készítettek elő. Deák számára tehát adott volt a lehetőség, hogy előre lépések történjenek a magyar magánjog rendszerében, megtörténjenek azok a változások, melyek az áprilisi törvényekben meghirdetett alapelvekhez igazodnak. Ennek az igazságügyi reformnak teljes kidolgozására és országgyűlési elfogadtatására ugyanis miniszterként nem volt elég ideje. Ez a lehetőség azonban csupán elvi alternatívát jelenthetett Deák számára, hiszen tudhatta, hogy őt nem elsősorban szakértelme miatt érthette a felkérés, hanem emellett fontos szerepet játszott a Batthyány-kormányban betöltött pozíciója. A birodalmi igazságügyi miniszternek óriási politikai siker lett volna, ha a volt miniszter elfogadja a felkérést, hiszen ezzel elismerte volna Schmerling jogosultságát a magyar országgyűlés és a magyar kormány jogkörébe tartozó reformra. Ezzel a lépéssel Deák valóban az áprilisi törvényeket és egész eddigi politikai elveit tagadta volna meg. Ugyanúgy, ahogy majd 1860 decemberében nem lesz hajlandó részt vállalni a hercegprímási értekezlet választási rendszert meghatározó ülésén – hiszen ezzel még akkor is elismerte volna azt a Ferenc József által hirdetett alapelvet, hogy a áprilisi törvények jogérvényüket veszítették, ha ott az V. törvénycikk mellett érvel –, 1850-ben is egyértelmű volt számára a tisztségéből származó köteleesség. Deák tehát 1850-ben mint az első felelős magyar kabinet liberális minisztere utasítja vissza miniszter felkérését.

A Deák Ferenc által követett politikai irányvonatról részletesen beszámolt Kónyi Mánó, aki a gyűjtemény elkészítésekor több korabeli neves politikust megkeresett azzal a kéréssel, hogy foglalják össze emlékeiket Deák Ferenc 50-es éveiben kifejtett politikai megnyilvánulásairól. A visszaemlékezésekben határozottan szerepel a Deák által javasolt és egyetlen elfogadható útnak tartott passzív politikai magatartás. Somssich Pál a következőképpen nyilatkozott Kónyinak: *„Deák Ferencz ... elfordult mindentől, visszautasított mindent, a mit jogilag correctnek nem tartott. ... Deáknak jogi érzése, és ehhez való ragaszkodása annyira erős és szigorú volt, hogy se az én röpiratomat [Das legitime Recht Ungarns und seines Königs. Bécs, 1850.], se a conservativeknek ő felségéhez intézett ismeretes feliratát ... soha se helyeselte. Az elsőt nem, mert nem az 1848-diki elvekből merítette érveit; az utóbbit nem; mert szerinte nélkülözött minden jogi alapot. Ő minden ilyen opportunitási kísérletet haszontalannak, sőt károsnak tartott. A passiv magatartást és minden köztevékenységtől visszavonulást hitte az egyetlen helyes és hatalmas eszköznek, mely a körülmények fordultával hazánkat törvényes jogi alapjára újra felemelni képes lehet: minden más actió szerinte csak compromittálhatta ezt. Deáknak ily határozott nyilatkozatai tartották vissza az akkori sajtót (jelesen Kemény Zsigmondot) a conservativek memorandumának kedvezőbb megbeszélésétől, és bátorították arra, hogy midőn lehetett, az ellen nyíltan felszólaljon. ... Deák ép oly mérséklettel használta fel a kedvező helyzetet, mint a milyen állandósággal tartotta fenn meggyőződését a legmostohább körülmények között. Deáknak ezen magatartása tanuskodik meggyőződésének egy másik vonásáról. Ő nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; feltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint; de számított Ausztria gyengeségeire és vezérő férjfiának elbizakodottságára, meg a sors változékony szeszélyeire, s ezekre számítva ragaszkodott a passiv politikához, ezt vélte az idő szerint célszerűnek arra, hogy a bekövetkehető kedvező esélyek felhasználásában semmi precedens által feszélyezve, vagy éppen lekötve ne legyünk. És ez ismét egy nagy és határozott eltérés volt az ő és Kossuth nézetei közt, a ki a magyar nemzet erejében bízva, egy újabb erőszakos felkeléstől kedvező körülmények közt, nem ijedt volna vissza, sőt erre hajlandó lett volna, holott Deák az egyezkedés útjához ragaszkodott.”* Kerkapoly Károly, aki az ötvenes évek derekán meglátogatta Deákot, így emlékezett vissza a beszélgetésre: *„Szó volt az ország jövődjéről és az abszolutizmus megszűntének eshetőségéről. Ekkor ő úgy nyilatkozott, hogy ha a provisorium, a minék az akkori rendszert tartotta, megszűnnék és normális állapotokra akarnának áttérni, ennek kiinduló pont-*

ja csak az 1848-diki törvények jogérvényének a hatalom által való elismerése lehet, a mi nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akaratával módosulhatnak. Azok közt, a kikkel akkorában érintkeztem, a bátrak legbátrabbikának sem volt eszében, hogy a 48-hoz lehessen kötni a jövőt, hanem mind úgy vélekedtek, hogy a forradalmi 48 elhagyásával az 1847-re kell visszaszámenni, s a mit a 48-ból elengedhetetlennek találnak, mint pl. a jobbágyság eltörlését, azt szemelvényileg kell újra megalkotni. Szóval, akkor a közvélemény előtt az 1847 látszott lebegni. Velem szemben Deák Ferencz volt az egyetlen, a ki azon meggyőződésnek adott kifejezést; hogy kiinduló pontul, a melylyel a jövőt a multhoz lehessen kötni, nem lehet mást elfogadni, mint a legutolsó alkotmányos multat, a mi: 1848.” Szögyény László 1859 júliusában Bécsben találkozott Deákkal, a bizalmas beszélgetésen megkérdezte tőle, hogy elfogadna-e hivatalos beszélgetésre szóló meghívást, erre Deák határozottan nemmel felelt. Tehát számára valóban mást jelentett a Szögyény állásvállalásának magánemberként való támogatása, és mást a birodalmi tanácsossal, tehát az általa törvénytelennek és ideiglenesnek tekintett államhatalom képviselőjével való tanácskozás. A kiegészítés lehetőségét tudakoló tanácsos számára Deák válasza a következő volt: „az 1848-diki törvények alapján egybehivandó magyar országgyűlés által véli egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, a mely úton azután a Magyarország és a birodalom közti viszonyok a változott körülményekhez képest rendezendők lennének”. Horváth Boldizsár szintén többször érintkezett Deákkal az ötvenes években. Ezeken a nyári találkozókön, amikor Deák háza – Horváth visszaemlékezése szerint – Zalában is tele volt látogatókkal, Deák nem politizált. „Csak szűkebb, bizalmas körben, többnyire akkor, midőn a vendégek eltávoztak, s csak azok jelenlétében, kiket éjjelre is ott marasztott, szellőztette a jövő esélyeit. Kiinduló pontja mindig 1848 volt, s épen azért, mert az 1848-diki törvények restitúcióját nem igen lehetett remélni, nem nagy bizalommal nézett a jövőbe. Mi, a kik az ő gondolkodása módját ismertük, még ha helyeseltük volna is az alkotmány visszaállítását az 1847-diki alapon, nem mertük volna ezt előtte szóba hozni.” Horváthot Deák 1859 decemberében határozottan fel is szólította, maradjon meg az 1848-as alap mellett.¹⁹

A fent idézett visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül a deáki passzivitás valós tartalma: az 1850-es évek viszonyaiban lehetetlennek érezte, hogy az egyetlen elfogadhatónak vélt alapon megegyezés jöjjön létre. Ennek hiányában azonban károsnak tartott minden politikai megnyilvánulást, tárgyalási javaslatot, felkérés elfogadását, hiszen ezek egyrészt a tárgyalópartner tárgyalási jogosultságának – tehát legitim hatalmának elismerését – eredményeznék, másrészt pedig óhatatlanul is a fennálló viszonyokhoz közelítenék a tárgyalási ajánlatokat. Az 1848-as törvényes alapot leginkább a *politikai* passzivitással lehet védelmezni, ami tehát a politikusok 1848-at átlépő egyeztetési kísérletei ellen szól. Ez azonban nem jelenti a társadalmi, gazdasági, kulturális élettől való visszahúzódást, nem mutat utat a kor embere számára, nem készlet a kenyérkereset miatt szükséges állások visszautasítására. Ha előzetes egyeztetésekkel a politikusok nem képeznek jogalapot az önkényuralom bármilyen mértékű legitimációjára, a magyar törvények akárcsak minimális megváltoztatására, akkor „egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt és huszonnégy óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen legmagasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi, alkotmányos szabadságot.”²⁰

A következőkben azt vizsgáljuk meg, vajon Deák mennyiben adhatott példaértékű magatartást korának hivatalnokai, a vármegyei tisztviselők számára. Elsőként azt kell leszögezni, hogy Deák Ferenc élete során sohasem töltött be fizetéssel járó hivatalt. Zala vármegyében tiszteletbeli tisztségekben szerepelt, országgyűlési követként, majd képviselőként természetesen nem járt számára fizetés. Egész életében megőrizte anyagi függetlenségét, számára a politizálás nem megélhetési forrás, hanem hazafiúi kötelesség. Szerény megélhetésére természetesen lehetőséget kínáltak birtokai, majd annak 1854-es eladása után a Szé-

¹⁹ A visszaemlékezéseket lásd: Kónyi II. 191–194.

²⁰ Kónyi II. 191.

chenyi családtól kapott életjáradék. A passzív ellenálló Deák 1854-es Pestre költözése után – mint az közismert – igen aktív életet él, részt vesz többek között az MTA újjászervezésében, kiveszi a részét az OMGE fellendítéséből, alapító tagja az Első Magyar Általános Biztosítónak, kapcsolatot tart a Kisfaludy Társasággal, a Szent István Társulattal, a Lloyd Társulattal. Külön kis klub alakult ki az Angol Királynőben bérelt lakosztályában. Deák tehát minden fórumon megjelent, ahol elveiből következően megjelenhetett. Állást nem kellett vállalnia, ezt az alkotmányos időszakban sem tette soha, politizálnia – természetesen az önkényuralom hatalmi logikájából következően – csupán a baráti társaságban volt lehetséges, a megvegyülés és az országgyűlés fóruma értelemszerűen el volt zárva előle. Ilyen szempontból tehát a deáki példa társadalomra való kivetítése igen problematikus. A szabadságharc leverése után Zala megyében élve természetesen érezkelhette a reformkori elit tagjainak továbbszolgálatát, mégsem maradt fent olyan bizonyíték, melyben elítélte volna a passzivitás ellen vétőket. Nem tette meg ezt az alkotmány helyreállítása után sem, még utalásszerűen sem foglalkozott a Hőke szerint nemzetből kitaszítottnak minősített állás-vállalókkal.

A Hőke által felvázolt kép egyik fontos eleme az önkényuralmi rendszer működésének akadályozása. Az októberi diploma kibocsátása után több konkrét kérdésben meg kellett nyilatkoznia Deáknak, az egyik az igazságszolgáltatási reform ügye volt. Az októberi diplomához kapcsolódó iratok nem állították helyre tökéletesen a megyei autonómiát, hiszen a törvényhatóságok nem kapták vissza törvényes igazságszolgáltatási és pénzügyi hatáskörüket. Az ország újjáalakult törvényhatóságai egymást követően tagadták meg a rendelet idevonatkozó cikkelyének végrehajtását és állították fel igazságügyi és pénzügyi szerveiket.²¹ A legfontosabb kérdés azonban csak ezután következett: milyen jog alapján ítélezzenek a bíróságok. Pest város törvényhatósági gyűlésén Szilágyi Virgil azt javasolta, hogy a város, követve más törvényhatóságok példáját, vegye át az ítélethezatalt, helyezze hatálya kívül az osztrák polgári törvénykönyvet és kezdje meg működését a fennállóknak tekintett magyar törvények és statútumok alapján. A lehetőség tehát adott volt, hogy a feltetelezett passzivitás – az osztrák igazságszolgáltatási rendszer 50-es évekbeli akadályozása – után aktív lépéseket tegyenek az önkényuralom utolsó maradványainak felszámolására. Deák azonban határozottan elutasítja ezt a pillanatnyilag népszerűnek tűnő, de számára teljesen elfogadhatatlan magatartást. Kifejti ugyanis azon nézetét, hogy a megváltozott viszonyokra nem alkalmazható a régi magyar jogrendszer. A folyó perek, az elmúlt 11 évben meghozott ítéletek teljesen bizonytalan állapotba kerülnének, ha a magyar jogi reform nem lenne tekintettel az elmúlt évek gyakorlatára. Emellett pedig az országgyűlésnek kell törvényt alkotnia az igazságszolgáltatás átalakításáról, addig pedig káros minden önálló törvényhatósági intézkedés, hiszen az az állampolgárok számára nélkülözhetetlen, az alkotmányos körülmények között külön súllyal figyelembe veendő jogbiztonságot rombolná le.²² Deák tehát ebben a konkrét esetben nem áll ki a passzivitáson már túllépő rendszerellenes megnyilvánulások mellett. Emellett egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amelyben a hivatalos szervek munkájának bojkottálására szólított volna fel bárkit is.

Ha összefoglaljuk azt, amit a korabeli források alapján Deák passzivitással kapcsolatos magatartásáról megtudhatunk, akkor megállapítható, hogy Deák Ferenc sohasem hirdette meg a neki tulajdonított mozgalmat. Egyetlen olyan megnyilatkozása sem ismert, amiben reflektált volna az utókor által általánosan alkalmazott, őt követő társadalmi magatartásformára. Ha tudott volna arról, hogy magatartása politikai példát ad a kortársak számára, tehát valamiféle deákinak nevezett irányvonal jött volna létre akaratától függetlenül, akkor lehetősége lett volna arra, hogy ez ellen tiltakozzon, mint azt többször meg is tette a különböző újságok által neki tulajdonított klubszervezéssel vagy politikai állásfoglalással kap-

²¹ Főispáni utasítások. In: Kónyi II. 284–286.

²² Átvegye-e Pest városa a törvénykeztést? Kónyi II. 308–316.

csolatban.²³ Deák valóban passzivitást javasolt, de ezt az általa egyetlen lehetséges törvényes alapot nélkülöző politikai akciókra értette. A társadalmi életben pedig igen aktív szerepet vállalt, nem tudunk arról, hogy kortársait bármiféle módon az államhatalom intézkedéseinek hátráltatására, hivatalviselés megtagadására ösztönözte volna.

A passzív ellenállás elemei

Deák Ágnes egy korábbi cikkében részletesen összefoglalta a passzív ellenállás elemeit.²⁴ A cikkben az 1850-es évek titkosszolgálati jelentéseit elemezte, azonban a tudatos iratmegsemmisítés és egy tűzvész miatt az anyag túlnyomó többsége megsemmisült, ezért csak az 1851 júniusa és 1852 májusa közötti időszakból származó, Alexander Bach számára készített összefoglaló jelentéseket vizsgálhatta. Az egész birodalomra kiterjedő vizsgálata során megállapította, hogy a különböző területeken egészen hasonló magatartásformák jellemezték a lakosságot, tehát a kiépülő önkényuralommal szemben nem igazán lehet beszélni egyfajta speciális magyar ellenállásról, hanem inkább összbirodalmi elutasításról. A hivatalos jelentésekben vissza-visszatérő fordulat a „passzív állás”, a „nyugalom és hallgatás”. A Nagyváradról érkezett jelentések közül közöl a szerző egy 1851 szeptemberéből származó beszámolót, amely korabeli hivatalos magyarázatot is ad erre a jelenségre: „A lakosság minden rétegében még azon az ország igazgatását hatalmas mértékben módosító intézkedések esetében is, melyek a magyarokat egyébként soha nem hagyták hidegen, teljes részvétlenség figyelhető meg. A jobb szelleműek, akiknek száma csekély, még magánkörben sem merik véleményüket szabadon kimondani, mivel félnek, hogy rossz hazafi hírébe jutnak, ha a kormány bármely lépését is helyeslik. Az elégedetlenkedők, s hozzájuk tartozik a polgárság és az intelligencia messze nagy többsége, figyelmes hallgatással szemléli az eseményeket, ebből származik a külső nyugalom; bizalommal tekintenek azon remények teljesülésére, melyeket a külföldi felforgató párt ültetett el bennük, innen származik rezignációjuk, csendes, odaadó várakozásuk, közömbösségük még a legfontosabb belső igazgatásbeli változásokkal szemben is.”²⁵ A jelentést készítő jól rátapintott a kor egyik legfontosabb vonására: a reformkor nagy nemzeti fellendülése, a nyílt viták, a haladásba vetett hit általános optimizmusa, az aktív állampolgári magatartásformák kora után a társadalom fásultságra hullott vissza. A fennálló rendszertől – már annak kialakulási körülményei miatt sem – nem várható semmi pozitívumot, vele érzelmileg nem azonosulhatott. Az erőszakot eltúrte ugyan, de hideg távolságtartással szemlélte a nyers katonai erőn alapuló rendszert. Ez azonban véleményünk szerint egy teljesen természetes társadalmi reakció, amely nem kor- és helyspecifikus, hasonló helyzetben a különböző társadalmak hasonlóan reagálnak. A magyar történelemben nem ez volt az első és nem is az utolsó ilyen jelenség, a mindenkori önkényuralomnak fel kellett készülnie arra, hogy a konszolidáció – legalábbis annak kezdeti szakaszában – legkedvezőbb esetben is a hallgatást jelenti, nem pedig az érzelmi azonosulást. Valójában csak a 20. század diktatúrái teremtték meg a hatalom igényét az érzelmi azonosulásra ez a 19. században még ismeretlen volt. A kérdés tehát nem az, hogy létezett-e passzív ellenállás, hanem az, hogy úgy létezett-e, ahogy azt az utókor széles memoire-irodalma bemutatta. Mivel a tudatosságra, pontosabban a program meghirdetésére és annak tudatos követésére, egy széleskörű országos mozgalom létre nem találha-

²³ A Pesti Napló cikkéről. 1862. november 4. In: Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei 1861–1866. Budapest, 1889. (a továbbiakban: Kónyi III.) 220–221., A Bresslauer Zeitung cikkéről. 1863. december 15. In: Kónyi III. 245., Az Ost-Deutsche-Post cikkéről. 1865. január 29. In: Kónyi III. 251–253.

²⁴ Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. Aetas, 1995. 4. szám. (a továbbiakban: Deák 1995.) 27–59.

²⁵ Deák 1995. 29.

tunk bizonyítékot, az ellenállásnak ezt az elemét a mítoszok sorába kell helyoznunk, anélkül, hogy kétségbe vonnánk a rendszerellenes automatikus reakciók létezését.

Ezen reakciók megjelennek a Deák Ágnes által elemzett jelentésekben: rémhírterjesztés, nemzeti öltözködés, szakállviselet, színházi kihágások, nemzeti bálók, rejtegetés stb. Az aktív ellenállást súroló jelenség az adó- és újoncmegtagadás, amely a passzív ellenállás magatartásának egyik legjelentősebb eleme lehet, hiszen azáltal a társadalom valóban gyengíthette az önkényuralmi rendszert, mivel az adóbehajtás megnövekedett költségei miatt anyagilag hozhatta azt hátrányosabb helyzetbe. Erről Hóke a következőket írta: „... az adót nem fizetik, míg végrehajtó nem jó rájuk. A katonaságnak csak azt szolgáltatják ki, a mit elkerülni nem lehet. A fuvarral késnek, utat könnyű kedvvel nem csinálnak. Vagyonát, jövedelmét, keresetét, senki, úgy amint van, be nem vallja.” Deák Ágnes azonban csupán elszórt adatokat talált az adóterhek miatti zúgolódásra, a legnagyobb felháborodást az állami dohánymonopólium bevezetése jelentette. A hatóságok különleges figyelemmel viseltettek a volt nemesek adózási és közmunkamorálja iránt. A sorozás elleni felháborodásról pedig elsősorban a nemzetiségek által lakott területekről érkeztek hírek.²⁶ Az állammal szembeni pénzügyi és katonai köteleességek teljesítése másfelől nem csupán az önkényuralmi időszakban akadózik. Már Széchenyi István is felhívta a figyelmet a Hitelben, hogy a megfelelő polgári magatartás nem az adóterhektől való ódzkodás, hanem éppen azok tudatos vállalása. Ez a felfogás azonban hosszú ideig nem terjedt el a magyar társadalomban. A magyar nemesség számára természetesen újdonságot jelentett az adózási és sorkatonáskodási kötelezettség, ha megpróbáltak is ez ellen aktívan tenni, akkor is kérdéses, hogy ez csupán az önkényuralom ellen irányult, vagy hasonló jelenségekkel találkozhatnánk abban az esetben is, ha az általános adózás rendszerét – az előzetes várakozásoknak megfelelően – a törvényes magyar kormány vezette volna be. Mindenesetre a szabadságharc alatt keletkezett vármegyei iratok között találkoztunk olyan esettel, amikor a megyei nemességet több évre visszamenő elmaradt pénzügyi kötelezettségére kellett volna rászorítani az alkotmányos vezetésnek.²⁷ Az azonban kétségtelen tény, hogy az adózási morálra nem hat kedvezően, ha a befolyó pénzek elköltése felett az adózó állampolgár semmilyen rendelkezési jogot sem birtokol, ez a negatív élmény hozzájárulhat egy több évtizedre meggyökeresedő negatív állampolgári magatartásminta kialakulásához, nevezetesen a jövedelem eltitkolása, az adó- és pénzügyi hatóságok kijátszása virtussá válhat.

A passzív ellenállás lényeges motívumaként tartotta számon a köztudat a hivatalviselés megtagadását. A történetírás beszámol arról, hogy az így megürrült hivatalokat a birodalmi igazgatás Magyarországon kívüli területekről származó személyekkel töltötte be, így a hivatalnoki kar elszakadt a reformkor nemesi elitjétől. Ha voltak magyar hivatalvállalók – ezek jelentős számáról több szerző tud –, azok elhatárolhatók a passzív ellenállásba húzódó nemesi elittől. A Bach-huszárok pedig a rendszer bukása után gyorsan asszimilálódtak és beolvadtak a dualizmus hivatali értelmiségébe, amely ezáltal szintén különbözött a reformkoritól. Így vélték magyarázhatónak azt a különbséget, amely a két hivatalnoki garnitúra politikai magatartásában és nem utolsósorban megítélésében megmutatkozik. A kérdés értékelésénél fontos tehát meghatároznunk, hogy mekkora volt a cizslajtán hivatalnokok szerepvállalása, mi lett a sorsuk a rendszer bukása után, valamint mekkora volt a magyar hivatalnokok aránya és milyen viszonyban álltak a reformkori elittel.

Benedek Gábor kutatásai alapján tudjuk, hogy a cizslajtán hivatalnokok aránya a Bach-korszak vármegyéinek szolgabírói alkalmazzottai között országos átlagban 23,1%-ot tett ki, a maximumot a soproni kerület 38, a minimumot pedig pest-budai kerület 11%-a szol-

²⁶ Deák 1995. 35.

²⁷ Borsod vármegye adózásáról: Dr. Klein Gáspár: Borsod vármegye és népességének története. In: Csíkvári Antal: Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák. Budapest, 1939. 66.

gáltatta.²⁸ Az 531 hivatalnok legnagyobb arányban a hivatalszolgák között szerepelt (33,5%), míg a szolgabírói kar negyedét és a szolgabíró-segédi állomány ötödét adták.²⁹ További sorsukról megállapítható, hogy csupán 13 magyarul beszélő személy került át a kiegyezéssel újjászervezett magyar közigazgatásba.³⁰ Az idegenek tehát jelentős számban képviseltették magukat, szerepük azonban korántsem minősíthető kizárólagosnak, a későbbi magyar társadalomfejlődésre gyakorolt szerepük már minimális továbbszolgáltatásuk miatt sem számottevő. Ezen kutatási eredmények alapján azonban nem jutunk közelebb a kontinuitás lényeges kérdéséhez, hiszen ebből ugyan következik, hogy a fennmaradó rész magyarországi születésű volt, az azonban nem, hogy átfedések lettek volna az alkotmányos időszakok és az abszolutista rendszer hivatali garnitúrája között. Ennek vizsgálatát végeztük el saját korábbi kutatásaink során. A vármegyei hivatalnokokat hat megye esetében dolgoztuk fel és statisztikai kimutatásokat végeztünk azok összetételéről, jelen tanulmányunkban csupán a kutatás konklúzióját közöljük.³¹

A vármegyei kutatások alapján megállapíthatjuk, hogy a szabadságharc leverése után a megyei tisztviselők döntő többsége rendelkezett reformkori és 1848–49-es múlttal, igen gyakori köztük a valóban aktív szerepet játszó helyi tisztviselő is. Új emberek csak a ranglétra alján jelentek meg. A vezető pozíciókban az alkotmányos hivatalnokok a rendszer bukásáig őrizték meghatározó szerepüket, és csak évek múltával jelentek meg a magasabb beosztásokban a helyi múlt nélküli hivatalnokok. A tisztviselők életkora átlagosan alacsonyabb, mint a korábbi időszakban, ebből arra következtethetünk, hogy a megyék fiatalabb értelmiségiei maradhattak inkább hivatalban, míg az idősebb generáció elhagyta állását. Az új rendszer tehát jó karrierlehetőséget teremtett a fiatal és képzett szakértelmiség számára.

A „Bach-huszárok” képe a legfrissebb kutatások tükrében megváltozott, saját kutatásaink is alátámasztották azt a megállapítást, hogy a „külföldi” hivatalnokok szerepe ugyan növekedett, de a magyarok továbbra is meghatározó elemét adták az önkényuralmi tisztikarnak. Az elvégzett elemzések tükrében a „Bach-husár” fogalom mögött elsősorban magyar származású személyeket kell értenünk, ők azonban más vármegyéből áthelyezetteként szolgálati helyeiken idegennek minősültek. Az elemzett vármegyékben megjelennek ezek a „belföldi” idegenek, és adataikból kitűnik, hogy ez a 6 vármegye nemcsak befogadó, hanem egyben kibocsátó is volt. A hajdani alkotmányos szerepvállalás a kinevezési gyakorlatban csak másodrangú szempontnak számított, hiszen ekkor 1848-as hivatalnokok is állásokhoz jutottak, a vezető pozíciókban pedig meghatározó maradt az 1849 előtti szolgálati múlttal rendelkezők szerepe.³² Az 1853–54-es átszervezéskor a provizórikus időszak tisztviselőinek egy része elvesztette állását, ennek okai közül az új pályázatás során támasztott magas szakmai követelményeket (felsőfokú jogi vagy közigazgatási végzettség, német nyelv ismerete) és a hagyományos élettértől távoli munkahely miatti elköltözés szükségességét kell kiemelnünk.³³ Ez a két követelmény eleve lehetetlenné tette az alacsonyabb képzettségű, német nyelvtudással nem rendelkezők és az idősebb, kevésbé mobilizálható személyek alkalmazását. Ennek ellenére az elemzésekből kitűnik, hogy a definitív tisztikarok meghatározó csoportját a provizóriumbeliek alkották. Az 1854-es év után

²⁸ Benedek Gábor: Cislajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus kori Magyarországon. Aetas, 1995. 4. szám. (a továbbiakban: Benedek) 65.

²⁹ Benedek 61.

³⁰ Benedek 66.

³¹ A feldolgozott vármegyék: Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Pest-Pilis-Solt, Baranya, Somogy, Csanád. Lásd: Pap József: Magyarország vármegyei tisztikarai a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged, 2003.

³² Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Deák 2000.) 158–163.

³³ Deák 2000. 158–159., 161–163.

a kontinuitás országos szinten figyelhető meg, míg az egyes vármegyék esetében radikális elitcsere zajlott le. A két tendencia azonban csak együttesen juttat közelebb minket a valós folyamatokhoz, hiszen külön-külön egyik segítségével sem lehet leírni a Bach-korszak második felének eseményeit. A tisztviselőkről vezetett személyi katonok alapján elvégzett elemzések során bizonyítottuk, hogy az 50-es évek apparátusában helyet kapó személyek magasan kvalifikáltak voltak és legalább németül beszéltek. Az önkényuralmi igazgatás nagy hangsúlyt fektetett a szakszerűen működő „hivatalnokgépezet” megteremtésére, hiszen a centralizált birodalmat a hadsereg mellett ennek a szervezetnek kellett volna összetartania. A rendszer bukása természetesen nem az apparátus működési nehézségei miatt következett be. Meg kell jegyeznünk, hogy munkánk során azt tapasztaltuk, hogy az ötvenes évek szakigazgatási szervei az elemzett korszak legpontosabban működő, munkáját precízen regisztráló, ezért legjobb kutatási feltételekkel rendelkező hatóságai voltak. Az önkényuralom újabb szakaszában, a Schmerling-provizóriumban az 1860–61-es tisztviselők visszaszorultak, a Bach-éra elsősorban helyi származású hivatalnokai visszatértek, de az új emberek száma, jelentősége megnövekedett. Az alkotmányos tisztviselők háttérbeszorulása általánosan jellemző, de eltérések mutathatók ki az elemzett vármegyék között, ennek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a provizórium tisztikara vármegyéenként eltérő mértékben ugyan, de kimutatható, és egyes esetekben jelentős kontinuitás állott fenn az 1860–61-es évvel. Annak a kérdésnek a végleges tisztázásához, hogy vajon melyik tendencia tekinthető általánosnak, további vármegyekutatásokra van szükség. Meg kell azonban jegyezni, hogy a rendszer önmagát időlegesnek nevezte. Ebből és az 1860–61-es tapasztalatokból a kor embere nyugodtan levonhatta azt a következtetést, hogy későbbi életpályájára valóban negatív hatással lehet az időleges rendszer bizonytalan ideig tartó szolgálata. A kivárás, a visszahúzódnak ekkor korántsem jelenthetett oly perspektívátlan, végtelenbe nyúló időszakot, mint az ötvenes években. Ezt a magatartást erősíthette, hogy szinte minden elemzett vármegye határozatot hozott a visszavonulásról, melyre a tisztviselők közösen esküt is tettek. Ennek ellenére több példát találtunk az önként vállalt szabály megszegésére, gyakran a Helytartótanács kért információt a lemondott – akár végkielégítést is felvett – tisztviselők újra alkalmazásának okairól.³⁴

Az 1867-es választásoknak komoly egzisztenciális következményei lettek a provizórium hivatalnokai számára. Az 1863-as tisztikar többsége ekkor elvesztette állását. Az állásvesztők aránya Heves és Külső-Szolnok vármegyében volt a legmagasabb (98,3%), Somogyban pedig a legalacsonyabb (44,8%). Ez azonban ekkor sem jelentette a kontinuitás teljes megszakadását. A feldolgozott források alapján nem tudunk kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy 1867 után mi történt a provizórium tisztviselőinek többségével. A szakirodalom alapján azt valószínűsíthettük, hogy 1867-ben az 1860–61-es tisztikar passzív ellenállásból visszatérő tagjai jelentek meg tömegesen az újjászervezett alkotmányos megyékben. E feltételezést is jelentősen módosították kutatásaink, az elemzett vármegyékben ugyan jelentős az 1860–61-esek szerepe, de korántsem kizárólagos, hiszen egyetlen vármegyében sem emelkedett arányuk 50% fölé, sőt Baranya, Csanád és Somogy esetében részvételük aránya elmaradt a provizóriumbeliéktől. Ezért megvizsgáltuk a kiegyezés után készült nyugdíjstatisztikákat, hiszen akik állásukat veszítették, szolgálati idejük arányában nyugdíjra voltak jogosultak. Sajnos az első ilyen országos kimutatás csak 1890-ben készült el, ebben azonban arra az érdekes dologra figyelhettünk fel, hogy míg az 1867–68-ban nyugdíjba vonulók között szép számmal találhatunk 1850-es években hivatalba lépetteket,

³⁴ Például: Dániel Antal Csanád vármegye elsőalispánjának esete. In: G. Tóth Ilona: Csanád megye igazgatása (1860–1867). Tanulmányok Csongrád megye történetéből X. Szerkesztette: Blazovich László. Szeged, 1986. 156.

a schmerlingi-éra új tisztviselői közül egy név sem szerepel.³⁵ Az 1867-es nyugdíjaztatás arányának megállapításához meg kellett becsülnünk a vármegyék közigazgatási tisztikarainak összlétszámát. Ez az 1863-as kimutatás szerint, Erdély és Horvátország nélkül 4865 fő volt (nem számítva a 2052 főt kitevő szolgaszemélyzetet).³⁶ Az 1867-ben nyugdíjba vonultak közül le kell vonnunk a központi kormányzervektől, valamint a nem megyei hivataloktól távozott 39 főt, ezután megállapítható, hogy a kimutatásban szereplő nyugdíjaztatottak – tehát bizonyíthatóan végleg eltávoztak, eltávolítottak – csupán 3,4%-át tették ki az 1863-as hivatalnoki állománynak.

Az 1850-es évek végéig jelentős kontinuitást sikerült kimutatnunk az egymást követő politikai korszakok között, cáfolni tudtuk az a feltevést, hogy az önkényuralom hivatali gárdája elkülönült volna a 48-as nemzedéktől. Az 1860–61-es választások elitváltást, a kontinuitás megszakadását eredményezték, azonban a Schmerling-provizórium tisztikara újra kettős identitást tudott felmutatni az alkotmányos és az önkényuralmi periódusok felé. A provizórium tisztviselőinek a sorsát adatainkból nem tudtuk egyértelműen meghatározni. Egyébként minden időszakra jellemző, hogy a továbbbszolgálás szempontjából nyitottak az adatok, ugyanis 1861 után nem rendelkezünk alapos és általános kimutatásokkal. Ezt a hiányt próbáltuk pótolni a nyugdíjazások dokumentumaival, amely azt a feltevélezt erősítette meg, hogy azok a hivatalnokok, akikről nem rendelkezünk további információkkal, valahol megtalálták egyéni karrierjük újabb állomását és az önkényuralmi szolgálatuk miatt nem veszítették el véglegesen a bizalmat.³⁷

Deák Ágnes idézi a gyulafehérvári napló íróját, aki igen szemléletesen foglalta össze a hivatalvállalás fontos motivációit: „*Senki ne ítéljen meg engemet, amidőn olyan fejedelemnek esküszöm hívséget, kit naplóm rendében törvénytelennek nyilvánítottam, és oly kormányznak, melynek törvénytelen, igazságtalan eljárásait annyiszor megróttam. 3 éve már, hogy hivatal és fizetés nélkül tengődöm, minden ingó vagyonom, feles marháim elraboltattak, családom van, melyet fenntartanom kötelesség. Gazdaságomat nem folytathatom, mert a rossz rendszer következtében alig vettem be annyit egy év alatt, mennyit művelésre költöttem, szorosan véve annyit sem. Mozdítanom kellett, hogy élhessek, családomat fenntarthassam. Hivatalom olyas, mely után mint a napszámosnak napidíjt fizetnek, tehát mint kialakuló munkás lépek foglalatosságba, elvégzem a munkát, megszűnik hivatalom. Sőt azokat sem hibáztatom, kik rászorulva magyarok hivatalt vállalnak, mert szükséges minden józanon gondolkodó magyarnak egy-egy pontot elfoglalni, s azt a tola-kodó és hazaellenes olától megóvni.*” Tóth Kálmán volt honvéd pedig a következőképpen írt az 1861-es megszégyenítése után: „... *elmentem valami földkóstoló hivatalba, s irkáltam ott napestig néhány krajcárért. Engedelmet kérek, hogy nem voltam elég erős éhen meghalni.*”³⁸

A hivataltól való visszahúzódás csupán a jómódú köznemesség számára volt lehetséges, a hivatalnoki értelmiség számára azonban nem volt követhető magatartásforma. Azon azonban érdemes elgondolkodni, hogy mitől kellett visszahúzódni, hiszen a rendszernek professzionálódott közigazgatásra volt szüksége, főfoglalkozású, képzett hivatalnokokkal. A rendszer nem tartott igényt a volt vármegyei elit teljességének szolgálatára, a gyakori problémát éppen a létszámleépítések jelentették, így tehát valójában nem is volt mit megtagadni. A birtokosság pedig szembe találta magát a modernizálódott államszervezet következményeivel, az adórendszer bevezetésével és a hagyományos munkaszervezeti formák

³⁵ Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, akik az 1850-től 1889-ig terjedő negyven évi időszak alatt nyugdíjaztattak és 1889. évi december hó 31. napján nyugdíjilletményüket tényleg még élvezték. Budapest, 1890.

³⁶ Magyarország tisztai névtára 1863. Pest, 1863.

³⁷ A kutatás számszerű eredményei összefoglalva: Pap József: Kontinuitás és diszkontinuitás kérdése Magyarország vármegyei tisztikaraiban (A reformkor végétől a kiegyezést követő újjászervezésig). Zalai Gyűjtemény. 2003. megjelenés alatt.

³⁸ Deák 2000. 169.

megszűntével. Ha megváltozott gazdasági körülmények között a középbirtokos talpon akart maradni, főfoglalkozásként kellett gazdaságával törődni, emellett pedig nem lehetett ideje a hivatali munkára. A gazdasági és társadalmi szerepek – a modern kornak megfelelően – szétváltak egymástól, a folyamat tehát nem elsősorban az abszolutizmus rendszeréhez köthető, hanem a megváltozott világ követelménye volt, a két dolog az egyidejűség miatt kapcsolódott össze és vált egy közös mítosszá.

Hőke Lajos és passzív ellenállása

„Én is – bár rá többször felvoltam híva – a hivatalt nem viselők egyike voltam.” – írta Hőke. Abban azonban biztosan lehetünk, hogy itt nem mondott igazat, ugyanis a kutatásokból kiderül, hogy ő az egész Bach-korszakban aktív hivatali szolgálatot vállalt.³⁹ A kérdés megválaszolása azonban nem ilyen egyszerű, Hőke ugyanis még halála előtt részleteket jelentetett meg legfontosabb művéből a *Hazánkban és a Jász-Nagy-Kun-Szolnokban*. Ezen cikksorozatban találhatók olyan elemek, melyek ellentmondanak a könyvben megjelent végleges szövegnek.

Hőke Lajos a *Jász-Nagy-Kun-Szolnok* című újságban 1890-ben jelentette meg szolnoki visszaemlékezéseit.⁴⁰ A március 16-i cikkben igen érdekesen értékeli az abszolutizmus korát, ezt a 11 évet minősíti Szolnok első aranykorának, hiszen ekkor a kisvárost megyei tisztviselők töltötték meg, és ez valódi fejlődést eredményezett a település életében. Történetírói stílusában részletesen bemutatta a megyei hivatalok működését – kitérve néhány nevesebb helyi vezetőre –, a megyei építkezéseket, a vasútfejlődést, a csatornázást, a gazdasági helyzetet. A passzív ellenállás szempontjából a sorozat április 13-i cikke a legérdekesebb. Ebben Hőke egyéb társadalmi és egyházpolitikai események mellett beszámolt egy szolnoki bálról, amit a megyei törvényszék hivatalnokai szerveztek 1853 elején a lakosság számára. „A főrendezők amennyi nemzeti háromszínű szökkelő szövet volt a szolnoki boltokban, összevették s a terem falait plafondját mind telefigurálták vele.” Hőke is a szervezők között volt, ő fogadta a vendégeket. „A táncvigalom csárdással kezdődött azután keringővel folytatják.” De egy szoknya feldöntött egy gyertyát, és a láng belekapott a drapériába, a vasúti fogadó terme teljesen kiégett. „A táncos kétnemű ifjúság, amely ideiglenesen a borozó-terembe menekült, reggelig táncolt a füstös falak között ... A vasúti mérnökök is adtak bált, a ceglédi vérteszred bandájával. De már nem cifrázták fel a termet mint mi” – szölte Hőke a tűzvész hatásáról. A leírásból tehát egy megyei hatóság és a lakosság kapcsolatára lehet következtetni, különösen érdekes, hogy a császári-királyi hivatalnokok nemzeti színű szalagokkal díszített teremben csárdást táncolnak. Ez szinte fordítottja annak a leírásnak, amit éppen a táncmulatságokról olvashattunk Hőke másik munkájában. A cikk befejező részében a rendszer bukását és annak hatásait mutatta be. Bach „kártvára” 1860-ban összedőlt. „Akik tíz év alatt bármi okból hivatalhoz nem juthattak, most éppen az érdemöknél fogva jutalmat, hivatalt követeltek maguknak. Az egri megyei gyűlésen felolvasták az 1848-iki bizottsági tagok neveit. Aki ezóta bármi kis hivatalt viselt; rákiáltották: meghalt! holott volt köztük sok honvéd, ki a hazáért vérzett. Ilyen volt a szolnoki tisztviselők közül is vagy husz ... Ámbár az akkori közvélemény szerint, én is meghaltam, most harminc év múlva is élek, és a szolnoki élményeimből egyenémít, bár az írás a 77 éves beteges, de ép kedélyű embernek már nehe-

³⁹ Hőke Lajos (1813. Endréd–1891. Csurgó) az abszolutizmus korában: végzettsége: jogi, filozófiai tanulmányok Debrecenben, 1840-ben ügyvédi diplomát szerzett, nyelvtudása: magyar, német, latin, kissé francia, angol, 1850. III.–1851. IV.: kiadó, Pest megye, 1851. V.–1854. V.: fogalmazó, Pest-Pilis cs. k. Megyei hatóság, volt Helytartó Tanács alkalmazott, 1854. V.–1860.: titkár, Szolnoki cs. k. Megyei hatóság, 1860.: rendelkezési állományba kerül, 1861. XII.–1865. X.: 1. aljegyző, Hont megye, 1865. X.–1869: levéltáros, Hont megye (MOL D 54. 1. cs. 536. f. 1. l.), (MOL D 55 536. 401. f. 1. l.) (MOL D 188. 3. cs. 367. f. 1. l.), (MOL D 188. 11. cs. 506. f. 1. l.)

⁴⁰ Hőke Lajos: Szolnoki emlékeim 1854–1860. Jász-Nagy-Kun-Szolnok 1890. március 16., április 13., IV. 20. Jász-Nagy-Kun-Szolnok Megyei Levéltár mikrofilmállománya.

zen megy, íme közölni is bírtam.” – mutatta be Hőke keserű iróniával az 1860-as eseményeket. 1890-ben az író, történetíró számára vállalható volt az abszolutizmus kora, amelyet annak teljességében, hátrányaival és eredményeivel együtt mutatott be, és nem titkolta el saját szerepét, valamint az ebből következő megaláztatást.

A probléma nyitja a Magyarország újabbkori történetének bevezetésében található meg:⁴¹ Szabó Ferenc, a Torontál megyei Németelemér plébánosa a bevezetőben leírta, hogy elhatározta, Hőkének a *Hazánkban* megjelent cikksorozatát ki kell adni, az azonban nagyon hézagos volt, ezért felkért egy meg nem nevezett „történetírásban gyakorlott” tudóst, hogy egészítse azt ki. A tudós barát hosszas győzködés után elvállalta a társszerzői szerepet. „Lásza ön – folytatám – már negyven évnél több idő telt el Magyarország világosi leigáztatása óta, megírta-e valaki nagy íróink közül az abszolutizmus 11 évi történetét? Nem. Irjuk meg mi kicsinyek. Komolyan még csak nem is szólott róla jelen történetírásunk. Mi okozza ezt? A fátymborítás engesztelő ténye-e? az óvatoskodó magánérdek? vagy idejét még eljöttnek nem látják? ... Várunk: míg elkallódik számtalan fontos közírat, kihalnak az egykorúak; várunk, míg elfeledjük épen az első s leggazabb, benyomásokat, a legközvetlenebb hatásokat, míg a nemzet szíve sebének sajkását már az emlékezet sem lesz képes többé visszaidézni. Várunk, míg a mult teljesen bemerül a feledés örvény sötétébe s az elkomorult léleknek megszűnik érdeklődése s minden tudása. Szívlelje meg ön ezeket, vegyen tollat kezébe s írja le emlékezéseit. Nem kívánok én s nem olvasóim tudós rendszerű művet, kiváltképpen az abszolút korszak hív és igaz elbeszélését óhajtanám én, ifjúságunkért s a késő korért, hogy lássa meg és nyomuljon be a nemzet lelkébe kírthatlanul ama nagy szerencsétlenség, a mit mi kiállottunk alkotmányunktól megfosztatásunk hosszú ideje alatt, hogy lássák meg a jövő idők s nemzedékek, mily küzdelmekben, és megpróbáltatásokon át jutottunk mi el Világostól az 1867 május 8-ki királyi és nemzeti megengesztelődés dicső és boldogító napjára!” – győzködte a plébános a tudóst.⁴² A cél tehát egyértelmű volt – véleményünk szerint ennél nyilvánvalóbban szinte már nem is fogalmazható meg mítoszteremtő igény – a nemzeti történelem megelevenítésekor nem lehetett a valódi Hőkére támaszkodni, de az ő neve mögé rejthető volt egy meg nem nevezett személy. Az alapmunka kiegészítése oly jól sikerült, hogy a két szerző szinte eggyé vált, szétválaszthatatlan lett a szövegben. És Szabó Ferenc „igaz hazafiúi és kiadói örömmel” tehette közzé a kötetet, mely meghatározó jelentőségű lett – legalábbis a keresztthivatkozások miatt – a passzív ellenállást tanulmányozók, bemutatók számára. A mítoszteremtő 19. századvégi közgondolkodás tehát egy olyan elméletet produkált, melynek megértéséhez és értékeléséhez a Hőke–Szabó munkánál jobb lehetőséget talán nem is találhatunk.

A passzív ellenállást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az az értékelés, ami róla a történeti köztudatban szerepel, több lényeges problémát vet fel, amelyeknek hatására, véleményünk szerint, át kell értékelnünk a jelenséget. Mozgalomnak egyértelműen nem nevezhető, hiszen nincs programadó, nincs program és nincs jól megfogható tömegbázis. Az abszolutizmus körülményei között, a levert szabadságharc után a magyar társadalom a legtermészetesebben viselkedett: gyűlölettel fordult az osztrák hatalom felé, vele érzelmileg nem azonosult; de minden ellenszenve ellenére túl kellett élnie az elnyomás idejét, így bizonyos szempontból alkalmazkodnia kellett a fennálló rendszerhez. A szellemi lázadásnak megvoltak a maga elemei, a relikviák rejtegetésétől a katonadalok énekléséig, az ilyen ér-

⁴¹ A problémára Benedek Gábor hívta fel a figyelmünket egy televíziós vitaműsor során. Korábbi munkánkban nem említettük a bevezetőt és a Hőke cikkeket ezen tanulmány elkészítésekor találtuk meg a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltárban. A két személy összekapcsolódása megfigyelhető Szinnyi Józsefnél is, aki egyszer azt írja róla, hogy 1841-től 1849-ig báró Majthényi László barsi főispánnál volt nevelő, majd pedig, hogy 1848-ban nemzetőrként vett részt a szabadságharcban. Elképzelhető, hogy Szinnyi is egybemosta a két személy visszaemlékezését, hiszen Hőke nem lehetett egyszerre nevelő és nemzetőr. (Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. IV. Budapest, 1896. 1343–1349.)

⁴² Hőke I. VI.

zelmi reakciók azonban minden hasonló helyzetbe került társadalomnál megfigyelhetők. Természetesen voltak olyan kortársak, akiknek számára adott volt a visszahúzódság lehetősége, de a hivatalt nem vállaló volt köznemes már csak a gazdasági kényszerek miatt sem tehette meg, hogy kívül helyezze magát az államon, például nem fizet adót, nem vesz részt az úrbéri kárpótlásban. A gazdasági modernizáció egy társadalmi réteg számára valóban véget vetett egy idealisztikus kornak, amikor a nemesek egy kissé gazdálkodtak, egy kissé hivatalnokoskodtak, és hatalmi súlyukat, társadalmi presztízsüket ennek segítségével érvényesíthették. A jobbágyfelszabadítás gazdasági hatásai és a modern államrendszer kiépülése azonban nem tették lehetővé ennek az életformának a fennmaradását, bármely uralmi forma alatt fel kellett számolódnia. A kiszorulás, a háttérbekerülés tehát nem csupán az abszolutizmus következménye volt. Mindemellett érdemes elgondolkodni azon is, hogy egy birtokos számára mennyire jelenthet perspektívát, életcél egy hivatali állás betöltése, ahol napi rendszerességgel kell precíz és monoton munkát végezni? Nem kellene-e ezt a folyamatot válság helyett egy teljesen természetes életformaváltásként értelmeznünk, hiszen a gazdálkodó tevékenység éppen annyira fontos, mint a hivatalvállalás, és egy adott közösségben a szolgabírónál talán nagyobb presztízzsel rendelkezik a település legnagyobb gazdálkodója?

A század végének embere számára emellett megfelelő ideált jelenthetett, hogy az oszt-rák önkényuralom bukását, Ferenc József térdre kényszerülését saját nemzeti ellenállásuk hatásának tudhatta be. A mítosz keletkezéséhez adottak voltak a nélkülözhetetlen valós elemek: Deák Ferenc magatartása, a ciszlajtán hivatalnokok megjelenése, a volt nemesség életformaváltása, a társadalom szinte egészére jellemző gyűlölet, az elnyomatás kollektív élménye és természetesen a győzelemként értékelhető kiegyezés. Már csak az arányokat és az ok-okozati összefüggéseket kellett megváltoztatnia a közös emlékezetnek, és meg is születhetett a passzív ellenállás mítosza, amely megérett arra, hogy a legfrissebb kutatások tükrében újra – és bizonyos szempontból át – értékeljük.

PAP, JÓZSEF

Passive resistance – a myth from the age of neo-absolutism?

The study investigates elements of the passive resistance of the Hungarian nobility to Hapsburg neo-absolutism in the wake of the revolution and freedom fight of 1848–49. In the first part, it is shown that Ferenc Deák, who is associated with the launching of passive resistance in mainstream historiography, never called for boycotting officeholding. Instead, he recommended political passivity for the Hungarian political elite. The third chapter details certain elements of passive resistance. It is shown that behavioural patterns associated with it were not part of a conscious policy. Instead, in the first place, they could have been automatic reactions to any kind of oppressive power; in the second place, they are to be seen as the consequence of the making of civil government and the establishment of equality before the law, which the Hungarian civil political forces could not carry out as a result of the Hapsburgs' military intervention in 1848–49. Also, the changing of the elite during neo-absolutism was due to the changing personal requirements accompanying the making of the modern state. The study concludes that passive resistance cannot be regarded as a political movement, since it was without a programme or clearly defined mass base. Hungarian society simply had to accustom itself to the existing system of neo-absolutism, even though without identifying with it. Naturally, there were such people who had the

chance to withdraw, but any lesser noblemen that refused to hold office could not afford to stay away from the state for economic reasons. In the wake of the emancipation of serfs and the establishment of the modern system of government, the old life style of the lesser nobility could not have survived under any form of government. Their exclusion was due not only to absolutism.

WILLIAM CHRISTIAN JR. – KRASZNAI ZOLTÁN

A limpiasi csodás feszület és Magyarország kálváriája*

Bevezető

Tanulmányunkban a 20. századi katolikus zárandoklatok egyik epizódját, a spanyol Limpias városkába 1919-től indított utakat vizsgáljuk. A városkában jelentős számban fordultak meg az első világháborút elveszített országok polgárai, így magyarok is. A magyar zárandoklatok dokumentumait vizsgálva egyértelműen megjelenik a vallásos áhítat, a nemzeti traumák (forradalmak, területveszteségek), sőt a politikai szimpátiák összekapcsolódása. Ez azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy vallástörténeti érdekességükön túl bevonhatjuk forrásainkat a Trianon utáni nemzeti identitás változásait, elsősorban a nemzeti terület és az identitás(ok) kapcsolatát vizsgáló kutatásokba. Annál is inkább, mivel a vizsgált források, az úti cél, a zárandoklatok időkerete és a szereplők behatárolhatósága jóformán antropológiai kutatásokra jellemző közelségbe hozott egy olyan problematikát – Trianon, identitások és a vallás, sőt a vallásfelekezetek kapcsolatának kérdését –, ami iránt folyamatos a társadalmi és kutatói érdeklődés, de ahol a konkrét elemzéseknek még korántsem vagyunk bővében. Ennek oka részben az, hogy a két világháború közötti közbeszéd telítve volt Trianon kérdésével, a kutató számára gyakorlatilag minden számba jöhet forrásként, s nehéz az elemzés során folyamatokat, kapcsolódásokat feltárni, egyes reprezentációk társadalmi hatását értékelni. Ezért lehet fontos a történelmi antropológiai jellegű, közösségre koncentráló kutatás. Ilyen irányban indultak el például Kovács Éva kutatásai is a határmenti közösségekre helyezve a hangsúlyt.¹ Terület és nemzeti identitás kapcsolatának vizsgálatában nagy jelentősége van az ikonográfiai vizsgálatoknak, ahogyan arra Zeidler Miklós és Sinkó Katalin írásai felhívták a figyelmet.² Az ikonográfiai források a vallási szimbólumok elterjedt használatát is mutatják, nagyon is kézzelfogható illusztrációját adva vallás és nacionalizmus kapcsolatának, vagy – Hankiss Elemér terminológiájával – a nemzetvallás³ szimbolikus megalapozásának. Nehéz azonban felmérni, hogy a képek sugallta képzetek és képzettársítások mennyire s milyen társadalmi csoportokban kaptak hitelt. Vizsgálunk, ha korlátozott érvénnyel is, de segít valószínűsíteni ilyen kapcsolatokat, amelyeket aztán, a tanulmány második felében, felhasználunk a Trianon-ikonográfia elemzésében is.

* A szerzők köszönettel tartoznak a Collegium Budapestnek, ahol a tanulmány megírása idején közösen dolgozhattak; Dezső Katalinnak és Erdős Hédinek, a Collegium könyvtárosainak, felbecsülhetetlen segítségükért. Hálaunk vagyunk Klaniczay Gábornak, Sinkó Katalinnak, Kristóf Ildikónak, Pusztai Bertalannak és Barna Gábornak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott információkért és tanácsokért.

¹ Kovács Éva: „Határmítoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén”. *Reprika*, 47–48. (2002. június) 143–156.; Kovács Éva: „Határváltó diskurzusok: Komárom, 1918–22, 1938”. In: *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Szerkesztette: Bárdi Nándor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 181–212.

² Sinkó Katalin: „A megsértett Hungária”. In: *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Szerkesztette: Hofer Tamás. Budapest, Néprajzi Múzeum – 1994. 267–282. (a továbbiakban: Sinkó 1994.); Sinkó Katalin: „Ezredévi ünnepeink és a történeti ikonográfia”. *Művészettörténeti Értesítő*, 49. (2000. 1–2.) 1–19.; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Zeidler)

³ Hankiss Elemér: „Nemzetvallás”. In: *Monumentumok az első háborúból*. Szerkesztette: Kovács Á. Budapest, 64–90.

A limpiasi jelenések és visszhangjuk a világháborút veszített országokban

Alig öt hónapja ért véget az első világháború, amikor megmozdulni látták a hívek az észak-spanyolországi Cantabria egyik kisvárosában, Limpiasban a templomi feszület Krisztusát. (1. kép) Egészen pontosan 1919. március 29-én, egy egész héten át tartó, kapucinus barátok vezette misszió, könyörgéssorozat végén. A látomások megismétlődtek az elkövetkező hónapokban, s megindult a zarándokok áramlása is, fokozatosan egyre nagyobb sugarú körökből: először a környező városokból, majd Cantabria egész keleti feléből, az egyházmegyéből, aztán a vasútvonalakat követve a környező tartományokból, Vizcayából, Asztúriából, később Navarrából, Madridból, Barcelonából, Ó-Kasztíliából, Leónból és Galíciából.

1. kép

SZENTÉVI NYEREMÉNYSZELVÉNY
A LIMPIASI FESZÜLET KRISZTUSÁVAL

A jelenésekről szóló hírek gyorsan elértek külföldre is – először, a spanyol sajtónak, utazóknak és családi kapcsolatoknak köszönhetően – Dél-Amerikába. Ennek ellenére a korabeli sajtóból kevés olyan utazásról tudunk, amelyet 1919–20-ban külön Limpiasba tettek volna külföldről. Számuk fokozatosan nőtt az elkövetkező évek során, ahogy Limpias lehetséges melléktúrákért felkerült a lourdes-i zarándoklatok programjára. Hamarosan Franciaországból, Belgiumból, Hollandiából, Svájcban, Németországból, Magyarországról, Angliából, az USA-ból és Mexikóból érkeztek zarándokcsoportok.

A jelenéseket látók közül senki sem hallotta beszélni is a szobrot, a Krisztus-ábrázolás megfigyelt pillantásainak, mozdulatainak, agóniájának és átlényegülésének jelentése találgatások tárgya lett. Spanyolországon belül e spekulációk a zarándoklatok táguló sugarának megfelelően alakultak: előbb csak Cantabria zarándokhelyét, később a spanyol Lourdes-ot, az új Jeruzsálemet

Mivel a jelenéseket látók közül senki sem hallotta beszélni is a szobrot, a Krisztus-ábrázolás megfigyelt pillantásainak, mozdulatainak, agóniájának és átlényegülésének jelentése találgatások tárgya lett. Spanyolországon belül e spekulációk a zarándoklatok táguló sugarának megfelelően alakultak: előbb csak Cantabria zarándokhelyét, később a spanyol Lourdes-ot, az új Jeruzsálemet

vagy a végítélet előjelét vélték felfedezni Limpiasban.

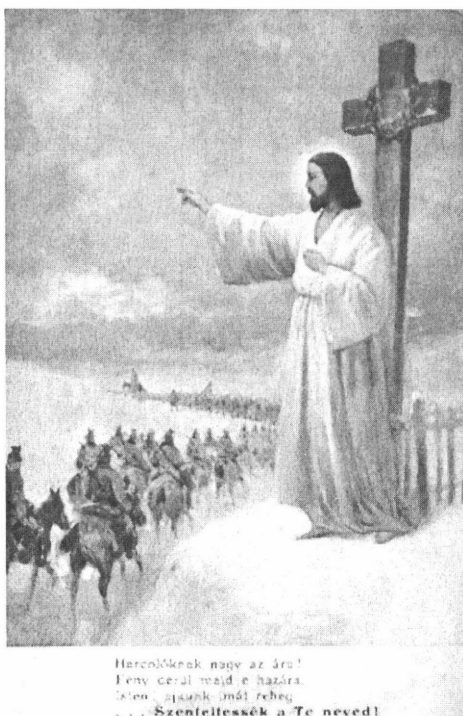
A spanyol interpretációk közül kevés utalt az első világháborúra, talán mert ez az ország semleges maradt. A politikai vénájú spanyol kommentátorok inkább arról értekeztek, hogy vajon a liberálisok politikája vagy inkább XIII. Alfonz gesztusa, amivel a Szent Szívnek ajánlotta országát, váltotta ki Krisztus agóniáját. A nemzetközi látókörrrel rendelkezők okolhatták a szabadkőművesség, a szocializmus vagy a bolsevizmus terjedését. Míg azonban az 1917-ben kezdődött fatimai látomásokban az azokat érzékelők egyértelmű utalásokat fedeztek fel a zajló háborúra, a limpiasi hívek nem tették ezt, és általában a spanyol kommentátorok sem kapcsolták össze a két eseményt.⁴

A párhuzamot azokban az országokban vélték felfedezni, amelyek végigküzdötték a háborút. Itt úgy értelmezték, hogy Krisztus a szenvedőkkel és a gyászolókkal való együttérzése jeléül szenved kínhalált újfent a keresztfán. Különösen tetten érhető ez az elképzelés a vesztes országokban. Limpias legnagyobb hatású külföldi propagálója német volt, Pro-

⁴ William, A. Christian Jr.: *Moving Crucifixes in Modern Spain*. Princeton, 1992. (a továbbiakban: Christian)

fesszor Dr. Ewald von Kleist báró, Fribourg/Breslauból. Limpiasról szóló könyve öt kiadást ért meg Németországban 1920 és 1922 között, majd napvilágot láttak hollandiai, franciaországi, angliai és amerikai kiadásai is. Fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a limpiai Krisztus a harcon kívül maradt, semleges országban található. Könyve egyik fejezetében, aminek a beszédes „Warum in Spanien? Warum nicht bei uns?” címet adta, annak tulajdonítja a Spanyolországot érő isteni megtiszteltetést, hogy különleges sikert ért el a Szent Szívnek való felajánlások mozgalma. Családok, városok, iskolák, üzemek, laktanyák, Gipuzkoa tartománya, végül pedig 1919-ben az egész ország a Szent Szív kegyelmébe ajánlotta magát. Így érkezik a helyválasztásról: „Spanyolország egyben az a nemzet, amely távol maradván ettől az országok között zajló szörnyűséges harctól, nem szennyezte kezét milliók vérével, akik a legmélyebb meggyőződéstől vezetettve vetették magukat harcba szülőföldjük igaz ügyének védelmében, s Istenre tekintve hősként áldozták fel életüket és vérüket. Spanyolország maradt az egyetlen nagyhatalom a világon, amely megingathatatlan semlegességének köszönhetően megőrizte szimpátiáját szegény, meggyötört német népünk iránt is. Örülünk, hogy ennek a nemzetnek a kezéből kaphatjuk mi is, Európa többi népei is a Megváltó áldását, ami mindenkinek felett – legalábbis egyházunk gyermekei között – képes arra, hogy utat törjön a belső megbékélésnek, ami nélkül a formális béke nem válhat bizonyossá és erőssé.”⁵

A háború során mindkét oldalon Isten támogatásáról szóltak, s imádkoztak segédelméért. A képeslapok aranykorában mindkét oldalon nagyon népszerűek voltak a színes képek a csapatokat megáldó és sebesülteket vigasztaló Jézussal.⁶ (2. kép) Azoknak azonban, akik a német-osztrák–magyar szövetségből – von Kleist kifejezésével élve – „a legmélyebb meggyőződéstől vezetettve vetették magukat harcba szülőföldjük igaz ügyének védelmében, s Istenre tekintve hősként áldozták fel életüket és vérüket”, a háborús vereség egyfajta vallásos krízist is hozott. A limpiai keresztben szenvedő Krisztus különleges vonzerővel bírt a vesztesekre és bizonyos érzelmi azonosulást váltott ki. 1919 őszére számos spanyol hívőnek a jelenése kapott publicitást, akik azt látták, hogy a megelevenedett test, olykor többször is, keresztülment a haldoklás kínjain. Az újságokban és a vallásos irodalomban leírt krisz-

2. kép

I. VILÁGHÁBORÚS KÉPESLAP, BÉCS, É. N.

⁵ Rev. Baron von Kleist, S.T.D., *The Wonderful Crucifix of Limpias. Remarkable Manifestations*, trans. E. F. Reeve, London, Burns, Oates and Washbourne Ltd., 1922. 179. Az idézet németül megtalálható mind az első, mind az összes következő kiadásban: (Freiherr Ewald) von Kleist, *Auf-fallende Ereignisse an dem Christus-bilde von Limpias im Jahre 1919*. 1. kiadás. Kirsch-Villingen, Verlag der Waisenanstalt (Schulbrüder), 1920. 126. Az 1921-ben Colmarban megjelenő francia kiadásból eltűnt a Németországra való utalás, megmaradt ellenben a gondolat, amely Limpiasban a háború utáni megbékélés helyszínét látja.

⁶ Az első világháborús ábrázolásokat átfogóan taglalja Winter, Jay: *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge, 1995.

tusi agónia egybecsengett a háborús veszteségekkel és a nemzet megaláztatásával. A Németországból, Ausztriából és Magyarországról a limpiai Krisztus felé forduló áhítat sajátos mellékértelmet nyert, és a zarándokhelyet szokatlanul nagy arányban keresték fel katonatisztek. Ahogy egy magyar pap írta 1925-ben: „Talán figyelmezteti a világháború agonizálóit, hogy ő is szenvedett, sőt most is szenved velünk, érettünk, helyettünk. Tehát vígasztal, biztat, példát ad, hogy ne essünk kétségbe, ne csüggedjünk, hanem szenvedjünk vele, érette, mellette. Lelkünk erőit akarja fokozni, hogy testünk szenvedéseit kibírjuk, elviselhessük és túlszárnyalhassuk.”⁷ Különösen jelentősnek tűnik a Limpias iránti magyar érdeklődés, ha figyelembe vesszük a zarándokhely távolságát és az iránta való vallási érdeklődés tartósságát, hiszen a magyarok még sokáig látogatták a kegyhelyet a spanyol érdeklődés hanyatlása után is.

Magyarázhatja egy új Krisztus-zarándokhely népszerűségét az a háború alatti tendencia is, hogy a képi ábrázolásokon hangsúlyeltolódás figyelhető meg a Szűzanya és Krisztus ábrázolásának gyakoriságában. Az általunk Budapesten összegyűjtött képeslapok alapján megállapítható, hogy a háborús idők magyarországi képeslapjain a Krisztus-ábrázolások nagyságrendileg gyakoribbak voltak a Szűzanya megjelenítésénél. Egyrészt Jézust hagyományosan gyakrabban társították, kapcsolták a háborúhoz, mint a Szűzanyát, másrészt azonban üzleti számítás is közrejátszhatott ebben, hiszen mind a Monarchiában, mind Németországban nagyszámú protestáns és katolikus élt, a Krisztust ábrázoló hazafias tematikájú képeslapok pedig felekezeti különbség nélkül találhattak utat a célközönséghez.

Magyarországon még inkább, mint Németországnál, volt még egy oka a kereszten szenvedő limpiai Krisztus keltette hatásnak. Az ország első világháború utáni felosztására gondolunk. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés az ország kétharmadát és a magyarság jó egyharmadát juttatta a környező utódállamoknak, Csehszlovákiának, Romániának, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak és Ausztriának. Az elesettek és sebesültek tömegeihez, a háború elvesztéséhez és az azt követő felforduláshoz járult még az anyarság feldarabolása, paradox módon éppen akkor, amikor hosszú idő után teljes függetlenséghez jutott az ország. A két világháború közötti időszakban a revízió kérdésköre tematizálta a magyarországi közbeszéd jelentős részét, s az elcsatolt területek visszaszerzése folyamatosan a hivatalos vagy félhivatalos propaganda homlokterében állt. Trianon és annak reprezentációi a nemzeti identitás megkerülhetetlen vonatkoztatási pontjává váltak.⁸

A magyar katolikusok magától értetődően kapcsolták össze a Krisztus-jelenéseket a nemzeti szerencsétlenséggel. Nem kerülte el figyelmüket, hogy a könyörgéssorozat, amelynek végén először számoltak be a csodás eseményekről, 1919. március 22-én kezdődött, egy nappal az után, hogy Kun Béla hatalomra került Budapesten, vagy ahogyan az egyik szerző fogalmazott, „éppen midőn nálunk a kommunizmus kitört!”.⁹ A *Diario Montañés* című santanderi lap, amely részletesen beszámolt a Limpias iránti otthoni és nemzetközi érdeklődés alakulásáról, arról írt 1922 áprilisának elején, hogy Magyarországon a hadsereg egyik ezredese előadásokat tartott a jelenésekről.¹⁰

A Limpias iránti magyar érdeklődést csak fokozta a zarándokhely Lourdes-hoz való közelsége. A Lourdes iránti érdeklődés már a világháború előtt is erős volt Magyarországon, 1912-ben magyar katolikusok gyűjtötték össze a kálvária egyik stációjának költségeit Lo-

⁷ Tóth János a Paulovits Sándor szerkesztette: Szentévi magyar zarándoklatok. Visszaemlékezések a jubileumi év eseményeire olasz, francia és spanyol földön – Róma–Lourdes–Limpas–Szentföld című emlékkönyvben, Budapest, Római Zarándoklatok Emlékalbum-bizottsága, 1926. (a továbbiakban: Paulovits) 183.

⁸ Sinkó 1994.; Zeidler idézett munkája. Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest, 1998.

⁹ Pogány Géza: Exorcismus (Ördögűzés). 2 kötet, Budapest, 1925. (a továbbiakban: Pogány) 79.

¹⁰ Diario Montañés (Santander) (a továbbiakban: DM), 1922. április 9., 2.

Lourdes-ban. Ebben az évben indult Sopronban *Lourdes* címmel egy a zarándoklatoknak szentelt vallási folyóirat. A Lourdes-ba szervezett zarándokutak nem sokkal a háborút követően újraindultak, de a francia–spanyol határon tapasztalható nehézségek miatt – legalábbis 1923 nyaráig – túl költségesnek bizonyult volna a Limpiasba tett csoportos ki-térő.¹¹

A Limpiasról szóló első magyar nyelvű munka egy 16 oldalas brosúra volt Reviczky Aladár tollából, amit a szerző saját kiadásában jelentetett meg Esztergomban, 1920 decemberében. Forrásként három spanyol könyvet, von Kleistet és egy osztrák szerző munkáját említi.¹² Ez idő tájt egy jezsuita páter, Vendel János is megjelentetett egy 48 oldalas válogatást a Limpiasszal foglalkozó spanyol könyvekből és cikkekből, von Kleist könyvéből és egy Münchenben kiadott könyvecskéből.¹³ E korai magyar kiadványok egyike sem említi még a Limpiasba zarándokoló magyar hívőket. Úgy tűnik, hogy kiadásuk megelőzte ezeket az utakat. A szövegekből egyértelműen megállapítható, hogy a szerzők maguk sem jártak még Limpiasban.

Limpias és a száműzött Habsburg-család

1922. augusztus 18-án Zita királyné, IV. Károly özvegye és hat gyermeke a Bilbaótól keletre, a Vizcayai-öböl partján található Lekeitióba költözött, ahol sógora, XIII. Alfonz bérelt számukra egy tágas, nemesi kúriát. A királyi jelenlét kedvező fogadtatásra talált az északi partvidéken, ahol Santander és San Sebastián városa versengett, hogy otthont adjon XIII. Alfonz vakációinak. Lekeitió lakosai ajándéknak tekintették Zita egész éves jelenlétét. Egy nemesekből álló bizottság gondoskodott az épület megvásárlásáról korábbi tulajdonosától, hogy ne kelljen tovább hurcolkodnia a királyi családnak, a ház felújítását pedig a városi tanács vállalta magára.¹⁴

3. kép

„ZITA KIRÁLYNÉ OTTÓ KIRÁLYAL, ETELKA FŐHERCEGNŐVEL, RÓBERT ÉS FÉLIX FŐHERCEGEKKEL LIMPIASBAN”, IN PAULOVITS, I.M., 1925.

¹¹ DM, 1922. szeptember 12., 2., 1923. június 23., 1.

¹² Reviczky Aladár: A limpiási csoda. 2. kiadás, Esztergom, 1920.

¹³ Vendel János, S. J.: A Limpiasi csodás feszület. Budapest, 1921. Az előszó 1920. november 27-i keltezésű.

¹⁴ Zita Lekeitióban töltött éveiről lásd: Ocamica, Francisco de: „Estancias z egregias visitas a una villa pesquera”. Gaceta Médica de Bilbao, 76/5–6 (1979. május-június); ki kell emelnünk a néhai Rufo de Achurra Arrieta (Lekeitió) magányújteményét. Ezenkívül felhasználtuk az alábbi műveket is: Brooke-Shephard, Gordon: The Last Empress. The Life and Times of Zita of Austria-Hungary, 1892–1989. London, 1991. (a továbbiakban: Gordon); Harding, Bertita: Imperial Twilight. The Story of Karl and Zita of Hungary. Indianapolis, 1939. és Praschl-Bichler, Gabriele: Das Familienalbum von Kaiser Karl und Kaiserin Zita. Wien, 1996.

Zita először 1923 januárjában látogatta meg a közelben fekvő Limpiast. (3. kép) Amikor ez év augusztusában már gyerekeivel kereste fel a zárandokhelyet, a *Diario Montañés* szerzője, José María Aguirre Gutiérrez kiemelte a mély és őszinte gyászban lévő asszony vallásos odaadását: „A fenséges özvegy át kívánta adni magát vallásos érzelmeinek a szent hely magányában, felemelni a fejet, melynek az ékes birodalmi koronát kellene hordania, hogy elmerüljön tekintete a Királyok királyának szemléletében, aki sebző töviskoronáját

4. kép

A KIRÁLYI CSALÁD KÖRMENETEN
LEKEITIÓBAN, MAGÁNGYŰJTEMÉNY

viselve haldokolt, mely sebzőbb volt azoknál a töviselnél, amelyek próbára tették hívének elkeseredett szívét. Ez a szív azonban soha nem volt annyira próbára téve, mint a haldokló Krisztusé, vagy az Egek királynőjének szíve, ami hasonlíthatatlan anyai fájdalommal karddal átvette lázlik.¹⁵ A limpiai zárandokhelynél tett látogatások kétségtelenül vigaszára fognak szolgálni a szerencsétlen néhai ausztriai Károly császár trónját vesztett családjának”.¹⁶

Több okunk is van arra, hogy ne lepődjünk meg Zita királyné érdeklődésén. Abban minden kortárs beszámoló egyetértett, hogy Károly özvegye mélyen vallásos volt. Lekeitiói beszámolók szerint minden nap részt vett a hajnali misén, s a körmenetekről készült korabeli fotográfiákon gyakran és fő helyen szerepelt gyermekeivel.¹⁷ (4. kép) Legálább egyszer Lourdes-ba is elzarándokolt, a szövetséges hatalmak rendelkezései miatt inkognitóban, és az éjszaka nagy részét virrasztva és imádkozva töltötte a bazilikában.¹⁸

Limpiasban már korábban megfordultak olyan személyek, akiket jól ismert: Erwein Gudenus báró a madridi osztrák követségről, Savoyai Pio herceg,¹⁹ sőt XIII. Alfonz és Viktória Eugénia királynő is, akik a Pradóban

¹⁵ Utalás a szentélyben álló szoborra, amelyen karddal átszúrt szívvel jelentették meg Máriát.

¹⁶ DM, 1923. augusztus 2., 1.; Fordította: Gyurics Nóra. A gondolat, hogy Zita Limpiasban járt, annyira magától értetődő volt, hogy az erről szóló hír megelőzte az eseményt! 1922. április 12-én, amikor a nemrég megözvegyült Zita gyerekeivel még Madeirán tartózkodott, már elindult a szóbeszéd, hogy Limpiasban járt zárandokúton. DM, 1922. május 3., 1–2.

¹⁷ P. Benito Ansola személyes közlése, Lekeitio, 2002. november 14. Rufo de Achurra gyűjteményének képein nagyhéti, Krisztus teste és egyéb körmeneteken láthatók Zita és gyerekei.

¹⁸ Paulovits 180–181., a beszámoló Tóth Jánostól származik. Az esemény 1926 előtt kellett, hogy történjen.

¹⁹ Gudenusról (1869–1953), aki 1921 szeptemberében járt Limpiasban, lásd: Ritz, Adolf: Pilgergang nach Lourdes und Limpas. Aesch (b. Basel), 1925. 92–93.; Gudenus és felesége jelen volt 1922. augusztus 25-én, amikor Viktória királynő meglátogatta Lekeitióban Zitát és családját (Noticiero Bilbaino, 1922. október 26.). 1932-ben Ottó az Aranygyapjas-renddel tüntette ki. Savoyai Pio herceg 1919 júliusában járt Limpiasban (Imparcial (Madrid), 1919. augusztus 5., 3.), később pedig meglátogatta Zitát az anyakirályné, Mária-Krisztina társaságában 1922. október 13-án (Noticiero Bilbaino, 1922. október 14.).

szállásolták el Zitát, amikor legkisebb gyermekének adott életet. Igen valószínű, hogy már ekkor mutathattak neki képet a limpiasi Krisztusról. Limpias ugyanis kezdettől fogva bizonyos értelemben Bourbon vonatkozású zarándokhelynek számított. A spanyol király és királynő már 1919. július 31-én felkereste a limpiasi templomot, amint Madridból a nyári időszakra Santanderbe érkeztek.²⁰ A következő évben is visszatértek (erre az időre már két palotájukban is megtalálhatók voltak a limpiasi Krisztus ábrázolásai), a királyi pár gyermekei pedig két héttel később külön utat tettek a zarándokhelyre.²¹ A királynő és gyermekei 1921-ben is visszatértek, sőt a gyerekek még kétszer felkeresték Limpiaست ezen a nyáron.²² 1922-ben újra itt találjuk a királynőt és a gyerekeket, két fia pedig még egy ízben visszatért ebben az évben.²³

Zita limpiasi útjai során is fenntartotta a nagy diszkrécióval lebonyolított királyi látogatások hagyományát; a városka lakói gyakran csak utólag értesültek látogatásáról. Összességében legalább négyszer felkereste a zarándokhelyet 1923 folyamán, egyszer egy royalista szimpátiájú osztrák prelátus oldalán.²⁴ Elképzelhető, hogy ő is látta megmozdulni a limpiasi feszület Krisztusát.²⁵ Lekenitióból Belgiumba történő 1929-es eltávozásáig még jó pár-szor tehetett látogatást Limpiasban.²⁶

A magyar zarándoklatok

Zita jelenléte Limpias és Lourdes között félúton, valamint a limpiasi szenvedő Krisztus iránti vallásos áhítata kiegészítette és felerősítette a zarándokhelyre irányuló magyar figyelmet. Az egyik fiatal Esterházy hercegnő, aki nyolc éves kora óta beteg, járni képtelen volt, 1923 tavaszán, húszévesen a gyógyulás reményében kereste fel az egyre nagyobb hírt kapó települést.²⁷ 1924-ben két magyar zarándoklatot is szerveztek Limpiasba: egy kisebb csoport júniusban járt ott, egy nagyobb, Mária kongregációk szervezte 85 fős csoport pedig október 21–22-én. Ez utóbbi, Alaker István jezsuita páter és Pfeiffer Gyula miniszteri tanácsos vezetésével előbb Lourdes-ba látogatott, és ezt követően keresték fel Limpiaست. A csoportból hatan is csodás jelenések tanúi voltak. Volt közöttük magas rangú katonatiszt (ezredes), államtitkár felesége (valószínűleg a zarándoklatot szervező bizottságban is közreműködő Ruffy Pál nyugalmazott államtitkár neje), gyárigazgató mérnök, ami egyúttal a csoport társadalmi összetételébe is bepillantást enged. Putnoki Istvánné sok más zarándokhoz hasonlóan vággyal és félelemmel gondolt a jelenés megpillantásának lehetőségére. Beszámolója szerint úgy látta, hogy a Krisztus-szobor testéből víz szivárog, majd többször látta a szobor szemeit a sekrestye felé, az ellenkező irányba és fölfelé pillantani. Ezek hatására az az érzés kerítette hatalmába, hogy imádkoznia kell a bűnösökért, s minél többet jó-tékonykodnia. Távozásakor elsötétetni látta a szobor arcát, mintha harag felhőzte volna el. Vojnich László ezredes háromszor látta lefelé pillantani a Krisztus-szobrot a szentségek

²⁰ DM, 1919. augusztus 1. A királyné már két héttel később visszatért: DM, 1919. augusztus 13.

²¹ El Debate (Madrid), 1920. július 31., 2.; DM, 1920. július 31., 2.; El Debate, 1920. augusztus 11., 3.

²² DM, 1921. augusztus 1., 2.; augusztus 31., 2. Hohenlohe Fülöp herceg, bencés szerzetes tavasszal kereste fel Limpiaست, DM, 1921. október 22., 1.

²³ DM, 1922. július 14., 1. és július 26., 1.

²⁴ DM, 1923. február 2., 2; augusztus 2., 1; szeptember 12., 1; szeptember 24., 1.

²⁵ Paulovits 180: „A királyné többször mondotta az előtte hódolatra megjelent magyaroknak, hogy már négyszer volt Limpiasban és nagyon boldog, hogy Krisztus szenvedéseit láthatta.”

²⁶ Egy újabb látogatást említ a DM, 1925. július 11. Legfontosabb forrásunk, a Diario Montañes érdeklődése a további limpiasi látogatások iránt rohamosan csökkent José María Aguirre Gutiérrez betegséggel és 1926-os halálával. Ez követően már nem találunk részletes beszámolókat.

²⁷ DM, 1923. december 15., 2. Limpiasban úgy tudták, hogy ezt követő felépülése megnövelte a zarándokhely iránti magyar érdeklődést.

felmutatásakor a mise alatt, amit a csoporttal utazó Varga Mihály kiskúnmajszai apátplébános celebrált. Az államtitkárné a szentélyben végigimádkozott negyedik misén azt vette észre, hogy a szobor fájdalmas arckifejezéssel lehunyja szemét, újra föltekint és körülhordozza tekintetét. Ezután az arc elszürkült, egyre fájdalmasabbá, majd haragossá vált, majd megenyhült, és mosolygó tekintetet vetett a reszketve esdeklő hölgyre. Egyik zárandoktársa, a saját maga is beszámoló Preszter Rezső gyáros is ugyanígy látta a jelenéseket. Másnap a hölgy verejtékezni, megdagadni és vérezni látta a szobor térdeit és lábszárait, az arcon azonban nem vett már észre változást. Preszter kezdetben hallucinációnak tartotta mások vízióit, a második napon azonban ő is azt látta, hogy a szobor „szemgolyói jobbra-balra forogtak, segítséget keresve, ijedten és oly fájdalmas arckifejezéssel, ... végre lenéztek rá, úgy, hogy azt hitte összeroskad.” Végül a haláltusa befejeződéseként megnyugodni és megszépülni látta a szobor arcát. Magyarországra való hazatérését követően kétszer megismétlődtek még a jelenések, amikor egy a limpiai Krisztust ábrázoló képet nézett. Véleménye szerint mindegyik alkalom egy bekövetkező sorcsapás előrejelzése volt, ezeknek elviseléséhez azonban erőt adott neki a „Meváltó által mutatott szenvedés”.

Az októberi utat, amelyet kimondottan a „számtalan sebből vérző magyar nemzet hű gyermekeinek egy csoportja *engesztelő és könyörgő*” (kiemelés az eredetiben) zárandoklaként aposztrofáltak a résztvevők, Pogány Géza 1925-ös könyve részletesen leírta. A szerző nyugalmazott k.u.k. ezredes volt, egyike a szervezőknek. A szervezőbizottság által fogalmazott, hitelesített és lepecsételt felajánlási dokumentum szerint, amit Pogány teljes terjedelmében idéz: „E zárandoklatnak *indító oka* az a rémes pusztulás volt, mely az 1914–1918. években dúló borzalmas világháborút követte, s mely háborúba Magyarország szándéka ellen sodródott bele. Továbbá a háborút követő forradalom és ellenséges megszállás rombolása, végül a rákényszerített ún. »trianoni békekötés«, amelynek igazságtalanságai folytán az ősei által vitéz honfoglalással szerzett, több mint ezer év óta birtokolt s *Isten* bölcsessége által emelt természetes határok között nemeslelkűséggel kormányzott *ősi hazájának négyfelé darabolása* által egész területének *kétharmad részét* elvesztette” (kiemelések az eredetiben). A szöveg plasztikusan fogalmazza meg a háború utáni magyar traumákat, s a nemzeti identitás történeti-földrajzi pilléreit is felvillantja: az ezeréves birtoklást és a determinisztikus/teleologikus értelmet nyert földrajzi határok eszméjét.

Miután Lourdes-ban leborultak „Magyarország Patrónája előtt, hogy közbenjárásáért és pártfogásáért” esedezzenek, Limpiasba ment a csoport, „hogy ott az *Úr* lábainál térdre borulva, nemzete nagy fájdalmát és mélységes bűnbánatát fejezze ki, s ugyanekkor engesztelődésért, bocsánatért, a csapások elhárításáért s országa elvesztett területeinek visszaadásáért *könyörögjön*”. Ezt követően a templomnak ajándékoztak egy díszes nemzeti lobogót, egyik oldalán *Patrona Hungariae* ábrázolással, másikon pedig angyaloktól tartott nemzeti címerrel.²⁸ (5. kép) Noha a beszámoló nem említi lekeiitói látogatást, nem lenne meglepő, ha mégis jártak volna ott, hiszen a csoport szoros kapcsolatban állt Zitával, aki távollétében is vállalta a zászlóanyaságot.

Az 1925-ös Szent év újabb bepillantást enged a magyar katolikusok világába. Ennek keretében számos nagyszabású zárandoklatot szerveztek Rómába, ezzel együtt pedig kiegészítő utakat más célokhoz Olaszországban, Lourdes-ba, Limpiasba és a Szentföldre. Erre az időre Limpias az egyik legkeresettebb európai zárandokhelyé nőtte ki magát a magyar közönség körében. A Szent év alkalmából kibocsátott egyik emléklapsorozatban, amely egyúttal római utat érő sorsjegyként is szolgált, megtalálhatjuk a limpiai Krisztus fotográfiáját (míg a többen a pápa képe, a lourdes-i szűz, a zárandokokat kísérő főpapok és rendfőnökök vagy a Balatonon hajózó magyar zárandokok szerepeltek). (1. kép)

Az 1925-ös Lourdes-Limpias utak szervezője egy energikus fiatal pap, Tóth János volt. Tóth, a Sopron melletti Fertőmegygyes plébánosa a háború előtt Lourdes fő magyarországi

²⁸ Pogány 79–105., a felajánlási okmány: 84–86., a látomásokról szóló beszámolók: 90–97.

5. kép

1924-ES MAGYAR ZARÁNDOKCSAPAT LOURDES-BAN, LIMPIASI ÚTJUK ELŐTT,
AZ EMLÍTETT SZŰZMÁRIÁS ZÁSZLÓ ALATT, IN PAULOVITS, I.M., 1925.

népszerűsítője volt, Lourdes címmel ő adta ki a már fentebb említett havilapot.²⁹ Miután parókiája a trianoni béke következtében Ausztriához került, a Magyarország mellett szavazó Civitas fidelissimába költözött, és élete hátralevő részét zarándoklatok népszerűsítésének és szervezésének szentelte. Egész kis üzleti vállalkozást épített a vallási turizmusnak erre a formájára, vallási kiadványokkal, országszerte tartott felolvasásokkal, Lourdes-ból és Limpiasból származó kegytárgyak postai értékesítésével és maguknak az utaknak a megszervezésével.³⁰ Ő lehetett, aki a díszes kiállítású szentévi emlékkönyvben kifejtette a limpiasi Krisztus-jelenések geopolitikai vonatkozásait Magyarország és általánosságban az emberiség számára: e szerint Krisztus azért mozgult meg újra a keresztfán, hogy felhívja a világ figyelmét a győztesek által a legyőzötteket sújtó igazságtalanságokra: „Sötét és szomorú idő volt az. A nagy háború vérzivatai alighogy elültek; a lelkekben még benn remegett a halál szörnyű aratása nyomán kelt rémület, s a győzők diadalmámora népmilliókat taposott le a világtörténelemben párját ritkító, kegyetlen részvétlenséggel. Nálunk, e feldarabolt szegény magyar hazában akkor ünnepelte diadalának első mámorát a kommunizmus. Mintha a pogány alvilág legsötétebb szellemei szabadultak volna rá a világra: rombolva száguldott át a szíveken a gyűlölet szellemhada.

Ezekben a súlyos időkben egy távoli, csendes hegyvidék templomában megmozdult a keresztre feszített Krisztus vonagló teste. Aki évszázadokon át szelíd és sugárzó melegséggel nézett le a világra, most tekintetét az ég felé fordította és hosszasan, könnyezve imádkozott. Könnyörgött az emberiségért, melynek boldogságáért magát a keresztfán feláldozta. És szívében átérzve eltiport milliók szenvedését, töviskoronás homlokáról vércseppek hul-

²⁹ Folyóiratának, a Lourdes képes havilapnak csak kevés 20-as évekbeli számát sikerült fellelnünk, így nem tudjuk, pontosan mikor kezdődtek Limpiasba szervezett útjai. Lehetséges, hogy az 1924. májusi út volt az első.

³⁰ Paulovits 241.

lottak a földre. Ajka vonaglott és könnyű, fehér hab buggyant ki rajta. Szenvedett az emberiségért és megmutatta újból a szörnyű halálkínokat, hogy fölébressze a világ szunnyadó lelkiismeretét.

A limpiasi eseményeknek az ad óriási jelentőséget, hogy olyan időben adtak hírt az isteni kegyelem érkezéséről, amikor erre a legnagyobb szükség volt, amikor az emberiség pilanatnyilag mintha megfeledkezett volna a könyörületnek, jósnak, szeretetnek amaz ígéiről, melyekre Krisztus tanította a világot.”³¹

Az 1925. év zárándokai Lekeitióba is ellátogattak, hogy tiszteletüket tegyék Zita királyné, a gyerekek, különösen pedig a trónörökös, Ottó előtt. A szentévi emlékkönyv külön fejezetet szentelt Lekeitiónak, éppúgy mint a zárándoklatok többi célpontjának, ami már önmagában is jól mutatja az evilági vonatkozások keveredését a vallásos buzgalommal. A fejezet címe és bevezetője „új magyar Rodostónak” aposztrofálja a városkát, tovább halmozva a zavaros képzettársításokat. A Lekeitiónak szentelt részben a pannonhalmi Bánhegyi Jób bencés szerzetes is beszámolt a két hónapról, amit a királyi gyermekek nevelőjeként a nyár folyamán ott töltött. Miután leírja a házi kápolnát, a ház életének katolikus atmoszféráját és a koronáját és országát a Szűzanyának ajánló Szent Istvánt ábrázoló festményt („Munkája közben ezen a képen pihen meg Ottó király tekintete.”), Bánhegyi a 13 éves trónörökös érzékenységet méltatja Magyarország szenvedései iránt. Leírása sok hasonlóságot mutat más magyar zárándokoknak a limpiasi Krisztusról szóló beszámolóival: „... szívébe zárta nemzetünk nagy hagyományait; szeretettel, lelkesedéssel van eltelve honunk földje és népe történelme iránt. ... És tud könnyet ejteni azokért, akik a világháborúban életüket adták hazájukért, királyukért; átérzi azok szenvedését és fájdalmát, akik most a szent korona birodalmának letépett darabjaival együtt idegen uralom alá kerültek s a rabszolgaság keresztjét hordozzák.”³²

Bánhegyi ugyanazzal az áhítattal fordul Zita és Ottó felé, mint a többi zárándok a limpiasi Krisztus felé, és ugyanazt a „magyar szívekben a trianoni határon innen és túl” élő álmot, az elvesztett területek visszaszerzésének vágyát közvetíti feljűk, mint aminek érdekében Limpiasban könyörögtek a magyarok. Jellemző módon zárja Bánhegyi sorait a Magyar hiszekegy soraival, a két világháború közötti propagandaköltészet, de talán minden politikai/ideológiai befolyásolást célzó műfajt egybevéve a korabeli propaganda egészének legnagyobb hatású darabjával. Pap-Váry Elemérné versikéje emblemátikusan, tömegek, főleg pedig gyerekek tömegei számára (hiszen több mint két évtizedig ezzel vette kezdetét minden tanítási nap) tette magától értetődővé a krisztusi szenvedéstörténet megfeleltetését az ország sorsának, a Krisztus-magarság, Krisztus-terület azonosítás kettős metaforáját:

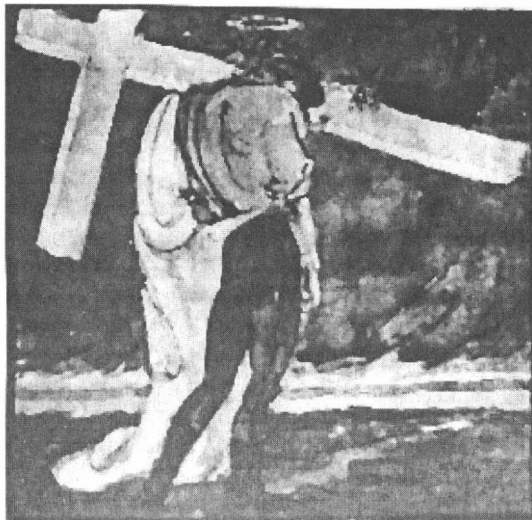
*Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában,
Hiszek egy isteni örök igazságban,
Hiszek Magyarország feltámadásában.*

*Ez az én vallásom, ez az én életem,
Ézért a keresztet vállaimra veszem,
Ézért magamat is reá feszítettetem.*

³¹ Paulovits 182.

³² Paulovits 189. A magyar beszámolókból ugyan nem derül ki, de a gyerekeknek egyúttal osztrák és angol tanáraik is voltak. Zita kiterjedt titkosított levelezést folytatott ausztriai híveivel (Gordon. 223. passim). 1923 és 1926 között, de feltehetőleg később is, a volt birodalom minden részéből érkeztek zárándokok Limpiasba, köztük számos katonatiszt. A magyarok mellett találunk közöttük cseheket, osztrákokat és délszlávokat is. Bár nem tudunk róla, nem lenne meglepő, ha ők is megálltak volna Lekeitióban. Vö. DM, 1923. augusztus 12., 4.; 1925. május 20., 4.; 1926. július 17., 4. és szeptember 8., 4.

Ugyanezt az asszociációt figyelhetjük meg a később részletesen elemzett ikonográfiai ábrázolásokon is. Legyen elég itt most a *Vasárnapi Újság* 1920. húsvéti illusztrációjára utalnunk. (6. kép) A kereszténység központi alakjával való egyéni, nemzeti és területi azonosítás a jelen kutatás kereteit túllépő hipotézisünk szerint egy folyamatot tetőz be. Ekkorra már teljesen erodálódnak a korábbi hungarus-tudat vagy a politikainemzet-felfogás maradványai, és helyébe minden társadalmi csoportra kiterjedően rögzül a magyar nemzeti identitás két, egymással paradox viszonyban lévő pillére, a kirekesztő *etnikai értelmezés* és az ettől elválaszthatatlan, túl bőre szabott *területi definíció*.

6. kép

„KRISZTUS URUNK KERESZTJÉT A MAGYAR VISZI”,
HETÉNYI TIBOR HÚSVÉTI RAJZA
A VASÁRNAPI ÚJSÁGBAN, 1920. ÁPRILIS 11.
(Köszönettel tartozunk Sinkó Katalinnak,
hogy felhívta a képre a figyelmünket.)

gyalaira emlékeztető” gyerekek látására, ahogyan lefelé jöttek a lépcsőn. Miután részt vettek egy informális fogadáson Zitánál (francia és német nyelvet használva) és a gyerekeknél (magyarul), a zarándokok csatlakoztak a királyi családhoz az esti misén, ahol magyar énekeket és a Himnuszt is elénekelték közösen. „A felséges asszony és gyermekei – kezükben az énekek gépirásos szövegével – velünk énekelték, velünk érezték és velünk könnyezték az Égnek törő magyar síráموkat.” Másnap távozásukkor a résztvevők mindegyikét a királyi családot ábrázoló fotográfiával örvendeztették meg.³⁴

Az 1920-as évek végére megritkultak az utak, de a Limpiasról szóló ritkuló tudósítások között 1926-ban még azt olvashatjuk a santanderi sajtóban, hogy a Limpiast felkereső külföldiek között az amerikaiak, angolok és osztrákok mellett magyarok fordultak elő a legnagyobb számmal. Minden arra utal, hogy a Tóth plébános és egyéb utazásszervezők által szervezett lourdes-i zarándoklatok opcionális lehetőségeként továbbra is szerepelt a Limpiasba és Leikeitioba teendő kitérő. Tóth 1928-ban limpiasi imádságoskönyvet adott ki a jelenések történetével.³⁵ Amikor azonban a királyi család 1929 őszén Leikeitiből Belgi-

A szemléletes beszámolók szerint a leikeitói látogatók érzéseinek intenzitása semmiben sem maradt el a limpiasi és lourdes-i látogatások által kiváltottaktól. Ahogy Bánhegyi nyíltan meg is fogalmazza, Leikeitio szintén zarándokhelyé vált: „A viscayai öböl partján, az Atlanti-óceán vadregényes partvidékének egyik kies pontján van nekünk, magyaroknak, egy újabb zarándokhelyünk is, amelyről néhány éve még azt sem tudtuk, hogy létezik, most pedig gyakran gondolunk reá és reményünk, szeretetünk, aggodalmunk tárgya ... Aki ezt át tudja érezni, könnyezve és meghatottsággal lépi át a királyi család hajlékának küszöbét.”³³

Vizmathy Géza szombathelyi városi pénztáros leírásában 1925 augusztusában a zarándokok könnyeztek „a nagy megindulástól” a „fájdalmas Madonnára” hasonlító, „magába zárt fájdalmában megindítóan felséges feketeruhás asszony” és a „Murillo an-

³³ Paulovits 187–188.

³⁴ Paulovits 190–191.

³⁵ Tóth János: *Limpia Kilenced*. Sopron, 1928.

umba költözött, a spanyolországi kitérő egyik fő vonzerejét veszítette el. A következő évben Zita és a gyerekek egy része visszatért a nyári vakációra, Tóth pedig rögvést – csatlakozva egy ferences szervezésű másik magyar csoporthoz – megszervezte a spanyolországi kitérőt. Ez alkalommal összesen 47 zarándok töltött el egy-egy éjszakát Limpiasban és Lekeitióban. A Tóth által vezetett 20 emberről részletesebb adatokkal is rendelkezünk: fele-fele arányban alkották nők és férfiak, 3 papot találunk közöttük, egy postamestert, egy nyugalmazott bírót, egy köztisztviselőt és két tanárt; nyolc budapesti résztvevője volt a csoportnak, aminek majdnem fele valamiféle betegségtől is szenvedett, és ettől akart megszabadulni a zarándoklat segítségével. Noha a fő attrakció, az Ottóval való találkozás a trónörökös távolléte miatt elmaradt, a látogatás így is megindító élmény volt a résztvevők számára.³⁶

Krisztus-ábrázolások és Trianon

Ejtsünk pár szót a limpiai Krisztus ábrázolásainak magyarországi elterjedéséről. Úgy tűnik, gyorsan ismertté váltak, de nem beszélhetünk mindent elsöprő népszerűségről. Tóth 1931-ben gyógyulást segítő képecskéket kínált, amiket saját kezűleg érintett hozzá az eredeti Krisztus-szoborhoz. 1929-ben egy tehetős szegedi adományozó egy új görögkeleti kápolna építése alkalmából adományozott limpiai Krisztust ábrázoló képet.³⁷ A Limpiasból származó képekhez és bekeretezett, kerámiából készült medálokhoz hamarosan Magyarországon készült ábrázolások is társultak. A nálunk elterjedt ábrázolás a limpiai feszület Megváltójának fejét és nyakát ábrázolta szemből. Ez az ábrázolás valószínűsíthetően egy Valenciában kiadott képeslapra vezethető vissza.

Magyarországon is, más országokhoz hasonlóan, önjelölt apostolokkal is bírt Limpias kultusza. Ilyen volt Németországban a már említett von Kleist és nővére, Belgiumban egy Léon Arendt nevű pap vagy Martha Buser Baselban.³⁸ Magyarországon Tóth plébánoson és néhány nagyon vallásos monarchista tiszten kívül még egy magát Konstantinnak nevező önjelölt misszionáriussal találkozunk, aki 1928 és 1934 között működtetett irodát Budafokon. Ezrével terjesztett rövid broszúráin szerepelt a limpiai Krisztus, más akkoriban népszerű témákkal és ábrázolásokkal együtt, mint például a szent sebekről és azok jelentéséről jelenéseket látó francia misztikus, Marie Marthe Chambon.³⁹ Spanyolországhoz hasonlóan a harmincas évek Magyarországon is megtalálhatjuk a limpiai Krisztust gyászjelentéseken. A kép fokozatosan elvált konkrét eredetétől és kontextusától, és a haldokló Megváltó jelző nélküli, generikus ábrázolásává módosult. Magyarországon elsőáldozói emléklapokon, gyerekeknek szóló jezsuita irodalom ábrázolásaként, imakönyveken köszönt vissza.⁴⁰ A 'limpiai' jelző azonban visszatért 1936–1937 folyamán, amikor a limpiai Krisztus agóniáját közvetlenül megfelleltették a polgárháborúban vergődő katolikus Spanyolországnak. Az első világháború és Trianon, Németország és Magyarország kapcsán már bemutatott

³⁶ „*Lourdes-Limpiai*”, *Lourdes* (Sopron) 15. évfolyam, 8. (1930. augusztus) 166–170. Ez lehetett Tóth egyik utolsó találkozója Zita királynéval. Vö. Zita belgiumi választát 1935-ből Tóth egyik levelére, melyben említi, hogy jó pár éve megszakadt a kapcsolatuk, *Lourdes*, 20. évfolyam, 2. (1935) 13.

³⁷ Köszönet Pusztai Bertalannak az információért.

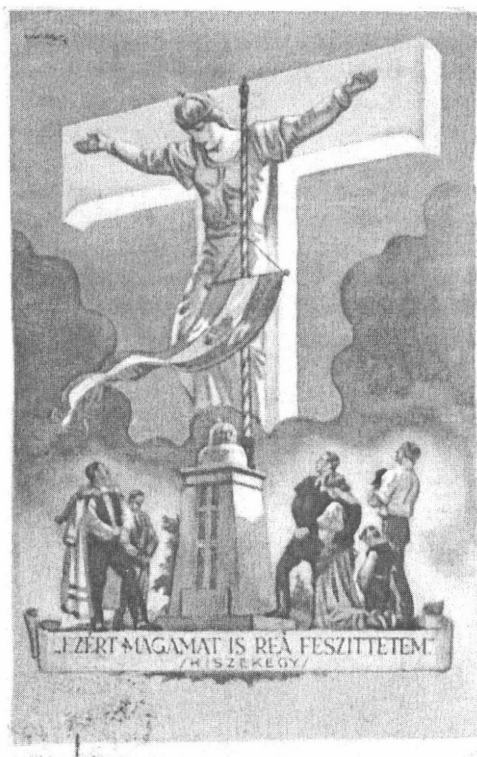
³⁸ Christian 89.

³⁹ Éljen Jézus! Nézd a töviskoronát, kapsz érte égi koronát! A mi Urunk Jézus Krisztus szent sebei-nek vagy irgalmasságának olvasója. Több kiadásban, Budapest, Konstantin Missziós Iroda, Budafok, Ezredes utca 8., [1928–1931]; Az Úr Jézus Szt. Sebeinek Társulata, Budapest, I. Városmajor utca 10., [1934]. A kiadványok az OSZK Apró Nyomtatványok Tárában találhatók.

⁴⁰ OSZK ANYT, Halotti értesítő, 1936.; elsőáldozói emléklap, 1930.; Missziós Propaganda Iratka című kiadvány egy száma, 1931.; Énekkönyv. Egyházi imák és énekek gyűjteménye, Esztergom, Szomor Béla és Rothnágel Sándor, 1925.

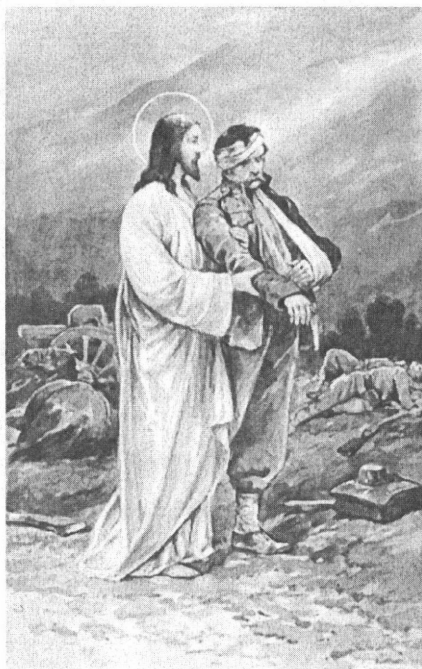
vallási-politikai szimbolizmus ezúttal is kézenfekvő volt. Ilyen ábrázolásokat és gondolatátársításokat találhatunk Tóth magazinjának vagy a népszerű katolikus hetilapnak, az *Élet*-nek a borítóján.⁴¹ Úgy tűnik azonban, hogy sem közvetlenül vallási/kegyeleti, sem „derivált” nemzeti/politikai formájukban nem élték túl a Limpiashoz köthető képzetátársítások és ábrázolások a második világháborút és a kommunizmus időszakát. Ennek ellenére, ’limpiasi’ jelzővel vagy anélkül, a limpiasi Krisztus elfeledett ábrázolásai ma is fellelhetők Budapest antikváriumaiban, képeslapgyűjtőinél és régiségkereskedőinél.

Forrásaink, ahogy a fentebb közölt zárándoklatleírásokból is kiderült, a vallási, a nemzeti és a politikai aspirációk szoros keveredé-

8. kép

KÉPESLAP, AZ EREKLYÉS ORSZÁGZÁSZLÓ
NAGYBIZOTTSÁGA KIADÁSA, É. N.
(1939-ben postázták).

7. kép

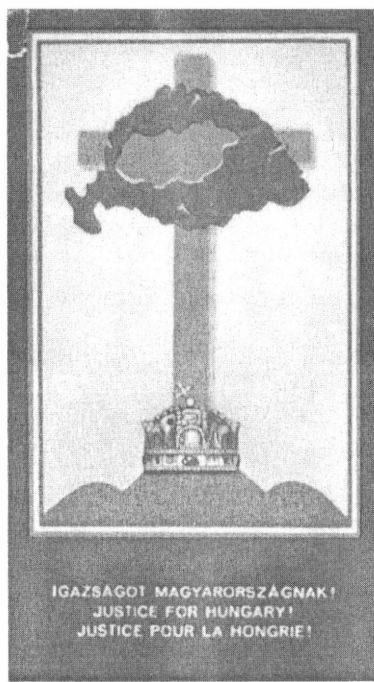
I. VILÁGHÁBORÚS KÉPESLAP, 1914.

redését mutatják. Ez a keveredés a vizsgált zárándoklatok (antropológiai) terében és idejében sűrítetten jelenít meg olyan kapcsolatokat, amelyek értékes adalékokat szolgáltathatnak a nemzeti identitás, Trianon sokkjának feldolgozása vagy éppen a vallás és politikum keveredésének általánosabb érvényű vizsgálataikor is.

Térjünk vissza az ikonográfiai ábrázolások területére. Az első világháború alatt a Jézust ábrázoló képeken jellemzően álló, járó Krisztust találunk, amint megáldja a csatába indulókat, hazasegíti a sérülteket vagy a gáztámadásoktól megvakultakat, vagy éppen gyámolítja az otthon maradt szeretteket (7. kép). A háború után a keresztre feszítés és a krisztusi szenvedéstörténet veszi át az ábrázolásokban a domináns helyet, szorosan kapcsolódva Trianon

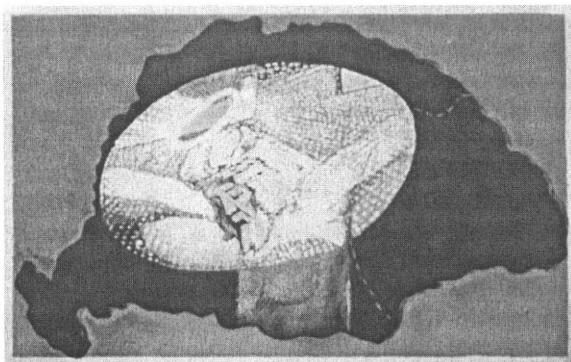
⁴¹ Lourdes, borító, 1936. szeptember és október; *Élet*, borító, 1937. március 7.

nemzeti kálváriájához.⁴² Ezeket az ábrázolásokat (képeslapokat és plakátokat) tízezzel és sokféle formában terjesztették a két világháború közötti időszakban. Trianon T-jére feszítve láthatjuk a Hungáriát jelképező, már a 19. századi, sőt korábbi ábrázolásokon elterjedt nőalakot⁴³ (8. kép). Egy másik lapon Nagy-Magyarország térképi ábrázolása kerül a keresztre (9. kép). A kereszt ráadásul a Szent Koronában áll, egyszerűen dekódolható viszonyrendszerbe építve történelmet (időt), földrajzi reprezentációt (teret) és vallási utalásokat (transzcendenciát). A térképi ábrázolás ilyen tragikus kontextusban, a nemzet és az ország szimbólumaként való megjelenítésére, ahogyan arra Sinkó Katalin hívta fel a figyelmet, az első világháborút megelőzően nem találunk példát.⁴⁴ Az identitást hordozó, megerősítő és előhívó eszközrendszerben tehát változásokat okozott a trianoni döntés. Az időkezelés és a modern információáramlás formái mellett a Benedict Anderson által a modern nemzettudat egyik jelképeként azonosított térkép⁴⁵ paradox módon akkor válik domináns nemzeti ikonná, amikor reális alapja megszűnik. A 19. században kezdődött folyamat, amely a kiegyezés után, a kötelező oktatási rendszerrel válik általánossá, s ami során a földrajzi megismerés, az ország térképi látás-

9. kép

KÉPESLAP, A PESTI HÍRLAP KIADÁSA

10. kép

„MEGOSTOROZTATOTT, KIGÚNYOLTATOTT ÉS KERESZTRE FESZÍTETETT”, KÉPESLAP, KARDOS BRÚNÓ RAJZA, MAGYARORSZÁG TERÜLETI ÉPSÉGE VÉDELMI LIGÁJÁNAK KIADÁSA

módja a nemzeti identitás lényeges elemévé válik, Trianon után éri el a végkifejletét. Az ország térképének asszociatív hálója a tudományos/ismeretterjesztő vonatkozások hátrányára érzelmi tartalmakkal gazdagodik. A képeken kenyérként, faként, az élet szimbólumaként jelenik meg. Ezt az asszociációs sort tetőzi be a Krisztus testével vagy a jelmondatban is visszaköszönve, a mennyországgal való azonosítás.

Az említett képzettársításokra, jelentésátvitelekre még hosszan sorolhatnánk az ikonográfiai forrásokat. Az egyik képen Krisztus

⁴² A kifejezést még olyan baloldali szerzőnél is megtaláljuk, mint Jászi Oszkár: Magyar kálvária, magyar feltámadás. Bécs, 1920. Ugyanakkor Jászi a revizionista sajtótól eltérő értelemben, nem csak a területi változásokra alkalmazza a metaforát.

⁴³ Vö. Sinkó Katalin idézett munkáit.

⁴⁴ Sinkó 1994.

⁴⁵ Anderson, Benedict: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, 2. kiad., London, Verso, 1991.

az ország térképére feszül fel (10. kép). Az Eucharisztikus konferencia idején, 1938-ban a Krisztus testét jelképező oltáriszentség kerül Nagy-Magyarország térképére, amely a keresztről lekerülve égi fényben fürdik (11. kép), hogy aztán nem sokkal később, az első bécsi döntés után egyes publicisták az oltáriszentség megfelelő imádatával magyarázzák az ország bizonyos részeinek visszatértét. A nemzeti történelem és a krisztusi történet összeolvasztásának egyik legjobb példájaként a Megváltó Szent Istvánként jelenik meg, töviskoszorúja alatt a Szent Koronával, a koronázási paláston átragyogó szent szívvel (12. kép).

A limpiasi zárándoklatok elemzése segítségünkre van az ikonográfiai ábrázolásokból leszűrhető tanulságok rendszerezésében. Itt is megfigyelhető az elmozdulás a korábbi Mária/Hungária kultusztól a szenvedő Krisztus köré

8. kép

KRISZTUS A SZENT KORONÁVAL
ÉS A PALÁSTTAL, PALLAS, BP., É.N.

11. kép

KÉPESLAP,
EUCCHARISZTIKUS KONGRESSZUS, 1938.

épülő reprezentációk irányába. A képek is tükrözik a folyamatot, melynek során a krisztusi szenvedéstörténet összekapcsolódott a terület sorsával, fuzionált a nemzeti történelemmel. Ez azonban nem tekinthető sajátosan magyar reprezentációs sémának. A felosztott Lengyelországban az 1830-as évektől szintén elterjedt kép, illetve mítosz volt a *Chrystus narodów*, a 'nemzetek Krisztusa' metafora, amely Lengyelországot és a lengyel nemzetet azonosította Krisztussal. Norman Davies a lengyel variáns életre hívását kimondottan Adam Mickiewicznek tulajdonítja.⁴⁶ Magyarországon a jelentés-átviteleknek olyan rendszere jött létre, amelyben egyrészt új jelképek új jelentéssel kaptak helyet (térkép, passió), másrészt jóformán minden mindennek átvehette a helyét: a térkép jelentette az országot és Krisztust, Hungária azonosult a megfeszített

⁴⁶ Norman, Davies: „Polish National Mythologies”. In: *Myths and Nationhood*. Hosking, Geoffrey–Schöpfung, George (ed.). London, 141–157. (a továbbiakban: Davies)

Megváltóval, aki viszont Szent Istvánként jelent meg. Kérdés, hogy ezek a vallásos érzékenységre és a kereszténység legalapvetőbb történetére építő, propagandisztikus ábrázolások nem mentek-e túl azon a határon, ami már sértette a vallási érzékenységet. Nem tekintettek-e rájuk úgy, mint a passió profanizálására, sőt esetleg kimondottan mint blaszfémiaira?⁴⁷

A limpiasi zarándoklatok, a Limpiasról szóló irodalom és a limpiasi Krisztust ábrázoló képek talán szerepet játszhattak a nemzeti szimbólumok és a krisztusi szenvedéstörténet fúziójában. Annyi azonban mindenképpen állítható, hogy közvetlen betekintést engednek ebbe a folyamatba, és elemezhetővé teszik azt. Jól körülhatárolható társadalmi csoportokban, konkrét személyeknél igazolják a képekből kiemelezhető képzettársítások valós meglétét, emocionális erejét. Ráadásul az asszociációs mechanizmus még tágabb köreire vetnek fényt a Lekeitióban, Zita királynőnél tett látogatások.

A nemzeti terület azonosítása Krisztus testével, amire már az „országtest” kifejezés is nyelvi alapot, potenciális lehetőséget jelentett, magában hordozta a jövőbeli, de előbb-utóbb magától értetődően bekövetkező megváltás eszméjét is. Az 1938-as bécsi döntést követően, a Csehszlovákiától visszatért területekről szólva a sajtó ennek a beharangozott feltámadásnak az első lépéséről beszélt.⁴⁸ Tóth plébános lapjában pedig hosszú olvasói levél szövege arról, hogy a határrevíziót az Eucharisztikus kongresszus ájtatosságai révén érdekelte ki az ország: „... íme ezt a nagy és örömdetes közéleti változást az eucharisztikus év hozta meg. Megjutalmazta az Oltáriszentség népünket. Azért a nagy erőfeszítésért, amelyet a nép kicsinye és nagyja kifejtett, hogy őt ott a kenyér színe alatt minél méltóbban üdvözölhessük. Az Urat nem lehet a nagylelkűségben felülmúlni! Láttam, hogy ez a seb fáj nekünk a legjobban és annak gyógyításával fizetett vissza.”⁴⁹

A központi hatalmak szövetségeseként, az elveszített területek jelentős részének visszatérével Magyarország, ha rövid időre is, de lekerült a keresztről, amit az ikonográfia szintjén az bizonyít, hogy a háborús lapokon ismét az aktív, álló, katonákat segítő Krisztus a meghatározó.⁵⁰

Összefoglalás

Egy vallásos kép több szinten is működhet egyidejűleg és gyakran nagy hatékonysággal.⁵¹ Azok alapján, ahogy az 1924-ben Limpiasban járt és csodát látó magyarok elmondták, hogy mit láttak, és milyen érzéseket éltek át, kevés különbséget találunk a spanyol vagy egyéb országbéli hívők beszámolóival: részben vagy egészben megelevenedni látták a feszület haldokló Krisztusát, és intenzív, mély, felkavaró érzéseket éltek át, amiket gyakran

⁴⁷ Erre az ellentmondásra utal Davies 150–151.

⁴⁸ A számos példa közül álljon itt egy a visszacsatolt területekről: Csallóközi Lapok, vezércikk („Magyar feltámadás”), 1938. november 6., 1. Hasonló jelenséget vizsgál Írországgal kapcsolatban: Gilley, Sheridan: „Pearse’ Sacrifice: Christ and Cuchulainn crucified and risen in the Easter Rising”. In: O’Belkevich, Jim–Roper, Lyndal–Samuel, Raphael (eds.): *Disciplines of Faith. Studies in Religion, Politics and Patriarchy*. London–New York, 1987. (a továbbiakban: Sheridan) 479–499. („Írország és az ír nép azonosítása Jézussal mint a nemzetek szenvedő Krisztusával, akit a britek feszítettek meg, mélyen gyökerezik a 19. századi ír katolikus kultúrában.”, Sheridan 479. Fordította: Krasznai Zoltán)

⁴⁹ Lourdes, 1939. I., 23–25.

⁵⁰ A legtöbb hivatkozott képeslap megtalálható e tanulmány szerzőinek gyűjteményében, egy részük látható Zeidler Miklós cikkében: *Közvélemény és propaganda. Rubicon*, 2001. 8–9., 78–87., valamint irredenta honlapokon.

⁵¹ Freedberg, David: *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*. Chicago, 1989. Szintén sokat merítettünk John MacAloon nemzetközi konferenciákon előadott, csak részben publikált kutatásaiból.

korábbi életükkel hoztak összefüggésbe. E kevés beszámolóban a magyarok sem említik az ország sorsát, a háborút vagy a tágabb értelmezési lehetőségeket.

De ugyanezek a zarándokok, legalábbis némelyikük, szerepelnek az útról beszámoló szerzők között is, akik Krisztus meglevénedését már a trianoni vesztesek iránti szimpátiának tulajdonítják. Az interpretációnak ez a második szintje az, amely érdekkel bennünket, és jelentőssé teszi a vizsgálatot a nemzeti identitás alakulása szempontjából is. E második értelmezési szintet a klérus tagjai, katonatisztek, köztisztviselők fogalmazták meg és népszerűsítették, de kétségtelenül sok más zarándok, illetve egyszerű katolikus is osztotta véleményüket. Ahogyan a konzervatív spanyolok körében a limpiasi jelenéseket XIII. Alfonz felajánlásával magyarázták, ugyanúgy a Limpiasba zarándokokat küldő országok katolikusai saját nemzeti viszonyaikhoz adaptálták a csodás eseményeket, értelmezésüket és az ikonográfiai ábrázolásokat. Ugyanaz a kép tehát egyidejűleg más-más jelentéseket hordozhatott a különböző nemzeti (és nemzeten belüli vallási) közösségeknek.

Egy új nemzeti patrónus, égi közvetítő beiktatása megköveteli a többi, egyidejűleg „használatos” mennybéli segítővel való harmonizálást. Az egyidejűleg a lourdes-i Máriához (már a háború előtt is tisztelt nemzeti közbenjáró) és a limpiasi Krisztushoz szervezett utak ezt a célt szolgálták, ugyanúgy, ahogy a limpiasi Krisztusnak ajánlott címeres, szűzmáriás zászló is azt mutatja, hogy a korábbi pártfogókat nem áldozták fel az újakért cserébe.⁵²

E hatásos Lourdes-Limpias kombináció egészült ki az érzékeny, gyermek trónörökös, Ottó és gyászoló édesanyja, a szenvedő nemzet megtestesült jelképeinek jelenlétével, ami még nagyobb hatékonyságot kölcsönzött a helyszínek, közvetítők és jelentések társításának. A királyi család minden egyszerűsége dacára a royalista beállítottságú zarándokok számára a velük való találkozás ugyanolyan felkavaró és érzelmileg megrendítő volt, mint a limpiasi látogatás. Úgy tűnik, Limpiasban és Lekeitióban a közös, együttesen átélt személyes és nemzeti szenvedés eseteivel találkozunk: a zarándokok együtt szenvednek Krisztussal, Krisztus a zarándokokkal, a zarándokok a száműzött királyi családdal, a királyi család a zarándokokkal, s mindannyian a nemzettel. Ez a fajta mindent mindennel társító szenvedésközösség köszön vissza a Trianon-ikonográfia egyik jelentős vonulatában is. A limpiasi zarándoklatok felhívták a figyelmet a krisztusi szenvedéstörténet és a nemzeti traumák kapcsolódására. Ezen a nyomon elindulva azt láttuk, hogy a passió szimbolikájában találtak egymásra a nemzetet és az országot jelképező régi és új jelképek, alakok: Krisztusként jelent meg az ország, a nép, Hungária és Szent István is. A vallásos érzés összekapcsolása a politikai üzenetekkel hatásos eszköznek bizonyult, ami nem kerülte el a korabeli véleményformálók figyelmét.

⁵² Ezt az összekapcsolást máshol, például Spanyolországban is megtalálhatjuk. Például a hasonló, kapcsolt Limpias-Lourdes utakat, Limpias és Covadonga vagy Limpias és El Pilar zarándokhelyek társítását, vagy a hivatalos zarándoklatokon alkalmazott szimbolikus megállást, hogy a távolból köszöntsek a cantabiai egyházmegye új patrónájának választott „Bien-Aparacida” (‘valóban megjelent’) Szűzet. Vö. Christian 62.; Cueva, Julio de la: „Inventing Catholic Identities in Twentieth Century Spain: The Virgin Bien-Aparecida, 1904–1910”. *Catholic Historical Review*, 87. 4. (2001. okt.) 624–642.

CHRISTIAN, WILLIAM, JR. – KRASZNAI, ZOLTÁN*The magic cross of Limpias and the sufferings of Hungary*

The study investigates pilgrimages to the statue of Christ at the church of Limpias, a town in Spain, after 1919. The shrine was visited in great numbers by losers of the Great War, including Hungarians. An analysis of related sources reveals how religious devotion, national traumas (revolution, the loss of parts of the country) and political commitment were intertwined: Hungarian Catholic pilgrims connected their visits with pleading for the return of the lost territories, as well as visiting the Hapsburg family in exile at the nearby town of Lekeitio. The second part of the study is an analysis of the religious elements of the Trianon cult primarily as they appear in iconographical works with results confirming those coming out of the analysis of the pilgrimages: the emphasis shifts from the cult of Mary to Christ, the identification of the country's fate with Christ's sufferings as well as the intensifying political connotations of the symbols of piety. It is shown how old and new symbols and figures standing for the nation and the country meet with one another: the country, the people, the female figure of 'Hungária' as well as St. Stephen all appear as Christ. Connecting religiosity with political messages was an opportunity that did not escape the attention of contemporary commentators of public influence.

URBÁN ALADÁR

A pesti Középponti Választmány lapja: a *Nép barátja* 1848-ban

Az 1848. március 15-én a Landerer és Heckenast nyomdánál történtek nem csak szimbolikusan szabadították fel a sajtót. A Tizenkét Pont követelése és az események bátorító menete biztosította a gyorsan szaporodó röpirat-irodalom tematikáját. Kléh István *A pesti forradalom története* című 42 oldalas füzetét az utószó szerint március 18-án fejezte be. Birányi Ákos *Pesti forradalom (Martius 15–19.)* című 63 oldalas könyvecskéjének befejezését az előszó március 21-ére teszi.¹ „A sajtószabadság 6-ik napján” Kecskeméten Gömör Frigyes versbe szedve elkészítette a Tizenkét Pont magyarázatát.² Győr város főbírája március 26-án már felterjesztette a Helytartótanácsnak Vas Gereben *Öreg ABC vén emberek számára* című – négy folytatást megért – röpiratának első számát.³ Április 2-án megjelent a *Munkások Ujságának* első száma, amelyben Táncsics Mihály maga is szükségesnek tartotta, hogy magyarázza a Tizenkét Pontot. Fejérvárott április 10-én befejezte Boros Mihály *Politikai kis káté a nép számára* című 16 oldalas munkáját, ami némi késéssel ugyancsak Pesten jelent meg.⁴ A *Marczius Tizenötödike* május 3-án hirdette az *Egy szó a szegény emberhez* című, névtelenül megjelent röpiratot.⁵

Ez a korántsem teljes felsorolás jelzi, hogy a szerzők nemcsak az események ismertetésére törekedtek, hanem egyre határozottabban jelentkezett az igény, hogy ezek a röpiratok a néphez szóljanak. A fővárosi hirdetmények iránti érdeklődést látva a *Marczius Tizenötödike* március 21-én megjegyezte: „Ma falragasztvány, holnap tán hirlap is kellend köznépünknek.”⁶ Egy néplap szükségessége, a volt jobbágyoknak a tájékoztatása, az új törvények magyarázatának igénye magától értetődő. Amíg a pozsonyi országgyűlés nem fejezte be munkáját, addig a politikai közvélemény figyelmét az ottani fejlemények kötötték le.⁷ A helyi

¹ Ezek a napok nemcsak a szerzők, de a nyomdák versengését is mutatják. Kléh munkáját a Beimel, Birányi és Trattner-Károlyi nyomda publikálta. A kiadókat nyilván megnyugtatta, hogy a Helytartótanács márc. 16-án már bejelentette a cenzúra eltörlését és kiadta az ideiglenes könyvvizsgálati szabályokat. Országos Levéltár (OL) C 60 Helytartótanács levéltára, Könyvvizsgálati osztály iratai (a továbbiakban: Httótan., könyvvizsgálat) 1848 – 4 – 38/a. Közli: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. Szerkesztette: Andics Erzsébet. Budapest, 1952. 11–12.

² „Magyarázata a 12 pontnak. A köznép számára írta Kecskeméten Gömör Frigyes.” OL. Újkori gyűjtemény. 1848/49. évi nyomtatványok. (A röpiratot Pesten a Trattner-Károlyi nyomda adta ki.) Közli: A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. S. a. r. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1988. 146–152.

³ Httan., könyvvizsgálat 1848 – 4 – 45. A további részletekre lásd: Urbán Aladár: Az Öreg ABC-től A király tanácsadójáig című tanulmányát. Magyar Könyvszemle 2003/2. 234–241.

⁴ A Pesti Hirlap (PH) máj. 10-én hirdette az Emich Gusztáv által kiadott röpiratot. A termékeny szerző munkásságára lásd: Boros Mihály: Életem 1848–1861. I. Székesfehérvár, 1881. 43–44.

⁵ A rövidesen megjelent második kiadás már feltüntette a szerző, Nádaskai Lajos nevét. Ő is szükségesnek tartotta megjegyezni: „Irtam Pesten, marcziusban 1848.” A munkát az Egyetemi Nyomda készítette, s Emich Gusztáv árusította.

⁶ A *Marczius Tizenötödike* (MT) másnap megjegyezte, hogy a vidékiek – nyilván akik a József-napi vásárra érkeztek – nyomtatványokat, Petőfi és Garai verseket visznek magukkal. (Megjegyzés: ha a főszerzőben szerepel az id. lap dátuma, nem használunk lábjegyzetet.)

⁷ A parasztság megnyugtására Batthyány Lajos miniszterelnök egyébként márc. 23-án megküldte a hatóságoknak az országgyűlés által elfogadott, de még jóvá nem hagyott törvények

kiadványok ismeretében közvetlenül az országgyűlés befejezését követően Pest városának, illetve a megyének Rendre Ügyelő Választmánya április 12-én és 13-án foglalkozott egy országos néplap megindításának tervével. A *Pesti Hírlap* április 15-i tudósítása szerint mindkét választmány azt mérlegelte, hogy „micsoda uton lehetne a népnek mind általában megmagyarázni a pesti 12 pont értelmét, mind különösen azon jótékonyaságok eredetét, melyeket az utóbbi törvényhozás törvénybe iktatott”. Először proklamációt javasoltak, de ezt elvetették. Így egy népújságra gondoltak, de felmerült a kérdés: miként biztosítsák az anyagi fedezetet. Tóth Gáspár (Petőfi mecénása) ekkor a pesti választmány ülésének 100 példány előfizetését ajánlotta fel, majd másnap – tudósít a lap – azt közölte, hogy 3400 aláíró szerzett.⁸ A Pest megyei választmány egy alválasztmány kiküldetéséről döntött, amelynek feladata a vállalkozás előkészítése volt. „Szerkesztőre nézve concurrentia határozottat, mely a pesti 12 pont megmagyarázásában álland.”

Feltehetően a sajtó idézett tudósítása is szerepet játszott abban, hogy Szemere Bertalan tájékoztatni kívánta a közvéleményt a kormánynak a népfelvilágosítással kapcsolatos terveiről. A *Pesti Hírlapban*, amely a *Közlöny* megjelenéséig a kormány hivatalos lapjának szerepét töltötte be, április 26-án a belügyminiszteri közlések sorában megjelent a tudósítás arról, hogy megrendelték az áprilisi törvényeknek a nemzetiségek nyelvére történő lefordítását. A tájékoztatás így folytatódott: „Egyszersmind többen, közöttük Táncsics is felszólított oly népszerű munkácska készítésére, mely a törvények magyarázatát foglalván magában, azoknak hasznairól, eredményeiről, értelméről a népet felvilágosítsa. Ez minden illető nyelvekre lefordíttatik és országszerte ki fog osztatni.”⁹ A pályázatot a fürge Vas Gereben nyerte meg, akinek a minisztérium költségén kinyomtatott *A király tanácsadója megmagyarázza a népnek az új törvényeket* című munkája május 15–20. között megjelent. A 25 000 példányban kinyomtatott munkát május 23-án kelt körlevél kíséretében küldték meg a hatóságoknak.¹⁰

Az országos néplap megteremtése

A városi és megyei bizottmány 1-2 nappal a kormány megérkezése előtt döntött a néplap kiadásáról. Petőfi Sándor, aki a sajtótudósítások szerint mindkét megbeszélésen részt vett, tagja lett a kiküldött alválasztmánynak. A testület egyelőre nem ült össze, ami részben a mozgalmas napoknak, részben annak volt köszönhető, hogy egy megfelelő tervezetet kellett előkészíteni. A jelek szerint az előkészületek során vagy legalábbis az egyes tagokkal folytatott eszmecsere Petőfi az első pillanattól Arany Jánost ajánlotta szerkesztőnek. Javaslatainak kedvező fogadtatása lehet a magyarázata, hogy meglehetősen magabiztossággal így írt április 18-án Aranynak: „Landerer néplapot fog kiadni, már előlegesen, hirdetés előtt is van 4,500 előfizető rá. A tervkészítésre választmány van kinevezve, melynek én is tagja vagyok, s én azt nyilatkoztattam, hogy a szerkesztésre te kívül senkit sem tartok alkalmasnak. Én elvállaltam volna, de már szerződésem van az Életképekhez, Jókai mellé. Ird meg rögtön, micsoda föltételekkel fogadod el a szerkesztést, úgy hogy feljöj lakni Pest-

szövegét azzal az utasítással, hogy ismertessék meg azokat a néppel. Lásd: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai S. a. r. Urbán Aladár. Budapest, 1999. 162–163.

⁸ Tóth Gáspár „több, mint 3.000” előjegyzés birtokában megkereste Landerer Lajost, aki a *Pester Zeitung* ápr. 14-i számában megjelent nyilatkozata szerint vállalta a lap kiadását. Landerer ajánlkozásával elérte, hogy Nyáry Pál mint a „Pest megyei választmány elnöke” ápr. 16-án körlevélben értesítette a hatóságokat, hogy Landerer és Heckenast az új törvényeket „a legjutányosabb áron” (darabonként 8 xrért) fogja kiadni. Lásd például Sopron m. lt. Acta politica et oeconomica. Fasc. XVIII. Nr. 261.

⁹ A közlemény datálatlan. Feltehetően néhány nappal korábban fogalmazták meg.

¹⁰ A részletekre lásd a szerzőnek a 3. jegyzetnél említett tanulmányát.

re. Ha például biztosítanának valami öt évre mintegy 2000 pengő fizetéssel évenként? ... tüstént írj, a föltételeket magad fogod legjobban tudni, több kell-e vagy kevesebb.”¹¹

Arany postafordultával válaszolt. Április 22-én kelt levelében a néplapról tett helyeslő nyilatkozata után (hogy ti. ha az olcsó és elterjedt lapban írnának, „az nem lenne sárba dobott gyöngy”) az ügy komolyságának megfelelően átgondolt kérdéseket intézett barátjához. A kérdések a *Pesti Hírlap* április 15-i tudósításán alapultak, így Arany mindenekelőtt arra volt kíváncsi, hogy ugyanazon néplapról van-e szó, amit Landerer ad ki, amit a pesti választmány tervezett, s Petőfi annak szerkesztőjéül ajánlotta-e őt. A második kérdés arra irányult, hogy „concurus lesz-e, s ha lesz, mikép?” Ha nem lesz, miért nem, holott eredetileg arról határoztak. A következő kérdésben azt tudakolta, hogy a lap egészen politikai színezetű lesz, vagy a szépirodalomnak is lesz-e benne helye. A 4. és 5. kérdés az anyagiakat érintette. Egyrészt azt kérdezte Arany, hogy ha a lap „résztvéltenség miatt, a szerkesztő hibája nélkül” öt év előtt megbukna, miként lenne biztosítva a szerkesztő. Másrészt arra irányult az utolsó kérdés, hogy a szerkesztőnek a számára biztosított évi fizetéséből kellene-e a lap nyomtatási és kezelési költségeit biztosítani (például a segédszerkesztők díjazását vagy az írói honoráriumokat), s ha igen, az mekkora összeg lehet. A kilátásba helyezett fizetséget Arany igen méltányosnak tartotta. Ami a szerkesztői feladatokat illeti, a „szépirodalmi rész” – mint fogalmazta – reá nézve „semmi nagy nehézséggel nem lenne összekötvé”. Ami a politikát illeti, azt eddig még tüzetesen nem tanulmányozta, de vannak vezéreszméi, „mellyeknek nyomán folytonos tanulással” megoldaná a feladatot. Annál is inkább, mivel a politikában a néplap nem annyira kezdeményező, „mint a már ismeretes eszmék népszerű magyarázója”. A nép „értelemkörének ismerete, mind népies nyelvem elegendő képességet hagy sejtennem magamban” – összegezte a levél Arany vállalási készségét. Azt azonban rögtön leszögezte, hogy nem néz nagy várakozással a fejlemények elé, „s nem sokat aggódok, ha semmi sem lesz is belőle”, zárta le a kérdést a választlevelel.¹²

Közben a fővárosban tovább zajlottak az események. Május 1-jén Pest megye kihirdette az új törvényeket, s ekkor történt a megyebizottmány megválasztása, amelyet a XVI. tc. írt elő. A *Jelenkor* május 4-én megjelent beszámolója kiemelte Nyáry Pál másodalispánnak a falusi küldötteknek tartott, a népet érdeklő törvényekről elhangzott „felvilágosító értelmezését”. A tudósító hozzátette: „A népszerűleg előadott beszédet nem ártana külön ki-nyomva a nép között osztani ki.” A cikk ennek kapcsán rámutatott, hogy sok szó esett a néplapról, de eddig semmi sem történt. A minisztériumnak kellene intézkednie, s a feladatot a legalkalmasabb emberre bízni. A lap meg is nevezi jelöltjét, Vas Gerebent, aki az „Öreg ABC”-vel tanúsította, hogy senki sem tud úgy írni a nép nyelvén, mint ő.¹³ Lehetséges, hogy a tudósító jól értesültségét kívánta hangsúlyozni, ugyanis a hetilapként megjelenő *Pesti Divatlap* május 6-án jelentette: „A népi lap szerkesztésével Vas Gerebent, a legnépszerűbb tollu magyar író t bízta meg a belügyminiszter.” A győri *Hazánk*, amelynek szerkesztője jó kapcsolatban volt az 1847 novembere óta a városban élő Vas Gerebennel, május 9-én megerősítette a hírt, jelentve, hogy az író „mint hiteles kutfőből tudjuk, a minisztérium által a *Néplap* szerkesztőjévé neveztetett ki”.

Ezekkel a hitelesnek tűnő hírekkel párhuzamosan (amelyek valójában a belügyminiszter által rendelt, említett rőpiratra vonatkoztak) az albizottmány a nép számára kiadandó

¹¹ Petőfi Sándor Összes Művei (PSÖM) VII. Petőfi Sándor levelezése. S. a. r. Kiss József – V. Nyilassy Vilma. Budapest, 1964. 139; Arany János Összes Művei (AJÖM) XV. Arany János levelezése I. S. a. r. Sáfrán Györgyi. Budapest, 1975. 198.

¹² PSÖM VII. 141–142; AJÖM X. 201–202. Arany tehát a „concurus” (a pályázat) iránt a PH ápr. 15-i tudósítás alapján érdeklődött. A Nemzeti Újság (NU) ápr. 20-i tudósításában viszont azt írta, hogy az ápr. 13-i megbeszélés határozata szerint „egy comité fog kineveztetni, melly egy illy hírlapra tervet dolgozzon ki, s a szerkesztőséget saját belátása után válassza meg”.

¹³ Mivel a Munkások Újsága (MU) ekkor már egy hónapja megjelent, a cikk szerzője annak ismeretében jelentette ki: „Táncsics egyszerű ugyan, de nem népies”.

lapról május 4-én előzetes megbeszélést tartott. Másnap Petőfi így számol be Aranyinak: „A néplap ügyében tennap tartott gyűlést az erre kinevezett választmány, melynek tagjai: Vörösmarti, Stancsics, Sükei, Nyári Pál, Fényes Elek, Petőfi stb. Mindenek előtt tudnod kell, hogy e lapot nem könyvtár adja ki, hanem kiadja a Pest megyei középponti választmány a minisztériumnak pénzbeli segítségével. E lapnak főszerkesztője lesz egy magyar ember, a mellett lesz négy vagy öt segédszerkesztő, a kik ugyanazt, a mi a magyarban megjelenik, lefordítják németre, tótra, oláhra, rácra, s így ezen ujság öt nyelven fog megjelenni.” Petőfi a továbbiakban arról tájékoztatta barátját, hogy a megyei választmány a minisztérium támogatásával a szerkesztőnek fizet évi 600 forintot, s nyomtatás ingyen 1000 példányt a maga, illetve a szerkesztő számára. Ez utóbbi darabonként két pftal számolva, évi 2000 pft, ami a fizetéssel együtt 2,600 pft. „Ennyi a biztosíték – folytatódik a tájékoztatás –, de ha ezer példánynál több elkel, a nyomtatási költségen fölül, minden haszon egy fillérig a szerkesztőé, ha ötven ezer előfizetője lesz is. Azon fölül kap a szerkesztő évenként 2000 pengőt a cikkeik honorálására, mert díjazni kell minden cikket a mi a lapba bejön; egy ívre gondolom 40 pengő honorárium esik ... hetenként egyszer és egy iven fog megjelenni.” A szerkesztő megválasztásáról beszámolva Petőfi közölte, hogy elsőként ő szövelt fel és ajánlotta Arany Jánost. „Nem kellett ajánlatomat ismételtnem, nem kellett magyaráznom, az egész választmány bele egyezett, egy tag sem szóltott ellene” – ismertette a levél a szerkesztő megválasztását. A lehetséges hálálkodást előre elhárítva Petőfi így sürgette barátját: „De rögtön kell jönnöd, mert már most kezdhethéd a lapot, ha itt volnál. A mint levelemet megkapod, ülj tüstént kocsira...”¹⁴

Arany felutazását sürgetve, Petőfi arra figyelmeztette, hogy „egész pereputyostul” jönnie nem tanácsos, már csak a szállás gondja miatt is. „Hagyd rendben otthon dolgaiddat, jőj magad, s itt aztán elvégezzük, mikor és hogy jöjjenek utánad a többiek.” Arany nem is szabadulhatott könnyen, mert Nagyszalonta jegyzője volt, s a biztatón hangzó fővárosi kilátások miatt munkakörét rendben kellett átadnia. Közben május 13-án a *Pesti Divatlap* újabb híradással szolgált a minisztérium szervező tevékenységéről: „A minisztérium által kiadandó népi lap, melyben Vas Gereben legelőször is a törvényeket magyarázza, már sajtó alatt van...”¹⁵ Ez a hír fogadhatta Aranyt, amikor május 16-án Pestre érkezett. Feleségéhez 18-án írott leveléből értesülünk, hogy azonnal Petőfiékhez ment, s még aznap több íróval találkozott. A kilátásba helyezett szerkesztői munkáról meglehetősen borúsan számolt be. „Szerdán [vagyis 17-én] délután a Körben gyűlést tartott a választmány – de nem igen bízom az egészben; szándékuk jó, biztosítanának, ha volna miből ... Azt határozták, hogy a ministeriummal értekeznek a biztosítás felől ... utoljára sem lesz meg az 5–6 évi biztosíték, anélkül pedig nem mozdulok ki Szalontáról. Aztán meg a ministeri biztosítás! Hát a ministeriumot ki biztosítja, hogy meg ne bukják? – Szép ígéretek, remény, felszólítások, mit az országban fognak tenni, a lapnak minden falu számára megrendelése stb., a mi meglehet reménységben sokkal felül ütne ki, de hátha sokkal alul? Ily ingatag alapra nem fogom építeni magam és családom jövődjét, kivált a mostani zavaros világban.”¹⁶

¹⁴ PSÖM VII. 143–144; AJÖM XV. 204–205. Petőfi értesítéséből kiviláglik, hogy a lapot nem Landerer fogja kiadni. Érdekes, hogy ezen a megbeszélésen jelen volt Tancsics, viszont nem hívták meg Vasvári Pált, aki a végleges (felügyelő) bizottmánynak sem volt tagja.

¹⁵ Ez „A király tanácsadója...” című kiadvány, amiről a 10. jegyzetnél esett szó.

¹⁶ AJÖM XV. 209. Arany bizonytalanságát ezek a napok érthetően megnövelték. Máj. 10-én este volt a véres budai „macskazene” (tüntetés Lederer tábornok ellen), 12-én a radikálisok által a Nemzeti Múzeumnál szervezett tüntetés a kormány ellen, s a minisztérium helyzete néhány napig bizonytalannak tűnt. (Széchenyi naplója szerint azt várták, hogy a máj. 10-i események, a rendőrség tehetetlensége miatt lemond Szemere belügyminiszter.) Ezekben a napokban folyt a várbeli tüntetést szétverő katonaság tisztjei elleni vizsgálat, ahol a vegyes bizottság polgári elnöke Nyáry volt. Így az Arany által említett, a Körben lezajlott megbeszélésen valószínűleg Nyáry nem vett részt.

Ismeretes, hogy a néplap szerkesztője Vas Gereben lett, s a Szalontára visszautazott Arany mint társszerkesztő szerepelt a lapon. Évekkel később Arany így emlékezett a történetekre: „Fölmentem a levél folytán Pestre, de nem látván a dologban állandóságot, nem akarta kockáztatni családomat (bár később se tettem volna), hanem egyszerűen vissza akartam vonulni, s a szerkesztést Vas Gerebenre hagyni, ki szinte aspirált ez állomásra. De Petőfi okai rábírtak, hogy ha már Szalontán maradok is, ne váljak meg a laptól, s annak jövedelmétől végképen; így Vas Gerebennel oly szerződésre léptem, hogy ő lesz ugyan a sajtóképi felelős szerkesztő, de nevem is ott áll a lapon, mint szerkesztőtársé, s azért a tiszta jövedelmen ketten osztozunk. A részemre eső tiszta jövedelem, végül 1200 forintba rugott (Gereben úgy számolt, a mint ő akarta), s ennek is nagy része magyar bankjegyekben vett el.”¹⁷

A fentiek a történetek lényegét rögzítik – Arany János szempontjából. De miként került a szerkesztői székbe Vas Gereben, aki „szinte aspirált az állomásra”? Mindenesetre a *Pesti Divatlap* május 20-án már az Arany János–Vas Gereben szerzőpárosról tudósított: „Néplapunk, melyről olly sok szó esett már lapjainkban, junius elején okvetlenül megindul. Kiadja a ministerium. Szerkesztik: Arany János és Vas Gereben.” A *Divatlap* szerkesztője, Vahot Imre valószínűleg az utolsó pillanatban helyezte el a hírt a *Divatlap* „Budapesti mozgalmak” rovatában. Információja a személyeket illetően hiteles volt, de a kiadónak változatlanul a minisztériumot vélte, vagyis május 13-i híradása alapján úgy gondolta, hogy Arany János csatlakozott a megbízatást már elnyert Vas Gerebenhez. (Feltételezve, hogy a közleményben nem volt szándékos torzítás.) De az igazi kérdés az, hogy az elkedvetlenedett és hazautazni készülő nagyszalontai jegyző mellett miként jelent meg Vas Gereben, aki Arany számára a szerkesztői „félállást” és a tiszta jövedelem felét biztosította. Az bizonyos, hogy Vas Gereben eredetileg nem aspirálhatott az állásra, mivel arra nem hirdettek pályázatot, s azt Petőfi május elejétől Aranyra szánta. Arany visszalépési szándékáról talán már a Radical Körben lezajlott megbeszélés után, a jelenlévők előtt nyilatkozott, s ez jutott el Vas Gerebenhez, aki ezek szerint Pesten tartózkodott.¹⁸ Petőfi ismerte Vas Gerebent, aki őt 1847-ben Zerffi Gusztáv ellen Harapófógó Dániel álneven röpiratban védte meg.¹⁹ Vas Gerebennek ekkor már tudnia kellett, hogy a belügyminiszeri megbízás egyszeri volt, vagyis a már megjelent *A király tanácsadója*... című kiadványnak nem lesz folytatása. Petőfi a jelek szerint hajlandó volt támogatni Vas Gereben megbízását, de csak azzal a feltétellel, ha Aranyt elfogadja társszerkesztőnek, s megfelel vele a lap tiszta jövedelmét. Ez a megállapodás gyorsan, tehát legkésőbb május 19-én megszületett – ha feltételezzük, hogy a *Divatlap* május 20-i száma nem késve jelent meg. (Arany ezek szerint – mint tervezte – május 21-én, vasárnap hazautazhatott.) A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy Szemere Bertalan a rövidesen megjelenő *Közlöny* munkatársai között számított Vas Gerebenre. Ezt nem tehetette előzetes megállapodás nélkül. Május 26-án, amikor megküldte Kossuthnak a hivatalos *Közlöny* szerkesztőségének névsorát, abban Gyurmán Adolf felelős szerkesztő mellett Vas Gereben a segédszerkesztők között első helyen és kiemelt 1000

¹⁷ AJÖM XV. 206.

¹⁸ Nem felelhet meg a valóságnak, hogy Vas Gerebent egy máj. 7-én érkezett levélben rendelte fel a „közpponti választmány” Pestre mint a megindítandó néplap munkatársát, aki csak Pestre utazva tudta meg, hogy Arany nem vállalta el a lap szerkesztését. Lásd: Váli Béla: Vas Gereben, Radákovits József élete és munkássága. Budapest, 1883. (a továbbiakban: Váli) 24. Ha a dátum hiteles, akkor az Szemere levelének érkezését jelentheti, aki ekkor hívta Pestre Vas Gerebent és bízta rá a rövidesen „A király tanácsadója...” címmel megjelent kiadványt.

¹⁹ Vas Gereben népszerűsítette is Petőfit. 1848. ápr. 4-én Zerdahelyi Ede Győrről hangversenyt adott, ahol a műsorban két Petőfi vers: a Dalaim és a Ha férfi vagy, légy férfi... is elhangzott. Mivel ugyanekkor V. G. is felolvasta „Európának kártyajátéka” című aktualizáló humoros írását, feltehetően ő állította össze a programot. Az est műsorát lásd: Httótan., könyvvizsgálat 1848 – 4 – 53.

pfos évi fizetéssel szerepelt.²⁰ Rejtély, hogy Szemere budai hivatalában nem értesült a *Pesti Divatlap* hat nappal korábban megjelent híradásáról. Vas Gereben mindenesetre vonzóbbnak tartotta az önálló szerkesztői munkát, amely jövedelmezőbbnek is ígérkezett.

Míg a leendő országos néplap szerkesztésének ügye megoldódott, a kiküldött választmány sem tétlenkedett. A május 4-i megbeszélés – ahol Petőfi elérte, hogy Arany Jánost tekintsék szerkesztőnek – csak az alapelveket tisztázta. Május 10-én Pest megye választmányi nagygyűlésén megválasztották a lap „vezetésére ügyelendő választmány” tagjait: Nyáry Pált, a megye első alispánját, gróf Teleki Lászlót, Vörösmarty Mihályt, Fényes Eleket, Fribeisz Istvánt és Petőfi Sándort. Egyben elfogadták az előterjesztett *Népbarát Programja* címet viselő, hat pontból álló tervezetet, amely a törvények magyarázatát, a magyar nép múltjáról szóló fejtegetéseket, a hazai és külföldi politikai fejleményekről szóló tájékoztatást, gazdasági értekezéseket, valamint „erkölcsnemesítő mondatok, versek és elbeszélések” közlését irányozza elő.²¹ A választmány május 10-i kelettel körlevélben értesítette a megyéket az általa tervezett *Népbarát* című lap kiadásáról, amelyhez támogatást kért. Mellékelve a programot, egyben közölte, hogy Nyáry Pál első alispán vezetésével – és egyben az elősoroltak részvételével – egy a szerkesztésre felügyelő bizottságot hoztak létre.²² Pest megye így véglegesen kezébe vette az ügyet, s felszólította Pest városát is, hogy az április 12–13-i döntésnek, a közös vállalkozás szándékának megfelelően „a Néplap megyei választmányához közreható munkálkodás végett” maga is nevezzen ki tagokat. A város erről május 20-i közgyűlésén határozott, s polgárai közül Beliczay Imrét, Burgmann Károlyt, Kajdán Miklóst, Lang Ignácot, Hengelmüller Mihályt, Heckenast Gusztávot, Molnár Györgyöt és Tóth Gáspárt delegálta.²³

Ezt követően Pest megye és város „középponti választmánya” nevében Nyáry Pál, a bizottmány elnöke május 25-én kelt levelében jelentette be Szemere Bertalan belügyminiszternek, hogy „egy nép számára írt az /./ alatti program szerint, magyar, német, tót, oláh, horvát és szerb nyelven szerkesztendő lap” kiadását határozták el. Ezen lap szükségessége „mindinkább érezhető lévén, találkoztak lelkesek, kik a hozzájuk intézett első felhívást a kor parancsoló szavának tekintették, s ilyen lapnak /./ alatti jegyzőkönyvi kivonatban látható terv szerint létesítésére egyesültek”. Mivel a lapnak akkor lesz sok olvasója, ha az előfizetési díj csekély „a megbízott középponti választmány” három, pontból álló kérelmet terjesztett a miniszterhez: 1. a községeket a népesség arányában és a szükségletek szerinti példányok megrendelésére kérik felszólítani azzal, hogy az előfizetési díjnak a község pénztárából történő fedezését a minisztérium helyben fogja hagyni; 2. biztosítsák a lapnak díjmentes postai szétküldését; 3. az országos pénztárból évenkénti segély rendeljenek, mivel a lap által „nem csak egyesekre, hanem magára a státusra is egyenesen szellemi haszon fog háomlani”.²⁴

²⁰ OL H 9 Belügyminisztérium, elnöki iratok (a továbbiakban: BM eln.) 1848:189. (A levél Szemere sk. fogalmazványa.) Hősünk Radakovics Bódog (Vas Gereben) néven szerepel, de nevét írónnal zárójelbe tette Szemere. Később Berecz Károly kinevezésével bővítette a listán szereplő segédszerkesztők névsorát.

²¹ Pest megye levéltára, Bizottmányi iratok jegyzőkönyve 1848:3284. A máj. 10-i ülés jegyzőkönyvét a megválasztott tagok névsorával közli: Petőfi adattár III. S. a. r. Kiss József. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Petőfi adattár III.) 108.

²² A megyékhez küldött máj. 10-i körlevél egy példányát lásd: Sopron m. lt. Közgyűlési ir. 1848–1774. Szövegét közli még kétes hitelű szöveggént AJÖM X. Prózai művek. S. a. r. Keresztury Mária. Budapest, 1962. 583–584. A hivatalos iratok következetesen a „Népbarát” elnevezést használják, akár a megye, akár a város, vagy minisztérium leveléről van szó. Csak Vas Gereben használja következetesen a Nép barátja lapcímet.

²³ Pest város levéltára. Pest város tanácsülési jegyzőkönyvek 1848:8016.

²⁴ Nyáry sk. levele: OL H 12 Belügyminisztérium, általános iratok (a továbbiakban: BM) 1848:3334. Mellette: „A Népbarát című néplap programja”, továbbá a szerkesztőknek bizto-

Május utolsó napjaiban Vas Gereben a maga és Arany János nevében jelentette Pest város tanácsának, hogy a pesti középponti választmány által kiadandó *Nép barátja* című lap szerkesztésével lettek megbízva. „A törvény szabta kauciót” a nevezett választmány adja, így azt ez ügyben kéri megkeresni, s „a postai szétküldés tárgyában a kereskedelmi közügyészséghez” a megfelelő értesítés küldését kéri meg. ²⁵ Június 2-án Nyáry Pál sk. *Nyilatkozatot* küldött át a városnak, hogy a lap törvényben megkívánt biztosítéka ügyében a választmány a napokban fog intézkedni. Ezért kérte a helyettes polgármestert, hogy addig is jelen sorait „ideiglenes biztosíték gyanánt” fogadja el. Így Vojdicsek József helyettes polgármester Vas Gereben beadványát és Nyáry Pál kötelezvényét másnap felterjesztette a belügyminiszterhez. ²⁶ A következő napokban egyrészt Bujanovits János jelentette a polgármesternek, hogy a *Pucki priatelj* című horvát néplap szerkesztője, míg Mácsai Lukács azt közölte, hogy a *Pratel Ludu* című „tótnéplap” felelős szerkesztője lesz. Mindketten azt kérték, hogy Nyáry Pál biztosító levelét „törvényes biztosítéknak” fogadják el. A két beadványt hasonló igénnyel június 8-án Rottenbiller Lipót helyettes polgármester terjesztette fel Szemere belügyminiszterhez. ²⁷

A belügyminisztériumban június 16-án kezdtek foglalkozni a *Nép barátja* kapcsán érkezett beadványokkal, de az ügyirat többszöri javítás után csak 20-án került aláírásra Szemere elé. A Pest vármegyéhez és városhoz közösen intézett válasz leszögezte: ha a különböző nyelven megjelenő változatok csak fordítások, úgy a biztosítékot egy lap után kell letenni. „A biztosíték azonban vagy kész pénzben, vagy kettős értékű vagyonra betáblázott kötelezvényben” teendő le. A postán való szétküldést az illető miniszterrel való megegyezés alapján bérfizetés nélkül fogják biztosítani. A községek az illető hatóságok útján értesítik, hogy a lapból egy-egy példányt a közös pénztárból megszerezhetnek, „s árát az évi költségvetésbe beszámíthatják”. A fogalmazványban Szemere ehhez hozzáfűzte: „Ha azonban a lap békés és tanító szellemét megváltoztatná, kénytelen volnék ellenkező rendeletet kibocsátani.” Majd közölte, hogy a felsorolt kedvezményeken túl „az országos pénztárból egyéb segély nem utalványoztathatik”. Zárlatul Szemere megjegyezte: „Ezeknek folytán főlészölítom önöket, hogy középponti választmányuk által a lap célirányos, s a beadott programnak megfelelően szerkesztésére felügyeltessenek.” ²⁸

Június 16-án elkészült a Klauzál Gábor földművelés-, ipar és kereskedelmi miniszterhez intézett átirat is. Eszerint „A *Népbarát* című néplapnak, melyet magyarul *Vas Gereben* felelős szerkesztő, tót fordításban pedig *Pratel Ludu* cím alatt *Mácsay Lukács*, valamint horvát fordításban *Pucki Priatelj* cím alatt *Bujanovics János* fognak szerkesztetni, azon kezdvézményt adtam meg: hogy a postán bér nélkül küldessék szét”. ²⁹ Ezzel a miniszteri levéllel azonban valami történt, mert szeptember 16-án a lemondott minisztert helyettesítő Trefort Ágost

sított anyagi feltételeket rögzítő „Jegyző könyvi kivonat”, amelyen sem dátum sem aláírás nincsen.

²⁵ BM 1848:3334. (A dátum nélküli levél Vas Gereben – a továbbiakban: V. G. – írása, beleértve Arany János aláírását is.) Közli: Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 1968/2. 228.; továbbá Vár utca tizenhét. Veszprém megye és város időszaki kiadványa. Szerkesztette: Császtvay Tünde m. v. 1997/1. (a továbbiakban: Vár utca tizenhét) 54–55.

²⁶ Nyáry kötelezvénye és Vojdicsek felterjesztése: BM 1848: 3334, Az ügyel Pest város tanácsulése máj. 31-én és jún. 20-án foglalkozott; Pest v. lt. Pest v. tanácsulési jegyzőkönyvek 1848:8253; 8329.

²⁷ BM 1848:3334. Mellette az említett két beadvány. A lapok nevét ezek alapján adjuk.

²⁸ A fogalmazvány: BM 1848:3334; Pest megye példánya: Pest m.lt. Bizottmányi ir. 1848:4668; Pest város példánya: Pest v. lt. Engedélyek 1848/49. 290. sz. A lap felügyeletéről szóló záró megjegyzéshez Pest jún. 26-án tartott tanácsulésén leszögezték, hogy „a lap programjára a közép[ponti] választm[ány] tartozik ügyelni, s ez az ügyelet a várost nem érinti”. Pest v. lt. Tanácsulési jegyzőkönyvek 1848:9178.

²⁹ BM 1848:3334

ton arról értesítette a belügyminisztériumot, hogy a lapnak postai díjmentes terjesztéséről intézkedő levél, amely Szemere Bertalan aláírásával június 16-án kelt, csak aznap érkezett meg.³⁰ Június 19-én elkészült a megyékhez intézett belügyminiszteri rendelet, amely értesített a *Népbarátja* című lap kiadásáról s terjesztése hasznáról, ami a kormányoknak, a hatóságoknak és az egyeseknek is érdeke. „Ennek következtében – hangsúlyozza a Szemere által aláírt tájékoztató rendelet – felszólítom önöket: mi szerint a lelkészeket, falusi előljárókat és lakosságot a lap megjelenésére ajánlólag figyelmeztessék nem kötelezőleg, hanem megengedőleg kimondatván, hogy egy példánynak évi ára a községi pénztárból fedeztetethetik, míg a lapnak szelleme békés és tanító maradván, ellenkező rendelet kibocsátására nem kénytelenítemem.”³¹

A hivatalos engedélyezés lassú folyamata nem akadályozta Vas Gereben és a Középponti Választmány kiadói előkészületeit. Bár a *Marcius Tizenötödike* május 31-én türelmetlenkedett, mert a néplap még nem jelent meg, miközben Vas Gereben – „akit fölfogadtak” – most „a kecskeméti kapu felé csavarog és parasztokat capacitál”.³² Talán ekkor még nem volt ismert, de ezekben a napokban, a lap június 4-én megjelent első száma előtt hagyta el a nyomdát, a kétoldalas rölap, az *Előfizetési hirdetés Nép barátja című és a földmívelők számára irandó ujságra*.³³ Az eltéveszthetetlenül Vas Gereben tollából származó ismertetés a körülményes bevezetés után világosan megfogalmazza a lap célkitűzését. Eszerint a régi világról, az új törvényekről, az országgyűlésről, az ország históriájáról, a földmívelésről közölnek írásokat, időnként egy-egy verset, hogy „jobb kedvünk legyen”, továbbá idegen országokról híreket, „mert ott is beszélnek rólunk”, s végül hirdetést – ami eddig nem szerepelt –, ha „az kigyelmeteknek hasznára válik”. Június 4-én megjelent a *Nép barátja* első száma, címe alatt a megjegyzés: „Kiadja a Pesti Középponti Választmány”, tovább ez alatt léniában a lap mottója: „A ki mint vet, úgy arat.” Az olvasást dicséző beköszöntő (Előljáróbeszéd) a „*Nép barátja*” szerkesztői aláírással jelent meg.³⁴ Az első szám utolsó oldalán található az *Előfizetésre felhívás*, amely tömören összefoglalja azt, amit az előfizetési hirdetésben, a lap tervezett tartalmáról már ismertettek. Egyben közli a gyakorlati tudnivalókat: „Lapunk mindig vasárnap jelenik meg egy nagy árkuson. Előfizetési ár egész évre 7 ft 30 kr. bankóban, juniustól december végéig pedig öt huszas. Budapesten házhoz hordással úgy, mint vidékre!”³⁵

³⁰ OL H 15 Belügyminisztérium rendőri osztály (a továbbiakban: BM rend.) 1848 – 2 – 202. Trefort levelének külzetére írónnal rávezették: „a bennérintett belügy miniszeri közlemény fogalmazatja a kiadó hivatalba szept. 12-én érkezett.” Majd tintával: „Tudomásul vétetik. Farkas [János] m.k.” A fogalmazványra rávezetve: „letisztázta Septemb. 12-én Bozóky.” Vagyis ha a miniszteri iratot szept. 12-én tisztázták le, s az jún. 16-i dátummal Szemere aláírásával érkezett meg rendeltetési helyére, az csak úgy történhetett, hogy azt Szemere szept. 12-én, lemondása előtt írta alá.

³¹ bm 1848:3334. A körlevél ilyen ajánlással fejeződik be: „Írányáról és hasznos tartalmáról a társulat tagjainak népszerűsége, – terjesztéséről pedig önök saját érdeke és hazafiúi buzgótsága kezkesedik.”

³² A cikk nem ellenséges V. G.-nel. Azt teszi szóvá, hogy 3-4 embernek mondja el azt, „mit millióknak kellene olvasni”. Jún. 10-én az MT Szemerét tette felelőssé a *Nép barátja* (a továbbiakban: Nb) késlekedéséért, és azért, hogy a feladatot a vármegyére hagyta. A Jelenkor jún. 15-én a kormányt marasztalta el, hogy magára hagyta a népet, s a lap kiadását Pest megyének kellett elvállalnia.

³³ OL 1848/49-es nyomtatványok. Közli mint kétes hitelűt AJÖM X. 589–591; és Vár utca tizenhét 55–56.

³⁴ Az „Előljáróbeszéd”-et közli mint kétes hitelűt AJÖM X. 591–592; továbbá Vár utca tizenhét 56.

³⁵ Az előfizetési felhívás tehát vidékre szállítás esetén sem jelez postaköltséget. Hivatalos rendelkezés ekkor egyébként még nem volt.

Vas Gereben élt az újsághirdetés lehetőségével is. Így a *Pesti Hírlapban* és a *Nemzeti című* napilapban június 11-től július 5-éig jelentek meg rövid tájékoztató hirdetések a *Nép barátjáról*, ami minden postahivatalban, Pesten pedig Emich Gusztávnál fizethető elő. A Középponti Választmány is bekapcsolódott a lap népszerűsítésébe. A választmány nevében Nyáry Pál elnök június 10-én *A pesti középponti választmányból hazafiúi felszólítás a megyék és községek előljáróihoz* címmel tájékoztatót bocsátott ki, amely június 15-én a *Nemzeti*, június 18-án a *Pesti Hírlap* hasábjain jelent meg.³⁶ Érvelése: „A népet felvilágosítani a legelső polgári kötelesség. Ennek elmulasztása a legóriásibb polgári bűn.” A nép felvilágosítására adja ki a pesti Középponti Választmány a *Nép barátja* című lapot, amelynek számait „ezerenként terjeszteni a nép között fő szükség.” Ezért kéri, hogy minden helyiség rendeljen meg egy vagy több példányt a lapból közös költségen, „mellyet a ministerium benyújtott folyamodásunk nyomán is – hisszük, helyeselni fog.”

Rövid két hónap alatt a Középponti Választmány kezdeményezésére megszületett tehát a néplap, a jól megválasztott című *Nép barátja*. Névadójáról vagy névadásáról nem rendelkezünk adatokkal, de joggal merül fel a gondolat, hogy az Arany szerkesztői megbízása ügyében olyan aktív Petőfinek ebben is szerepe lehetett. Különösen ha tudjuk, hogy a nagy francia forradalom iránt szenvedélyesen érdeklődő Petőfi szobájában ott függött Jean-Paul Maratnak, az 1789–93 között publikált *L'Ami du Peuple* című forradalmi lap szerkesztőjének arcképe.³⁷ A kortársaknak azonban a „népbarát” fogalma már nem idézte Marat és a jakobinus diktatúra emlékét. Kazinczy Gábor és köre 1839-ben *Népbarát* címmel tervezett irodalmi folyóiratot.³⁸ A *Vasárnapi Újság* 1839-ben Benjamin Franklint a „népbarátok” között emlegette. 1841-ben Szilágyi Ferenc a *Múlt és Jelen* hasábjain Kemény Zsigmondot mint „bizonyos szabad elvek és népbaráti crème hív tolmácsa”-ként támada. 1843-ban Petőfi versek jelentek meg a pápai *Népbarát* naptárban.³⁹ 1844-ben az *Erdélyi Híradó* nevezte Erdélyi Népbarátnak a *Deutsche Volksblatt* című melléklapját.⁴⁰ Pozsonyban 1848. március 23-át, a Batthyány-kormány bejelentését követően egy polgár röpiratban így lelkesedik: „Nép barátim, a reformok nagy napja beköszöntött...”⁴¹ Március 25-én Szekszárdon vallásos ihletésű Örömdal születik. Ennek 12. versszaka így szól: „Egek ura, hozzád zengi / A nép hálaénekét; Munkátokért *népbarátok!* Vegyétek a nép szívét.”⁴² (Kiemelés az eredetiben.) A Pozsonyban megjelenő *Budapesti Híradó* tudósítása szerint április 2-án, vasárnap tábori mise volt az országgyűlés színhelyén, s a „berendelt jobbágyok” Kossuthnak, „a neves népbarát”-nak a lakása előtt tisztelegtek.⁴³ Mindez azt mutatja, hogy bármilyen meg-

³⁶ A felhívást jún. 15-én a Jelenkor, 18-án a Reform és a Radical lap is közölte. Szövegét valószínűleg V. G. fogalmazta, ezért szerepel helyesen a lap neve.

³⁷ Petőfi – Aranynak, 1848. júl. 1. PSÖM VII.151; AJÖM XV. 217. Petőfi rokonszenve Marat iránt fokozott lehetett, mert a jakobinus népvész és újságíró 1793 júliusában gyilkos merénylet áldozata lett.

³⁸ T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Budapest, 1965. 68–85. Ezek az írók azonban még emlékeztek Marat-ra, mert megfogalmazták: „nyaktől legyen a lap”, ti. hogy ne fogadjon el irodalmi silányságokat. A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Budapest, 1979. 560.

³⁹ Kiss József – Mikes Dezső: Petőfi versek a Népbarát című pápai naptárban (1843). ItK 1970/I. 76.

⁴⁰ Busa Margit: Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1986. I. 61.

⁴¹ Szózat a magyar néphez az átalakulás érdekében Kiss Antaltól. Pozsonyban, s.d. 15. old.

⁴² Örömdal Mehrvert Ignáctól „többek felkérésére a nép nevében”. Szekszárd, 1848. márc. 25. OL. 1848/49. évi nyomtatványok.

⁴³ A népbarát szóhasználatához még egy adalék: Ismeretes, hogy Nyáry Pál nem fogadta el a ki-nevezést, amikor március 23-án Batthyány a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányban Szemere mellé (mint leendő belügyminiszteri osztályfőnököt) delegálta. Az ekkor Pozsonyban

fontolásból javasolta Petőfi a lap elnevezését – ha egyáltalán tőle származik az ötlet –, a népbarát minősítés már olyan elterjedt volt, s annyira a reformok demokrata híveit jelentette a közvélemény számára, hogy a választmány tagjainak sem lehetett ellene észrevétele.⁴⁴

Amint láttuk, Nyáry Pál a választmány nevében május 25-én kelt beadványához *A Népbarát című néplap programját* mellékelte, ami azonos volt a május 10-én már elfogadott szöveggel. Vagyis május elején a tervezett lap neve *Népbarátként* szerepelt, csak Vas Gereben május végén a pesti polgármesterhez intézett beadványában tűnt fel először a *Nép barátja* elevezés.⁴⁵ Vagyis Vas Gereben a birtokos összetételű főnevet felbontva, világos birtokviszonyt használt lapja megjelölésére. Ez az elnevezés a nép számára kétségtelenül egyértelműbb volt, mint a kissé „tudálékos” *Népbarát*. A változtatás azonban nem Vas Gereben nyelvére dicséri. A magyarázatot Győr városa főbírájának április 19-i felterjesztése adja. Ekkor ugyanis nemcsak Vas Gereben *Öreg ÁBC* röpirat-sorozatának 3. számát terjesztette fel, hanem mellette Kozma Imre *Népbarát* című, az országgyűlés fejleményeivel, a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség jelszavak magyarázatával foglalkozó füzetkékét is.⁴⁶ Bár a szerző ígérete ellenére nem folytatta a kezdeményezést (a következő számban a nemzetőrsegről kívánt írni), Vas Gereben számára nem volt kíváncsi a cím kisajátítása. Főleg miután az a megalapítás sem lehetett, hogy nem ismerte a kiadványt, hiszen az az ő győri tartózkodása és népfelvilágosító munkássága idején jelent meg. A Középponti Választmány névadói viszont nem ismerhették Kozma Imre füzetkékét, s számukra kínálkozott a közbeszédben elterjedt *Népbarát* elnevezés. Mivel a programkészítés idején Vas Gereben még nem szerepelt, névváltoztatási igényével csak a május 25-én beterjesztett program szövegének megismerése után állhatott elő. A véletlen így segített hozzá, hogy az 1848. évi országos néplapnak ne mesterkéltnek tűnő, hanem a lap irányultságát világosan megfogalmazó címe legyen.

A Nép barátja és a kormány

1848 nyarán a kortársak számára világos volt, hogy a *Nép barátja* nem a kormány kezdeményezésére jött létre, hogy azt a pesti Középponti Választmány adja ki. A lapnak juttatott különböző kedvezmények s Táncsics Mihály indokolt neheztelése, hogy a *Munkások Ujsága* nem kapott semmiféle hivatalos támogatást, a visszaemlékezőkben azt a benyomást rögzítette, hogy az országos néplap tulajdonképpen a kormány lapja volt. Vas Gereben életrajzírója említette ugyan, hogy a lap kiadója a Választmány volt, de a későbbi szakirodalom arra helyezte a hangsúlyt, hogy a kormány a *Munkások Ujságával* szemben a *Nép barátját* támogatta. Ettől a tényről már csak egy lépés választotta el azt az egyes kortársak által is sugalmazott leegyszerűsített nézetet, hogy Vas Gereben lapja a kormány kiadványa volt. Annak megítélését, hogy a *Nép barátja* a kormányzattól milyen támogatásban részesült, jól megközelíthetjük, ha áttekintjük hogy a biztosíték ügyében milyen kedvezést, s a lap terjesztésében milyen miniszteriális támogatást kapott.

Az 1848:XVIII. tc. 30. §. kimondta: „Ha a lap naponként jelenik meg, biztosítékul 10,000 forint, ha ritkábban jelenik meg, 5,000 forint tétetik le kész pénzben, vagy fekvő birtokra kettős biztosítékkal betáblázott kötelezvényben; első esetben a tőke az illető ható-

megjelenő Budapesti Híradó április 6-án erről így tudósított: „a pesti lapok szerint [Nyáry] semmi hivatalt elvállalni nem akar, egyedül a nép érdekében mint népbarát kíván működni”.

⁴⁴ A „népbarát” elnevezésű lapok gyakoriak Európában 1848-ban. A februári francia forradalmat követően Raspail rövidesen megindítja *L'Ami du Peuple* en 1848 című lapját. Bécsben május közepén jelenik meg a *Volksfreund*, s Berlinben is tudunk hasonló című újságról.

⁴⁵ Lásd a 24–25. jegyzetet.

⁴⁶ BM 1848:87. A munka teljes címe: Kozma Imre: *Népbarát, vagy is magyarázatja annak: mikép kell értenünk az új változásokat*. Győr, 1848. 7 old.

ság felügyelése s jóállása alatt, 5% kamattal a lehető részére jövedelmez.” A törvény előírásának és Szemere június 20-i levelének megfelelően Pest megye június 27-i kisgyűlésén foglalkozott a *Nép barátja* biztosítékának ügyével. Az ezen a napon a belügyminiszterhez intézett válasz szerint a „Népbarát” című lap biztosítékának felét, vagyis 2500 Ft-ot „Pest várossal kézfogva” örömmel elvállalják. Ezzel egyidejűleg azonban azzal érveltek, hogy a biztosíték gyanánt letett készpénz a törvény értelmében 5%-kal kamatozik, s ez a megye közpénztárát 1%-kal megkárosítja. Mivel szerintük a megye közönségének vállalása elegendő biztosítékot jelent, azt kérték a minisztertől, hogy „kiadandó jótálló kötelezvényünkkel” elégedjék meg.⁴⁷ Nyilván várva Pest város jelentkezését is, Szemere csak két hét múlva reagált. Július 8-án kelt levele szerint a megye által a „Nép barát” című lapért járó biztosíték feléért a felajánlott kötelezvényt csak azzal a feltétellel fogadja el, ha „az a megye fekvő vagyona, ti. pesti házára [a megyeházára] törvény értelmében »betáblázásra kerül«”. A levél befejezése így hangzott: „A biztosíték másik felét pedig miként fogja Pest város elvállalni, arról még hozzám semmi értesítés nem érkezvén: az iránt intézkedni Pestmegye (!) és város közös választmányának, mint a Népbarát kiadójának köréhez tartozik.”⁴⁸

Pest városa valóban késedelembe volt. Július 6-án Rottenbiller polgármester írásos jelentést tett a közgyűlésnek az addigi fejleményekről: a Középponti Választmány kiegészítéséről, a néplap magyar, horvát s tót változata szerkesztőinek felterjesztett jelentéséről, Szemere június 20-án kelt leveléről, s arról, hogy a megye már értesítette a minisztériumot és a várost is a biztosíték felének elvállalásáról. Egyben kérte a közgyűlés határozatát, hogy a megye és város közös pártfogása alatt álló lap biztosítékának másik felét vállalják el.⁴⁹ A közgyűlés másnap meghozta az egyetértő határozatot, amiről a polgármester még aznap értesítette a belügyminisztert, megjegyezve, hogy ők is „kettős értékű vagyonra betáblázott kötelezvényben” kívánnak eleget tenni. Rottenbiller közölte azt is, hogy a 2500 Ft-ról szóló „és Pest városát szenvedőleg érintő kötelezvényt” rövidesen fel fogják terjeszteni.⁵⁰ A belügyminisztérium július 16-án válaszolt a jelentésre és közölte: a törvény értelmében a biztosítékot a városnak saját vagyonára kell betábláznia.⁵¹ A szükséges intézkedésről a város július 27-i közgyűlése foglalkozott, amelynek azonban a fő témája a belügyminisztérium által létrehozott Országos Rendőri Hivatal volt. Ez utóbbi a főváros saját szervezésű rendőrségével párhuzamosan működött, s ezt a közgyűlés a város municipális jogai megsértésének tekintette. Ebben a légkörben a biztosíték bejegyzésére vonatkozó miniszteri figyelmeztetést sem voltak hajlandók méltányolni és úgy határoztak, hogy két, a várost érintő olyan 2500 Ft-ról szóló kötelezvényt nyújtanak be, „mellyek a várost cselekvőleg érintvén, az adós vagyonára kétszeres biztosíték mellett betáblázva vannak”.⁵² Az augusztus 30-i tanácsülés megtekintette és tudomásul vette azt a két, összesen 2500 Ft értékű, a várost érintő kötelezvényt, amelyről még aznap jelentettek a belügyminisztériumnak. Megkérdezve egyrészt azt, hogy Pest megye eleget tett-e kötelezettségének, másrészt hogy az érintett kötelezvényeket beadják-e megőrzésre, vagy helyette kérnek-e a hatóságtól biztosító iratot.⁵³ Szeptember 13-án a város felterjesztette a két, összesen 2500 Ft értékű kötelezvényt, amelynek elfogadásáról a belügyminisztérium csak november 9-én értesítette

⁴⁷ BM rend. 1848 – 2 – 46.

⁴⁸ BM rend. 1848 – 2 – 46; Pest m. lt. Választmány ülés ir. 1848:4668.

⁴⁹ Pest v. lt. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1848:9862; Pest v. lt. Engedélyek 1848/49. 290. sz.

⁵⁰ BM rend. 1848 – 2 – 69.

⁵¹ BM rend. 1848 – 2 – 69; Pest v. lt. Engedélyek 1848/49. 522. sz.

⁵² Pest v. lt. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1848:11.087. A közgyűlésen volt olyan hang, tudósít a Kossuth Hírlapja (KH) júl. 29-i száma, hogy a BM-et fel kellene szólítani: a hatóság méltósága érdekében álljon el a biztosítéktól. A Közlöny aug. 3-i száma arról számol be, miszerint egyesek azt kívánták, hogy várják meg, amíg a megye lépni fog. Horváth főjegyző érvelésére azonban úgy döntöttek, hogy „a város activ betáblázott kötelezvény”-t adjon be „cautionális zálogul”.

⁵³ BM rend. 1848 – 2 – 188. A két kötelezvényt részletesen ismerteti a beadvány.

a várost, egyidejűleg visszaküldve azokat, valamint egyéb, fővárosi lapok és nyomdák biztosítóleveleit is, a várost utasítva azok megőrzésére.⁵⁴

Az előbbi levél egyébként befejezésül közölte: „ámbar még Pest megye az általa elvállalt 2,500 frtnyi biztosítékról betáblázott kötelezvényt fel nem küldte, még is az írt lap minden nyelvű példányainak szétküldése s előfizetés gyűjtése iránt megtétetvük a posta hivatalnál a kellő intézkedések”. A késelem oka az volt, hogy Pest megye a néplap biztosítékának ügyével csak szeptember 1-jén tartott választmányi nagygyűlésén foglalkozott. Ezen nem fogadták el Szemere kívánságát, hogy a pesti „udvarházra” táblázzák be a biztosítékot. Az ezen a napon kelt felterjesztés szerint a biztosítékra tett ajánlatuk értelmében „a legnagyobb biztonság létezik”. Csak arra van szükség, hogy a miniszter kijelentse: ha a biztosíték összegét esetleg le kellene fizetni (ti. ha sajtóvétség miatt pénzbüntetésre kerülne sor), és „azt saját rendelkezésünk alatti pénztárainkból letenni képesek nem volnánk, azon összeget házi kiadásaink közt elfogadandja”. A levél azzal fejeződik be, ha a miniszter a „saját pecsétük alatt” kiállítandó kötelezvényvel nem elégedne meg, attól a kellemetlenségtől óvja meg őket, „miszerint lakházunkra betáblázás történjék”.⁵⁵ A válasz késett, mert a jelek szerint Szemere nem kívánt a kéréssel foglalkozni. (A megye szeptember 1-jén kelt levelének külső dátuma az „érkezés” dátuma november 5.) A válasz Kemény Dénes államtitkár maradt, aki a Honvédelmi Bizottmány működése idején a belügyminisztériumot vezette. November 9-én „Pest megye közönségének” így válaszolt: „A sajtó törvény világos rendelete kívánván azt, hogy a hirlapokért járó biztosíték vagy kész-pénzben, vagy *fekvő vagyonra betáblázott kötvényben* tétessék le. Ennél fogva nem állhatok el a 4664. sz. a. leküldött rendeletemtől s tovább is megkívánom: hogy a *Népbarátért* járó biztosítéknak a megye által elvállalt fele is vagy készpénzben, vagy kettős értékű fekvő vagyonra betáblázott kötelezvényben tétessék le.”⁵⁶ (Kiemelés az eredetiben.) Nincs okunk feltételezni, hogy Kemény Dénesben valami ellenszenv munkált volna Nyáry Pállal szemben – mint tudjuk azt Szemere esetében –, így a levelet valóban úgy tekinthetjük, mint ragaszkodást a törvény előírásához.

A minisztérium szigora azonban hamar megenyhült. Vas Gereben – nyilván Nyáry utasítására – levélben fordult a Honvédelmi Bizottmányhoz. Ebben azt nehezményezte, hogy Pest megye a *Nép barátja* fele kaucióját elvállalni akarván azt kérte, hogy az összeget a belügyminisztérium az évi kiadások között hagyja jóvá, mi által „a megyét azon kellemetlenségtől mentse meg, hogy a megye házára intabulatio történjék”. Mivel mindeddig ezt nem fogadták el, Vas Gereben azt kérte a Bizottmánytól, hogy „a megyei ajánlatot úgy a mint van elfogadni szíveskedjék, nehogy a lap további kellemetlenségeknek kitéve legyen”.⁵⁷ Nyáry Pál azután mint a Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke Vas Gereben beadványát november 25-én megküldte a belügyminisztériumnak, s megismételve a megye ajánlatát a biztosítékról, közölte, hogy az tökéletes biztosítást nyújt. Ezért utasította a minisztériumot, hogy Pest megyét „azon rendelet alól, hogy a biztosítéki összevről (!) kiadandó kötelezvényt lakházára betábláztassa mentse föl”.⁵⁸ Nyáry tehát hatalmi helyzetből megadta megyéjének a felmentést, amellyel túltette magát a törvény világos előírásán. A belügyminisztériumban november 27-i kelettel megszületett a Pest megyéhez intézett utasítás, amely a Honvédelmi Bizottmány határozatára hivatkozva közölte, „miként a *népbarát*

⁵⁴ BM rend. 1848 – 2 – 203. A fogalmazványon lévő feljegyzés szerint a levelet nov. 17-én másolták le, s csak 20-án küldték el.

⁵⁵ BM rend. 1848 – 2 – 232.

⁵⁶ BM rend. 1848 – 2 – 222. (A hivatkozott ikt. sz. a. júl. 8-i rendeletre utal; lásd: a 48. jegyzetet.) A levelet Farkas János, a rendőri osztály tanácsosa fogalmazta, s Zoltán János államtitkár javította (tompította). A levelet csak nov. 19-én küldték el.

⁵⁷ BM rend. 1848 – 2 – 232. Az sk. levél dátálatlan.

⁵⁸ BM rend. 1848 – 2 – 232; OL H2 Honvédelmi Bizottmány iratai (a továbbiakban: OHB) 1848: 3590.

című hirlapért a hatóság által elvállalt fele biztosítékot nem szükség a hatóság fekvő vagyónára betáblázni, – hanem azon biztosítéki összegről a Megye pecsétje alatt elnöki aláírással kiadandó kötelezvényt hozzáam küldessék föl.”⁵⁹ A megye december 23-án tartott kisgyűlésének jegyzőkönyve azt a bejegyzést tartalmazza, hogy a néplapért a megye által a biztosíték helyett „egy pecséttel és elnöki aláírással ellátott kötelezvény” felküldését a belügyminisztérium „a honvédelmi bizottmánynak tudtul adta”.⁶⁰

A *Nép barátjával* kapcsolatos elnéző magatartást jól mutatja, hogy a Szemere által a sajtótörvény végrehajtásáról április 28-án kiadott rendelet szerint az április 11. után keletkezett lapok a biztosíték nélkül nem jelenhettek (volna) meg.⁶¹ Azt is érdemes megjegyezni, hogy Szemere Kossuthnak nem engedte meg, hogy a *Kossuth Hirlapjára* a biztosítékot ne készpénzben, hanem 5000 Ft-ról szóló takarékpénztári igazolásban tegye le.⁶² Végül az is megemlíthető, hogy a *Pesti Hirlap* december 27-i tudósítása szerint Pest város hírosága Táncsics Mihályt 500 pft bírságra ítélte, mivel a *Munkások Ujságját* a biztosíték összegének letévése nélkül indította meg.

A néplap olcsóságának és így elterjedésének nemcsak az előfizetési díj kedvező volta, de a postai szállítási díjának méltányos megállapítása is feltétele volt. A város és a megye már említett április 12–13-i megbeszélésén ezért magától értetődően merült fel, hogy „a ministerium meg fog kerestetni, hogy a póstán küldést ingyen eszközölje”. Az erről hírt adó *Pesti Hirlap* két nappal később, április 17-én megjegyezte: „Az eddigi ujságportó mellett néplapok nem keletkezhetek.” A pénzügy-, valamint a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztérium közötti munkamegosztás hamarosan napirendre tűzte a sajtótermékek postai díjszabásának kérdését. Kossuth nevében Duschek Ferenc május 13-án megküldte a pénzügyi javaslatait Klauzál Gábornak, mivel a postaszolgálat az ő minisztériumához tartozott. Klauzál május 16-án kelt válaszában egyetértett a Duschek által tételelesen előterjesztett éves díjszabással, amely ötfokozatú tarifát állapított meg aszerint, hogy a postán szállított lap egy héten hatszor vagy csak egyszer jelent-e meg. Klauzál a néplapokkal kapcsolatban úgy nyilatkozott, miszerint azok postadíját minden alkalommal külön kell majd megállapítani, „amikor azok kiadói a posta utjání szétküldhetés iránt folyamodnak”. Mivel a *Munkások Ujsága* április 2-án megjelent, Duschek kitért annak lehetséges kedvező díjszabására. Ezt Klauzál elfogadta és megismételte: „így jelenleg a munkások lapjának vitelbérét 20 pengő krajcárban vélném megállapítandónak.”⁶³ Nyáry Pál május 25-én kelt beadványa kapcsán – mint láttuk – Szemere június 16-áról datált levelében intézkedett a *Nép barátja* magyar, szlovák és horvát változatának postai terjesztéséről, de ez a rendelkezés „elkeve-redett”.

Vas Gereben a jelek szerint egy idő után közvetlenül az ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz fordult, és sürgette lapjának postán történő szétküldésének engedélyezését. Erről tanúskodik Trefort Ágostonnak, Klauzál államtitkárának július 20-át követően Szemeréhez intézett levele. Ebben közölte, hogy a kérés teljesítéséhez – mint írja – „szük-

⁵⁹ BM rend. 1848 – 2 – 232. Közli Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Pest megye monográfia közalapítvány, Budapest, 2002. (a továbbiakban: Kerényi) 333. A megyének a MU-val és a Nb-val kapcsolatos politikájáról uo. 65–67.

⁶⁰ Pest m. lt. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1848:7857.

⁶¹ BM 1848:323.

⁶² Kossuth Lajos Összes Munkái XII. S. a. r. Sinkovics István. Budapest, 1957. 307.

⁶³ Mind Duschek levele, mind Klauzál válasza: OL H 44 Földművelés, ipar és kereskedelemügyi minisztérium, elnöki iratok (a továbbiakban: FIK eln.) 1848:44. A MU postai viteldíjához hozzájött az ún. iktatási díj összege: 10 xr; ezzel együtt az évi szállítási díj valójában 30 xr-t tett ki. (A MU hetente kétszer jelent meg. A nem kedvezményes díjszabás esetében az ilyen lapok évi postai szállítási költsége 1 pft volt.)

ség előbb tudnom azt, vajlon a megkivántató biztosítékot kellően kiállította-e?”⁶⁴ Augusztus 8-án Trefort hivatalos megkeresésre hivatkozva ismét jelentkezett a „Népbarát” ügyében. Klauzál megbízásából felszólította a belügyminisztert: „miszerént arról, valjon a törvényszabta feltételeknek elég tétetett-e vagy sem? Engemet mielőbb értesíteni sziveskedjék.”⁶⁵ A belügyminisztérium változatlanul hallgatott, s ezt követően vették Trefort harmadik, szeptember 16-án kelt levelét, amely közölte, hogy Szemerének a *Nép barátja* „póstán bérmentes szétküldése, s az előfizetésnek minden posta hivatalnál elfogadtatása iránt” intézkedésre utasító, június 16-án kelt rendelete csak aznap érkezett meg.⁶⁶ A belügy a levél vételét követően szeptember 18-án megvette a szükséges intézkedéseket.⁶⁷

Kemény Dénes államtitkár október 10-én arra figyelmeztette a kereskedelmi minisztériumot, hogy a „Népbarát” újság több fordításban jelenik meg és az engedelem minden fordításra értendő”. Ezért hívják fel erre a postahivatalok figyelmét.⁶⁸ A megkeresett minisztérium október 18-án válaszolt, s némi iróniával közölte, hogy a június 16-án kelt, de csak szeptember 16-án megérkezett levél értelmében megfelelően intézkedtek, de ez ügyben újra utasítják a postaigazgatóságokat.⁶⁹ Ennek megfelelően október 20-án megszületett a Honvédelmi Bizottmány irodájából kibocsátott körlevél, amely a *Nép barátja* nemzetiségi nyelven megjelenő példányainak „póstán bér nélkül” küldéséről megerősítőleg rendelkezett.⁷⁰

A *Nép barátja* postai szétküldésének kései engedélyezése nem akadályozta a lap terjesztését, miként a biztosíték körüli huzavona sem akasztotta meg a hetilap folyamatos megjelenését. A lap július 16-i számának végén szerkesztői figyelmeztetés jelent meg, miszerint Eötvös József vallás- és oktatási miniszter „ezen újságból 600 példányt rendelt meg olyanformán, hogy hazánk szegényebb lakosai ingyen olvashassák”. Ezért – folytatódik a közlemény – „mi tehát ezen újságot az egész országban ugyanannyi 600 helység számára elküldöttük azon megjegyzéssel, hogy a helység előjárói leginkább a szegényebb lakosok között olvassassák”. Az akció ezekben a napokban indult, mert július 29-én a nagybányai postamester már beszámol Kossuthnak, hogy a *Nép barátja* több példánya érkezett a postahivatalba.⁷¹ Eötvös intézkedése érthető, hiszen a népnevelés és -felvilágosítás az ő tárcájához tartozott, s a *Jelenkor* május 4-én megjelent száma is a kultuszminisztertől várta a néplappal kapcsolatos intézkedést. Mégis furcsállhatjuk ezt a lépést azután, hogy „A király tanácsadója”-t Szemere rendelte meg és küldte szét a hatóságoknak. Nehéz nem arra gondolni, hogy Szemere akadémuskodása miatt a kormánysegélyt Eötvösnek kellett biztosítania. Megerősíteni látszik ezt a feltevést, hogy amikor Remellay Gusztáv: *Őszinte intéz a földtelen néphez* című röpiratát – kiadást remélve – az oktatásügyi minisztériumnak küldte meg, azt szeptember 20-án mint „körébe tartozót” átvették a belügyminisztériumba.⁷² Eötvös minisztériumának iratai között egyébként nincs nyoma a *Nép barátja* támogatásának és a mi-

⁶⁴ BM rend. 1848 – 2 – 108. Trefort levele datálatlan; júl. 23-án érkezett. Külfetére rávezették: „Tudomásul, míg a hatóságok [ti. Pest városa és megye] eleget tesznek.”

⁶⁵ BM rend. 1848 – 2 – 139. Külfetén megjegyzés: „Már van intézk[edés].”

⁶⁶ BM rend. 1848 – 2 – 202; FIK eln. 1848:284. (Lásd a 30. jegyzetet.)

⁶⁷ Említi a BM rend. 1848. – 2 – 216. (Okt. 18.)

⁶⁸ BM rend. 1848 – 2 – 206.

⁶⁹ BM rend. 1848 – 2 – 216.

⁷⁰ OHB 1848:1842. A Nb nemzetiségi nyelvű változataira lásd bővebben a szerző tanulmányát: Nemzetiségi néplapok Magyarországon 1848-ban. In: Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerkesztette: Krausz Tamás és Szvák Gyula. Budapest, 2003. 266–273.

⁷¹ A forradalom és szabadságharc leveléstára I. S. a. r. V. Waldapfel Eszter. Budapest, 1950. 355. A tudósítás szóvá teszi, hogy román nyelvű falvak is a magyar változatot kapják. A *Nép barátja* aug. 20-i számában egy levél arról tudósít, hogy az ő helységük hét példányt kapott a lapból.

⁷² OL H 54 Vallás- és közoktatásügyi minisztérium, elnöki iratok 1848:661.

niszterségéről írott, levéltári forrásokra támaszkodó korszerű monográfiában sem a lap, sem Vas Gereben neve nem fordul elő.⁷³

A *Nép barátja* terjesztésének hivatalos támogatása akkor következett el, amikor Nyáry, a lapot kiadó Középponti Választmány elnöke a Honvédelmi Bizottmány tagja lett. A *Közöny* november 9-i száma két rendeletet közölt a Bizottmány helyettes elnökétől. Az egyik a községi jegyzőket utasítja, hogy a helység akár ingyen, akár előfizetés következtében kapja a néplapot, azt a postaállomásról elhozassák és a népnek vásár- és ünnepnap olvassák fel, „miszerint az a haza szerencsétlenségét esmérve, magát alattomos bujtogatók által el ne ámitassa.” A másik rendelet a postamestereknek hagyta meg, hogy ne engedjék a lapot a hivatalban heverni, hanem gondoskodjanak arról, hogy „azonnal rendeltetésük helyére elküldessenek.”⁷⁴ Vas Gereben a postákra és a napilapokra vonatkozó rendeletét a lap olvasóival is megismertette, mivel közölte azokat a *Nép barátja* november 19-i számának címloldalán.

Nyáry hivatalos támogatása tehát jól követhető. Arról azonban nem rendelkezünk információval, hogy a lap kiadójaként szereplő Középponti Választmány miként érvényesítette ellenőrző szerepét a *Nép barátja* felett. Mikor a lap 1849 májusában visszaköltözött Pestre, s a szedő a fejlécben – utasítás nélkül – a május 6-án megjelent első számban kiadta a „kiadja a pesti Középponti Választmány” szöveget, Vas Gereben a május 13-i számban helyesbített. Visszaulva 1848-ra így nyilatkozott: „Ez tavasszal is csak félig meddig volt igaz, az idén pedig egy betű se áll belőle: mert a lapot a szerkesztő adja ki, az ő költségén nyomtatván az egész.” Ez a megjegyzés elsősorban a kiadás anyagi oldalát érinti. Ennek kapcsán felmerül a kérdés: teljesítette-e a Választmány, hogy minden szerkesztőnek (az idegen nyelvű változatok esetében is) évi 600 pftot fizet, s hogy a lap minden változatából 1000-1000 példányt nyomtat saját költségén, az azokért befolyó előfizetői díj a szerkesztőké, s az ezen felüli előfizetői példányokért a szerkesztők fizetik a nyomdaköltséget, de a különbözet az övék.⁷⁵ A *Nép barátja* megjelenését követő napokban a *Radical lap* június 18-án így írt: „Ezen időszaki folyóirat, néhány nemeslelkű pesti polgár hazafias ál-dozata, s emberszeretetének gyümölcse.” Ez a megfogalmazás világossá teszi, hogy a Tóth Gáspár és Landerer által gyűjtött előfizetők nem tartottak igényt a lapra, hanem annak kiadását támogatták. Ezt egyértelművé teszi a horvát, illetve a szlovák változat szerkesztőjének a Pest városi polgármesterhez intézett beadványa. Előbbi azt közli lapjáról, hogy „kiadja Néplapok elősegítésére alakult Társaság pesti középponti választmánya”, míg a másik „Népszerű Néplapok kiadására alakult Társaság”-ról beszél.⁷⁶ Mai fogalmaink szerint ez a *társaság* valamiféle alapítvány volt, s a jelek szerint nem azonos a Választmánnyal.

⁷³ Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége (1848). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1933. Ferenczi Zoltán 1903-ban megjelent, Eötvös Józsefről szóló monográfiája sem említi az Nb-t.

⁷⁴ A jegyzőknek szóló rendelet közli Kossuth Lajos Összes Munkái (KLÖM) XIII. S. a. r. Barta István. Budapest, 1952. 363.

⁷⁵ Ezek a feltételek a 24. jegyzetnél szereplő „Jegyző könyvi kivonat”-ban találhatók. – A Középponti Választmány mögött egyébként 1848. évi rendezetlen nyomdai számlák maradtak. Ezt bizonyítja a Pest megye és város, valamint a visszaállított Helytartótanács között 1862–1866-ban folytatott levelezés, 1863-ban Kapy Ede, Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesített vármegyék főispáni helytartója Kozma Vazul, a nyomdász (illetve engedményese) számára a *Nép barátja* 1848. évi nyomtatási és szerkesztési (?) költsége fejében összesen 3638 pft 7 ½ xr összeg felének, illetve az 1848 májusában Pesten aláírók („előfizetők”) által kifizetetlen 1950 pft felének megfizetését sürgető megkeresése. A város körülbekintő választban elemezte részvételét a választmányban, s kifejtette, hogy azzal magára semmiféle anyagi kötelezettséget nem vállalt. A követelést végül sikerült elhárítani. Az iratokat lásd Pest v. lt. Engedmények 1848/49. 290. sz.

⁷⁶ Lásd a 27. jegyzetet.

Vas Gereben, illetve a *Nép barátja* után – tudomásunk szerint – nem maradtak iratok. Így az előfizetőkről, illetve a támogatásról csak esetlegesen vannak ismereteink. Tudjuk, hogy Pápa város kaszinója június 11-én 12 magyar és két német lap között előfizetett a *Nép barátjára*.⁷⁷ Pest megye július 4-én 311 pft 40xrt-t utalt a lap előfizetésére.⁷⁸ Eötvös József 600 példányt rendelve 1000 pftos bevételt biztosított. Ez az összeg azonban lassan „csordogált”, mert a Honvédelmi Bizottmány levéltárában található feljegyzés szerint Vas Gereben „Eötvös József volt minister félreértett (?) meghagyásából 600 példányt ingyen szolgáltat ki a szegényebb helységek között, s tőle csak 126 pftot nyervén, a hátralévő 874 pft kifizetését kéri”. A Bizottmány október 19-én utasította a pénzügyminisztériumot, hogy a hátralévő összeget fizesse ki Vas Gerebennek.⁷⁹

A lap elterjedtségéről, november 29-én a *Kossuth Hírlapja* nyújt információt, amikor statisztikát közöl arról, hogy a fővárosi lapokból hány példányt küldenek szét postán. Eszerint a *Nép barátja* magyar változatából 2711, a szlovákból 534, a románból 596, s a németből 80 példány fogy.⁸⁰ A horvát változat tehát megszűnt. A szerb pedig meg sem született.

Népfelvilágosítás, tájékoztatás

Pest megye választmányi nagygyűlése amikor május 10-én megválasztotta az országos néplap felügyeletére rendelt bizottságot, és a tervezett lap kiadásáról értesítette a megyéket, jegyzőkönyvében úgy rögzítette a kiadvány célját, hogy segítségével „a nép legújabb törvényeink jótekonyságát felfogni s méltányolni legyen képes”.⁸¹ A *Nép barátja* június 4-én megjelent első számának utolsó oldalán a rövid „Előfizetési felhívás!” hét pontban összegezte a lap tervezett tematikáját. Eszerint politikai helyzetünkkel, törvény magyarázatokkal, földműveléssel, Magyarország történetével kívánnak foglalkozni, továbbá verseket és mulattató elbeszéléseket, nevezetesebb bel- és külföldi híreket, valamint hirdetéseket foglalkoztatni. Az alábbiakban ennek a programnak szemmel tartásával kívánunk a lap 1848. december 24-ig megjelent 30 számáról informatív áttekintést nyújtani. Mivel Vas Gereben nemcsak a lap felelős szerkesztője volt, hanem – főleg az első időszakban – a cikkek nagy részét írta, így elsősorban az ő publicisztikája, annak irányultsága érdemel figyelmet. A *Nép barátja* népfelvilágosító szerepét a szerkesztő így közvetlenül saját írásaival igyekezett megvalósítani, amit csak árnyaltak a szerkesztőtárs, Arany János és a többi, főleg őstől jelentkező szerzők írásai.

Az 1848 júniusa és decembere közötti hazai belpolitikai fejleményekben komoly fordulat következett be szeptember 11-ét, a kormány lemondását és Jellačić támadását követően. Ez részben megváltoztatta a *Nép barátjának* feladatát is. Az első három hónapban a jobbágyszabadítás és a családott majorságiak megnyugtatóján, az új törvények és az új fogalmak megmagyarázásán, az országgyűlési választások előkészületein és az országgyűlés működésének ismertetésén volt a hangsúly. Szeptember második felétől a bécsi ud-

⁷⁷ Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. S. a. r. Hudi József. Pápai Református Gyűjtemény, Pápa, 2001. 138. Szeged város tanácsa aug. 7-én a lap egy példányát rendelte meg, s a céhek előjáróinak is ezt tanácsolta. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc iratai a Csongrád megyei levéltárban. S. a. r. G. Tóth Ilona. Csongrád megye Levéltára, Szeged, 2000. 155–156.

⁷⁸ Kerényi 67. Ez az összeg öt húszasával számolva 193 példány előfizetését jelentette.

⁷⁹ ohb 1848:1225.

⁸⁰ A kimutatás a MU esetében 738, a Katholikus Néplap esetében 1399 példányról tud. A szlovák változat helyes példányszáma 934. Ilyen számú helységről közöl név szerinti kimutatást egy a pénzügyminisztériumnak nov. 6-án megküldött kimutatás azzal a rendelkezéssel, hogy a szerkesztőnek fizessék ki a 776 ft 40 xr összeget. OHB 1848:2304.

⁸¹ Petőfi adattár III. 108.

vari és kormányzati körök leleplezése, az önvédelmi erőfeszítések bemutatása, a nép mozgósítása volt a lap feladata. Ez a változás teszi indokoltá, hogy a *Nép barátja* cikkeit és információit két részletben: június 4-től szeptember 10-ig, illetve a szeptember 17-én megjelent 16. számtól az év végéig tekintsük át.

A kezdetektől a szeptemberi fordulatig

A lap első számának beköszöntője az *Előljáróbeszéd*, amelyben Vas Gereben a *Nép barátja* szerkesztői nevében olvasásra, tanulásra buzdította leendő olvasóit. Ebben a számban a szerkesztő saját neve alatt *A képviseletről!* értekezett. Legfontosabb mondanója: „Most a polgárember is választ követet!”⁸² (Az eredetiben vastag betűkkel szedve.) Ezt követően *Követválasztás* címen „Egy jó barát” – feltehetően maga Vas Gereben – ad tanácsokat, hogy milyen embereket ne válasszanak. A 2. szám prózáját Arany János írta, s Vas Gerebennek csak a *Mi hír Budán?* rövid hírvovata maradt. A 3. számban a szerkesztő *A felelős minisztériumról* 8 hasábos cikkben értekezik, de csak Kossuth, Deák és Széchenyi nevét írja le. A 4. számban *Ide hallgassanak censualis és kontraktualis atyánkfiai* címmel Vas Gereben hasonlóan terjedelmes írásban magyarázza a nem úrbéres természetű föld jogállását. Egyben kérelemlevél fogalmazványát közli mintául, hogy az érintettek miként forduljanak majd országgyűlési követükhöz, hogy „valami váltságmódot találjanak ki az országgyűlési urak”, hogy az ő terheiken is könnyítsenek. Az 5. számban a szerkesztő *Az egyenlőségről* ír, s mindenekelőtt példázatokkal magyarázza, hogy mit nem jelent az egyenlőség. Majd értelmezi azt a közös adózás, a választás joga, a tanulás és hivatalviselés szabadsága, az egyenlően kötelező nemzetőri szolgálat és általában a törvény előtti egyenlőség tényével. A 6–7. és a 9. számban Vas Gereben *Az országgyűlésről* című rovatban számol be részben a követválasztás és az országgyűlés jelentőségéről (jól megválasztott követektől jó törvények várhatók), részben magáról az ünnepélyes megnyitóról (júl. 9.), majd szemtanúként részletesen ismertette Kossuth megajánlási beszédét és a Nyáry Pál által a híres „*Megadjuk!*” felkiáltással kezdeményezett jóváhagyást (júl. 16.), végül a felirati vitáról és világos fogalmazásban arról a határozatról, hogy „elmegyünk az olaszra”, de csak akkor, ha saját országunkban is „teljes csendesség lesz”, továbbá „ha ő felsége az olaszokat a szabadságról biztosítja” (júl. 30.).

Miként a 8., a 10. számban is csak a hazai és külföldi hírek rovata maradt Vas Gerebennek. A 11. számban nagyobb írást közölt *A sajtószabadságról*, amely „a népek, az elnyomott népek megváltója”, s amelynek feladata, hogy „a jónak dicsőítője, a gonoszak pedig gyalázója legyen”. Ugyanebben a számban a szerkesztő az országgyűlés nevezetes augusztus 3-i határozatáról számol be, amelyet – ismertette a frankfurti nemzetgyűlés törekvéseit – így összegez: „mikor a németek szabadsága ellen a királyunk katonát kérne tőlünk, adunk-e? Erre az országgyűlés azt felelte: *soha! de soha!*” (A kiemelt szövegrészt a lap vastag betűkkel szedte.) Az utóirat még megjegyzi, hogy az országgyűlés legközelebb a népnevelés kérdésével foglalkozik „ennek bevégeztével pedig a katonai ügy kerül elő”. Kállay Ödönnek július 26-án a zsidók egyenjogúsítása ügyében benyújtott törvényjavaslata a kérdést – bár csak időlegesen – a napi politika témái közé emelte. Erre Vas Gereben is reagált, s a lap 12. és 13. számában (augusztus 20-án és 27-én) *A zsidókról* címmel nyilvánított véleményt. Az első cikk az egyenlőség elvét fejtegette, s ennek tanulságát így összegezte: „Az isten csak embert teremtett, nem pedig gróft, parasztot vagy zsidót.” Ebből a gondolatkörből kiindulva a második rész arra mutat rá, hogy a jobbágyok mellett a zsidóság is el volt nyomva, mert „ugy szolván mesterséget űzni sem volt szabad, és egvedül a kereske-

⁸² V. G. nem használja a „volt jobbágy” elnevezést, hanem mindig polgárt, polgárembert ír. A megszólításban pedig az „atyafiak” vagy „atyám fiai” formulával él. Megjegyzés: a lap írásai-ból idézve csak akkor jelöljük azok helyét, ha a szövegből nem világos, hogy az melyik számban található. (Egy-egy szám 8 negyedívrét oldalból és egy-egy oldal 2 hasábból áll, kivéve a fontos közleményeket, amikor nem a hasábszedést alkalmazták.)

désre voltak szorítva”. Kereskedés és a pénzkölcsönzés maradt a zsidóknak, mely utóbbi miatt eladósodott nemest és parasztot könnyen ellenük lehet uszítani. Ha „mesterséget, kereskedést és tudományokat űzhet úgy mint akárki, meg lesz mentve azon nyomorú helyzetből”.⁸³

A lap 12. száma augusztus 20-án jelent meg, így Vas Gereben a hadügyi vita végeredményéről nem számolhatott be. Ezért *Az országgyűlésről* rovatban csak arról tudósított, hogy a hadügyminiszter azt akarja, hogy újoncokat „a régi katonai törvény alá adjuk”, de „nagy számú országgyűlési követ erre nem akar ráállni.” A 13. szám (augusztus 27-én) címdoldalán a *Felelet Táncsics Mihálynak!* található, amely visszautasítja, hogy a másik néplap szerkesztője őket azzal támadja, miszerint „egészen a szájbarágásig” magyaráznak meg mindent.⁸⁴ Vas Gerebennek a szerkesztőség nevében adott válasza: „Polgártárs! Magyarországbán milliók vannak, kik valóságos gyermekek, s ezekhez szívesen szólunk azon nyelven, melyet a gyermek is könnyen megért ... [...] mi nem Táncsicsnak írunk, hanem írunk azon népnek, mely egyszerű beszédünkből tud csak egyetmást megérteni”. Ez a szám tudósított a hadügyi vita eredményéről, első helyen arról, miszerint „sem gróf, sem bárónak, de senkinek a fia sem leszen mentve” a szolgálat alól. Megszűnik a katonák testi fenytése. Ami pedig a hadügyminiszter kívánságát illeti, „hosszu vita után az lett a határozat, hogy a meglevő regementek hiánya kipótolatik”, s a fennmaradó mintegy 25 000 emberből „új regementek alakítatnak magyar kommandó alatt és magyar ruhában”. A lap szeptember 3-i 14. száma *Értsünk szót* címmel 8 hasábos cikkben foglalkozik azokkal a félrevezető állításokkal, hogy a szegény ember csak a másvilágon lesz boldog, s hogy „a szegény embernek minden uri ruházatú ember ellensége, csak a király a barátja”. A cikk a második kérdésre helyezi a hangsúlyt. Eszerint a király lehet jó szándékú, bár ezt nemigen tapasztaltuk. Rossz tanácsadói pedig boldogtalanná teszik az országot. Ami az úri ruházatú, vagyes kaputos embereket illeti, legutóbb márciusban vállalták, hogy osztoznak a nép terheiben. Ha a kaputosok ellenség, „akkor Kossuth és sokan mások, kik szinte kaputosok, mind ellenségeink volnának?” – teszi fel a kérdést Vas Gereben. Majd arra figyelmeztet, hogy számos kaputos ember van, ki szegény sorban született, de tanulmányai révén felemelkedett és jómódban él. A tanulság: „Most nyitva áll a világ, a polgár ember gyermeke minden lehet tanulás után”. A szeptember 10-én megjelent 15. szám „vezércikkét” és egy másik cikket is „külsők” írták (ezekre még visszatértünk). Az aláírás nélküli *Mindenkihez!* című felhívás nyilván Vas Gereben figyelmeztetéseit tartalmazza.⁸⁵ Ez a közlemény ezekben a feszült napokban akár az Országos Rendőri Hivataltól is származhatott volna – ha annak lett volna országos hatásköre. A szöveg így kezdődik: „Magyarország sorsa felett e héten vettetik el a koczka. – Az országgyűlés intézkedéseit türelemmel várjuk be, addig pedig a következőkre figyelmezzünk.” A hat pontból álló figyelmeztetés szerint az országot még a szerbek kivül más ellenség nem támadta meg, de az ország készülődik az esetleges támadás ellen. A bujtogatókat és rémisztgetőket el kell fogni, ki kell faggatni, hogy hol vette a hírt, s vallomásával együtt „a megyei bíróhoz” küldeni. A dorbézolástól tartózkodjanak és igyekezzenek a mezei munkát elvégezni. Ha egy községet zavarunk „a jövő menő hírek”, küldjenek a legközelebbi városba, ahonnan hiteles embertől írásos tájékoztatást hozzanak a falunak, hogy „pletyka beszéd miatt zavar ne legyen”. Végül a 6. pont: „Mindenki engedelmeskedjék az előljáróknak.”⁸⁶

⁸³ A Nb-nek ezt a kétrészes írását közli: 1848–1849. A magyar zsidóság életében. Szerkesztette: Zsoldos Jenő. Budapest, 1948. 164–170.

⁸⁴ Táncsics a Nép barátjáról, annak stílusáról a Munkások Ujsága aug. 19/21/ számában írt.

⁸⁵ Ezt a közleményt a lap nem hasábszedésben, hanem az oldalon teljes szélességben közölte, hangsúlyozva annak fontosságát.

⁸⁶ Az idézett felhívásnak a mezei munkák befejezését sürgető figyelmeztetéssel összhangban ugyanazon (ti. az utolsó) oldalon, a lap alján nagybetűs szöveg található: „Figyelmeztetjük fa-

Arany János „szerkesztőtárs” a *Nép barátja* 2. számától lépett be a lap szerzői közé.⁸⁷ Az *Önkényes sereg* című kétrészes írás témájáról Arany Pesten tartózkodása idején állapodhattak meg, mert azokban a napokban jelent meg Batthyány miniszterelnök felhívása a „mobilis nemzetőrség” (a honvédség) toborzására. Az ugyanazon a számon belül megjelent és csak római számmal elválasztott második részt Arany feltehetően eredetileg külön számba szánta. (Az I. résznek nyilván az I. számban kellett volna megjelenennie, de ott nem maradt hely.) Arany egy nagyszájú szomszédal folytatott beszélgetéssel indítja mondanóját. A szomszéd szerint az urak verbuválnak, háború lesz – és ez a szabadság ára. „Inkább menne az ember úr dolgára, mint háborúba” – adja vissza a békétlenkedő szomszéd okoskodásának lényegét az írás. Arany ezt követően előbb azt magyarázza, hogy miért lenne háború a jobbágyok felszabadítása miatt. Majd azt ismerteti, hogy tavasszal – mert „az igazság kívánta” – az országgyűlés beleegyezett, hogy „a dézmát, robotot, füstpénzt meg kell szüntetni örökre”. Ezt a szabadságot kell megvédeni közösen, mert „az urak kevesen vannak, nem is olly erősek, mint a parasztember.” (Ha csak az urak állnának ellen, ami nem igazság, „magunk ennénk meg a szurkot”.) A történet tanúsága szerint a „szép hazánk” védelméről „igen nagy tüzzel” nyilatkozó beszélő szavait hallva, a szomszéd legényfia még aznap beállott az önkéntesek közé.⁸⁸ A II. rész röviden azt fejtegeti, hogy a magyar jó katona, csak a seregredekben szokásos gyötréstől („a sok haszontalan rekszumkerdajtól”) irtózik, továbbá „attól a sok német tisztől, attól a goromba káplártól”. Arany dicséri a legények virtusát, akik bőrükben nem férvé, tenni akarnak valamit, „a mi egy kis vitézséggel jár”. (Egyike-másika „csintalanságból imitt-amott egy tinót elbillent”.) Azt ajánlja, hogy „betyárkodás helyett” álljanak be az önkéntes seregbe, ahol a három esztendő szolgálat „ugy elrepül, mint három óra.” A magyar leány pedig ezentúl a kérőnek nem a virtuskodását nézi, hanem azt, hogy elment-e a többiekkel a haza védelmére.

A lap 3. számában Arany *Segítsünk a hazán!* című írásában a minden vagyonát szétosztó, s gyermekei által magára hagyott édesanya példabeszédével indít. Majd ennek magyarázataként „közös édesanyánk, a haza” segítésére ösztönöz, amire a minisztérium felszólította az országot. „Akarunk-e áldozni vagyonunkból, vérünkbelől, hogy a többi megmaradjon” – hangzik a cikk érvelése. „A haza nem koldul, a haza nem is kér: a haza követel.” Szükséges ez a támogatás, mert ha tartós békességet akarunk, most kell megerősíteni magunkat, hogy senki se merjen belénk kötni. „Ez pedig csak úgy történik, ha összehányunk egynehány milliót és hadsereget állítunk, mellynek homlokáról ezt olvassa le a külföld: »ne bánts a magyart!«” (Kiemelés az eredetiben.) A lap 4. és 5. számában *Iserkedés* címmel Arany két folytatásos írásban először a *Nép barátját* mutatja be, ismertette a szerkesztők célkitűzését. A második rész a haza fogalmát magyarázza, s a Körös mentén a gát építését elhanyagolt, árvíz által elpusztult falvak sorsáról, majd a tapasztalatok után megépített erős gát által biztosított védelmemről példálózott. A tanulság: a közös gát a haza. Majd a tengeren úszó hajó példázata következett, ahol a haza a hajó, a tenger a hazát fenyegető veszély, s a kapitány „az országbeli főhatalom, a király és kormányzó tanácsosok, kiket minisztereknek hívnak, végre a hajóbeli utazók a nép”. Ha a kormányzó hatalom felkiált: „hazafiak, a hon veszélyben forog”, az okos nép segítségére siet: áldoz vagyonából, fiait elküldi a haza védelmére. „Szép az áldozat, mit a haza oltárára teszünk: dicsőséges a halál, midőn haza ótalmában esünk el” – fejeződik be Arany emelkedett buzdítása. Hosszabb

lusi olvasóinkat, hogy gabonájukat minél előbb nyomtassák és csépeljék ki, a magot pedig nem padlásra, hanem vermekbe rakják, így jobban védve vannak ilyen zavargós időben a tűz ellen.”

⁸⁷ A lap 1. számától az utolsó oldal legalján ez a szöveg áll: „felelős szerkesztő: Vas Gereben (Radákovics József). Szerkesztőtárs: Arany János.”

⁸⁸ A történetben az elbeszélő partnerét „kend”, vagy „kend, szomszéd”, illetve „szomszéd” elnevezéssel szólítja meg. Ezt a megszólítást Arany a 6. szám példázatában is használja. – V. G. az aug. 20-i számban így ír: inkább hagyja nyelvét kitépetni, mintsem hogy „vércimet, kiket addig csak *parasztoknak* csúfoltak, kiket addig csak úgy *megkendeztek*”, félrevezesse.

szünet után Arany az augusztus 6-án megjelent 10. számban publikált ismét prózát, ez alkalommal *Országczimer, nemzeti szín* címmel. Ennek lényege az a magyarázat, hogy az osztrákok uralkodója I. Ferdinánd császár, akinek színe a fekete-sárga, s címere a kétfejű fekete sas. A magyarok királya V. Ferdinánd, akinek „színe és a czimere az, a mi az országé: a vörös-fehér-zöld; a négy fejr szalag, keresztes halom koronával fedezve”.⁸⁹ (A lapnak ezt a számát másfél hasáb kivételével, amely Vas Gereben közléseit tartalmazza, Arany prózája mellett Losonczi című, 80 versszakból álló költeménye tölti ki.)

A külső szerzők cikkei július 9-én a *Nép barátja* 6. számában jelentek meg a lapban. A szeptember 10-ig publikált hat írást – nem tekintve a leveleket – az jellemzi, hogy egy kivétellel a papsággal, illetve az egyházakkal foglalkoztak. A 6. számban Tót Móric, a *Munkások Ujságának* segédszerkesztője *Vigyázzatok!* címmel a katolikus lakosságot figyelmezteti, hogy ne higgyenek a rémhíreknek, miszerint a kálvinisták és lutheránusok el akarják venni templomaikat. Ezt tetézik azzal, hogy a kálvinisták el akarják venni az egyházi vagyont és maguk között felosztani. Az egyházi javakat elvenni csak az országgyűlésnek van joga, s ha ezt teszi, „nem tesz igazságtalanságot”. Ebből a vagyonból lehet majd az eddig a községek által tartott papot és tanítót fizetni, a szegényeket gyámolítani. Ne írják tehát alá azokat a kérelemleveleket, amelyek azt célozzák, hogy az országgyűlés „hagyja meg az egyházi javakat továbbra is a püspöknél”. Bízák a döntést az országgyűlésre. Ha azt akarják, hogy fiaikból valami legyen, jó tanítókra bízák. A jó tanítókat jól fizetik majd a papi jószágokból, „a mellyek ugy is a nép nevelésére voltak szánva.” A cikk kapcsán a laphoz érkezett levelek miatt Vas Gereben három hét múlva, a 9. számban *Felvilágosítás* címmel adott választ, illetve tájékoztatást. Eszerint az egyházi javak elvételének híre megosztotta a papságot is. Végül egy petíció született az országgyűléshez, amely többek között a katolikus egyház számára saját iskoláinak alapítása és igazgatása jogát igényelte, illetve azt, hogy a vallási alapítványokat önállóan egyházi személyekből és világi katolikusokból álló bizottság kezelje. Vas Gereben azt fejtegeti, hogy miért nem kell ezt a petíciót aláírni, s elismerését fejezi ki az enyingiek plebánosának, aki ismertette az előjárói által megküldött petíciót, de aláírására senkit sem kényszerített.⁹⁰

Gaál (József) a lap 8. és 9. számában *Ha én pap volnék, miről papolnék* címmel az „Adjátok meg istennek a mi istenét, és a császárnak a mi a császárá” újszövetségi idézetre épít fel egy elképzelt prédikációt. Érvelése szerint Krisztus a császáron a kormányzat fejét, a királyt értette, s ami a királynak jár, az az adó. Ez az adó most a miniszterek kezébe kerül, akik azt az ország javára fordítják, ezért kell azt pontosan fizetni. Most már nemcsak a szegény ember fizet, mert „az utolsó országgyűlés úgy rendelte, hogy az ur is fizessen, s minél többet bir annál többet, és fog is fizetni”. A 13. számban „Népvéd” jelige *Egyházi hirharang* cím alatt a protestáns „világi urak” ellen kel ki, mert „ők vitték eddigelé a protestáns egyházban az uralkodást”, s a kormányzás ügyében „a lelkészek csak üres figurázó személyek”. A 15. számban (szeptember 10-én) jelent meg Gondol (Dániel) belügyminisztériumi fogalmazó 10 hasábos írása: *Miért lázadtak fel ellenünk a rácok és horvátok?*, amely egy önző özvegyasszony és egy jóhiszemű vagyonos úr rosszul sikerült házasságával példálózik. A magyarázat az osztrák–magyar viszonyra fordul, s az ország korábbi kiszolgáltatottságát ismerteti. A pozsonyi országgyűlés kieszközölte országunk önálló igazgatását és számos jó törvényt hozott, amely szabadságot biztosított az országban élő nem magyar népeknek is. A horvátok ezt nem fogadták el, továbbra is német kormányzás alatt akarnak maradni, sőt bennünket is arra akarnak kényszeríteni, hogy „mi ismét a német kormány alá vessük magunkat”. A szerző szerint „azt beszélik”, hogy a horvátokat „Bécsből a német bujtotta fel”. A horvátok fellázadtak, fegyvert fogtak ellenünk, s ebben a lázadásban „né-

⁸⁹ Aranynak ezeket az írásait közli AJÖM X. 157–178.

⁹⁰ A petíció a katolikus autonómiának már a pozsonyi országgyűlésen is felmerült kérdését érinti. Lásd: Csorba László: *A vallásalap „jogi természete”*. Budapest, 1999. 51–74.

met kéz dolgozik”. Ausztria pénzeli a lázadó horvátokat, fegyverrel látja el őket, de nem üzen hadat nekünk, mert törvényes alapja nincsen. Azt akarja, hogy háborúba keveredjünk a horvátokkal, „hogy akkor aztán igazságot tenni közénk jöhessen”. Ugyanebben a számba *Figyelmezz rám katolikus nép!* címmel „Egy magyar szívű káplán” a papi nőtlenség ellen nyilatkozik és cáfolja az ezt ellenző nézeteket.

A *Nép barátjának* az első tizenöt száma egyben valóságos költői antológia. Két szám kivételével mindegyikben találunk rövidebb-hosszabb költeményt, s további két esetet leszámítva, minden példányban a vers van a lap elején. Témájuk szerint nagyobb része a jelenről szóló, lelkesítő írás, míg a másik rész múltidéző elbeszélő költemény, amely hajdan volt vagy kitalált személyek tanulságos történetét meséli el. Áttekintve a szerzők névsorát, megállapíthatjuk, hogy egy-két ismeretlen szerzőtől eltekintve, az irodalmi élet neves szereplőit találjuk a gyűjteményben. Talán azt is megkockáztathatjuk, hogy Vas Gereben bátorította a költőket a hosszabb versezetek írására. De az is lehet, hogy a szerzők figyelték fel arra, hogy a lap szokatlanul hosszú költeményeket közöl. A szerkesztőtárs Arany az 5. számban az *Egy életünk egy halálunk...* és a *Legszebb virág*, a 6. számban a *Lóra...!* és a *Mit csinálunk?* című költeményeket közölte. (Utóbb kettő között található Petőfi István *Dal* című négy versszakos honvédelemre buzdító verse.) Úgy tűnik, hogy Arany is élni kívánt a hosszú vers közlésének lehetőségével, így a 10. számban jelent meg *Losonczy* címmel 80 négysoros versszakból álló, 9 hasábot kitöltő elbeszélő költeménye. Petőfi három alkalommal publikált a *Nép barátja* hasábjain. A 9. számban a Getrudra és németjeire emlékeztető *Bánk bánt* (16x8 sor), a 12. számban az újoncozási vita idejére időzített, a hadügyminisztert elmarasztaló *Lenkei századát*, s a Vas Gerebennel bekövetkezett nézeteltérése ellenére a 14. számban (szeptember 3-án) a 30 négysoros versszakból álló *Kún László krónikáját*. Ez volt az utolsó költemény, amit 1848-ban a lapban közölt.

Az 1. számban jelent meg a győri bencés szerzetes, Czuczor Gergely *Beköszöntő* című költeménye, amely valószínűleg a szerkesztő felkérésére készült. A 2. szám közölte Vajda János *Adjon isten!* című, 12 nyolcsoros versszakból álló honvédelemre lelkesítő költeményét, s hasonló gondolatkörben mozog a 3. számban publikált, *Ki bánt?* című verse is. A 4. szám *Szabaddá lettél, elnyomott magyar nép!* címmel közölte Garay János 11 hatsoros versszakból álló versét, míg a 7. számban Gaal (József) publikálta *Kinizsi Pál, vagy szegény legényből is lehet nagy úr* című, 53 négysoros versszakból álló elbeszélő költeményét. A 8. szám közölte Bulcsu [Paltsó] Károly 42 rövid nyolcsoros versszakból álló, a török időkben játszódó elbeszélését *Zákány Pista* címmel. Végül a 11. számban találjuk Tompa (Mihály) 23 négysoros, *A keresztútról* című költeményét, amely egy boszorkányokkal cimborálni akaró munkakerülőről szól, akit éjfélkor a keresztúton nem az ördög ijesztgetett, hanem egy igazi kocsi gázolt el és tett nyomorékká. Ezeknek a verseknek nem mindegyike igazán színvonalas, némelyike „tul van írva” (ami a prózára is érvényes), de ismerve a korabeli verses ponyva népszerűségét, feltételezhetjük, hogy volt méltányoló közönsége az olvasók, illetve a hallgatók sorában.

Az olvasók napi politikai tájékoztatásában fontos szerepet játszott a *Nép barátja* állandó rovata, a *Mi hír Budán?*, amelyet az első tizenöt szám esetében minden bizonnyal Vas Gereben írt. Mivel a rovat többnyire rövid híreket közölt, azok tartalmának részletes elemzésére nem vállalkozhatunk, jöllehet nem érdektelen, hogy a szerkesztő mit tartott szükségesnek tudatni olvasóival. Az 1. szám például az Unióról és a honvédtoborzás sikeréről tudósít. A 3. szám megemlíti, hogy vidékről érkező jó vagy rossz híreket is közölnek, akinek kérdése van, írja meg. Annak vagy a lapban vagy levélben válaszolnak. A 3. szám azzal nyugtatja a censualis vagy kontraktuális földdel bírkat, hogy az országgyűlés nem fog megfélekezni róluk. De bízzák meg követeket, hogy képviselje őket. A 4. szám felháborodással számol be Petőfi választási vereségéről. Tudósít a Mészáros hadigőzös építéséről, s hogy Pesten a közelmúltban „viaskodás volt” a katonák és az önkéntesek között [ti. a Károlyi laktanyában]. A 6. számban ismét a szabadszállási választásról olvashatni, s hogy a Pe-

tófi helyett az országgyűlésre bejutott „pap fia” nem állt ki kardra Petőfi ellen. A 8. szám a Lánchídnál bekövetkezett szerencsétlenségről, s arról tudósít, hogy „a bécsiek az ő minisztereiket ledobták”. Több számban olvashatunk a délvidéki harcokról, s a 11. számban a 2 ftos papírpénz megjelenéséről. A 12. az országgyűlés Innsbruckban járt küldöttsége visszatéréséről, a honvédtüzérek sikeres próbálvéséről ad hírt. A 14. szám Batthyány és Deák bécsi útjáról és a bácskai táborban tartózkodó Mészáros hadügyminiszterről tudósít, akit kis híján elfogtak a szerbek. (Ettől a számtól a rovatot apróbb betűvel szedik.) Szeptember 10-én, a 15. szám az „ötödnapja” felvilágosításért a királyhoz küldött országgyűlési küldöttség késedelméről számol be, s hogy „Egész Pest aggodalomban van!”

Külön információs értéke volt az egyes számok utolsó oldalán teljes szélességben (tehát nem két hasámban) szedett értesítéseknek, figyelmeztetéseknek vagy hirdetéseknek. Az 1. szám végén a már említett, a lap tematikáját ismertető előfizetési felhívás szerepel. A 2. és 3. számban a július első napjaiban induló *Kossuth Hírlapja* hirdetését találjuk. Ez nem látszik fizetett hirdetésnek. A szerkesztő a két soros közlését így fejezi be: „Atyafiak! Ez lesz ám még a jó ujság!” A 6. szám a szerkesztőség *Figyelmeztetés!* című közleményét tartalmazza, amelyben közlik olvasóikkal, hogy „panaszos ügyekben igen szívesen szolgálunk jó tanáccsal, csak ne resteljenek hozzánk jöni, a vagy levélben tudósítani.” A 7. szám megismételte ezt a figyelmeztetést. Ugyancsak a 7. szám tudósít arról, hogy Eötvös József miniszter az újságból 600 példányt rendelt, hogy azt a szegényebb lakosok ingyen olvassák. „Mi tehát – folytatódik a *Figyelmeztetés* – ez ujságot az egész országban ugyanannyi 600 helység számára elküldöttük azon megjegyzéssel, hogy a helység előljárói leginkább a szegény lakosok között olvassassák”. A 10. és 11. számban *Könyvajánlat* címmel a Magyar Mihály által kiadott nemzetőri oktatási kézikönyvet, a mai szemmel félrevezető című *A kis nemzetőrt* hirdeti. A 15. számban szereplő, már említett *Mindenkihez szóló figyelmeztetést*, a betakarítást sürgető, a zavarkeltők elleni fellépést tanácsoló felhívást az előbbieken már ismertettük. Itt érdemes megemlíteni, hogy a felelős minisztérium három tagját bemutató cikk mellett a tárgyalt időszakban Kossuth főszövegben három alkalommal, híryanagban további három ízben, Batthyány csak bécsi útja kapcsán, vagyis a hírek között, Deák a hírekben kétszer szerepel, Mészáros Lázár háromszor, míg Eötvös neve csak előfizetési akciójának ismertetésekor kerül említésre. A lapot kiadó Választmány elnökét, Nyáryt az országgyűlés megnyitásáról tudósítva úgy mutatja be, mint aki „igen nagy barátja a szegénységnek, értelmes és tudós ember, azonkívül ugyancsak tudja ütni a vasat”. Ez a bevezetés azért szükséges, hogy közölje: Nyáry több követel megbeszélést tartott, „*hogy a kontraktálások és censualisták, valamint a szőlős gazdák megváltásáról minél előbb intézkedjék az országgyűlés!*”⁹¹ (Az idézet a lapban vastag betűvel szedve.) Nyáry neve természetesen szerepel a megajánlási beszéd ismertetésekor is.

A *Vidéki hírek* rovata, amely leveleket közöl, vagy azokra – sokszor csak a témát megemlítve – külön rovatban válaszol, segít felmérni a lap elterjedtségét. Erre azonban nem vállalkozunk, mert a jelen dolgozat célja a *Nép barátja* politikai irányultságán keresztül a kormány és az országgyűlés tevékenysége mikénti népszerűsítésének bemutatása. Azt azonban megemlíthetjük, hogy a levelek nagy része érdemi információt nyújt követválasztásokról, falusi bírók önkényéről, a nemzetőrség tábori szolgálatának megszervezése körüli visszasságokról, a falusi jegyzők gondjáról, vagy éppen kérdez: igaz-e hogy a tolnai nemzetőrök megfuttak. A levelek között akad kollektív vállalkozás (Csanaki község); Szalkaszentmártonból a visszasságokról beszámolva Dömök János valószínűleg valós személy, míg az Ószónyból

⁹¹ V. G. a tudósítást azzal egészítette ki, hogy felszólította az érintetteket: legyenek türelemmel, mert a feladat nagy előkészületet igényel. Ezt kiegészíti egy fenyegetéssel: „mert ha meghallom hogy valamelyik falu idő előtt nyugtalankodik, azon falut kiírom ebben az ujságban, és úgy megszidom, hogy egész ország csufjává válik. Nem úgy megyen a törvényhozás, mint amikor a dudát felfujják”. A kiszerkesztésre sor is került az aug. 6-án megjelent 10. számban „Fekete leveles néhány öttevényi polgártársnak” címmel.

kelt panaszos levél aláírója, Zab András feltehetően álnevet használt. A *Nép barátja* egész 1848. évfolyamának levelezési anyagát valójában Táncsics újságának hasonló közleményeivel volna érdemes összehasonlítani – és mindezt összevetve a *Közlöny* többnyire hivatalos levelezőinek az előbbiektől által érintett kérdésekkel kapcsolatos – vagy esetleg a két néplapot minősítő – tudósításaival.

A külföldről szóló hírek többnyire rövidke és értékelők. A 2. szám szerint „nekünk nincsen jobb barátunk a föld hátán, mint a francziák”. Nekik köszönhető, hogy „a mi királyunk az ő gonosz tanácsadóit elcsapta”. A prágai szláv kongresszus kapcsán: „A csehek a mi halálos ellenségeink.” (3. sz.) Olaszországról: „a olaszok szoros barátságot akarnak kötni Magyarországgal”. (4. sz.) „*Muszkaoország*. Itt laknak a mi legdühösebb ellenségeink.” (5. sz.) „*Oláhország*. Oláhország Bukarest nevű fővárosában is kiütött a szabadságháború!” (8. sz.) „*Ausztria*. Bécsbe megérkezett Ferdinánd, a ki a mi királyunk is; s a mint halljuk, mindig körülötte vannak a mi legnagyobb ellenségeink.” (13. sz.) Szeptember 3-án arról tudósít, hogy az angolok és a franciák az itáliai háborúban közvetítést ajánlottak Ausztriának, de az ajánlatot nem fogadták el. A franciák most az olaszok fegyveres megsegítésére készülnek. (14. sz.) A következő szám megerősíti a franciák szándékát. Majd „Bécsben azt beszélük” formulával vezeti be, hogy az uralkodó körül „ármánykodó tanácsosok” azt tervezik, hogy „az Olaszországban lévő katonákat hazahozzák Magyarország ellen”, hogy visszavegyék a szegény ember szabadságát. A szerkesztő figyelmeztetése: „Itt van la! És kigyelmetek nem hiszik a tanácsadó szót, hogy össze kell tartanunk veszett elleneink ellen.” (15. sz.)

Az önvédelmi harc hónapjai

A *Nép barátja* első időszakának számait áttekintve bemutattuk a felvilágosító írások tematikáját és érveit, a mondandók költészeti támogatását, a legfontosabb híryanagot s azok magyarázatát. Az olvasók – vagy a felolvasások hallgatói – a cikkekből kellően informálódhattak az új törvényekről, az országgyűlés munkájáról, a szerb felkelésről, a horvát ellenszegülésről, annak okairól és a Béccsel romló viszonyról. Jellačić támadása, a Honvédelmi Bizottmány megalakulása után a feladat leegyszerűsödött: egyértelművé kellett tenni, hogy nemcsak a bécsi kormánykörök, de maga a király is nyíltan ellenségesek, hangsúlyozni kellett ellenállásunk jogosságát és buzdítani a honvédelemre. Az alaphangot Vas Gereben adta meg, aki a 16. számban *Tudja meg minden ember!* címmel az országgyűlés küldötteinek méltatlan bécsi fogadásáról, valamint arról számolt be, hogy az áprilisi törvények királyi szentesítésének jogosságát Bécsben elvitatják. Az írás az uralkodót nem támadja, hanem csak Lajos főherceget, „királyunk atyjának testvérét”. A summázat: „tudja meg minden ember, hogy Magyarországnek egy magával jótehetlen beteg királya van”. A 17. számban a szerkesztő *Polgári szó V. Ferdinánd magyar királyhoz!* nyílt levélben a királyi szó szentségébe vetett hit elenyészéséről számol be, s kijelenti: „harcolunk Jellasich ellen, akár te küldötted, akár nem”. Mindkét szám, tehát a szeptember 17-i és a 24-i végén ott találjuk a *Nevezetességek* fejcím alatt a két hírt: „Az ország nádora, István főherczeg, személyesen vezérrendi seregeinket Jellasics ellen”, továbbá: „A szőlődézsma, hegyvám és mindenféle szőlőbeli szolgálatok vagy fizetések megszüntettek az országgyűlés által.” A 20. számban a *Többé nem titkok!* felfedi a titkot, hogy „a királynak egész rokonsága irtóztató vérszopó faj!” A 21. számban Vas Gereben gyűjtést szervez „Az éhező pákozdi és debeliácsi magyarok!” számára. Nagy szünet után november 12-én a 24. számban *Magunkra maradtunk* címmel azt közli, hogy a király megszökött, tehát így maradtunk magunkra. Két hónap után ebben a számban rövid hírt ad az országgyűlésről, s azzal biztat, hogy „legkö-

zelebb ismét előveszik a kontraktualis földek megváltásának munkáját”.⁹² A december 3-án megjelent 27. számban Vas Gereben *Panasz van kigyelmetekre!* cím alatt azokról az ostoba rémhírekről ír, miszerint a császár már 40 esztendővel ezelőtt „kiadta” a szabadságot, de eltitkolták.⁹³ December 10-én, a 28. szám élén rövid aláírás nélküli híradás: „Nincs többé király”. Ferdinánd király december 2-án „megvallotta, hogy nem neki való a királyok mestersége”. Most meg „egy tejes száju tizenhatsz esztendő gyerek, annak a vipera Zsófia herczegasszonynak a fia akar magyar király lenni”. A 29. szám „vezércikkének” Vas Gereben azt a címet adta, hogy *Nincsen eladó országunk!* Ugyanebben a számban aláírás nélküli cikk jelent meg *A nemzetőrsegről*, amely hónapokkal ezelőtt lett volna aktuális, s most mint elfekvő kéziratra kerülhetett rá sor. A december 24-i 30. szám élén a lap szerkesztői a jövő évi terveikről számolnak be *Tisztelt olvasóinkhoz* című értesítésükben. Eszerint 1849-ben hente kétszer jelenik meg a lap: „vasárnap egy negyedrért iven, csütörtökön pedig fél negyedrért iven”. Ebben a számban is található egy aláírás nélküli cikk, *Keljen föl a nép!*, amely a Honvédelmi Bizottmány ilyen célú felhívásának szövegét használta fel.

Arany János a 16. számban *Mentsük meg a hazát!* címmel publikált, s arra figyelmeztetett, hogy az országgyűlés nem intézett ugyan mindent el, de így is van mit védelmeznünk. „Jelszavunk legyen: koronánk épsége, hazánk függetlensége, nemzetünk becsülete!” A 18. szám írásának címe: *Kinek van igazsága?* egyértelművé teszi annak tartalmát. Arany leghosszabb írása (14 hasáb) a 19. számban jelent meg: *Mik voltunk? Mivé leszünk?*, alcíme magyarázza a terjedelmes cikk mondandóját: *Magyarország története dióhéjba szorítva*. November 5-én, a 23. számban jelent meg Arany utolsó írása, a *Fellázadtunk-e mi magyarok?* Érvelése: a lázadás nem forradalom; a lázadás az, amikor „a szentesített törvények ellen a király nevében bujtogatnak”. Most felnyílt a nemzet szeme. „A nemzet megvédi magát minden erőszak ellen, a nemzet nem irtózik a szent harctól, melynek neve – *forradalom*.”⁹⁴

A külső szerzők sorában a 17. számban Pompéri János – a szerkesztő személyes ismerőse Győrből – hosszú (8,5 hasáb terjedelmű), *A haza vesélyben van* című írását találjuk. A szerzők sorában megjelent Boros Mihály, aki tavasztól maga is népfelvilágosító kiadványokkal tette ismertté nevét. A 18. számban *Késő bánat, eh gondolat*, a 20. számban *A rongyos herceg* címmel közölt példabeszédeket arról, hogy milyen módon vezetik félre, illetve lázítják fel a hiszékeny népet. A 21. számban Gondol (Dániel) *Miért nem szenvedheti a magyart az ausztriai ház?* című írásában az ország feletti korlátlan rendelkezés elvesztésével magyarázza a bécsi kormánykörök magatartását. Az utolsó negyedévben a *Nép barátja* legtermékenyebb szerzője, aki szinte a lap főmunkatársának tűnik, Atádi [Golub] Vilmos, Vas Gereben győri ismerőse, sőt barátja. Atádi a lap 21., 22. és 23. számában *Jöjjünk tisztába magunkkal!* címmel a szentírásból levezethető természetes egyenlőségről, a társadalom („a polgári társaság”) egyezményes alapon történő megszervezéséről, annak a személy- és vagyonszabadságot szolgáló rendeltetéséről, az ember alapvető jogairól, annak korlátairól, a választott vezetés örökletessé válásáról, így a nemesség és a királyság létrejöttéről publikált színvonalas és jól érthető, a felvilágosodás eszméire támaszkodó értekezést. Konklúziója: a hatalom igazi letéteményese a nép, s a társadalom az egyes emberek jogainak összegzője. „És így egyetlen ember soha nem lehet nagyobb és hatalmasabb, mint a polgári társaság.” Atádi a 22. számban a rövid *Ujabb gazság ellenünk!* című írásában a képviselőház október

⁹² V. G. ebben az írásában feltételezi, hogy a rossz időjárás, az utak megromlása miatt az idén már aligha folytatódik a háború. Ugyanerről írt az MT nov. 11-i számában is. Ugyanitt nov. 23-án – alapos helyismeretre támaszkodva – arról informált, hogy Ozorán, Dégen, Adádon lovas kiképzésre alkalmas, kastélyokhoz tartozó fedett lovardák találhatók.

⁹³ Erdélyben már április közepén terjed a hír, hogy az uralkodó felszabadította a parasztokat, de ezt az urak eltitkolták. Egyed Ákos: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése. Marosvásárhely, 2001. 42.

⁹⁴ Aranynek ezeket az írásait közli AJÖM X. 179–203. A lap utolsó számában megjelent közös szerkesztői felhívás uo. 592–593.

24-én kelt határozata kapcsán hangsúlyozza, hogy hazaáruló az, aki Windisch-Grätznek, „ezen jött ment herczegnek” engedelmeskedik. Atádi a 24. számban *Isten szól a mostani eseményekben!* egy jóslatra hivatkozva azt sugallja, hogy eljön – miként Franciaországban megtörtént – nálunk is a republika, vagyis a köztársaság. A 26. számban *Hasznos tudni valók* címmel Atádi egy 8 hasábos cikkben egyrészt a köztársaság létrejöttének lehetőségéről („hogy a királyt elcsapván, köztársaságot alkotunk”), másrészt annak belső és külső akadályairól elmélkedik. Az írás második felében világos okfejtéssel vezeti le, hogy a polgári társadalom fenntartásához törvényre van szükség, ahhoz pedig hatalomra, amely „a törvényt szabja, a törvény parancsát és tilalmát végrehajtja”. Ez a főhatalom, amely a felségjog birtokosa. Aszerint, hogy ez a jog kinek a kezében van, különböző uralkodási formákról beszélhetünk: korlátlan egyeduralkodásról vagy a nemesség által korlátozott egyeduraságról, ami nálunk is volt március előtt. Március óta „az országgyűlési képviselők által a nép és a király között megosztva volt a főhatalom”. (Hogy ebben mennyi köszönet volt – mondja –, azt mindenki maga döntse el.) A főhatalom lehet többek kezében is, amikor egy ország népének egy része vagy egésze „minden egyes uralkodó nélkül, maga magát kormányozhatja, és ekkor *köztársasági kormányforma* van”. A szerző szerint az emberek most köztársaságra törekzenek, olyan köztársaságra, „mellyben a nép akarhatja a törvényt”. Atádi az utolsó számban a békepárti hangok ellen *Alkudjunk-e hazánk sorsa fölött?* címmel a most folyó „szent háború” mellett tett hitet, kijelentve: „A szabadság vallásának jótéteményeiért Isten véraldozatot kíván.” Figyelmezteti olvasóit, hogy „gonosz sugallások” terjednek, magas rangú férfiak és írástudók azzal ámítják az együgyű és hiszékeny népet, hogy a maroknyi magyarságnak értelmetlen ellenállnia a nagyszámú ellenségnek, „akiket ellenünk uszított a császár”. A hamis próféták „meglehet, hogy megváltónkat, Kossuthot is gyanuba szándékoznak majd hozni, és feketére mázolni, mintha ő volna minden bajnak oka.” A szerző tanácsa: „és ha e hamis próféták hivatkoznak fényes nevű férfiakra, mintha azok tanácsolnák az alkuvást: ragadjátok az ily beszédlöket nyakon, hogy torkukra forrjon a hazudság.”

A lap 24. számában Pólya József, a Rókus-kórház igazgató főorvosa *A choléráról* címmel a járvány elkerülésére, s a betegek kezelésére ad tanácsot. Boros Mihály a 25. számban *Egyesített erő mindent tehet* címmel és „igaz történet” megjelöléssel a Jellačićnak sikeresen ellenálló falu és a védekezést elhanyagoló másik helység feldúlásáról példálózik. A 26. számban Boros Mihály *Mit akar a kamarilla?* címmel az országot fenyegető veszély ellen tömeges felkelésre buzdít. A 28. számban Lévai (Lévay) József, ez idő szerint a *Közöny* egyik segéd-szerkesztője, *A német királyok kegyetlenkedései* címmel a Habsburg uralkodók bűneit sorolja V. Ferdinánddal bezárólag. A 28. számban a szerkesztő a szokásos fejcímmel, *Egyesüljünk* címmel Molnár Antal szalai református prédikátor buzdító írását közli.

A *Mi hír Budán?* című rovat szeptember közepétől minden számban megtalálható egyre növekvő terjedelemben, s mivel a cikkektől eltérően apró betűkkel szedik, a hosszabb-rövidebb bekezdések egyre nagyobb mennyiségű információt közölnek. A rovatot ebben a második időszakban, tehát a 16. számtól Atádi Vilmos írta, ami a híryanag kiválogatásának egységes szemléletét biztosította.⁹⁵ Ennek a nagy anyagnak az áttekintésére azonban nem vállalkozhatunk, miként a jelentősen megnőtt, a számok kétharmadában található *Vidéki levelezés* szemlélésére sem.

Mint már említettük, az információk nyomdatechnikailag kiemelt formája a lap utolsó oldalán található, eltérő betűvel szedett különböző közlemények sora. A nádor táborba szállásáról és a szőlődézsma eltörléséről már szóltunk. A 22. szám *Figyelmeztetése* ezt írja: „Mindszent van, a bíró választás napja. Az olyan embert, ki csak azt tudja, hol mérik a bort és pálinkát, meg ne válasszák kigyelmetek.” (Sok panasz érkezik az ilyen bírókra, legutóbb a dabi bíróra.) A 23. számban azután aláírás nélkül *A bíróválasztásról* vidéki levélre hivatkozva Vas Gereben egy rövid írásban ismerteti a tisztességes (igazságos) bíróválasztás

⁹⁵ Erről a dec. 24-i utolsó számban megjelent híryanag végén tájékoztat Atádi Vilmos.

módját. A 24. számban figyelmeztetés jelent meg, amely a postahivatalok rendetlen kezelése miatt ígéri, hogy azoknak, akik jelzik a hiányzó példányokat, megküldik. (Vagyis volt féltős példány.) A lap 25. száma kiemelt szedéssel a címoldalon közölte a kormányznak november 6-án a postákról és a néplapokról kiadott rendelkezését,⁹⁶ megtoldva a következő évi előfizetésről szóló előzetes felhívással, amit azután a 25. szám élén is megismételtek. A 26. szám legvégén rövid közérdekű információ található: „Vadászni saját földjén mindenkinek szabad. Ez a tulajdon jognak természetes következménye. Ettől semmi urasági jáger nem tilthatja el a földbirtokost. Szolgáljon ez feleletül némelly kérdezősködőknek.” A 29. szám végén megismétli: „Vadászni és halászni a maga határában minden embernek szabad.” Végül a 27., a 29. és a 30. szám utolsó oldalán fizetett hirdetés található, amelyben Az Első Magyar Tiszagőzhajózási Társaság választmánya felszólítja a részvényeseket, hogy a jegyzett részvények után járó esedékes részletet 1849. január 15-ig fizessék be.

Végül néhány szót a második időszak költeményeiről, amelyeknek száma jelentősen csökkent. A 16. számban jelent meg Tompa (Mihály) *Fejér Kati* című terjedelmes, 31 négy soros versszakból álló költeménye, amelynek hősnője a bátor legényt választotta. Arany János a 20. számban az *Él-e még az isten?*, a 22. számban *Az örökség* című költeményeit publikálta, az utóbbi emlékezetes záró soraival: „Ha minket elfű az idők zivatarja / Nem lesz az istennek soha több magyarja!” A 24. számban Lévai (Lévay) Józsefnek *Ha én király volnék* című verse jelent meg, a 25. számban pedig a török basa felett győzelmeskedő *Füles Miklósról* szóló 23 négy soros szakaszból álló elbeszélő költeménye. Sárosi Gyulának frissen megjelent kötetéből, a Ponyvára került Aranytrombitából az *Uj szabadság* című, 204 sorból álló *Második leheletét* a 28. szám közölte. A 29. számban Vecsei Sándor költeménye: *Levél testvéremnek* üzenet a „közanya” védelméért harcoló testvérnek és minden fiatalnak, hogy vigyázzanak. Az utolsó számban találjuk Lévai (Lévay) József hosszabb, 26 négy soros versszakból álló elbeszélő költeményét *Rákóczi* címmel, amely megidéri a fejedelmet: „Áll fel hatalmaddal seregünk élébe, / Hogy elsőpadjon a német császár képe...” A második időszakban tehát a számok felében találunk költeményt, de ezek közül a szerkesztő egyet sem tett a címoldalra. Érdekes, hogy az utolsó öt számból háromban Lévay József verseit találjuk.

A *Nép barátja* 1848. évi harminc számának tömör tartalmi áttekintése talán érzékelteti, hogy mind Vas Gereben, mind Arany János, mind a többi szerző jól követhető prózában igyekezett tájékoztatni falusi olvasóikat az áprilisi törvények életbelépését követő társadalmi és politikai változásokról. Ezekben az írásokban dominál a példabeszéd, ami az ismeretközlés s a tanulságok levonásának természetes és ősi formája, ehhez szoktatták híveiket a papok és lelkészek. A példázat kifejtése napjainkban néha hosszadalmasnak tűnik, de így van meggyőző ereje például annak, ahogyan Vas Gereben rávezeti olvasóit a nem úrbéres földek földesúri tulajdonára. A fogalmak magyarázata (egyenlőség, sajtószabadság, képviselő, országgyűlés, törvényhozás stb.) tervszerű programhoz látszik igazodni. Az első időszakban Vas Gereben több írással szerepelt, s ez érvényes Arany Jánosra is. A második időszakban ismert írók jelennek meg a szerzők között (Lévay, Pompéry, Sárosi), továbbá gyakorta Atádi, akinek három azonos című írása érthetően előadott társadalomtörténeti fogalmak füzére.⁹⁷

A lap az első időszakban igyekezett olvasóit röviden tájékoztatni a hazai és a külföldi eseményekről, de a második időszakban az utóbbiak teljesen elmaradtak. A *Mi hír Budán?* rovata viszont ekkor válik rendszeressé és Atádi jóvoltából sokkal tartalmasabbá. Szerencsés megoldás, hogy a lap végén a falusi lakosság egészét érintő információk kiemelt sze-

⁹⁶ Mindkét rendelet nov. 6-i kelettel a Közlöny nov. 9-i számában jelent meg. (Lásd még a 74. jegyzetet.)

⁹⁷ Atádi dec. 2-án jelentkezett Madarász László ekkor szerveződő rendőrségéhez. V. G. munkatársát „a legkiműveltebb fiatal ember” minősítéssel támogatta. OL H 95 Országos Rendőri és Postaosztály iratai (a továbbiakban: ORP) 1848:77.

déssel szerepelnek. Így figyelmeztet a 15. szám a cséplés mielőbbi befejezésére és javasolja a gabonának a tűz elleni védekezésül vermekben való tárolását. Így jelentette a 16. és 17. szám az örömhírt: a szőlődézsma eltörlését, a 22. pedig a bíróválasztás idejének elérkezését. Panaszos levelek kapcsán hangsúlyozta a szerkesztő a 26. számban, hogy saját földjén mindenkinek joga van vadászni, s a 29. számban kiegészítette, hogy ez a halászatra is érvényes.

A *Nép barátja* közepén állott a kormánnyal szemben kritikus és a feudális maradványok felszámolását türelmetlenül sürgető *Munkások Ujsága* és az erőteljesen az egyház befolyása alatt álló *Katholikus Néplap* között. Vas Gereben lapja alkalmas volt a változásokat örömmel fogadó tegnapi úrbéreseket, a felszabadított jobbágyok érdekeinek képviselőjére, bizalmuk megnyerésére.

A kortársak és az utókor véleménye

A *Nép barátja* legkeményebb bírálója a szerkesztőtárs, Arany János volt. A posta járását figyelembe véve Arany a lap első három számát ismerhette, amikor június 30-án megírta véleményét Vas Gerebennek. Részletesen kifejtett kritikája érintette mind az újság külalakját, mind annak tartalmát. A formátummal kapcsolatban a nyomda által használt nagyméretű betűket kifogásolta, megjegyezve, hogy így a szerkesztő a szövegekkel „keveset ad”, s az „valóságos lopás”. A tartalmi kifogás még súlyosabb volt: a cikkek folyton magyaráznak, s a nép megunja „a szüntelen prédikációt”. Arany az egyes számok első lapjára egy „iránycíkket” gondolt, majd egy verset, s újra egy cikket, vagy helyette elbeszélést. Elképzelését így összegezte: „Szóval nekem a népi lap nem csak amolyan papoló unalmas valami, hanem valóságos szépirodalmi és politikai lap lenne...”.⁹⁸ Arany augusztus közepén Petőfihez írott levelében igen keményen fogalmazott. Sajnálta, hogy „ki engedte csúszni” kezéből a néplap szerkesztését. Nem ilyen lapot képzelt, amely hetenként egy kis ív „nagy címmel s széles szélekkel, minél ritkább s öregebb betűkkel nyomva...”. A tartalom „egy kis tárgyparány”, amelyet a szerkesztő „pimasz beszédek” özönével ereszt fel, s amit vidéki levél követ, akárhonnán jön, s bármi a tartalma, „csak az ívet kitöltse”. Elképzelését és igényét Arany így összegezte: „Én a népek valóságos politikai és szépirodalmi lapot készülnem kezébe adni saját erőteljes nyelvén, de nem pimaszkodva; politikait, mely szerint a hon jelen állását, a hol szükséges, multjából is világosítva, felfoghassa, külső országokhoz viszonyát megismerhesse [...] szépirodalmi, mely a népköltészet művészi organuma legyen, mely által a szép romlatlan kedélyére művészi hatás gyakoroltassék”. Arany ezt követően hosszan fejtegeti, hogy szerinte szerkezetében és tartalmában milyen változtatásokat javasolt Vas Gerebennek. Nem kell a népet ostobának tartani, mint azt a *Nép barátja* teszi. „A nép fontosabb dolgokat is megért, csak nyelvén adják elő”, s a lap „veszettül-magyarázó modora” – hivatkozik saját tapasztalatára Arany – „sok földművelő polgártárs” visszatetszését váltja ki, mert „megalacsonyítva érzi magát”.⁹⁹ Nem kétséges, hogy Arany nem csupán barátja előtt kívánta magát mentettetni, hogy mennyire zavarja, mert a neve rajta van azon a lapon, amelynek szerkesztésébe valójában nem tud beleszólni. Felvázolt elképzelése azonban a politikai és irodalmi néplapról nélkülözötte a realitást, megelőzte korát. A lap tartalmának növelése viszont nem ütközött volna akadályba (kisebb fejcím, apróbb betűk), de ez valóban nem állt Vas Gereben érdekében.¹⁰⁰ Vas Gereben anyagiassága felkelte

⁹⁸ AJÖM X. 214–217. Vas Gereben a költeményeket az első számtól kisbetűkkel szedette, s szept. 3-tól (14. sz.) a hírek és a levelek is ezzel a kisebb betűtípussal jelentek meg.

⁹⁹ AJÖM XV. 221–224. (A levél pontos dátuma nem ismert.)

¹⁰⁰ Arany aug. végén – szept. elején Pesten járt. Valószínű, hogy a híryanag kisbetűs szedése összefügg az ő fellépésével. Elképzelhető, hogy Arany ekkor tett kijelentése tükröződik Révész Imrénnek a KHL-ban szept. 14-én megjelent cikkében, amely a *Nép barátja* külalakját bírálja a túl nagy betűk, ritka sorok, terjedelmes versek miatt. Idézi Kosáry Domokos: A forradalom és

Arany gyanúját, s az előbbieken idézett levél végén azt kérte Petőfitől, hogy nézzen utána, mi van az ő szerkesztőségi osztlélékával.¹⁰¹ Arany november 5-én publikált utoljára a *Nép barátja* hasábjain. Elhallgatásának oka gyaníthatóan az lehetett, hogy november elején Vas Gereben a nehéz időkre hivatkozva azt írta: dolgozzon a lapnak ingyen.¹⁰²

Egyidejűleg Arany kritikai észrevételeivel Petőfi is megfogalmazta a maga elitélő véleményét. Augusztus 16-án Aranyhoz írott levelében így fakadt ki: „A legpecsovicsabb lap széles e hazában a nép barátja, értve benne kedves collegád royalistico-ministeriális cikkeit.”¹⁰³ Ez nem Arany idézett kritikájára reagált, mert az a levél valószínűleg még meg sem érkezett. Petőfi levelében ez a kifakadás, a szövegelőzményektől függetlenül, váratlanul jelenik meg. Ennek magyarázata a Vas Gerebennel támadt friss nézeteltérése. Ennek oka pedig az, hogy a szerkesztő érthetően nem volt hajlandó közölni a költő *Hány hét a világ?* című versét. Ebben egy Pesten járt falusi az érdeklődő legényeknek arról számol be, hogy az országgyűlés katonát akar, de nem magyart, hanem németet: „Német zászló, az a fekete-sárga / Avval mentek szegény Olaszországra!” A levél dátumából az következik, hogy ennek a költeménynek a *Nép barátja* augusztus 20-i számában kellett volna megjelennie – vagyis még az újoncozási törvény jóváhagyása előtt. Vas Gereben nyilván nem vállalta ezt az országgyűlés elleni támadást. Petőfi ezért a verset röplapon adta ki, s legkevesebb az, hogy az ellenkező szerkesztőt „éretlen legénynek” minősítette.¹⁰⁴ A *Nép barátja* ugyanakkor augusztus 20-i számában jelentette meg a *Lenkei századát*, ami „Beszéljen akármit / A hadügyminiszter” zárómondatával elmarasztalja a honvédelmi minisztert, aki az országgyűlés elé terjesztette a maga „fekete-sárga” újoncozási törvényjavaslatát, amelyet nem csak a radikálisok elenezték. Petőfi egyébként megmaradt a *Nép barátja* szerzői között, mert a lap két hét múlva, szeptember 3-án közölte Petőfi meglehetősen hosszú költeményét, a *Kún László krónikáját*. A továbbiakban a személyes kapcsolat megromolhatott Petőfi és Vas Gereben között, legalábbis anyagi természetű okok miatt.¹⁰⁵ Petőfi nyíltan a köztársaságot éltető költeményét, az *Itt a nyílám, mihe lőjjem?* címűt a *Munkások Ujsága* jelentette meg december 12-én.¹⁰⁶

A *Nép barátja* harmadik bírálója Táncsics Mihály, a *Munkások Ujsága* tulajdonos-szerkesztője volt. A megjelenő hírlapokat szemlélve Táncsics augusztus 19-én lapjában el-

a szabadságharc sajtója. In: A magyar sajtó története II/1. 1848–1867. Szerkesztette: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Kosáry) 177.

¹⁰¹ Petőfi júl. 1-jén ill. 14-én V. G. közlésére hivatkozva tudatta Arannyal, hogy részesedése 600 pft, ill. 3000 „bankóforint”. AJÖM XV. 218,220. Arany szept. 27-én írta Petőfinek, hogy szeretné tudni, „hogy áll a dolog Vas Gerebennel”. Uo. 227. Nov. 19-én jelezte Petőfinek, hogy pénzt kért V. G.-től, de az arra hivatkozott, hogy a posta nem vette fel a küldeményt. Uo. 233.

¹⁰² Arany mint szerző maga is kapott tiszteletdíjat. (A versekért 12 pftot fizetett V. G.; AJÖM XV. 288.) az ingyen dolgozás kéréséről V. G. Aranyak: AJÖM XV. 231,259. Arany december második felében Pesten járt és elszámolt a szerkesztővel; uo. 241., 244. Arany egy későbbi feljegyzése szerint a tiszta jövedelemből neki 1 200 ft jutott; uo. 206. (Gyurmán Adolfnak, a Közlöny szerkesztőjének évi fizetése 2 000 pft volt.)

¹⁰³ AJÖM XV. 225.

¹⁰⁴ A részletekre Urbán Aladár: Petőfi 1848 augusztusában. Lásd a szerző A nagy év sodrában című tanulmánykötetét. Budapest, 1981. 347–348. (Az a feltételezése, hogy a háttérben Petőfinek Vörösmarty ellen írott költeménye is szerepet játszott volna, tévedés. Az csak aug. 22-e után születhetett, bármilyen hirtelen is írta azt meg a felháborodott Petőfi.)

¹⁰⁵ Lásd: Petőfi nov. 22-én, ill. dec. 12-én Orlay Petrics Somához intézett levelét; PSÖM VII. 178, 186.

¹⁰⁶ Nem jelent meg ezekben a napokban a „Kont és társai” sem, amely jellegét tekintve valószínűleg a *Nép barátja* számára készült. Publikálta viszont a lap 1849. évi első, jan. 16-án Debrecenben megjelent száma Petőfi „Buda várán újra német zászló!” című költeményét. A márc. 29-i (11.) számban a „Péter bátyja” jelent meg, amely mintegy „ellenpárja” a „Hány hét a világ?”-nak.

só helyen a *Nép barátjával*, ezzel a „különös ujság”-gal foglalkozott. „Ez azt hiszi – írta –, hogy ti, falusi barátaim valóságos sült bolondok vagytok, úgy beszél nektek, mintha nem is volna józan eszetek; olyan gyámoltalan kis gyermekeknek vagy tökfilkóknak tart benneteket. Igaz, vannak benne jó versek, de nektek most egyéb dolgokra van szükségetek. E lapból ugyan nem sokat okulhattok, mégis az oktatásügyi minister ezt ajánlja különösen nektek, sőt ingyen is osztogathatja, a mint hallom.” Vas Gereben a saját lapjának legközelebbi, augusztus 27-én megjelent számának címdoldalán válaszolt. Mint korábban idéztük, leszögezte: „Magyarországon milliók vannak, kik valóságos gyermekek”, s ezért közérthetően igyekeznek beszélni, nem pedig „égben hadarászó szavakkal”, melyet nem értenek. Vas Gereben nyilatkozata lenézőnek tűnhet, de megítélésére nem rendelkezünk megfelelő ismeretekkel arról, hogy a volt jobbágyok nagy többségének milyen volt általános ismerete, műveltségi színvonala. Választási vereségéről szólva Arany azt a tanulságot vonta le, „mí-szerint még folyvást tekintélyek rendelkeznek a buta nép meggyőzésével”.¹⁰⁷ A *Munkások Ujsága* rendszertelen érkezéséről, a reklamálókat gorombán elutasító postamesterekről panaszkodóknak november 3-án Tánicsics azt írta: „Tudom én azt, hogy némely póstás veletek szegény tanulatlan földművesekkel könnyen bánt.” Nem keresett példaként hadd említsük meg, hogy Deák Ferenc 1828-ban egy bigámiát nem szándékosan elkövetett jobbágy védelmében „durva és tudatlan pórserég”-ről beszélt.¹⁰⁸ A nyilatkozat nem elítélő, sőt felmentő szándékú. Nincs okunk feltételezni, hogy az eltelt két évtized a többséget érintően lényegi változást hozott volna.

Tánicsics tevékenységével, lapjának 1848. évi szerepével levéltári forrásokat felhasználó alapos tanulmány foglalkozik, s nagy teret szentel neki a modern sajtótörténet is.¹⁰⁹ Ennek újbóli összefoglalása nem látszik indokoltnak. Arra azonban érdemes kitérni, hogy Vas Gerebennek a *Kossuthi Hírlapja* december 28-i számában megjelent, valóban durva támadásának milyen szerepe volt Tánicsics lapjának betiltásában. A *Munkások Ujsága* november közepén *Így van a világ sora* címmel a jogok és kötelességek témakörében példabeszédre épített háromrészes fejtegetést közölt. Témája a nemzetőrségi törvény, és érvelésének az az alapja, hogy a nemzetőrségi szolgálat olyan, mint korábban a robotszolgalat: akinek két sессiója volt, kétszer annyi robotot teljesített, s ha nem győzte, szolgát tartott vagy bérest fogadott. Így akinek több vagyona van, több szolgálatot tartozik tenni, vagyis maga mellé további személyeket állítani. A harmadik szám, november 17-én így fejeződött be: „A mostani nemeztőrségi törvény a gazdagoknak kedvez, de ez nem igazság; a törvény senkinek se kedvezzen, hanem mindenkit egyaránt kötelezzon vagyonához képest.” Az őszinte együttérzésből fakadó igazságkeresés a nemzetőrségről szóló 1848: XXII. tc.-et akkor vette bírálatalá, amikor a katonai események során a törvény értelmében szolgálatra rendelt személyeket lakhelyükről időről-időre kimozdították, illetve folyt a honvédek újoncozása. Nagy Samu képviselő december 5-én jelentette Madarász Lászlónak, hogy a Gömör megyei Jánosiból, egy magyar ajkú református községből, megtagadták a Legedics elleni kiindulást. Tánicsicsra hivatkoztak, hogy akinek több telke van, az állítson több nemzetőrt.¹¹⁰ Hunkár Antal Veszprém megyei kormánybiztos december 3-án jelentette Kossuthnak, hogy

¹⁰⁷ AJÖM XV. 213.

¹⁰⁸ Deák Ferenc ügyészi iratai. S. a. r. Molnár András. Zalaegerszeg, 1995. 127.

¹⁰⁹ D. Szemző Piroska: Tánicsics Mihály 48-as lapja, a *Munkások Ujsága*. ItK, 1952/3–4. (a továbbiakban: Szemző) 481–509.; Kosáry 136–163. Mindkét munka érdemben foglalkozik Tánicsicsnak a honvédelemre felhívó, a sérelmek félrevetését javasoló írsaival. A következőkben csak azt kívánjuk tisztázni, hogy volt-e tételes (szövegszerű) alapja annak, amikor a szolgálatot megtagadók Tánicsics lapjára hivatkoztak.

¹¹⁰ ORP 1848:20. Csány már augusztus 29-én Szemeréhez írott levelében elítélően nyilatkozott a *Munkások Ujságáról*, mert az igen rossz hatást tett a vasi kimozdított nemzetőrségre. Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. I. 227.

Balatonfőkajáron az újoncozást végző szolgabíró megtagadták („megtaszigálták”). Az előállított személyek a rögtönítélő bíróság előtt Táncsicsra hivatkoztak. Kossuth az OHB nevében meglehetősen későn, december 24-én utasította az országos rendőrséget, hogy figyelmeztesse Táncsicsot: hasonló esetben őt is, „mint aki a Camarilla érdekében működik”, bíróság elé állítják.¹¹¹ Madarász december 26-án magához rendelte Táncsicsot és megbeszélte vele a történeteket. Kossuth levelének tisztázatára Madarász rávezette: „Itt levén Táncsics – belátván a múltkoraiak rossz hatását, jövőre nem fog illyesre okot adni.”¹¹² Ilyen előzmények után kapott lehetőséget Vas Gereben, hogy a *Kossuth Hírlapja* december 28-i számában megrója Táncsicsot az általa a legelőelkülönözés miatt szíttott elégedetlenség miatt, s megfogalmazza – Kossuth véleményét tovább fejlesztve – a vádat, hogy a szerkesztő „készararva vagy ostobaságból a reakció kezére dolgozott”. Különösen durva volt Vas Gereben hasonlata, miszerint Táncsics úgy bánt a sajtószabadsággal, mint majom a borotvával.¹¹³ A lap betiltása azonban ekkor már néhány napja a biztosíték hiánya miatt megtörtént.

Vas Gereben személyéről – a kép teljessége kedvéért – még néhány korabeli véleményt idézünk. A *Marczius Tizenötödike* június 24-i számában közölt levélből értesülünk, hogy Vas Gerebent, „a nép kedvelt íróját” a Veszprém megyei Somlósárhelyen képviselőnek jelölték. A kísérlet azonban kudarcot vallott, mert „a papi reakció elbukatta”. (Papp Jánost választották meg, aki azután nem ment el Debrecenbe.) Az egyik emlékirat szerint Vas Gereben a pákozdi csata kezdete előtt meglátogatta a honvéd tüzereket. Mikor azok ágyúi váratlanul tüzet nyitottak, Vas Gereben először a földre vetette magát, majd felugrott és elrohant.¹¹⁴ Szilágyi Sándor úgy emlékezett róla, hogy „eszes fiatal ember volt”. Stílusát, előadását könnyűnek, népiesnek minősítette. Fő érdemének azt tartotta, hogy Táncsicsot nevenséggessé tette, Madarász Lászlót pedig meggyűlölttette „nevezetes befolyása”.¹¹⁵ (Ez utóbbi megjegyzés 1849-re vonatkozik.) Vukovics Sebő az 1849-ben általa megismert „több kétes jellemű egyén” között Vas Gerebent is emlegette.¹¹⁶ Az öreg Jókai meglehetősen emlékezett vissza a jó kedélyű, egészséges humorú, „tisztá érthető nyelven” író Vas Gerebenre, aki egyébként mindig mindenkinek tartozott. (Ez nyilván 1848 előtt vagy 1849 után volt.) Ő idézi fel a történetet, hogy Vas Gerebennek állítólag lovagias ügye támadt, s megjárta, hogy a karján lőtt sebet kapott. Gyanakodó barátai, Degré Alajos és Lauka Gusztáv azonban leleplezték: nemcsak seb nem volt, de párbaj sem. „E miatt szegénynek nem volt maradása itten Pesten, hová csak a későbbi mozgalmas év hívta vissza.”¹¹⁷

Vas Gereben halála után 15 évvel jelent meg Váli Béla munkája Vas Gerebenről, de ő még kortársaktól: Arany Jánostól, Gyulai Páltól, Frankenburg Adolftól és másoktól szerezte

¹¹¹ OHB 1848:4513; KLÖM xiii. 873.

¹¹² ORP 1848:543. A beszélgetés, amelynek során az Egyenlőségi Társulat két tagja találkozott, nem lehetett nagyon szigorú. Ugyanis Táncsics ajánló sorait találjuk a Madarász újonnan szervezett hivatalához benyújtott, alkalmazást kérő folyamodványon; továbbá Táncsics a rendőrségnek adott át egy vidéki levelet, amely hazafias indokból elkövetett gyilkossági kísérletről számolt be. ORP 1848:98.

¹¹³ Az MT 1849. jan. 2-i, még Pesten megjelent számában meg is róta V. G.-t ezért „a gunyokkal teljes” cikk miatt. Közli: Vár utca tizenhét 60.

¹¹⁴ Sz. Gy. [Szabó György?]: Egy honvéd-köztüzér élete 1848/9-ben. Budapest, 1875. 25.

¹¹⁵ Szilágyi Sándor: A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. Pest, 1850. 339. Szilágyi természetesen túlértékelte Vas Gereben befolyását. Tény viszont, hogy 1849-ben lapjában ő is támogatta Madarászt.

¹¹⁶ Vukovics Sebő emlékiratai. Budapest, 1894. 523.

¹¹⁷ Jókai Mór: Emlékeimből. Jókai Mór Összes Művei. Nemzeti kiadás, XCVI. Kötet. Emlékeiből I. Budapest, 1898. 178–179. – V. G. párbajszínelését az „írói köztársaság” igen rossz néven vette. A PD 1847. nov. 4-i számában kezdett folytatásos cikkét nem fejezhette be, s nov. 11-én a szerkesztő csak annyit közölt, hogy V. G. írását „bizonyos körülmények miatt most nem folytathatjuk”.

információit. Tudja, hogy a pesti Középponti Választmány bízta meg Vas Gerebent a szerkesztéssel, de azt írja, hogy azért hívták május elején Pestre, mert Arany nem vállalta a néplap szerkesztését. „Midőn Vas Gereben Pestre ért, már kijeltetett a nyomda, s félig-meddig be volt rendezve az iroda. Csak három feltételt szabtak eléje: legyen a lap kormánypárti, népies, s adja ki mielőbb.” Váli ennek nyomán értékeli a nélapot: „A Népbarátja a kormány alapelveit tolmácsolta s egyuttal a mérsékelt érzületnek kifejezője volt. Mérsékelt józansága által vált a nemzet legnagyobb osztályának közlönyévé...”¹¹⁸ Váli monográfiájában a pontos információk és a pontatlan emlékezések keveredtek ugyan, de az világosan kitűnt, hogy a *Nép barátja* a Választmány kezdeményezésére jött létre, a kormánytól támogatást kapott – később az OHB-tól is –, és a „kormány alapelveit” képviselte. Újabb 15 év elmúltával azonban a Pallas Lexikona 1897-ben megjelent 16. kötetében a Vas Gereben címszónál a következőt találjuk: „1848-ban azonban a Népbarát című népies lap szerkesztésével bízta meg a kormány, miután kevés azelőtt »Öreg ABC vén emberek számára« című röpiratot adott ki, melyet a minisztérium terjesztett mindenfelé.” Ahány állítás, annyi pontatlanság. Ettől a pillanattól a *Nép barátja* egyre inkább a kormány lapjaként jelenik meg.

A századforduló után, 1906-ban Mikszáth Kálmán emlékezett Vas Gerebenre és lapjára. Ő Eötvös Józsefnek tulajdonította a kezdeményezést, de azt tudta, hogy Arany visszalépése után Vas Gerebent szólították fel, „aki aztán meg is indítja a »Népbarát«-ot, a legelső magyar néplapot, melynek törölmetszett, de egy kicsit körmönfont nyelve, magyaros zamatja, képektől duzzadó előadása nagy feltűnést kelt”.¹¹⁹ Az 1848-as fiatalságot és szerepét áttekintve Farkas Gyula feleleveníti Vas Gereben ifjúságát, hogy papi pályára készülve „könnyelmű magaviselete miatt” kizárták az iskolából, s egy rokon érettségi bizonyítványát meghamisítva nyert felvételt a jogakadémiára. Szerinte Vas Gereben „a tulzott népiesség képviselője”.¹²⁰

Trócsányi Zoltán 1933-ban emlékezett a néplapra, amelyről korrekten állapítja meg, hogy azt a pesti Középponti Választmány adta ki. „A Nép Barátja a maga kitűnő szerkesztőségi gárdájával bizonyára nagyban elősegítette a forradalom és a forradalmi eszmék népszerűsítését, a magyar falu békés, keleti nyugalmú fatalista polgárai között.”¹²¹ Szinnyei József 1941-ben Vas Gereben külső megjelenését és magatartását idézte fel – némileg Jókaira emlékeztető módon. „Semmiképen nem volt spártai jellem” – állapította meg, s ez volt az oka annak, hogy író társai nem szerették, s nem sokra becsülték.¹²² Teleki Lászlóval foglalkozva Lengyel Tamás abból indult ki, hogy a kormány ellenzéke az 1848. május 10-i budavári katonai vérengzés után Szemerét Nyáryval szerette volna a kormányban felváltani,

¹¹⁸ Váli 24–26. A szerző hitelesen idézi a szerkesztő számára biztosított anyagi feltételeket (ld. a 75. jegyzetet); ír V. G. 1849. évi – eddigé nem ismert – titkos kormány megbízatásairól; s ő tudott arról, hogy V. G. kísérte Deák Ferencet, mikor az jónak látta Kehidát egy időre elhagyni. Váli a Nemzeti 1883. febr. 8-i számának mellékletében pontosan írja, hogy Eötvös 600 példányt rendelt a lapból.

¹¹⁹ Mikszáth Kálmán: Írói arcképek. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest, 1953. 99. Ezt egy irodalomtörténész megtoldotta: „Vas Gerebennek annyira sajátja volt a népies nyelv, hogy másként nehezen is tudott beszélni. Regényeiben az urak is a nép nyelvén beszélnek, míg Eötvösnél »A falu jegyzője«-ben a parasztok nyelve is választékos.” Barabás Ábel: Vas Gereben. Budapest, 1906. 192.

¹²⁰ Farkas Gyula: A „Fiatall Magyarországi” kora. Budapest, 1932. 117. Az érettségi bizonyítvány megszerzését anekdotikus formában felelevenítette a Magyarországi 1922. jún. 7-i száma.

¹²¹ Trócsányi Zoltán: Az első ponyvafüzetektől a népujságig. Magyar Szemle XVIII. (1933) 346–347.

¹²² Szinnyei József: Vas Gereben. ItK, 1941/I. 2.

ezért úgy vélte, hogy az ekkor kezdeményezett néplap feladata az lett volna, hogy a népet „radikális szellemben” világosítsa fel.¹²³

1945 után megkezdődött a *Nép barátjának* az eddig gyakorlatilag nem emlegetett *Munkások Újságával* való összehasonlítása. Táncsics lapjának méltánylása után Zsoldos Jenő így írt: „Ezzel az eredendő népi stílussal szemben a *Nép Barátjának* népiessége mesterkelt népieskedéssé halványul. Vas Gereben lapja le akar szállni a falusi egyszerű ember stílusvonalára, szándékosan erőlteti a keresetlen hangot, s eközben terjengőssé, bőbeszédűvé lesz.”¹²⁴ A feléledő Kossuth kultusz Vas Gerebenre is kisugárzott. Fitz József ezt írta: „Kossuth ötlete volt, hogy bízzák Vas Gerebenre a kormány által gyámoltott néplapot, a *Nép barátját*. Komázó hangját Arany János, a névleges szerkesztőtárs, röstellte és az értelmes magyar parasztságra sértőnek vélte.”¹²⁵ Míg Táncsics lapja terjesztési nehézségekkel küzdött – írja a *Munkások Újsága* korszerű feldolgozása –, „a belügyminiszter ellennéplapja, a *Nép Barátja* az államtól minden támogatást megkapott: maga a belügyminiszter 10,000 példányt rendelt belőle államköltségen”.¹²⁶ A magyar sajtótörténet 1945 utáni első összefoglalása korrekten ismerteti a néplap ötletétől a megvalósulásáig történeteket (eltelkintve attól, hogy az első megbeszélés helyszíne után a kezdeményezést az Ellenzéki Körnek tulajdonítja), de a *Nép barátja* értékelésében már – megfelelően az elvárásoknak – erősen elfogult: „A néplapok versenyében a kormány által támogatott *Nép Barátjával* szemben mégis Táncsics újsága lett a győztes. A *Nép Barátjáról* elítélő bírálatot mondott Arany János, de legfőképp maga a nép. Vas Gereben – aki felett nem Petőfi gyakorolt felügyeletet, mint a választmány eredeti terve szerint kellett volna, hanem a minisztérium – sohasem tudta teljesen azonosítani magát a néppel, sohasem vált a parasztság őszinte érdekképviselőjévé.”¹²⁷

A kérdést nyelvtörténetileg, a szaknyelv kialakulásának oldaláról vizsgálva Martinkó András így írt a néplap és így a *Nép barátja* szerepéről: „Mert az bizonyos, hogy a nép nem nagyon értette az államapparátus, a hadászat, a törvényhozás – és a publicistika nyelvét sem. Ezért kellett Táncsicsnak, Aranyinak, Vas Gerebennek és másoknak katekizálni a kormány rendeleteit, törvényeit meg általában a népművelést”.¹²⁸ A magyar irodalom történetének III. kötete csak futólag érinti a lap kérdését, s megállapítja, hogy „kormánykörök vetették fel egy néplap kiadásának gondolatát”, hogy Táncsics újságját ellensúlyozzák.¹²⁹ Magyarország története vonatkozó kötete arra utal, hogy a *Nép barátja* feladata volt megértetni a parasztsággal, hogy „a birtokos osztály képviselői már az úrbéri viszonyok felszámolásával is felülmúlhatatlan áldozatokat hoztak.”¹³⁰

¹²³ Lengyel Tamás: Gróf Teleki László. Budapest, [1942.] 45. Lengyel félreértéséből származik megállapítása: „A lap hamar kicsúszott a radikálisok kezéből.”

¹²⁴ Zsoldos Jenő: 1848 napi sajtója. Magyar Nyelvőr, 72/1948/ 165.

¹²⁵ Fitz József: A magyar nyomdászat 1848–1849. Az OSzK kiadása. 1948. 88. V. G. az, akit „maga Kossuth személyesen ajánl” írja Csabai Tibor: Kossuth Lajos az irodalomban. Budapest, 1961. 151. Tudjuk, V. G. „jelentkezett” Kossuthnál, de annak nincs nyoma, hogy a pénzügyminiszter közbenjárt volna érdekében.

¹²⁶ Szemző 501. A szerző szerint Táncsicsot „a nép végtelen szeretettel vette körül”, míg V. G. írásai az ellenkező hatást váltották ki. Uo. 502.

¹²⁷ Dezsényi Béla – Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Budapest, 1954. 96–98. (Az idézett rész Dezsényi Béla szövege.)

¹²⁸ A továbbiakban a szerző arról ír, hogy „minden jó szándék és alkalmazkodás ellenére nem sikerült a néphez szólás igazi tónusát megtalálni a *Nép barátjának* sem”, amelyben Arany János is próbálkozott „a népi publicisztikával”. Martinkó Arany „Önkéntes sereg” című cikkét (2. sz.) „naivul hetyke, példálódzóan anekdotikus” írásnak minősíti. Martinkó András: A prózaíró Petőfi. Budapest, 1965. 411–412.

¹²⁹ A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerkesztette: Pándi Pál. Budapest, 19645. 713. (A vonatkozó fejezet Lukácsy Sándor munkája.)

¹³⁰ Spira György: Polgári forradalom (1848–1849). Magyarország története VI/1. Szerkesztette: Katus László. Budapest, 1979. 149–150. A szerző utal még arra, hogy a MU-t a parasztok „tíz-

A magyar sajtó 1848–49. évi történetének korszerű feldolgozása a korábbi kutatások alapján egyértelműen leszögezi, hogy a *Nép barátja* „a kormány lapja volt”, amely „ennek az akkoriban divatosá vált műfajnak 'hivatalos' változatát képviselte”. Kosáry Domokos ezt követően a Petőfi-Arany levelezés, a Táncsics-Vas Gereben vita, az eddigi szakirodalom és saját olvasata alapján foglalja össze a lap 1848. évi történetét. Egyetért Arany kritikájával, de hozzáteszi: „Mércéje azonban az adott feltételek között kissé túl szigorúnak tűnik. A *Nép Barátja* talán nem volt annyira rossz, mint ennek alapján feltételezhetnénk. Kétségtelen, hogy a kormány politikáját elég alacsony színvonalon képviselte. S így maga csökkentette annak lehetőségét, hogy a potenciálisan széles, új közönségre legalább olyan mértékben tudjon hatni, amelyet a politika hirdetése egyáltalán megengedett.” A *Nép barátja* – folytatja a szerző – minden támogatást megkapott. Elengedték a lap kaucióját, biztosították az ingyen postai terjesztést, sőt elrendelték, hogy az újságot minden község rendelje meg. „A lap mindennek ellenére – szól a befejezés – elég korlátozott hatást tudott csak kifejteni. Viszont szerkesztőségével együtt, legalább híven követte a kormányt Debrecenbe.”¹³¹

Az irodalomtörténész, akinek a néplap mikénti keletkezése csak másodlagos kérdése, elfogadja az MTA Irodalomtörténeti Intézetében készült, s 1848–49 kutatójának állítását. Így Keresztúry Dezsőnek Arany Jánosról szóló monográfiájában is az szerepel, hogy „a kormány választmányt küldött ki a néplap ügyeinek megvitatására”.¹³²

A 150. évforduló bizonyos értelemben rehabilitálta Vas Gerebent: „bevette” a márciusi ifjúság soraiba, ahová Petőfi, Jókai, Vasvári és a többiek szerint magától értetődően tartozott. A gyűjteményes kötet tanulmánya az író egész életét tekinti át, s eléggé kritikusan szemléli Vas Gereben „szabálytalan” indulását: a középiskolából való eltanácsolását, az érettségi bizonyítvány hamisítását, a botrányosorozatot, ami 1847 őszén a főváros elhagyására készítette az irodalmi életbe éppen beilleszkedett fiatal írókat. A szerző a *Nép barátja* megítélésében Petőfi és Arany véleményét teljesen indokoltnak tartja, s elítéli Vas Gerebent a *Munkások Ujsága* elleni támadás miatt. Vas Gereben 1849. évi szerepét pozitívabban ítéli meg, amelyben szerepet játszik az, hogy a lap szerkesztése mellett Vas Gereben – Vasvári Pál és mások társaságában – gerillacsapat szervezésére vállalkozott. A tanulmány témája azonban nem csupán Vas Gereben 1848–49. évi szereplése, hanem az 1850-es években kifejtett sikeres írói tevékenysége, annak elemzése. A szerző talán kissé szigorú hősével szemben, de tanulmánya kétségtelenül helyet biztosít számára a 48-as ifjak igen sajátos összetételű és egyéni életutakat befutó koszorújában.¹³³

*

Nem használt Vas Gereben megítélésének, hogy egy radikális politikai nézeteket valló és hirtelen haragú költő, egy kényes ízlésű és hibátlan erkölcsi érzékű másik költő, s egy jobbágysorból felemelkedett, osztályos társai valódi és vélt igazát képviselő, a hatalomtól

ezzel és a legnagyobb lelkesedéssel olvasták”, amit a Nb-nak nem sikerült elérnie. Uo. 219. Az idézett munka vitáján Spira György leszögezte, hogy szerinte a Nb a forradalom liberális nemzeti vezetőrétegének „az álláspontját volt hivatva népszerűsíteni a parasztság körében”. Egyúttal azt is kijelentette, hogy Petőfi „alighanem hirtelen haragjában” minősítette a lapot pecsovicznak. Irodalomtörténet, 1981/1. 265–266. Nacsády József pozitív véleménye a Nb-ról uo. 235–236.

¹³¹ Kosáry 173–178. Sajátos megállapítás az, amely talán Szilágyi Sándor 1850. évi véleményére vezethető vissza, hogy a Nb a Közlöny melléklapjának tekinthető. F. Kiss Erzsébet: Az 1848–1849-es minisztériumok. Budapest, 1987. 225.

¹³² Keresztúry Dezső: Mindvégig. Arany János (1817–1882). Budapest, 1990. 150. Lásd még Keresztúry Dezső: S mi vagyok én... Arany János 1817–1856. Budapest, 1967. 200.

¹³³ Császtray Tünde: Vas Gereben. (1832–1868) In: A márciusi ifjak nemzedéke. Szerkesztette és az előszó írta: Körömczi Katalin. Budapest, 2000. 447–456.

további intézkedéseket sürgető lapszerkesztő szinte egyidejűleg ítélte őt el. Petőfi politikailag éretlennek, Arany felületes és nyerészkesedésre törekvő szerkesztőnek, Táncsics pedig a nemesekből álló kormány érdekeit képviselő újságírónak tartotta Vas Gerebent. El kell ismernünk, mindhárom bírálónak a maga szempontjából igaza volt.

Különösen előnytelen volt Vas Gereben számára a *Nép barátjának* a *Munkások Újságával* való összehasonlítása. Táncsics ugyanis nemcsak lapszerkesztő volt, hanem képviselő is, saját programmal. Lapja ily módon „kétarcú” volt: hol az országgyűléshez vagy a kormányhoz fordult,¹³⁴ hol olvasóit tájékoztatta, fejtegette kritikai nézeteit, közölte a sokszor igen harcias hangvételű leveleket, vagy buzdította a népet a honvédelemre, intette türelemre. A publicisztika egy másik szférája is adott volt tehát Táncsics számára, aki a vállalt érdekvédelmi tevékenységet egyszerre gyakorolta „felfelé” és „lefelé”. Lapja így sajátos szerepet tölthetett be 1848 hírlapirodalmában.

Az értékelésnél fontos szempont kell hogy legyen az a kétségtelen tény, miszerint a két újság olvasói nem képezték – mai fogalmaink szerint – azonos érdekcsoportot. A pozsonyi törvényhozással elégedetlenek, a majorsági földeknek magukat kismémmizettnek tartó bérleti, a legelőelkülönözések kárvallottjai a *Munkások Újságában* találták meg a szószólójukat. A kisebb sérelmeket szóvá tevő levelezők a helyi választások visszaéléseiről, a falvak bíráinak és jegyzőinek sértő vagy nemtörődöm magatartásáról, az urasági erdők jágereinek hatalmaskodásáról panaszkodtak, s fordultak a *Nép barátja* útján a nyilvánosságához. Mindkét tábor leveleinek valóságtartalma (vagy eredetisége) tételesen nem minden esetben ellenőrizhető. A levelezés kiterjedtsége – mint a publicisztika visszhangja – pedig csak hozzávetőlegesen lehet mércéje bármelyik lap hatékonyságának. Erre nézve mind a mai napig csak becsléseket ismerünk, amelyek Táncsicsot részesítik előnyben, hiszen a hatóságoknak vagy a kormánynak tudomására jutott erőszakos fellépések mögött vagy ott találták vagy feltételezték a *Munkások Újságának* befolyását.

Táncsics Mihály a magyar politika- és sajtótörténet egyedülálló jelensége. Újságja „1848 egyetlen szociális értelemben vett, igazi baloldali lapja”.¹³⁵ Ebből a szempontból Vas Gereben tevékenysége másodlagosnak tűnik. Lapja, amely kezdetben áttételesen, majd a Honvédelmi Bizottmány idején nyíltan élvezte a kormány támogatását, kétségtelenül nem volt ellenzéki. Arany János mércéjével nem ütötte meg az ideális irodalmi és politikai néplap színvonalát. 1848 sajtótörténetében azonban a *Nép barátja* is figyelemreméltó szerepet töltött be a nép felvilágosítása terén. Az új politikai és társadalomtörténeti fogalmakat magyarázta a népnek, a parlament tevékenységéről, az országos politika és a honvédelem kérdéseiről tájékoztatta olvasóit.

Úgy tűnik, ha viselt dolgai miatt Vas Gereben személye nem is, az általa szerkesztett *Nép barátja* több méltánylást érdemel.

¹³⁴ Táncsics júl. 29-én törvényjavaslatot adott be „A legelők újra kimérésének ügyben”, s ezt aug. 20-án közölte lapjában. Aug. 29-én a bordézsma és egyéb szolgáltatások eltörlése tárgyában adott be javaslatot. Dec. 5-én pedig a MU-ban a még létező „taksális, contractualis szolgáltatások” azonnali eltörlését javasolta, amit a törvényhozás „egy óra alatt” elintézhet. Aug. 6-án lapjában felszólította Kossuthot, hogy „ne tétovázzon”, hanem „álljon a kis minoritás élére”.

¹³⁵ Kosáry 163.

FRANK R. ANKERSMIT

A historizmus

Szintézis-kísérlet*

A historizmus mind a mai napig rejtély. A német történészek és teoretikusok – mint Karl Mannheim és Friedrich Meinecke – az utóbbi kétszáz év legnagyobb szellemi forradalmát látták benne.¹ Ezzel szemben az angolszászok inkább közömbösek iránta, vagy egyenesen a létéről sem vesznek tudomást, akiket pedig mégis foglalkoztat, azok a „historizmus” Popper-féle fogalmára asszociálnak. Eszerint a történelem és a társadalomtudományok fő feladata a prófécia, melyet az afféle spekulatív filozófusok nyújtanak az emberi történelem folyamatának jövőjéről, mint Hegel, Marx, Spengler vagy Toynbee. Másfelől viszont, a német teoretikusok e kifejezéssel a múlt olyasféle megközelítését jelölik, mint amilyennel a 19. századi történészek – Ranke, Humboldt vagy Droysen – éltek. Ez utóbbi értelemben véve, a historizmust Mandelbaum ekként határozta meg: „a historizmus hit, mely szerint bármely jelenség természetének adekvát megértése, értékének megítélése az-azal válik lehetővé, ha meghatározzuk az általa elfoglalt teret, és azt a szerepet, melyet egy bizonyos fejlődési folyamatban betölt”.²

Az utóbbi meghatározás szerint tehát egy dolog természete annak történetében rejlik; amennyiben egy nemzet, nép, intézmény vagy eszme természetét kívánjuk megragadni, a historista álláspont szerint annak fejlődéstörténetét kell megvizsgálnunk. E definíció révén az is világossá válik, hogy a historizmus miben különbözik a természettudományokban impliciten rejlő *Weltanschauung*tól. A természettudósoknak ritkán van szükségük arra, hogy bármiféle érdeklődést tanúsítsanak a vizsgált jelenségek története iránt. Sőt, míg a historista egy dolog történetének tárgyalásával jut el annak természetéig, addig a természettudósok legtöbbször épp ellenkező módon járnak el. Így képesek a csillagászok és geológusok abból az állapottól kiindulva rekonstruálni az univerzum és a Föld történetét, ahogy azok a tudós előtt a *jelenben* megmutatkoznak.³ Mindezek alapján talán máris világos, hogy a terminus popperi, illetve „német” meghatározása közti eltérés több pusztán különbségnél, azok egyenesen kizárják egymást. Popper értelmezésében a historicizmus annak az eredménye, hogy a félreértett, természettudományokban szokásos kognitív eszményeket a történetírásra alkalmazták – hasonlóképp félrevezető módon. Ezzel szemben

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Ankersmit, F. R.: *Historicism: An Attempt at Synthesis*. History and Theory, 34. (October 1995.) 143–161.

¹ Jól ismert Mannheim ékesszóló és fennkölt dicshimnusz a historizmusról: „A historizmus tehát nem holmi ötlet, nem divat, nem is áramlat, hanem az az alap, amelyből kiindulva a társadalmi-kulturális valóságot szemléljük. A historizmus nem kiagyalt gondolat, nem program, hanem az organikusan létrejött talaj, a világnézet maga, amely azt követően alakult ki, hogy a középkor vallási kötöttségű világképe felbomlott, és a felvilágosodás világképe, mely a szekuralizált következménye volt, az idő fölötti ész alap gondolatával megsemmisítette önmagát.” Lásd: Mannheim, Karl.: *Der Historismus*. In: Mannheim, Karl.: *Wissensoziologie*. Neuwied am Rhein, 1970. 246–247. (Magyarul: Mannheim Károly: *A historizmus*. In: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Fordította: Bendl Júlia et al. Budapest, 2000. 125–182., idézett hely: 125–126. – a ford.)

² Mandelbaum, Maurice: *History, Man, and Reason*. Baltimore, 1971. 42.

³ Természetesen ez az érvelés csak akkor érvényes, ha felismerjük, hogy a jelenségek *nem* feltétlenül azonosíthatók azon evidenciával, mely itt és most rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy igaz állításokat tehessünk róluk.

a „német” historizmus mindig is elítélte az efféle transzpozíciót, legyen az apriorizmus (mint Hegelnél), pozitivizmus (mint Buckle esetében), vagy e kettő kombinációja (mint Marxnál és Toynbee-nál). Ebből a szempontból a (német) historisták akár versenghetnek is Popperral a historizmus elvetésében.

A jelen tanulmányban a „historizmus” kifejezést a mandelbaum-i értelemben használom. Ennek az értelmezésnek az utóbbi félszáz évben meglehetősen rossz a hírneve – és nem csupán az angolszász országokban, de Németországban is. A német teoretikusok a historizmus ún. „válsága” idején, a 20. század első felében egyre csak amellel érveltek, hogy a historizmus automatikusan vezet egyfajta veszélyes relativizmushoz, mely aláássa mindazon normákat és értékeket, melyekről úgy hisszük, hogy a szabad és igazságos társadalom nélkülözhetetlen kellékei, azaz – miként Meinecke drámaian fogalmaz – végeredménye az „Inferno der Wertanarchie”.⁴ Eme elkerülhetetlennek tételezett végkövetkeztetés szerint tehát a historizmus hozzájárult ahhoz, hogy elgyengüljön morális ellenállóképességünk az afféle nem kívánatos politikai berendezkedésekkel szemben, mint a náciizmus. Sőt mi több, a második világháború utáni években egyesek arra is legalább részlegesen magyarázatnak tekintették, hogy a német történészeket – néhány, ám olyan jelentős kivétellektől eltekintve, mint Mannheim vagy épp Meinecke⁵ – miért ígérték meg oly könnyedén a Braunau-am-Inn-i Patkányfogó furulyájának csalfa hangjai. Elég különös, hogy ezek a historisták – önpusztító vakbuzgóságukban, hogy legyőzzék a relativizmus (ál)problémáját – sosem vetették fel komolyan azt a kézenfekvő kérdést, hogy vajon *minden* (és nem csupán historista) történeti mű relativizmusba torkollik-e, avagy sem. Ugyanis – mivel az utolsó néhány száz év összes történésze azzal az igénnyel lépett fel, hogy ne csupán *leírja*, de *meg is magyarázza* a múltat – a történelemtudomány egészét szellemi karanténba kellene zárni, ha ezek a relativista félelmek beigazolódna, és a történelmi magyarázatoknak olyan komoly következményeik lennének, mint amit egyesek oly kitartóan tulajdonítanak nekik.

Legutóbb Arthur Danto mutatott rá, hogy „valamely filozófiai elmélet elsőszámú próbája az kell legyen, hogy – amikor erre csak szükség van – számot ad önmagáról. Egy ismeretelméletnek például meg kell tudnia magyarázni – saját fogalomkörén belül –, hogy mi-

⁴ Meinecke, Friedrich: Zur Theorie und Philosophie der Geschichte. Stuttgart, 1965. 370. Meinecke összegyűjtött tanulmányait olvasva az ember önkéntelenül is elcsodálkozik, hogy a szerző – elterősen sok olyan kortársától, mint Troeltsch vagy Heussi – soha nem aggódott igazán a historizmus etikai relativizmusra való hajlama miatt. Megérzéseit e tekintetben csak elismerés illetheti. Tudniillik, etikai relativizmus csak akkor bukkan fel, ha valaki egyszerre próbál jó historista és jó pozitivistá is lenni. És valóban, ha osztozunk az időtlen igazság iránti pozitivistá vágyban, szükségképpen problémák merülnek fel, amennyiben ezzel egy időben a historizmust is követni akarjuk. A pozitivistá historizmus olyan, mint az iszákossággal vegyített teljes absztinencia. A historistáknak nem kell osztozniuk eme aggodalmakban, tudniillik számukra nincs semmiféle önellentmondás a morális értékek evolúciójának fogalmát illetően; az a felvetés, hogy ez az evolúció aláássa a morális kötelesség fogalmát, éppen olyan különös és értelmezhetetlen gondolat, mintha azt mondanánk, hogy felesleges betartanunk a közlekedési szabályokat, mivel azok a fáraók korában még nem voltak lefektetve. Noha Meineckét kifinomult gondolkodása meggátolta abban, hogy e tárgyban efféle tömör és nyers kijelentéseket tegyen, historizmusról és relativizmusról szóló eszmefuttatásának végső soron ez az értelme. A relativizmus kizárólag azok számára érdekes, akik nem tudnak vagy nem akarnak választani pozitívizmus és historizmus között.

⁵ Félreértés ne essék, nem kívánom a német tudósokat mentegetni a „civilkurázi” hiánya miatt; csupán azt a kérdést kívánom felvetni, hogy a historizmus játszott-e e tekintetben bárminő sajátos szerepet. Talán ha arra koncentrálnunk, hogy a német tudósok – és nem csak a történészek – miként szívták magukba tradicionálisan a német *Obrigkeitsstaat* eszményeit, közelebb jutunk e hiány kielégítő magyarázatához, mintha a historizmus állítólagos bűneit hangsúlyozzuk. Lásd erre például Wilde, R. de: Discipline en legende: De identiteit van de sociologie in Duitsland en de Verenigde Staten 1870–1930. Amsterdam, 1992.

ként is ismerjük el igaznak, ha pedig erre képtelen, akkor vagy nem kielégítő, vagy nem teljes.”⁶ A historizmusról szóló közelmúltbeli és jelenlegi viták, úgy tűnik, megfelelnek e módszertani kritériumnak. A historizmus fő tétele szerint (mint korábban láttuk) egy jelenség természete annak múltjában rejlik; ezt adottnak véve, tökéletesen érthető, hogy a historizmusról folyó kortárs viták nagy része a felvilágosodás és a historista történetírás közti viszony problematikája körül folyik, illetve azon kérdést firtatja, hogy a historizmus miképp tudott kiemelkedni a múlt aufklérista felfogásából.

E geneziszről jelenleg kétféle elképzelés van forgalomban. Az első szerint a historizmus a 18. századi természetjogi filozófia által magáénak vallott, ahistorikus társadalmi-politikai valóságkoncepció historizálásának eredménye. E felfogást többnyire maguk a historisták képviselik, kanonizálódása pedig Meinecke *Die Entstehung des Historismus* című művéhez, illetve Mannheim 1924-ben írt briliáns esszéjéhez köthető.⁷ A másik nézet arra mutat rá, hogy a felvilágosodás idején a történetírás az „irodalom” részét képezte, oktatását a retorika professzorai végezték, a historizmus pedig nem volt más, mint a történetírás eme irodalmi felfogására adott válaszlépés, ami – Rüsen szavaival – „a történeti gondolkodásban a retorika kirekesztése és a tények szerepének hangsúlyozása révén” történt.⁸ Ezt az alternatív elméletet eredetileg olyan angolszász teoretikusok fejtették ki, mint White, Reill, Gossman, Bann vagy Megill, de ma már hatással van a historizmus eredetéről szóló kortárs német elképzelésekre is.

Jelenleg tehát kétféle elmélettel rendelkezünk a historizmus eredetéről, melyek oly mértékben különböznek, hogy mindkettő aligha lehet igaz. A felvilágosodás kori történetírásról és annak elméleti előfeltevéseiről alkotott képük választja el őket. Ugyan mit is kezdhette a természetjogi filozófia a retorikával és az irodalommal – a maga racionális érvelés és *more geometrico* módszerek iránti rajongásával és affinitásával mindarra, amit ma társadalomtudományként ismerünk? Világos, hogy a két megközelítés valamelyike mélyen elhibázott *kell* legyen. Az alábbiakban ennek ellenére amellelt szeretnék érvelni, hogy a két elmélet *összeegyeztethető* egymással, és hogy e kompatibilitás felismerésével nem csupán a historizmus természetének, de a jelenleg folyó elméleti vitának – mely sok tekintetben a historizmus és az aufklérista természetjogi filozófia közötti polémia folytatása – mélyebb megértésére is mód nyílik. Ehhez érveimet három lépcsőben kívánom kifejteni. Elsőként, kivonatos formában racionális érveket hozok fel a két nézet kompatibilitása mellett; másodsor, e vázlatos érvrendszer illusztrálásaként néhány rövid megjegyzést fűzök Gibbon *The Decline and Fall of the Roman Empire* című művéhez, amit joggal tekinthetünk a felvilágosodás kori történetírás legnagyobb teljesítményének. Végül pedig reményeim szerint sikerül igazolnom, hogy érveimnek van mondanivalója a jelenlegi elméleti vita számára is, különösen ami a historizmus és a narratívizmus viszonyát, illetve előbbinek az „új történetírással” való kapcsolatát érinti.

⁶ Danto, A. C.: *The Decline and Fall of Analytical Philosophy of History*. In: Ankersmit, F. R. – Kellner, H. (eds.): *The New Philosophy of History*. London, 1995. 70–85. (Magyarul: Danto, Arthur C.: *Az analitikus történetfilozófia hanyatlása és bukása*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 95–109. Fordította: Beck András. Itt: 98. A fordítás módosítottam – Sz. G.)

⁷ Meinecke, Friedrich: *Die Entstehung des Historismus*. München, 1936. illetve lásd az 1. jegyzetben megadott művet.

⁸ Rüsen, Jörn: *Historisches Erzählen zwischen Kunst und Wissenschaft*. In: Rüsen, Jörn: *Konfigurationen des Historismus*. Frankfurt-am-Main, 1993. (a továbbiakban: Rüsen) 117.

I.

Ha a felvilágosodás kori történetírás természetét kívánjuk megragadni, rá kell ébrednünk, hogy annak modelljéül az igaz állítás (*true statement*) szolgált; az aufklérista történetírás által alapul vett ontológia nem más, mint az igaz állításon alapuló ontológia. Az igaz állítás két elemből áll: a szubjektum-kifejezésből (*subject-term*), ami jellemzően a valóság egy objektumára utal, és a predikátum-kifejezésből (*predicate-term*), mely ezen objektumot valamely tulajdonsággal ruházza fel. Az állításon alapuló ontológia szerint tehát a világot objektumok alkotják, melyek többé-kevésbé ugyanolyanok maradnak, noha történetük során egyes tulajdonságaikat elveszthetik, illetve újakra tehetnek szert. Az állítás ontológiájának e felfogásából két következtetés adódik. Egyrészt az állításon alapuló modell olyan típusú szubsztancializmust támogat, amivel a természetjogi filozófiában találkozunk; eszerint a valóság az idők során lényegileg változatlan entitások sorából áll. Gondoljunk csak arra, hogy az univerzumról alkotott fogalmaink szerint azt afféle dolgok alkotják, mint hegyek, folyók, kövek, székek, szerves anyagok stb. E dolgok külső tényezők hatására megváltozhatnak az idők folyamán. Azaz az állítás ontológiája egyáltalán nem rekeszti ki a – mégoly radikális – változás lehetőségét. Pusztán csak arról van szó, hogy minden változásnak azonosítható egy, az átalakulástól érintetlenül hagyott szubjektuma, melyhez a változást kötjük.⁹ Másrészt, a változás megmagyarázható az oksági nyelv (*language of causality*) segítségével. Az oksági nyelvezet mindig feltételez egy tárgyat, melynek változásai az objektumon kívül eső okok következményei. Egészében tehát, az állítás ontológiája megerősíti a természetjogi filozófia szubsztancialista karakterét és fogékonyra tesz az ok-okozat nyelvének használatára. Ez dióhéjban a felvilágosodás kori történetírás felfogása a történelmi világról.

Ezzel azonban még nem mondtunk el mindent. Nem világos ugyanis, hogy mi sorolható egy tárgy szubsztanciájához, és mely résztulajdonságai azok, amelyek megváltozhatnak az idők folyamán. Az tudniillik végső soron önkényes, hogy mit tekintünk a szubsztanciához tartozónak, és mit nem, miként arra már Locke rámutatott.¹⁰ Ezt nevezhetjük az aufklérista történetírás dialektikájának. E dialektika eredete kettős. Először is – ahogy maga Locke is érvel –, mivel nem húzható határozott vonal a szubsztancia és a hozzá csupán esetlegesen tartozó részek közé, gyakorlatilag képtelenek vagyunk megmondani, hol végződik a szubsztancia, és hol kezdődnek pusztá perifériái. Másodszor, a szubsztancialista ontológia az ok-okozati összefüggést magához a szubsztanciához képest csak járulékosnak tekinti. Egy szék megmozdítása vagy a tinta kilöttyintése magyarázható oksági nyelvvel, de ez periférikus marad magához a székhez, illetőleg „szubsztanciájához” képest. A leginkább adekvát ok azonban mindig az, amelyik a *legkevésbé* perifériális és a legközelebb van a szubsztanciához: a periférikus okok rendszerint csupán szükséges feltételek maradnak, míg a szubsztanciához közeli okok elégséges feltétellé válnak. Például, ha a ráfolyt tinta miatt újrakárpitoztattuk a székünket, a kárpitos munkája kielégítőbb magyarázattal szolgál a részleges átváltozásra (az elégséges és nem a szükséges feltételek terminusaiban vett ma-

⁹ Ez a helyzet például Ovidius *Átváltozások* című művében. Nem véletlen, hogy ez volt a 18. századi történészek által legbuzgóbban forgatott kötetek egyike. Ovidius változás-konceptiójára lásd: Galinsky, G. K.: *Ovid's Metamorphoses*. Berkeley, 1975. 42–61. Ovidius a XV. könyvben a következőképpen fogalmazza meg a változás eszméjét: „És neme egynek sem tartós: újíttja örökkön, s váltja a természet mássá másból az egészet. Semmi a nagy mindenségben, tudd, el nem enyészhet, csak más képeket ölt...” Ovid: *Metamorphoses*. London, 1955., 341. (Magyarul: Publius Ovidius Naso: *Átváltozások*. (Metamorphoses) Fordította: Devecseri Gábor. Budapest, 1982. 430.) Ez pontosan megegyezik Gibbon történelmi változásról alkotott felfogásával.

¹⁰ Locke, J.: *An Essay Concerning Human Understanding*. London, 1972., I. köt. 245. (Magyarul: Locke, John: *Értekezés az emberi értelemről*. Első kötet. Fordította: Dienes Valéria. Budapest, 1964. 288–289.)

gyarázattal), mint az a döntésünk, ami alapján a széket kárpitoshoz vittük. A természetjogi lételmélet eme két összefüggésének elegyítése révén felismerhetjük, hogy ebben az ontológiában *van egy örök és állandó kényszer arra, hogy az oksági nyelvet segítségül hívva hatoljunk be a szubsztancia terébe*. Ez a felvilágosodás kori történetírás dialektikája. A történész ugyanis csak e térben képes megragadni a tanulmányozott jelenségek „mélyebb” – és nem pusztán periférikus – okait.

Ugyanakkor, ha a történész – azzal, hogy belép a szubsztancia terébe – valóban átadja magát a történetírás eme aufklérista dialektikájának, azt a terepet hagyja el, ahol az okozat nyelve adekvát módon alkalmazható. Mihelyst az okság belép a szubsztancia terébe, a szubsztancia többé nem lesz az okokat okozataiktól elválasztó passzív szubsztrátum; az okozatok immár okaik részeivé válnak, és *vice versa*. Mivel ezáltal mindkettő belevész a szubsztanciába, a szubsztancia úgy jelenhet meg, mint saját okozatainak – és ezzel saját történelmének – oka. Ebből két további következtetés adódik. Először is, ha az okozatok okaik részeivé válnak, és viszont, az egymástól való megkülönböztetésükre irányuló bármiféle kísérlet csakis önkényes lehet. Ez annyit jelent, hogy a biztosítékok, melyek az oksági nyelv használatának konzisztenciáját adják, immár nem egy nyelven kívüli (történeti) realitásban gyökereznek, hanem pusztán a történészi nyelvben magában. Immár a történészi textus retorikai ereje képezi a szöveg konzisztenciájának egyetlen alapját, és nem a tények a múlttól. Ez világít rá arra, miért lehet mindkét elmélet egyformán adekvát a felvilágosodás kori történetírásnak a historizmusba való átfordulásáról, nyilvánvaló összeegyeztethetlenségük dacára. Másodszor: még közelebb kerülhetünk annak a fajta retorikának a természetéhez, melyet az aufklérista történetírás olyannyira kedvelt. Ha hatályon kívül helyeződik az a rendszer, mely az oksági nyelvet mozgatja – mint ebben az esetben –, olyan világba érkezünk, melyet az irónia trópusa határoz meg. Az irónia szempontjából ugyanis alapvető, hogy ok és okozat kapcsolatáról szőtt intuíciónkat ironizálja. Így lett az irónia a felvilágosodás kori történetírás főtrópusa (*master-trope*).

II.

Mindez – mintegy vegytiszta formában – megtalálható Gibbon *The Decline and Fall of the Roman Empire* című művében, ami vitathatatlanul a felvilágosodás kori történetírás *chef d'oeuvre*-je. Azzal kell kezdenünk, hogy a „szubsztancia” történetének története olyan elbeszélés, melynek nincs eleje vagy vége, és nélkülözi a határozott cezúrákat is. A változatlan szubsztancia állandó jelenléte kizárja az eredet, a vég vagy a radikális diszkontinuitások létét. Pontosan ez az, ami a *Decline and Fall* struktúráját is meghatározza. Az első három fejezet a Kr. u. 2. századi Birodalomról szóló leírás: katonai hatalmáról, jólétéről és belső felépítéséről az Antoninusok korában. A mű e felütésével kapcsolatban két jellegzetességre kell felfigyelnünk. Először is, ez nem egy, valamiféle történeti időben zajló fejlődéstörténet indítása: az érvek szinkrón és nem diakrón rendben követik egymást. Nyilvánvaló azonban, hogy egyetlen történelmi elbeszélés sem nélkülözheti azon színfalak előzetes vázlatát, melyek között maga a történet játszódni fog. Ám efféle elbeszélő stratégia alkalmazása esetén ahhoz, hogy sikeres lehessen, a színfalaknak magához a történethez kell kötődniük, oly módon, ahogy a növény tapad a talajhoz, melyből kinő. Ez átvezet másik megfigyelésemhez, tudniillik, hogy épp ez az, amit Gibbon el akar kerülni. Antoninus Pius uralmának tárgyalásakor a következőket írja: „Uralma egyike azon ritka, szerencsés időszakoknak, mely igen kevés nyersanyaggal szolgál a történetírás számára. Hiszen ez valójában alig több az emberi faj bűneinek, tébolyának és balszerencséjének lajstrománál.”¹¹ Így a Birodalom Antoninusok alatti boldog napjai, hogy úgy mondjam, „kiestek” a Gibbon által el-

¹¹ Gibbon, Edward: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Basel, 1787. (a továbbiakban: Gibbon 1787.) I. 102.

mondani szándékozott történelemből: kívül helyeződtek a szó igazi értelmében vett (elbeszélhető) történelem birodalmának határain, és így nem válhattak annak a szó valódi értelmében vett kezdetén sem.

Ugyanez a helyzet a *Decline and Fall* befejezésével kapcsolatban is. A könyv olvasói meglepve tapasztalhatják, hogy az nem a Nyugatrómai Birodalom bukásával zárul, még csak nem is Theoderik vagy Justinianus uralmával, hanem a Keletrómai Birodalom 1453-as bukásával. Ugyanakkor – amint azt Gibbon többször is aláhúzza – a Római Birodalom hanyatlásáról és bukásáról szóló beszámolójának természetéből sehol sem következik, hogy Bizánc története szükségképpen bele kellett kerüljön a műbe. Erről maga Gibbon vall *Önéletrajzában*: „[Művem] címe oly rugalmas, hogy a záró periódust saját döntésem szerint jelölhettem ki: és sokáig haboztam, vajon nem kellene-e megelégednem az első három kötettel, a Nyugatrómai Birodalom bukásával, amivel a publikumnak tett eredeti ígéretemet már teljesítettem.”¹² Azonban még 1453-mal sem került pont Gibbon elbeszélésének végére. Nem csupán arról van szó, hogy számos alapvető megjegyzés vonatkozik a Nyugat 15–16. századi történetére; ennél fontosabb, hogy a mű Róma városának 12. századtól tárgyalt történetével fejeződik be.¹³

Végül pedig, amennyire Gibbon narratívája kerüli a kezdeteket és a befejezéseket, legalább annyira ellenáll a korszakolásra való hajlamnak is, holott azt nemcsak a történelmi elbeszélés szerkezetét meghatározó, hanem a megérthetőségéért is felelős feltételnek szokás tekinteni.¹⁴ A *Decline and Fall* egyetlen olvasójának figyelmét sem kerülheti el Gibbon provokációja, ahogy elbagatelizálja a Nyugatrómai Birodalom utolsó császára, Romulus Augustulus Kr. u. 476. évi lemondatásának jelentőségét. Egyrészt – összhangban a Gibbon idején már általánosan elfogadott periodizációval – megállapítja, hogy Romulus uralma nem jelzett mást, mint „a római birodalom nyugati semmivé foszlását”,¹⁵ ugyanakkor viszont az eseményt úgy állítja be, mint egy kaotikus időszak szokványos hétköznapijainak egyikét. Mi több, Gibbon igen találékony módon akadályozza meg, hogy bármiféle történelmi jelentőséget tulajdonítsunk az eseménynek azzal, hogy rámutat Odoaker uralmának relatív sikerességére, lévén „Itália királyának” győzelmei (legalábbis bizonyos fokig) felidézni látszanak a köztársaságkori Róma diadalait.¹⁶ Így Gibbon a 476. év kapcsán azt sugallja, hogy ez évben semmi olyasmi nem ért véget, ami már ne végződött volna be korábban, és semmi nem kezdődött el, ami ne létezett volna már ezt megelőzően is. Azzal, hogy a korszakot ekként kontextualizálja, Gibbon gondosan elkerüli, hogy bármiféle alternatív periodizációs lehetőségre utaljon a történelem azon több, mint ezer esztendejére vonatkozóan, melyről értekezik.

Térjünk most át az oksági viszonyokra. E tekintetben két szintet kell elkülönítenünk. Az első, igen felszínes síkon a Birodalom bukásának kauzális magyarázatát találjuk, melyet a legjobban maga Gibbon foglalt össze, amikor műve utolsó fejezetében azt írja, hogy „e mű köteteiben a barbárság és a vallás diadalát írtam meg”.¹⁷ A „barbárság” és a „keresztény vallás” mint valamiféle külső, „periférikus” okok szerepelnek itt, amit joggal várhatunk egy, a felvilágosodás szubsztancialista előfeltevéseiben osztozó történelmi műtől. Azonban

¹² Gibbon, Edward: *Autobiography of Edward Gibbon*. Ed. by O. Smeaton. New York, 1923. (a továbbiakban: Gibbon 1923.) 159.

¹³ Gibbon tervei közt már azelőtt szerepelt Róma középkori történetének megírása, hogy a Római Birodalom bukásának tárgyalása mellett döntött. Lásd erről Gibbon híres – bár nem feltétlenül teljesen megbízható – beszámolóját a mű megírásának elkezdéséről: Gibbon 1923. 124.

¹⁴ Huizinga a „periodizáció nélkülözhetetlenségéről” beszél. Lásd: Huizinga, Johann: *Verzamelde Werken*. Haarlem, 1950. VII. 85–95.

¹⁵ Gibbon 1787. VI. 186.

¹⁶ Gibbon 1787. VI. 190.

¹⁷ Gibbon 1787. XII. 186.

– és számomra a továbbiak szempontjából ez a döntő – mikor a 38. fejezetben olvasható „általános észrevételek” során azt kérdi magától, hogy vajon mi is lehetett Róma bukásának *legmélyebben* rejlő oka, Gibbon az alábbi következtetésre jut: „Egy birodalomra duzzadt város felemelkedése: ez, mint egyedülálló csoda, talán méltó lehet egy bölcsekledésre hajló szellem érdeklődésére. Ám Róma hanyatlása a mértéket nem ismerő nagyság természetes és elkerülhetetlen következménye volt. A jólétben benne rejtett a romlás csírája, a pusztulás okai a hódításokkal együtt szaporodtak, és mihelyst az idő vagy a véletlen eltüntette ezt a mesterkélt mázat, a gigászi építmény önnön súlya alatt roskadt össze. Romjainak története egyszerű és magától értetődő; ahelyett, hogy azt firtatjuk, *miért* pusztult el a Római Birodalom, sokkal inkább azon kéne megdöbbenünk, hogyan maradhatott fenn ilyen sokáig.”¹⁸ Nyilvánvaló, hogy Gibbon itt – összhangban a felvilágosodás kori történetírás dialektikáját meghatározó tendenciákkal – a szubsztancia terepére lép:¹⁹ Róma mint saját hanyatlásának oka jelenik meg. A Birodalom saját súlya alatt roskadt össze, és a felemelkedését lehetővé tevő feltételek egyben végső bukásának feltételei is voltak. Ez szolgál magyarázatul Gibbon azon kijelentésére is, hogy nem annyira a Birodalom pusztulásának okait, mintsem végső kimúlása dátumának mellékes kérdéskörét kellene firtatnunk: Róma bukása saját „szubsztanciájának” részét képezi, és az igazán érdekes kérdés arra vonatkozik, hogy ez a lehetőség mikor és miért tudott a felszínre törni. Nem kell azon csodálkoznunk, hogy Gibbon Róma bukásáról adott magyarázata teljesen egybevág azzal, amit Róma történetírójaként felvilágosodás kori elődje, Montesquieu adott,²⁰ miként azon sem, hogy mindkettő a „birodalom ütőérébe” áramló „méreg” meglehetősen ügyefogyott metaforájával élt.²¹ Léván Róma bukásának „legmélyebb”, végső okait kutatva az oksági nyelvhasználat mindkettejükénél a szubsztancia terébe való behatolást eredményezett, illetve olyan konklúziót, ami e nyelvezet sajátja, Róma felvirágzása és nagysága tökéletesen megkülönböztethetlenné vált hanyatlásától és bukásától.

Róma mint saját bukásának oka; e paradoxon megvilágító erejű a Gibbon retorikájában világosan megjelenő paradoxon, ironia és ambivalencia iránti vonzalom okát illetően. Mielhelly az ok-okozat nyelve belép a szubsztancia terébe, használatát magán a szövegen kívül semmi sem irányíthatja vagy ellenőrizheti. Ennek Gibbon is tudatában volt, ami teljesen egyértelmű egy széljegyzetéből, melyet műve saját példányához fűzött halála előtt néhány évvel: „Vajon tényleg nem a Nero bukását követő polgárháborúból vagy az Augustus uralmára következő zsarnokságból kellett volna levezetnem a Birodalom hanyatlását? Ó, Istenem! Dehogynem. De mi haszna az efféle utólagos okoskodásnak? Ahol a hiba jóvátehetetlen, ott hasztalan a megbánás.”²² Ok és okozat immár jóformán szabadon kószálhat keresztül-kasul a Róma Birodalom egész történetében; amit eddig a római nagyság okának véltünk, azt ugyanígy hanyatlása okaként is felfoghatjuk. Mindezek végeredményeként

¹⁸ Gibbon 1787. VI. 323.

¹⁹ Ezen a ponton tehát vitatkoznék Womersley-vel, aki ekként magyarázza a Gibbon elemzésében megjelenő fejlődést: „A kérdés számára nem igazán az volt, hogy »melyek ennek az eseménynek az okai?«, sokkal inkább az, hogy »miféle dolgok is tekinthetők oknak?«” Ugyanakkor Womersleynek az a megállapítása, hogy Gibbon itt egy „szociologikus érdeklődéstől” egy „jóval metafizikaibb érdeklődés” felé mozdul el, a magam nézetéhez is közel áll. Vö. Womersley: *The Transformation of „The Decline and Fall of the Roman Empire”*. Cambridge, 1988. (a továbbiakban: Womersley) 188.

²⁰ „A szerzők csak a Róma vesztét okozó viszályokról beszélnek; de nem szólnak arról, hogy ezek a viszályok szükségszerűek voltak, hogy mindig is léteztek, és hogy mindig is létezniük kellett. Egyedül a köztársaság nagysága volt a baj oka, ez változtatta polgárháborúvá a nép elégedetlenségét.” Montesquieu, C. L. de: *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*. Paris, 1834. (a továbbiakban: Montesquieu) 81. (Magyarul: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Fordítás és utószó: Szávai János. Budapest, 1975. 86.)

²¹ Gibbon 1787. I. 74.; Montesquieu 106. (magyar kiadás: 114.)

²² Idézi: Womersley 44.

a történelmi szereplők cselekedetei és ezek következményei közti viszony módszeresen ironikussá válik. A Birodalom megmentőjének szerepében, a legválságosabb pillanatokban felbukkanó császárok – mint Augustus, Diocletianus vagy Constantinus – immár Róma legjobb sírásóinak ugyanígy tekinthetők. Az ironia Gibbon retorikájában sehol másutt nem tör oly sikerrel felszínre, mint a legellentmondásosabb császárról, Julianus Apostataról szóló szövegében; a császár kérészetű, mindössze másfél évig tartó uralmának Gibbon nem kevesebb, mint három fejezetet szentelt. Mindaz a sajátos ironia, ellentmondás és ambivalencia, mely Gibbon írását – és talán minden felvilágosodás kori történeti művet – jellemez, sűrített formában mutatkozik meg abban, ahogy Gibbon a római császárok eme legrejtélyesebbikének karriertörténetével küszködik. Egyfelől Gibbon számára Julianus mindannak megtestesítője, ami hozzájárult Róma nagyságához; ugyanakkor szerinte, még ha Julianus sikerrel járt volna is, csak a köztársasági Róma gyenge és „tökéletlen mását” lett volna képes létrehozni.²³ Egy efféle imitáció nemhogy nem menthette meg Rómát, de egyenesen hozzájárult hanyatlásához; tehát a legjobb rómaiak egyben a legrosszabbak is voltak. Azaz Gibbon elbeszélésének végkövetkeztetése – a Felvilágosodás morális és politikai meggyőződéséről is tanúságot téve – paradox, elbizonytalanító és ambivalens.

III.

Most jutottunk el arra a pontra, ahonnan könnyedén belátható, mi forgott kockán az aufklérista történetírásnak a historizmusba való átmenetekor. Ez az átmenet mind a történetírás, mind a történetelmélet számára máig meghatározónak bizonyult. Láttuk, hogy az állítás ontológiája kellőképpen érthetővé teszi: miért volt a felvilágosodás kori történetírásban szükségszerűen olyan szoros a kapcsolat a természetjogra alapozott filozófia és a retorika között. Részint a ténykijelentés és az általa kifejezett tudásfajta a metafizikával szembenállónak tűnik: a tényállítások egyszerűen közvetlen tapasztalati tudást látszanak nyújtani a világról. Emiatt viseltetnek a „tudományos történetírás” avagy a *Geschichte als Sozialwissenschaft* jelenkori bajnokai gyakran nosztalgiával az aufklérista történetírás iránt, miközben olykor arra ragadtatják magukat, hogy a historizmus születését – Rösen kifejezésével – „Verlustgeschichte”-nek [deficitistóriának] tekintsék.²⁴ Másrészt – mint ahogy azt már Nietzsche megsejtette, és Strawson is aláhúzta *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics* című művében – a ténykijelentések egy olyan univerzum metafizikájára utalnak, melyben az azt felépítő változatlan entitások tulajdonságai megváltozhatnak az idők folyamán – röviden, egy olyan metafizikára, mint amelyet a természetjogi filozófia is magáénak vall. A felvilágosodás kori történetírásban a retorika oldotta meg az antimetafizikus metafizika e paradoxonját. Ekkor, a történelmi változás azon folyamataival való elszámolás végett, melyek hatékonyan dacoltak az állítás ontológiai paramétereivel, a nyelvhez és a benne rejlő retorikai lehetőségekhez fordultak. Épp ez volt Gibbon paradox kijelentésének lényege, amikor azt akarta olvasóinak megmagyarázni, hogyan tűnt el fokozatosan a Római Birodalom szubsztanciája – vagy ahogy ő nevezte: „génusza” – a történeti entitások lajstromából. A retorikának kellett betöltenie azt az űrt, melyet ennek a szubsztanciának a fokozatos eltűnése hagyott maga mögött.

Az állítás ontológiája legalább ennyire hasznos eszköz lehet a historizmus teljesítményének megítéléséhez, illetve ahhoz, hogy értékelni tudjuk azt a szellemi bátorságot, melyet az első historisták tanúsítottak. A historizmus a szubsztancia historizálódását eredményezte. A historisták számára a történelmi változás nem lehetett pusztán mellékes; épp ellenkezőleg, a történelmi kutatások igazi tárgyának a „szubsztanciális” változást tekintették. Provokatív módon ez alakította át most Gibbon apóriáját a historizmus legkedveltebb

²³ Gibbon 1787. IV. 73.

²⁴ Rösen 118.

és legértékesebb felvetésévé. A történelmi változás ezen új, átfogóbb felfogása számára az állítás ontológiája többé nem lehetett adekvát. Többé nem lehetett hinni abban, hogy az, amire a ténykijelentésbe foglalt szubjektum-fogalom vonatkozik, „szubsztanciálisan” egyazon objektum marad a történelmi változás során. Ekként – szemben azzal, amit az állítás logikai struktúrája netán sugall – a Római Birodalomról szóló valamely kijelentés szubjektum-fogalma éppen hogy utalhat egy másik, története valamely sajátos periódusában a Római Birodalomtól „szubsztanciálisan” különböző entitásra is. Azaz olyan állítások helyett, melyek közös metszetét valamely egyazon entitásra utaló szubjektum-fogalom alkotja, immár olyan kijelentéshalmazmal van dolgunk, melynek szubjektum-fogalma nem próbálja meg elhíttetni velünk, hogy referenciája mindig egyazon történelmi entitás. Valójában egy különféle szubjektum-fogalmakkal operáló kijelentéssort kapunk – már amennyiben felismerjük, hogy a szubjektum-fogalmak szó szerinti egyezése félrevezető –, vagy röviden egy olyan kijelentéshalmazt, ami elméletileg épp annyira széttartó, mint bármely önkényesen összeállított kijelentéssor. Ez magyarázattal szolgálhat arra, hogy az aufklérista történetírás historistává alakulása során a koherencia, avagy a *Zusammenhang* miért vált hirtelen igen sürgető és fontos kérdéssé a történetírás és a történetelmélet számára. A koherenciát/*Zusammenhangot*, ami eddig problémamentesen adott volt a természetjogi filozófia előfeltevéseit magáévá tevő történészek számára, a historistáknak most pótolniuk kellett valamivel.

Annak is megvannak azonban a maga problémái, ha mással próbáljuk meg a szubsztancia koherenciateremtő szerepét kiváltani. Először is, a szubsztancia historizálásának csak akkor van értelme, ha már felkészültünk a „szubsztanciális” különbségek elfogadására, melyek egy történelmi entitás története folyamán létrejövő számos manifesztációjában léteznek. A historista program részét képezte, hogy e különbségeket a lehetőségek határáig hangsúlyozza. Ez azonban olyan következtetést sugall, ami viszont diametrikusan szemben áll a historista tétellel, mely szerint egy történelmi entitás esszenciája vagy természete saját történetében rejlik. Hiszen minél inkább hangsúlyozzuk egy entitás történetének egyedi szakaszai közti különbségeket, annál kevésbé valószínű, hogy fejlődése minden szakaszában továbbra is egy és ugyanazon dolognak fogjuk azt tekinteni. Másképp fogalmazva, a Mandelbaum által adott historizmus-definícióba foglalt *diakronia* azt eredményezi, hogy szétválnak az egymást követő szakaszok a történelmi entitás történetében, ami *szinkroniát* eredményez.

Ez a zavarba ejtő dialektika kiválóan megfigyelhető az olyan historisták írásaiban, mint Ranke. Egyrészt, Ranke hatalmas életművének számtalan kötetét a nemzetek története tölti ki: „az államok egy alkotó génusz alkotásai, nem egyes embereké, sem egy adott nemzedéké, hanem a nyelvhez hasonlóan egy kollektivitásé és számos generációé.”²⁵ A nyelvekhez hasonlóan a nemzetek is egy több generációt átfogó kreatív génusz alkotásai; soha nem lehet képes megragadni természetüket az, aki csupán egyetlen nemzedékre szűkíti le látóterét; csak akkor fedik fel magukat, ha történelmük egészét gondosan nyomon követjük. Így definiáltuk a jelen írás kezdetén a historizmust. Ugyanakkor adott viszont Ranke jól ismert mondása, miszerint „minden korszak egyformán közel van Istenhez”, mely a történelmi entitás minden egyes fejlődési szakaszának egyedi jellegét hangsúlyozza. A kontinuus történelmi folyamatok ekként alkotóelemeikre hullnak szét. Ebből kifolyólag lehetlenné válik a koherencia és a *Zusammenhang* követelményeinek megfelelni, ami a múlt aufklérista felfogásának elenyészttével vált szükségessé. A historizmus e dialektikája végül Burckhardt történelemfogalmában konkludált, melyben a történelmi fejlődés különböző szakaszai jóformán függetlenné váltak egymástól (ebben a tekintetben megelőlegezve a múlt-hoz való kortárs, posztmodern viszonyt).²⁶

²⁵ Idézi: Wagner, F.: *Geschichtswissenschaft*. München, 1966. 198.

²⁶ Burckhardt proto-posztmodernizmusára lásd: Rüsen, Jörn: Jacob Burckhardt and Historical Insight on the Border of Postmodernism. *History and Theory*, 24. 1985. 235–247.

Amíg tudásunk a történelem szövedékéről ilyen bizonytalan és tökéletlen, a diakrón és szinkrón megközelítés továbbra is oly jelentős mértékű egybeesést mutathat, ami nem teszi lehetővé lényegi ellentétük és a köztük lévő eltérések érzékelését. Mihelyst azonban történelmi tudásunk pontosabbá válik, mindkét megközelítés – a másik rovására – a maga teljes nyilvánvalóságában fog megmutatkozni, és ennek eredményeként a köztük lévő átfedés fokozatosan megszűnik. Végül a történelmi változás szubjektuma fokozatosan elenyészik, nem hagyva mást hátra, mint fragmentumok összevisszaságát, melyek makacsul ellenállnak minden erőfeszítésnek, hogy valamilyen értelmes módon összekössék őket.²⁷ (Amellett is szólhatnak érvek, hogy a 20. századi történetírásban valójában valami hasonló zajlott;²⁸ erre a tanulmány végén még visszatérek.)

Itt nem kívánok utána járni annak a kérdésnek, hogy vajon maguk a historisták tudatában voltak-e historizmusuk e zavarba ejtő dialektikájának. Ehelyett arra a *terminus technicusra* koncentrálok, mellyel a historizmus képviselői – tudatosan vagy sem – sikerrel leplezték el e dialektikát. Ez a „történelmi eszme”, a *historische Idee*, ami véleményem szerint a legtermékenyebb fogalom, mely a történetelmélet történetében valaha született. A történelmi eszme kétféle módon nyilatkozik meg, írja Humboldt: „egyrészt erők születéseként, ami sok mindent befolyásol, különféle helyeken és különböző körülmények között, és amely kezdetben alig észlelhető, de fokozatosan láthatóvá és végül ellenállhatatlanná válik; másrészt, olyan erők születéseként, melyek kiterjedésük egészét tekintve kísérő körülményeikből nem vezethetők le.”²⁹ A Humboldt és Ranke által a történelmi eszmének tulajdonított vonásokat a következőképp összegezhetjük:

- 1.) A történelmi eszmében ölt testet mindaz, ami egyedi egy történelmi korszakban vagy egy történelmi entitásban.
- 2.) Az egység megtestesítésével lehetővé teszi számunkra, hogy behatoljunk a korszak vagy entitás lényegébe.
- 3.) Miközben így megismerjük egy entitás vagy korszak eszméjét, elméleti értelemben egyben döntő „magyarázatot” is adunk rá.
- 4.) Noha a történelmi eszme természetének feltárását segíthetik társadalomtudományi törvényszerűségek, ám az soha nem redukálható le teljesen az e törvények által kifejezett tudásfajtákra.
- 5.) A történelmi eszme testesíti meg egy történelmi entitás vagy korszak nagyszámú tulajdonságai közti koherenciát, hogy mikor majd a történelmi eszme megértését elősegítő számos lehetőség között kell választanunk, a döntő kritérium az legyen, hogy melyikük a legsikeresebb a koherencia megteremtésében.

²⁷ A historizmus ezen ellentétes fejlődési irányairól: Ankersmit, F. R.: *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, 1983. (a továbbiakban: Ankersmit 1983.) 120. kk.

²⁸ Vö. Ankersmit, F. R.: *History and Postmodernism*. *History and Theory*, 28. 1989. 137–153. Újabb kiadása: In: Ankersmit, F. R.: *History and Topology*. Berkeley, 1994.

²⁹ Humboldt, Wilhelm von: *On the Historian's Task*. In: Iggers, G. G.–Moltke, K. von (Eds.): *The Theory and Practice of History*. Indianapolis, 1973. 19. (a továbbiakban: Humboldt) (Magyarul: Humboldt, Wilhelm von: *A történetíró feladatáról*. In: Wilhelm von Humboldt válogatott írásai. Fordította: Rajnai László. Jegyzetek és utószó: Telegdi Zsigmond. Budapest, 1985. 117–150.) [A főszövegben itt saját fordításomat közlöm. Az idézett hely Rajnai Lászlónak a *német eredeti* alapuló fordításában így hangzik: Uo. 142–143. „... először irányzat formájában, mely kezdetben semmiféle feltűnést nem kelt, de hovatovább láthatóvá s végül leküzdhetetlenné válik, sokakat ragad magával, különféle helyeken és különböző körülmények között; azután pedig oly erő teremtő működésében, mely terjedelmét és fenségét tekintve nem vezethető le a kísérő körülményekből.” – a ford.]

6.) A történelmi eszme nem határozható meg apriori módon – miként Fichte vagy Hegel remélte –, alapja csak és kizárólag elfogulatlan történelmi kutatás lehet.³⁰

A történelmi gyakorlat szemszögéből a történelmi eszme hatékonyan oldotta meg azokat a problémákat, melyeket a változatlan szubsztanciájú történelmi entitások felvilágosodás kori fogalmának elvetése hagyott maga után. Elméleti szempontból azonban az eredmény nem kielégítő. A probléma már Humboldt írásában is teljesen világosan megjelenik. Humboldt szerint az „persze magától értetődik, hogy ezek az eszmék maguknak az eseményeknek a bőségéből támadnak, vagy pontosabban szólva, a szellemben azáltal keletkeznek, hogy hamisítatlan történelmi érzékkel vesszük az eseményeket szemügyre”; ám kevéssel utóbb azt írja, hogy a történésznek „leginkább attól kell óvakodnia, nehogy önkényesen alkotott eszméket aggasson a valóságra, vagy hogy az egész összefüggésének vizsgálata közben egy-egy mozzanat eleven gazdagságából bármit is feláldozzon”.³¹ Az efféle kijelentések azt a kérdést vetik fel, hogy hová is helyezhető el a történelmi eszme: magának a múltnak a kelléktárába tartozik, vagy – miként azt maga a kifejezés sugallja – csupán történészi konstrukció?

IV.

Itt válhat érzékletessé, mennyiben érintkezik, illetve miben különbözik a historizmus és a kortárs narratívizmus. A narratívizmus szerint a teoretikusnak a történészi szöveg egészére és nem alkotórészeire (például egyedi tényállításaira vagy oksági kijelentéseire) kell fókuszálnia. Azért helyénvaló e ponton a historizmus és a narratívizmus közti viszony megvitatása, mivel mindkettő a történészi szöveg egészét tekinti a történelmi jelentés [*historical meaning*] kizárólagos kifejeződésének.

A narrativisták egyetértenek historista elődeikkel abban, miszerint a történész feladata, hogy lássa a múltban a koherenciát és *Zusammenhangot*, és készségesen elismerik a „történelmi eszme” fogalmának óriási értékét. Ám míg a historisták – az egyetlen Droysent kivéve³² – a történelmi eszmét entelekheia-szerűen a múltban magában rejlő jelenként fogják fel, amit a történész nyelvének kell „visszatükröznie”, addig a narrativisták szerint a történész által használt nyelv nem valamiféle a múltban magában rejlő összefüggésre/*Zusammenhangra* reflektál, hanem csak koherenciát *ad* a múltnak.

Nem a manapság divatos filozófiák – például az instrumentalizmus, nominalizmus vagy anti-reprezentacionalizmus – gerjesztik ezt a narrativista szemléletmódot, noha maga is osztozik ezen álláspontok ismeretelméleti aszketizmusában. A narratívizmus e tekintetben inkább azt veszi tudomásul, ami a felvilágosodás változatlan szubsztancia iránti ragaszkodásának feladásából fakad. Mihelyst az *egyetlen* állításra építő ontológiát feladjuk az állítások *sorára* építő ontológia kedvéért – melynek szubjektum-fogalmi immár nem egy nyelven kívüli [*extra-linguistic*] valóság egy és ugyanazon entitására utalnak –, az összefüggést többé nem ennek az objektív entitásnak a koherenciája fogja garantálni, hanem bármely olyan összefüggés és egység, mellyel a kijelentéssor csak rendelkezhet. Nincs harmadik lehetőség: a koherencia vagy a valóságból ered, vagy a nyelvből fakad, melyen beszélünk róla. Ha az előbbi nem felel meg a konzisztensen historista történészi kíváncsalmaknak, az utóbbit kell elfogadnunk. A szubsztanciát nem tekinthetjük a történelmi valóság részének, az a nyelvben, a történész narratívumában keletkezik. Ebből kifolyólag a felvilágosodás-utáni történészek szubsztanciája: *narratív szubsztancia*,³³ melynek koherenciája nem *talált*, hanem – szövegeikben és szövegeik révén – *kreált* [*made*]. Egy szóval, a narratívizmus –

³⁰ Ankersmit, F. R.: *Denken over geschiedenis*. Groningen, 1986. 178. kk.

³¹ Humboldt 134., 149.

³² Nyilvánvaló, hogy itt Droysen *erster Fundamentalsatz*-ára gondolok.

³³ Vö. Ankersmit 1983. 5–6. fejezetét a narratív szubsztanciák logikai elemeiről.

mint a narratív szubsztanciára épülő történetelmélet – olyan historizmus, melyet megfosztottak összes metafizikus vadhajításától és a felvilágosodás kori szubsztancializmus mindazon utolsó maradványaitól, melyeket a historisták – mint Humboldt és Ranke (de Droysen nem) – még megőriztek a történelmi eszme fogalmában.

Most jutottunk el arra a pontra, hogy meghatározhassuk, milyen összefüggés van a felvilágosodás kori történetírás, a historista történetírás és a narratívizmus között. A felvilágosodás elfogadta a szubsztancia fogalmát, amit – ez első pillantásra végül is logikus lépés – magába a múltba helyezett. Ám ez a megoldás azzal a nem kívánt eredménnyel járt, hogy mihelyest a történészek olyan témához nyúltak mint a Római Birodalom bukása – ami nyilvánvalóan egy történelmi szubsztancia végzetét ragadja meg –, a történetírás a retorikának vált kiszolgáltatottá. A historizmus – ebből a szemszögből – egyszerre volt forradalmi és reakciós. Forradalmi volt, amennyiben pontosan ott bukkant fel, ahol a felvilágosodás kori történetírás nem volt kielégítő: a szubsztanciális változást illetően. Gibbon műve valójában aufklérista kísérlet volt egy szubsztancia történetének megírására; az efféle próbálkozások során óhatatlanul felmerülő apóriák és ellentmondások a történetírás felvilágosodás kori paradigmájának anomáliái. Ezek hatékonyan csak a historisták *historische Idee*-fogalmának segítségével oldód(hat)tak meg. Ugyanakkor, bár a historizmus valóban új paradigma bevezetését jelentette mind a történetírás, mind a történetelmélet terén, az a törekvése, hogy a történetírást retorika-mentesítse, illetve esztétikai dimenzióit a pusztá bemutatás igényeire szorítsa vissza, reakciós volt; a szerep, melyet a felvilágosodás akarattal is kijelölt a nyelv számára, ismét elutasítás tárgyává vált. A historisták számára a történetész nyelve pusztán a történelmi eszme „viselt dolgainak” (*res gestae*) passzív lejegyzésére szolgált, ami egy olyan szubsztancializmus visszatérére utal, mely még a felvilágosodásénál is hangsúlyozottabb. Ez ad magyarázatot arra, hogy az „objektív” és „tudományos” történetírás eszménye miért volt lényegesen plauzibilisebb a historista, mint az azt megelőző felvilágosodás kori hagyomány számára.

A narrativisták számára a szubsztancia olyan nyelvi dolog, mely mindazon ontológiai követelményeknek megfelel, ami csak egy dologgal szemben támasztható. Lehet például beszélni egy asztalról, de maga az asztal nem a nyelvben nyer létezését. Hasonlóképp beszélhetünk a narratív szubsztanciákról, számba vehetjük jellemzőiket, vitathatjuk pozitív vagy negatív vonásaikat stb., ám annak dacára, hogy nyelvi dologról van szó, maga a narratív szubsztancia – akárcsak egy szék vagy asztal – mindig kívül marad magán a nyelven. Az összes ilyen jellegű megközelítés a narratív szubsztanciát olyannak tekinti, *mint ami utal valamire*, és nem azon kijelentések szintaktikai komponenseként fogja fel, melyekben a narratív szubsztanciára való utalás létrejön.³⁴ A narratív szubsztancia logikai szempontból dologszerű (még ha *nyelvi* dolog is), ami lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, melyik a historizmus és narratívizmus számára egyaránt kedves retorikai alakzat. Egyrészt adott maga a történelmi valóság mint a történész kutatótevékenységének tárgya; másrészt adottak azok a nyelvi dolgok (a narratív szubsztanciák), melyekkel a történész megkísérli értelmezni a múltat. Más szóval, az egyik (nyelvi) dolgot egy másik (a történelmi valóság részét képző) dolog megértéséhez használjuk. Ez a metafora működési elve. Vegyük például „a föld egy úrhajó” metaforát. E metaforában két *dolgot* vetünk egybe, de egyik sem alkotja a másik részét (mely esetben színekdoxhéval vagy metonímiával lenne dolgunk).

Annak ellenére, hogy itt nem kívánok igazságot tenni a jelenleg forgalomban lévő számos metafora-konceptió között,³⁵ néhány megjegyzést azért tennék ezzel kapcsolatban. A metafora azzal, hogy arra szólít fel minket: az egyik dolgot egy másik nézőpontjából

³⁴ Ankersmit, F. R.: *The Use of Language in the Writing of History*. In: Ankersmit, F. R.: *History and Topology*. Berkeley, 1994.

³⁵ Vö. Ankersmit, F. R. – Mooij, J. J. A.: *Introduction*. In: Ankersmit, F. R. – Mooij, J. J. A.: *Knowledge and Language: Metaphor and Knowledge*. Dordrecht, 1993.

szemléljük, tudásunk egyik *szervezőelveként* hat. Az imént említett metafora a földünkről és az űrről szóló tudásunkat rendszerezi oly módon, hogy e rendszer révén a jelen- és jövőbeli ökológiai problémákra világít rá. A tudás rendszerezése (paradigmaszerűen megfogalmazott tényállítások formájában) ekként tudásunk hierarchizálódásához vezet; azt sugallja, mi lényeges és mi lényegtelen, és e *chiaroscuro* sikerrel rajzolja ki előttünk a valóság egy szelvényének kontúráját – vagy ha úgy tetszik: „képét” –, pontosan úgy, ahogy az egy metaforától elvárható. Ez az egyik oka annak, hogy miért a metafora a historisták és narrativisták legkedveltebb retorikai eszköze. A másik, hogy a metafora képes annak a meglehetősen súlyos kérdésnek a megválaszolására, hogy miként is döntsünk a múltról szóló rivális beszámolók közt. Amennyiben a történelmi érzékelés [*insight*] lényegileg metaforikus, a legjobb múltról szóló beszámolóknak is annak kell lennie, amelyek a lehető legérzékletesebben [*insightfully*] metaforikus. A történettől tehát azt várjuk, hogy a létező legerősebb metaforával gondolja el a múltat, hogy az megjelenjen előttünk. A metafora valamilyen elhajlást idéz elő a jelentésben; ennél fogva az a legjobb metafora, amelyekben ez a jelentésbeli elhajlás a leginkább kifejeződik anélkül azonban, hogy maga a metafora érthetatlenné válna. A történettudomány gyakorlatában ez annyit tesz, hogy a történetészek a legbátrabb és legmerészebb elbeszélésekre kell törekednie, kerülve mindazt, ami nyilvánvalóan a legkönnyedebben illeszkedik az elfogadott történelmi konvenciókhoz. Idézzük csak fel Popper logikái pozitívizmusról szóló kritikáját, melyben amellett érvelt, hogy nem a legerősebb elmélet a legvalószínűbb is egyben, sőt épp ellenkezőleg: az a legkevésbé valószínű elmélet, amelyik maximalizálja empirikus tartalmát azáltal, hogy a legnagyobb számban „tiltja be” a lehetséges kijelentéseket. Dióhéjban ennyi a válasz arra, miként dönthetünk racionálisan a múlt részleteiről szóló alternatív ábrázolások közt, és hogy hol kell meghúznunk a határt a történetírás racionalitása és a történelmi viták között.³⁶

Pontosan ez a popperi tudományos elfogadhatóság ismérveihez való hasonlatosság igazolja azt a feltevést, hogy a historista és narrativista történetészek metaforája a történetírásban analóg funkciót tölt be a (természet)tudományok elméleteivel. Ebből kifolyólag egyet értek Rüsennel, aki szerint igencsak eltúlozzák a historisták narratív múlt-interpretációjának és a *Strukturgeschichte* avagy *Geschichte als Sozialwissenschaft*nak a szembeállítását, figyelmen kívül hagyva azt a lényegi folytonosságot, mely a kettő között fennáll.³⁷ Kocka a következőképp határozza meg az elmélet funkcióját a *Geschichte als Sozialwissenschaft*-ban: „Az elméletek olyan jól körülírt és konzisztens fogalmi rendszerek, melyeket a forrásokból nem lehet levezetni, de amelyek lehetővé teszik, hogy a történelmi objektumokat meghatározzuk, kikutassuk és megmagyarázzuk.”³⁸ A narratívizmus lényegében meggyőző módon igazolja e definíciót. A metafora azáltal rendszerezi tudásunk, hogy egy dolgot egy másik perspektívájából láttat; egyetlen dologban sincs semmi, ami önmagában kijelölné azt a perspektívát, ahonnan a dolog a megfigyelő számára látszani fog, a legjobban fog látszani, vagy látszania kell. A metafora tehát – megfelelően a Kocka-féle definíció követelményeinek – tiszteletben tartja és magyarázza is az elmélet múltról szóló adatoktól való függetlenségét, köszönhetően annak a distinkciónak, melyet a perspektíva (vagy szemszög) és aközött

³⁶ Hangsúlyoznunk kell, hogy e kritérium – noha képessé tesz bennünket az alternatív történeti ábrázolások közti *racionális* választásra – soha nem redukálható az igazság valamely elméletére. Az igazság a múltról szóló tudást kifejező tényállítások jellemzője, míg a történeti ábrázolások *inkognitív* jellegűek, amennyiben nem tudást, hanem a tudás *rendszerezését* nyújtják számunkra.

³⁷ Rösen 114. A historizmusnak és a történetírás „újabb” válfajainak szembenállása inkább csak látszólagos; a kettő közti lényegi folytonosságra vonatkozó nézet alapos és mindenre kiterjedő kidolgozását adja: Olábari, I.: „New” New History: A *Longue Durée* Structure. History and Theory, 34. 1995. 1–30.

³⁸ Kocka, J. – Nipperdey, T.: Einführung. In: Kocka, J. – Nipperdey, T. (Eds.): Theorie der Geschichte. Band 3. Theorie und Erzählung in der Geschichte. München, 1979. 9.

tesz, ami e perspektívából látszik. A narratívizmus úgy a historizmus, mint annak kései változata, a *Geschichte als Sozialwissenschaft* korszerű elméleti legitimációjának tekinthető.

Ezért van az, hogy ha a kortárs történetírás korszakolásához keresünk gyümölcsözőnek tűnő megközelítésmódot, a historizmust és a *Geschichte als Sozialwissenschaft*-ot nem állíthatjuk egymással szembe a partvonal két oldalára. Kétség kívül vannak tematikai és gyakran ideológiai különbségek is, de a narratívizmus arra figyelmeztet, hogy a hasonlóságok alapvetőbbek ezeknél. Ha azonban az ún. „új kultúrtörténetre”,³⁹ a kortárs mentalitástörténetre, az *Alltagsgeschichte*-re vagy a „mikrotörténeti” irányzatokra gondolunk, olyan paradigmaváltást észlelünk, melyet a *Geschichte als Sozialwissenschaft* nem produkált. Felteszem, az olvasó megfelelő ismeretekkel rendelkezik a történetírás ezen új formáit illetően,⁴⁰ így a továbbiakban arra szorítkozom, hogy számba vegyem a hagyományos historista vagy narrativista, illetve az újabb paradigmák közti főbb különbségeket.

Először is, a historista történetírás – összhangban metaforikus jellegével – körképszerű abban az értelemben, hogy történelmünk legfontosabb fejleményeiről épp olyan széleskörű áttekintést kíván nyújtani, mint amilyen a történetész csak rendelkezhet. Ezzel szemben a történetírás említett új formái csodálatra méltó érdeklődést tanúsítanak a kicsi és jelentéktelennek tűnő részletek iránt. Őket nem érdekli többé a nagyléptékű történelem.

Másodszor: a hagyományos történetírás gyakran lépett fel azzal az igénnyel, hogy történelmi identitásunkat meghatározza, leírja azt, hogyan tett minket a történelmi folyamat azzá, amik vagyunk. Az *Identitätstiftung* rejlik a historista történetírás lelkének mélyén. Ezzel szemben a történetírás új válfajai lemondanak elődeik minden ideológiai és emancipációs törekvéséről. A történelem még annál is depolitikusabb lett, mint volt a kliometrikus gazdaságtörténet idején. Vagy még pontosabban, a történetírás új formái a depolitizálás politikájára szolgálnak példákkal, és benne, ebből a szempontból a demokratikus individualizmus győzelmének – ami annyi nyugati országban megfigyelhető, és ami igen meglepő módon az egykor az államot és annak működését legitimáló kollektív akarat eltűnését eredményezte – történetírásbeli megfelelőjét fedezhetjük fel. A múltban élő történelmi szereplők többé nem úgy jelennek meg, mint ugyanannak a történelmi folyamatnak a részei, melynek mi is részei vagyunk; a történelmi folyamat – benne a jelen – alkotóelemeinek egyfajta „demokratikus”, sőt „anarchikus” függetlensége valósul meg.

Harmadszor: minden történetírás *raison d'être*-je a múlt és a jelen közti különbségben rejlik. A historista történetírás arra való kísérlet volt, hogy áthidalja a múlt és jelen közti szakadékot, a múltat pedig hozzáférhetővé tegye. A történetész nyelve, az általa használt (metaforikus) szakkifejezések és a (társadalomtudományi) elméletek – ahonnan e fogalmak gyakorta erednek – mind efféle hídként szolgáltak múlt és jelen közt. Olyan fogalmakra gondoljunk, mint a „forradalom”, „társadalmi osztály”, „iparosodás”, „szellemi mozgalmak”, „felvilágosodás” vagy a „romantika”. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a történelemnek éppúgy megvannak a maga szakkifejezései, mint a természettudományoknak! A történetírás újabb válfajainál e hidak jóformán tökéletesen hiányoznak. Ebből fontos következtetések adódnak. Tudniillik – hogy visszatérjek még egy pillanatra a „híd” metaforájához – a hidak, miközben lehetővé teszik valamilyen távolság vagy eltérés áthidalását, egyben *ki is hangsúlyozzák* azt. A történetírás új formáiból azonban hiányzik a híd paradoxonja; a múlt így egyszerre kerül tőlünk távolabb és lesz közelebb hozzánk.

E három főbb eltérést áttekintve egyfajta elmozdulással szembesülünk, mely részint a dekontextualizáció, részint a számunkra megjelenített múlt direkt és közvetlen tapasztalata

³⁹ Lásd például: Hunt, L. (Ed.): *The New Cultural History*. Berkeley, 1989.

⁴⁰ A történetírás új formáinak fő jellemzőiről átfogó és lényegre törő összeggel szolgál: Iggers, G. G.: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1993. (a továbbiakban: Iggers 1993.) 73–84. Iggers anélkül, hogy elvitatná eme új historiográfiai formák innovatív jelentőségét, hangsúlyozza elkötelezettségét a *Geschichte als Sozialwissenschaft* hagyománya iránt.

irányába hat. „Dekontextualizációról” van szó, mivel feladták a történelmünk különböző fázisait összekötő történeti fejlődés kontextusának elméletét. A múlt töredékei immár önmagukban jelennek meg, nélkülözve azt a tágabb kontextust, melynek hitünk szerint korábban részét képezték. „Direkt és közvetlen tapasztalatról”, mivel megszűnt a fogalmi hidak közvetítése. Immáron épp oly közvetlen módon találkozunk a múlttal, mint az antropológusok az idegen kultúrákkal, amibe váratlanul csöppennek bele, mihelyst kilépnek a repülőgépből, mely egy különleges és misztikus világba hozta őket. „Hans Medick és általában a történeti antropológia szószólói – írja Iggers a 20. századi történetírásról szóló legutóbbi művében – a kutatás során felbukkanó minden egyes történeti objektum különösségét hangsúlyozzák, nem csupán az Európán-kívüli 'bennszülöttekét', de a korai újkor württembergi parasztokét is.”⁴¹ Nem kell többé meglepődnünk azon az antropológia iránti rajongáson, mely oly világosan jelentkezik a történetírás új formáiban.

V.

Lássuk a konklúziót! Kettő, a historizmus eredetéről szóló, és egymással nyilvánvalóan összeférhetetlen megközelítéssel kezdtem. A kortárs narratívizmus nézőpontjából azonban e két elmélet nemhogy nem összeegyeztethetetlen, de egyenesen kiegészíti, mi több előfeltételezi egymást. Még egyszer: a narratívizmus mutat rá arra, miért kell ennek így lennie. Ezáltal a narratívizmus árnyaltabbá teszi képünket arról, hogy mi is volt a tétje a felvilágosodásból a historizmusba való átmenetnek. Ez azonban nem a felvilágosodás és a historizmus közti határok elmosódását eredményezi, hanem épp ellenkezőleg, annak tudatosítását, hogy a historizmus intellektuális merészséget és forradalmian újat jelentett. A régi klisé igaz: valóban a historizmus adta nekünk azt a történetírást, amit ma akként ismerünk. És ha felismerjük, hogy a historizmus milyen mértékben forradalmasította a történeti gondolkodást, arra is rájövünk, hogy a historizmussal szembeni ellenállás (amint azt a strukturális vagy társadalomtudományos történetírás és -elmélet példázza) nemigen képes túllépni a historista történeti gondolkodás paraméterein. Egy ilyesféle paradigmaváltás – mint utaltam rá – talán a történetírás új válfajaiban figyelhető meg. E paradigmaváltás – két okból – a „nyelvtől” a „tapasztalat” felé való mozgásként jellemezhető. Egyrészt – mint Iggers hangsúlyozza – a történészek új témájává a „tapasztalat” vált: „A hétköznapi ember szubjektivitásának hangsúlyozása új historiográfiai koncepciót igényel, ami a *Sozialgeschichte* hagyományosan centralista és egy szálon futó megközelítéseit, illetve az ehhez tartozó metodológiát az életvilág logikájával egészíti ki, mely a kommunikációt és a tapasztalatot állítja középpontba.”⁴² Van azonban egy másik, nem kevésbé fontos, „formális” ok is: a historizmus a történész nyelvére építve ad koherenciát a múltnak, míg ellenben az újabb történetírói formákat nem érdekli többé a koherencia, vagy hogy a múltat egy olyan centrális perspektívából szemlélje, ahonnan az koherensnek látható.

A nyelvtől a tapasztalat felé tartó átmenet tétjére senki nem világított rá plasztikusabban, mint Hugo von Hoffmannsthal *Der Brief des Lord Chandos* című művében. E kitalált levélben Lord Chandos arról ír Francis Baconnak, hogy elvesztette képességét arra, „hogy bármiről összefüggően gondolkodjon és beszéljen”, ezért fel kell adnia tervét, hogy megírja VIII. Henrik vagy a klasszikus mitológia történetét. „Minden alkotóelemeire hullott, a részek saját részeikre estek szét, és nincs semmi, melynek révén egy fogalom egybeforraszthatná őket.” Ami a levelet olvasva igazán mellbe vágja az olvasót, az az, hogy Chandos sokkal inkább a társadalomtól, mintsem magától a valóságtól való elidegenedéstől retteg. Mintha arra jönne rá, hogy mindig választanunk kell, hogy a társadalmi világ vagy egy azon kívüli, tárgyi világ részeként éljünk. Így ellensúlyozza számára sajátos módon a csa-

⁴¹ Iggers 1993. 84.

⁴² Iggers 1993. 75.

ládja és barátai alkotta világ elvesztését egy új, szinte hátborzongató felismerés a dologi világról és az e dolgok mögött megbúvó életről. Nem pusztán arról van szó – írja Chandos –, hogy immár a legjelentéktelenebb tárgy is „egy kinyilatkoztatás eszközének” fenségével ruházódik fel, de arról a tapasztalatról is, hogy „valami csodálatra méltó részese vagyok, megmerítkezem a világot alkotó tárgyak közt, érzékelem élet és halál, álom és ébrenlét árnyát, mely áthatja azokat.” E „részvétel” egyszerre tétova és szokatlanul erős tapasztalata annak, hogy „milyen [e tárgyaknak és teremtményeknek] lenni”, ami oly különös módon bénítja meg tudatát és nyelvét.⁴³ A történetírás új válfajai hasonlóképp annak képzetét akarják bennünk kelteni, hogy „milyen volt” élni egy bizonyos múltbeli korban, „milyen volt parasztnak lenni a 17. századi Würtembergben”, vagy „milyen volt átélni a francia forradalmat”. Azaz nem elsősorban egyfajta (koherens) tudást akarnak adni a múltból, ami csak elidegenítene minket a tapasztalattól, hanem az olvasót kívánják a múlt eme „tapasztalatának” olyan direkt és közvetlen módon részesévé tenni, amennyire ez a történetírói nyelvvel csak lehetséges. Ez az a mód, ahogy Chandos történelmet írna azután, hogy felismerte képtelenségét arra, hogy megírja VIII. Henrik vagy a klasszikus mitológia történetét. Emiatt alkalmas tökéletesen Chandos levele annak illusztrálására, hogy mi a történetírás elmozdulásának tétje a *Geschichte als Sozialwissenschaft*től a történetírás újabb formáinak irányába.

De nem épp ez az, amit a historizmus végső célként mindig is maga elé tűzött? Nem folyton arra invitált-e minket, hogy hagyjuk magunk mögött az ismerős jelent, hogy így belépessünk a múlt különös és idegen világába? És nem mindig „a múlt érzetének” eszméjével próbálta-e ezt elérni? A historizmus tehát újfent nyugodtan vár minket azon út végén, melyet arra választottunk, hogy szökni próbáljunk előle. A historizmus a végzetünk, akár akarjuk, akár nem. És jobban tesszük, ha megpróbálunk megbarátkozni vele, mivel amíg makacsul ellenállunk, nem leszünk képesek sem a történelem természetének és ésszerűségének, sem az utóbbi kétszáz év historiográfiai metamorfózisainak megértésére.

⁴³ Hoffmanssthal, H. von: Ein Brief. (1902). In: Hoffmanssthal, H. von: Sämtliche Werke. Vol. 31. Hg. von Ellen Ritter. Frankfurt-am-Main, 1991. 45–56. Hoffmannsthalnál a „milyen X-nek lenni” jelentőségére lásd azt a részt, amikor a főszereplőben váratlan érdeklődés támad a megmérgezett patkányok sorsa iránt.

GEORG G. IGGERS

Megjegyzések F. R. Ankersmit „*Historizmus. Szintézis-kísérlet*” című írásához*

Igen gondolatébresztőnek találok ezt az írást. Historiográfiai és elméleti jellegű kifogásaim is vannak vele szemben, bár végeredményben Ankersmit és én – amit én érvelése következtetlenségei számlájára írok – egy egymástól nem túl távoli álláspontra jutunk. A vita előmozdítása érdekében a különbségeket mindenütt hangsúlyozni fogom.

Ellenvetéseim sorában első helyen az az éles distinkció áll, melyet Ankersmit a felvilágosodás kori történetírás és a historizmus közé tesz. Végül ő maga is elismeri a kettő közti közeli rokonságot. Elfogadhatónak tartom azt a meghatározását, hogy „a historizmus szerint egy dolog természete annak történetében rejlik”. Nem szabad azonban felszínes módon elfogadnunk azokat a kijelentéseket, melyeket a historisták és a historizmusról író szerzők – mint Friedrich Meinecke¹ és Jörn Rüsen² – tettek a felvilágosodásról és a historizmusról. Közelebről is meg kell vizsgálnunk azokat a konkrét módokat, melyekkel mindkét irányzat reprezentánsai a történelmet írták. Ankersmit szerint a felvilágosodás kori történetírás és a historizmus közti alapvető különbség az előbbi ontológiai realizmusában és e realizmusnak az utóbbi általi elutasításában áll. Az aufklärista történetírás „modelljéül – mint olvassuk – az igaz állítás szolgált”. Az állításon alapuló ontológia tartalmaz egy szubjektumot – mint Gibbon *Római Birodalma* –, ami hosszú időn át többé-kevésbé ugyanolyan marad, míg bizonyos, esszenciálisan rajta kívülről származó tulajdonságokat magáévá tesz vagy elveszít. A változás sohasem szubsztanciális, magyarázata pedig a kívülről létező „oksági nyelv segítségével” lehetséges. A Római Birodalom így maradt szubsztanciálisan változatlan a kezdettől a végig, amikor is saját súlya alatt roskadt össze. Gibbon változatlan szubsztanciáról vallott nézeteire vall Ankersmit szerint az, „ahogy elbagatellizálja (...) Romulus Augustulus Kr. u. 476. évi lemondatásának jelentőségét”, de Gibbon mellett itt említhetnénk Henri Pirenne-t³ is, aki felismerte, hogy a birodalmi intézmények és mítoszok vígan éltek tovább Európában az úgynevezett középkorban, a bizánci világban pedig még azon is túl. Valójában „kereszténység és barbárság”,⁴ e két erő, melyek Gibbon szerint a Birodalom bukásához vezettek, nem annyira külső okoknak tetszenek – ahogy azt Ankersmit véli –, mint inkább olyan elemeknek, melyek magának a Birodalomnak a szubsztanciájába beépülve formálták át azt. A historizmus – Ankersmit szerint – ezzel szemben a szubjektum historizálása irányába hatott. Ez az elmélet esetében akár igaz is lehetne, de a történetírói gyakorlatot tekintve aligha. Bennem azonnal Ranke – akit a historizmus apostolának szokás tekinteni – nevezetes írásának, *A nagyhatalmak*-nak az erősen mechanikus

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Iggers, Georg G.: Comments on F. R. Ankersmit's Paper, „Historicism: An Attempt at Synthesis”. History and Theory, 34. October, 1995. 162–167.

¹ Meinecke, Friedrich: Die Entstehung des Historismus. In: Werke. Band 3. München, 1959.

² Vö. Rüsen, Jörn: Grundzüge einer Historik. I–III. Göttingen, 1983–1989.; Rüsen, Jörn: Konfigurationen des Historismus. Frankfurt-am-Main, 1993. (a továbbiakban: Rüsen 1993.), illetve: Jaeger, Friedrich–Rüsen, Jörn: Geschichte des Historismus. München, 1992.

³ Pirenne, Henri: A History of Europe: From the Invasions to the XVIth Century. New York, 1939.

⁴ Gibbon, Edward: The Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. 3. New York, é.n., 865.

jellege ötlük fel, mely Ranke összes államtörténeti művének minden kellékét felvonultatja, a külügyek elsődlegességének erőteljes hangsúlyozásától a hatalmi egyensúly kulcsszerepéig. Az államok szubsztanciák – Ranke a személyiségekkel és „Isten gondolataival”⁵ állítja egy sorba őket –, melyek a történelem folyamán megőrzik identitásukat, még ha – mint Gibbon *Római Birodalma* – változásokon mennek is keresztül. Ráadásul Ranke nagy történeti műveinek legalább annyira nincs kezdete és vége, mint Gibbon *Decline*-jának.

A választóvonal Gibbon és Ranke, vagy ahogy Ankersmit mondja, a felvilágosodás és a historizmus között sokkal kevésbé határozott, mint állítja. Droysennek a porosz politikáról írt történeti műve arra mutat, hogy a történeti entitások – adott esetben a Hohenzollern-dinasztia – a távoli múlttól a jelenig intaktak maradhatnak. Megintcsak nem szabad, hogy félrevezessenek minket a historista kritikusok azzal, ahogy saját pozíciójukat a felvilágosodástól megkülönböztetik. A historizmus állítólag úgy akarta elfogadni a múltat, ahogy van, elismerve – Ranke szavaival –, hogy „minden korszak egyformán közel van Istenhez”,⁶ és felhagyva az erkölcsi ítélkezéssel. Ám valójában – miként azt az egész német iskola demonstrálja – a 19. századi jelen nézeteit és értékeit vetítették vissza a középkori múltba. A felvilágosodás és a historizmus közti különbség inkább politikai jellegű, mintsem az alapokat érintő, mivel Rankéval – ahogy korábban Edmund Burke-kel – együtt hittek a múlt elfogulatlan tanulmányozásának a jelen intézményeit erősítő voltában.⁷

Egy másik, a historizmus és a felvilágosodás közé Meinecke, Rüsen és Muhlack⁸ által húzott választóvonal, melyet Ankersmit is átvesz, a retorika szerepéhez kapcsolódik, mely állítólag azért volt lényegi az aufklérista történetírásban, mert – Ankersmit szavaival – megkísérelt elszámolni „a történelmi változás folyamataival, (...) melyek hatékonyan dactoltak az állítás ontológiai paramétereivel”. A historizmus, Ankersmit szerint, felszabadította a történetírást az állítás ontológiájának jármából, és így arra is képes volt, hogy a retorikától is megszabadítsa. Ám valójában – mint láttuk – a historizmus épp annyira elkötelezett volt az állítás ontológiája iránt, mint az aufklérista történetírás, és nem volt kevésbé retorikus sem. Az *Entrhetorisierung*⁹ und *Versachlichung*, amiről Rüsen beszél, a 19. századi akadémiai történészek azon törekvésehez kötődik, hogy a történelmet szigorú tudománnyá alakítsák, illetve egyfajta, a tudomány számára megfelelő nyelvet találjanak, ami inkább tényszerű, semmint retorikus. Valójában azonban a 19. századi historista hagyomány összes kiemelkedő szerzője, Rankétól Mommsenig, kifejezetten és tudatosan élt egy olyan diskurzussal, ami az irodalmi és tudományos minőséget ötvözte; kultúrált közegnek kívántak megfelelni, ami eltért ugyan, de nem különbözött végtelenen a Gibbon által megcélzott közönségtől. Csupán a kései 19., illetve 20. századi egyetemek relatíve partvonalon kívülre szorult, specializált történészei – akik más, marginális helyzetű specialistáknak írtak – közelítették meg a retorika kiiktatásának célját. A felvilágosodás kori történészekben és a historistákban sok volt a közös vonás. Osztottak abban a nézetben, hogy a történelmet alapvetően a kontinuitás és a linearitás jellemzi. Anélkül, hogy a fejlődés eszméjét magukévá tették volna, meg voltak győződve (Rankéval együtt) a modern kultúra szilárdságá-

⁵ Vö. Ranke, Leopold von: Das politische Gespräch. In: Uő.: Sämtliche Werke. Vol. 49–50. Leipzig, 1881–1890., 329.

⁶ Ranke, Leopold von: Über die Epochen der Neueren Geschichte: Historisch-kritische Ausgabe. In: Scheider, Theodor–Berding, Helmut (Hg.): Aus Werk und Nachlass. Vol. II. München, 1971. 59–60.

⁷ Ranke, Leopold von: Über die Verwandtschaft und den Unterschied der Historie und der Politik. Angolul: Uő.: On the Relation and Distinction Between History and Politics. In: Uő.: The Secret of World History: Selected Writings in the Art and Science of History. Ed.: Roger Wines. New York, 1981. 105–117.

⁸ Muhlack, Ulrich: Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung: Die Vorgeschichte des Historismus. München, 1991.

⁹ Vö. Rüsen 1993. 64–69.

ról, és – Rankéhoz hasonlóan – amellet érveltek, hogy a végső pillanatban nem minden korszak áll egyformán közel Istenhez, mivel az Európán kívüli népeknek (mint a kínaiaknak és indiaiaknak) nem történelmük, csak egyfajta „természetes történetük” van.¹⁰ Osztottak abban a hitben, hogy a történelmet férfiak csinálják – ezalatt itt a kiemelkedő személyiségekre kell gondolnunk –, és műveiket kulturális értéknek, *Bildungsgut*nak tekintették, amit egy kulturális elit számára kívántak hozzáférhetővé tenni.

Végül pedig, mindannyian ragaszkodtak az objektivitás egy bizonyos formájához. A historisták nagyrészt egyetértettek azzal, amit Ankersmit az állítás ontológiájának hív, mégpedig az aufklérista történészeknél kevesebb fenntartással. Ankersmit a historizmus úgymond reakciós oldalát fedezi fel abban „a törekvés[ében], hogy a történetírást retorikamentesítse”, és hogy „esztétikai dimenzióit a pusztá bemutatás igényeire szorítsa vissza”. Ranke és Fustel de Coulanges is azt vallották, hogy a történészek képesek elnyomni szubjektivitásukat, hagyva, hogy maga a történelem szólaljon meg rajtuk keresztül – ekképpen objektív módon. Ehhez az állításhoz hasonlólt nem találunk sem Gibbonnál, sem más felvilágosodás kori szerzőnél, akik mindig is központi jelentőséget tulajdonítottak az esztétikumnak, vagy maguk is hangsúlyozták – mint Chladenius és Gatterer – a történelmi tudás perspektivikus jellegét. Droysen felismerte, hogy minden tudás történelmileg meghatározott, ám ugyanakkor arról is meg volt győződve, hogy alapvető harmónia áll fenn szubjektum és objektum között, ami szilárd történelmi tudást tesz lehetővé.¹¹ A történelemben a koherenciát a „történelmi eszme”¹² biztosítja, egy olyan fogalom, melyről Ankersmit meglepő módon úgy ír, mint „a legtermékenyebb fogalom[ról], mely a történetelmélet történetében valaha született”. Valójában e gyümölcsöző eszme egy olyasféle metafizikai alapvetést csempészett vissza, ami az állítás ontológiájához mérhető.

E ponton veti fel Ankersmit historizmus és narrativizmus kapcsolatának kérdését. Felismeri, hogy a problémák egyszerre jelentkeznek a historizmus mint a történelmi tudás elmélete, és a historizmus mint a történetírás gyakorlata terén. Mihelyst elvesztik hitelüket azok a metafizikai előfeltevések, melyekre a historisták történetírói gyakorlatukat alapozták, a történelemből eltűnik a koherencia, és az szilánkjaira hullik szét. Ez az a kritikus pont – jegyzi meg Ankersmit –, ahol eldönthetjük, mennyiben egyezik, illetve különbözik a historizmus és a kortárs narrativizmus. Mindkettő egyetért abban, hogy a történész feladata az, hogy a koherenciát (*Zusammenhang*) meglássa a múltban. Ám míg a historisták a történelmi eszmét tekintették a múltban magában jelen lévő entelekheciának, amire a történészek nyelvileg kell reflektálnia, addig a narrativisták nem hiszik, hogy a történelmi nyelv valamiféle koherenciára reflektálna, hanem csupán maga ad koherenciát a múltnak. „Nincs harmadik lehetőség – írja Ankersmit –, a koherencia vagy a valóságból ered, vagy a nyelvből fakad, melyen beszélünk róla.” „Egyszóval – folytatja – a narrativizmus (...) olyan historizmus, melyet megfosztottak összes metafizikus vadhajtásától, és a felvilágosodás kori szubsztancializmus mindazon utolsó maradványaitól, melyeket (...) Humboldt és Ranke (...) még megőriztek a történelmi eszme fogalmában.” A narrativisták szerint – állítja Ankersmit – „a szubsztancia olyan nyelvi dolog, mely mindazon ontológiai követelmé-

¹⁰ Ranke, Leopold von: On the Character of Historical Science. In: Ranke, Leopold von: The Theory and Practice of History. Eds.: Iggers, Georg G.–Moltke, Konrad von. Indianapolis, 1973. (a továbbiakban: Ranke 1973.) 46.

¹¹ Iggers, Georg G.: The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middletown, Conn., 1968. 112. (Magyarul: Iggers, Georg G.: A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Fordította: Telegdy Bernát, Gunst Péter. Budapest, 1988. 173.)

¹² Humboldt, Wilhelm von: On the Historian's Task. In: Ranke 1973. 5–23. (Magyarul: Humboldt, Wilhelm von: A történetíró feladatáról. In: Wilhelm von Humboldt válogatott írásai. Fordította: Rajnai László. Jegyzetek és utószó: Telegdy Zsigmond. Budapest, 1985. 117–150.)

nyeknek megfelel, ami csak egy dologgal szemben támasztható”. Ankersmit szerint a narratív koherencia alapja a nyelv metaforikus funkciója.

Számomra azonban a nyelv és a dolgok közti kapcsolat ennél problematikusabbnak tűnik. Meggyőzőnek találok Ankersmit érvelését a metaforák történetírásban játszott szerepéről. A múltat nyilvánvalóan nem lehet közvetlenül megragadni, és egyetértek Ankersmitten abban, hogy a metaforák valóban hatékony eszközt jelenthetnek a történelmi megértésben. Ám a metaforák és elméletek ahhoz, hogy a megértés eszközei legyenek, igénylik valamiféle, a tudás tárgyát képező realitás előfeltételezését, még ha a kognitív folyamat összetett és közvetített is. Miért kellene hát egyik vagy másik, Ankersmit által kínált alternatívát elfogadnunk? Nem épp olyan szoros-e nyelv és valóság összefonódása, hogy alig különböztethető meg elmélet és realitás természettudományokban tapasztalt viszonyától, amint arra épp Ankersmit mutat rá? Valójában az elméleteknek van bizonyos metaforikus minőségük, és a metaforáknak is vannak elméleti aspektusai. Nem értem azonban, hogy – bár a metaforák megkerülhetetlenek – miért kellene nekünk a legkockázatosabb metaforát választanunk? Ezzel a történelmet teljes mértékben a poétikára redukálnánk; és bár a poétika elválaszthatatlan alkateleme minden történelmi diskurzusnak, mégsem a történelem teljessége.

Ankersmit szerint az új kulturalista történetírás (*new cultural history*) jelenti a historizmus azon formáját, mely a legtokéletesebben illeszkedik korunk szellemi állapotához. Ez – a „kicsi és jelentéktelen részletek” iránti nagyfokú érdeklődéssel – már nem a korábbi történeti diskurzust uraló kontextusok, nagy társadalmi formációk vagy folyamatok fogalmai-ban gondolkodik. Azzal, hogy kiszabadította magát a koherencia fogalomköréből – érvel Ankersmit –, immár olyan direkt és közvetlen módon közelíthet a múlthoz, melyre a historisták sikertelenül törekedtek. „Immáron épp oly közvetlen módon találkozunk a múlttal – írja –, mint az antropológusok az idegen kultúrákkal.” Ezáltal egy olyan történetírás lehetősége teremődik meg, amely mentes az ideológiai előfeltevésektől. „[A] történetírás új válfajai – folytatja – lemondanak elődeik minden ideológiai és emancipációs törekvéséről”, köztük a történelmi identitás meghatározásának céljáról. Úgy tűnik tehát, hogy számára a történelem a szubjektivizmus csapdájának veszélye nélkül nyert új objektivitást. Ankersmit így kíván visszatérni egy olyan valósághoz, ami mentes minden filozófiai és ideológiai előfeltevéstől. Írása egy jóval terjedelmesebb, kiadatlan változata szerint célja az, hogy „áthidalja a nyelv (avagy a gondolkodás) és a valóság közti szakadékot”, illetve hogy „direkt és közvetlen kapcsolatot [teremtse] a valósággal”, így mozdulva el „a nyelvtől a tapasztalat felé”.¹³

Ez az új realizmus azonban elsikklik afelett, hogy mennyire politikus és nyíltan emancipatorikus az az új kulturalista történetírás, melyet Ankersmit oly sokra tart, ahogy afelett is, hogy milyen központi szerepet tölt be benne az identitás keresése. (Olyan, egymástól igen távoli szerzőkről beszélek itt, mint Carlo Ginzburg, Hans Medick és Natalie Davis.) Ankersmit újfent a régebbi historizmus – vagy mondhatjuk úgy is, hogy a meghaladni kívánt tökéletes objektivizmus – hibájába esik azzal, hogy miközben újra felfedezi ennek nagyfokú elkötelezettségét a történeti kutatás szubjektumának közvetlensége iránt, közben szemet huny afelett, hogy az milyen mértékben vetíti rá ideológiai előfeltevéseit e szubjektumra. Az új kulturalista történetírás, melyre Ankersmit itt gondol, annak a mindennapi életnek a jelenségei iránt tanúsít érdeklődést, melyet korábban igen sokáig neglignáltak. Ez tehát a régiek mellé új perspektívákat nyit anélkül, hogy az előbbieket hatályon kívül helyezné. Ám a kultúra geertz-i „sűrű leírással”¹⁴ való értelmezése – ami Ankersmit

¹³ Ankersmit, F. R.: *The Dialectics of Historical Writing since the Enlightenment*. (kézirat)

¹⁴ Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York, 1973. (Magyarul: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Válogatta: Niedermüller Péter. Fordította: Andor Eszter et al. Budapest, 2001.²)

szeme előtt lebeg – sem tud több koherenciát és jelentést nyújtani számunkra, mint a források közt alámerülő Ranke és Droysen. Az utóbbi idők összes mikrotörténeti és történeti antropológiai műve – gondolok itt Geertz, Sahlins,¹⁵ Bourdieu,¹⁶ Ginzburg,¹⁷ Sabeau,¹⁸ Medick,¹⁹ Darnton²⁰ és mások írásaira – tudatosan vagy tudattalanul, olyan kulturális koherenciát tételnek, mely az általuk megfigyelt „kis, jelentéktelen részleteknek” értelmet ad. Sokuk összekötötte ezt valamilyen politikai programmal, legyen az kommunarista, populista vagy feminista. És a mikrovilágokat csaknem mindenütt olyan makrotörténeti erők kontextusában ábrázolták, melyek úgymond a – friuli,²¹ netán montailou-i²² – népi kultúra szétzúzására törekedtek.

Talán becületesebb lenne tudomásul venni, hogy nem létezik történetírás, ami megkerülhetné az ideológiai perspektíva korlátjait, de maga a perspektíva – épp azért, mert az, ami – új kérdéseket is támaszt, melyek a történelmi valóságba való újszerű bepillantásra adnak módot. Minden belátás a múltról nyilvánvalóan metaforákkal élő nyelvi, ám nem önkényes konstrukció. Végső soron Weberrel értek egyet, aki szerint a történelem *Wirklichkeitswissenschaft* [valóságtudomány], ám ehhez a valósághoz nehéz hozzáférni, az komplex módszertani stratégiát igényel. Ankersmit Gibbonról és Tocqueville-ről szóló, még nem közölt írásában maga jut erre a következtetésre: „Az iróniát paradoxonná alakító Tocqueville magának a történelmi valóságnak a visszatéréséért emel szót. Ily módon Tocqueville írásai érdemesek mindazon történészek és teoretikusok figyelmére, akik őszintén vissza kívánnak térni a valósághoz és az igazsághoz az utóbbi évtizedek minden textualizmusa, narrativizmusa és dekonstruktivizmusa után, anélkül azonban e tradíciók számos értékes eredményéről megfeledkeznének, és anélkül, hogy elcsábítaná őket az igazság, a tudás és a történeti realitás naiv fogalmainak valaminő reakciós restaurációja.”²³

Ebben tökéletesen egyetértünk.

¹⁵ Sahlins, Marshall: *Islands of History*. Chicago, 1985.

¹⁶ Lásd például: Bourdieu, Pierre: *Critical Perspectives*. Eds. Calhoun, Craig et al. Chicago, 1993.

¹⁷ Ginzburg, Carlo: *The Cheese end the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. New York, 1982. (Magyarul: Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok*. Egy XVI. századi molnár világlképe. Fordította: Galamb György János. Budapest, 1991.) (a továbbiakban: Ginzburg)

¹⁸ Sabeau, David W.: *Power in the Blood: Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. New York, 1984.; Sabeau, David W.: *Property, Production, and Family in Neckerhausen, 1700–1870*. Cambridge, 1990.

¹⁹ Medick, Hans: *Leben und Überleben in Laichingen 1650i1900*. Göttingen, 1995.

²⁰ Darnton, Robert: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York, 1984. (Magyarul: Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Fordította: Merényi Ágnes. Budapest, 1987.)

²¹ Ginzburg idézett műve.

²² Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou: The Promised Land of Error*. New York, 1979. (Magyarul: Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Fordította: Jászay Gabriella. Budapest, 1997.)

²³ Ankersmit, F. R.: *Gibbon and de Tocqueville: A Comparison*. (kézirat)

FRANK R. ANKERSMIT

Válasz Iggers professzornak*

Teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy az Iggers professzorral folytatott vita jóval több kérdést vet fel, mint amit jelen válaszomban érinteni tudok. Annál is inkább, mert Iggers *A német historizmus* című könyvének – ami húsz évvel megjelenése után még mindig a legmértvadóbb és legmeggyőzőbb összefoglaló a német historizmusról – minden olvasója tökéletesen tisztában van mindazokkal a morális, politikai, történeti és elméleti vonatkozásokkal, melyek minden historizmusról folytatott vita sajátjai, amint az ebben a műben nagy erudícióval kifejtésre kerül. Ezen túlmenően, lévén Iggers egyaránt jártas a német és angolszász történetbölcséleti hagyományban, és mivel historizmus-könyve óta is számos írása révén aktív részese a történetírás valódi céljairól jelenleg is folyó vitáknak, minden felvetés a historizmussal kapcsolatban óhatatlanul összefüggésbe kerül az általa mondottakkal. Ezért vitapartnerének megfelelően érzékeny füllel kell rendelkeznie ahhoz, hogy valamennyi rezonanciát meghallja. Azaz röviden: mindenki, aki a historizmust vitatja, szükségképpen a történetírást vitatja *tout court*; ez soha nem volt igazabb, mint a historizmus egy Georg Iggershez hasonlóan avatott szaktekintélyével folytatott vita kapcsán. Válaszomban az alábbiakban kizárólag azt fogom érinteni, amiben nincs közöttünk egyetértés a historizmus megítélését illetően. Iggers kritikájának azon részét, amivel a kortárs történetírásról – különösen annak politikamentes karakteréről – általam mondottakat illeti, nagyrészt készséggel elfogadom.

Iggers írásommal szembeni fő kritikája azon állításon alapul, miszerint a felvilágosodás kori történetírás az állítás ontológiáját vette alapul, a historizmus pedig a szövegét, aminek ellentmond Ranke (és más historisták) hajlama arra, hogy az államokat olyan szubsztanciának tekintsék, melyek a történelmi változásokon át is megőrzik önazonosságukat. Bár az alábbiakban rámutatok arra, hogy kétségtelenül sok igazság van Iggers kritikájában, mégis azt hiszem, nem fordít kellő figyelmet a felvilágosodás és historizmus közti átmenet felvetette problémákra. Végső soron ezen átmenet tétje a változás szubjektumának fogalma volt, azaz azon entitás (onto)logikus természetének kérdése, aminek – történelmi változás esetén – maga a változás tulajdonítható. Miként azt a *Narrative Logic*-ban kifejtettem, természetes hajlamunk, hogy a változást ovidiuszi metamorfózisként gondoljuk el, azaz hiszünk abban, hogy a változó dologban van valami lényegi, ami átformálódása során is változatlan marad, és amit joggal nevezhetünk „a változás szubjektumának”.¹ A változásról szóló legtöbb kortárs elmélet ennek az ösztönösen a lényegre tapintó változiskoncepciónak a variánsa. Ez azért lehet ennyire plauzibilis, mert épp oly természetes számunkra, mint az, amit írásomban „az állítás ontológiájának” neveztem. Pontosan ennek nyilvánvaló volta miatt nem vonakodott azt a felvilágosodás elfogadni a történelmi változás modelljeül. A felvilágosodás proto-pozitivista múltfogalma, „a történelem mint társadalomtudomány” iránti vonzalma (amire a bielefeldi iskola oly precízen mutatott rá), és

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Ankersmit, F. R.: Reply to Professor Iggers. *History and Theory*, 34. October, 1995. 168–173.

¹ Ezért utaltam az „esszencializmus” fogalommal Ovidius változás-konceptiójára. Vö. Ankersmit, F. R.: *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, 1983. 120–134., különösen: 121.

a történelmi okságról szőtt elképzelése² mind amellet tanúskodnak, hogy a felvilágosodás a változásnak ezt a felfogását tette magáévá.

Helytálló Mannheim és Meinecke véleménye, miszerint a historizmus a nyugati gondolkodásban eddig lezajlott legnagyobb forradalmak egyike. A historizmusban megvolt a megdöbbentő bátorság arra, hogy szakítson a változás oly triviálisnak és nyilvánvalóan igaznak tűnő felvilágosodás kori koncepciójával. Ha Galilei nagysága abban állt, hogy ki-tartott egy olyan, a valóság mindennapi tapasztalatától annyira különböző dolog mellett, mint a tehetetlenség törvénye, a historisták nagyságát az adja, hogy amellet az ösztönösen nem kevésbé elfogadhatatlannak tűnő nézet mellett érveltek, miszerint a változás egy tudati konstrukció. A historisták úgy jutottak e következtetésre, hogy felismerték: a történelmi változás nem pusztán egy történelmi létező járulékos tulajdonságait érinti, de magát a lényegét is. Ez a felismerés vezette őket arra, hogy feladják a hitet egy olyan változatlan esszenciában, ami a történelmi objektumban „a változás szubjektumaként” funkcionálhatna. Ebből következőleg „a változás szubjektuma” nem egy változatlan szubsztanciával azonos, ami egy dolgot azzá tesz, ami, hanem azzal a történelmi beszámolóval, mely a történelmi változásból fakad. És mivel e történelmi beszámolót állítások *sora* alkotja, ez szükségképpen vezet az állítás ontológiájának átalakulásához a kijelentéssor ontológiájává. Kétségtelen, hogy ez csupán a historista érvelés *ex post facto* rekonstrukciója, és mint ilyen, csupán része az igazságnak. Mindazonáltal e rekonstrukció lehetővé teszi, hogy kifejtsem, miben érték egyet Iggersszel és miben nem, és azt is, hogy miért.

Nyilvánvaló, hogy nem várható el a historistáktól az általuk előidézett szellemi forradalom összes (onto)logikus vonatkozására reflektáló filozófiai kifinomultság. Pontosabban, nem vallották egészében azt a tökéletesen nominalista elképzelést a történelmi változásról, amit az imént felvázoltam (amivel ugyanis a „változás szubjektumát” a nyelvbe és nem a valóságba helyeztem), és ehelyett félúton megálltak az (aufklérista) esszencializmus és azon nominalista változás-koncepció között, mely kortárs filozófiai fogalmainknak jobban megfelel. Felmerül a kérdés, vajon hogyan sikerült elfoglalniuk ezt a köztes pozíciót?

Itt kerül képbe a „történelmi eszme” fogalma, mely a historizmus logikai sarokköve. A historisták szerint egy nemzet, állam, nép stb. lényege a „történelmi eszme” volt, egy olyan esszencia, ami a történésznek lehetőséget teremt történelmi fejlődésük magyarázatára és megértésére. Először is, ez az esszencia nemigen hasonlított a felvilágosodás történelmi ontológiájának esszenciájára. Inkább egyfajta arisztotelészi entelekheia volt, a dolgokban magukban rejlő inherens alapelv, mely a történelmi fejlődésen keresztül vezérli őket. Ez mint ilyen, nem volt azonosítható egy változásban lévő dolog semmilyen változatlan tulajdonságával, mint a felvilágosodás változás-szubjektuma. Ebben volt forradalmi a historizmus, és ezért állítom, hogy a történelmi eszme historista fogalma jelenti a történetírás eddigi egész történetének legnagyobb forradalmát. Másrészt viszont a historisták nem tudtak ellenállni a csábításnak, hogy ne objektivizálják a változás eme új, kifinomultabb szubjektumát azzal, hogy a történelmi eszmét, ezt az entelekheiat a múlt valóságában benne rejlőnek tételezték. A historisták szerint tehát a történelmi valóságot nem csupán a változó dolgok, és az ezek változásáról szóló történelmi beszámolók alkotják, hanem *három* tényező: a történelmi jelenségek, a történelmi beszámolók és a „történelmi eszmék”, melyek – így vagy úgy – a történelmi jelenségeket determinálják. Ez volt a historista érvelés reakciós oldala, ami miatt leragadtak valahol félúton a történelmi változás aufklérista és nominalista felfogása között.

A történelmi változás historista koncepcióját azonban nem fogadhatjuk el úgy, ahogy van: a „történelmi eszme” fogalma nyilvánvaló eséllyel pályázhatna Ockham borotvájának

² Részletes kifejtését lásd: Reill, Peter H.: *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*. Berkeley, 1975.

címére.²² Maguk a historisták nem voltak ennek tudatában, mivel a 19. század elejének németországi, erősen idealista szellemi légkörében a lételméletből szótt, hosszú szakáll inkább divatos volt, semmint megbotránkoztató. Újra kell azonban gondolnunk a változás historista felfogásának implikációit, és korrigálni, ahol az a kortárs filozófia nézőpontjából szükségesnek látszik. Ahogy arra fentebb már utaltam, a *Narrative Logic*ban pedig bővebben is kifejtettem, ez együtt jár azzal, hogy a történelmi eszmét kiemeljük a történelmi valóság köréből és a történelmi szöveg terepére visszük. Röviden: azt, ami eddig a historizmusban reakciós és metafizikus volt, most a történeti nyelv részeként kell tekinteni. Amit viszont *semmiképp sem* engedhetünk meg magunknak, az az, hogy elveszük a történelmi eszme fogalmát csak azért, mert a historisták nem adták kielégítő elméleti igazolását. Egy modernizált „történelmi eszme”-fogalom elsődleges és elengedhetetlen eszköze a történetírás megértésének.²³

Iggersnek emiatt igaz van abban, hogy a felvilágosodás és a historizmus osztoztak az objektívizálásra való hajlamban, ám arra nem figyel fel, hogy ez eltérő célokat szolgált, s a historisták egy olyan „változás-szubjektumot” kívántak objektívizálni, ami alapvetően eltért a felvilágosodásától. Az utóbbi érdemben nem látott ontológiai különbséget székek és asztalok, illetve nemzetek vagy népek között; a historizmus az entelekheiat objektívizálta, a történelmi változás alapelvét, immanensnek tételezve azt a nemzetekben és népekben. Ez az eltérés több, mint technikai jellegű. Az aufklérista objektívizáció egy olyan történelmi valóságban konkludált, melyet esszenciálisan önazonosnak megmaradó entitások alkottak – ez a felvilágosodás kori történetírás merevségének és hajlíthatatlanságának oka, szemben a historizmus finom alkalmazkodóképességével. A historista objektívizáció a történelmi változás határtalanságából indult ki, mivel az entelekheia mindazon történelmi változásnak teret hagy, melyet a történet a múltban csak látni (vagy belelátni) akar. E ponton ismerhetjük fel az (onto)logikus felszabadulás lehetőségét, melyet a historizmus teremtet meg, illetve – általánosabban – a kultúra és a társadalom fogalmainak drámai historizálását, ami olyannyira jellemző a 19. századi gondolkodás jelentős részére.

Ez retorika és objektivitás egymással szorosan összefüggő kérdéseihez vezet el. Először is, vegyük észre, hogy az állítás ontológiája a történelmi értelmezést és magyarázatot egy csupán esetleges igazság terepére korlátozza. Mint ahogy egy szék is rendelkezhet (vagy sem) egyfajta színnel, sérülésekkel stb. anélkül, hogy egy másik székké válna, éppúgy a felvilágosodás kori történeti kutatások tárgyainak sincs semmilyen lényegi kapcsolatuk azokkal a történelmi változásokkal, melyeken átestek. Ahogy azt maguk a felvilágosodás kori

²² William of Ockhamnek (1285–1347/49), az angol ferences skolasztika kiemelkedő nominalista képviselőjének egyik legtöbbet citált gondolata szerint egy dolog létének magyarázatához felesleges a szükségesnél több tényező létét feltételeznünk („*Pluralitas non est ponenda sine necessitate.*”, illetve – másik, valószínűleg nem ockhami megfogalmazásban – „*Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem.*”). Ez az egyik gyökere annak a modernitásban utóbb nagy sikert arató tudományelméleti alapelvnek, miszerint egy jelenség létére a legjobb magyarázat a legegyszerűbb (a legkevesebb feltételezéssel élő) magyarázat, melyet megdőltségig helytállónak kell tekinteni. (Ugyanezt fejezi ki Ockham egy másik szentenciája is, miszerint „felesleges többel, amit lehet kevesebbel”: *Frustra fit per plura quod fieri per pauciora.*) Ockham e megfogalmazásaival lényegében a hosszan tartó nominalizmus-vita végére tett pontot – a fordító jegyzete.

²³ A történelmi eszme nem csak a historista történetírás megértése szempontjából létfontosságú. A narratív szubsztanciák tipológiája arra is magyarázatul szolgálhat, hogy a (történelmi) objektumok változásának aufklérista fogalma miként vezethető le a historista koncepcióból. Érv lehet ez a historista paradigma mellett, már ha elfogadjuk MacIntyre felvetését, hogy az alternatív kuhn-i paradigmák közti összeférhetetlenség során az lesz a győztes paradigma, melyből vetélytársai levezethetők. Lásd: MacIntyre, A.: *The Relationship of Philosophy to its Past.* In: Rorty, R. – Schneewind, J. B. – Skinner, Q. (Eds.): *Philosophy in History.* Cambridge, 1984.

történészek is kiválóan látták (amint azt Muhlack hangsúlyozza⁴), a változás fogalma az az ok, ami miatt a történelmi tudás sosem lehetett több, mint csupán „valószínű”. A másik következtetés, ami mindebből adódik, és amit az auflklärista történészek szintúgy elfogadtak (ahogy arra Gossman rámutat⁵), hogy a múlt történészi ábrázolásának a retorika lényegi eleme. Mivel ha tudásunk a múltról csupán „valószínű” (a szó eredeti arisztotelészi, és nem a mai statisztikai értelmében), sok múlik a történészek retorikai tehetségén, hogy érvelésük korrekt voltáról hallgatóságukat meggyőzzék. Ez magyarázza az első pillanatra valószínűtlennek tűnő szövetséget a felvilágosodás történetírásában a természetjogi filozófia és a retorika között, ami írásom kiindulópontja volt.

Mindez megváltozott azzal, hogy a historisták elvetették az állítás ontológiáját. Ettől kezdve a történelmi reprezentáció logikájában a főszerepet többé nem a történelmi valóságban létező történeti dolgok vagy tárgyak (mint például maga Napóleon vagy Marcus Aurelius szobra) játszották, hanem a történelmi eszme, melyet a dolog olyan inherens részének tartottak, mely ugyanakkor nem azonos *magával* a dologgal. Mi több, lévén a historisták (kétségtelenül különös) idealista metafizikájában a történelmi eszme valóban *eszme* [*idea*] volt (mint amennyire a történelmi valóság része is), a történelmi eszme történészi rekonstrukciója – végső soron – az eredeti tökéletes mása lehetett. A történész feladata a historisták szerint, hogy a történelmi eszme szöveges „mimézisét” adja. Így a felvilágosodás kori történetírás által nyújtott, pusztán „valószínű” tudás helyett a historisták immár egy olyan történelmi tudás igényével léphettek fel, mely olyan bizonyosság erejével bír, ami vetekedett az analitikusan igaz állításokéval.⁶ A tökéletes másolat létrehozásának alapfeltételei: 1.) megfelelő tájékozottság a forrásokban; 2.) a retorika kiküszöbölése (mivel a történeti objektivitás a történész részéről tökéletes episztemológiai önmegtartóztatást kíván). Csak és kizárólag ezen feltételek teljesülése esetén lehet képes a történész objektív és igaz leírást adni a múltból.

Még egyszer: tökéletesen egyetértek Iggersszel, hogy rá kíván mutatni a historista koncepció elméleti hibáira. Ma már tudjuk, hogy a múlt nem tartalmaz történelmi jelenségeket és egy azok léteért felelős történelmi eszmét is. Ma már tudjuk, hogy a historisták történelmi eszméje saját tudatuk terméke volt,⁷ illetve hogy az nem létezik a múlt bemutatására használt nyelven kívül. Ma már együtt jelenthetjük ki Iggersszel, hogy a historista történészek nem voltak kevésbé retorikusak felvilágosodás kori elődeiknél, és White-tal, hogy akaratlanul is magukévá tették „az antiretorika retorikáját”.⁸ Ma már nem okoz gondot, hogy rámutassunk, hol vétettek a historisták az általuk hirdetett objektivitás ellen. Am sohasem szabad elfelejtenünk, hogy mindezek a teljesen jogos kritikák egy olyan kései nemzedék büszke kinyilatkoztatásai, amelynek nem jelent különösebb nehézséget elődeik filozófiai hibáira rámutatni. Arról sem feledkezhetünk el – ami még lényegesebb –, hogy amit

⁴ Vö. Muhlack, U.: *Geschichtswissenschaft im Humanismus und der Aufklärung: die Vorgeschichte des Historismus*. München, 1991.

⁵ Lásd: Gossman, L.: *Between History and Literature*. Cambridge, Mass., 1990., különösen a 7–8. fejezetet.

⁶ Amint azt a *Narrative Logic*-ban kifejtettem, egy történelmi elbeszélés állításai mind levezethetők analitikusan „narratív szubsztanciáikból”, melyek a historista entelekheia, avagy a „történelmi eszme” filozófiailag továbbgondolt válfajai. A könyv utolsó fejezete Popper – Iggers által vitatott – állítását igazolja, miszerint a múltból szóló legkockázatosabb metaforikus értelmezés a legjobb értelmezés.

⁷ Amint azt Goethe–Meinecke által jogosan dicsért – történelmi élelátásával már leírta: „Was ihr den Geist der Zeiten heisst/ Das ist im Grund der Herren eigner Geist/ In dem die Zeiten sich bespiegeln.” In: *Faust*, I. 577–579.

⁸ White, Hayden: *The Content of the Form*. Baltimore, 1987. 66. (Magyarul: White, Hayden: A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása. In: White, Hayden: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 220.)

mi ma a historista elméletek filozófiai naivitásaként ítélünk el, az tette számukra lehetővé, hogy felfedezzék múltunk addig nem is sejtett kulturális gazdagságát, és hogy azt olyan magabiztossággal és önbizalommal írják le, melyre sem a felvilágosodás történészei, sem a többi kortárs történész nem volt képes. (Ugyanígy tekinthetjük ma Bacon és Descartes filozófiáját a kortárs analitikus és tudományfilozófia perspektívájából hibákkal teli, zavaros és következtetéseiben is elégtelen, reménytelen zagyvaságnak; mindazonáltal e filozófiai összevisszaság zászlaja alatt vált képpé a modern tudomány a fizikai világ titkainak ki-fürkészésére.)

Talán ebben lehet a valódi nézetkülönbség Iggers és köztem. Semmi kifogásom az ellen, ahogy azt ábrázolja, amit én a historista történelmi szövegek „felszíni jelenségeinek” neveznék – minden, amit erről mond, igaznak tűnik, és számomra meggyőző; arra sem érzem magam hivatva, hogy védelmembe vegyem a historisták idealista metafizikáját. Amiben Iggerstől eltérő nézetem vagyok, az az, hogy rendelkezik-e a historizmus „valamiféle módszerrel a nyilvánvaló örületben” (ahogy Bacon és Descartes), és hogy vajon ennek kiderítése egyértelműen tisztázni fogja-e, miért múlta felül oly nagyon a historista történetírás a felvilágosodását, és hogy hogy lehetséges, hogy a historizmustól még mindig tanulhatunk. Az elsők között ismerném el, hogy a historista történetelmélet sok zavarral terhelt, de nem ez a történet vége. Csak akkor lenne az, ha elfogadnánk azt a tipikus aufklérista előfeltevést, hogy egy hit elvethető, mihelyst hibát találunk érvelésében. Jobban kedvelem azt a historista megérzést, miszerint a *kontextus* határozza meg, hogy egy érvelési hiba konkrétan milyen súlyú is.

Azonnal kész vagyok elismerni, hogy ugyanezen historista perspektívából valóban nincs semmi eredendő probléma a felvilágosodás állításra építő ontológiájával: az egy teljesen következetes ontológia, és a történészek, ha akarnak, élhetnek vele, mint ahogy a geometrikus is használja az euklideszi axiómákat. Ám miként Riemann nem-euklideszi geometriája is olyan belátásokat tett lehetővé, melyre az euklideszi geometria képtelen volt, úgy egy Bachofen, Burckhardt vagy Huizinga is (és sokan mások őket követően, egészen napjainkig) kizárólag a historista forradalom után születhettek meg. Így végső soron az igazi különbség Iggers és köztem valószínűleg az, hogy ő a felvilágosodás paradigmáját preferálja, míg én a historizmusét. Ez azt is jelenti, hogy egyikünk sem érvelhet a magáé mellett anélkül, hogy ne gabalyodna ördögi körbe. Miként azt a formális logika tanítja, pontosan ezt várhatjuk egy olyan fundamentálissá váló vitában, mint a jelenlegi, másrészt pedig azt bizonyítja, hogy az ördögi körök nem mindig olyan terméketlenek, ahogy azt gondolni szokás.

Fordította: Szeberényi Gábor

JÜRGEN PIETERS

Új historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között*

„A(t) its most brilliant,
most elegant New Historicism is charecteristically postmodern”

Bevezetés

Sokat beszéltek már az új historizmus intellektuális és formális alapelveiről. S. Greenblatt, Louis Montrose, Stephen Orgel, Robert Weimann és mások a nyolcvanas évek első felében elődeik hibáit akarták feltárni. A naiv történelemszemlélet, az objektivitásba vetett kvázi-pozitivist hit, a múlt problémamentes reprezentációjának tétele elfogadhatatlan a posztstrukturalista reprezentáció- és jelelmélet képviselői számára. A hagyományos történetírás a múlt masszív, egységes tömbbé való leegyszerűsítése miatt nem hallotta meg a történelem disszonáns hangjait. S a korábbi történészek nem vették figyelembe saját történetiségüket – előítéleteiket, *Vorurteile*, amint azt Gadamer megfogalmazta –, s az általuk tanulmányozni kívánt múlt és saját jelenük közötti kölcsönhatást.

Nem kell hosszasan részleteznem, hogy az új historizmus belátásai lassan kollektív tudásunk részévé válnak.¹ Nem áll szándékomban vitatni az általam is közhelynek tekintett tételek igazságát. A folytatásban ezért néhány olyan kérdést vetek föl, amelyek véleményem szerint eddig méltánytalanul háttérbe szorultak. Catherine Belsey álláspontját véve alapul, mely szerint az új historizmus egy szerteágazó kortárs, posztmodern történetelmélet, kettős a célom. Egyrészt feltárni az idézett kijelentés elméleti, historiográfiai hátterét, hogy megállapítsam, az új historizmus tényleg megfelel-e a posztmodern történelemelmélet irodalmi-történeti változatának. A középpontba Frank Ankersmit posztmodern apológiáját állítom, akinél elég ellenérvet találok Belsey állítására. Másfelől a tanulmánynak az is a célja, hogy hagyja a teoretikus kérdéseket, és Stephen Greenblatt ösztönzésére a historista gyakorlat felé forduljon. Greenblatt olvasásmódját akkor jellemezhetjük a maga teljességében, ha a posztmodern történelemelméletet nem tekintjük teljesen módszernek. Azt ajánlom, hogy a posztmodern historizmus elnevezésen kétféle, egymással szoros kapcsolatban álló módszert értsünk: különböztessük meg a narratív (diskurzív) és a heterológ (pszichoanalitikus) megközelítést. Az elsőt Foucault archeológiája és genealógiai kutatásai, a másikat Michel de Certeau munkássága jelzi. A tanulmány második részében azt tárgyalom, hogy Greenblatt munkássága a kettő közül melyikkel állítható párhuzamba. Válaszomban Greenblatt történelmi anekdotáira szeretnék kitérni, hogy anekdotikus heurisztikája segítségével olvasásmódjában mindkét megközelítés nyomait tetten érhessem.

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: New Historicism: Postmodern Historiography. History and Theory, vol. 39, number 1, (February 2000.) 21–38.

¹ A téma átfogó tárgyalása és további szakirodalom Brannigan, John: New Historicism and Cultural Materialism (London, 1998.) könyvében olvasható.

Az elmélet

Az új historizmus programjának legtöbbet idézett, központi helye Greenblatt *Learning to Curse* című gyűjteményes kötetének utolsó írása, a *Resonance and Wonder*. A szövegben Greenblatt részletesen összefoglalja, mi választja el a hagyományos történetírástól őt és kollégáit. Ez legalább két okból is jelentős. Mindenekelőtt azért, mert Greenblatt csak elvétele kommentálta munkái elméleti koncepcióját. Amikor tehát ezt teszi, az mindig fontos és érdekes. Másfelől Greenblatt amellett érvel, hogy az a név, amellyel hírnevet szerzett magának, teljesen félrevezető.² Ugyanis Greenblatt új historizmusa nem historizmus. Lásuk, hogy miért nem.

„Az *American Heritage Dictionary* a historizmus (historicism) szó három jelentését adja:

1. Az a hit, hogy a történelmi folyamatok maguktól zajlanak le, anélkül, hogy az ember túl sokat tehetne megváltoztatásukért.
2. Az az elmélet, amely előírja, hogy a történész kerülje az ítéletalkotást a valaha volt kultúrákkal és múltjukkal kapcsolatban.
3. A hagyomány és a múlt iránt táplált mélységes tisztelet.

Az új historisták és én magam is szembelyezkedtem ezekkel a nézetekkel.”³

Most áttérek az értékelés problémájára. De mielőtt folytatom, világossá kell tennem, hogy Greenblatt a szótár meghatározása alapján kétféle történészi gyakorlatot von össze, melyek semmi módon nem tartoznak egybe. A probléma részben terminológiai természetű. A *historicism* szó ugyanis félreérthető. Az angolban két ellentétes gyakorlat leírására szolgál:⁴ a spekulatív, Hegel, Spengler és Toynbee által kidolgozott és alkalmazott történelemfilozófiára (lásd: Karl Popper *The Poverty of Historicism*⁵ című ismert könyvét), valamint a Hippolyte Taine és Leopold von Ranke⁶ objektivista és rekonstruktív történészi munkáira. Greenblatt a *Resonance and Wonder* című kritikájában e két dolgot közös nevezőre hozza: a mű első felében Hegel történelemfilozófiáját, a történelem univerzális, változatlan törvényeit bírálja, majd a Ranke műveihez kapcsolható történészi gyakorlatra utal, amely Hegel történelmi historizmusát kívánta felülbírálni.⁷

² Greenblatt kommentárját a fogalom intézményesüléséről lásd: Greenblatt, Stephen: *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*. New York, 1990. (a továbbiakban: Greenblatt 1990.) 146.

³ Greenblatt 1990.

⁴ Ankersmit, Frank: *Historicism: An Attempt at Synthesis*, *History and Theory* 34. 1995. (a továbbiakban: Ankersmit 1995.) 144. (Magyarul: *Aetas* 2003. 3–4. szám.)

⁵ Popper, Karl: *The Poverty of Historicism*. London–New York, 1957. (Magyarul Karl Popper: *A historizmus nyomorúsága*. Budapest. 1989.)

⁶ A terminológiai probléma tisztázható. Frank Ankersmit hozzászólásában (Ankersmit, Frank: *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value*. Stanford, 1996. 375–376. (a továbbiakban: Ankersmit 1996.)) a *historicism* fogalmát Hegelre, *historism* fogalmát pedig Ranke és követői megjelölésére használta. Lásd még: Iggers, Georg: *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. Middleton, 1983. (a továbbiakban: Iggers 1993.); Ankersmit: *De navel van de geschiedenis: Over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen, 1990. 127–148. (a továbbiakban: Ankersmit 1990.); Ankersmit 1995. 143–162., és Hamilton, Paul: *Historicism*. London–New York, 1996. Ankersmit szempontjából találókbb Greenblattet inkább új historistának, mint historicistának nevezni. További szakirodalom: *New Philosophy of History*. Ed. Frank Ankersmit–Hans Kellner. London, 1995. 278–283.

⁷ White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973. 164., valamint Ankersmit, Frank: *The Origins of Postmodernist Historiography*. In.: *Historiography between Modernism and Postmodernism: Contributions to the Methodology of the Historical Research*. Ed. Jerzy Topolski. Amsterdam–Atlanta, 1994. (a továbbiakban: Ankersmit

Greenblatt elégedetlensége Hegel historizmusával nyilvánvaló: hiszen Hegel, akit csupán az egyetemes történelmi folyamat változatlan törvényei foglalkoztatnak, melyeket kivon az emberi cselekvés esetlegességének dinamikájából, igazából nem tekinthető történetésznek. Ennél számomra azonban sokkal fontosabb az, ahogyan Greenblatt Ranke történelmi munkáit tárgyalja. Greenblatt azonban nem Rankét, hanem annak karikatúráját veszi célba. Szerinte a Rankétől származó mottó (a történész feladata annak feltárása „wie es eigentlich gewesen”, s minden történelmi korszak egyformán közel áll Istenhez) pozitivismusról árulkodik. Peter Geyl és mások vitatják, hogy az az elmélet és az a gyakorlat, amelyből e mottót kiragadták, pozitivista vagy naiv volna.⁸

Ha figyelembe vesszük, hogy a hagyományos történelemszemlélet nem naivan objektivistá, rá kell jönnünk, hogy a probléma mélyebben húzódik, mint a terminológiai réteg. A hagyományos (Ranke és mások) és az új historista gyakorlat közötti valós különbségek ellenére a historizmust még nem kell mindenestül elvetni.

Frank Ankersmit számos írásában elméleti szempontból vette védelmébe a historizmust.⁹ Először *A historizmus modern védelmében* címmel megjelent tanulmányában körvonalazta a „narratív historizmus” terminust. Ő ezen azt a történetírói gyakorlatot érti, amelynek interpretációit és leírásait a múltból „abszolút pontosnak” ismerik el, mégis mint amely tisztában van azzal a ténnyel, hogy a történelmi leírás és interpretáció semmilyen módon nem lehet azonos az általa vizsgált tárggyal (azaz magával a múlttal).¹⁰

Ankersmit nem foglalkozik közvetlenül Greenblatt és kollégái új historikus gyakorlatával, beszámolója a kortárs posztmodern historizmus elvárásairól mégis ráillik az új historizmus követelményeire. Azt is mondhatjuk, hogy a régi és az új historizmus kapcsolata az irodalomtudományban hasonlít a „rég” és az „új” történettudomány viszonyához. „A különbség – írja Ankersmit – a történelmi valóság, a szövegek és viszonyaik eltérő látásmódjából fakad.”¹¹ A hagyományos történetírás logikáját szerinte az ún. kettős transzparencia elve határozza meg: a tradicionális historizmus feltételezése szerint a szövegek áttetszőek, amennyiben egyfelől közvetlen és problémamentes hozzáférést biztosítanak a történelmi valósághoz,¹² másrészt pedig nem viselik magukon az őket létrehozó szubjektum intencióinak és kritikai tevékenységének lenyomatát.¹³

Greenblatt korai programszerű hozzájárulásában az új historizmus elméletéhez (a *Genre* című folyóirat *A hatalom formái és a formák hatalma* című különszámának előszavában) pontosan ugyanarra a problémára mutat rá, amelyre Ankersmit a régi historizmussal foglalkozó írásában. Sokat idézett sorai szerint a régi történetírás lényegi vonása a „történelem

1994.) 90. White írt Ranke historizmusáról (*Metahistory* 163–190.), ahogy Iggers is (63–89.) Hegel filozófiájával szembeállítva (*Metahistory* 81–131.), további kontrasztív szempontokat lásd Geyl, Pieter: *Gebruik en misbruik der geschiedenis* (Groningen–Djakarta) 1956. 31. Lásd még: Iggers 66–67.

⁸ Lásd például: Geyl, Pieter: *From Ranke to Toynbee: Five Lectures on Historians and Historiographical Problems*. Northampton, 1952. és Geyl, Pieter: *Geschiedenis als medespeler*. Utrecht–Antwerpen, 1958. 9–25.

⁹ Ankersmit 1990. 127–148.; Ankersmit 1994.; Ankersmit 1995.; Ankersmit: Reply to Professor Iggers, *History and Theory* 34. 1995. 168–173. (Magyarul: *Aetas*, 2003. 4–5. sz.)

¹⁰ Ankersmit 1990. 138., 131.

¹¹ Ankersmit, Frank: *History and Topology: The Rise and Fall of Metaphor*. Berkeley. 1994. (a továbbiakban: Ankersmit 1994/2.) 126.

¹² „Az új történetírás a szöveget állítja a középpontba – a szöveg immáron nem olyan réteg, amin keresztül rálátás nyílik akár a múltra, akár a történész alkotói intenciójára, hanem olyasmi, amit a történetésznek önmagában kell vizsgálnia. Ez a posztulátum a történelmi szöveg áttetszés nélküliségére, a konfliktusokra, bizonytalanságokra, ambivalenciákra, kétértelműségekre irányítja a figyelmet, s Paul de Man ezt a szöveg eldönthetetlenségének nevezte.” (Ankersmit 1994/2. 128–129.)

¹³ Ankersmit 1994/2. 126.

monologizálása”: a történelmi korszakok egynemű tradícióra való visszavezetése és a történelmi tények tisztelete a képzelőerő rovására.¹⁴ Greenblatt ezzel a dialogikus gyakorlatot állítja szembe, mely nemcsak a történelem egészét akarja átfogni a maga heterogenitásban, hanem a történetíró munka történetiségét is figyelembe veszi. A történetírás kétféle módon válik dialogikussá: a történelem mint múltban zajló dialógus (minden momentumát polémia hatja át, melynek minden hangját érzékelnie kell a történésznek) és a múlttal folytatott dialógus gadameri értelmében (a történész nem függetlenítheti magát saját munkájától; ha a múltról mond valamit, beszél is ahhoz).¹⁵

Ankersmit megállapította, hogy a historizmus a jelenséget annak történetével azonosítja. Hangsúlyozza, hogy a kortárs, posztmodern historizmus, melyet ő posztmodern narratívizmusnak nevez, nem feltétlenül fogalmi ellentmondás, feltéve, ha különbséget teszünk a történelmi jelenségek „identitása” és „individualitása” között.¹⁶ Ankersmit számára a jelenség identitását az adott időpontban neki tulajdonított értelmezése adja, individualitása pedig maga a jelenség, ahogy a valóságban lezajlott. A történészt nem a történelmi jelenségek identitása foglalkoztatja: hanem sokkal inkább az identitások, „javaslatok”, melyek fogalmi proposícióival ábrázolja és értelmezi a múltat.¹⁷ Az „identitások” és az „individualitások” megkülönböztetése kettős szerepet játszik Ankersmit érvelésében: az egyrészt a tradicionális historizmusról alkotott elméletének alapját képezi, másrészt saját narratív historista gyakorlatának védjegyét adja. Ankersmit szavaival élve, egyes historikusok azt a hibát követik el, hogy a történelmi jelenségek identitását belevetítik magába a múltba.¹⁸ Ezt az alapvető tévedést tárgyalja Ankersmit második fontos tanulmányában *Historicism: An Attempt at Synthesis* címmel.¹⁹ A szöveg a történelmi eszmét (*historische Idee*) állítja középpontba, ez „a legtermékenyebb folyamat, mely a történetelmélet történetében valaha született.”²⁰ A gondolat Wilhem von Humboldt *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers*²¹ című írásából származik. Ankersmit megjegyzi, hogy óriási szerepe van annak a historizmus elméletében, mivel összeköti Ranke historizmusának két alappillérét. A történész kezében ez a kulcs a „wie es eigentlich gewesen”-hez és a „jede Epoche is unmittelbar zu Gott” kijelentésekhez. A történelmi eszme jelentéseit így írja le:

- 1.) A történelmi eszmében ölt testet mindaz, ami egyedi egy történelmi korszakban vagy egy történelmi entitásban.
- 2.) Az egyediség megtestesítésével lehetővé teszi számunkra, hogy behatoljunk a korszak vagy entitás lényegébe.

¹⁴ A korábbi historizmus monologikus – írja Greenblatt –, egyoldalú politikai víziót rejt, rendszerint olyat, amelyet aztán az írástudók az egész lakosság sajátjuknak hirdetnek. Ezt a víziót – melyet alkalmanként két vagy több elem fúziójaként értelmeznek, mégis többnyire belső lényegét tekintve koherens és konzisztens elemként tételezik – nevezik aztán történelmi ténynek. Stephen Greenblatt, előszava a *The Forms of Power and The Power of Forms in the Renaissance* című kötetben (Ed. Greenblatt.) a *Genre* különszáma 15. 1982. 5.

¹⁵ Greenblatt Machiavelli ismert írására utal, melyben a történelmet élők és holtak párbeszédének nevezi (I. Greenblatt, Stephen: *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley. 1988. (a továbbiakban: Greenblatt 1988.) 1.

¹⁶ Ankersmit 1990. 139.

¹⁷ Ankersmit 1990. 138.

¹⁸ Ankersmit 1990. 141.

¹⁹ *History and Theory* 34. 1995. Georg Iggers válaszával, *Comments on F.R. Ankersmit's paper: Historicism: An Attempt at Synthesis*, *HIT* 34. 1995. 162–167.

²⁰ Ankersmit 1995. 154. Iggers válaszában a historizmus belső lényegének nevezi a koncepciót.

²¹ Humboldt, W. von: *Schriften zur Sprachphilosophie*. Ed. Andreas Flitner, Klaus Giel. Darmstadt, 1994. (a továbbiakban: Humboldt) 80–99.

- 3.) Miközben megismerjük egy entitás vagy korszak eszméjét, egyben elméleti értelemben döntő „magyarázatot” is adunk rá.
- 4.) Noha a történelmi eszme természetének feltárását segíthetik társadalomtudományi törvényszerűségek, az soha nem redukálható le teljesen az e törvények által kifejezett tudásfajtákra.
- 5.) A történelmi eszme testesíti meg a történelmi entitás vagy korszak nagyszámú tulajdonságai közti koherenciát, jóllehet a történelmi eszme megértését elősegítő számos lehetőség között kell választanunk, a döntő kritérium az legyen, hogy melyikük a legsikeresebb a koherencia megteremtésében.
- 6.) A történelmi eszme nem határozható meg a priori módon – miként Fichte vagy Hegel remélte –, alapja csak és kizárólag elfogulatlan történeti kutatás lehet.²²

Akkor veszélyes a történelmi eszme koncepciója, írja Ankersmit, ha a történész nem érti meg, hogy azt nem a múltban kell keresni, ahogyan ezt a historikusok, Ranke és Humboldt tették, hanem a történész diskurzusában, a történeti valóság interpretációjában, amely a múlt koherenciáját a történelmi eszmében megtestesülő fogalmakkal írja le. „A narrativisták egyetértenek historista elődeikkel abban, miszerint a történész feladata, hogy lássa a múltban a koherenciát és *Zusammenhangot*, és készségesen elismerik a »történelmi eszme« fogalmának óriási értékét. Ám míg a historisták ... a történelmi eszmét entelekheia-szerűen a múltban magában rejlő jelenként fogják fel, amit a történész nyelvének kell »visszatükröznie«, addig a narrativisták szerint a történész által használt nyelv nem valamiféle a múltban magában rejlő *összefüggésre*/„*Zusammenhang*”-ra reflektál, hanem csak koherenciát ad a múltnak.”²³ (Kiemelés az eredetiben – J. P.)

A narratív historizmus elveti a metafizikát, amely Ranke és von Humboldt írásaiban tenyészik.²⁴ Ankersmit a dolgok állítólagos történeti „szubsztanciáját” a múlt „ténybeliségéből” egy távol eső diskurzív rendbe állította, s narratívizmusa ezzel egészében véve tekintetbe veszi azt az axiómát, amely Greenblatt történetírói programjának fő motívuma.²⁵ Greenblatt kijelentése eszerint, hogy az új historizmus nem a historizmus egyik változata, nem állja meg a helyét. Éppen ellenkezőleg, az új historizmus megmenti a hagyományos történetírást a metafizikai realizmustól, és ezzel magát a historizmus jobb és igazabb változatává teszi.

A gyakorlat

Posztmodern és új historizmus összefonódása újból felveti a kérdést, hogy Greenblatt munkái a posztmodern történelemelmélet irodalmi-kritikai változatainak tekinthetők-e. De a kérdés megválaszolása előtt meg kell fogalmaznom még egy kérdést: a posztmodern történetírás homogén-e vagy differenciált? Másképp fogalmazva: az Ankersmit posztmodern historizmusától és a posztstrukturáliszmus különféle elméleteitől (a cultural és literary history hatásait már nem is említem) inspirált narratív modell az egyetlen lehetséges formája a posztmodern ismeret- és ábrázolás-elméleten nyugvó történelemszemléletnek?

Nyilvánvalóan nem. Számos posztstrukturálisista (Todorov, Certeau, Foucault és Lyotard közülük a legismertebbek) van hatással Ankersmit kettős antitranszparenencia kritériu-

²² Ankersmit 1995. 154.

²³ Ankersmit 1995. 155. Ankersmit *History and Topology* kötetében megjelent *Six Theses on Narrativist Philosophy of History* című tanulmányában írja: „A történész megpróbálja megtalálni a lényegét, a történelem eszméjét, amely nézetük szerint magukban a történelmi jelenségekben van jelen. A narratív szemlélet ezzel szemben nem ismeri el, hogy nem felfedezi a struktúrákat, hanem visszavetíti őket a múltba. (Ankersmit 1994/2. 36.)

²⁴ Ankersmit 1995. 155.

²⁵ Greenblatt 1988. 3.

mának kidolgozására, és csak kevesen vannak, akik azt gondolják, hogy a posztmodern historizmus házában nincs már több kiadó lakás. A továbbiakban a posztmodern historizmus két (egymással rokon) típusát ismertetem. Az egyiket narratívnak (Ankersmit nyomán, amelyre Michel Foucault lehet a legjobb példa), a másikat heterológának nevezem. Megpróbálom feltárni kapcsolódási pontjaikat és megadom a választ arra, hogy Greenblatt új historizmusa melyik típusal rokon.

A narratív historizmus olyan eljárás, amely a történelmi eszme megtalálásán fáradozik, de azt a múlt ontológiájából áthelyezi a szöveg diskurzusába (beleértve mind a történetést, mind az írásos források diskurzusát, amely a hagyományos historizmus terepe). A leírás kerekedik felül benne: a történész a múltat elsősorban úgy akarja olvasni, megérteni, rekonstruálni, ahogy az valóban megtörtént, nem aszerint, ahogy a jelenben látjuk. A módszer azért diskurzív, mert az adott múltbeli pillanat diskurzív mezőinek és strukturális mechanizmusának leírását és funkcionális elemzését adja. Legjobb példája, amelyből legtöbben merítettek ösztönzést, Foucault „archeológiai” és „genealógiai” jellegű munkássága.²⁶ Foucault szerint a történelmi eszme diskurzív jelenség (nem szabadon lebegő, idealisztikus entitás), struktúráját a korszak szövegei, intézményei és tevékenységi formái együtt alkotják. A lehető legalaposabban leírta a diskurzív jelenségek mint „pozitivitások” jellemzőit és funkcióit. Foucault hangsúlyozza a történelmi korszakok heterogenitását, valamint azt, hogy a hagyományos historicista feltételezéssel szemben a történelmi eszmék nem képeznek összhangot (*Zusammenhang*).

A posztmodern elméletek második csoportja, a heterológia más megközelítéssel él, célja – mint a neve is mutatja – kapcsolatba lépni a történelem másságával, vagy teljesen felfedni azt. A posztstrukturalista inspirációnak köszönhetően a heterológok mindig is tisztában vannak azzal, hogy ezt a másságot soha nem tehetik közvetlenül láthatóvá és jelenlevővé, hiszen a múltból csak leírások és közvetítők állnak rendelkezésünkre. Mégis úgy hiszik, hogy az érezhetővé és láthatóvá válik azáltal, ami *nem*, azaz távollétében tehető jelenlevővé, feltéve, hogy megfelelő módszerrel olvassuk a múltat, a reprezentáció történelmi mechanizmusainak peremterületeire összpontosít. Michel de Certeau munkássága világosan mutatja ennek a módszernek a pszichoanalitikus jellegét. Általa a történész keresi meg az elfojtott múltat, amely a „retour du refoulé” logikája szerint a történelemről szóló leírásunkban megjelenik. Az elfojtott elem – mely soha nem lehet jelen – csakis hiányán keresztül érezhető, mint azon mechanizmus negatív összetevője, amely elfojtotta, kizárta.²⁷

Foucault és Certeau munkái olyannyira hasonlítanak egymásra, hogy ütköztetésük alapos magyarázatra szorul, jöllehet ez nem csökkenti szembeállításuk heurisztikus értékét. Heterológia és narratív szemléletmód az érem két oldala. Két komplementer terület, amelyek egymást kiegészítik. Greenblatt e két modellt ötvözte a történelmi anekdoták használatában: az anekdoták a kultúra diszperzív jellegének (narratív) és a történelem mássága felbukkanásának a helyei (heterológia). Céлом e szembeállítás heurisztikus előnyeinek tárgyalása az új historizmusról folytatott vitában, ezért azt nem vizsgálom, hogy Greenblatt hol és miért tér el e két paradigmától, csupán röviden szeretnék kitérni arra, hogy hol van az a pont, ahol Greenblatt olvasói gyakorlata azzal fenyeget, hogy az általa meghaladni kívánt hagyományos historizmusba csúszik vissza.²⁸

²⁶ Foucault neve nemegyszer fölbukkan. Lásd például: Ankersmit 1990. 63. ff., vagy Ankersmit 1996. 96–136.

²⁷ Certeau, Michel de: *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1975. (a továbbiakban: Certeau 1975.) 22.

²⁸ Argumentációm ezen részét egy később megírandó tanulmányban fogom részletesebben kifejteni.

Az új historizmus és Foucault narrativizmusa

Greenblatt munkássága és a narratív historizmus közti összefüggés meghatározásának talán legegyszerűbb módja kimutatni azt, hogy első és egyik legfontosabb művének (*Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*) központi fogalma, az 'énformálás' (*self-fashioning*) történeti eszmeként funkcionál a kifejezés ankersmiti értelmében. Greenblatt az 'énformálás' fogalmára alapozza a kora újkor lehetséges interpretálásának általa javasolt módszerét: a reneszánsz úgy is értelmezhető, mint egy olyan korszak, melyben az individuális identitások autonóm formálása és azok masszív társadalmi meghatározottsága közötti dialektika kerül előtérbe, amely a szubjektivitás új értelmezéseit és gyakorlatait eredményezi. Az eszmét nem történelmi tényként kezeli, hanem a diskurzus központi magjaként, melynek segítségével Greenblatt megpróbálja koherenssé tenni a történeti jelenségek káoszát, amelyekkel szembesült. Ha figyelembe vesszük Greenblattnek a hagyományos historizmust illető kritikáját, érvelhetünk úgy is, hogy a korai modern korszak általa indítványozott olvasási/értelmezési módja, a '*self-fashioning*' egyedüli alapelve alapján ugyanolyan monologikusnak mondható, mint azoké a reneszánsz tudósoké, kiknek munkásságával szemben Greenblatt megkísérli meghatározni saját gyakorlatát.²⁹ A tanulmányát alkotó egyes fejezetek szerkezete azonban ezt a szemrehányást nagymértékben cáfolja. Azt is mondhatjuk, hogy a különálló tanulmányokban alkalmazott konkrét elemzési módok és a Greenblatt munkájának általános argumentatív vonala közötti kapcsolatot irányító logika nagyon hasonló a narrativizmus két típusa köztihez, melyet Ankersmit egyik központi tanulmányában *De Navel van de Geschiedenis* („*The Navel of History*”) címmel felvázolt. Ebben a szövegben Ankersmit javaslatot tesz az általa „diszperz” és „integráló” narrativizmus két típusának megkülönböztetésére: amíg az utóbbi főként azzal foglalkozik, hogy koherens képet adjon egy történeti szakaszról, melyben minden partikularitásnak azt az egészet kell illusztrálnia, amelyből izolálható, az előző (ezt példázza Carlo Ginzburg mikrotörténete) megpróbálja felfedni az illusztráció ideológiáját, mely éppen az ilyesfajta integráló megközelítésekben rejlik. A diszperz narrativizmus tudatosítja bennünk ennek az ideológiának a határait, azt állítva, hogy ami reprezentatív, az sosem teljesen az: az integratív megközelítés esetében az individuális jelenségek egyszerűsége szemléltető erejük érdekében tompítva van, a diszperzív megközelítésben a szingularitások megmaradnak szingularitásoknak, melyek nem feltétlenül koherensek egymással, s nem feltétlenül változatai egy nehezebben felismerhető egyesítő erőnek.

A *Renaissance Self-Fashioning* mind a hat fejezetében Greenblatt nagy figyelmet szentel az általa felhasznált anyagok alapvető heterogenitásának, és ragaszkodik ahhoz a módhoz, ami által ezek a szingularitások ellenállhatnak a kulturális univerzumba való integrálódásnak, melyet a könyv mint egész, szándéka szerint létrehozni kívánt. Valóban, a dialogikus olvasási módszer, melyet pályafutása során, mondhatni, első alkalommal ebben a könyvben tökéletesít, ennek a heterogenitásnak az eredménye: a tanulmányokban Greenblatt számos kortárs szöveget kombinál és állít szembe elemzéseiben, hogy létrehozza a diskurzív rendszert (annak részeit), melyben mindegyik osztozik, egy olyan rendszert, melynek legfőbb funkciója, hogy strukturálja és stabilizálja a társadalmat, és hogy alárendelje követelményeinek a benne élő individuumokat, ugyanakkor elegendő helyet hagy az *autopoésis* munkájának, amely a korai modern szubjektifikáció mechanizmusainak velejárója.³⁰ Ez a fajta diskurzív rendszer hasonlít arra, amit Michel Foucault a kulturális '*dispositifs*' terminussal jelöl: ezek különböző szövegek, gyakorlatok és intézmények diverz és komplex, di-

²⁹ Lásd: Greenblatt 1988. 2.

³⁰ Ebben a vonatkozásban Greenblatt 'énformálással' (*self-fashioning*) kapcsolatos elképzelései Foucault elemzéseivel hozhatók kapcsolatba a kora modern kor 'governmentality' elméleteiről. Lásd: Foucault, Michel: *Dits et Ecrits*. Paris, 1994. III. 635–657.

namikus rendszerét eredményezik, melyek közös céllal rendelkeznek, és az 'egység a különféleségben' logikája szerint kapcsolódnak egymáshoz.³¹ Greenblatt szerint ezek a 'dispositifs' vagy diskurzív formációk két tengely, a 'kényszer' (*constraint*) és a 'mobilitás' (*mobility*)³² mentén szerveződnek: a kulturális rendszerek a maguk szabta korlátok szerint működnek és szerveződnek, olyan korlátok szerint, melyek egyes dolgokat lehetővé, másokat lehetetlenné tesznek.

A narratív történelem feladata tehát, hogy leírja ezeknek a kulturális rendszereknek a formációját és funkcióit. Ennek legtömörebb és legélesebb, programszerű kifejtése Foucault *Archéologie du Savoir* című munkája. Így nem meglepő, hogy azok a kérdések, melyeket Greenblatt az irodalmi szövegeket vizsgáló kulturális elemzéseiben megválaszolni próbál, nagymértékben emlékeztetnek azokra, melyek Foucault munkáiban is központi szereppel bírnak:

Milyen viselkedési módokat, a gyakorlat milyen modelljeit juttatja érvényre ez a munka?

Miért találhatják az olvasók ezt a munkát egy bizonyos időben és helyen kényszerítettnek?

Vannak-e különbségek az én értékeim és az általam olvasott szöveg implicit értékei között?

Milyen társadalmi megértéstől függ egy mű?

Kinek a gondolati vagy cselekvési szabadságát lehet ezzel a munkával explicit vagy implicit módon korlátozni?

Melyek azok az átfogóbb társadalmi struktúrák, melyekkel az elismerés (*praise*) és elutasítás (*blame*) sajátos aktusai (irodalmi szövegekbe foglalva) összekapcsolhatók?³³

Az 'egység a különféleségben' hasonló logikája található a részek és egészek közti viszony greenblatti konceptualizációjának középpontjában is egy kulturális konstelláció történelmi elemzésénél. Ennek locus primus a található meg a történelmi anekdota meglepő greenblatti használatában. Mintául szolgáló tanulmányaiban Greenblatt vizsgálódásait bizarrnak tűnő textualizált események aprólékos retorikai és ideológiai analizisével kezdi (a geertz-i „sűrű leírás”, „thick description”), melyek a kritikus elméjében – és a legszerencsésebb esetekben az olvasóéban is – előhívnak egy második szöveget, amely Greenblatt tanulmányainak központi témája.³⁴ A *Renaissance Self-Fashioning* Otellóról szóló fejezete³⁵ például egy tízoldalas „kirándulással” indul Peter Martyr *De Orbe Novo* egyik részletébe. Itt Martyr a spanyol konkvisztádorok expedíciójának történetét meséli el, akik sikeresen irányításuk alá vontak egy csoport Lucayan-indiánt, és rávették őket, hogy dolgozzanak a spanyolok aranybányáiban, azt mesélve nekik, hogy ők (a spanyolok) egy olyan országból jöttek, ahová a Lucayanok ősapái haláluk után megtértek. Ebből az anekdotából Greenblatt megkísérli létrehozni azt, amit ő 'improvizációnak' nevez, és amiről úgy véli, hogy a szubjektívizmus tipikus reneszánsz módja: a spanyolok önmaguk beleírásával a kulturális paradigmába, mely meghatározta az indiánok világképét, sikeresen ellenőrzésük alá vonták azokat, akiknek erejét fel akarták használni. Jágó hasonló módon manipulálja Otellót, kihasználva annak negatív önképét és mélyen gyökerező félelmét, hogy nem lesz képes a ke-

³¹ Lásd: Grossberg, Lawrence: On Postmodernism and Articulation: An Interview with Stuart Hall. In: Hall, Stuart: Critical Dialogues in Cultural Studies. Ed. Morley David–Chen Kuan-Hsing. London–New York, 1996. 225.

³² Greenblatt, Stephen: Culture. In: Critical Terms for Literary Study. Ed. Frank Lentricchia–Thomas McLaughlin. Chicago–London, 1995. (a továbbiakban: Greenblatt 1995.) 225.

³³ Greenblatt 1995. 226.

³⁴ A téma részletes tárgyalását lásd: Fineman, Joel: The New Historicism. Ed. H. Aram Veesser. London–New York, 1989. (a továbbiakban: Veesser)

³⁵ Greenblatt, Stephen: Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare. Chicago–London, 1980. (a továbbiakban: Greenblatt 1980.) 222–254.

resztény társadalom – mely számára ő csak egy idegen és semmi több – által előírt elvárásoknak megfelelni.

Nem meglepő, hogy Greenblatt eljárása ellenében elhangzott az „önkényes összefüggések”³⁶ kritikája. Greenblatt elutasítja az okozati magyarázatokat, melyek a hagyományos történelmi analíziseket fémjelezték, illetve elutasítja azoknak a (okozati, funkcionális vagy más) viszonyoknak a teljes kifejtését, melyeket a kulturális egész diverzív részei között észlelni vél. Mi az egzakt természete a Jágó viselkedése és a spanyol konkvisztádorok közötti viszonyoknak? Milyen módon hasonlíthatók össze és miben különböznek? Greenblatt nem foglalkozik ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásával, neki az a fontos, hogy a hasonlóságok a két jelenség között (és azon dolgok, melyek elkülönítik őket) meggyőzzék az olvasót interpretációjának megfelelő voltáról. Mindkettő ugyanazzal a történeti eszmével áll kapcsolatban, de ez az eszme elsősorban Greenblatt diskurzusát képezi, nem a múltat, amellyel foglalkozik. Ironikusan fogalmazva, az önkényes összefüggés elutasítását nem szükséges feltétlenül olyan negatívan értelmezni, mint ahogy azt eredetileg értették. Végül is amit Greenblatt illusztrálni akart, az éppen az, hogy az összefüggés két szöveg vagy két kulturális jelenség között ténylegesen önkényes. Önkényes, mert nem természetes: szövegek és tárgyak kapcsolódnak össze, mert esetükben az artikuláció ideológiai mezője közös, és önkényes logikájával együtt ez az a mező, melyet a narrativista történésznek le kell írnia.

A *Renaissance Self-Fashioning*ban kidolgozott narrativista olvasási módszert Greenblatt a *Shakespearean Negotiations*ban tökéletesítette. Foucault diskurzivitás-elméletének gyakorlati és konceptuális hatása itt érezhetően gyümölcsözőbb, mint az előző könyv esetében. Ahogy azt a *Shakespearean Negotiations* bevezető fejezete tisztázza, Greenblatt kifejlesztette a kulturális rendszerek és folyamatok funkcionálisának és formálódásának egy, részleteiben alaposan kidolgozott nézőpontját. A *The Circulation of Social Energy* című fejezetben Greenblatt a kulturális totalitásokról mint szervezett, dinamikus rendszerekről vélekedik, melyek elkülönült, bár egymással kapcsolatban álló „zónákból” (a vallás, a gazdaság, a színház, a politika stb. zónája) tevődnek össze. Ezek emlékeztetnek arra, amit Foucault a *L'Ordre du Discours*-ban „des régions de discours”-nak nevezett:³⁷ a zónák mindegyike egy diskurzív területnek felel meg, mely a rajta keresztül keringő tárgyakat sajátos módon határozza meg és hozza létre, és sajátos módon hozza kapcsolatba azzal a specifikus igazságrendszerrel (*truth-regime*), amely megkülönbözteti más zónáktól. Greenblatt zónái társadalmi terek, melyek sajátossága nekik megfelelő diskurzusok által funkcionálisan determinált; ezek a diskurzusok irányítják, melyik jelenség tartozik ’természetesen’ a társadalom egy bizonyos területéhez, mi mondható el róluk és kik által. A *Shakespearean Negotiations*-ban ezt a kultúra-leírást és interpretálási módot alkalmazva részletezi Greenblatt azokat a kulturális és társadalmi tranzakciókat, melyek a diskurzív jelenségek egyik zónából a másikba történő mozgása folyamán közreműködnek. Míg ezek általában anyagi természetűek (materiálisak), hatásuk elsősorban jelentésükben van: az alku- és csereügyletek (*negotiations*) jelentések között zajlanak. (Egy egyszerű példa: a püspöksüveg mást jelent a színház és mást a vallás zónájában.)

Greenblatt zóna-modellje, melyet eredetileg a hagyományos materialista és gazdasági társadalomelmélet korrekciójának szánt, nem utalja szuprastrukturális szintre a kultúrát, hanem a társadalom felépítése fundamentális részének tartja. A modell lehetővé teszi, hogy különbséget tegyen a társadalom egységét képező diverzív részek között, serkentve ezzel a különböző társadalmi és kulturális gyakorlatok funkcionálisainak megkülönböztetését.

³⁶ Cohen, Walter: *Political Criticism of Shakespeare*. In: *Shakespeare Reproduced: The Text in History and Ideology*. Ed. Jean E. Howard–Marion F. O'Connor. London–New York, 1987. 34.

³⁷ Foucault, Michel: *L'ordre du Discours*. Paris, 1971. 39.

A könyv harmadik fejezete, *Fiction and Friction*³⁸ Greenblatt narrativista megközelítésmódjának tökéletes példáját nyújtja: Montaigne útinaplójának egy részletével indít, amely egy különös hermafrodita jogi esetet beszél el, majd Jacques Duval e témáról készült kortárs orvosi értekezésének³⁹ elemzésével folytatja, végül a shakespeare-i komédiák ruha- és nemicseréinek ('cross-dressing' és 'gender-switching') indítékait és mechanizmusait elemzi. Ez a fejezet világossá teszi, hogy a *Shakespearean Negotiations*ban Greenblatt érdeklődése még inkább, mint a *Renaissance Self-Fashioning*ban⁴⁰ arra a kérdésre irányul, hogy hasonló kulturális gyakorlatok milyen mértékben különböznek egymástól. A könyvben végig az 'egység a különféleségben' koncepcióját szem előtt tartva tesz kísérletet arra (s ez nagyrészt hiányzik a korábbi könyvből), hogy amilyen specifikusan csak lehet, körvonalazza azt a módot, mely szerint színházi gyakorlatok kapcsolód(hat)nak a társadalomhoz, melynek részei, de amelytől ugyanakkor el is különülnek.

Ami végül is a kulturális gyakorlatokat összeköti a *Shakespearean Negotiations*ban (más szóval, ami biztosítja az egységet a különféleségben), az a társadalmi energia fogalma. Ahogy azt már a könyv alcíme is jelzi, ez az elképzelés a Greenblatt által kifejleszteni kívánt gondolkodásmód központi része. A társadalmi energia fogalma arra kíván választ adni, hogy bizonyos kulturális tárgyak és gyakorlatok egy adott időben hogyan és milyen mértékben hívnak elő hasonló reakciót emberek bizonyos csoportjában. A társadalmi energia fogalma – írja Greenblatt – „az örömmnek és az érdeklődésnek ismételtető formáival van kapcsolatban és azzal a képességgel, mely nyugtalanságot, fájdalmat, félelmet, szívdobogást, sajnálatot, nevetést, feszültséget, megkönnyebbülést és csodálkozást tud kelteni.”⁴¹ Greenblatt érvelése tökéletesen érthető: bizonyos tárgyak és gyakorlatok sajátos szupra-individuális érzéseket produkálnak, mert bizonyos mennyiségű „társadalmi energiát” tartalmaznak. Az a tény, hogy ezek a jelenségek „kényszerítő erőt” gyakorolnak emberek egy csoportjára, elegendően magyarázza, hogy Greenblatt miért az energia metaforáját választotta. Ami azt illeti, teszi hozzá Greenblatt, ugyanez az elképzelés található meg néhány, a reneszánsz esztétika számára központi szereppel bíró szerző, mint például Quintilianus és Scaliger poétikai munkáiban is, melyekből ő is merít. Ezekben a szövegekben a metafora a nyelv erejére utal, amely George Puttenham kifejezésével élve – akit Greenblatt szó szerint idéz –, az olvasó „elméjét felpiszkálja”.⁴²

Greenblatt utalásai a fogalom genealógiájára nagyon fontosak, már csak azért is, mert emlékeztetőül szolgálnak arra vonatkozóan, „hogy annak eredete inkább retorikai, mint fizikai.”⁴³ Végső forrása természetesen Arisztotelész *Retorikájának* harmadik könyve, mely szerint az „energeia” nyelvtudományi fogalma „mozgalmasság, elevenség, élettelen dolgok élőként való reprezentálása”,⁴⁴ s Arisztotelész munkájában a nyelvi energia koncepciójaként a költői szó és képzelet erejére mutat rá, amely életet (annak illúzióját) ad élettelen

³⁸ Greenblatt 1988. 66–93.

³⁹ Duval, Jacques: *Des Hermaphrodites, Accouchemensdes Femmes, et Traitement qui est requis pour les releur en santé, et bien leur leurs enfants*. Rouen, 1603.

⁴⁰ Az utóbbi könyvben Greenblatt nem túl következetes a szövegnek egy másik szövegbe, illetve a szövegnek kontextusba való átmenetének kifejtésében. Többnyire fel sem veti ezt a kérdést. Az Othello fejezetben például Peter Martyr és Shakespeare szövegének kapcsolatát mint magától értetődőt tárgyalja: „Remélhetőleg – írja a *De Orbe Novo* elemzésének zárlatában –, az Othello mostanra már az általam leírt kulturális mód páratlan szimbolikus kifejeződéseként hívja fel magára a figyelmet.” Greenblatt 1980. 232.

⁴¹ Greenblatt 1988. 6.

⁴² Greenblatt 1988. Az idézet forrása Puttenham: *The Arte of English Poesie*. Greenblatt hasonló részletre hívja fel a figyelmet Sidney: *Apology for Poetry* című munkájában.

⁴³ Greenblatt 1988. 6.

⁴⁴ Aristotle: *The „Art” of Rhetoric*. Angol fordítása: John Henry Freese. London–Cambridge, Mass., 1974. (a továbbiakban: Aristotle) 475.

dolgoknak és személyeknek. Ennek az erőteljes nyelvnek a segítségével, állítja Arisztotelész: „a dolgok szavak formájában jelenítődnek meg, melyek valóságukat jelzik”.⁴⁵ Az Arisztotelészre való utalás sem ad igazán választ a társadalmi energia egzakt természetét illető alapvető kérdésre, de tartalmaz egy fontos támpontot Greenblatt bizonytalan fogalmának megértéséhez. Valójában, állítja Greenblatt, a társadalmi energia lényegére vonatkozó kérdés nagyrészt megválaszolhatatlan, mert „a terminus tartalmaz valamiféle mérhető, de nem lehet meghatározni alkalmas és megbízható formulát egy egyedülálló, stabil alapegység elkülönítésére, mely a vizsgálat tárgyául szolgálhatna. Mi az energiát csak közvetve, hatásai által azonosítjuk: ez abban nyilvánul meg, hogy képes kollektív fizikai és mentális tapasztalatokat előidézni, alakítani és szervezni.”⁴⁶

A tény, hogy Arisztotelésznek a nyelv energikus természetéről szóló észrevételeit leginkább William von Humboldt⁴⁷ vette át, nyilvánvalóvá teszi a koncepció hasznosságát egy, a történelmi eszmék keresésére összpontosító narrativista gyakorlatot során. Ugyanakkor a kapcsolat Humboldt munkásságával a Greenblatt elméletében lappangó potenciális veszélyre is rávilágít. Humboldt nyomdokaiban járva, teóriáját Greenblatt annak érdekében is alkalmazhatta és szerkeszthette volna, hogy a történelmi eszmét („historische Idee”) vizsgálja oda, ahol Humboldt állítása szerint találta: magába a múltba, és nem a történész diskurzusába. Ahogy arra már fentebb rámutattam, pontosan ez volt az Ankersmit posztmodern historizmusa és hagyományos előfutárai közti vita központi magja: az utóbbiak szerint a múlt koherenciája (*Zusammenhang*) magának az anyagnak a funkciója, és nem a történész által alkalmazott eljárásoké, hogy azt felfoghatóvá tegye. A jelenség greenblatti leírása szerint a társadalmi energia (bár nem azonnal látható) az, ami végül a múlt jelenségei közti „Zusammenhang”-ot biztosítja: ezek koherenciája a társadalmi energia megtestesülése. Következésképpen ez az elmélet éppen azt testesíti meg, amit Greenblatt a leginkább próbál elkerülni: az „eredeti pillanat” („*originary moment*”) keresését, ami a múltat olyanná teszi, ami a mi interpretációnkon (és másokén is) kívül esik. Ez a körmönfont érvelés magában foglalhatja, hogy a történész, akinek sikerül a társadalmi energiát plurális és pluriform manifesztációiból kiszűrnie, képes lesz kapcsolatba kerülni a múlt valóságával, s csökkenteni tudja diverz manifesztációinak heterogenitását. Ennek következtében az anekdoták többé nem a diszperzió helyei, hanem a társadalmi energia diverzív manifesztációi.

Új historizmus és Certeau heterológiája

A mód, ahogy Greenblatt a társadalmi energia fogalmát használja, túlságosan kidolgozatlan ahhoz, hogy határozott ál-okozati összefüggést állapítsunk meg koncepciójának használata s aközötti vágya között, hogy „kapcsolatba kerüljön a valósággal” („in touch with the real”).⁴⁸ Ez a vágy, mondhatni, a posztmodern heterologikus historizmus legtöbb változatának egyik kiindulási pontja, s addig nincs is semmi baj vele, amíg a történészek tudatában vannak, hogy a múlt, ami után annyira vágyakoznak, közvetlenül soha nem lesz hozzáférhető. Ez a vágy hasonló ahhoz, amire Greenblatt a *Shakespearean Negotiations* kezdő passzusában utal: vágyunk rá, hogy a holtakkal beszélgessünk, miközben tudatosítjuk, hogy azok hangja többé már nem hallható közvetlenül.⁴⁹

⁴⁵ Aristotle 405.

⁴⁶ Greenblatt 1988. 6.

⁴⁷ Humboldt az élő nyelvet (speech) az „Energeia”, és nem az „Ergon” (work) kifejezéssel definiálja. Humboldt 418.

⁴⁸ Greenblatt, Stephen: *The Touch of the Real. Representations*. 59. 1997. 14–29. (a továbbiakban: Greenblatt 1997.)

⁴⁹ Greenblatt 1988. 1.

Foucault-hoz hasonlóan honfitársa, Michel de Certeau is munkáiban a történeti diskurzusok és a múlt valósága között létező leküzdhetetlen akadályra összpontosít. Míg Foucault legfőbb célja a diskurzív mezők, formációk és működésük lehető legpontosabb leírása volt, Certeau főként azokkal a mechanizmusokkal foglalkozik, amelyek elválasztják a múlt valóságát annak mind kortársi, mind későbbi reprezentációitól. Certeau a „szavak és a dolgok” („les mots et les choses”) közötti akadályról lacani nézeteket vall: „A historiográfia (vagyis ’történet’ és ’írás’) a nevében hordja a paradoxont – majdhogynem oxymoront –, annak a viszonynak a paradox voltát, mely két antinomikus fogalom, a valóság és a diskurzus közt fennáll. Feladata egyrészt az, hogy összekapcsolja őket, és azon a ponton, ahol ez a kapcsolat már nem képzelhető el, úgy tegyen, mintha a kettő összeköthető lenne.”⁵⁰ Foucault módszere deskriptív: a *Geistesgeschichte* elképzeléseit a végtelenségig viszi még attól is tartózkodva, hogy a különféle diskurzusok jelentéseit figyelembe vegye. Őt nem annyira a diskurzusok értelme érdekli, hanem a szabályok és előírások, melyek létrejöttüket lehetővé teszik.⁵¹ Certeau módszere ezzel szemben pszichoanalitikus, az írás és reprezentációinak mechanizmusait igyekszik felfedni aszerint, hogy a valóságot melyik diskurzus sajátítja ki és birtokolja. Certeau-t az érdekli, hogy milyen mértékben tér vissza az eddig elfojtott valóságos (a történelem „mássága”, ahogy ő nevezi) a diskurzusba. Vagyis a „másság” csak annak keretei között ismerhető és jeleníthető meg, amivel szembehelyezkedik, és amiből örökre kizárva marad.

Foucault írásainak szentelt mindhárom tanulmányában⁵² Certeau figyelme a diszperziás és elidegenítés azokban megnyilvánuló historiográfiai gondolkodásmódjára irányul. Ennek a kettős logikának a legfőbb kivételését ő azokban az egyedi történetekben találja meg, melyeket Foucault a modernség felemelkedésének nagy narratívájában mutat be, mely legtöbb könyvének fő szervezőeleme. Ezek a történetek nem illusztráló gesztusokként működnek, ezek a „különféslegesség színhelyei” („scenes of difference”), melyek lehetővé teszik az olvasónak, hogy megtapasztalja, amit Certeau a saját munkájában szándékozik kidolgozni: „un éclat d’autre.”⁵³

Certeau elemzése a múlt és jelen közötti dialogikus viszonyról nagymértékben hasonlít Greenblattéé. Certeau szerint ez a folyamatos párbeszéd, melyen a történetírás gyakorlata alapul, maga után von egy soha véget nem érő (ön)elidegenítési folyamatot: részletekbe menő vizsgálódások folyamatában a múlt egyrészt próbakölként szolgál vélemények és elvárások tekintetében, melyek maguk is egy történelmileg determinált kutatási terület produktumai, másrészt elutasítása a teleológia filozófiájának, mely a jelent a múlt struktúráinak problémamentes és tökéletesített produktumának tartja. Certeau véleménye szerint a történelmi anyagok nem közelíthetők meg ilyen egyszerűen. A kísérletek, hogy a jelent kivetítsük a múltra (és vice versa), meghíúsulnak, ha másért nem, azért, mert a történészek által forrásokként használt történelmi szövegeket belső hasadás jellemzi, amely mint olyan, magának az írásnak is alkotórésze: egyrészt a szövegek az „effects de réel” (narratív vagy más) folyamatainak termékei, másrészt pedig kirekesztések és elhallgatások (elfojtott) mechanizmusai vannak átszöve. A diskurzus következményeként a szövegek jellemzője, ír-

⁵⁰ Certeau: *The Writing of History*. Transl. Tom Conley. New York, 1988. XXVII. (Kiemelés tőle.)

⁵¹ Gilles Deleuze szavaival: „seul compte ce qui à été formulé, là, à tel moment, et avec telles lacunes, tels blancs.” Foucault. Paris, 1986. 13.

⁵² Első tanulmányának tárgya a *Les Mots et les choses*. („Le noir soleil du langage: Michel Foucault.” In: Certeau, Michel de: *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*. Ed. L. Giard Paris, 1987. 15–36. (a továbbiakban: Certeau 1987.)) A másodiké a *Surveiller et punir* („Microtechniques et discours panoptique: un quiproquo.” Certeau 1987. 37–50.) és a harmadiké Foucault egész munkássága („Le rire de Michel Foucault.” Certeau 1987. 51–65.).

⁵³ Certeau 1987. 55–57.

ja Certeau, a nem kimondott (elhallgatott), ami benne foglaltatik a zárlatban.⁵⁴ Ezek a fogalmak már jelzik Certeau történetírásának pszichoanalitikus vonalát: mióta a történelmi szövegek többé már nem szolgálnak átlátszó ablaküvegekként, melyek teljes betekintést nyújtanak a múltba, „ahogy az ténylegesen megtörtént”, a történészeknek pótolniuk kell a naiv mimetikus olvasási eljárást egy olyan nézőponttal, mely a szöveg „tudatalattijának” jelzéseire, a szöveg néma helyeire és a vakpontokra összpontosít.⁵⁵ Ilyen olvasási eljárásban a szöveg jelzései nem utalnak zavartalanul valami szövegen kívültre, azok inkább a szöveg-szervező alkotási mechanizmusok konkrét megvalósulásai.⁵⁶

Certeau szerint a történetírás alapját alkotó esetlegesség központi feltételeinek egyike az a tény, hogy a történelmi gyakorlat maga is a 'scriptural economy' 17. századi európai felemelkedésével áll kapcsolatban: az írás ökonómiájával, melyben a szövegek – Nelson Goodman kifejezésével – „a világalkotás módjai” („ways of worldmaking”).⁵⁷ Certeau véleménye szerint azonban ez az elképzelés nem feltétlenül olyan ártatlan, mint Goodman-nél: egy világ szövegszerű felépítése (a L'Écriture de l'histoire konkrét esetében az Új Világ [New World]) extratextuális valóság könyörtelen kisajátítását foglalja magában, annak jelentést tulajdonít, vagyis rákényszeríti a jelentést. Certeau-t az érdekli, hogy a történész írása milyen mértékig tesz arra kísérletet, hogy a múltat annak egyediségében előállítsa (szó szerint: illusztrálja) – ami ráadásul szükségszerűen reménytelen kísérlet. Az írás örökre a múlt másságának keresése marad, ami viszont a 'scriptural economy' keretein belül örökre ellenáll a kisajátítására tett kísérleteknek. A legjobb esetben – és ez az, amire Certeau is törekszik – a gyakorló történész megpróbálhatja írásaiban érezhetővé tenni a kirekesztés, befoglalás és az ellenállás szakadatlan és kölcsönös folyamatát. Az anekdota vagy mikro-történet (microstoria) heurisztikája egyike azoknak az eszközöknek, melyek hozzájárulhatnak egy ilyenfajta megközelítésmód sikeréhez.

Certeau módszerének mélyrehatóbb elemzése meghaladná a jelen tanulmány kereteit, ezért a következőkben annak vizsgálatára szorítkozom, hogy Greenblatt munkája hogyan hozható összefüggésbe a heterológia elképzeléseivel.⁵⁸ Ehhez a Certeau által vallott program leírásakor már bemutatott kulcsfogalmakat – „diszperzitás” („dispersal”) és „elidegenítés” („estrangement”) – közvetlenül is felhasználhatjuk: az ikerfogalmak – „rezonancia” („resonance”) és „csoda/csodálkozás” („wonder”) –, melyek segítségével Greenblatt saját projektje lényegének megragadására tett kísérletet, több ponton is analogikusnak mondhatók a Certeau által kiválasztottakkal. A *resonance* és *wonder* dialektikájának legátfogóbb tárgyalása a *Resonance and Wonder* címet viselő tanulmányban található.⁵⁹ Ennek konklúziójában Greenblatt azt állítja: „az újhistorizmus szerepe az, hogy folyamatosan megújítsa a 'csodálatost' (marvellous) a 'resonance' mélyén”.⁶⁰ Érvelésének programatikus tendenciája nyilvánvaló: az újhistorizmus olvasási módszerének figyelembe kell vennie egyrészt a műalkotás alapját képező kontextuális viszonyokat (melyek létrehozták, és amelyeket képvi-

⁵⁴ Certeau 1975. 58.

⁵⁵ A *Psychanalyse et histoire* című írásában Certeau felvázolta az analitikus és a történész feladatai közti párhuzamokat. (Certeau 1987. 97–117.)

⁵⁶ Certeau 1975. 19–20.

⁵⁷ „[S]i l'histoire est une institution et une pratique, elle est aussi, et peut-être surtout, une écriture” – írja Roger Chartier Certeau történetírását tárgyaló elemzésében (Certeau, Michel de (Ed.): Luce Giard. Párizs, 1987. 160.). A fogalom első tárgyalását lásd: Certeau, Michel de: *L'Invention du quotidien*. I. Arts de faire [1980] Paris, 1990. 195–224.

⁵⁸ Tanulmányomban „Gazing at the Borders of The Tempest: Shakespeare, Greenblatt and de Certeau”. In: *Constellation Caliban: Figurations of a Character*. Ed. Nadia Lie-Theo D'haen. Amsterdam, 1997. 61–79. Megpróbáltam Greenblatt és Certeau munkássága közti összefüggéseket alaposabban megvizsgálni.

⁵⁹ Greenblatt 1990. 161–183.

⁶⁰ Greenblatt 1990. 181.

sel), másrészt a műalkotásnak mint formális, esztétikai struktúrájának autonóm voltát: szükségszerű szem előtt tartani a műalkotás szingularitását, illetve annak módszereit, hogyan képes megjeleníteni valamit, ami kívülre fekszik. A „*resonance*” fogalmán, írja Greenblatt, „egy dolog azon erejét értem, hogy képes formális határain túlra, egy nagyobb világba átnyúlni, hogy képes a szemlélőben felélesztetni azokat a komplex, dinamikus kulturális erőket, melyekből előbukkant, és amelyeket a szemlélő által érzékelhető metaforaként vagy metonimiaként képviselhet. A „*wonder*” terminus alatt egy dolog azon képességét értem, mely megállásra készíti a szemlélődőt, a páratlanság érzetét kelti, és túlfutott figyelmet ébreszt.”⁶¹

Bár tanulmányában Greenblatt maga sem teremt kapcsolatot a wonder és a resonance dialektikája, illetve az általa alkalmazott történeti *microstorie* között, az anekdota e dialektika alapvető megnyilvánulási pontjaként szolgálhat. A greenblatti ’egység a különbözőségben’ analitikus logikájának legfőbb példája az anekdota: az általa nyújtott történelemszemlélet a kultúra és úgynevezett reprezentánsai közötti potenciális konfliktus helyszíne, mely a kultúrát a belefoglalás és kirekesztés dinamikus, strukturális rendszerének mutatja be. Mint ilyen, lehetővé teszi a történésznek, hogy történelmi anyagokat mint egyidejűleg reprezentatív és nem reprezentatív forrásokat interpretáljon.

Greenblatt anekdota-alkalmazásának legátfogóbb tárgyalását Joel Fineman nyújtja, s azt narrativista, illetve heterologikus lehetőségei szempontjából is vizsgálja. Annak vitatása során, hogy „az anekdota mint egy egyszeri esemény narrációja, irodalmi formaként vagy műfajként, egyedi módon utal a valóságra”,⁶² Fineman már rámutat az anekdota kettős funkcionalitására. Az anekdota egyrészt narrativista „ontológiájára” koncentrál (amennyiben tükrözi a történelmi ideát, amely a történész diskurzusát szervezi), mindemellett fenntart egy sajátos referenciális köteléket a múlt valóságával, melyből vétetett. Roland Barthes kifejezéseit használva, melyeket a történeti és más diskurzusok referenciális illúziójának elemzése céljából dolgozott ki, azt is mondhatnánk, hogy az anekdota az „előírás” („*prescription*”) és a „jelölés” („*notation*”) közös funkcióit kombinálja.⁶³ „Van valami az anekdotában”, írja Fineman, „ami irodalmi (narratív) státusát meghaladja, és pontosan ez a többlet az, ami az anekdotának a valósághoz való félreérthetetlen, referenciális hozzáférhetőségét nyújtja.”⁶⁴

A Barthesra való utalás emlékeztetőül szolgál arra (ahogy Fineman másik gondolata, „a valósághoz való hozzáférhetőség” is), hogy amit az anekdota megjelenít a múltból, nem több, mint csupán egy elképzelés arról. Amíg egyeseknek ez az emlékeztető feleslegesnek, sőt szükségtelennek tűnhet, addig mások a „valóság-effektus” („*effet de réel*”) referenciális ígéretét tényként tartják számon, és a történeti anekdotákat a szöveg olyan helyeinek tartják, melyek lehetővé teszik az olvasónak, hogy szemtől-szembe álljon a múlttal, „wie es eigentlich gewesen.”

Ha csupán Greenblatt saját, az anekdota heurisztikáját érintő reflexióira korlátozzuk magunkat, nehéz egyszer és mindenkorra eldönteni, hogy a fenti csoportok közül ő melyikhez tartozik.⁶⁵

⁶¹ Greenblatt 1990. 70.

⁶² Veese. 56.

⁶³ Barthes, Roland: L'effet de réel. In: Barthes, Roland: Le bruissement de la langue. Paris, 1984. Lásd még: Ankersmit 1994/2. 125–161.

⁶⁴ Veese. 56.

⁶⁵ Ugyanerre az ambivalenciára, ahogy azt egy másik tanulmányomban már tárgyaltam (Pieters, Jürgen: Facing History, or The Anxiety of Reading: Holbein's according to Greenblatt and Lyotard. In: Literature and History. Ed. Spargo Tamsin derül fény, ha Greenblatt „párbeszéd a holtakkal” elképzelését és Holbein The Ambassadors című munkájának greenblatti elemzését (Greenblatt 1980.) szembesítjük.

Míg a téma tárgyalásakor a *Learning to Curse* néhány tanulmánya arra az eljárásra összpontosít, melyben az anekdota alapvetően elidegenítő mechanizmusként működik, addig újabb keletű tanulmányában Clifford Geertz antropológiai írásainak az új historizmus elméletére és gyakorlatára kifejtett hatásáról részben eltérő képet fest. Ebben a szövegben Greenblatt azt a tényt hangsúlyozza, hogy az anekdoták, bár a múlt valósága „nyers” („raw”) darabjainak tűnnek, valójában a narratíva részei.⁶⁶ Emellett azonban az anekdotának mint pusztá retorikai fogásnak használata ellen is érvel: „Ha ez csupán a retorika kérdése – állítja –, akkor csak egy »valóság-effektus« idéződik fel és semmi több.”⁶⁷ Csak egy valóság-effektus: ha a posztmodern historizmus (narrativista és heterologikus változataiban egyaránt) azzal, hogy folyamatosan konfrontálja az irodalom- és kultúrtörténészeket a múlttal való találkozás teljes közvetlenségének lehetetlenségével, ösztönözni látszik őket, hogy új módszerekkel hozakodjanak elő, melyek segítségével ez a probléma elkerülhetővé válhatna. Greenblatt elfogadja, hogy a „valóság-effektus” az, aminek Barthes és mások hitték, azaz „illúzió” („une illusion”), de Greenblatt azt kívánja a történésztől, hogy hivatásához hű és egyben „illuzionista” („un illusioniste”) legyen, aki úgy jeleníti meg a múltat, mintha az valóságos lenne.

Fordította: Lábadi Zsombor–Bereck Annamária

⁶⁶ Greenblatt 1997. 27.

⁶⁷ Greenblatt 1997. 21.

SPIRA GYÖRGY

Az olasz–magyar viszony történetéhez: egy úti céljától eltérített levél 1848 első hónapjából

*A bécsi Staatsarchiv legjobbainak sorából
fájdalmunkra nagyon korán elvesztett
Horst Brettner-Messler emlékének*

Ugye nem feledték, mint vázolta fel Petőfi annak a futótűznek az állomásait, amely 1848 első negyedében végigsöpört Európán: „Egyszerre leszakadt az ég a földre, jelenné lett a jövőnd ... a forradalom kitört Olaszországban!” „Olaszországban tölté gyermekségét, vándorolt fölfelé, egyszerre Párizsban termett, mint férfi”, majd „a forradalom lángja becsapott Németországba, egyre tovább harapózott; végre Bécsset is fölgyújtotta”,¹ s két nap múlva, március 15-én már lángba borította Pest városát is. Az a nap pedig, amelyen leszakadt az ég a földre, a palermói felkelés kitörésének a napja, január 12. volt.

De hogy olasz földön rövidesen robbanásra fog sor kerülni, az már jóval a palermóiak talpra állása előtt is érzékelhető volt; érzékelhető volt a Habsburgok uralmát nyögő észak-itáliai tartományokban, Lombardiában és Venetóban is, kivált Lombardia és a két tartományból összetákolt úgynevezett Lombard-velencei Királyság fővárosában, Milánóban. Mert az a vágy, hogy a számos kisebb-nagyobb államra széttagolt Itáliából létrejöjjön az egységes Olaszország, nem csupán a kettős Szicíliához tartozó Palermóban és Nápolyban, illetve az Egyházi Államba kebelezett Rómában és Bolagnában vagy a Toscanai Nagyhercegség központjában, Firenzében és a Szárd Királyság székvárosában, Torinóban, meg a hajdani nagylétét gyászoló *Serenissima* szívében, Velencében élt elevenen, hanem Milánóban nemkülönben.

Az adott viszonyokkal való elégedetlenséget pedig ehelyütt – akár Velencében – még csak fokozták a Habsburgok elnyomó rendszerének türelemmel nehezen elviselhető sajátosságai. Mindenekelőtt az, hogy az itteni Habsburg-alattvalóknak semmi beleszólásuk nem volt tartományuk ügyeinek az intézésébe. Mert hát Lombardiában is, Venetóban is létezett ugyan rendi gyűlés, *congregazione centrale*, ezek a testületek azonban legfeljebb alázatos kéréseket fogalmazhattak meg, de semmiről sem dönthettek tetszésük szerint: a két tartomány igazgatását Bécsből rájuk szabadított és teljhatalommal bíró hivatalnokok látták el az uralkodó, I. (Magyarországon e néven V.) Ferdinánd egyik nagybátyjának, a „Lombard-velencei Királyság” alkirályává

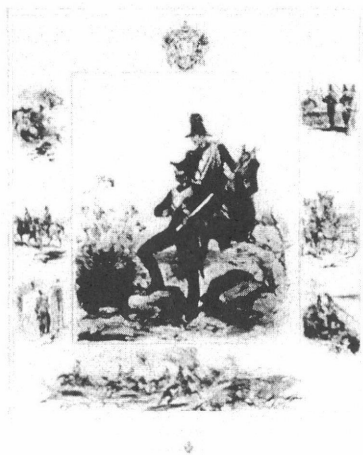

„KIFELE, IDEGEN!”

¹ Lapok Petőfi Sándor naplójából, 1848. márc. 17., Petőfi Sándor Összes Művei (a továbbiakban: PSÖM) V. Szerkesztette: V. Nyilassy Vilma és Kiss József. Budapest, 1956. 79–80.

megtett Rainer főhercegnek a vezetésével, s e hivatalnokok között mutatóba sem kerülközött helybeli;² a lombardiai rendőrség főigazgatójának, Carlo Giusto Torresani-Lanzenfeld bárónak a személyében egy szál olasz, igaz, akadt a bécsi udvar eme hú szolgáinak az együttesében, de ő sem Lombardia, hanem a Habsburgok iránti imádatáról különösen elhíresült Tirol szülötte volt.³ És hogy ezeknek az uraknak a tevékenysége véletlenül se ütközzék akadályokba, azon óva őrködött a császári hadsereg, amelynek a Veneto nyugati szélén fekvő Veronában székelő Joseph Radetzky gróf tábornagy parancsnoksága alatt 1848 elején nem kevesebb, mint 78 ezer – kétharmadrészt a birodalom más tartományai-ból idevezényelt – katonája állomásozott az észak-itáliai provinciákban,⁴ s amelynek a közelébe tartozott a birodalom egyetlen csendőralakulata, a Milánóban elhelyezett lombardiai zsandárezred is.⁵

Hatalmuk érinthetetlenségének a biztosítására azonban a Habsburgok Észak-Itáliában sem csak a hivatalnoki kart és a hadsereget használták fel, hanem a birodalmuk más terü-

A HADSEREG LOMBARDIAI CSENDŐREI

letein szívesen alkalmazott egyéb eszközöket is: a titkosrendőrséget, a cenzúrát⁶ és a börtönöket, amelyekben könnyen otthonra lelhetett, aki mások füle hallatára hangot merészelt adni a helyzettel való elégedetlenségének. (1847 és 1848 fordulóján például ilyen okból két paviai egyetemista várta tanévének végét a milánói börtönökben.⁷)

Márpedig az elégedetlenség növekedésének a negyvenes évek második felében az elnyomó intézkedések sem tudták elejét venni, sőt éppenséggel maguk is előmozdítóivá lettek. De hozzájárultak ehhez a gazdasági bajok is. Kivált az élelmiszerek árának egekbe szökellése.⁸ Amit végső soron az Európára 1845-től kezdve három éven át ismétlődően le-lesújtó aszály idézett elő. Mert a földeken ennek következtében e három esztendőben Írországtól Oroszorszáig – s az Appennini-félsziget középső és déli területein⁹ is – a korábbinál és a szükségesnél jóval kevesebb gabona és burgonya termett. S a Pó síkságát az aszály kivéte-

² Vö. Srbik, Heinrich: Metternich, der Staatsmann und der Mensch II. München, 1925. (a továbbiakban: Srbik) 122.

³ Vö. Wurzbach, Constant: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich XLVI. Wien, 1882. (a továbbiakban: Wurzbach) 162.

⁴ Vö. Ignaz Hardegg-Glatz gr. lovassági tábornok, a cs. kir. udvari haditanács elnöke Klemens Wenzel Lothar Metternich-Winneburg hg. osztrák államkancellárhoz, Bécs, 1848. jan. 12., Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KrAv), Wiener Hofkriegsrat (WHKrR), Präsidialreihe, CK-Akten (a bécsi udvari haditanács iratai) (PrR/CK) 1848 : 78–79. Hogy ennek a fegyveres erőnek csupán egyharmadát tették ki lombardiai és venetói állítású alakulatok, arról a legilletékesebb, a Radetzky mellett ekkor főhadsegédi teendőket ellátó Karl Schönhals altábornagy is ír névtelenül megjelent visszaemlékezésében: Erinnerungen eines österreichischen Veteranen aus dem italienischen Kriege der Jahre 1848 und 1849. Stuttgart–Tübingen, 1852. (a továbbiakban: [Schönhals]) I, 92.

⁵ Vö. Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, 1848. 415–416.

⁶ Vö. [Schönhals] I, 38.; Srbik II, 122–123.

⁷ Torino 1° gennaio, La Concordia 1848. jan. I., I. sz. I.

⁸ Spellanzon, Cesare: Storia del Risorgimento e dell'unità d'Italia III. Milano, 1936. (a továbbiakban: Spellanzon) 146.

⁹ Vö. [Schönhals] I, 59.

lesen megkímélte ugyan, de a lombardokon ez sem segített. A császári hatóságok ugyanis gondoskodtak arról, hogy Lombardiából nagy mennyiségű élelmi cikket szállítsanak ki birodalmuk más tartományaiba, ahol a népesség a szó szoros értelmében éhhalálal küzdött.¹⁰

A császáriak azonban nem csupán ekkor és ilyen módon szipolyozták ki észak-itáliai tartományait, hanem már korábban és más eszközökkel is. Közéjük tartozott az osztrák örökös tartományokban és a „Lombard-velencei Királyság”-ban is érvényesített állami dohánygyedáruság,¹¹ s közéjük tartozott a Bécsben 1839-ben megszervezett lottéria¹² intézménye is; mivel a dohányzás Milánóban olyannyira elterjedt, hogy itt nemcsak a házuk erkélyén üldögélő dámák, hanem az utcákon kószáló fiúgyermek kezében is gyakran lehetett látni égő szivarokat, s mivel Milánóban is sokan voltak, akik sorsuk jobbra fordulását attól várták, ha minden megtakarított pénzüket lottócédulákba fektetik,¹³ az államnak igen nagy haszna támadt mindkét szenvedély kiaknázásából: a dohánytermékek árusítása évente több mint 4 millió lírány (azaz több mint 1½ millió pengőforintnyi), a lottó pedig évi több mint másfél millió lírány (azaz több mint félmillió forintnyi) bevételhez juttatta az osztrák államkincstárát.¹⁴

A lombardoknak tehát – s kivált a milánóiaknak – a negyvenes években éppen elég – s az évek múlásával egyre több – okuk adódott az elégedetlenségre, elégedetlenségüknek pedig ismételten kifejezést is adtak, habár ezt a rájuk nehezedő elnyomás miatt eleinte csak közvetett formában tehették meg. Amikor például 1842. március 9-én a milánói Teatro alla Scalában bemutatták Giuseppe Verdi Temistocle Solera szövegére írt *Nabuccóját*, a színházat zsúfolásig megtöltő közönség, amely a babiloni fogságba hurcolt zsidók sorsában – teljes joggal – saját sorsát látta megjeleníteni az opera színpadán, hatalmas ünneplésben részesítette a művet s benne is főleg a *Va pensiero, sull'ali dorate* (Szállj gondolat aranylós szárnyakon)¹⁵ kezdetű kórusrészletet, amely a rabságra vetett zsidók hazájuk iránti sóvárgásának adott hangot, és a következő napokban a jó fülű olaszok márt utca hosszát fütyörészték – s nemcsak Milánóban, hanem távolabbi helyeken is – e kórus dallamát.¹⁶

Bő fél évtized múltán pedig a milánóiak ennél is nagyobb – bár nem teljesen spontán, hanem a városi tanács által is szervezett – ünneplésben részesítették Bartolomeo Romilli érseket, akit az 1846-ban trónra lépett új pápa, IX. Pius 1847 júniusában az előző év novemberében elhunyt milánói érsek, Karl Kajetan Gaisruck gróf utódjává nevezett ki, s aki 1847. szeptember 5-én vonult be Milánóba, hogy a 4. században élt nagy egyházatya, Szent Ambrus örökébe lépjen. Az érkezőt és kíséretét ekkor, amerre a Ticinói kaputól a Boldogságos Szűznek szentelt dómig elhaladt, mindenfelé rögtönzött diadalkapuk, virágfüzerekkel borított házak és az útvonal mentén óriási éljenző tömegek, besötétedés után

¹⁰ Erről Spellanzon a 8. jegyzetben hivatkozott helyen. – Az ínség sújtotta területek közé tartozott példának okáért Felső-Magyarország is, ahol 1845 és 1847 között állítólag vagy 30 ezer ember halt éhen (vö. Spira György: A magyar negyvennyolc és a csángók. Spira György: Vad tűzzel. Budapest, 2000. 68.). De hogy ide jutott-e Lombardiából származó ennivaló, arról nincs tudomásunk.

¹¹ Ennek létéről és jövedelmező voltáról Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. III, Pest, 1868. 117.

¹² Vö. Pester Lloyd-Kalender für das Schalt-Jahr 1860. Pest, 1860. 52.

¹³ [Schœnhals] I, 69–70.

¹⁴ Spellanzon III, 435. – 1 ausztriai ezüstlira ¼ ezüstforinttal volt egyenértékű. (Erről Szalkay Gergely és Németh János [szerk.]: Ipar-cimtár... 1847. közönséges évre. Pest, 1846. 44.)

¹⁵ Eltérő fordításban idézi Staud Géza: A színház világtörténete. Budapest, 1972. 631.

¹⁶ Spellanzon III, 61. – Érdekes, hogy amikor a darabot 1847-ben bemutatta a pesti Nemzeti Színház is, itt már nem aratott tetszést (Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. I. Budapest, 1940. 110.), holott az észak-olaszokhoz hasonlóan a magyarok is a Habsburgok elnyomottjai voltak.

pedig városszerte fénybe boruló ablakok köszöntötték, s az emberek lelkesedését az sem lohasztotta le, amit némely rossz nyelvek híreszteltek, hogy tudniillik az új főpásztor „ál-szent, pazardi, közepszerű műveltségű” („gesuitante, spendereccio, di mediocre cultura”) férfiú, mert a milánóiak szemében mindezt bőségesen ellensúlyozta az a tény, hogy az ő személyében ismét olasz ember került főgyházmegyéjük élére¹⁷ – ellentétben elődjével, Gaisruck bíborossal, aki egy régi és előkelő stájerországi grófi család sarja volt.¹⁸

És hogy a milánóiak elkeseredettsége a negyvenes évek folyamán fokozatosan milyen nagyra nőtt, azt jól mutatta egy másik – ellenkező előjelű – megnyilatkozás is, amelyre a világhírű osztrák balerina, Fanni Elßler szolgáltatott okot. Ő ugyanis, akit ebben az évtizedben New York-tól kezdve Párizson át Szentpétervárig mindenütt, ahol fellépett – így 1845-ben Milánóban is –, mind művészete, mind külcsínja folytán lelkesen ünnepeltek,¹⁹ 1847 vége felé ismét a milánói Scalában vendégszerepelt, ekkor azonban már nem tett szert újabb közönségsikerre. S ennek okozója egy széles körben terjedő névtelen röpirat volt, amely arra hívta fel olvasóit, hogy a művésznő fellépéseinek alkalmával tartózkodjanak a Scala felkeresésétől, nehogy bárki is azt mondhassa, hogy „a milánóiak legyőzettek egy balerina bájai által” („i Milanesi furono vinti dai vezzi di una ballerina”).²⁰ És a művészpártoló milánói közönség hallgatott is a felhívásra – pusztán azért, mert Fanni Elßler osztrák volt.²¹

Az ilyen és hasonló megnyilatkozások sokak szemében persze jelentéktelen, figyelmet nem érdemlő fejleményeknek tetszettek. Annál inkább felfigyelt viszont rájuk a mindenható osztrák államkancellár, Klemens Wenzel Lothar Metternich-Winneburg herceg, aki legfőbb feladatát – mondhatni: élete értelmét – abban látta, hogy bárminő bomlasztó törekvéssel szemben megvédelmezze a Habsburg-birodalom, sőt a napóleoni háborúk lezárulta után épp az ő vezetésével kialakított egész európai hatalmi rendszer épségét. Éppen ezért ő a legkisebb nyugtalanító esemény fölött sem volt képes közönyösen elsiklani, s feleségének, Zichy-Ferraris Melanie grófnőnek már 1847 augusztusában feltűnt, mennyire nyomasztják férjét a rossz hírek.²² Maga Metternich pedig ugyanebben a hónapban már kertelés nélkül hangot adott annak a véleményének, hogy az Alpoktól délre kialakult helyzet „szerfölött aggasztó” („eine höchst bedenkliche”),²³ mert az olaszokat áthatja a „felforgatás szelleme, s ennek következeit nem nehéz előre látni” („Geist des Umsturzes, dessen Folgen unschwer vorauszusehen sind”).²⁴ S egy negyed év múlva még tovább ment: immár azt is megjósolta, hogy ha nem állják útját, akkor „Itáliában hamari forradalom” („révolution prochaine en Italie”) várható.²⁵

Mivel pedig Metternich a jelek szerint nem hitte, hogy Rainer főherceg egymagában is képes lesz megbirkózni a tornyosuló nehézségekkel, tanácsadójául már augusztusban elküldte mellé egyik bizalmi emberét, Karl Ludwig Ficquelmont gróf lovassági tábornokot és

¹⁷ Mindezekről részletesebben Spellanzon III, 210–214. – Romilli fogadtatásáról hasonló, de persze a milánóiak iránti rosszindulatról tanúskodó képet fest – az új érsek bevonulásának a napját egyébként tévesen szeptember 6-ra időzítő – [Schönhals] I, 66–68.

¹⁸ Wurzbach V. Wien, 1859. 57–58.

¹⁹ Wurzbach IV. Wien, 1858. 28–29.

²⁰ Spellanzon III, 435.

²¹ Spellanzon egyébként F. Elßlert az előbb idézett helyen németnek mondja, vezetéknévét pedig Elßler alakban írja.

²² Stelvio, A.: Le memorie del principe di Metternich. Firenze, 1885. 106.

²³ Metternich Radetzkyhez, Bécs, 1847 aug. 22., Aus Metternich's nachgelassenen Papieren (a továbbiakban: MNP). Szerkesztette: Alfons Klinkowström. VII. Wien, 1883. 473.

²⁴ Metternich Apponyi Antal Rudolf gr. párizsi osztrák nagykövethoz, s. l. [Bécs], 1847. aug. 6., közli Elisabeth Droß (szerk.): Quellen zur Ära Metternich. Darmstadt, 1999. 321.

²⁵ Metternich Karl Ludwig Ficquelmont gr. lovassági tábornok államértekezleti miniszterhez. Bécs, 1847. dec. 9., MNP VII, 441.

államértekezleti minisztert,²⁶ akire – minthogy 1840-től kezdve az államkancellária hadügyi osztályának vezetőjeként²⁷ valóságos jobbkezévé nőtte ki magát –, bár nála csak négy évvel volt fiatalabb, hovatovább mint a kancellári székben leendő utódjára²⁸ és művének méltó folytatójára tekintett, s akitől gyaníthatóan már csak azért is sokat várt, mert a húszas években elébb firenzei, majd nápolyi osztrák követként kilenc esztendőn át éppen olasz földön szolgált.²⁹ Nagy kérdés azonban, hogy Metternich a kényes milánói küldetésre Ficquelmont személyében megtalálta-e a legalkalmasabb embert. Hiszen a grófról nem mindenki volt az övéhez hasonló jó véleménnyel. Egyik Ficquelmont-t jól ismerő diplomatatársa, az ekkor drezdai osztrák követként szolgáló Wilhelm Pflügl báró például azt vallotta, hogy ő „csupán választékos jelentések írója” (ami Metternich szemében persze nem keveset nyomott a latban, hiszen a herceg elvárta, hogy diplomatáitól választékos franciasággal szövegezett követi jelentéseket kapjon), s Ficquelmont – folytatta Pflügl – „megalapozott képzettséggel és ismeretekkel” sem rendelkezik. „Ráadásul – tette még hozzá mindezekhez a drezdai követ – ő kényelemszerető szibarita, akiben semmi, de semmi munkakedv nem lakozik.” Végezetül pedig – hogy a kegyelemdőfést is megadja kollégájának – azt is fejére olvasta, hogy már 75 esztendő (holott 75. életévét a gróf valójában csupán 1852-ben töltötte volna be³⁰) s hogy podagrában szenved³¹ (ami persze igaz is lehetett).

Hogy azonban megalapozottak voltak-e azok a – nyilvánvalóan személyes ellenszenvből is fakadó – vádak, amelyekkel Pflügl illetve Ficquelmont-t, avagy mégiscsak jogos volt-e Metternich iránta táplált bizalma, azt csak akkor tisztázhatjuk, ha megvizsgáljuk, hogy az ő Milánóba érkezése után mennyiben változtak az ottani viszonyok. Mert bizonyos, hogy 1847 augusztusára a helyzet Milánóban is, környékén is rendkívül elmérgesedett. S erről mindennél ékebben tanúskodtak az előző hónapokban az érlelni cikkek kivitele miatt kirobbant megmozdulások, amelyek nem korlátozódtak pusztá tüntetésekre, hanem odáig mentek, hogy némely Milánótól északra fekvő településeken az elkeseredett emberek csoportokba verődve kifosztották az élelmiszerkereskedők raktárait s támadásokat intéztek az érlelni cikkeket szállító társzekerek és bárkák ellen, saját birtokukba véve a rajtuk talált árut (amit a katonaság sem volt képes megakadályozni).³²

A körülmények tehát, amelyek között a Milánóba érkezett Ficquelmont-nak meg kellett kezdenie ottani működését, a császáriakra nézve egyáltalán nem voltak kecsegtetőek. Metternich azonban világosan értésére adta Ficquelmont-nak is, Rainer főhercegnek is, hogy szerinte miként célszerű eljárniok: hogy lehetőleg alkudozások révén kell elérniök az ellenséges elemek meghátrálását, ha viszont ilyenén próbálkozásaik sikertelenek maradnak, akkor – igaz, csakis ebben az esetben – habozás nélkül igénybe kell venniök a hadsereg be-

²⁶ [Schönhals] I, 64.; Stelvio 105.; Srbik II, 132–133.; Spellanzon III, 221–222.

²⁷ Wurzbach IV, 222.

²⁸ Erről Srbik a 26. jegyzetben hivatkozott helyen.

²⁹ Wurzbach IV, 221.

³⁰ Wurzbach IV, 221. – Ficquelmont egyébként nem is élte túl Metternichet: már 1857-ben meghalt, Metternich viszont csak 1859-ben hunyt el. De Ficquelmont így is korábbi főnökének utódja lett: az 1848. március 13-i bécsi forradalom győzelme és Metternich lemondása után március 20-án megalakult első miniszteriális osztrák kormányban ő kapta meg a külügyi tárcát, majd április 18-tól május 7-ig ő látta el a miniszterelnöki teendőket is; s ezután felhagyott a közéleti tevékenységgel. Erről Wurzbach IV, 222., valamint a Waltraud Heindl összeállította I. táblázat a Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867 című kiadványsorozat Einleitungsbandjában, Wien, é. n. [1970].

³¹ Pflügl ifj. Johann Vesque br. kancelláriai tanácsoshoz, Drezda, 1848. márc. 13., ÖStA HHSStA Nachlässe und Sonderbestände, Nachlaß Johann Vesque 97.

³² Az ilyen megmozdulásokról részletes képet fest Spellanzon a 8. jegyzetben hivatkozott helyen.

avatkozását.³³ Ám ezeknek az irányelveknek az érvényesítése vajmi kevésbé valósult meg. Ficquelmont ugyanis Milánóba érkezte után létrehozott Rainer főherceg elnökletével egy a politikai ügyek megtárgyalására hivatott rendkívüli tanácsot, s ebbe önmagán kívül meghívta Radetzky tábornagyot, valamint a lombardiai kormányzót, Johann Baptist Spaur grófot és az itteni rendőrség főigazgatóját, Torresani bárót, ezeknek az uraknak a tenni-valókról alkotott véleménye azonban fölöttébb megoszlott: Radetzky katonaberhez illeően az „erélyes politika” („politica energica”) mellett kardoskodott, Spaur gróf ezzel szemben azt hangoztatta, hogy kizárólag „mértéktartó és engesztelékeny politika” („politica mite e conciliativa”) járna eredménnyel, a tanács többi tagja pedig „ingadozott” („ondeggianti erano”) e két álláspont között. S maga Ficquelmont a vita során apránként Spaur mellé állt – egyrészt, mert ez megfelelt Metternichtől kapott útavalójának, másrészt, mert abban bízott, hogy a kormányzat erőszakos eszközök igénybe vétele nélkül is képes lesz úrrá lenni a nehézségeken –, a többség viszont, kevésbé derűlátó lévén, végül is a Radetzky javallotta „erélyes politika” mellett döntött.³⁴

Ahhoz azonban, hogy fegyveres erővel fojtsák el a szabadságtörekvéseket, a császáriaknak el kellett érniük, hogy e törekvések milánói hívei ne csupán operaszerzők ünneplésének vagy táncművészek bojkottálásának a formájában adjanak hangot vágyaiknak, hanem közvetlenebbül, a politikai élet mezején is síkra szálljanak céljaik elérése érdekében. De erre Radetzkyéknek nem kellett örökkéig várniok. 1847 vége felé ugyanis számos példányban kézről kézre járt Milánóban két újabb röpirat, amely különösen érzékenyen érintette a hatalom birtokosait, mert az államkincstár bevételeinek apasztását kezdeményezte. Nevezetesen: az egyik (ismeretlen szerzőjű) írásmű arra hívta fel olvasóit, hogy ezentúl tartózkodjanak a lottózástól, a másik pedig (amelyet egy milánói gimnáziumi tanár, Giovanni Cantoni szövegezett meg) arra, hogy a maguk módján kövessék az egykori amerikai angol gyarmatok lakóinak a példáját, akik 1773. december 16-án a tengerbe szórták a teaárusítás monopóliumának kiváltságával felruházott brit Kelet-indiai Társaság által Bostonba szállított 17 ezer angol font értékű teát: 1848 első napjától kezdve ne vásároljanak többé osztrák dohánytermékeket³⁵ (amelyekről különben maguk az osztrák kormányférfiak is elismerték, hogy a lehető „legrosszabb és teljességgel élvezhetetlen minőségűek”³⁶).

És a felhívásoknak lett is foganatjuk: a lottócédulákat árusító helyek legtöbbször nemcsak január 1-jén maradt zárva, hanem a következő napokban is, amelyik pedig az újévi ünnep elmúltával mégis kinyitott, azt az erre felfigyelő milánóiak megrohanták és feldúlták, s a köztereken az újesztendő beköszöntétől kezdve többé nem lehetett látni szivarozó embereket. Kivéve néhány olyan császári tisztet, aki újév napján éppen nem lévén szolgálatban, polgári öltözkében és tüntetően szivarozva grasszalt a Corsón és környékén. Az ilyeneket azonban a feldühödött emberek tüstént körbefogták és felszólították, hogy meghajolva a közakarát előtt, azonnal dobják el szivarjukat, ha pedig nem engedelmeskedtek habozás nélkül, akkor szidalmazni kezdték és kifütyülték őket, sőt némelyiküknek egyenesen kiverték a szájából a szivart. S még olyan előkelőséget sem kíméltek, amilyen Gustav Neipperg

³³ Metternich Ficquelmont-hoz, Bécs, 1847. aug. 22., MNP VII, 472–473.; Metternich Rainer főhg.-hez, Bécs, 1847. szept. 3., MNP VII, 474–475.; Metternich Ficquelmont-hoz, Bécs, 1847. dec. 9., MNP VII, 441.

³⁴ Spellanzon III, 390.

³⁵ Spellanzon III, 434–435.

³⁶ Ezt a véleményt idézi Bibl, Viktor: Der Zerfall Österreichs. II, Wien–Berlin–Leipzig–München, 1924. (a továbbiakban: Bibl) 87. Az eredetiben: „in der allerschlechtesten und ungenießbarsten Qualität erzeugt”.

gróf mérnökari százados volt, akinek pedig – Mária Lujza főhercegnő és az ő második férje, Adam Albert Neipperg gróf fia lévén – Habsburg-vér is csörgedezett az ereiben.³⁷

Az efféle erőszakos fellépések persze kapóra jöttek a hatalom milánói képviselőinek, ahhoz azonban nem voltak elegendők, hogy lehetőséget teremtsenek a Habsburg-ellenes milánóiak összességével történő leszámolásra, hiszen csupán egyes embereknek egyes emberek (illetőleg egyes boltok) elleni támadásai voltak. Az uraknak tehát gondoskodniuk kellett arról, hogy a milánói hazafiak tömegesen tegyék ki magukat a megtorlásnak. S az udvar hű szolgálói gondoskodtak is erről: január 3-án a laktanyákban bort és pálinkát osztottak a katonák között, s egy részüket – többek közt az olasz katonákból álló D’Anthon- és a magyarországi katonákból szervezett Weiler-gránátoszászlóalj tagjait – szivarokkal is ellátták, majd emezeknek meghagyták, hogy – immár egyenruhában és csoportosan – szivarozva vonuljanak a város központjába, a többieket pedig – s nemcsak gyalogosokat, hanem lovasokat, így például a Mészáros Lázár ezredes vezényelte 5. (Szárd király) huszárezredhez³⁸ tartozókat is – készenlétbe helyezték a laktanyákban, hogy ha kihívón szivarozó bajtársaikat – mint Radetzkyék remélték – támadás érné valahol, haladéktalanul a megtámadottak segítségére siessenek és kímélet nélkül lesújtsanak a támadókra.

Amit pedig a jó urak kiterveltek, az meg is valósult: mikor Milánó utcáin délután négy óra tájt feltűntek a pökhendien pöfékelő fegyveresek, pillanatokon belül hatalmas tömeg fogta őket gyűrűbe, s a felháborodott emberek ez alkalommal is kifütyülték, majd kövekkel és virágcserepekkel meg is dobálták a népakaratot látványosan semmibe vevőket. Mire a szorult helyzetbe került vitézek – jó előre készenlétbe helyezték s csak erre váró, most pedig rohanvást védelmükre kelő társaikkal együtt – fegyvert rántottak és vitézül vagdal kozva rárontottak a fegyvertelen sokaságra, majd – hogy jelét adják engesztelhetetlenségüknek (és erőfölényüknek) – a megfutamodó s menedéket csapszékekben és gyógyszer-tárakban kereső embereket ezekről a gyalgó búvóhelyekről is kiverték, s csupán napnyugta után húzódtak vissza laktanyáikba, halottak és sebesültek tucatjait hagyva maguk mögött, holtan hagyva maguk mögött olyan személyeket is, akik egyáltalán nem voltak vádolha-

EGY SZÁRD KIRÁLY-HUSZÁR
(EGY CSÁSZÁR-HUSZÁR S EGY
SCHWARZENBERG-DZSIDÁS KÖZÖTT)

³⁷ [Schöenhals] I, 69–71.; Spellanzon III, 435. Az utóbbi azonban Neipperg századost össze-
téveszti bátyjával, Wilhelm Montenuovo gróf táborkari alezreddessel, aki ekkor nem is Milánó-
ban szolgált, s akit Spellanzon ráadásul szintén századosnak mond.

³⁸ Ezt az ezredet sokan Radetzky-huszárezred néven emlegetik. Ez azonban a tárgyalt időről szól-
va nem indokolt. Radetzky ugyanis 1809-től valóban az ezred tulajdonosa volt, de csupán
1814-ig, mikor is ezredtulajdonossá György angol régensherceget tették meg, s ezt a kitüntető
címet emez megtartotta 1820 után is, midőn IV. György néven Anglia trónjára lépett. Radetzky
ezért 1814-től csak másod-ezredtulajdonos volt, s ez maradt 1831 után is, mikor IV. György-
nek az előző évben bekövetkezett halálát követően az ezredtulajdonosi címet Károly Albert
szárd királyra ruházták. (Lásd: az 5. jegyzetben hivatkozott Militär-Schematismus 331.) Teljes
jogú ezredtulajdonossá ezért Radetzky másodízben csupán 1848. április 18-án lett, mikor is egy
császári pátenst az addigra Ausztria ellen hadba lépett Károly Albertet az osztrák kormány elő-
terjesztése alapján megfosztotta az ezredtulajdonosi címtől, s ezt a címet egyidejűleg ismét Ra-
detzkyre ruházta. (Erről Die Protokolle des österreichischen Ministerrates I/1. Szerk. és bev.
Thomas Kletečka. Wien, 1996, 75–76.)

MILÁNÓ JANUÁR 3-ÁN

nul – abban a hiszemben, hogy rá mint udvarhű és köztisztelő emberre hallgatni fognak – megkísérelte béketűrésre bírni...

De nem Manganini volt az egyetlen milánói, akiben hiú remények éltek; ilyen volt a városi tanács élén álló *podestà*, a mérsékelt liberálisok közé tartozó Gabrio Casati gróf is: ő, hogy polgártársait megóvjá a várható visszatorlástól, a polgári öltözékben szivarozgató tisztek ellen tüntetőket már 2-án megpróbálta lecsendesíteni, s ezzel csak annyit ért el, hogy Torresani báró fogdmegei mint *bujtogatót* őrizetbe vegyék, de mert rövid idő elteltével ismét szabadon bocsátották, továbbra sem menekedett illúzióitól, amelyeket nyilván Spaur grófnak az a kijelentése ültetett el benne, hogy „Bécsben már tárgyalnak az ország óhajairól” („Vindobonæ jam consularur de desideriiis regni”), jöllehet ebből a kijelentésből csupán annyi felelt meg a valóságnak, hogy az államértekezleti tanács 1847 végnapjainak egyikén csakugyan napirendjére tűzte a venetói rendőrség főigazgatójának, Alois Call lovagnak egy előterjesztését, amely reformokat sürgetett az észak-itáliai tartományok számára, így azt, hogy az eddigieknél több szabadsággal ruházzák fel az itteni rendi gyűléseket és városi hatóságokat. Ez a kezdeményezés azonban teljesen sikertelen maradt: Metternich mereven leszögezte, hogy „most nem reformok ideje van” („jetzt ist keine Zeit zu Reformen”), hanem megfélemedést kell kelteni a rebellisekben; s álláspontjához a tanácskozás valamennyi résztvevője csatlakozott.³⁹ Erről viszont Casati természetesen nem szerezhetett tudomást.

A vérengzés megkezdése után tehát Casati úgy érezte: mint a városi tanács fejének kötelessége fellépni annak érdekében, hogy a vagdalkozó katonákat visszavonják, s ezt talán el is érheti, ha Ficquelmont gróf közbenjárását kéri. Elsietett ezért Ficquelmont szálláshelyére, a Scalával átellenben magasló Marino-palotába (a jelenlegi városházára), s nemcsak Ficquelmont-t találta ott, hanem a vele – nem tudni, miről – éppen tanácskozó Spaur grófot is. Eredményt azonban egyiküknél sem ért el: mindketten kijelentették, hogy a katonák visszaparancsolását egyedül a jelenleg is Milánóban időző Radetzky rendelheti el; s azután Casati társaságában mindketten fel is keresték a tábornagyot a Cagnola-házban berendezett városi irodájában. Radetzky pedig – mintha semmi része nem volt volna a szivarozó katonáknak az utcára küldésében, azaz az ellenük irányuló népharag kirobantásában – először annak a véleményének adott hangot, hogy – úgymond – ártatlanul megtámadott alárendeltjeit lehetetlenség lesz megfélemezni, de azután közölte, hogy már elrendelte vissza-

³⁹ Bibl II, 86–87.

vonásukat s elrendelte azt is, hogy a helyőrséghez tartozók a következő nyolc nap folyamán ne lépjenek ki a laktanyák kapuján.⁴⁰

Másnap reggel azonban – azaz még mielőtt Casati vagy bárki más ellenőrizhette volna, hogy a tábornagy fogamatot szerzett-e ennek a rendelkezésének – már városszerte olvashatóak voltak Torresani báró falragaszai, amelyek arra hívták fel a milánóiakat, hogy további „szerencsétlenségek elhárítása végett ... tartózkodjanak bárminemű csoportosulástól ..., mert a kötelességteljesítésre felhívott karhatalom képtelen lévén megkülönböztetni a vétekesekeket az egyszerű kíváncsi nézelődőktől, ezek az óvatlan emberek annak a veszélynek teszik ki magukat, hogy összetévesztetnek a felforgatókkal”.⁴¹ Vagyis az előző este történetekért (és esetleges jövőbeli megismétlődésükért) járó felelősséget Torresani is megkísérelte a fegyvertelen tüntetők nyakába varrni.

Erre a városi közgyűlés úgy határozott, hogy tiltakozandó a katonaság és a rendőrség túlkapásai ellen, immár magához az alkirályhoz fordul, mégpedig testületileg; s a képviselők Casatival az élükön nyomban el is vonultak a királyi palotába; Rainer részéről azonban meglehetősen rideg fogadtatásban részesültek: mikor Casati ecsetelni kezdte a lakosság felháborodását és elégtételt követelt, a főherceg félbeszakította és leszögezte, hogy „a hatóság kényszerítve vala erélyes eljárásra, elfojtandó egy ... forradalom kirobbantására irányuló kísérletet” („l'autorità era stata costretta ad agire con energia, per reprimere un ... tentativo d'insurrezione”). S ekkor hosszas vita kezdődött, álláspontjától azonban egyik fél sem tágitott, úgyhogy a városatyák végül is üres kézzel kényszerültek távozni.

Utánuk viszont az alkirály színe elé járult egy másik – egyházi – küldöttség is, amelyet maga Romilli érsek vezetett, s ez már nagyobb sikert ért el – talán mert tagjai szívhez szólóbb hangot ütöttek meg. A dóm nagyprépostja, Gaetano Opizzoni atya például ezt mondta:

– Elmúltam nyolcvan esztendő, láttam Milánóban oroszokat, franciákat és osztrákokat, ám a tegnap estiekhez hasonlítható gatzetteket még sohasem láttam; mint embernek, mint városi polgárnak, mint parókusnak tiltakoznom kelletik ily szörnyűséges cselekedetek ellen.

S erre az alkirály megígérte, hogy rajta lesz a köznyugalom helyreállításán.⁴² Ígéretének pedig eleget is tett – a maga módján. Hogy hogyan? Másnap, 5-én maga is kiragasztatott a milánói házfalakra egy szöveget, s ebben hosszan ecsetelte, mennyire feldúlta őt, hogy az itteni „olyannyira békés és a hatóságokat tisztelő” („tanto pacifica e rispettosa verso le

⁴⁰ A január első három napján Milánóban történeteket jóval részletesebben leírja egy alább teljes szövegében olvasható levél, amelyet egy ismeretlen olasz hazafi küldött Milánóból 1848. jan. 15-én Széchenyi István gr.-nak, továbbá [Schœnhals] I, 69–73. és Spellanzon III, 435–438. Schœnhals azonban Manganini nevét egy szükegtelen *g* betű betoldásával Mangagnininak írja, Ficquelmont szakácsát pedig franciának mondja, s ehhez hozzáteszi, hogy az illető „egzaltált forradalmár” („exaltirter Revolutionär”) volt, talán, mert a nagy francia forradalom lezajlása óta konzervatív körök hajlamosak voltak minden franciát forradalmi viselkedéssel gyanúsítani. Ezekről az eseményekről röviden említést tesz Urbán Aladár is: Európa a forradalom forgószeleiben 1848–1849. Budapest, 1970. 235., ő azonban a lovasság kivezénylését január 3. helyett 2-ra teszi, s a dohánytermékek bojkottját e termékek árának megemeléséből eredezteti, ami szintén tévedés.

⁴¹ Torresani hirdetménye, Milánó, 1848. jan. 4., reprodukcióját adja Spellanzon III, 440. Az idézet az eredetiben: „Colla mira di evitare disgrazie ... tenersi lontano da qualunque attrupamento ..., giacchè la forza pubblica, chiamata all'esercizio de'proprii doveri, trovandosi nell'impossibilità di distinguere i colpevoli dai semplici spettatori curiosi, questi incauti si espongono al pericolo di essere confusi coi perturbatori.”

⁴² Spellanzon III, 438–441. Opizzoni szavai az eredetiben: „Io ho più di ottant'anni, ho visto Russi, Francesi ed Austriaci in Milano, ma iniquità simili a quelle che furono commesse ieri sera, non ho vedute giammai; come uomo, come cittadino, come parroco devo protestare contro si fatte enormezze.”

Autorità”) lakosság egy része az utóbbi napokban „kevés rosszakaratú ember ösztönzésére” („per l’impulso di pochi malevoli”) „hagyhatta magát kizökkentetni szokott méltóságteljes viseletéből” („abbia ... potuto lasciarsi strascinare fuori del consueto suo contegno”), ezzel „szerencsétlen következtetéseket” („malaugurate conseguenze”) idézve magára és megingatva az ő „megalapozott reményeit” („fondate speranze”), amelyek szerint ő Felsége kegyesen meg fogja hallgatni és teljesíteni fogja hű lombardiai népének trónusa elé terjesztendő hő óhajait. Végezetül pedig – gondolván, hogy ennyi meg is fogja nyugtatni a kiáltvány olvasóit – arra kérte a „kedves milánóiakat” („diletti Milanesi”): „Legyetek tehát nyugodtak, bízzatok Abban, aki élén áll igazgatásotoknak és a Ti szükségleteitek bölcs elrendezésének, s ne késlekedjete felismerni, hogy az Uralkodói kegy képes gondoskodni a közjóról” („Siete dunque tranquilli, fidate in Chi è preposto alla direzione ed al savio ordinamento de’Vostri bisogni, e non tarderete a conoscere come la Sovrana benignità sappia provvedere al pubblico bene”).⁴³

Miután azonban aludt a dologra egyet-kettőt, Rainer, akit ugyan soha senki sem minősített lángésznek, a jelek szerint maga is ráébredt arra, hogy ennyi alkalmasint kevés lesz a kedélyek lecsillapításához. Négy nap múlva ezért jónak látta egy újabb kiáltvánnyal örven-deztetni meg a milánóiakat. S ebben már nem állított olyasmit, hogy a nép csupán „kevés rosszakaratú ember”-nek róhatja fel, ha kizökönt „szokott méltóságteljes viseletéből”, ezzel „szerencsétlen következtetéseket” idézve magára; ám azt most sem ismerte el, hogy a „szerencsétlen következtetések”-ért járó felelősség a katonaságra hárul. Annál inkább hangsúlyozta viszont, hogy a „nyugalankodó” („angustiati”), „háborgó” („conturbati”) emberek a jövőre nézve jó remények tölthetik el. És mindezt valami émelyítően atyáskodó hangon adta elő: „Úgy fordulok tehát újólág mindnyájatokhoz – írta – mint atyátok s mint az Uralkodó által az Én gondjaimra bízott kormányzat Feje, ismételten biztosítandó ben-neteket, hogy ... pillanatnyilag ... még szorosabban ... kezembe veszem a hatalom valamennyi gyeplőjét, amelynek meg kell óvnia Titeket” („Ritorno dunque come padre a Voi tutti e come Capo Supremo del governo dal Sovrano alle Mie cure fidato a ripetervi l’assicurazione che ... per un momento ... tengo ... più strettamente... nelle Mie mani tutte le redini del potere che Vi deve tutelare”). Ezért „hagyjatok fel, kedves milánóiak, mindennemű nyugalankodással, s keljete ... segítségükre a hatóságoknak, amelyekre az a teher hármlik, hogy őrködjenek mindenek személyes bátorlétén” („deponete ogni inquietudine, diletti Milanesi, e venite ... in aiuto delle Autorità che hanno carico di sopravvegliare alla sicurezza personale di tutti”).

De mert tudta, hogy kiáltványának olvasóit vajmi kevésbé nyugtathatja meg, ha csak arról biztosítja őket, hogy a jövőben nem lesznek a katonaság fegyveres fellépésének a célpontjai, mindehhez Rainer hozzáfűzte – s még nyomatékosabban, mint ahogyan 5-én tette –, hogy a milánóiak számíthatnak az uralkodó által jóváhagyandó politikai reformokra: „Ez alkalommal megismétlem nektek azon megalapozott reményeim kifejezését, hogy az Uralkodói bölcsesség által mérlegelteknek és ő Felsége kegyelméből meghallgatottaknak fogjuk látni a nekem törvényes úton előadott hő óhajokat, amelyek máris felterjesztettek vagy már el is jutottak a Trón zsámolyához” („Vi rinnovo in quest’occasione l’espressione delle Mie fondate speranze di vedere ponderati dalla Sovrana saviezza ed accolti dalla grazia di Sua Maestà i voti espressimi in via legale, che di già sono o stanno per essere innalzati al Trono”). S ezt az állítást nem áttallotta megfajlanni egy ilyen felhívással: „... Bízzatok tehát Bennem, amiként [Magam is] bízom Bennetek („... Confidate dunque in Me come [anch’io] confido in Voi”).⁴⁴

⁴³ Rainer főhg. Milánó lakóihoz, Milánó, 1848. jan. 5., reprodukcióját adja Spellanzon III, 444.

⁴⁴ Rainer főhg. Milánó lakóihoz, Milánó, Spellanzon III, 1848. jan. 9., reprodukcióját adja Spellanzon III, 446.

Ami arra vallott, hogy Rainer főherceg meglehetősen vastag arcbőrrel rendelkezett. Hiszen öfensége jól tudhatta, hogy tőle semmiféle hozzá „törvényes úton” érkezett előterjesztés nem jutott el Bécsbe, ha pedig valami ilyesfélét netalán mégis továbbított volna az udvarba, az ott semmivel sem talál vala kedvezőbb fogadtatásra, mint amilyenben Call lovag felterjesztése részesült.

Egyáltalán nem csodálatos tehát, hogy Rainer legújabb szózata igen szerteágazó hatást gyakorolt az emberekre: voltak, akik hittek hazug ígéreteinek, voltak, akik nem ültek fel nekik, s a többség hitt is meg nem is. Akiknek a tetszését pedig legkevésbé nyerték el az alkirály megnyilatkozásai, azok a katonák voltak: Radetzky 1. (lombardiai) hadtestének a parancsnoka, Ludwig Wallmoden-Gimborn gróf lovassági tábornok őfőméltósága például,

JÖNNEK RADETZKY MEGSEGÍTÉSÉRE
AZ ÖRDÖGADTA HORVÁTOK

aki egyben Milánó városának is katonai parancsnoka volt, bármennyire tudta is, hogy az uralkodóház tagjait csak hódolat illeti meg, nem habozott mások füle hallatára kijelenteni, hogy az alkirály „dilinós” („imbecille”).⁴⁵

S maga Radetzky tartózkodott ugyan ilyen súlyos szavak használatától, elengedhetetlennek tartotta viszont a rendelkezésére álló katonaság számottevő megerősítését, legalább 100 ezer főnyire növelését.⁴⁶ Ő tehát január első felében újabb meg újabb csapaterősítéseket kérő beadványokkal ostromolta a bécsi udvari haditanácsot, elsősorban arra hivatkozva, hogy a milánói rebellek felkelésre készülnek s csempészutakon fegyvereket is kapnak főleg Svájc egyik olasz lakosságú kantonjából, Ticinóból, amiben nyilván része van az olasz *carbonari*-mozgalom ott-tartózkodó „hírhedt” („berüchtigte”) fejének, az egységes olasz köztársaság létrehozásán buzgólkodó Giuseppe Mazzininak.⁴⁷ A haditanács pedig elismerte a tábornagy követeléseinek indokoltságát,⁴⁸ s részint még januárban, részint februárban küldött is számára erősítéseket, mindenekfölött horvátországi és szlavóniai határőr-zászlóaljakat.⁴⁹

⁴⁵ Idézi Spellanzon III, 442.

⁴⁶ Erről a 4. jegyzetben már hivatkozott forrás.

⁴⁷ Erről a 4. jegyzetben már hivatkozott forrás, továbbá Hardegg Metternichhez, Bécs, 1848. jan. 17., ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848 : 126. (Az idézet az utóbbiból.)

⁴⁸ Hardegg Wilhelm Hammerstein-Equord br. altábornagy galíciai, Heinrich Reuß hg. altábornagy morvaországi és sziléziai, Albrecht főhg. altábornagy alsó- és felső-ausztriai, valamint salzburgi főhadparancsnokhoz, Ludwig Welden br. altábornagy tiroli kat. parancsnokhoz, Laval Nugent gr. tábornagy illíriai és belső-ausztriai, valamint Maximilian Auersperg gr. lovassági tábornok horvátországi főhadparancsnokhoz, Bécs, 1848. jan. 17., ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK. 1848 : 125; jegyzőkönyv a haditanács és az egyetemes udvari kamara vegyesbizottságának 1848. febr. 19-i üléséről a haditanács kancelláriáját vezető Ignaz Dreihann lovag tábornok és a bizottságban a két kormányzó két képviselő két udvari tanácsos, Karl Einkhamer, ill. Wenzel Beyer aláírásával, ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848 : 475; Gustav Hohenlohe-Langenburg hg. altábornagy, a haditanács első alelnöke Radetzkyhez, Bécs, 1848. febr. 27., ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848 : 475.

⁴⁹ Erről többek között Hardegg Radetzkyhez, Bécs, 1848. febr. 5., ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848:300; az ekkor Horvátországban hadosztályparancsnokként szolgáló Joseph Kempen ezredes naplójegyzetei: Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859 (Szerk. és bev. Josef Karl Mayr), Wien–Leipzig, 1931. 85–86.; Rothenberg, Gunther E.: The Military Bor-

12-én azonban – még mielőtt megérkeztek volna ezek a türelmetlenül várt erősítések – az alkirály postájával érkezett Milánóba egy nem várt küldemény: történetesen egy Rainer második kiáltványával egyidejűleg, 9-én kelt uralkodói szózat, amely hivatva volt tudatni a „Lombard-velencei Királyság” hű népével, mennyire fájdalmasan érintették öfelségét a Milánóban nemrég lezajlott „kellemetlen események” („die unangenehmen Vorfälle”), amelyeket „egy szüntelenül a dolgok érvényben lévő rendjének a lerombolására törekvő lázadó párt üzelmei” („die Umtriebe einer Faction ... , die rastlos auf Zerstörung der in Kraft stehenden Ordnung der Dinge abzielt”) idéztek elő. Hogy tehát a „lázadó párt” el ne bízsa magát, a szózat leszögezte: „Szent kötelességünknek tartjuk, hogy a lombardiai-venetói tartományokat minden az isteni gondviselés által a Mi kezünkbe adott eszközzel megóvjuk [a Magunk számára] és minden támadással szemben ... megvédelmezzük” („Wir betrachten es als Unsere heilige Pflicht, mit allen von der göttlichen Vorsehung in Unsere Hände gelegten Mitteln die lombardisch-venezianischen Provinzen [für Uns] zu schützen und sie gegen allen Angriffe... zu verteidigen”). „Evégett – folytatta a szózat – számítunk a Lombard-velencei Királyságban élő szeretett alattvalóink nagy többségének józan eszére és hűségére ...” („In diesem Ende rechnen Wir auf den richtigen Sinn und die Treue der großen Mehrzahl Unserer geliebten Untertanen im lombardisch-venezianischen Königreich...”). Hogy azonban a „szeretett” alattvalók megértsék, mi vár rájuk, ha netán mégis meginognának hűségükben, ehhez a szózat végezetül még hozzáfűzte: „Számítunk a Mi csapataink bátorságára és hű ragaszkodására is, mivel ezek legnagyobb dicsősége folyvást az volt és mindig az lesz, hogy helyt álljanak mint trónusunk szilárd oltalmazói s mint bástya azokkal a keservekkel szemben, amelyeket lázadás és felfordulás idézne a békés polgárok személyére és tulajdonára” („Wir zählen auch auf den Mut und die treue Anhänglichkeit Unserer Truppen, deren größten Ruhm stets war und immer sein wird, sich als die feste Stütze Unseres Thrones und als ein Bollwerk gegen die Trübsale zu bewähren, welche Empörung und Anarchie über die Personen und das Eigentum der ruhigen Bürger bringen würden”).⁵⁰

És – mintha ez nem volt volna érthető beszéd – a szózathoz társult egy kísérőlevél, amelyben öfelsége tudatta az alkirályal, hogy már megadta „a Lombard-velencei Királyság számára mindazt, ami szükségesnek volt vélhető, hogy megfeleljen a kérdéses tartományok szükségleteinek és óhajainak”, s ezért nem „hajlandó további engedmények tételére”.⁵¹ Végezetül pedig a levél felszólította Rainert, hogy az uralkodó álláspontjáról tájékoztassa a hűséges olasz alattvalókat is.

Rainernek azonban érthetően meg sem fordult a fejében, hogy azt is nyilvánosságra hozza, ami csak a kísérőlevélben volt olvasható, hogy tudniillik az uralkodó mereven elzárkózik mindennemű engedménytétel elől, hiszen ez egyértelműen rácsúszott volna arra, amivel saját 5-i és 9-i szózatában próbálta kecsgetetni az embereket. És még azon is sokat töprengött, hogy magát az uralkodói szózatot merje-e nyilvánosságra hozni, hiszen ez a szöveg egyértelműen állást foglalt a hadsereg mellett, sőt dicséretekkel halmazta el a katonákat, akik provokációjukkal kirobantották a január 3-i népmegmozdulást, és így csak felháborodást kelthetett volna azok körében, akik jól tudták, kiket terhel a 3-i vérengzésért járó felelősség. Mivel azonban nem merészelt szembehelyezkedni az uralkodó (vagy

der in Croatia 1740–1881. Chicago–London, 1966. 142.; Hauptmann, Ferdinand: Jelačić Kriegszug nach Ungarn 1848. Graz, 1975. 34.; Spira György: Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamóciig, Újvidék, 2001. 9–10.

⁵⁰ Uralkodói szózat Lombardia és Veneto lakóihoz, Bécs, 1848. jan. 9., részlegesen közölve: MNP VII, 576–577.

⁵¹ Idézi (olasz fordításban) Spellanzon III, 444.

pontosabban: Metternich) akarataival, az alkirály offenzíve 17-én a sok fejtörés eredményeként végül mégis kinyomatta és kiragasztatta a milánói házfalakra a legfelső szózatot.⁵²

Radetzkyre természetesen egyetlen pillanatig sem hatottak fékezően holmi Raineréhez hasonló aggályok. Ő tehát már 18-án kibocsátott egy csapatainak címzett napiparancsot, s ebben tudatta alárendeltjeivel, hogy offenzívájának feltett szándéka „jogainak és kötelességének megfelelően ... megvédeni a Lombard-velencei Királyságot ... bárminő ellenséges támadástól”, és hogy ez így legyen, arról a hadsereg köteles gondoskodni. De fog is gondoskodni róla: „Katonák! Császárotok számít rátok; parancsnokotok bízik bennetek; s ennyi elég. Számunkra nem okoz megerőltetést kibontanunk a kétfejű sas zászlaját: az ő karmainak ereje még nem merült ki. Jelszavunk legyen: *védelem és nyugalom* a baráti és hűséges polgároknak s pusztulás az ellenségnek, amely arra vetemedik, hogy áruló kézzel merényletet intézzon a béke, a népek jóléte ellen.”⁵³

Kérdés mármost, milyen fogadtatásra lelt ez a napiparancs vagy a közvetlenül előtte napvilágot látott uralkodói szózat azoknak a körében, akik megismerkedtek velük. De a válasz ezúttal is csak az lehet, ami Rainer főherceg január 5-i és 9-i szózatának az esetében volt, hogy tudniillik voltak, akik elégedetten, és voltak, akik kiábrándultan olvasták őket. Elégedetten fogadta például őket Metternich herceg, mert ő arra számított, hogy „az Ural-kodó atyai és komoly beszéd módja” („le langage paternel et sérieux du Souverain”) jó hatással lesz az olasz alattvalókra, Radetzky napiparancsa pedig lelkesíteni fogja a katonákat.⁵⁴ De elégedetten szerzett tudomást a két szövegről az európai hatalmi rend megóvásán Metternichkel karöltve buzgólkodó orosz cár, I. Miklós is, aki pedig a palermói forradalom kitörése után még „nagyon sötétnek” („très en noir”) látta az itáliai helyzetet, mert nem tudott menekedni attól az aggodalomtól, hogy „tavasszal általános felfordulás fog kitörni az egész félszigeten” („au printemps une conflagration générale éclatera dans toute la péninsule”), most viszont, miután Metternich jóvoltából maga is elolvashatta Ferdinánd szózatát is, Radetzky napiparancsát is, kijelentette, hogy Lombardia vonatkozásában „Radetzky tábornagy erélye” („l'énergie du Maréchal Radetzky”) benne sem csekély „bizakodást” („confiance”) kelt.⁵⁵

Annál nyugtalanabbul fogadhatták viszont a kérdéses nyilatkozatokat a legérdekeltebbek, a milánóiak, akik megismerkedvén velük, bizonyosra vehették, hogy a január 3-i vé-

A JÓSÁGOS RADEZKY ÉS JÓTÉTEMÉNYEI

⁵² Idézi (olasz fordításban) Spellanzon III, 444.

⁵³ Idézve (szintén olasz fordításban): Spellanzon III, 444–445. A kiemelés Radetzkytól. Röviden ismerteti [Schœnhals] I, 73–74.

⁵⁴ Metternich (azonos szöveggel) Eduard Lebzelter-Collenbach br. ideiglenes szentpétervári osztrák ügyvivőhöz és Joseph Trauttmansdorff-Weinsberg gr. berlini osztrák követhez, Bécs, 1848. jan. 23., ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Rußland III, Weisungen.

⁵⁵ Eduard Lebzelter Metternichhez, Szentpétervár, 1848. jan. 24./febr. 5., ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Rußland III. Berichte 1848 : 11.C.

rengzés a hadseregnek nem utolsó ellenük irányuló erőszaktétele volt. Sőt ehhez igazában nem is volt szükség erre a két megnyilatkozásra: sokukon, akiket eleinte némi reménykedéssel töltött el Rainer főherceg 5-i és 9-i porhintése, már a két alkirályi szózat közzététele után fokozatosan mind nagyobb kiábrándultság lett úrrá, tapasztalván, hogy ők türelemmel várnak ugyan, de egyik nap lép a másik nyomába s egyelőre hírük-hamvuk sincs a Rainer megígérte reformoknak. E hovatovább teljes reménytelenségbe süllyedő emberek egyikében pedig (akinek a kilétét sajnos homály fedi) nemcsak az a gyanú vert mind erősebb gyökeret, hogy a változást kívánó milánóiakra Radetzky előbb-utóbb megint rá fogja szabadítani fegyvereseit, hanem az az őt különösen felkavaró aggodalom is, hogy e zsoldosok soraiban ismét ott lesznek a császári hadsereg magyar katonái is, holott a magyar nép éppúgy szabadságra vágynak, akár az olasz.

Az illető ezért úgy érezte, kötelessége tenni valamit legalább ennek a veszélynek az elhárítása érdekében s talán tehet is, ha segítséget kér a legnevesebb magyar hazafiak egyikétől, Széchenyi István gróftól, akiről – úgy látszik – nemcsak azt tudta, hogy a liberális eszmerendszer első nagyhatalús szószólója volt Magyarországon, hanem azt is, hogy november óta Pozsonyban tartózkodik mint az ott üléselő magyar országgyűlés követének egyike. Január 15-én tehát asztalhoz ült, s írt egy Széchenyinek szóló (latin nyelvű) levelet, amely (eredetiben és magyar fordításban) így fest:

Spectabilis Domine,

Ne miretur Benignitas Vestra, quod de urbe remota et ab ignoto viro epistola de re publica ad Eam perveniat; bona causa per varias facies uno spirito^a totæ Europæ propugnatur, commune thesaurum^b experientia, commune gaudium victoria, benemerentium virorum nomina passim et ubique collaudantur. Studium avitæ linguæ vestrae quoad libertati faveat observantes libenter magyarico potius quam latino sermone usi fuerimus, nisi plus interfuisset claritati quam obsequio; sed non inviti his rebus extraneos Romano adeptimus stylo, quia et nos juvant memoria et litterarum vinculum, fidei et morum, quem fundavit nexum, recordat.^c

An hoc negotio de modo non de essentia civilis gubernii esset agendum, forte argumenta præbuissemus, alicui parti congregationis vestrae, iudicium tamen non invocavissem et vocem tui prudentissimi

Tekintetes Uram,

Ne csodálja Tekegyelmed, hogy egy távoli városból és ismeretlen embertől érkezik közügyeket taglaló levele; a jó ügyért Európa egészében eltérő módokon, de egy szívvel folyik a harc, közös a tapasztalatok tárháza, közös a győzelem fölötti öröm, az érdemeket szerzett férfiak nevét különbségtétel nélkül mindenütt dicsérőleg emlegetik. Nagyra becsülván az ősi nyelvekhez való ragaszkodást, mint ami a szabadságot szolgálja, örömet használtuk volna a latin nyelv helyett a magyart, ha csak a kedveskedésnél nem volt volna fontosabb az érthetőség; de nem kénytelenségből fordulunk ezekkel a dolgokkal külföldiekhez római írmódban, mivel számunkra is öröm visszagondolni a történeti hagyomány és az irodalom, a hit és a régi szokások kötelékére, amely megalapozta a kapcsolatot.

Hogy az adott helyzetben a polgári kormányzatnak a lényege helyett vajon nem a módjáról kellene-e tárgyalni, arra nézve talán érveket szolgáltatnunk volna a ti országgyűlésetek valamelyik pártjának,

^a Helyesen: spiritu.

^b Helyesen: communis thesaurus.

^c Helyesen: recordari.

viri, nimis experti, quam arduum sit his difficillimis discriminibus recte intueri nec non in aliena et in propria causa. Res tamen aliter se gerit, de nuda agitur justitia, de illo agitur supremo christianorum regnorum principio, opiniones et voces, preces et pacificos postulatus non esse cæde et sanguine puniendas aut repellendas. Verum in examen suscipiendas aut cum contrariis librandas, unanimitatem populi autem minime despicendam. His sententiis omnes honesti conveniunt, et scio homines qui minus de quanto solliciti sunt sincere et intrepide jus primum sustinere, moralem patrocinari æquitatem; scio et te eligo defensorem.

Non ignorat, Benignitas Vestra, quomodo potior pars Italiæ auspice S[ummo] Pontifice ad meliores ordines accedat et qualibus premeatur^d obstaculis. Nobis quoque non infæcundum^e cecidit exemplum, et status nostri, tenuæ reliquæ olim promissæ autonomiæ, rupto diuturno coacto silentio licentiam quærunt, Principi vota aut potius votum provinciarum proponere: respondit præses minime necesse opus, quum Vindobonæ jam consulatur de desideriis regni, faciant tamen si volunt, moniti scire Principem infundatam causam quam invocant, populi scilicet presentium^f tædium; ad conprobandum assertum similem ineunt viam provinciales status et municipium, at aeri censura a gubernialibus legatis afficiuntur, ita ut denique civitas cuncta consilium capit, se ab uso^g tabacchi, quod est hic monopolium

de nem igényeltem volna ítéletet és nyilatkozatot tőled, igen eszélyes férfiútól, aki alaposan kitapasztalta, hogy a jelenlegi rendkívül súlyos válságban mennyire bajos tisztán látnia nemcsak mások ügyében, hanem még a magáéban is. A dolog mégis másként fest, a póre igazságról van szó, a keresztény országoknak arról a legfőbb alapelvéről, hogy véleményeket és nyilatkozatokat, kéréseket és békés követeléseket ne toroljanak meg mészárlással és vérontással, s ne is utasítsák el őket. Az igazságot vizsgálat tárgyává kell tenni vagy egybevetni ellentéteivel, a nép egyetértését pedig legkevésbé sem szabad lefitymálni. Ezeket a nézeteket minden becsületes ember osztja, s ismerék embereket, akik legkevésbé sem haboznak nyíltan és rettenthetlenül kiállni az alapjog mellett s védelmükbe venni az erkölcsi egyenlőséget; téged is védelmezőjének tudlak és választalak.

Nem titok Tekegyelmed előtt, miként közelít Itália nyomatékosa része a Szent- atya pártfogásával jobb berendezkedéshez s minő akadályokba ütközik. A példa rólunk sem pergett le hatástalanul, s rendi gyűlésünk, gyarló maradéka az önkormányzatnak, amellyel egykoron kecsegtettek bennünket, megtörve a régóta ránk erőltetett hallgatást, engedélyt kért, hogy az uralkodó elé terjeszthesse kívánságait, helyesebben: a tartományok kívánságait; a kormányzó azt felelte, hogy erre semmi szükség, mivel Bécsben már tárgyalnak az ország óhajairól, ha azonban mégis ezt akarják, ám tegyék, de eszükbe vésvé, hogy az uralkodó megalapozatlannak tudja az ügyet, amelyet szóba hoznak, hiszen az a nép szemében a jelenlegi körülmények közepette ellenszenves; a nagyobb bizonyosság kedvéért hasonló útra lépnek

^d Helyesen: prematur.

^e Helyesen: infecundum.

^f Helyesen: præsentium.

^g Helyesen: usu.

regale, abstinendo, insignem animi sui demonstrationem porrigendo. Frustra inquisitorius magistratus secretum suspicatur^h concilium, suspectos in carcerem detrahit, voces cætorumⁱ concordie insidiosas in populo demittit, de urbe ad urbes, de vicis in vicos propositum circulat et amplectitur, ac prefixa^j die anni prima mirabili unanimitate efficitur. Tunc magistratus politicus custodes et emptos delatores non nova malignitate urbano habitu induit et publicis locis ostentu tabaccum utentes emittit, civium speciem usurpantes exemplum civile deturpantes. Inde iræ et rixæ, inde paratus militum et ferox interventus, ita ut præses ipse municipii nostri (potestas) cives iratos ad quietem deprecans a servis magistratus ictibus vulneratus et ad prætorium deductus fuit.

Non sufficit: prudentia civium pejorem averterat excogitatum sortem, legales minabantur lamentationes, homines isti inscii civilium morum, quibus parere est silere et demonstratio opinionis rebellio, novum et turpe adeunt consilium, de quo proprie ad te quæror, quia militibus de tua gente ad hoc abusi sunt.

Narro probata, etsi incredibilia. – Vinum, liquores, *cigaros* militibus dispensant

a tartományi rendek és a városi hatóság, csakhogy a kormányzósági hivatalnokok még a lélegzetvételt is cenzúrázzák, úgyhogy végül a polgárság egyeteme arra határozta el magát, hogy akaratának az itt királyi egyedáruságot képező dohányáruk fogyasztásától való tartózkodással adja ki fejezését. A nyomozó hatóság hiába gyanít titkos összeröffenést, hiába börtönzi be a gyanúsítottakat, hiába hullat el a nép körében a többiek egyetértését veszedelmesnek bélyegző hangokat: városról városra, faluról falura kering és nyer elfogadást egy terv, s az év előre meghatározott első napján csodálatra méltó egyetértéssel meg is valósul. Ekkor a hatóság újdonságot nem jelentő rosszindulattal polgári öltözékbe bújtat rendőröket és fizetett besúgókat s a közterekre küldi őket, hogy látványosan dohányozva s polgárok színezetét bitorolva, torzképet fessenek a polgárok példaadásáról. Erre harag és felzúdulás, emerre a katonaság készségbe helyezése és vadállatias beavatkozása – olyan annyira, hogy a hatalom szolgálai által megsebesített és a parancsnokságra kísértetett maga városi tanácsunk feje (*a podestà*), aki pedig esedezve intette volt nyugalomra a feldühödött polgárokat.

S ez sem lévén elegendő: minthogy a polgárok eszélyessége elhárította a kifundált rosszabb sorsot, ezek a törvényes panasz tételével megfenyegetett és a polgári érényeket nem ismerő emberek, akiknek a szemében hallgatni arany, a véleménynyilvánítás pedig lázadás, egy új és gyalázatos tervet szőnek, amely miatt azért kereslek meg sajátlag téged, mert evégett a te népedből való katonákkal éltek vissza.

Elmondom a történeteket, még ha hihetetlenek is. – A katonák közt bort, pálin-

^h Helyesen: suspicatur.

ⁱ Helyesen: cetorum.

^j Helyesen: præfixa.

hoc jussu, in civitati^k vespertina hora cattervatim et sine centurionibus se gerant et ferro absque misericordia minimam injuriam ulciscantur. Interdum pedites et equites et tormenta militari rationi^l per civitatem distribuunt ut omni illorum subveniant periculo. Quod optans fit. Frustra sapientes cives plebem deprecantur, ut se ab offensis abstineat; illa ebrios et irridentes milites voci^m et sibilis tantum sed tamen insequitur, et isti stricto gladio in inarmem turbam ruunt, cædem faciunt, vastationemque tabernarum et apothecarum, inde ira et vino obcæbatisⁿ per vias disseminantur ferientes, percutientes, aut injurantes quemque[, qui] eis obvenit; media nocte congregantibus se civibus ad defensionem, ecce advenit exercitus, cives fugat, milites tandem vero in securitatem reducit.

Quinque illico nunc jam decem cives mortem invenierunt hac cæde quinquaginta aut plures vulnerati, de quorum innocentia sat vobis constet quando sciatis unum^o ex interem[p]tis fuisse ex consilio superioris judicii (*consigliere di tribunale d'appello*) alter cocum^p (Hungarum^q) S[uæ] E[xcellentiae] comitis Fi[c]quelmont, duo etiam pueres, mulieres autem non nullas graviter vulneratas. Magna indignatio civium, magna pariter trepidatio autorum, unde nefandæ in Europa minæ vastationis, incendii et destructionis urbis. Omnium cæterum digno atque severo interventu et animosis demonstrationibus

kát, *szivarokat* osztanak ki olyan parancssal, hogy esténként csapatostul és tisztek nélkül mutatkozzanak a városban s keményen és könyörtelenül torolják meg a legkisebb bántalmat is. Közben városszerte gyalogos- és lovaskatonákat, meg ágyúkat helyeznek el olyan katonai rendeltetéssel, hogy bárminő veszedelem esetén emezek segítségére keljenek. Ami kívánságuk szerint meg is történik. Az előrelátó polgárok hasztalan kérlelik a népet, hogy tartózkodják a kötozködéstől; fennszóval és kifütyüléssel mégiscsak rátámad az ittas és gúnyolódó katonákra, amazok meg kivont karddal rárontanak a fegyvertelen sokaságra, vagdalkoznak s feldűlják a csapszékeket és a gyógyszerházakat, majd szétszórnak az utcákon, dühtől és bortól elvakítottan ütlegelve, leszúrva vagy megsebesítve mindenkit, aki elébük kerül; alighogy éjféltájt összeverődnek a védekezésre készülő polgárok, imhol katonaság érkezik, megfutamtítja a polgárokat, ám a katonákat végül mégis biztonságos helyre vonja vissza.

Ebben a mézszárlásban azon nyomban öt, mostanra pedig már tíz polgár lelte halálát, s ötven vagy ennél is több megsebesült, vétlenségükről meg legyen elég nektek, hogy az ismert legyilkoltak egyike a legfelső törvényszék tanácsosa (*consigliere di tribunale d'appello*), egy másika Ficquelmont gróf őnagyméltóságának a (magyar) szakácsa volt, s két kisfiú is, nő pedig nem egy súlyosan megsebesült. Nagy felháborodás a polgárok, egyszersmind nagy megfélemedés a kezdeményezők körében s ebből következőleg a város feldúlásával, felgyújtásával és lerombolásával való – Európában egyedülállóan elvetemült – fenyege-

^k Helyesen: civitate.

^l Helyesen: ratione.

^m Helyesen: voce.

ⁿ Helyesen: obcæcati.

^o Helyesen: unus.

^p Helyesen: cocus.

^q Helyesen: Hungarus.

permotus, S[erenissimus] Prorex rem so-
pivit multis et gravibus pollicitationibus et
nunc in expectatione quiescimus. Privatis
itaque non reipublicæ hæc nocuerunt in-
sidia; at quia non infrequens in libera po-
pulorum vita occasio publici sed legalis
conflictus, quæso an vos Hungari semper
et nullo caussæ examine exercitum com-
modaturi estis ad extremæ injustitiæ atque
tyrannides^r suffulcrum; an re vera fit, ut
omnem comunem^s charitatem obliviscen-
tes jura aliorum omnino a vestris remota
ducatis, ita ut non sit vobis facinus atque
error auxiliare^t diripientibus aliis, quod
vobis charissimum extat? An revera di-
cendum, heu nobis Italicis, duæ^u gentes
quæ majori fruunt^v libertate, Hungaricam
scilicet et Helveticam⁵⁶ summa cæcitate et
vecordia de nostra mercare^w servitute, ut-
pote libertas forma justitiæ non esset et
justitiæ damnum in damnum libertatis
aliquando non sit reversurum?

Quoad me pertinet firmiter credo con-
stitutionem vestram nunquam veram et
tutum futuram, nisi pari aut simili ratione
et ceteræ imperii provinciæ regantur. Sed
de hoc vobis; nobis hæc precipua^x est cura
ne nostris motis inimicitia exurgat vobi-
scum.

tőzések. Egyébiránt mindenek méltóság-
teljes és komoly közbenjárásától és a szen-
vedélyes tüntetésektől ösztönöztetvén, az
alkirály offensege tetemes és nyomatékos
ígéretekkel elaltatta a dolgot, s most nyug-
sággal várakozunk. Ez a cselvetés tehát
nem a közügyeknek, csupán magánosok-
nak okozott kárt; de mivel szabadságban
élő népek esetében nem ritka a közügyek-
kel kapcsolatos, ám legális konfliktus, kér-
delek benneteket, magyarok, ugyan ked-
vetekre van-e, ha a szélsőséges szigor és
zsarnokság támogatására mindenkor és
minden ok nélkül a hadsereget vezénylik
ki; ugyan helyénvaló-e, ha feledve minden
együttérzést, mások jogait a tieitektől oly-
annyira különbözöeknek alítjátok, hogy
nem tekintetek gazságnak és eltévelyedés-
nek segítséget nyújtani olyanoknak, akik
másoktól azt rabolják el, ami nektek min-
dennél drágább. Avagy rólunk, olaszokról
– ó jaj – valóban elmondható, hogy két
nagyobb szabadságot élvező népet, tudni-
illik a teljes vaksággal és esztelenséggel
megvert magyart és svájcit⁵⁶ megvásárol-
nak a mi szolgaságunk árán, mintha a sza-
badság nem az igazságosság egyik neme
volna, és az igazságosság veszte nem ve-
zetne előbb-utóbb a szabadság vesztére?

Ami engem illet: szentül hiszem, hogy
a ti alkotmányotok sohasem lesz valóságos
és biztos jövővel bíró, ha csak nem fogják
azonos vagy hasonló módon kormányozni
a birodalom többi tartományát is. Ám ez
legyen a ti gondotok; a mi legfőbb gon-
dunk az, hogy a mi mozgalmaink révén ne
keveredjünk veletek ellenségességbe.

^r Helyesen: tyrannidis.

^s Helyesen: communem.

^t Helyesen: auxiliari.

^u Helyesen: duas.

^v Helyesen: fruuntur.

^w Helyesen: mercari.

^x Helyesen: præcipua.

⁵⁶ Hogy a levélíró miért említi ezen a helyen a svájciakat is, az nehezen fejthető meg – kivált, ha arra gondolunk, hogy Mazzini Svájcban kapott menedéket, s ha Radetzky okkal állította – amint nyilván nem az újjából szopta –, hogy a milánói rebellesek Ticinóból jutnak fegyverek-
hez. Magyarázattal legfeljebb az szolgálhat talán, hogy az abszolutisztikus rend védelmére ek-

Non ignoratis in vita publica primus passus perdifficilis; omnes qui de absoluto imperio lucrum aut vanitatem extrahunt impie et invecunde meliora repellunt, nec vim si *quæant*^y absque quovis pejore certamine deponunt. Sapiens in lenta veritatis victoria confidens ex tempore libenter poscit auxilium, sed non omnibus æqualis patientia sunt et injuriæ illatæ nobis *quæ* non obliviscuntur per annos; sequitur sepe^z insolentiam *pæna*.^{aa} Avertat Deus, quod his de causis italica atque hungarica gens inimicentur et sana inde eorum frustrentur desideria. Sicut et nos circa duritiem et barbariem vulgi militum vestrum vos non increpamus, vestri potius miseremus quibus adhuc tam gravia ad veram civil[i]tatem removenda sunt obstacula, ita et nobis ne imputate an legitima nostra animadversione habitum et opera non nationem respicimus, hoc presertim^{bb} vobis declarare volumus, studium autonomiæ nostræ cultus justitiæ movere non odium alienigenarum, et nos imprimis nationem vestram colere quam in Pannonia magis nobile et liberale susceptum quam vis et numerus sustinet.

Attamen ut ducat veritas ista ecce beneficium quod a te pro bono pacis et justi-

A közéletben járatosak számára az első lépés a legnehezebb; mindazok, akik hasznot húznak a birodalom abszolutisztikus berendezkedéséből vagy ennek köszönhetik hiúságuk kielégítését, istentelenül és szemérmetlenül útjukat állják a jobbítá-soknak, ezek, ha tehetik, sem az erőszak-ról, sem semminő ennél is rosszabb harci eszközről nem mondanak le. Az értelmes ember, aki erősen bízik abban, hogy az igaz ügy, ha lassan is, győzni fog, szívesen hagyatkozik az időre, de nem mindenki-ben lakozik egyforma béketűrés, s vannak olyan ellenünk elkövetett igazságtalansá-gok, amelyek évek során sem merülnek fe-ledésbe; a dölyfös fellépést gyakorta nyo-mon követi a visszatorlás. Ments' Isten, nehogy az olasz és a magyar nép ilyen okok miatt ellenségességbe keveredjék s ennek folytán füstbe menjen, amire vágy-va vágnak. Valamint mi sem vádolunk benneteket a ti katonáitok tömegének kí-méletlensége és kegyetlensége miatt, in-kább szánakozunk a tieiteken, akiknek még oly nehéz küzdelmet kell vívniok, hogy elhárítsák az igazi polgárosodás aka-dályait, úgy ti se rójátok fel nekünk, ha mi nemde törvényszerű figyelemmel a visele-tet és a tetteket, nem pedig a nemzeti hovátartozást vesszük tekintetbe, s ezért nyomatékosan le akarjuk szögezni előtte-tek, hogy a mi önkormányzati törekvé-sünk nem idegengyűlöletből, hanem az igazság imádatából fakad, s mi igencsak tiszteljük a ti nemzeteteket, mint amely Pannóniában sokkal inkább nemes és sza-badelmű elszánásának, mintsem erejének és lélekszámának köszönheti, ha fenn-marad.

De hogy ez az igazság imhol mégis olyan jószolgálatra bírjon, aminőt tőled

kortájt mind az Egyházi Államban, mind a kettős Sziciliában sok-sok svájci zsoldos használtatta fel magát. (Erre mint lehetséges magyarázatra Csorba László volt szíves figyelmeztetni.)

^y Helyesen: *queant*.

^z Helyesen: *sæpe*.

^{aa} Helyesen: *pœna*.

^{bb} Helyesen: *præsertim*.

tiæ pro honore et fama gentis vestre^{cc} optamus et deprecamur: quum vobis hac ætate saltem impossibile sit copias vestras in patriam vestram revocare; nec laudabile vincula militaris observantiæ laxare, sufficiet quod brevis oratio a te moveatur, his de rebus in inclita Dieta vestra, quæ ingenti fruit^{dd} publicitatis ope, nec dubito quin clarissimis signis omnes ordines benevolentiam vestram in nos demonstrent. Satis certe erit, et ad benigniores milites vestros in cives nostros et duces cautiores in abusum imperandi efficiendos. Plura non petimus, nec juvabunt; verissimum est enim, stabilis libertas virilibus esse assequanda conatibus, non aliena ope et quasi munere accipienda.

Vale et sic Deus tua et tuorum vota faveat, ut te spero amicum adque^{cc} adiutorem.

Cives Longobardi

Mediolani 15 Januarii 1848

a béke és az igazságosság, népetek becsülete és jó híre érdekében kívánunk és esedezve kérünk: minthogy ez idő tájt szinte lehetetlen csapataitokat hazátokba visszahívnotok s nem is dicséretes tágitni a katonai függélem kötelékeit, elegendő lenne, ha rövid beszédet mondanál ezekről az ügyekről a ti hírneves diétátonkon, amely a nyilvánosság igen nagy erejével bír, s nem kétkem, hogy valamennyi rend ne adná fényes jeleit irántunk táplált jóindulatotoknak. Ennyi bizonyosan elegendő lesz ahhoz, hogy eligazítsa a parancsok visszaélészerű volta felől azokat a katonáitokat és óvatosb parancsnokaikat, akik jobb érzéssel vannak polgáraink iránt. Többet nem kívánunk, s több nem is válnék javunkra; nagyon igaz ugyanis, hogy a tartós szabadság férfias fáradozással vívandó ki s nem nyerhető el mások segítségével, mintegy ajándékként.

Élj boldogul, s Isten akként vegye pártfogásába, amire Te és a tiedid vágytok, amiként reményeim szerint Te is barátunk és gyámolunk leszel.

Lombardiai polgárok

Milánóban, 1848. januárus 15-én

S miután idáig eljutott, a levélíró nyilván elégedetten állt fel asztalától – elégedetten egyrészt azért, mert úgy érezhette, hogy megtette, amit meggyőződése szerint kötelessége volt megtenni, de másrészt elégedetten azért is, mert úgy vélhette, hogy a nagy mű megszövegezése során kellő körültekintéssel járt el, hiszen levelét egyes szám első személyben kezdte írni, de azután átváltott a többes számú előadásmódra, s néhol vissza-visszatért ugyan az egyes szám használatához, a levél végén azonban aláírás gyanánt mégsem saját nevét, hanem a „lombardiai polgárok” („cives Longobardi”) kifejezést szerepeltette. Ez pedig – gondolhatta – bölcs megoldás volt – egyfelől azért, mert így nagyobb nyomatékot biztosíthatott mondanivalójának, mintha azt pusztán a maga nevében, egyetlen magánember véleményeként vetette volna papírra, másfelől meg azért, mert így, ha levele netán illetéktelenek kezébe kerül, akkor reményei szerint megóvhatta magát a különben egészen bizonyosan rá váró megtorlástól.

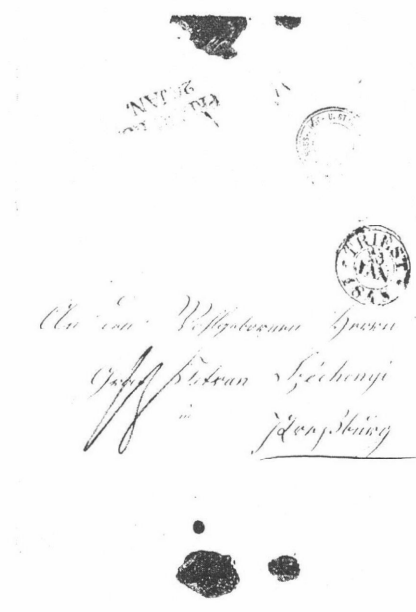
De ha a levélíró eszerint a maga védelmében (és a kíváncsi utókor bánatára) óvakodott is felfedni kilétét, mégsem volt eléggé óvatos ember. Mivel nyilván nem akadt olyan Pozsonyba készülő ismerőse, akit megkérhetett volna a levél továbbítására, s mivel – úgy látszik – sejtelve sem volt arról, hogy az osztrák posta nem éppen a levéltitok tiszteletben

^{cc} Helyesen: vestrae.

^{dd} Helyesen: fruitur.

^{cc} Helyesen: atque.

tartásáról nevezetes:⁵⁷ miután a levelet borítékba zárta és (német nyelven) megcímezte Széchenyinek, majd lepecsételte – de óvatosságának újabb jeleként címeres pecsétnyomó használata nélkül (bár ilyen pecsétnyomót gyaníthatóan azért sem használhatott volna, mert nem volt nemesember) –, a levéllel elbaktatott a milánói postahivatalba, s a postára bízta kézbesítését.

A LEVÉLBORÍTÉK – FELBONTÁSA UTÁN

A levél pedig el is indult a maga útján, s – a borítékján látható postabélyegzők tanúsága szerint – január 23-án megérkezett Triesztbe, majd 26-án Pozsonyba is. Széchenyihez viszont már nem jutott el.

A pozsonyi posta-főigazgató, tekintetes Vrabely Károly úr ugyanis (akit Metternich titkos levéllenőrző szolgálata, a *cabinet noir* 1839 óta foglalkoztatott⁵⁸), mikor kezébe került ez a Bécsben megbízhatatlan elemként számon tartott⁵⁹ Széchenynek szóló küldemény, habozás nélkül feltörte pecsétjét, s elolvashván a levelet, arra a következtetésre jutott, hogy alighanem nagy hibát követne el, ha ezt a felforgató szöveget a felsőbbség hozzájárulásának előzetes kikérése nélkül továbbítaná a címzetthez. Még 26-án délelőtt Bécsbe sietett tehát, s a levelet magával vitte a legilletékesebbhez, az udvari rendőri és könyvvizsgáló kormánysszék vezető munkatársai közé tartozó Leopold Valentin Ferstl udvari tanácsoshoz, akinek a feladata volt a magyar országgyűlés tagjait megfigyelni hivatott osztrák titkosügynökök munkájának az irányítása.

Ferstllet azután mindjárt munkához is láttak, hogy egyesült erővel minél pontosabb képet alkossanak az ismeretlen levélíró mondanivalójáról. Ami azonban nem ment könnyen. Már csak a szöveg némely stilisztikai sajátosságai miatt sem. Hiszen a levélíró – magunk is láthattuk – eleinte önöző formát alkalmazott, amilyen a latin nyelvben csak a középkor végére alakult ki, de utóbb átváltott a klasszikus latinban egyedül használatos tegező beszédmódra, ámbar emellett sem tartott ki következetesen. Ez azonban persze még nem gátolta a szöveg tartalmának kibogozását. Annál több nehézséget kellett viszont okoznia annak, hogy a levélíró – jöllehet saját állítása szerint a nagyobb „érthetőség” („claritas”) kedvéért határozott úgy, hogy latinul fog Széchenyihez fordulni – latinul valójában nem tudott elég jól. Mutatja ezt, hogy szövegében – ezt is láthattuk már – szép számban akadnak nyelvtani hibák, mindenekfölött *declinatiós* és *conjugatiós* balfogások, s ezek bizony már rendkívül megnehezítik egy-egy mondatának megértését.⁶⁰

⁵⁷ Mert a levélírónak bizonyára kevesebb korábbi rossz tapasztalata lehetett, mint például a nagy magyar költőnek, Vörösmarty Mihálynak, aki már 1837-ben elpanaszolta, hogy rettentő „csapás rajtunk a posta, mely hozzá férhetetlen gazsággal itt amott feltartóztatja” küldeményeinket (Vörösmarty Kölcsey Ferenchez, Pest, 1837. febr. 13., Vörösmarty Mihály Összes Művei XVIII Szerkesztette: Brisits Frigyes. Budapest, 1965. 99.; újra közli Lukácsy Sándor (szerk.): Mi tilt jobbakká válnotok? (Vörösmarty és kora). Budapest, é. n. [2003], 237.).

⁵⁸ Mayr, Josef Karl: Metternichs geheimer Briefdienst (Postlogen und Postkurse). Wien, 1935. 12.

⁵⁹ Vö. Andics Erzsébet: Metternich és Magyarország. Budapest, 1975. 252–254.

⁶⁰ Emiatt magam is sokat küszködtem a levél magyar fordításának teő alá hozásával, s némelykor elfogott a kétely, vajon nem értettem-e félre a levél egyik vagy másik mondatát. Fordításom ellenőrzésére s esetleges hibáinak kigyomlálására ezért felkértem két nálam jobb latinistát, s tőlük

Nem csoda hát, hogy a két buzgó férfiú hosszan bajlódott a felforgató iromány értelmezésével. De miközben fáradhatatlanul birkóztak a magukra vállalt feladat elvégzésével, váratlanul betoppant Ferstlhöz az udvarnak egy harmadik hű szolgája, a bécsi udvari postahivatal élén álló Czeh Ferdinánd, s tőle azután megkapták a szükséges segítséget. Azt azonban hármásban sem voltak képesek – vagy elég bátrak – eldönteni, hogy Vrábely végül is továbbítsa-e a küldeményt Széchenyihez vagy se.

Czeh ezért magához vette a Vrábely által kézre kerített küldeményt és döntés végett még aznap továbbküldte az udvari rendőri és könyvvizsgáló kormánysszék fejéhez, Joseph Sedlnitzky grófhhoz egy kísérőlevéllel,⁶¹ amely (német eredetiben és magyar fordításban) így hangzik:

Äußerst Geheim^a

Euer Exzell[en]z!

Als ich heute vor Mittag zu Förstl^b kam, fand ich denselben nebst dem ganz unerläßlichen Oberpost-Verwalter Vrábely^c in voller Beschäftigung mit der Manipulation eines Schreibens der Lombar den an Grafen Stephan Széchenyi.^d

Der Inhalt dieses Schreibens läßt sich so ziemlich dahin reduciren: „Ihr seit^e eine freye Nation, und laßt Euer Militær zur Unterdrückung der Freyheit anderer Völker gebrauchen, – sprecht darüber ein gewichtiges Wort in Eurer Reichs Versam[un]g, und Euere Soldaten, wie auch ihre Führer werden glimpflicher gegen unsere Mitbürger auftreten und ihre Gewalt weniger mißbrauchen.“

Obschon ich überzeugt bin, daß Gr. Széchenyi^d dieses Schreiben befugtesten Ortes vorlegen würde, so kenne ich anderer Seits Széchenyis^d Eitelkeit zu gut, um auch nur einen Augenblick daran zu zweifeln, daß er es früher mehreren seiner Freunde *sub secreto* mitteilen wird, was in diesem Augenblicke – besonders bei der Leichtgläubigkeit und Entzündbarkeit unserer Landsleute – ganz gewiß äußerst

Igen-igen titkon

Nagyméltóságú Uram!

Midőn ma délelőtt Ferstlhoz mentem, együtt találtam őt a tökéletesen nélkülözhetlen Vrábely postafőigazgatóval, amint teljesen belemerültek egy lombardok által Széchenyi István grófhhoz intézett levéllel való bíbelődésbe.

E levél tartalmát nagyjából ekként lehet összegezni: „Ti egy szabad nemzet fiai vagytok, s mégis hagyjátok, hogy katonaságokat más népek szabadságának az elfojtására használják fel, – mondjatok ki erről egy nyomatékos szót országgyűléseken, és katonáitok, miként irányítóik is, kíméletesebben fognak fellépni polgártársainkkal szemben s kevésbé fognak visszaféltetni hatalmukkal.“

Ámbár bizonyosra veszem, hogy ezt a levelet Széchenyi gr. bemutatná a legilletékesb helyen, másfelől nagyon is jól ismerem Széchenyi önhittségét, semmint akár egyetlen pillanatig is kétleném, hogy ő előbb titoktartás kikötésével barátai közül többeket meg fog ismertetni vele, ami pillanatnyilag – kivált honfitársaink hiszékenysége és gyűlékonysága folytán – egészen bizonyosan rendkívül rossz hatással

kaptam is sok segítséget, amiért ezúton mondok hálás köszönetet mindkettejüknek, Érszegi Gézának és Rihmer Zoltánnak. – S. Gy.

⁶¹ A kísérőlevélnek nincs címzése. De hogy címzettje csakis Sedlnitzky lehetett, az tartalmából egyértelműen kiviláglik.

^a Így, nagy kezdőbetűvel.

^b Így, *e* helyett *ö* betűvel.

^c Így, ékezzettel az *a* betű helyett az *e*-n.

^d Így, ékezzettel mindkét *e* betűn.

^e Helyesen: seid.

schlecht einwirken, ja viel[!]eicht sogar eine Discus[s]ion über die italienischen Wirren prowociren könnte.

In Erwägung dieser Umstände und dessen, daß das Schreiben anonym ist und der Schreiber desselben sich wohl nie als solchen bekennen wird, daß soweit dasselbe, wenn man es nicht zustellt, nie zur Ken[n]tniß Szechenyis¹ gelangen dürfte, habe ich für gut befunden, es zu captiviren und Eurer Exzellenz mit der ergebenden Bitte vorzulegen, nach gepflogener Rücksprache mit dem Fürsten Staatskanzler mir hierüber eine weitere Weisung zukommen lassen zu wollen, wohin ich nur noch zu benehmen mir erlaube, daß auf dem Post-Stempel – nach Behauptung [von] Vrabely² – das Datum jeden Augenblick abgeändert werden könne.

26/1. 1848

In größter Eile

Czeh

lehetne, mi több: talán az itáliai zavargások megvitatását is kihívhatná.

Mérlegelvén ezeket a környülményeket, meg azt, hogy a levél névtelen s írója magát nyilván sohasem fogja elismerni szerzőjének, továbbá, hogy Széchenyi, ha nem kézbesítik, sohasem szerezhetne róla tudomást, jónak véltem a levelet birtokomba venni és Nagyméltóságodnak olyan alázatos kéréssel bemutatni, szíveskedjék nekem ez ügyben az államkancellár öhercegségével folytatandó szokásos megbeszélés alapján további utasítást adatni, amihez még csak azt bátorkodom hozzáfűzni, hogy a postabélyegzőn látható keltezés – Vrabely közlése szerint – bármely pillanatban megváltoztathatnék.

1848. I. 26.

Igen-igen sietve

Czeh

S Sedlnitzky – úgy látszik – kapva kapott Czeh Ferdinánd indítványán – egyrészt nyilván azért, mert Széchenyi István mégsem volt akárcsi, s így, ha kitudódik, hogy elkoboztak egy neki szóló levelet, ebből óriási botrány kerekedhetett volna, másrészt meg gyaníthatóan azért, mert ha a döntést áthárítja Metternichre, akkor a döntéssel járó felelősségtől is megszabadulhat. Metternichben viszont nem éltek ilyen aggályok, hiszen ő az egész birodalomban egyetlen a magánánál nagyobb hatalommal bíró embert sem ismert, s ezért nem tartott attól, hogy bármely döntése miatt bárki is felelősségre vonható. (Arra pedig nem gondolt, hogy mégiscsak létezik a birodalomban egy nála is nagyobb hatalom: a bécsi nép – s ez a nép alig több mint két hét múlva mégiscsak felelősségre fogja vonni, igaz, nem egyes kártékony döntései, hanem az egész általa kiépített elnyomó és elviselhetetlen rendszer miatt. Mert őfőméltósága, amennyire elképzelhetőnek ítélte, hogy Milánóban előbb-utóbb forradalom fog kitörni, annyira elképzelhetetlennek vélte, hogy a császárváros békeszerető és béketűrő népe valaha is a forradalom útjára lépjen.)

Metternich tehát, mikor Sedlnitzky kikérte döntését, minden jel szerint azt válaszolta, hogy az elkobzott levelet nem szabad eljuttatni címzettjéhez, s azután magához is vette ezt a felforgató irományt.⁶²

¹ Így, ékezettel a második e betűn.

² Így, az a betűre teendő ékezet mellőzésével.

⁶² Erre vall, hogy a levél meg borítékja (és Czeh Ferdinánd Sedlnitzkyhez intézett előterjesztése) az államkancellár hátrahagyott iratai között maradt ránk: ÖStA HHStA Ministerium des Außen, Administrative Registratur, Departement 2: Geheime Personalakten, Nr. 178. Erről az – általa rendezett – állagról tüzetes leírással szolgál Horst Brettner-Messler: Aus vier Kontinenten (Wiederentdeckte Personalakten des k. u. k. Ministeriums des kaiserlichen Hauses und des Außen), Archiv und Forschung, Wien–München, 1993. 240–267. Ugyanő idéz is egy mondatot Czeh előterjesztéséből (uo. 264.).

Egyszóval Széchenyi csak nem értesülhetett a milánói olasz hazafi hozzá intézett kéréséről. De bizonyosra vehetjük, hogy ha értesül is róla, akkor sem tesz eleget neki. Hiszen Széchenyi ekkor még abban a hitben élt, hogy a Habsburg-birodalom – mint Metternich vallja – az európai hatalmi rendszer egyik mozdíthatatlan talpköve, s ezért aki gyengíteni vagy éppen szétzilálni törekszik ezt a birodalmat, az kihívja maga ellen a birodalom csorbíthatatlan fennmaradásában érdekelt többi európai hatalmasságot is, vagyis kárt okoz önmagának s egyben súlyos csapást mér a napóleoni háborúk lezárulta óta Európa-szerte uralkodó békés viszonyokra, amelyek megóvása pedig valamennyi európai népnek javára válik.⁶³ Széchenyi tehát, ha megtudja, hogy Milánóban magyar katonák is közreműködtek védtelen és vétlen emberek lemészárlásában, ezt nyilván elítélte volna, a birodalom észak-itáliai tartományainak függetlenségi törekvéseit viszont semmiképpen sem pártolhatta (amint ekkor még Magyarország függetlenedési törekvéseit sem pártolta.)

A milánóiaknak azonban rövidesen Széchenyi közbenjárása nélkül is sikerült megszabadulniok elnyomóiktól – s nem csupán a városukban állomásozó magyar katonáktól, hanem a többiekétől is. Ezt pedig végső soron – bármennyire meglepő is – Metternichnek köszönhetőek. Metternich ugyanis január közepén magához kérte az államértekezleti miniszterek egyikét, Franz Hartig grófot, aki a harmincas évek második felében Spauro gróf elődjeként Milánóban mint lombardiai kormányzó szolgált,⁶⁴ azaz meglehetősen ismerte az ottani viszonyokat, s az ő véleményének a kikérése után 17-re (vagyis ugyanakkorra, amikor Milánó utcáin feltűntek az uralkodó 9-i szózatának a szövegét nyilvánosságra hozó falragaszok) kidolgozott egy tervezetet arra nézve, mit kell tenni, hogy a várható milánói forradalom kitörése után is biztosítva legyen az alkirály személyes biztonsága és cselekvőképessége. Ez a tervezet pedig kimondotta, hogy Rainer főherceg Milánóból sürgősen települjön át Radetzky állomáshelyére, Veronába s ott királyi alteregói hatalommal vegye át mindazon katonai és jogszolgáltatási ügyek legfelső fokán történő irányítását, amelyekhez eligazítást eddig az illetékes bécsi főhatóságok szolgáltattak. S hogy Rainer képes is legyen felőni ilyen módon megnagyobbodó feladataihoz, mellette – mondta ki a tervezet – alakuljon egy segítségére szolgáló és az ő elnökségével tevékenykedő bizottmány, *giunta* s ezen belül Ficquelmont foglalkozzék a „diplomáciai” ügyekkel (azaz – értelemszerűen – a lombardiai szabadságtörekvések iránt mind nyíltabb rokonszenvet mutató Piemont megfélemezését célzó teendőkkal), Eugen Wratislaw gróf altábornagy, az uralkodó (ugyancsak Veronába küldendő) első főhadsegédje a katonai tennivalókkal, Torresani báró a belügyekkel s a milánói fellebbviteli törvényszék alelnöke, Antonio Salvotti lovag az igazságügyekkel.⁶⁵

Mielőtt azonban ez a tervezet életbe lépett volna, történtek egyéb intézkedések is. Mindenekelőtt folytatódott a Radetzky által sürgetett csapaterősítések Észak-Itáliába küldése,⁶⁶ s így a tábornagy rendelkezésére álló csapatok összlétszáma február elejére meghaladta a százezer főt,⁶⁷ Radetzky pedig sietve hozzáfogott a milánói *castello* megerősítéséhez.⁶⁸ Majd egy uralkodói kézirat február 13-án elrendelte, hogy az olasz földön korábban csak útonállók büntetésére, illetőleg elrettentésére szolgáló rögtönítélő bíraskodás⁶⁹ ér-

⁶³ Erről bővebben Spira György: Széchenyi tragikus útja. Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Budapest, 1973. 182.; valamint Gergely András: Széchenyiről röviden. Széchenyi István Válogatott Művei. Szerkesztette: Spira György. Budapest, 1991. III. 1270–1272.

⁶⁴ Wurzbach VII, Wien, 1861. 400.

⁶⁵ A tervezet részlegesen közölve: MNP VII, 575–576.

⁶⁶ Erről a 49. jegyzetben már hivatkozott források.

⁶⁷ Spellanzon III, 626.

⁶⁸ [Schœnhals] I, 96.

⁶⁹ Erről [Schœnhals] I, 79.

vényét terjesszék ki a „politikai vétések” („politische Vergehen”) elkövetőire is;⁷⁰ igaz, ez a rendelkezés némely katonai parancsnokok bánatára nagyrészt papíron maradt, mivel nemigen akadt olasz bíró, aki vállalkozott volna alkalmazására.⁷¹ S nem sokkal utóbb némileg megmászult a 17-i tervezet is, amennyiben a január elején meglehetősen leszerepelt Ficquelmont-t Metternich március 1-jén hazarendelte, ha nem is azért, hogy kérdőre vonja balfogásai miatt, hanem hogy – iránta táplált még mindig rendíthetetlen bizalmának jeleként – kineveztesse a február 15-én váratlanul elhunyt Ignaz Hardegg-Glatz gróf lovassági tábornok⁷² utódjaként az udvari haditanács elnökévé...⁷³

Rainer főherceg viszont mindeközben változatlanul Milánóban töltötte idejét s – mintha meg sem fordult volna a fejében, hogy a város utcáin január 5-i és 9-i szövegének nyilvánosságra kerülése óta tapasztalható elcsendesülés csupán „vihár előtti csend” („Ruhe vor dem Gewitter”) s hogy „minden elvesztegetett nap felér egy elveszített esztendővel” („jeder Tag ist ein verlohrenes Jahr”)⁷⁴ – vajmi kevés hasznot hajtó látszatintézkedésekhez folyamodott. Február 22-én például közzététetett Torresanival egy hirdetményt, amely tudatta a milánóiakkal, hogy a karneválnak az ez évben március 7-re eső húshagyó keddig még hátralévő napjaiban tilos a köztereken álarcban mutatkozniuk;⁷⁵ ami a milánóiakat legfeljebb arról győzhette meg, hogy elnyomók még az ő legártatlanabb megnyilatkozásaitól is halálosan rettegnek. Így hát a türelmét vesztő Metternich március 1-jén kénytelen volt tudatni Rainerrel, hogy maga az uralkodó is ragaszkodik az ő mielőbbi Veronába menekeléséhez.⁷⁶

Erre azután Rainer végül is megtört, s március 14-én közölte a lombardiai kormányzósággal, hogy székhelyét három nap múlva „időlegesen” („auf einige Zeit”) áthelyezi Veronába,⁷⁷ 17-én hajnalban pedig ötven huszár fedezetével csakugyan útra kelt Verona felé; amit a róla értesülő rosszmájú milánóiak utcahosszat úgy kommentáltak, hogy az urak immár „csomagolnak, csomagolnak” („fanno fagotto, fanno fagotto”).⁷⁸ Pedig ekkor Rainerhez hasonlóan még ők sem tudták, mi történt Bécsben 13-án.

17. délutánján viszont már Milánóban volt a 13-i bécsi forradalom híre, s pillanatokon belül már városszerte beszéltek, hogy a császárváros népe kikényszerítette a cenzúra eltörlését és a nemzetőrség létrehozásának (vagyis a forradalmi tömegek felfegyverzésének) az engedélyezését s – ami kivált örömdetes fejlemény volt – kikényszerítette a gyűlölt államkancellár, az egész elnyomó rendszernek nevet adó Metternich herceg lemondását.⁷⁹ A jó hír pedig az átalakulásra vágyó milánóiakra is szakasztott olyan hatást gyakorolt, aminőt három nappal előbb pesti eszmerokonaikra: akár pesti társaik, akik 14-én este megbeszé-

⁷⁰ Erről falragaszokon tájékoztatta a milánóiakat Spaur hirdetménye, Milánó, 1848. febr. 22., reprodukcióban közli Spellanzon III, 622. A rögtönítélkezés kiterjesztéséről ír még [Schœnhals] I, 90. (Innen az idézet is.)

⁷¹ Erről [Schœnhals] I, 90. Hasonlóról panaszkodott a Milánóban szolgáló Karl Schwarzenberg hg., a 4. (Windisch-Grätz) könnyűlovasezred hadnagya is Bécsben élő nagybátyjának, Friedrich Schwarzenberg hg. szolgálaton kívüli ezredesnek, Lombardia (?), 1848. febr. 28., Státni oblastní archív v Třeboni, A Schwarzenberg hg. család orlíki levéltára, Friedrich Schwarzenberg hg. iratai II–50a.

⁷² Wurzbach VII, 359.

⁷³ Metternich Ficquelmont-hoz, Bécs, 1848. márc. 1., MNP VII, 587.

⁷⁴ Holott némely császári tisztek nagyon is tartottak ettől. Így például Karl Schwarzenberg hg. Friedrich Schwarzenberg hg.-hez, Brescia, 1848. márc. 8., a 71. jegyzetben hivatkozott helyen.

⁷⁵ Torresani hirdetménye, Milánó, 1848. febr. 22., reprodukcióban közli Spellanzon III, 621.

⁷⁶ Lásd a 73. jegyzetben hivatkozott leiratát, MNP VII, 588.

⁷⁷ Rainer Heinrich O'Donnell gr. lombardiai alkormányzóhoz, Milánó, 1848. márc. 14., reprodukcióban közli Spellanzon III, 633.

⁷⁸ Spellanzon III, 635.

⁷⁹ [Schœnhals] I, 99.; Spellanzon III, 707.

lést tartottak a magyar liberálisok Ellenzéki Pártjának helybeli klubjában, az Ellenzéki Körben, hogy döntsenek további teendőikről, úgy 17-én este hasonló célból a szabadságmozgalom milánói hangadói is egybegyűltek Giovanni Cantoni házában, s itt is, mint amott, heves vita bontakozott ki a tanácskozás résztvevői között.

A mérsékeltbbek ugyanis azt hangoztatták, hogy Milánónak nem szabad kibontania a forradalom zászlaját mindaddig, amíg a piemonti hadsereg át nem lépi a Ticino folyó mentén húzódó határt, hogy kiverje Lombardiából a császáriakat, mert Milánó népe más-különbén biztos kudarcra kárhoztatja magát. Ezzel szemben a radikálisabbak (akik egyébként maguk is számítottak a piemonti hadsereg segítségére) – mintha csak azt visszahangozták volna, amit Pesten Petőfi mondott 14-én este (hogy tudniillik „tenni kell és mindjárt holnap ... hát ha holnapután már késő lesz!”⁸⁰ – annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy nem szabad késlekedni, mert a halogatás csak kompromittálná a jó ügyet, s már csak azért sem, mert a *castellóban* állomásozó gránátoszászlóaljak magyar és olasz közvitézsei és altisztjei, akikkel napok óta tárgyalnak s akik értesüléseik szerint rövidesen el fognak vonulni a Ticino mellékére, megígérték, hogy távozásuk előtt még nagyobb mennyiségű kézfegyverhez és lőszerhez juttatják őket, ez pedig jócskán megnöveli majd egy forradalmi megmozdulás esélyeit.

A vita azonban nem vezetett törésre, mert végül a mérsékeltbbek is elismerték, hogy már másnap cselekedni kell; legfeljebb azt hangsúlyozták, hogy a népet egyelőre csupán békés megmozdulásra szabad felhívni. Ennek megfelelően a mérsékelték egyike, Cesare Correnti, aki maga is a kormányzóság hivatalnoka volt, még az éjszaka folyamán megfogalmazott és – semmibe véve a statárium fenyegetését – másnap hajnalra cenzori engedély nélkül ki is nyomtattatott egy röpiratot, amely arra figyelmeztette a milánóiakat: „Itália sorsa a mi kezünkben van, egyetlen nap dönthet egy évszázad jó szerencséről” („Il destino d'Italia è nelle nostre mani, un giorno può decidere la sorte di un secolo”), s ezért „nyilatkoztassuk ki egyhangúlag és békésen, de ellenállhatlan akarattal, hogy országunk olasz akar lenni, s hogy magunkat éretteknek érezzük szabad intézményekre” („proclamiamo unanimi e pacifici, ma con irresistibile volere che il nostro paese vuole essere italiano e che si sente maturo a libere istituzioni”); követeljük tehát őket, „békét és testvériséget kínálva, de nem félve a harctól” („offrendo pace e fratellanza, ma non temendo la guerra”). S a röpirat a kései magyar olvasót a pesti márciusi fiatalok híres tizenkét pontjának első mondatára emlékeztető jelszavakkal végződött: „Rend! Kurázs! Egyetértés” („Ordine! Coraggio! Concordia!”)⁸¹

És a röpirat hatott is: 18-án reggel már hatalmas tömeg fogta körül a városi tanács székházát, a *Brolettót*, az emberek pedig hangos szóval követelték, hogy fegyverezzék fel őket s haladéktalanul alakítsanak itt is polgárőrséget. Közben viszont feltűntek a házak falán a Correnti röpiratában foglaltakat ellensúlyozni hivatott falragaszok, amelyeket a néhány napja konzultációk miatt Bécsbe rendelt Spaur gróf helyettese, Heinrich O'Donnell gróf tétetett közzé s amelyek immár hivatalosan is hírül adták, hogy az uralkodó kegyeskedett elrendelni a cenzúra eltörlését és egy új sajtótörvény megalkotását, továbbá azt, hogy legkésőbb július 3-ig hívjanak össze egy az osztrák–cseh örökös tartományok, valamint a „Lombard-velencei Királyság” rendi gyűléseinek küldötteiből szervezendő birodalmi rendi gyűlést.⁸² Ez azonban már nem tudta lecsillapítani a felajzott embereket, s ennek jeleként sokak szájából lehetett hallani azt a véleményt, hogy a meghirdetett engedmények „túláságosan megkésettek” („troppo tardi”).

⁸⁰ Lapok Petőfi Sándor naplójából, 1848. márc. 17., PSÖM V, 81.

⁸¹ Idézi Spellanzon III, 710.

⁸² O'Don[n]ell hirdetménye, Milánó, 1848. márc. 18., reprodukcióban közölve: Spellanzon III, 711.

O'Donnell ekkor, tapasztalván, hogy hirdetményével nem ért célt, elhatározta, hogy az ekkor is Milánóban időző Radetzkyhez fordul s felkéri a tábornagyt, vezényelje ki a parancsnoksága alatt álló csapatokat a város utcáira. Mielőtt azonban megtette volna ezt a lépést, jónak látta magához hívatni a *podestà* s az ő véleményét is kikérni tervéről. Casati pedig sietett eleget tenni a hívásnak, de nem úgy nyilatkozott, ahogyan az alkormányzó úr várta, hanem kereken kijelentette, hogy nem helyeselheti a tervezett erőmutatást, mert ez okvetlenül felfordulásra, a népnek a katonasággal való összetűzésére vezetne. És a határozatlan O'Donnell, hagyván magát meggyőzetni, feladta tervét s egy átiratban éppen arra kérte Radetzkyt, hogy – elhárítandó az itteni nép felbolydulását – ne küldjön katonákat Milánó köztereire, amíg ezt ő maga nem indítványozza, mivel a helybeliek – mint remélhető is volt – egyelőre örömmel fogadták a tudomásukra hozott „dicső vívmányokat” („glorreichen Errungenschaften”).⁸³

Casati, mikor visszaérkezett a Brolettóhoz, tapasztalta, hogy távolléte idején az épületet körülvevő tömeg még hatalmasabbra nőtt, s hallhatta, hogy az emberek ezrei most is felfegyverzésüket követelik. Erre visszafordult s néhány jelenlévő tanácsnoktársával együtt ismét elhajtattott a kormányzóság székháza, a Monforte-palota felé, ekkor azonban a zöld-fehér-piros trikolórok által elborított utcákon át már a néptömeg is követte kocsiját. A Weiler-gránátoszázalójnak a Monforte-palotánál őrt álló tagjai pedig, mikor meglátták a közeledő sokaságot, tüzet nyitottak, de néhány vadászpuskával rendelkező felvonuló viszonzozta a tüzet, s két gránátos holtan, kettő pedig sebesülten maradt a kövezeten. Erre az emberek rárontottak a többi gránátosra, és lefegyverezték őket, majd összezúzták az öröknek rossz idő esetén búvóhelyül szolgáló – fekete-sárga császári színnel bepingált – faköpenyegeket és az épület falairól letörték a kétfejű sasos császári címereket, s azután Casati nyomában berontottak a palotába és törtek-zúztak, míg csak az alkormányzó irodájáig nem értek. O'Donnell pedig ekkor ugyanúgy viselkedett, ahogyan 15-én este Budán a forradalmi tömeg által meglátogatott nagyméltóságú magyar királyi helytartótanács, amely tudvalévően „sápadt vala és reszketni méltóztatott, és öt percnyi tanácskozás után mindenbe bele egyezett”:⁸⁴ a halászápadt és reszkető O'Donnell eleve azzal fogadta az érkezőket:

– Megteendém, ami akartok, megteszek mindent, amit akartok (Farò quello che volete, tutto quello che volete). – Mire felharsant a kiáltás:

– Vesszen a rendőrség, polgárőrséget akarunk (Abbasso la polizia, vogliamo la Guardia Civica). – És a rémült O'Donnell sem mert mást tenni, mint elismételni:

– Úgy, úgy, vesszen a rendőrség, úgy, [légyen] polgárőrség (Sì, sì, abbasso la polizia, [sia] la Guardia Civica, sì). – Ekkor azonban újabb kiáltás hangzott fel:

– Ezt írásban akarjuk (Lo vogliamo in iscritto). – S erre O'Donnell kijelentette, hogy amit megígért, azt kész írásba is adni.⁸⁵ Casati pedig, szaván fogva a nagyurat, azon nyomban papírra vetett és alá is íratott vele három szükséges kormányzói rendeletet, amelyek közül az első kimondta, hogy a városi tanács felhatalmaztatik a polgárőrség megalakítására

KÉT ŐRT ÁLLÓ MAGYARHONI KÖZVITÉZ:
EGY GRÁNÁTOS MEG EGY GYALOGOS

⁸³ Az átiratot ismerteti [Schœnhals] I, 100.

⁸⁴ Lapok Petőfi Sándor naplójából, 1848. márc. 17., PSÖM V, 83.

⁸⁵ A szökváltást idézi Spellanzon III, 713.

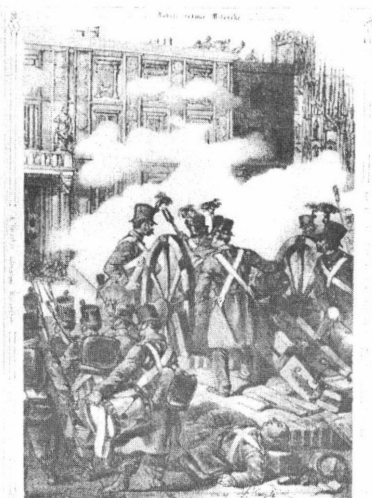
és felfegyverzésére, a második utasította a rendőrséget, hogy fegyvereit haladéktalanul szolgáltatssa ki a városi tanácsnak, a harmadik pedig intézkedett a rendőri igazgatóság felszámolásáról s a közbátorság fölötti őrködést a városi tanácsra bízta.

Ezek után Casati és kísérete, túszként magával hurcolva O'Donnellt is, visszatért a Brolettóba. Közben olyan – ekkor még alaptalan – hír érkezett, hogy katonaság közeledik, s erre döngeni kezdtek a San Damiano-egyház félrevert harangjai, majd megdördültek a *castello* ágyúi, igaz, még csak azért, hogy fegyverbe szólítsák az egész helyőrséget, a nép pedig lázas buzgalommal nekilátott barikádok építésének.

A Brolettóba visszaérkezett Casatinak első dolga volt, hogy közzétegyen egy hirdetményt, amely arra hívta fel a hús és hatvan év közötti milánóiakat, hogy minél nagyobb számban jelentkezzenek a polgárőrségbe és, ha van fegyverük, azt is hozzák magukkal, majd a polgárőrség megszervezésére és irányítására felkérte Napóleon egykori hadseregének egyik veteránját, a bresciai, de fél évtizede Milánóban élő Teodoro Lechi tábornokot. Egyidejűleg elküldte két képviselőjét Torresanihoz (aki az előző napon nem csatlakozott Rainer főherceghez, hanem továbbra is Milánóban maradt), hogy felszólítsák őt az O'Donnell rendeleteiben foglaltak teljesítésére; Torresani azonban nem engedelmeskedett, mondván, hogy az alkormányzó nem szabad akaratából adta ki a kérdéses rendeleteket, ő, Torresani pedig ezentúl kizárólag Radetzky tábornagy utasításainak hajlandó alávetni magát. Nagyobb sikerrel járt viszont az a küldöttség, amely O'Donnellnek egy Casati unszolására született írásos felhívását vitte el a csendőrezred főfelügyelőjéhez, az ekkor éppen betegágyban fekvő Lodovico Rivaira báró altábornagyhoz, annak a kívánságának adva hangot, hogy az ő parancsnoksága alatt álló fegyveres testületet is rendelje alá a polgári hatóságnak; Rivaira ugyanis engedelmességet ígért, amiért Radetzky, értesülvén a dologról, közölte is vele, hogy hadbírósnak ítélet alapján agyon fogja lövetni.⁸⁶

MILÁNÓ MÁRCIUS 18-ÁN

MILÁNÓ MÁRCIUS 18-ÁN

Mert Radetzky ekkorra eltökélte, hogy nem várva a szabadságától amúgy is megfosztott O'Donnell kérésére, fegyveres erővel vet véget a milánói rebeliónak, s ostromállapotot hirdetett, majd csapatait megindította a város ellen olyan utasítással, hogy az ellenállás megtörése végett szükség esetén akár tüzérseget is bevetve, rombolják le a barikádokat. És a csapatok értek is el részleges eredményeket, de igen nagy véráldozatok árán, minthogy az előrenyomuló katonákat a házak ablakaiból és tetőiről is tűz fo-

⁸⁶ [Schœnhals] I, 109.

gadta, a lerombolt torlaszok helyett pedig a milánóiak mindenfelé újabbakat és újabbakat emeltek.

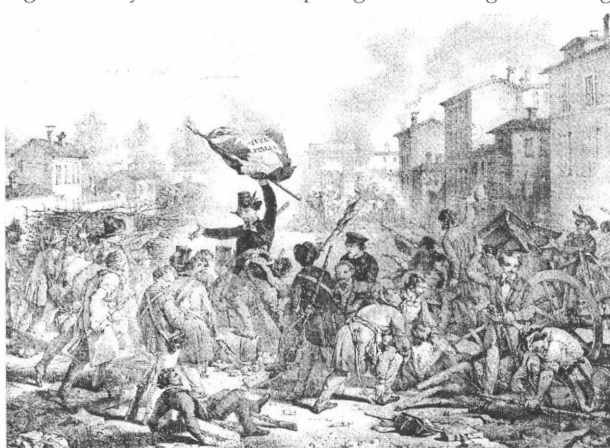
Így kezdődött az öt napig tartó elkeseredett küzdelem, amely azzal végződött, hogy Radetzky 22-én kénytelen-kelletlen valamennyi katonáját – a magyarokat is⁸⁷ – kivonta Milánóból,⁸⁸ és megindult a Garda-tó tájékán fekvő s ott számára egyelőre alkalmas menedéket kínáló négy vár – Verona, Peschiera, Mantova és Legnago –

határozta úgynevezett várnégyszög felé, hogy ott egyesüljön a Velencében szintén felkelt nép által 22-re onnan is kiszorított csapataival, s velük együtt ehelyütt készüljön fel a majdani visszavágásra. Ezzel pedig végérvényesen okafogyottá vált az a kérés, amellyel névtelen milánói levélírónk január 15-én fordult Széchenyire.

Teljesen hiábavalónak azonban mégsem ítéltük, hogy megszületett ez a levél. Mert ha Széchenyi nem olvashatta is el, okulást meríthet belőle a kései olvasó is. A magyar olvasó, létrejöttének láttán, mindenekelőtt örömmel könyvelheti el, hogy a mi Széchenyi Istvánunk híre-neve 1848 előtt már olasz földön sem volt ismeretlen, jóllehet az ő tollából származó írásművek addig a magyaron kívül – egyetlen dán fordítás⁸⁹ kivételével – kizárólag német nyelven láttak napvilágot.⁹⁰ De elégedetten figyelhet fel a magyar olvasó a levél-

MILÁNÓ MÁRCIUS 18-ÁN

MILÁNÓ MÁRCIUS 18-ÁN

írónak arra a megállapítására is, hogy a magyar alkotmány sohasem lesz valóságos és biztos jövővel bíró, „ha csak nem fogják azonos vagy hasonló módon kormányozni a birodalom többi tartományát is” („nisi pari aut simili ratione et ceteræ imperii provinciæ regantur”); elégedetten, hiszen ez tökéletesen egybecsengett azzal, amit a magyar országgyűlés alsótábláján helyet foglaló liberális követi csoport vezérszónoka, Kossuth Lajos hangsúlyozott – nem első ízben, de különös nyomatékkan nem sokkal később, március 3-án –,

⁸⁷ Vö. Mészáros Lázár emlékiratai. Szerkesztette: Szokoly Viktor. I, Pest, 1867. 1.; Urbán Aladár: Mészáros Lázár a Batthyány-kormányban. Mészáros Lázár emlékezete. Baja, 1993. 24.; Ács Tibor: Mészáros Lázár. Budapest, 1996. 51.

⁸⁸ A milánói dicsőséges *cinque giornate* fejleményeinek minden korábbinál részletesebb és pontosabb rajzát adja Spellanzon III, 707–763., s a róluk fentebb elmondottak is főleg ezen az előadáson alapulnak.

⁸⁹ Széchenyi om hesteavl og vaeddeløb. Fordította: N. Collin. Kiörenhavn, 1833.

⁹⁰ Vö. Szentkirályi Elemér: Kalauz Széchenyi István megismeréséhez. Budapest, 1987. 17–59.

mondván, hogy „hazánk alkotmányos jövődjé iránt mindaddig tökéletesen nyugodtak nem lehetünk, valameddig felséges királyunkat minden egyéb uralkodási viszonyaiba[n] is alkotmányos országlási formák nem környezendik”.⁹¹

És a kései magyar olvasó nem minden megindultság nélkül figyelhet fel arra is, hogy a levélíró, miközben kemény szavakkal elítéli azokat a magyar katonákat, akik január 3-án részt vettek a milánói vérengzésben, mennyire kiemeli, hogy ez részéről nem minden magyar

iránt táplált harag jele, hiszen – mint ismételteti – „a mi legfőbb gondunk az, hogy a mi mozgalmaink révén ne keveredjünk veletek ellenségeségbe” („nobis hæc precipua est cura ne nostris motis inimicitia exurgat vobiscum”), nehogy „az olasz és a magyar nép ilyen okok miatt ellenségeségbe keveredjék, s ennek folytán füstbe menjen, amire vágyva vágyunk” („his de causis italica atque hungarica gens inimicentur et sana inde eorum frustrentur desideria”); s erre annál is inkább érdemes felfigyelni, mert a forradalom gyümölcseként létrejött első magyar népképviselési országgyűlés az ugyancsak a forradalom vívmányaként megalakult – de az udvari körök lekenyerezésére törekvő – első magyar parlamentáris kormány kezdeményezésére utóbb, 1848 júliusában a baloldali kisebbség tiltakozása ellenére – mint ismeretes – 40 ezer újoncot ajánlott meg Radetzky seregének a megerősítésére.⁹²

Erre pedig már csak azért is szükséges emlékeztetni, mert levélírónk – tapasztalhattuk – nem érdemleges segítséget, csupán rokonszenv-nyilvánítást kért és várt a magyaroktól, tudván, hogy „a tartós szabadság férfias fáradozással vívandó ki, s nem nyerhető el mások segítségével, mintegy ajándékként” („stabilis libertas virilibus esse assequenda conatibus, non aliena ope et quasi munere accipienda”).

Egyszóval a levélben egy rokonszenvesen és okosan gondolkodó ember megnyilatkozását kell látnunk. S ezért, amennyire örülünk annak, hogy a ha-

MILÁNÓ MÁRCIUS 19-ÉN

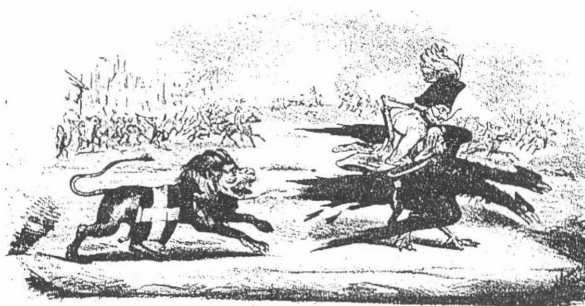

MILÁNÓBÓL FUTÓ HORVÁTOK

⁹¹ Kossuth beszéde az országgyűlés alsótáblájának 1848. márc. 3-i kerületi ülésén, Kossuth Lajos Összes Munkái XI. Szerkesztette és a bevezetőt írta Barta István. Budapest, 1951. 621.; újra közli Pajkossy Gábor (szerk.): „Nemzeti újjászületés” (Válogatás Kossuth Lajos írásából és beszédeiből). Budapest, 2002. 104.

⁹² Vö. Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Budapest, 1964. 249–258., 271–276.; Spira György: Táncsics és az „olasz segély” kérdése. Spira György: Jottányit se a negyvennyolcból! Budapest, 1989. 138–152.

talom szolgálai nem tudták felfedni a levél írójának kilétét s így azután nem csaphattak le rá, hogy kedvük szerinti megtorlásban részesítsék vakmerőségéért, annyira fájlalhatjuk, hogy mi sem vagyunk – s alighanem soha nem is leszünk – képesek kideríteni, ki volt ez a derék, nemes lelkű olasz hazafi, aki 1848 első hónapjában a mi Széchenyinkhez próbált fordulni, hogy őt is rávegye a magyarokéival rokon olasz szabadságtörekvések felkarolására.

Genève le 2. Août 1848. au Comte de Radetzky

A KÉTFEJŰ SAS – HÁTÁN RADETZKYVEL – MENEKÜL LOMBARDIÁBÓL

MISKOLCZY ÁMBRUS

A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája¹

A neorevizionizmus – talán – abból az igényből is fakad, hogy a – Lucian Boia kifejezésével – „dramatizált történelmet” dedramatizáljuk, és tanuljunk meg mítoszainkkal élni, ahelyett, hogy mítoszokban tengődünk. Bár nem illik személyes élményekkel előhozakodni, mégis két kis anekdotaszerű mozzanat jól érzékelteti a múltunkhoz való viszony összetettségét és múltunk megjelenítésének kockázatait, egy szóval a dráma jelenlétét. Amikor egyik kedves atyai barátomnak jeleztem, hogy Kossuthról írnék, így fakadt ki: „Hagyjátok már békén Kossuthot, ő már egyáltalán nem érdekes, a kultusza viszont igen.” Atyai barátom egyébként a magyar liberalizmus egyik legkiválóbb ismerője. A másik, szintén kiváló szakember akkor fakadt ki, amikor megjelent Péter László *Vaskalaposok és óvatos revizionisták* (Aetas, 2002. 2–3. sz.) című cikke, pontosabban részben hasonló című angol cikkének magyar fordítása: „Csodálom, hogy közölték; nem kellett volna közölni. Ez a cikk vitatja forradalmunk jogosságát.”

Így igaz – legalábbis részben. Már-már ez a nyugati historiográfiai revizionizmus lényege: a forradalom önmagában nem legitimáció forrása. Pontosabban a forradalom önmagában legitim, nincs szükség jogi típusú legitimálásra, már azért sem, mert mindenki maga magát tartja „törvényes alapon” állónak. A forradalom nem *optima lex*, hanem inkább *pessima*. Igaz, az ember politikai állat. Amit Nicolae Iorga oly találóan írt a középkorról – „az egész világ legitimációk után járkal” –, minden korra igaz. A revizionisták is ezt tették. Lafcadioval valami új köszöntött be, ő már posztmodern jelenség, és a neorevizionizmusnak is van olykor némi posztmodern mellékíze. (Lafcadio az action gratuite példamutató hőse, amikor – csak úgy, minden racionális indíték nélkül – kidobja a vasúti kupéból az egyik utast. Igaz, André Gide találta ezt a paradigmát a *Pénzhamisítók* című regényében. De ez eset is érzékelteti, hogy az irodalom gyakran előrejelzi az ún. életet.)

A magyar neorevizionizmus, mint téma talán megér egy hosszabb misét. Nemes pedig-reje van, hiszen a magyar historiográfiai liturgia prelúdiuma már szinte Világos után felhangzott.

¹ A jelen dolgozat Bukarestben, a Magyar Köztársaság Kulturális Központjában immár hagyományos márciusi kerekasztal beszélgetésen elhangzott egyik vitaindító előadás magyar változata. (Az első előadást Pelyach István tartotta a Kossuth-kultusz historikumáról.) Az olykor talán sarkított-nak vagy provokatívnak tűnhető fogalmazás a *genius loci*val is magyarázható, hiszen szellemes emberek társaságában az ezeréves magyar nemzeti becsület védelme érdekében is le kell vetni a historiográfiai unalom kemény páncélját, és némileg alkalmazkodni kell a román irónia-igényhez, amelyből egyébként nagyszerű művek is sarjadtak. A netán frivolnak tetsző ötleteket a következő, újabb keletű munkáimban dolgoztam ki vagy jeleztem és jelzem majd: *A zsidóenuanciáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, Múlt és Jövő, 1999.; „A Führer olvas”. Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.; *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán*. Budapest, Universitas Kiadó, 2000.; *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Székfi Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.; *Gyulay Lajos és világa* (Csetri Elekkal, megjelenés alatt); *Historiográfiai fények és illatok* (tanulmánykötet, előkészületben); *Eposz és történelem (Egy román „poemation”, a Cigányiász világában)* (Előkészületben); *Hajnal István Kossuth-képe*. (Előkészületben). A bukaresti előadás során javasoltam Péter László cikkének és az esetleges vitának román kiadását is.

Kemény Zsigmond az első igazi nagy revizionista. Ő a mi Dosztojevskijünk, kissé biedermeier-szerű figura, de Lukács György nem ezért utálta regényeit, amelyeket a szocialista realizmuson is megedződött és már egyre kevésbé kifinomult sznobizmussal röviden lefanyalgott, mert alighanem a fanatizmus keményi anatómiája nem tetszett immár egyértelmű igazságokra sóvárgó lelkének, nem is szólva a benne is dolgozó ideológiai cenzorról, akit azért szerencsére olykor sikerült kijátszania. Kemény nagyszerű újságíró, a mából visszatekintve annak még erkölcsös is, bár a politikai amoralitást több szinten is művelte. 1849 áprilisának elején aláírta a Radikál Párt köztársaságot követelő programját, aztán, miután Kossuth Lajos kezdeményezésére a nemzetgyűlés kinyilvánította Magyarország függetlenségét, Görgei Artúrnál tapogatózott ő is, miként lehetne Kossuth ellen fellépni, és már a tábornok szűrés pillantásától elrettent, annyira tartott a katonai diktatúrától. Ezek után nem csoda, hogy Kemény még fullent is, ha kell. Egyik hirdetője azon szépirodalmunkban előkelő, történetírásunkban szerényebb helyet foglaló pletykának, mely szerint Kossuth, amikor 1849 márciusában kitüntette volt Görgeit, akkor az úgymond nőies alakú elnök a nemzet nevében bocsánatot kért volna a szilárd és férfias katonától. A valóságban Kossuth inkább megfeddte Görgeit, mondván, szerencsének tartja, hogy „a sors urnájából” kihúzta Görgei Artúr nevét, és ezzel érzékeltette a polgári hatalom és a katonai vezetés közötti hierarchiát. Amit George Călinescu a 48-as román emlékirat-irodalomról ír, ránk is vonatkozik: „Mind hazudnak és ellentmondanak egymásnak.” Persze mindenki a maga módján és mértéke szerint. A tét nagy volt. Kemény Zsigmond a magyar liberalizmus utóvédharcát vívta, amikor Kossuthot démonizálta, méghozzá olyan röpiratokban, amelyek méltán állíthatók Marx azon híres brosjára mellé, amely III. Napoleón hatalomátvételt elemzte. Igaz, Kemény antik műveltségét bravúrosabb módon kamatoztatta, nyilván e téren műveltebb is volt, és míg Marx hatalmas füstfelhőkbe burkolózva építette fel saját világát, másokét pedig le, Kemény a budai hegyek hajnali sétáiban próbálta fejét kiszellőztetni és könnyíteni lelkiismeretén. Tézisei: a magyar nép józan monarchista, Kossuth a nagy csábító és az intézmények Dzsingisz kánja, ékes szavaival vitt a tragikus eseménysorozatba, amelynek jelentőségét már azért is jól érzékeltette Kemény, hogy a neoabszolutizmust jobb belátásra bírja, miközben talán maga is tisztában volt az ellenforradalom önpusztító logikájával, ami azért mégis remény forrása lehetett.

Ezt a Kemény-féle pragmatikus revizionizmust jól kiegészíti az elméleti. Ma is nagy szellemi élmény az, ahogy Eötvös József a forradalom jelszavainak, illetve a század uralkodó eszméinek – szabadság, egyenlőség, testvériség – ellentmondásait elemzte. A magyar politikai gondolkodás és önreflexió csúcspontja vagyunk.

A 20. század a revizionizmus hullámvölgyébe visz bennünket. A magyar forradalom a szociáldemokrata Szabó Ervin izgalmas poszthumusz művében már inkább valamiféle nemzeti felkelés, mintsem az angol vagy francia polgárság forradalmaival párhuzamba állítható jelenség. A hajdani fejlemények komplexitását sok vonatkozásban nagyszerűen megragadó mű Szabó Erviné, csak hogy már a nyugati mércéjéről kiderül, hogy alapvetően rossz, így alkalmazása sem lehetett igazán eredményes. Az 1918–19-es forradalmak után az elemzést felváltotta az átértékelés – a szellemtörténet jegyében, az ún. történelmi materializmus ellenében. A szellemtörténet játékmestere Szekfű Gyula, akiről Magyarországon rekedt román kortársa, C. Sulica keserűen jegyezte meg magának, hogy ha tovább tart a kommunizmus, akkor tudós barátja megírta volna Magyarország kommunista történetét is. Erre valóban nem maradt idő, viszont a nagy magyar történetíró a bűnbakkereséssel összefonódó önvizsgálat és önmardosás jegyében pálcát tört a liberalizmus fölött. Kossuthot úgy démonizálta, hogy Széchenyi István lett a politikai cselekvés mércéje. Ugyanakkor az ars historiciát olyan magas szinten művelte Szekfű, hogy a reflexív történetírás egyik nagy alakja is lett, és még inkább az lett volna, ha kispolgári öngyűlöletét és antiarisztokratizmusát, amelyet részben II. Rákóczi Ferenc és – teljes pompájában – Károlyi Mihály ellen fordított, jobban mérsékelni tudta volna, miközben azért kereste az arisztokrata kegyeket, és így

nem véletlen, hogy gróf Klebelsberg Kunó, a legnagyobb magyar kultuszminiszter, aki iskolákat fel- és nem leépített, Kossuthot szinte több megértéssel méltatta, mint a historikus, vagy Bethlen István, aki 1927-ben, amikor Kossuth emlékélt az országgyűlés törvénybe iktatta, példaként mutatta fel a magyar függetlenség harcosát.

Az 1950-es években a marxizmusnak nevezett korai nemzeti kommunizmus újra elővette a heroikus modellt, hirdette a függetlenségi eszmét, mivel a kisebb-nagyobb elvtársak harmadik világháborúra készültek és leplezni akarták az ország Szovjetuniótól való – elvtársi módon – testvériesen gyarmati függőségét. Kossuth – természetesen a maga kötelező osztálykorlátaival – Rákosi előfutára lett. Az 1848-as forradalom pedig polgári forradalom, amelynek félbemaradt polgári feladatait a KMP teljesítette, hogy aztán ezen szilárd alapról – miután magát átnevezte – átvezesse a népet a történeti fejlődés következő szakaszába – a végső boldogság (értsd: sokaknak a totális boldogtalanság) felé vezető úton: az ateisztikus örökkévalóságba, azaz: a semmibe.

1956 a magyar történelem gényűsének a revánsa is, Kossuthé is. Nagy Imre, ha nem is volt olyan kezdeményező típus, vállalta sorsát. A megtorlás kegyetlenebb is lett, mint 1849-ben. Így aztán nem is születhetett olyan tragikus-végeposz, mint *A nagyidai cigányok*, mely a román *Cigányiás*nak *mutatis mutandis* méltó párja. 1956 után viszont Molnár Erik revízió alá vette a nemzeti kommunista hőskultuszt, és az átértékelés olyan szakmai álláspontok kikristályosodásával járt, amelyek magát a marxista szellemi mono(anti)kultúrát is kikezdtek. Úgy látszik, még Clio útjai is kiszámíthatatlanok, és ebbe talán némileg belejátszott az is, ami az ún. szabad világban történt.

Nyugaton a helyzet megváltozott. A forradalom fogalma leértékelődött. Ez Hitlernek is érdeme. A német nyelvben a náci forradalom-demagógia után nem hangzik jól a szó, miná-lunk még ma is szívet dobant: forradalom, ha a nemzeti emelkedést és függetlenséget is magába foglalja. 1956 németül *Aufstand* és nem *Revolution*. Albert Camus már a második világháború alatt a lázadásban kereste az önmegvalósítás emberhez méltó módját. A történészek esze ugyan lassabban jár, mint az emberi lélek finom rezdülései iránt fogékony íróké, Clio napszámokai már hivatalból is óvatosabbak, de azért a revizionizmus nem késett.

François Furet-nek az 1970-es évek vége felé megjelent műve, *Gondoljuk át a francia forradalmat* a reveláció erejével hatott – legalábbis rám. Ebben a műben drámai erővel tárult fel a forradalmi demokratikus politikai kultúra kegyetlen mechanizmusának sok lényeges mozzanata; feltárult az, ahogy a paranoia és a rálicitálás átszövik ezt a modern kultúrát, egészen a tömegpusztító diktatúráig, amíg az ideológiával szemben nem győz az érdek. A forradalmi politikai kultúra olyan dilemmákat vet fel, amelyek napjainkban is élnek, miközben – több-kevesebb diszkrécióval vagy lármás hangoskodással – bízunk a demokrácia tartalékaiban. Furet fogalmi gondolkodásának, ironikus látásmódjának eleganciájához képest Jonathan Clark már kissé parlagi, amikor az angol forradalmat felkelésként mutatja be, hogy az egész végül Norman Davies *Európa történetében* már mindkét oldalon hasonló fanatizmussal vívott véres polgárháború legyen, „alapvetően regionális jelentőségű tragédia”, amely azonban a modern állam kialakulásával járó jellegzetes konfliktusokat hoz. Ezzel oda a forradalmi pátosz, amely iránt azért mégis érzünk némi nosztalgiát. Gondoljunk arra, milyen bravúros módon jellemezte még Hajnal István az 1930-as évek derekán *Az újkor történetében* az angol helyzetet: „szélsőségekben önmagát elfogyasztó forradalom” az 1640-nel induló folyamat, amelyet követhetett az 1688-as „hasznos forradalom”, aminek nyomán olyan alkotmány született, amely „Angliát egyetlen óriásvállalkozássá tette”. De úgy látszik, a modern történész-vállalkozók megpucolják a történelmi emlékezetet.

Mi tagadás, a német historiográfiai revizionizmus közelebb áll a szívünkhöz, hiszen a nyugat-német történészek azokat a liberálisokat rehabilitálták, akiket Marx és Engels – a mai bulvárszornalisztika vulgarizását megelőlegezve – egyszerűen vénasszonyoknak minősített. A revizionista szemléletben a hajdani liberálisok politikai „impotenciája” már erény és politikai érettség bizonyítéka, mert nem vállalták az önemészítő radikalizmust.

A nyugati revizionista történelemszemlélet – bár nem mondja vagy legalábbis nem hangosan mondja – sok szállal kapcsolódik Fernand Braudel szemléletéhez. A „konjunktúra embere” – hogy Immanuel Wallerstein kifejezésével éljek – erősen metaforikus fogalmakkal dolgozva három szinten próbálta megjeleníteni a történelmet, három történeti idővel dolgozva. A hosszú tartam, a konjunktúra és az esemény hármasságát hangoztatta. Azonban az események – Braudel szerint – csak por. Más szóval a forradalom csak hosszú távú folyamatba illesztve értelmezhető, eseményei a történelem pora. A porfelhő kavargásának azonban megvan a maga belső dinamikája – ha jól értjük azt, ahogy Furet folytatta Braudelt, amiről – tudtommal – egyikük sem nyilatkozott. Braudel strukturális történetének szinterei: az önellátás, a piacgazdaság és a kapitalizmus. Ezek strukturálják a teret: centrumra, félperifériára és perifériára. E két utóbbi – Braudel szerint – a purgatórium és a pokol. Ezzel megint hazaértünk. Lássuk a magyar purgatóriumot! Lássuk, miként csipegettük a konjunktúra morzsáit, de azért önmagunk történelméhez híven, több-kevesebb tartással.

1848–1849 és Kossuth gyors 56-os revánsa után érlelődött a lassú reváns; a zajos és hivatalos ideológiai revizionizmus ellenében a csendes revizionizmus kezdett felfelé ívelni. Ennek már tanúi és hasznélvezői lehettünk. Például jó szólam volt értelmiségi és féltelmiségi körökben az, hogy Szabad György egyetemi előadásain reformkori retorikát éltet. Kevésbé jó szólam viszont az, hogy Szabad Kossuth könyve a kultusz folytatása lenne. Valójában, amit mondott és írt, az a magyar liberális demokrácia továbbéltetése és igenelése volt. 1989–90-ben aztán lassan üttött az igazság órája. Antall József politikai kezdeményesei és elszántsága kossuthi vonásokat is idéznek. Jobbközép pártot alapított egy mozgalmából, következetesen lépett fel a varsói szerződés és a KGST ellen, amikor a nyugati bölcsek még nagyobb óvatosságra intettek.

A történetírás és a politika, pontosabban a politikai kultúra ezernyi szállal kötődnek egymáshoz. Ahol komoly a történetírás, a politika is az. És ez fordítva is igaz. Nincs terünk felsorolni a historiográfiai komolyság termékeit, de jeleznünk kell, hogy azok az 1950-es évektől napjainkig tartó dokumentumkiadások mellett az 1848–49-es forradalom lényeges mozzanatait és színtereit olykor a legkülönbözőbb ideológiai hozzáállásból alapvetően magas szakmai szinten, propagandisztikus hazugságok és tudatos leegyszerűsítések mellőzésével vizsgálják, vizsgáljuk. Hagyomány és korszerűség igénye ötvöződik. A közvélemény is ezt várja.

Ennek az igénynek próbálunk eleget tenni, ahogy tudunk. Péter László is történetírásunkban szokatlanul radikális és a transzparencia követelményeit oly messzemenően érvényesítő eszmefuttatásában. Eredeti címének – *Old Hats and Closet Revisionists* – a valóságfedezete is kettős: J. Clark szemlélete és terminológiája. Innen az *old hat* és még sok minden. És valóban óvatosak vagyunk. Az ember soha sem lehet eléggé óvatos. Nem tagadom, olykor már kissé szinte félek is. Például akkor, amikor egyik barátom elmesélte, hogy a Széchenyi kontra Kossuth honi kultúrjav – Markó Bélának a kolozsvári színházban elmondott emlékbeszéde után – az egyik hallgató ajkán ily formát öltött, amikor ezen hallgató bölcse hallgató cimborájának röviden összefoglalta a tanulságot: „Hallottad, mit mondott az a szemét arról a mocsokról?!”

Szavaink és kifejezéseink hamar elszakadnak tőlünk. Mivel ilyenkor némi nárcizmus még kötelességünk, és különben is – még emberek lévén – hajlamosak vagyunk rá, hadd hozzak személyes példát. Amikor egyik Kossuth-cikkemnek a következő alcímet adtam: „Hiúság megszállottja vagy emberarcú Robespierre”, akkor volt, aki tiltakozott, hogy egy gyilkossal emlegetem együtt, más pedig ezért gratulált: „Végre így is lehet írni Kossuthról!”

Valójában csak azt próbáltam érzékeltetni, hogy Kossuth miként érvényesítette egyszerre a képviseleti és a közvetlen demokráciát, némileg oly módon, ahogyan Robespierre is tette. Kossuth, akár csak Robespierre, a nagy válságok idején beteg volt, és miután elhangzott az utca szava vagy ítélete, újra átvette a kezdeményezést az országgyűlésben,

amely valóságos konventté alakult, és nem is tagadta, hogy nem riad vissza a konventesditől és méltó akar lenni a hajdani nagy drámához, más szóval a francia forradalom példájához, amitől az ún. Európa akkor már éppen rettegett. Kossuth persze Robespierre-t zsarnoknak tekintette, és inkább okos egyensúlypolitikával játszotta ki az ellene is irányuló rálicitációs nyomást. Furett egyes jellemzései olykor szinte szó szerint illenek a magyar helyzetre, aminek oka az is, hogy a demokratikus kultúra egyetemes jelenség. Lamartine híres könyve, *A girondiak története* nem egyszerűen csak szerepjátszásra ösztönzött, hanem kifinomultabbá tette nálunk is a demokratikus kultúrát, amely az európai derevolúció közepette valóságos forradalomban valóította meg önmagát. Jellemző, hogy Kossuth a forradalom után egyik korabeli brosúrában csak azt a részt vágta fel, amely közte és Robespierre között volt – nem túl hízelgő, de azért érdekes – párhuzamot, természetesen az utólagos okosság jegyében. De hát a történeésnek is kötelessége utólag okosabbnak lenni, különben nem lenne neorevizionizmus sem.

A magyar neorevizionizmus tézisei kemények. Péter László sok vonatkozásban finom rabulisztikával érzékelteti, hogy miért is nem indokolt „a magyarországi történészek által széles körben, mantraszerűen használt kifejezés [...] »a törvényes forradalom«,” mely kifejezés Deák István angol könyvének a címe is egyben, és a könyv itthon is nagy sikert aratott. Péter László szerint a magyar liberálisok szó- és fogalomkészletéből ered a kifejezés, bár nem talált szó szerint egyező formát. Máshol találunk. Például a habsburgiánus transzilván machiavellizmus nagy mestere, Jósika Samu, egykori erdélyi kancellár a kissé nehezebb felfogású Metternich-nek 1849-ben kellő didaxissal és szemrehányással fejtegette, hogy „a királyi szó a pozsonyi és pesti jogászlázadást törvényes forradalommá tette.” És a „törvényes forradalom”-ra a konzervatív Jósika Samu után a szocialista Szabó Ervin is a maga – kissé dogmatikus osztályharcos morcos komorságával – már felhívta a figyelmet. Péter László szerint a magyar liberálisok nem tartották be a tractatus dietalis bevett gyakorlatát, és így az eredmény: „a kőfalnak fejfel rohanó politika”.

Bár ez a – kissé angol mezbe öltözött – neorevizionista okfejtés frontális támadás, mely lehet, hogy sok választ vált ki, de amelyet éppen izgalmasan analitikus szemlélete miatt is érdemes volt közölni, mégis mélyen ágyazódik a magyar hagyományokban. Hiszen a magyar történetírásra is – nem egy esetben – jellemző a másodlagos intuíció. Az intuíció kevesek kiváltsága. Braudel hármassági víziója jellegzetes terméke ennek. Nem véletlen, hogy egyesek szerint a Szent Háromsághoz több köze van, mint a történelemhez. Furett is szinte intuitív módon találta meg a módját, hogy revízióját a konzervatív hagyományra úgy építse, hogy ő maga ne csússzon jobbra, ha már egyszer a baloldalt alaposan megjárta. A magyar történetírásban Hajnal István lehet a nagyszerű példa. Ő olyan strukturális történelmet művelt, amely ma kultusz tárgya, míg Kossuth-tanulmányai némileg a magyar historiográfiai unalom áldozataivá váltak. Számára a Kossuth-kutatás gondviselészerű volt. Az 1920-as években megövtá őt a politikai publicisztikától. Az 1950-es évek elején pedig valamiféle megtisztulás is lehetett számára az, ahogy Kossuth külpolitikájával foglalkozott, hiszen úgy érezte, vezekelnie kell azon szerencsétlen – a metaforikus verbalizmus terén elkövetett – zsidóellenes megnyilvánulásaiért, amelyeket valamiféle rövidzárlatnak tekinthetünk, amikor konzervatív szemlélete a korszellem szennyes áramával egy pillanatra találkozott. Hajnal az átélés művészetét gyakorolta, mint egykor Michelet vagy részben Iorga tette, és amint azt Collingwood elméleti szinten is kifejtette. Hajnal műve a magyar revizionizmus forrása. Mi tagadás: ez a mű kritika és azonosulás Kossuth-tal, hiszen – mint kéziratában hangsúlyozta – a nagy élmény az volt, hogy a zsarnokságnak odasújtunk. És ki tagadná, nem is olyan rossz szabadnak lenni!

A neorevizionizmus másik magyar hagyománya érzelmi. Érzélgősek vagyunk, a diszkrét melankóliától olykor a hangos melodrámaig, miközben Clio munkásaiban álmaiból vagy rémálmaiból fel-feltámad Justitia bajnoka. Péter László is jó magyar ember. Igazságot szolgáltat Deák Ferencnek, amikor így zárja eszmefuttatását: „A Nagy Száműzött árnyékában

Deák Ferencz még mindig arra vár, hogy megkapja a magyar történeésztől azt, ami őt megilleti”.

Nem tagadom, én is egy kicsit hiszek a túlvilágban, bízom is benne, félek is tőle. Talán még ez is sok szorongásom oka lehet. És tudom, Deák Ferenc nagyon nagy ember volt, ironikus, ha kellett a szarkazmusig, a helyzethez illő logikája kristálytisza volt, félelmetes emberismerő, aki meglátta az emberi cselekedetek titkos mozgatóit, anyagi türelemmel és gyilkos gúnnyal tudta magyaráztatni a nekivadult, kissé fafejű képviselőknek az alkotmányosság és törvényesség alapfogalmait. De nem hiszem, hogy elégtételt várna a magyar történeésztől. A történelem a maga módján igazolta őt, és Kossuthot is. Deák tudta, hogy Kossuth forradalma nélkül nincs kiegyezés, mint ahogy azt is tudta, hogy ez a kiegyezés mulandó; és a koronázásra nem is ment el. A hazai és még létező európai Kossuth-kultusz számára is jó fegyver volt, amikor kialakították az Osztrák–Magyar Monarchia szerkezetét. Talán nagy szerencsénk, hogy Deák Ferenc nem mondhatja el véleményét a történeészek játékairól, amelyekben hol van, hol nincs fantázia, minden történetírás éltető forrása, a neorevizionizmusé is.

Mélyen igaza van Paul Valérynek, amikor azt hangoztatta: „A Történelem az emberi agy kémiaiának legveszélyesebb terméke.” Deák Ferenc már ezt is pontosan tudta, amikor – Pulszky Ferenc szerint – így fakadt ki, látva a fiatalok francia forradalom-kultuszát: „»Beleélték magatokat azon időkbe«, így szólt ismételve, »mindegyiktök választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom tragédiájának szereplői közül, s azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszhatni. Lamartine *Girondistái* veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de nem is Biblia, minőt ti csináltok belőle.«” Halász Imre szerint „azt tartotta, hogy egy jó regényből többet lehet tanulni, mint sok nagyképű tudományos munkából.” Kegyetlenül igaz intések ezek. Az írás és az olvasás felelősségére is figyelmeztetnek, arra, hogy az embernek önmagának kell döntenie, miként viszonyul a nagy történelmi drámákhoz és mítoszokhoz, azok értelmezéseihez, hogy elkerülhesse a szerepjátszás csapdáit is.

A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája a hagyomány és újszerűség dialektikájából is fakad.

„Célom a magyarság megismertetése az angolszász világgal...”

Beszélgetés Várdy Béla történésszel

Várdy Béla – vagy ahogyan angol nyelvű munkáinak szerzőjeként ismert, Steven Béla Várdy – 1936-ban született a Nógrád megyei Bercelen. Családjá a második világháború végén távozott Magyarországról. Néhány éves németországi tartózkodás után, 1951-ben vándorolt ki az Egyesült Államokba. Felsőfokú tanulmányait Clevelandben a Western Reserve és a John Carroll, majd a bloomingtoni Indiana egyetemeken végezte. Első ízben a topekai (Kansas) Washburn Egyetemen oktatott, ahol újkori európai történelmet adott elő. 1964 óta Pennsylvániában él, a pittsburghi Duquesne Egyetem tanára („McAnulty Distinguished Professor”), idővel a történelem tanszék vezetője lett. Eközben 1978-tól – mintegy tíz évig – a University of Pittsburgh állami egyetemen Kelet-Közép-Európa történetét, magyar nyelvet és művelődéstörténetet is tanított. Az utóbbi három évtizedben számos amerikai és európai egyetemen, kutatóintézetben volt meghívott vendégelőadó, illetve kutató, így az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és az MTA Történettudományi Intézetében is. Több amerikai, magyar és nemzetközi tudományos társaság tagja, konferenciák gyakori szervezője és szereplője. Egyik alapítója és elnöke volt az Amerikai Magyar Történelmi Társulatnak. Feleségével és munkatársával, Várdy Huszár Ágnes irodalomtörténésszel és íróval létrehozták a Nyugat-Pennsylvániai Magyar Kulturális Társaságot, melynek keretében az elmúlt huszonöt esztendőben kiemelkedő magyar értelmiségiek egész sorát hívták meg és szerepeltették Pittsburghben. Kutatási területe elsősorban a magyar és a kelet-európai történetírásra, a 19. századi magyar művelődéstörténetre, az amerikai magyarság múltjára terjed ki. Már tudományos pályája kezdetén elhatározta, hogy életét a magyarságtudomány népszerűsítésének szenteli az angolszász világban, ezért nagyobb munkáit szinte kizárólag angol nyelven publikálta. (Első magyarul írott könyve, a *Magyarok az Újvilágban* csupán nemrég jelent meg.) Jóllehet műveit Magyarországon kevésbé ismerik, fenti döntésének eredménye az, hogy munkái nem csekély mértékben járultak hozzá a magyar múlt és művelődéstörténet tengerentúli népszerűsítéséhez. Várdy professzor erre legálább annyira büszke, mint arra, hogy egyetemi előadásait már amerikai diákok ezrei hallgatták; olyanok, akik különben vajmi keveset tudnának Magyarországról vagy Kelet-Európáról. Közülük nem egy azóta maga is történész lett, így adva tovább a tőle tanultakat. Volt tanítványai, kollégái három évvel ezelőtt jubileumi emlékkönyvet szerkesztettek tiszteletére.

Az alábbi interjú Várdy Bélával a szegedi Somogyi-könyvtár Vasváry-gyűjteményében tett látogatása alkalmával készült, 2002. október 17-én.

*

Manapság elég ritka, hogy történészek magas állami kitüntetésben részesülnek. Ön azonban 2001-ben elnyerte a Magyar Köztársaság Tiszti Keresztjének ún. Polgári Tagozatát. Mit jelent ez Önnek?

Természetesen nagy megtiszteltetésnek vettem és úgy érzem, különben végzett magyarságtudományi munkásságomat ismerték el velem. Feltehetően szerepe volt benne Király Béla tábornok-professzornak is, mert az általa szerkesztett, Amerikában megjelent könyvsorozatok egyikében szerzőként magam is közreműködtem.

Milyen körülmények között került Ön az Egyesült Államokba?

Édesapám, aki behívott katona volt, a világháború végén Németországban amerikai fogságba esett. A család követte őt, s kiszabadulását ott vártuk meg. Hallván arról, hogy időközben mi történt idehaza, 1947-től az emigráncssort választottuk. Egy magyar menekülttáborban húzódtunk meg – én ezalatt a passauai gimnáziumba jártam – egészen 1951-ig. Ekkor az USA felajánlotta a kivándorlás lehetőségét, s mi éltünk vele. Rövidesen Clevelandben telepedtünk le, ahol tudvalevő, hogy sok magyar lakott még akkoriban. Egyetemi tanulmányaimat is itt kezdtem el. Eközben különösen jól megismertem az 1945 utáni magyar emigráció – az ún. *dp*-k („displaced person”) – sajátosságait, a Horthy-társadalom egykori tagjainak, funkcionáriusainak kissé anakronisztikus viselkedési formáit az Újvilágban. Csupán jellemző példaként említem, hogy Kovács Gyula altábornagy – a hajdani 2. magyar hadsereg parancsnokhelyettese –, aki jóllehet egyszerű sóprögetőként kereste kenyerét egy gyárban, magyar körökben továbbra is „kegyelmes úrnak” számított.

Hogyan lett Önből történész?

Világ életemben humán érdeklődésű voltam, szerettem a történelmet és az irodalmat, állandóan verseket írtam. Szüleim a harmincas évek konzervatív, hazafias szellemében neveltek. Először önszorgalomból, munka mellett jártam egyetemre. Végül Bloomingtonban az Indiana Egyetemen történelemből nyújtottam be doktori disszertációm, 1966-ban. Akkoriban még nem volt olyan nagy divat az etnikai csoportok történetének kutatása, így értekezésemet Eötvös József politikai nézeteiről írtam. Előtte persze Magyarországon is végeztem kutatásokat. Célszerűbbnek véltem, hogy az USA története helyett inkább magyar, illetve kelet-európai történelemmel foglalkozzak.

A későbbiekben hogyan alakult történészi pályája?

Eötvöst egyelőre „félretéve,” a történetírás története kötötte le figyelmemet. Néhány tanulmányt követően így született meg 1976-ban a *Modern Hungarian Historiography* című könyvem, és még más munkák. Az 1970-es évek második felében azonban már előtérbe került az Egyesült Államokban az etnikai történetírás, így érdeklődésem az amerikai magyar történelemkutatás problematikája felé fordult. Magyarországon már Puskás Julianna, Rácz István foglalkoztak e kérdéssel, de kiderült, hogy amerikai részről előzőleg csupán újságírókból, lelkészekből stb. lett amatőr történetírók, krónikások publikáltak a kinti magyarság múltjáról. Itt Pivány Jenő, Kende Géza, Lengyel Emil, Vasváry Ödön és más régi emigránsok nevét említhetném meg, akik igen fontos és tiszteletreméltó gyűjtőmunkát végeztek, ám átfogó elemzések, szintézisek készítésére sajnos nemigen voltak képesek.

Így végül is Ön lett az első képzett, hivatásos amerikai történész, aki – miután belülről is jól látta, átélte a kinti magyar etnikai közösség helyzetét – az 1980-as években hozzálátott a tengerentúli emigráció történetének marxista ideológiától mentes feldolgozásához. Erről több megjelent kötete és számos cikke tanúskodik...

Első átfogó munkám az amerikai magyarságról *The Hungarian-Americans* címmel 1985-ben jelent meg Bostonban. Utána még jó pár kisebb-nagyobb tanulmányom, ismeretterjesztő cikksorozatom látott napvilágot e tárgy körben hazai és amerikai kiadványokban. Ezeknek mintegy összegzése az a kötet, amely 2001 óta immár magyar nyelven is hozzáférhető: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. Ez egy tudományos ismeretterjesztő stílusban írott mű, amelyet a szélesebb olvasóközönségnek szántam, és szinte napjainkig tárgyalja a témát. De kutatók is haszonnal forgathatják, mert jegyzeteket és részletes bibliográfiát is tartalmaz.

Ehhez kapcsolódik a következő kérdés: hogyan látja az amerikai magyarság jelenét és jövőjét, vannak-e még feltáratlan fejezetei ennek a történetnek?

Az amerikai magyarság teljes történetét megírni lehetetlen, hiszen tagjai mindig is szétszórtan, egymástól távol eső csoportokban éltek. Képtelenség még azért is, mert a források egy része az egykori bevándorló közösségekkel együtt mára eltűnt. Az ember sorra veheti a nagyobb településeken élőket, vagy egy-egy példa alapján általánosíthat, mint ahogyan ezt én is tettem clevelandi, majd később pittsburghi személyes tapasztalataimra, kutatásaimra alapozva. Az 1950-es évek elején én még találkoztam századfordulón érkezett „öreg amerikaiakkal,” jól ismertem a világháború utáni „dp-menekültek” belső világát, és természetesen tanúja voltam az 1956-os hullám letelepedésének is. Jól láttam az egyszerű régebbi kivándorlók és az urizáló „45-ösök” közötti ellentéteket, majd pedig az elavult viselkedési formákra fittyet hányó „56-osok” érkezése nyomán keletkezett feszültségeket a kinti magyar társadalmi életben. Az asszimiláció következtében azóta egyre csökkenő létszámú amerikai magyarság jövőjét a magam részéről egyébként meglehetősen pesszimistán látom: ahhoz ugyanis, hogy a tengerentúli magyar etnikai csoport ismét növekedjék, legalább egy 1956-hoz hasonló méretű kivándorlási hullámra lenne szükség, amit persze józan ésszel senki sem kívánhat. Van ugyan ma is bizonyos kiáramlás Magyarországról, de az egyéni és nem tömeges, tagjai legális vagy illegális munkavállalók; számukra a magyarságtudat őrzése csupán harmadlagos tényező. Ami hiányzik tehát, az a tömeges utánpótlás.

A 2002-es Kossuth-év megünneplése hogyan zajlott Amerikában? Tudtommal Ön is részt vállalt ebben.

1851–52-ben tett tengerentúli útja óta Kossuth Lajos a legismertebb magyar Amerikában. A 150 éves évfordulóról az amerikai magyarok annál is inkább megemlékeztek, mert az egybeesett születésének bicentenáriumával. Mintegy 25–30 magyarul a központban volt Kossuth-ünnepség az év során, ezenkívül a bloomingtoni Indiana Egyetemen konferenciát is rendeztek tiszteletére. Az egyik legszínvonalasabb megemlékezést Columbus (Ohio) városában tartották. A zeneművekkel, angol és magyar nyelvű szavatelatokkal illusztrált ünnepi eseményen Magyarországot Jeszenszky Géza nagykövet képviselte, aki beszédet is mondott; jómagam is rövid előadást tartottam Kossuthról. De még számos magyar szervezet emlékezett meg méltóképpen az évfordulóról Californiától Floridáig, New Yorktól Clevelandig. A háromnapos bloomingtoni tudományos konferenciának – melynek szervezője Szegedy-Maszák Mihály volt – magyarországi és amerikai szakemberek mellett magam is résztvevője voltam. Az ott elhangzott előadások külön kiadványban jelennek meg.

Egyetemi tanárként milyen módszerekkel és milyen történelemszemléletre nevelei diákjait?

Elég tradicionális történésznek tartom magamat, nem szoktam különböző divatok hatására jobbra-balra kilengni, és ez áll oktatási metodikámra is. Elbeszélő történésznek nevezném magam, és ez írásaimra, előadásaimra egyaránt vonatkozik. Óráimon általában szabadon, jegyzetek nélkül adok elő, hogy úgy mondjam, „mesélek.” Közben felvetek bizonyos problémákat, illetve azok alternatíváit; ezekről elmondom a véleményemet is, de nem kötelező jelleggel! Például ha szóban vizsgáztatok, és ha egy történelmi kérdést a hallgató a saját argumentumaival alátámasztva képes új megvilágításba helyezni, akkor én azt hajlandó vagyok elfogadni, és nem ragaszkodom a magam álláspontjához. Tehát kritikus történelemszemléletre neveltem diákjaimat; megengedem, hogy önálló véleményük legyen! Vannak persze tények és dátumok, amelyeket nem kérdőjelezhetnek meg. Másrészt különös figyelmet fordítok arra, hogy nehogy magyar szempontból elfogultnak tartsanak. Előfordult, hogy egy magyar tárgyú dolgozatban túlzó állításokat találtam, ekkor a biztonság kedvéért az egyik tanár kollégám véleményét is kikértem az adott hallgatói munkával kapcsolatban.

Mint történészt annak idején arra neveltek, hogy a történelmet lehetőleg úgy kell vizs-
szaadni, ahogyan az a valóságban történt. Meg kell mondanom ugyanakkor, hogy az ob-
jektív szemléletnek manapság nincs nagy becsülete, mert a legtöbb megközelítésnek van
valamilyen ideológiai felhangja. Sokan bizonyos célok igazolásának rendelik alá munkájuk-
kat. Ez nekem nem szimpatikus, bár tudom, hogy nem lehetünk teljesen tárgyilagosak, és
abszolút objektív történetírás nem létezik. Viszont – amennyire ez emberileg lehetséges –
a történész legalább próbáljon meg objektív maradni! Magam mindent megteszek annak ér-
dekében, hogy ha dolgozom, emocionális kötődéseimet kikapcsoljam és ideológiáktól
mentes maradjak. Ez persze nem zárja ki a kritikus szemléletet. Például nyíltan vallom,
hogy a dualista korban a magyarok nagy hibát követtek el a nemzetiségi kérdést illetően,
amikor túlzottan erőltették a magyarisítást, ami azután vissza is ütött.

*Publikációs tevékenysége imponáló: mintegy tizennyolc könyvet írt vagy szerkesztett, és számtalan
cikke, könyvfejezete látott napvilágot. Van-e valamilyen műhelytitka nagyfokú produktivitásának, alko-
tói módszerének?*

Éppen nemrég számoltam össze: a recenziókkal együtt mintegy ötszáz cikkem, tanul-
mányom jelent meg a könyveken kívül. Én valójában mindig szerettem írni, s mint már
említettem, eleinte költőnek készültem, annyi verset írtam. Visszatekintve, persze ezek
már közel sem tűnnek olyan jónak ... Amikor történelemmel kezdtem foglalkozni, első-
sorban a magyarság helyzete motivált, mert előzőleg azt tapasztaltam, hogy Amerikában
úgyszólván alig ismernek bennünket és a múltunkat. Célul tűztem ki magam elé a magyar-
ság megismertetését az angolszász világgal. Kiderült azonban, hogy ezt jóval nehezebb
megvalósítani, mint gondoltam, mármint azt, hogy ha én sokat publikálok, akkor majd
mindenki tisztában lesz a magyarság helyzetével és múltjával. Persze nem így történt, de
azért én csak írtam... Eleinte én is az adatgyűjtés cédlázó módszerét követtem, s a feldol-
gozás elég nehézkesen haladt. Azonban minél többet írtam, az egyre könnyebben ment,
olyannyira, hogy ha már nem írtam, hiányzott. Ma már természetesen nem cédlázok,
más módszerekkel dolgozom. Ha az embernek van egy általános elképzelése egy bizonyos
témával kapcsolatban s tudja, miről szeretne írni, ehhez beszerzi az anyagot, könyveket,
xerox-másolatokat stb. Ezeket átolvasva kialakít egy koncepciót, majd nekilát az íráshoz.
Ha valamilyen konkrét adatra van szüksége, megnézi. Tehát nincsen semmiféle különleges
technikája vagy titka annak, ahogyan a munkámat végzem.

*Magángyűjteménye egy részét – amerikai magyar újságokat – a szegedi Vasváry-gyűjteménynek
adományozta. Milyen meggondolásból tette ezt?*

Már az ötvenes évek eleje óta gyűjtöttem minden amerikai magyar vonatkozású do-
kumentumot, ezért soha nem dobtam ki még egy újságot sem. Sajnos azonban elérkezett
az idő, amikor már nem tudtam hova tenni ez utóbbiakat, sőt használni is képtelenség volt
őket. Én még személyesen ismertem Vasváry Ödönt Amerikában, és amikor benne felme-
rült, hogy híres gyűjteményét szülővárosa könyvtárának adja, azok közé tartoztam, akik
megnyugtatták döntése helyességéről, mert szerintem a szegedi Somogyi-könyvtárban
megbecsültebb helye van ennek az amerikai magyar anyagnak, mint egy nagy tengerentúli
vagy budapesti könyvtárban. Így aztán magam is úgy döntöttem, hogy felhalmozódott új-
ságkollekciómat Szegedre küldöm, annál is inkább, mert az Országos Széchényi Könyvtár-
ban elég sok emigrációs sajtótermék megtalálható. Gyűjteményem és könyvtáram többi ré-
szét sem tervezem kinti amerikai magyar alapítványokra hagyni, mert hosszabb távon saj-
nos nem igazán látom biztosítva ezek jövőjét az Egyesült Államokban.

A legtöbbet publikáló amerikai magyar történetst jelenleg milyen kutatási tervek és témák foglalkoztatják?

Feleségemmel és egy texasi kollégával nemrég fejeztük be a 20. századi európai etnikai tisztogatásokról szóló tanulmánykötetünk szerkesztését. (Időközben megjelent – Cs. A.) Ez egy 2000-ben általam szervezett, mintegy ötven szakember részvételével lezajlott nemzetközi konferencia anyagát tartalmazza. A Greenwood Press kiadóval kötött szerződésemmel kötelez egy angol nyelvű magyar történelmi szintézis megírására, amely egy népek múltját bemutató sorozat részeként fog megjelenni. Feleségemmel tervezzük, hogy két tematikus válogatást adunk ki az elmúlt évtizedben írott tanulmányainkból, de a magyar változathoz még kiadót kell találni. Az utóbbi időben a „social banditry” témája keltette fel érdeklődésemet, amely talán „társadalmi banditizmusnak” fordítható. Ez a magyarországi, balkáni és délolaszországi „betyár jelenség” összehasonlító elemzését foglalja magában. Azt szeretném bemutatni, hogy e jelenség, az elnyomott szegény emberek lázadása a társadalom ellen sok esetben hogyan párosult a nemzeti szabadságra vágyó „politikai rebellis” fogalmával. Gondoljunk csak Rózsa Sándorra, akinek 1848-ban a nemzeti függetlenségért harcoló szabadcsapata volt, vagy a törökellenes hajdukok szerepére a Balkánon. Emellett mostanában az 1945-ben a Szovjetunióba „malenykij robotra” elhurcolt polgári lakosság sorsa is foglalkoztat; magyarországi tartózkodásunk alatt interjúkat készítettünk a még életben található deportáltakkal.

Az interjút készítette: Csillag András

Várdy Béla válogatott bibliográfiája¹

KÖNYVEK

1. *Baron Joseph Eötvös: The Political Profile of a Liberal Hungarian Thinker and Statesman* (Ph.D. Dissertáció, Indiana University, Bloomington, Indiana, 1966; Ann Arbor, MI: University Microfilms, Inc., 1967), 325 pp.
2. *History of the Hungarian Nation* (Astor Park, FL: Danubian Press, 1969), 432 pp. (Kosáry Domokossal. Várdy Béla az első világháború utáni részt írta)
3. *Hungarian Historiography and the „Geistesgeschichte” School* (Cleveland: Árpád Academy, 1974), 98 pp. (Az Árpád Akadémia székfoglalója; kétnyelvű kiadvány.)
4. *Modern Hungarian Historiography* (New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1976), 333 pp.
5. *Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America* (New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1985), 327 pp.
6. *The Hungarian-Americans* [The Immigrant Heritage of American Series] (Boston: Twayne Publishers, 1985), 215 pp.
7. *Centennial History of the William Penn Association: The History of a Hungarian Fraternal Association in America* (Pittsburgh: William Penn Association, 1986), 102 pp. (Mimeografált házi kiadvány).
8. *Baron Joseph Eötvös: A Literary Biography* (New York: Social Sciences Monographs, Columbia University Press, 1987), 189 pp.
9. *The Hungarian Americans: The Hungarian Experience in North America*, with an introductory essay by Daniel Patrick Moynihan [„The Peoples of North America” Series] (New York: Chelsea House Publishers, 1989), 112 pp. Sok illusztráció.
10. *The Austro-Hungarian Mind: At Home and Abroad* (New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1989), 374 pp. (Várdy Huszár Ágnessel.)
11. *Attila the Hun*, with an introductory essay by Arthur M. Schlesinger, Jr. [„World Leaders Past and Present” Series] (New York: Chelsea House Publishers, 1990), 112 pp. Sok illusztráció.
12. *Historical Dictionary of Hungary* [European Historical Dictionaries, No. 18] (Lanham, MD and London: Scarecrow Press / University Press of America, 1997), 813 pp.
13. *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története* [Hungarians in the New World. An Unorthodox History of Hungarian-Americans] (Budapest: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000), 840 pp.
14. *The Hungarian Americans*. St. Petersburg, FL: Simon Publications, 2001, 215 pp. (A hetes számú kötet kis változásokkal történt utánnnyomása.)

SZERKESZTETT KÖTETEK

1. *Society in Change: Studies in Honor of Béla K. Király*, szerk. Steven Béla Várdy és Ágnes H. Várdy (New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1983), 680 pp.

¹ Várdy Béla angolul és más idegen nyelven „Steven Béla Várdy” név alatt publikál.

2. *Louis the Great, King of Hungary and Poland: His Age and his People*, szerk. Steven Béla Várdy, G. Grosschmid, és L. S. Domonkos (New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1986), 532 pp.
3. *Triumph in Adversity: Studies in Hungarian Civilization in Honor of Professor Ferenc Somogyi on the Occasion of his Eightieth Birthday*, szerk. Steven Béla Várdy and Ágnes H. Várdy (New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1988), 616 pp.
4. *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, eds. Steven Béla Várdy, T. Hunt Tooley, and Ágnes Huszár Várdy (New York: Social Science Monographs, Columbia University Press, 2003), 862 pp.

KÖNYVFEJEZETEK, TANULMÁNYOK, ESSZÉK

1. „A magyar ifjúság a magyar jövő szolgálatában”, in *Krónika*, 6. évf. (1967), pp. 124–132.
2. „Baron Joseph Eötvös on Liberalism and Nationalism,” in *SNCE*, Ser. 2, 1. sz. (1967–1968), pp. 65–73.
3. „Baron Joseph Eötvös: Statesman, Thinker, Reformer,” in *DR*, 13. évf., 2. sz. (1968. ősz), pp. 107–119.
4. „Antal Hodinka: Historian,” in *HHR-MTSZ*, 3. évf., 2. sz. (1972. június), pp. 266–274.
5. „Professor George Vernadsky and his Synthesis of Russian History,” in *DR*, 17. évf., 1. sz. (1972. tavasz), pp. 50–58.
6. „Az Egyesült Államok új Kína-politikája és a magyar kérdés”, in *Krónika*, 11. évf. (1972), pp. 28–33.
7. „The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts,” in *TR*, 2. évf., 9. sz. (1972. december), pp. 1–16. Utánnyomva: *DUSH*, 3. sz. (Pittsburgh, 1977).
8. „Magyarságtudomány az észak-amerikai egyetemeken és főiskolákon”, in *Krónika*, 12. évf. (1973), pp. 102–132.
9. „A magyar történetírás múltja: A szellemtörténeti iskola előzményei”, in *Krónika*, 13. évf. (1974), pp. 154–168.
10. „The Age of Romanticism: The Historical Setting to Nikolaus Lenau's Life and Works,” in Várdy-Huszár: *Lenau* (1974), pp. 11–26, 122–123.
11. „The Hungarian Economic History School: Its Birth and Development,” in *JEEH*, 4. évf., 1. sz. (1975. tavasz), pp. 121–136. Utánnyomva: *DUSH*, 4. sz. (Pittsburgh, 1977).
12. „Hungarian Studies at American and Canadian Universities,” in *CARHS*, 2. évf., 2. sz. (1975. ősz), pp. 91–121. Utánnyomva: *DUSH*, 2. sz. (Pittsburgh, 1976).
13. „A magyarságtudomány helyzete és problémái az amerikai egyetemeken”, in *NYÉK*, 20. sz. (1975. augusztus), pp. 27–32.
14. „A magyarság összefogásának és tudományos tanulmányozásának kísérlete 1920-tól 1945-ig”, in *Krónika*, 15. évf. (1976), pp. 239–250.
15. „The Birth of the Hungarian 'Kulturgeschichte' School: A Study in the History of Hungarian Historical Studies,” in *Sinor-Festschrift* (1976), pp. 675–693. Utánnyomva, *DUSH*, 5. sz. (Pittsburgh, 1977).

16. „The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Joseph Eötvös,” in *UJB*, 7. évf. (1976), pp. 137–166. Utánnyomva: *DUSH*, 6. sz. (Pittsburgh, 1979).
17. „The Social and Ideological Make-up of Hungarian Historiography in the Age of Dualism, 1867–1918,” in *JGOE*, 24. évf., 2. sz. (1976), pp. 208–217. Utánnyomva: *DUSH*, 1. sz. (Pittsburgh, 1976).
18. „Who Are the Magyars? Their Language and Ethnicity,” in *ET*, 4. évf., 1. sz. (1977. január), pp. 5–9.
19. „The Development of East European Historical Studies in Hungary prior to 1945,” in *BS*, 18. évf., 1. sz. (1977), pp. 53–90. Külön kiadványként is megjelent.
20. „Where Did They Come From? The Origins of the Magyars,” in *ET*, 4. évf., 2. sz. (1977. február), pp. 5–8.
21. „From Proto-Magyars to Magyars. From the Volga-Kama Region to the Carpathian Basin,” in *ET*, 4. évf. 3. sz. (1977. március), pp. 5–8.
22. „The Foundation of the Hungarian Historical Association and its Impact on Hungarian Historical Studies,” in *SOF*, 34. évf. (1977), pp. 63–77.
23. „The Land of the Magyars and the Theory of the 'Double Conquest.' The Carpathian Basin Before Árpád's Conquerors,” in *ET*, 4. évf., 4. sz. (1977. április), pp. 5–9.
24. „A Traditional Historian's View of Hungarian History,” in *CARHS*, 4. évf., 1. sz. (1977. tavasz), pp. 59–65. Utánnyomva: *DUSH*, 5. sz. (Pittsburgh, 1977).
25. „The Theory of the Sumerian Origins of the Magyars: Are the Magyars the Sons of Nimród?” in *ET*, 4. évf., 5. sz. (1977. május), pp. 7–11.
26. „The Tribal Structure and Political Leadership of the Magyar Conquerors,” in *ET*, 4. évf., 6. sz. (1977. június), pp. 5–8.
27. „Az amerikai magyarságtudomány kifejlődése, nehézségei és feladatai”, in *Valóság*, 20. évf., 8. sz. (1977. augusztus), pp. 49–62.
28. „Kelet-Közép Európa egységének gondolata”, in *ÚL*, 28. évf., 3. sz. (1977), pp. 266–269.
29. „The Social Structure of the Conquering Magyars. Did They Live in an Egalitarian Society?” in *ET*, 4. évf., 7. sz. (1977. július), pp. 7–12.
30. „The Economy and Settlements of the Conquering Magyars. How Did They Live?” in *ET*, 4. évf., 8. sz. (1977. augusztus), pp. 11–15.
31. „Magyar zsidó, vagy zsidó magyar?”, *ÚL*, 28. évf., 4–5. sz. (1977), pp. 378–381.
32. „The Material Culture of the Conquering Magyars. Their Arts and Crafts,” in *ET*, 4. évf., 9. sz. (1977. szeptember), pp. 7–13.
33. „The Spiritual and Intellectual Culture of the Conquering Magyars. Their Beliefs, Superstitions, and Literacy,” in *ET*, 4. évf., 10. sz. (1977. október), pp. 7–13.
34. „Saint Stephen in Hungarian Historiography,” in *CARHS*, 4. évf., 2. sz. (1977. ősz), pp. 201–204.
35. „Encounter and Conflict with Christian Europe. The Magyars in the Tenth Century,” in *ET*, 4. évf., 11. sz. (1977. november), pp. 7–12.
36. „From Tribal Federation to Christian Kingdom. Beginnings of the Centralization and Christianization of Hungary,” in *ET*, 4. évf., 12. sz. (1977. december), pp. 7–12.
37. „Saint Stephen and the Foundations of Hungarian Christianity. His Kingship, His Crown, His Faith, and His Church,” in *ET*, 5. évf., 1. sz. (1978. január), pp. 5–11.
38. „St. Stephen and the Shaping of the Magyar Nation and the Hungarian State. The Relationship between the *Regnum* and the *Patrimonium*,” in *ET*, 5. évf., 2. sz. (1978. február), pp. 7–14.

39. „The Age of Pagan Rebellions, Dynastic Strifes, and Attempts at German Vassalage. Struggle for Royal Centralization, Christianity, and National Independence,” in *ET*, 5. évf., 3. sz. (1978. március), pp. 7–11.
40. „A magyar népiségtörténet atyja, a nyolcvanéves Mályusz Elemér”, in *ÚL*, 29. évf., 3. sz. (1978), pp. 232–237.
41. „The Age of Internal Reconsolidation and Investiture Controversy. Hungary under Kings St.Ladislav and Coloman,” in *ET*, 5. évf., 4. sz. (1978. április), pp. 9–14.
42. „The World of Hungarian Populism,” in *CARHS*, 5. évf., 1. sz. (1978. tavasz), pp. 41–50.
43. „Hungary's Expansion to the Balkans: Croatia, Byzantium, and the Crusades,” in *ET*, 5. évf., 5. sz. (1978. május), pp. 13–18.
44. „Az amerikai egyetemi szintű magyarságtudomány helyzete és problémái”, in *Anyanyelvi Konferencia 1977* (1978), pp. 31–36.
45. „Vár és várépítés”, in *ÚL*, 29. évf., 6. sz. (1978), pp. 496–500.
46. „Toward a Proposed Hungaro-Byzantine Union. The Age of Emperor Manuel and King Béla III,” in *ET*, 5. évf., 6. sz. (1978. június), pp. 5–9.
47. „Hungarian Society and Economy in the Age of Patrimonial Kingdom. Social and Economic Developments in the Eleventh and the Twelfth Centuries,” in *ET*, 5. évf., 10. sz. (1978. október), pp. 7–11; és 5. évf., 11. sz. (1978. november), pp. 9–11.
48. „Hungarian Culture in the Age of Patrimonial Kingdom. Literary and Cultural Developments in the Eleventh and Twelfth Centuries,” in *ET*, 5. évf., 12. sz. (1978. december), pp. 9–11; és 6. évf., 1. sz. (1979. január), pp. 9–11.
49. „Castle Building and its Social Significance in Medieval Hungary,” in *CARHS*, 6. évf., 2. sz. (1979. ősz), pp. 91–97.
50. „The Changing Image of the Turks in Twentieth-Century Hungarian Historiography,” in *SES Proceedings* (1980), 17 pp. Utánnyomva: *DUSH*, 8. sz. (Pittsburgh, 1980).
51. „Magyar kultúrmunka Pittsburghben”, in *NYÉK*, 41. sz. (1980. december), pp. 24–29. (Várdy Huszár Ágnessel.)
52. „Research in Hungarian-American History and Culture: Achievements and Prospects,” in *Folk Arts in Hungary* (1981), pp. 61–116. Utánnyomva: *DUSH*, 11. sz. (Pittsburgh, 1981). (Várdy Huszár Ágnessel.)
53. „Az észak-amerikai magyarságtudomány mai helyzete”, in *Anyanyelvi Konferencia 1981* (1981), pp. 284–291.
54. „The Hungarian Community of Cleveland,” in *HSR*, 8. évf., 1. sz. (1981. tavasz), pp. 137–143.
55. „Az amerikai-magyar történelemkutatás úttörői”, in *MH*, 35. évf., 3. sz. (1982. február 6), pp. 12–13.
56. „Hungarians in America's Ethnic Politics,” in *Ethnic Politics* (1982), pp. 171–196.
57. „Trianon in Interwar Hungarian Historiography,” in *Trianon Essays* (1982), pp. 361–389.
58. „Az észak-amerikai magyarságtudomány mai helyzete”, in *Hungarológiai oktatás* (1983), pp. 165–173. Az 53-as számú cikknek a bővített változata.
59. „The Great Economic Immigration from Hungary, 1880–1920,” in *Király-Festschrift* (1983), pp. 189–216.
60. „Béla K. Király, the Man and the Historian,” in *Király-Festschrift* (1983), pp. 3–14. (Várdy Huszár Ágnessel.)

61. „Béla K. Király's Publications,” in *Király-Festschrift* (1983), pp. 15–21. (Várdy Huszár Ágnessel.)
62. „National Oppression or Social Oppression? The Nature of Hungarian-Romanian Relations in Historical Transylvania,” in *Transylvania* (1983), pp. 148–154.
63. „The Impact of Trianon upon the Hungarian Mind: The Nature of Interwar Hungarian Irredentism,” *HSR*, 10. évf., 1–2. sz. (1983), pp. 21–42.
64. „Kárpátaljai magyarság csehszlovák és szovjet uralom alatt”, in *Krónika*, 23. évf. (1984), pp. 78–94.
65. „Magyarok az Egyesült Államokban”, in *História*, 7. évf., 2. sz. (1985), pp. 26–31.
66. „Historical, Literary, Linguistic, and Ethnographic Research on Hungarian-Americans: A Historiographical Assessment,” in *HS*, 1. évf. (1985), pp. 79–124. (Várdy Huszár Ágnessel.) Utánnymova: *DUSH*, 14. sz. (1985).
67. „The Image of Louis the Great in Modern Hungarian Historiography,” in *Louis the Great* (1986), pp. 349–369.
68. „Selected Bibliography on Louis the Great,” in *Louis the Great* (1986), pp. 503–525.
69. „Az amerikai magyar történettudomány és a magyar öntudat ápolása”, in *Anyanyelvi Konferencia 1985* (1987), pp. 229–233.
70. „Magyars in America: Early Immigrants and the Great Economic Migration from Rural Hungary,” in *WI*, 2. évf., 3. sz. (1987. március), pp. 462–477.
71. „Az amerikai magyar történettudomány”, in *Anyanyelvi Konferencia 1985* (1987), pp. 229–233.
72. „'Mystery of the Hungarian Talent': Hungarian Intellectual and Political Immigration to America,” in *WI*, 2. évf., 4. sz. (1987. április), pp. 488–513.
73. „Peasant Wit in Magyar Folktales,” in *WI*, 2. évf., 6. sz. (1987. június), pp. 520–531. (Várdy Huszár Ágnessel.)
74. „A Nation's Sacred Destiny. Part I: Heroic Legends of the Huns and the Magyars,” in *WI*, 3. évf., 7. sz. (1988. július), pp. 492–502. (Várdy Huszár Ágnessel.)
75. „A Nation's Sacred Destiny, Part II: Legends of Magyar Heroes after the Conquest of the Lands that Became Hungary,” in *WI*, 3. évf., 8. sz. (1988. augusztus), pp. 524–533. (Várdy Huszár Ágnessel.)
76. „Professor Ferenc Somogyi, the Man and the Historian,” in *Triumph in Adversity* (1988), pp. 1–13.
77. „Baron Joseph Eötvös's Political Essays in the Cause of Reform during the 1840s,” in *Triumph in Adversity* (1988), pp. 179–193.
78. „The Hungarians of the Carpatho-Ukraine: From Czechoslovak to Soviet Rule,” in *The Hungarians* (1988), pp. 209–227.
79. „Soviet Nationality Policy in Carpatho-Ukraine since World War II: The Hungarians of Sub-Carpathia,” in *HSR*, 16. évf., 1–2. sz. (1989. tavasz-ősz), pp. 67–91.
80. „A kettős identitás és kettős kötődés kérdése – különös tekintettel az észak-amerikai magyarságra”, in *Magyarok*, 2. évf., 11. sz. (1990. november), pp. 34–42.
81. „The Hungarians [Magyars] in the United States,” in *EF*, 10. évf., 1–2. sz. (1990), pp. 63–82. Szövegjavítás külön betéten in *ibid*, 13. évf., 1. sz. (1993).
82. „A magyarságtudat megtartásáért: Verhovay Testvérsegítő Egyesület”, in *Forrás*, 23. évf., 3. sz. (1991. március), pp. 63–69.
83. „A kettős és többes kötődés kérdése Magyarországon. Tanulságok az amerikai magyarság múltjából”, in *Kapu*, 4. évf., 10. sz. (1991. október), pp. 78–80.

84. „Az amerikai magyarság múltja és jelene”, in *Kapu*, 4. évf., 12. sz. (1991. december), pp. 48–51.
85. „Robin Hoods of the *Puszt*a: Part I. Hungarian *Betyárs*: Rebels against Social Oppression,” in *WI*, 6. évf., 9. sz. (1991. szeptember), pp. 658–669. (Várdy Huszár Ágnessel.)
86. „Robin Hoods of the *Puszt*a: Part II. Hungarian *Betyárs*: Rebels against Habsburg Absolutism,” in *WI*, 6. évf., 10. sz. (1991. október), pp. 640–651. (Várdy Huszár Ágnessel.)
87. „The Verhovay Fraternal Association’s Efforts to Perpetuate Hungarian Consciousness among its Native-Born Members, 1930s–1950s,” in *HS*, 7. évf., 1–2. sz. (1991–1992), pp. 161–170.
88. „Az amerikai szabadságharc és a magyarság”, in *Kapu*, 5. évf., 1–2. sz. (1992. január-február), pp. 102–104.
89. „Az amerikai forradalomtól a magyar szabadságharcig”, in *Kapu*, 5. évf., 3. sz. (1992. március), pp. 60–63.
90. „A magyar szabadságharc, Kossuth, és Amerika”, in *Kapu*, 5. évf., 5. sz. (1992. május), pp. 64–66.
91. „The 'Dean' of Hungarian Historical Studies: Professor Béla Király and his Scholarly Achievements,” in *Király-Festschrift* (1992), pp. 25–35. (Várdy Huszár Ágnessel.)
92. „Professor Béla Király's Scholarly Publications,” in *Király-Festschrift* (1992), pp. 36–41. (Várdy Huszár Ágnessel.)
93. „Újházi László és az első magyar települések Amerikában”, in *Kapu*, 5. évf., 6. sz. (1992. június), pp. 47–51.
94. „Új-Buda utóélete: Sorsok az amerikai vadnyugaton”, in *Kapu*, 5. évf., 7. sz. (1992. július), pp. 48–53.
95. „Telepek az amerikai vadnyugaton. Davenport és a Mississippi határvidéke”, *Kapu*, 5. évf., 8. sz. (1992. augusztus), pp. 60–64.
96. „Hősök, álhősök és kalandorok. A negyvennyolcasok és az amerikai társadalom”, in *Kapu*, 5. évf., 9. sz. (1992. szeptember), pp. 56–58.
97. „Romantikus európaiak Amerikában”, in *Kapu*, 5. évf., 10. sz. (1992. október), pp. 40–42.
98. „Mondvacsinált főnemesek, szélhámosok, és tudós háryjánosok”, in *Kapu*, 5. évf., 11. sz. (1992. november), pp. 61–65.
99. „A kettős és többes kötődés a magyar nemzettudat, a magyar nemzeti jövő szempontjából”, in *Valóság*, 35. évf., 12. sz. (1992. december), pp. 37–44.
100. „Az első magyar újság és egyház Amerikában”, in *Kapu*, 5. évf., 12. sz. (1992. december), pp. 48–51.
101. „Hungarian National Consciousness and the Question of Dual and Multiple Identity,” in *HSR*, 20. évf., 1–2. sz. (1993. tavasz-ősz), pp. 53–70.
102. „Kettős és többes kötődés kérdése Magyarországon. Tanulságok az amerikai magyarság múltjából”, in *Peregrinációk* (1993), 2. köt. pp. 925–937.
103. „Magyarok az amerikai polgárháborúban”, *Kapu*, 6. évf., 1. sz. (1993. január), pp. 44–49.
104. „A tömegkivándorlás előtti jelesebb magyar gócpontok Amerikában”, in *Kapu*, 6. évf., 2. sz. (1993. február), pp. 36–41.
105. „A magyar név dicsőségéért Amerikában”, in *Kapu*, 6. évf., 3. sz. (1993. március), pp. 37–42.

106. „Peasant Rebellions,” in *Encyclopedia of Social History* (1993), pp. 51–54. (Szendrey Tamással.)
107. „A gazdasági kivándorlás kezdetei”, in *Kapu*, 6. évf., 4. sz. (1993. április), pp. 38–44.
108. „Az indulás és átkelés nehézségei”, in *Kapu*, 6. évf., 5. sz. (1993. május), pp. 29–33.
109. „Partraszállás és munkavállalás”, in *Kapu*, 6. évf., 6–7. sz. (1993. június-július), pp. 48–53.
110. „English Language Historiography on Hungary in the 20th Century. From the Perspective of the American Historical Association's *Guide to Historical Literature*,” in *Niederhauser-Festschrift* (1993), pp. 393–402.
111. „Amerikai-magyar településtípusok”, in *Kapu*, 6. évf., 8–9. sz. (1993. augusztus-szeptember), pp. 42–47.
112. „Az amerikai-magyar testvérsegítő egyesületek megszületése és kifejlődése”, in *Kapu*, 6. évf., 10–12. sz. (1993. október-december), pp. 27–33.
113. „Az angol nyelvű magyar történetírás helyzete Amerikában az 1990-es évek elején. Észrevételek az Amerikai Történelmi Társulat *Guide to Historical Literature* című kézikönyve 1931-es, 1961-es, és 1993-as kiadása alapján”, in *Világtörténet, Új Sorozat*, 1. évf., 1–2. sz. (1993. tavasz-nyár), pp. 25–34.
114. „A magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről”, in *AETAS*, 3. évf., 4. sz. (1993), pp. 206–212.
115. „A magyar vallási és egyházi élet gyökerei Amerikában”, in *Kapu*, 7. évf., 1–3. sz. (1994. január-március), pp. 58–61.
116. „Az amerikai magyar egyházak megszületése és kifejlődése”, in *Kapu*, 7. évf., 4. sz. (1994. április), pp. 26–31.
117. „Az amerikai-magyar újságírás megszületése és kifejlődése”, in *Kapu*, 7. évf., 5. sz. (1994. május), pp. 29–35.
118. „A századelő amerikai-magyar szellemi élet hordozói: a kalendáriumok és a jubileumi albumok világa”, in *Kapu*, 7. évf., 6–7. sz. (1994. június-július), pp. 42–47.
119. „A huszadik század első felének amerikai-magyar társadalma”, in *Kapu*, 7. évf., 8. sz. (1994. augusztus), pp. 34–38.
120. „Az amerikai magyarság viszonya az óhazához a második világháború előtt”, in *Kapu*, 7. évf., 9. sz. (1994. szeptember), pp. 28–32.
121. „Az amerikai magyarság a második világháború súlya alatt. I. rész”, in *Kapu*, 7. évf., 12. sz. (December 1994), pp. 37–39.
122. „Az amerikai magyarság a második világháború súlya alatt. II. rész”, in *Kapu*, 8. évf., 1. sz. (1995. január), pp. 49–53.
123. „Hungary to World War I” and „Hungary since World War I,” in *Guide to Historical Literature* (1995), 2. köt. pp. 1043–1051. (A magyar történelemmel kapcsolatos annotált bibliográfia.)
124. „A huszadik század első felének amerikai magyar irodalma. I. rész”, in *Kapu*, 8. évf., 2. sz. (1995. február), pp. 38–41.
125. „A huszadik század első felének amerikai magyar irodalma. II. rész”, in *Kapu*, 8. évf., 3. sz. (1995. március), pp. 40–43.
126. „Hungarian Americans,” in *Gale Encyclopedia*, (1995), 1. köt., pp. 692–709. (Szendrey Tamással.)
127. „Az angol nyelvű magyar történetírás helyzete Amerikában az 1990-es évek elején”, in *Korunk*, Harmadik Folyam, 4. évf., 4. sz. (1995. április), pp. 84–92.

128. „A századvég és a huszadik század első felének amerikai-magyar színházi élete”, in *Kapu*, 8. évf., 4–5. sz. (1995. április-május), pp. 49–55.
129. „Az amerikai magyarság nagyotmondó hősei, romantikus lovagjai és szélhámos hiénái. I. rész”, in *Kapu*, 8. évf., 6–7. sz. (1995. június-július), pp. 48–53.
130. „Az amerikai magyarság nagyotmondó hősei, romantikus lovagjai és szélhámos hiénái. II. rész”, in *Kapu*, 8. évf., 8. sz. (1995. augusztus), pp. 44–47.
131. „An Encyclopedia of Medieval Hungarian History: The Achievements of the ‘Szeged School’ of Medieval Hungarian Historical Studies,” in *HSR*, 22. évf., 2. sz. (1995. ősz), pp. 121–125.
132. „A világháború utáni politikai emigránsok: negyvenötösök, negyvenhetesek, ötvenhatosok”, in *Kapu*, 8. évf., 9. sz. (1995. szeptember), pp. 48–52.
133. „A dipik társadalmának és szervezeteinek létrejötte és működése”, in *Kapu*, 9. évf., 2. sz. (1996. február), pp. 55–60.
134. „A negyvenhetesek és ötvenhatosok szervezeteinek megszületése és működése”, in *Kapu*, 9. évf., 4. sz. (1996. április), pp. 44–49.
135. „A legitimizmus kérdése és a magyar emigráció”, in *Kapu*, 9. sz., 5. sz. (1996. május), pp. 34–39.
136. „A politikai emigránsok társadalmának és eszmevilágának kialakulása”, in *Kapu*, 9. évf., 6–7. sz. (1996. június-július), pp. 59–64.
137. „Trianon, revízionizmus és az amerikai magyarság, 1920–1995”, in *Korunk*, Harmadik Folyam, 7. évf., 8. sz. (1996. augusztus), pp. 47–61. (Várdy Huszár Ágnessel.)
138. „Az amerikai magyar társadalom politikai aktivizálódása a hetvenes és nyolcvanas években”, in *Kapu*, 9. évf., 8. sz. (1996. augusztus), pp. 54–59.
139. „A második világháború utáni amerikai-magyar újságírás és könyvkiadás, I. rész”, in *Kapu*, 9. évf., 10. sz. (1996. október), pp. 57–61.
140. „A második világháború utáni amerikai-magyar újságírás és könyvkiadás, II. rész”, in *Kapu*, 9. évf., 11. sz. (1996. november), pp. 39–43.
141. „A hazai és a nyugati magyarság viszonyának alakulása a rendszerváltás után, nyugati szemszögből nézve”, in *Korunk*, Harmadik Folyam, 7. évf., 12. sz. (1996. december), pp. 84–105. (Várdy Huszár Ágnessel.)
142. „A második világháború utáni politikai emigráció irodalmi izlése és kultúrája, I. rész”, in *Kapu*, vol. 9. no. 12 (December 1996), pp. 50–52.
143. „A második világháború utáni politikai emigráció irodalmi izlése és kultúrája, II. rész”, in *Kapu*, 10. évf., 1. sz. (1997. január), pp. 42–44.
144. „Treaty of Trianon and the Hungarian-Americans,” in *ESY*, 69. évf. (1997), pp. 127–145. (Várdy Huszár Ágnessel.)
145. „Imre Boba, 1919–1996,” in *ESY*, 69. évf. (1997), pp. 199–201.
146. „Az egyetemi szintű magyarságtudomány helyzete a kilencvenes évek közepén az Észak-Amerikában”, in *NYÉK*, 94–95. sz. (1996. augusztus-október), pp. 70–82.
147. „A rendszerváltás és az amerikai magyarság”, in *Kapu*, 10. évf., 2. sz. (1997. február), pp. 47–51.
148. „Az amerikai magyarság múltja és jelene”, in *Hitel*, 10. évf., 2. sz. (1997. február), pp. 22–30. (Várdy Huszár Ágnessel.)
149. „A magyar-magyar viszony jelenlegi állása”, in *Kapu*, 10. évf., 3. sz. (1997. március), pp. 44–47.
150. „The Trianon Syndrome in Today’s Hungary,” in *HSR*, 24. évf., 1–2 (1997. tavasz-ősz), pp. 73–80.

151. „The American Adventures of Hungary's Holy Crown,” in *HSR*, 24. évf., 1–2. sz. (1997. tavasz-ősz), pp. 103–108.
152. „A magyar tehetség megnyilvánulása Amerikában”, in *Kapu*, 10. évf., 4. sz. (1997. április), pp. 57–61.
153. „Az amerikai magyar irodalom múltja és jelene”, in *MN*, 9. évf., 5–6. sz. (1997. május-június), pp. 27–31. (Várdy Huszár Ágnessel.)
154. „Az amerikai magyar egyházközségek megszületése és kifejlődése”, in *METV*, 8. évf., 3–4. sz. (1996), pp. 1–15. Kis változásokkal szintén megjelent: *La civilita ungherese*, 3. köt., pp. 1796–1810. (Várdy Huszár Ágnessel.)
155. „Magyar vallási élet gyökerei Amerikában a századforduló idején”, in *METV*, 9. évf., 1–2. sz. (1997), pp. 37–47. Kis változásokkal szintén megjelent: *La civilita ungherese*, 3. köt., pp. 1785–1795. (Várdy Huszár Ágnessel.)
156. „Észrevételek a hazai és a nyugati magyarság viszonyának alakulására a rendszerváltást követő években. I. rész.”, in *ITT-OTT*, 30. évf., 1 (128). sz. (1997. tavasz), pp. 38–46. (Várdy Huszár Ágnessel.)
157. „Észrevételek a hazai és a nyugati magyarság viszonyának alakulásához a rendszerváltást követő években. II rész.”, in *ITT-OTT*, 30. évf., 2 (129). sz. (1997. ősz), pp. 36–44. (Várdy Huszár Ágnessel.)
158. „Kossuth amerikai 'diadalútja' 1851–1852-ben”, in *DSZ, Új Folyam*, 6. évf., 3. sz. (1998), pp. 331–339.
159. „Az amerikai magyar emigráció és Habsburg Ottó viszonya a második világháború alatt és után”, in *Valóság*, 41. évf., 7. sz. (1998. július), pp. 37–48.
160. „Az amerikai-magyarság két jeles krónikása: Vasváry Ödön és Komjáthy Aladár”, in *Kapu*, 10. évf., 9. sz. (1998. október), pp. 48–49.
161. „Magyar misszionáriusok és az első magyar egyházközség Amerikában”, in *METV*, 10. évf., 3–4. sz. (1998), pp. 301–310.
162. „Impact of Trianon upon the Hungarian Mind: Irredentism and Hungary's Path to War,” in *Hungary's Path to War* (1999), pp. 27–41.
163. „The Trianon Syndrome since the Collapse of Communism,” in *Hungary's Path to War* (1999), pp. 42–48.
164. „Az amerikai magyarság a második világháború politikai viharaiiban”, in *Valóság*, 42. évf. 1. sz. (1999. január), pp. 63–74.
165. „Magyar művészek Amerikában”, in *Kapu*, 11. évf., 2. sz. (1999. február), pp. 35–36.
166. „Louis Kossuth's Words in Abraham Lincoln's Gettysburg Address,” in *ESY*, 71. évf. (1999), pp. 27–32.
167. „Reverend Edmund Vasváry: Personal Reminiscences about a Chronicler of the Hungarian-American Past,” in *ESY*, 71. évf. (1999), pp. 207–212.
168. „Hungary's Holy Crown in American Custody,” in *SFU. II. 1996–1998* (1999), pp. 301–306.
169. „Rendszerváltás nyolc éves késéssel: Magyar-magyar viszony az 1990-es években”, in *Valóság*, 42. évf., 5. sz. (1999. május), pp. 60–75. Utánnyomva jegyzetek nélkül, de fényképekkel, in *Krónika*, 38. köt. (1999), pp. 41–60.
170. „Plész. Az emigráns 'burdosházak' [munkásszállások] világa századforduló Amerikájában”, in *Forrás*, 31. évf., 10. sz. (1999), pp. 79–90.
171. „A századelő amerikai-magyar irodalma”, in *PT*, 4. évf., 4. sz. (1999. július-augusztus), pp. 18–23.

172. „Az első magyar újság és újságszerkesztő Amerikában”, in *DSZ, Új Folyam*, 7. évf., 4. sz. (1999), pp. 511–515.
173. „Kossuth Lajos hatása az amerikai társadalomra és közgondolkodásra”, in *Valóság*, 42. évf. 9. sz. (1999. szeptember), pp. 36–43.
174. „American Scholarship on Bulgaria, Balkans, and East Central Europe. The Works of Dennis P. Hupchick,” in *ESY*, 72. évf. (2000), pp. 197–205.
175. „A magyar öntudat és a magyar megmaradás kérdése”, in *NYÉK*, 110. sz. (2000. április-június), pp. 74–76.
176. „Kossuth és az amerikai demokrácia”, in *Nagy Zsuzsa-Festschrift* (2000), pp. 173–182.
177. „Száműzött Horthy és az amerikai magyarság”, in *Valóság*, 43. évf., 4. sz. (Ápril 2000), pp. 64–69.
178. „A második világháború észak-amerikai krónikája”, in *DSZ, Új Folyam* 9. évf., 1. sz. (2001), pp. 122–126.
179. „Az 1849-es magyar függetlenségi nyilatkozat”, in *DSZ, Új Folyam*, 8. évf., 3. sz. (2000), pp. 464–468.
180. „Az írásbeliség hatása a századforduló magyar kivándoroltjaira Amerikában. I. rész”, in *Korunk*, Harmadik Folyam, 11. évf., 7. sz. (2000. július), pp. 34–48.
181. „Az írásbeliség hatása a századforduló magyar kivándoroltjai Amerikában. II. rész”, in *Korunk*, Harmadik Folyam, 11. évf., 9. sz. (2000. szeptember), pp. 101–106.
182. „Az amerikai-magyar színházi élet megszületése és kifejlődése. I. rész”, in *PT*, 5. évf., 5–6. sz. (2000. szeptember-december), pp. 31–35.
183. „Az amerikai-magyar színházi élet megszületése és kifejlődése. II. rész”, in *PT*, 6. évf., 1. sz. (2001. január-március), pp. 20–25.
184. „A magyarság változó képe Amerikában az elmúlt másfél évszázadban”, in *Valóság*, 43. évf., 9. sz. (2000. szeptember), pp. 70–89.
185. „East Central Europe,” in *Encyclopedia of European Social History* (2001), 1. köt., pp. 379–403. (Niederhauser Emille.)
186. „A magyarságkép alakulása és jelenlegi állása az Egyesült Államokban”, in *Krónika*, 40. évf. (2001), pp. 46–65.
187. „Magyarok és szlovákok századforduló Amerikájában”, in *Valóság*, 44. évf., 6. sz. (2001. június), pp. 35–54.
188. „Image and Self-Image among Hungarian-Americans since the Mid-Nineteenth Century,” in *EEQ*, 35. évf., 3. sz. (2001. szeptember), pp. 309–342.
189. „Epilogue. Kossuth and Mid-Nineteenth-Century America,” in *Kossuth's Life* (2001), pp. 181–199.
190. „Selected Bibliography” and „Glossary of Geographical Terms,” in Lázár, *Transylvania*, pp. 251–274.
191. „Szőnyi Zsuzsa ‘Triznya kocsmája’ Rómában: Egy magyar sziget az Örök Városban”, in *Kapu*, 15. évf., 3. sz. (2002. március), pp. 58–60. (Várdy Huszár Ágnessel.)
192. „A magyar szabadságharc, Kossuth és Amerika”, in *NYÉK*, 32. évf., 119. sz. (2002/1), pp. 49–56.
193. „Hungarians and Slovaks in Turn-of-Century America”, in *First Millennium* (2002), pp. 551–570.
194. „Kossuth és az amerikai rabszolgakérdés”, in *Valóság*, 45. évf., 9. sz. (2002. szeptember), pp. 20–32.
195. „Kossuth's Efforts to Enlist America into the Hungarian Cause,” in *HS*, 16. évf., 2. sz. (2002), pp. 237–252.

196. „Archduke Otto von Habsburg and American Hungarian Emigrés during and after World War II,” in *EEQ*, 36. évf., 4. sz. (2003. január), pp. 441–463.
197. „Hungarian-Americans during World War II: Their Role in Defending Hungary's Interests,” in *Wandycz-Festschrift* (Rochester, 2003), pp. 120–146.
198. „Ethnic Cleansing in History,” in *Ethnic Cleansing*, pp. 1–10 (T. Hunt Tooley-vel.)
199. „Images, Perceptions, Individuals,” in *HQ*, vol. 44, no. 170 (Summer 2003), pp. 104–108. (Review article of Frank Tibor).
200. „Wass-kor: A czegei Wass-család krónikája” [The Wass Age: Chronicle of the Wass Family of Czege], in *Valóság*, vol. 46, no. 4 (2003), pp. 109–111.
201. „Hungarian Americans and the Mother Country: Relations with Hungary through the Twentieth Century,” in *SFU. III. 1999–2001* (2003), kiadás alatt.
202. „Amerikai magyarság önazonosságának és nemzettudatának múltja és jelene”, in *NYÉK- Különszám* (2003), kiadás alatt.
203. „Kossuth Lajos viszonya gróf Dembinszkyné Hogl Emíliahoz”, in *ÚH*, 31. évf. (2003), kiadás alatt.
204. „Az amerikai rabszolgakérdés hatása Kossuth Lajos amerikai körútjára”, in *Krónika*, 42. évf. (2003), kiadás alatt.
205. „Kossuth and the Slavery Question in America,” in *EEQ*, vol. 37, no. 4 (2003. december), kiadás alatt.
206. „Hungary on the Western Peripheries of Eastern Europe,” in *HQ*, 44. évf. (2003), kiadás alatt.
207. „Hungary's Relations with the English Speaking World,” in *HQ*, 44. évf. (2003), kiadás alatt.
208. „Beszélgetések Habsburg Ottóval”, in *ÚH*, 31. évf. (2003), kiadás alatt.

FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSEI

AETAS	= AETAS (Szeged).
BS	= <i>Balkan Studies</i> (Szalonika, Görögország).
CARHS	= <i>The Canadian-American Review of Hungarian Studies</i> (Kingston, Ontario, Canada).
DR	= <i>Duquesne Review</i> (Pittsburgh, Pennsylvania, USA).
DSZ	= <i>Debreceni Szemle</i> (Debrecen).
DUSH	= <i>Duquesne University Studies in History</i> (Pittsburgh, Pennsylvania, USA).
EEQ	= <i>East European Quarterly</i> (University of Colorado, Boulder, Colorado, USA).
EF	= <i>Ethnic Forum</i> (Kent State University, Kent, Ohio, USA).
ESY	= <i>Eurasian Studies Yearbook</i> (Bloomington, Indiana, USA).
ET	= <i>The Eighth Tribe: Hungarian Heritage Review</i> (Ligonier, Pennsylvania, USA).
Forrás	= <i>Forrás</i> (Kecskemét).
Háromszék	= <i>Háromszék</i> (Erdély).
HHR	= <i>Hungarian Heritage Review</i> (Ligonier, Pennsylvania, USA).
HQ	= <i>Hungarian Quarterly</i> (Budapest).
HHR-MTSZ	= <i>Hungarian Historical Review - Magyar Történeti Szemle</i> (Buenos Aires, Argentina).
História	= <i>História</i> (Budapest).
Hitel	= <i>Hitel</i> (Budapest).
IIS	= <i>Hungarian Studies</i> (Budapest-Bloomington).

<i>IISR</i>	= <i>Hungarian Studies Review</i> (University of Toronto, Canada).
<i>ITT-OTT</i>	= <i>ITT-OTT</i> (Ada, Ohio, USA).
<i>JEEH</i>	= <i>The Journal of European Economic History</i> (Róma).
<i>JGOE</i>	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i> (München).
<i>Kapu</i>	= <i>Kapu</i> (Budapest).
<i>Korunk</i>	= <i>Korunk</i> (Kolozsvár).
<i>Magyarok</i>	= <i>Magyarok</i> (Budapest).
<i>MII</i>	= <i>Magyar Hírek</i> (Budapest).
<i>METV</i>	= <i>Magyar Egyháztörténeti Vázlatok</i> (Budapest).
<i>MF</i>	= <i>Magyar Figyelő</i> (Budapest).
<i>MN</i>	= <i>Magyar Napló</i> (Budapest).
<i>NYÉK</i>	= <i>Nyelvünk és Kultúránk</i> (Budapest).
<i>PT</i>	= <i>Pannon Tükör</i> (Keszthely).
<i>SFU</i>	= <i>Studi Finno-Ugrici</i> (Nápoly, Olaszország).
<i>SNCE</i>	= <i>Studies for a New Central Europe</i> (New York).
<i>SOF</i>	= <i>Südost-Forschungen</i> (München).
<i>TR</i>	= <i>Turkish Review</i> (Pittsburgh, Pennsylvania, USA).
<i>UAJB</i>	= <i>Ural-Altaische Jahrbücher</i> (Wiesbaden, Németország).
<i>ÚH</i>	= <i>Új Horizont</i> (Veszprém).
<i>UJB</i>	= <i>Ungarn Jahrbuch</i> (München).
<i>ÚL</i>	= <i>Új Látóhatár</i> (München).
<i>Valóság</i>	= <i>Valóság</i> (Budapest).
<i>Világtörténet</i>	= <i>Világtörténet</i> (Budapest).
<i>WI</i>	= <i>The World and I</i> (Washington, DC, USA).

GYŰJTEMÉNYES KÖTETEK RÖVIDÍTÉSEI

<i>Anyanyelvi Konf. 1977</i>	= <i>Nyelvünk és Kultúránk '77. A. III. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása</i> , szerk. Imre Samu. Budapest: Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége, 1978.
<i>Anyanyelvi Konf. 1981</i>	= <i>Nyelvünk és Kultúránk '81. A IV. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása</i> , szerk., Imre Samu. Budapest: Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége, 1981.
<i>Anyanyelvi Konf. 1985</i>	= <i>Nyelvünk és Kultúránk '85. Az V. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása.</i> , szerk., Imre Samu. Budapest: Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége, 1987.
<i>Encycl. of Eur. Soc. Hist.</i>	= <i>Encyclopedia of European Social History</i> , ed. Peter N. Stearns, 5 vols., New York: Charles Scribners Sons, 2001.
<i>Encycl. of Soc. History</i>	= <i>Encyclopedia of Social History</i> , ed. Peter N. Stearns. New York: Garland Publishers, 1993.
<i>Ethnic Cleansing</i>	= <i>Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe</i> , eds. S. B. Várdy, H. Hunt Tooley, Agnes Huszár Várdy; foreword by Otto von Habsburg. New York: Social Science Monographs, Columbia University Press, 2003.
<i>Ethnic Politics</i>	= <i>America's Ethnic Politics</i> , eds. Joseph R. Roucek and Bernard Eisenberg. Westport, CT: Greenwood Press, 1982.
<i>First Millennium</i>	= <i>The First Millennium of Hungary in Europe</i> , eds. Klára Papp and

- p>János Barta. Debrecen, Hungary: Multiplex Media - Debrecen University Press, 2002.
- Folk Arts in Hungary* = *The Folk Arts in Hungary*, eds. Walter W. Kollar and Ágnes Huszár Várdy. Pittsburgh: Duquesne University Tamburitzans Institute of Folk Arts, 1981.
- Gale Encyclopedia* = *Gale Encyclopedia of Multicultural America*, ed. Rudolph J. Vecoli, et al., 2 vols. Detroit: Gale Research Group Inc., 1995.
- Guide to Hist. Literature* = *The American Historical Association's Guide to Historical Literature*, 3rd ed., 3 vols. New York-Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Hungarológiai oktatás* = *Hungarológiai oktatás régen és ma*, szerk., Róna M. Judit. Budapest: Tankönyvkiadó, 1983.
- Hungary's Path to War* = *Hungary's Path to War*, ed. N. F. Dreisziger. New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1999.
- Király-Festschrift* = *Király Béla Emlékkönyv: Háború és társadalom*, szerk., Jónás Pál, Pastor Péter, és Tóth Pál Péter. Budapest: Századvég Kiadó, 1992.
- Kossuth's Life* = *The Life of Governor Louis Kossuth, with his Public Speeches in the United States, and with a Brief History of the Hungarian War of Independence*. Illustrated by Handsome Engravings. By An Officer of the Hungarian Army. New York: Published at 128 Nassau Street, 1852. Reprinted in Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- Krónika* = *A Magyar Találkozó Krónikája*, I. köt (1962), szerk. Béldy Béla; 2–31 (1963–1992), szerk. Nádas János és Somogyi Ferenc; 32–34. köt. (1993–1995), szerk. Nádas Rózsa és Somogyi Ferenc; 35. köt. (1996), szerk. Nádas Rózsa és Nádas Gyula; 36–42. köt (1997–2003), szerk. Nádas Gyula. Cleveland, Ohio: Árpád Könyvkiadó Vállalat, 1962–2003.
- La civilita ungherese* = *La civilita ungherese e il cristianesimo – A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, és Sárközy Péter, 3 köt. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998.
- Lázár, Transylvania* = István Lázár: *Transylvania. A Short History*. Safety Harbor, Florida: Simon Publications, 2001.
- Louis the Great* = *Louis the Great: King of Hungary and Poland*, eds. Steven Béla Várdy, Géza Grosschmid, and Leslie S. Domonkos. New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1986.
- Multicultural America* = *Gale Encyclopedia of Multicultural America*, ed. Rudolph J. Vecoli, et al., 2 vols. Detroit, Michigan: Gale Research Inc., 1995.
- Nagy Zsuzsa-Festschrift* = *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*, szerk. Angi János és Barta János. Debrecen: Multiplex Media – Debrecen University Press, 2000.
- Niederhauser-Festschrift* = *Szomszédaink közt Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1993.
- Peregrinációk* = *Régi és új peregrinációk. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. 3 köt. Budapest-Szeged: NMFT-Scriptum Kft., 1993.

- SES Proceedings* = *Proceedings of the Fourth International Congress of Southeast European Studies*. Ankara, Turkey: Turkish Historical Society, 1980.
- Sinor-Festschrift* = *Tractata Altaica. Denis Sinor Sexagenario Optime de Rebus Altaicis Merito Dedicata*, eds. W. Heissig, J. R. Krueger, F. J. Oinas, and E. Schütz. Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz Verlag, 1976.
- Society in Change* = *Society in Change: Studies in Honor of Béla K. Király*, eds. Steven Béla Várdy and Ágnes Huszár Várdy. New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1983.
- The Hungarians* = *The Hungarians: A Divided Nation*, ed. Stephen Borsody. New Haven, CT: Yale University Center on International and Area Studies, 1988.
- Transylvania* = *Transylvania: Roots of an Ethnic Conflict*, eds. J. F. Cadzow, Andrew Ludányi, and Louis J. Éltető. Kent, Ohio: Kent State University Press, 1983.
- Trianon Essays* = *War and Society in East Central Europe: Essays on World War I: A Case Study of Trianon*, eds. Béla K. Király, Peter Pastor, and Ivan Sanders. New York: Social Science Monographs, Columbia University Press, 1982.
- Triumph in Adversity* = *Triumph in Adversity: Studies in Hungarian Civilization in Honor of Professor Ferenc Somogyi on the Occasion of His Eightieth Birthday*, eds. Steven Béla Várdy and Ágnes Huszár Várdy. New York: East European Monographs, Columbia University Press, 1988), 616 pp.
- Várdy-Huszár: *Lenau* = Agnes Huszár Várdy. *A Study in Austrian Romanticism: Hungarian Influences in Lenau's Poetry*. Buffalo, NY: SUNY Program in East European and Slavic Studies & Hungarian Cultural Foundation, 1974.
- Wandycz-Festschrift* = *Ideology, Politics, and Diplomacy in East Central Europe: Studies in Honor of Professor Piotr S. Wandycz*, eds. Myecislaw Bolek Biskupski and William Lee Blackwood. (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2003), pp. 146–179.

VÁRDY BÉLA¹

Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban²

A 19. század nagy angol történetírója, Edward August Freeman (1823–1892) meghatározása szerint a „történelem csupán a múlt politikája”.³ Ma már persze más véleményen vagyunk, mivel a történelmet nem csupán a politika megnyilvánulásának tartjuk. Tagadhatatlan azonban, hogy a politika mindig fontos tényezője volt a történelmi fejlődésnek. Ezt a tényt minden szaktörténész elismeri, függetlenül attól, hogy melyik történelmi iskolához, illetve ideológiai orientációhoz tartozik.

Ideális szempontból persze a történettudománynak függetlennek kellene lenni mind a napi politikától, mind pedig a politikai ideológiák befolyásától. A mindennapi gyakorlatban azonban a történettudomány sem tud elszakadni a külső befolyásoló tényezőktől, melyek között ott van magának a történésznek a személyi háttere, egyénisége, közvetlen társadalmi, kulturális és gazdasági környezete, valamint az a politikai rendszer, amelyben él és működik.

Ezek a külső befolyások állandóan jelen vannak, de az egyes történészekre, valamint a történetírára gyakorolt hatásuk igen változó. Leszámítva azon korokat és helyzeteket, amikor a történész különböző totalitáriánus rendszerek és kötelező politikai vagy vallási ideológiák szorításában kénytelen működni, ezek a külső befolyások elsősorban a nemzeti megújódások és nagy nemzeti tragédiák idején éreztetik leginkább hatásukat. Így például akkor, amikor egy eladdig alig ismert kis nemzet épp kiemelkedően van a történelem homályából. Egy ilyen helyzetben egy ilyen új vagy éppen születni készülő nemzetnek igen nagy lelki szüksége van arra, hogy múltját felnagyítva, abból a nagyrészt kiálmodott és a valóságtól teljesen elrugaszkodott „dicsőséges múltból” merítsen erőt a jövőhöz. Ez vonatkozik oly történelmi helyzetekre is, amikor egy nemzet óriási nemzetnyomorító válságon esett át, melynek következtében megsebzett életerejé és élni akarása visszanyerése érdekében hasonló jellegű buzdításra és bátorításra van szüksége.

A történelem tele van ilyen jellegű megnyilvánulásokkal. Európai vonatkozásban ennek legkézzelfoghatóbb példája a közép- és kelet-európai kisnemzetek magára találása és történelmi homályból történő kiemelkedése a késő tizenhetedik századtól egészen a huszadik század végéig. Ezen nemzetek közül néhányan azonban még most sem találták meg teljesen önmagukat, még most is keresik helyüket a történelemben, még most is kutatják történelemtudatuk lényegét. Sőt nemzeti történelmük magasztosabbá tétele érdekében még

¹ A szerző angolul és más idegen nyelven „Steven Béla Várdy”, „Steven B. Várdy” és „S. B. Várdy” névváltozatok alatt publikál.

² A jelen tanulmány egy 1982-ben megjelent angol nyelvű munkának magyarra fordított és egy kissé átdolgozott változata, de anélkül, hogy az azóta megjelent tudományos irodalmat figyelembe vettük volna. Csupán néhány esetben hívtuk fel a figyelmet egy-egy újabb idevonatkozó munkára. Mivel a tanulmány angolul, nyugati olvasóközönség részére íródott, az idézett munkák jelentős része is nyugati eredetű.

³ Freeman szavai a következő módon jelentek meg: „History is past politics and politics are present history” (= A történelem a múlt politikája, a politika pedig a jelen történelme.) Lásd: The Encyclopaedia Britannica, 11. kiadás. 1910. 11. kötet, 776–777.

arra is hajlandók, hogy a velük sok évszázadon át együtt élő uralkodó nemzetek történetét eltulajdonítsák és egyes alkotóelemeit magukévá tegyék.

Ennek a jelenségnek egyik legjellegzetesebb példája a magyar történelem, magyar történelmi személyiségek, és magyar történelmi eredményeknek ma is folyó elszlovákosítása, mint ez történik Jozef Novák idevonatkozó könyvében, *Rodové erby na Slovensku* [Szlovákiai családi címerek]. Ez a tudományos köntösben jelentkező munka kiemelkedő példája ennek a tudatos történelmi hamisításnak, ahol a magyar nemesi családneveket átírják szlovák ortográfiával (például: Győrffy = Dörffi, Batthyány = Bat'án, Péchy = Pečovský, Gyürky = Dubrovský etc.), vagy pedig egyszerűen átfordítják szlovákra (például: Szent-Iványi = Svätotajánsky, Szentkereszti = Svätokrížsky, Magassy = Horenický, Újfaluassy = Novoveský stb.). Ennek az átírási és átfordítási folyamatnak egyik legkomikusabb része az a tény, hogy ezen neveket viselő régi magyar családok, akik most szlovákká lettek kikiáltva, más kiadványokban mint a szlovákság magyar elnyomói szerepelnek.⁴

Természetesen az ilyen „bizonytalan nemzet tudatú népek” történetírása tele van mítoszokkal, kiálmodott „történelmi tényekkel”, és a volt uralkodó nemzetek múltjából önkényesen átvett történelmi hősökkel. Ezek a jelenségek aztán a történetírásukban is meglátásznak, hisz ilyen környezetben a tudomány is csak egyik függvénye a napi politikának.

Ez a jelenség legnyilvánvalóbb a románok és a már tárgyalt szlovákok esetében. A mai román történetírás például még most is a történelmileg megalapozatlan dákö-római-román kontinuitás alapján áll. Ez a kiálmodott nemzeti mítosz immár olyan nemzeti dogmává nőtte ki önmagát, melynek kétségbevonás a Nicolae Ceausescu által képviselt kommunista-sovinisza diktatúra alatt (1964–1989) életveszélyes volt. A Ceausescu-féle totalitáriánus politikai rend szinte hatalmi erőszakkal igyekezett ráerőszakolni ezt a tévhitet a nemzetközi történettudományra is. Ennek legjellegzetesebb példája volt a Tizenötödik Történész Világtalálkozó Bukarestben (1980. augusztus 10–17.), ahol, többek között, Románia alapításának az akkor kiálmodott 2050-edik évfordulóját is megülték. Tették ezt annak ellenére, hogy ötven évvel korábban, 1930-ban, még senki sem tudott semmit Románia állítólagos kétezer évvel korábbi megalapításáról. Románia ugyanis mint politikai egység (a román nép nevével együtt) csak 1862-ben született meg, s csak 1878-ban lett teljesen független. Az ország alapját képző két fejedelemség – Havasalföld és Moldva – gyökerei pedig csak a tizenharmadik, illetve a tizennegyedik századba nyúlnak vissza. Alapításukat követően mindvégig különböző jelentősebb szomszédállamok vagy birodalmak – Magyarország, Lengyelország, illetve az Oszmán Birodalom – hatalmi körébe tartoztak és függvényei voltak.⁵

Kelet-Közép-Európában a magyarok az elsők között voltak, akikben a modern nemzet tudat felébredt és kifejlődött. Ennek ellenére nekik is át kellett menniük a modern nemzetetté válás nyelvi, kulturális és politikai folyamatán, valamint az azzal járó romantikus kilengéseken. Tehát a magyaroknak is végig kellett élniük a politika és nemzetideológiai tényezők beszívargását történetírásukba. Ennek legismertebb megnyilvánulása az olyan romantikus történetírók munkássága, mint például Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és Horvát István (1784–1846), akik kiadott munkáikban minden kötöttség nélkül keverték

⁴ Lásd: Novák, Jozef. *Rodové erby na Slovensku I: Kubínyiho zbierka pečatí*. Bratislava: Vydavateľstvo Osveta, 1980. E könyvvel kapcsolatos magyar kritikákra, lásd: Hanák Péter: Címeres furcsaságok. *Élet és Irodalom*, 25. évf., 8. sz. (1981. február 21.) 9.; és Olvedi János: Miért hamisít a történetíró? *Irodalmi Újság*. Párizs, 33. évf., 3. sz. (1982) 22.

⁵ A román eredetkérdéssel kapcsolatos nyugati véleményekre, lásd: Dinic, M.: *The Balkans. The Cambridge Medieval History*, 1966. 6. kötet, 519–465.; Dami, Aldo: *Le controversie de la continuité daco-roumaine. Különlenyomat a Humanitas Ethnica*. *Ethnos* 5. kötetéből Wien – Stuttgart, 1967.; Nay, André du: *The Early History of the Rumanian Language*. Lake Bluff, Illinois, 1977.; és az utóbbinak egy javított kiadása: *The Origins of the Rumanians*, Toronto-Buffalo, 1996.

nemzeti történelmüket az irracionális nacionalizmus és érzelemdús romanticizmus különböző jelenségeivel.⁶

A század második felében ez a jelenség nagyrészt átadta helyét a tudományos és oknyomozó pozitivistá történetírásnak, melyben a romantika és a történelmi ábrándozás helyét a pragmatikus gondolkodás és a tudományos kutatás váltotta fel. Ha a magyar nemzet a huszadik században is továbbhaladhatott volna felfelé ívelő pályáján, ha az ország és a nemzet az első világháborút követően is megtarthatta volna földrajzi egységét, akkor ez a pragmatikus folyamat minden bizonnyal továbbra is tartotta volna magát, mind a magyar közgondolkodásban, mind pedig a magyar történetírásban. De a trianoni országcsönkítés, mely a magyarság ezeréves kárpát-medencei jelenlétének legnagyobb tragédiája volt, minden magyart kegyetlenül megrázott, függetlenül az egyén társadalmi, gazdasági és szellemi szintjétől, illetve politikai orientációjától. Ez a megállapítás természetesen a történészekre is vonatkozik. Átéltve Trianon nemzetromboló hatását, ők sem maradhattak érzéketlenek ebből a békediktátumból eredő nemzeti tragédia iránt, amely minden magyar lelkét gyökeréig megrázta, és minden magyarban pszichológiai sokként üledett le.⁷

Magyarország szétdarabolását és az azzal járó lelki megrázkódtatást személyesen átélő történészek talán még jobban a hatása alá kerültek ennek a nagy nemzeti tragédiának, mint az átlag magyar – kivéve talán a még érzékenyebb költőket és írókat. A történészek ugyanis általában a „múltban élnek”, és nemzeti múltjuk tanulmányozása közben rendszeren átélnek nemzetük göröngyös históriáját – sikereit éppúgy, mint bukásait. Trianon azonban különösen nagy hatással volt rájuk, mert népüknek ez az új s talán legnagyobb tragédiája egy időben történt nemzetük sokak által régóta vágyott politikai függetlenségének megszerzésével.

Trianon mibenlétét, jelentőségét, nemzet- és államromboló jellegét, és a magyar értelmiségre gyakorolt sokkhatását talán Szekfű Gyula (1883–1955), a Horthy-kor legjelesebb magyar történésze s egyben a magyar szellemtörténeti iskola „atyja” fejezte ki legfrappánsabban.⁸ Szekfű az első Trianon-utáni munkájában, a nagyhatású *Három nemzedék* agónizáló és szívszaggató előszavában öntötte szavakba érzéseit: „Ezt a könyvet meg kellett írnom. Ez a könyv személyes élményem” – írta Szekfű 1920-ban. Majd így folytatta: „Abban a súlyos ínségben, melybe az 1918 októberi katasztrófa döntött bennünket, melynek nyomorát éppen mi, a magyar értelmiség érezzük legsúlyosabban: testünkön és lelkünkön, öntudatosan és az összefüggéseket áttekintve, – úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy a munkaerőmet és munkakedvetem fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén *ilyen* katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem né-

⁶ Ezzel a jelenséggel kapcsolatban lásd: Várdy, S. B.: *Modern Hungarian Historiography*. East European Monographs, New York, 1976. (a továbbiakban: Várdy 1976.) 32–33.; Szendrey, Thomas L.: *The Ideological and Methodological Foundations of Hungarian Historiography, 1750–1970* (Ph.D. disszertáció, St. John's University, Jamaica, New York, 1972.) (a továbbiakban: Szendrey) 96–100.; és Lékai, Louis J.: *Historiography in Hungary, 1790–1848*. *Journal of Central European Affairs*, 14. kötet, 1. sz. (1954. április) 3–18.

⁷ Lásd: Glatz Ferenc: *Történetíró és politika*. Szekfű, Steier és Miskolczy nemzetről és államról. Budapest, 1980. (a továbbiakban: Glatz) 15–25. Ez a fejezet először cikk formában jelent meg „Trianon és a magyar történettudomány” cím alatt, *Történelmi Szemle*, 21. évf., 2. sz. (1978) 411–421.

⁸ Szekfűvel és a szellemtörténeti iskolával kapcsolatban lásd: Várdy 1976. 62–101.; S. B. Várdy: *Magyar történettudomány és a szellemtörténeti iskola – Hungarian Historiography and the Geistesgeschichte School*. Cleveland, 1974.; Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, 1964.; Lukács H. Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány*. Budapest, 1971.; és Raab Epstein, Irene – Szekfű, Gyula: *A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography*. New York – London, 1987.

zek azon erőknél, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivették nemzetemet. Így írtam meg e munkát és ... salvavi animam meam [így mentettem meg lelkemet].”⁹

Szekfű számára a *Három nemzedék* megírása oly lelki katarzist jelentett, amely által kiadta magából az énjében felgyülemlett léleknyomorító pszichológiai nyomást, és így viszszerterte munkakedvét és kreatív erejét. Ezt nem minden történész tehette meg. Legtöbbjük ugyanis képtelen volt egy ily jellegű és hatású munkát megszűlni. Ugyanakkor szinte minden történész megírta a maga „Trianon-könyvét” vagy legalábbis „Trianon-füzetét”, hogy ezzel hozzájáruljon a nemzet kétségbeesett küzdelméhez az ország és a nemzet egysége érdekében.

Az értelmiség kevésbé fegyelmezett része viszont teljesen elvesztette a vezérfonalát és különböző szellemi vadhajtások hatása alá került. Újból felfedezte és magáévá tette az egy évszázaddal korábban Horvát István és követői által fémjelzett „délibáb kergetők történet-tudományát”, aminek következtében belevesztett a magyarnak kikiáltott sumer, egyiptomi, hettita, etruszk, maja indián, egyéb régi népek múltjának a tanulmányozásába. Mások a különböző turáni mozgalmakban keresték boldogulásukat és a magyarság megváltását. Kárhoztatták a „hálátlan nyugatot”, amely nem értékelte a magyarságnak a keresztény nyugat védelmében hozott áldozatait, s amely prédául dobta a nemzetet az állítólagos „nemzeti önrendelkezés” oltárára. Ezek a pánturánisták az egész ezredéves európai és keresztény magyar történelmet megkérdőjelezték, kezdve Szent István nyugati orientációjával és az ősvallás kiirtásával. Az ő szemükben nem Szent István, hanem a felnévelt Koppany és a megvakított Vazul voltak a magyarság igazi hősei. Szekfű jogosan nevezte ezt a vakvágányon haladó orientációt „új pogányságnak”, amely elfogadható megoldások keresése helyett csak zsákutcába vezeti a nemzetet.¹⁰

Szekfű természetesen bizonyos fokú keserőséggel és szomorúsággal fogadta ezeket a reménytelen és önámító Trianon-szülte furcsaságokat, a továbbiakban azonban nem sok energiát pazarolt nézetlatukra. A magyar értelmiség legjava szintén visszautasította ezeket a felelőtlennek is nevezhető játszadozásokat. Ugyanakkor azonban szinte mindegyikük keserűen fogadta a trianoni békediktátum következményeit, teljesen függetlenül attól, hogy a politikai spektrum melyik oldalán helyezkedett el. Tehát mindegyikük szenvedett az ún. „Trianon-szindrómától”. Ennek legkézzelfoghatóbb bizonyítéka az a tény, hogy még olyan, a *Huszádik Század* köré csoportosult bal-liberális értelmiségiek is, mint Jászi Oszkár (1875–1957) és Ignó Hugó (1869–1949), megírták a maguk „Trianon-könyveit”.¹¹

Miként az értelmiségiek általában, a korabeli magyar történészek is szenvedtek tehát a Trianon-szindrómától. És ez természetes is volt, hisz azokban a nemzetnyomorító időkben ők is ki voltak téve mindenféle pszichológiai, ideológiai, társadalmi és politikai nyomásoknak. Amint ezt Glatz Ferenc felsorolta a történelemtudomány és a politika összecsúszásáról szóló munkájában,¹² ezek a nyomások különböző forrásokból fakadtak. Köztük volt annak a megszokott politikai egységnek a széttréése és elvesztése, amely sok évszázadon át a magyar történelem dicső és szomorú eseményeinek a „történelmi színpada” volt. Ehhez hoz-

⁹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920. 4.

¹⁰ Ezt a kérdést Szekfű fenti könyvének második, bővített kiadásában dolgozta ki: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest 1934. 480–492. Lásd még: Kessler, Joseph A.: *Turanism and Pan-Turanism in Hungary, 1890–1945*. (Ph.D. disszertáció, University of California at Berkeley, 1967.); Várdy, S. B.: *The Ottoman Empire in European Historiography. A Re-Evaluation* by Sándor Takáts. Pittsburgh, 1976., mely eredetileg a *Turkish Review* (Pittsburgh), 2. évf., 9. számában jelent meg (1972) 1–16.; és Várdy, S. B.: *The Image of the Turks in Twentieth-Century Hungarian Historiography*. Pittsburgh, 1980.

¹¹ Lásd a következő munkákat: Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Bécs, 1920.; és Ignó Hugó: *The Dismemberment of Hungary*. Written especially for the American readers. Berlin, 1920.

¹² Glatz 17–18.

zárjárt a magyar történelem írott és íratlan forrásai jelentős hányadának az elvesztése az elcsatolt területekkel együtt. Ugyancsak szerepet játszott az a tény, hogy a tanult magyar olvasóközönség számottevő része is elveszett, részben mert a mesterséges új határok mögé került, részben pedig mert anyagilag tönkrement. Végül szintén hozzájárult a Trianon-szindróma kifejlődéséhez annak a szellemi-ideológiai miliónek és társadalomnak a szétzúzása, amely magán hordozta a dualista kor uralkodó nemzetének a jellegét és biztonságérzetét. De mindezekon felül Trianon a történészek megszokott és viszonylagosan kényelmes társadalmi-gazdasági helyzetének is véget vetett; annak a kényelmes biztonságérzetnek, amit a dualista kor mégiscsak megadott minden magas értelmiséginek. Tehát a magyar történészek szemszögéből nézve Trianon nemcsak nemzeti, hanem egyéni-személyes tragédia is volt. Megrendítette a történettudósok anyagi és lelki biztonságát, s ennek következtében a történettudományhoz való viszonyukat is megváltoztatta.

Trianon hatása a magyar történettudományra és az egyes történészekre különböző formákban jelentkezett. Azonban mivel az egész történettudományt a területi revízió szolgálatába állította, a szakterületet lényegét is megváltoztatta. Az új helyzetben ugyanis a magyar történészek elsődleges feladata a magyar történelmi igazság bebizonyítása lett.

A dualista kori magyar történettudomány természetesen tisztában volt a soknemzetiségű történelmi Magyarország nehéz helyzetével, és azzal is, hogy egy vereséggel végződő nagyhatalmi összecsapás esetén az ország területi integritása is veszélyben forog. Ez nyilvánvaló azokból az 1916-ban megjelent tanulmányokból, amelyek elismert szakemberek tollával igyekeztek bizonygatni a magyarságnak a Kárpát-medencéhez való történelmi jogát.¹³ A magyarság történelmi jogainak hangoztatása különben a Trianon-utáni revizionizmusnak is egyik gyakran használt eszköze lett, mely tény azt is megmagyarázza, miért lett a magyar történészeknek oly meghatározó szerepe a magyar revizionizmus küzdelmeiben.

Természetesen a revizionizmus apostolai sok egyéb eszközt is alkalmaztak. Így például igyekeztek kimutatni a Kárpát-medence természetes földrajzi és gazdasági egységét; hangsúlyozták a magyar nemzet sok száz éves kulturális és szellemi vezető pozícióját a történelmi Magyarország területén; s kimutatták a győztes nagyhatalmak által hangoztatott nemzeti önrendelkezési jog megszegését, amikor három és fél millió magyart (a nemzet egy-harmadát) levágták a nemzettestről és a fenti elvek semmibevételével egyszerűen átsoroltak az újonnan teremtett vagy a magyarság rovására felduzzasztott, szintén többnemzetiségű mesterséges országokhoz.¹⁴ Az utóbbi érvekhez azonban ritkábban folyamodtak, mivel etnikai érv alapján csak részleges revíziót remélhettek. Nem úgy a történelmi érvek esetében, amelyek az egész Nagy-Magyarország területi integritásának szükségességét bizonyították.

A leggyakrabban használt történelmi érv az volt, hogy a magyarság az egyetlen nemzet, amely a Kárpát-medencében létre tudott hozni és fenn tudott tartani egy tartós politikai egységét, azt a történelmi Magyarországot, amely egy teljes évezreden át a nyugati keresztény civilizáció védőbástyája lett, s amely a német és a szláv világ között kiegyensúlyozó szerepet játszott és játszhat a jövőben is. Hogy ezt az utóbbi szerepet miként tölthetné be egy magyarhoz hasonlóan viszonylagosan kis nemzet, arról általában nem beszéltek. Ennek ellenére ez a nemzeti elkeseredésből fakadó felfogás beszívódott a magyar közgondolkodásba, az egész magyar történettudományba, és azon belül minden jelentősebb törté-

¹³ Lásd például Búza László: A magyar szent korona igényei a volt mellékországokra. Budapesti Szemle, 167. kötet, 1916. 397–429.; Györffy István: Magyarország régi balkáni birtokai. Földrajzi Közlemények, 55. évf. 1916. 19–37.; és Hollósy, Stefan: Die Ungarn und die Geschichte Osteuropas. Kelet Népe, 7–8. szám, 1916. 63–67.; és Karácsonyi János alatt megtárgyalt művei.

¹⁴ A trianoni békediktátum következményeivel kapcsolatban lásd a következő angol nyelvű műveket: Buday, Ladislav. Dismembered Hungary. London, 1922.; Macartney, C. A.: Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences. Oxford University Press, 1937.; valamint War and Society in East Central Europe. VI. Essays on the Treaty of Trianon. Király, Béla K. – Pastor, Peter – Sanders, Ivan (ed.). New York, 1982.

nelmi munkába. Ezen munkák egy része természetesen csak a Trianon utáni politikai szükségből született apró írás volt. Ugyanakkor születtek elismert szakemberek által írt komoly tudományos munkák is, amelyek a két világháború közti magyar történetírásnak a gerincét képezték.

A Magyar Tudományos Akadémia vagy valamelyik magyar egyetem égisze alatt megjelent számos Trianon-ellenes tudományos jellegű írás szinte mindegyike elismert szaktörténész tollából származott. Így például a Magyar Tudományos Akadémia „válaszát” a Cseh Tudományos Akadémiának Angyal Dávid (1857–1943), Hóman Bálint egykori professzora fogalmazta meg.¹⁵ Angyal nagy felkészültséggel és erudícióval igyekezett bizonyítani a magyarság igazát és jogát az ezeréves magyar Felvidékhez, melynek szlovák ajkú lakossága mindig a magyar államközösségben és magyar kultúrkörben élt, s mely népnek a cseh–morva állammal soha semmi érdemleges történelmi kapcsolata nem volt.

Hasonló felhívások jelentek meg a budapesti, pozsonyi, pécsi és debreceni egyetemek égisze alatt is, oly közismert egyetemi tanárok tollából, mint Hodinka Antal (1865–1946), Iványi Béla (1878–1964), Rugonfalvi Kiss István (1881–1957), Holub József (1885–1962) és mások.¹⁶ Ezek a tudósok olykor névtelenül, máskor saját nevük alatt írták ezeket a polemikus tanulmányokat, amelyek egy része még a Trianoni békediktátum aláírása előtt, a fenyegető nemzeti veszély elkerülése érdekében készült. Másrészük azonban közvetlen az után, vagy pedig a később kifejlődött revizionista mozgalom nevében és érdekében jelent meg a húszas és a harmincas években.

Példaként említendő a Budapesti Egyetem – 1921 és 1950 között Pázmány Péter Tudományegyetem – idevonatkozó francia nyelvű kiadványa, mely Holub József, későbbi pécsi jogtörténész professzor tollából jelent meg *La Hongrie* cím alatt 1918-ban.¹⁷ Ez a munka Magyarország nemzetiségi fejlődését tárgyalta, s térképek segítségével igyekezett bemutatni a középkori Magyarország alapvető nemzeti egységét, valamint azt a tényt, hogy az ország soknemzetiségűvé válása a nemzetiségek fokozatos tömeges bevándorlásának és betelepítésének az eredménye. A Pozsonyi Egyetem *Pro Hungaria* című kiadványa – mely minden bizonnyal Hodinka Antalnak, az egyetemmel Pécsre vándorolt történész professzornak volt a munkája – a Felvidékre koncentrált.¹⁸ Azt igyekezett bizonyítani, hogy a szlovákságnak Nagy-Magyarország keretein belül általában jó dolga volt, sok egyszerű szlovák emelkedett a magyar uralkodó osztályok soraiba, és a Felvidék leszakítása esetén helyzetük lényegesen romlik majd a mesterségesen összetákolts csehszlovák államban.

Ugyanezt igyekezett bizonyítani Iványi Béla, a Debreceni (1914–1926), majd a Szegedi Egyetem (1926–1937) jogtörténész professzora is *Pro Hungaria Superiore – Felsőmagyarorszáért* című 1919-ben megjelent munkájában.¹⁹ Iványi azonban továbbment, mert azt állította, hogy a szlovákság nem az eredeti morva-szlávoknak, hanem a később bevándorolt vendeknek az utóda. Szerinte a Felvidék legkorábbi lakói a magyarok voltak, akiket a szepesi szászok követtek, s majd csak azt követően jelentek meg az északról beszivárgó szlovák-elődök. A magyarság szeretettel befogadta és dédelgette őket. A szlovákság is mindig szívesen vallotta magát „pannoniusnak” vagy „hungarusnak”, és mindig hűséggel viselte-

¹⁵ Angyal Dávid: A Magyar Tudományos Akadémia válasza a cseh akadémiának. Budapest, 1920. Ez a munka eredetileg az *Akadémiái Értesítő*-ben jelent meg.

¹⁶ Ezekkel a történészekkel kapcsolatban lásd a következő munkákat: Várdy 1976. 34–42., 122–127., 139–144.; Várdy, S. B.: *Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America*. New York, 1985. (a továbbiakban: Várdy 1985.)

¹⁷ Holub, József: *La Hongrie. Cartes et nations géographiques, historiques, ethnographiques, économiques et intellectuelles*. Budapest, 1918.

¹⁸ *Pro Hungaria*. Magyarország igazsága. Szózat a békekonferenciához. Pozsony, 1918. Ez a kiadvány minden bizonnyal Hodinka Antal tollából származik.

¹⁹ Iványi, Béla: *Pro Hungaria Superiore. Felsőmagyarorszáért*. Debrecen, 1919. (a továbbiakban: Iványi)

tett a magyar haza iránt. Tette ezt egészen a dualista korig, amikor is néhány cseh és cseh-párti agitátornak sikerült elcsavarni a szlovákság egy részének a szívét és a fejét. Az igazi megoldás azonban nem az elszakadás, hanem az együtt maradás, hisz – mint írja – „mindannyian, akik édes hazánk tagjai vagyunk, egyenlő szívvel és elmével concurálnánk hazánk felháborodott sorsa lecsendesítésében”.²⁰

A Debreceni Egyetem nevében kiadott munka, mely *A Debreceni Magyar Tudományegyetem szózata a művelt világ egyetemeihez* cím alatt Rugonfalvi Kiss István történészprofesszor tollából jelent meg 1918-ban, a magyarság toleranciáját és befogadókészségét igyekezett kidomborítani.²¹ Rugonfalvi azt bizonygatta, hogy Magyarország a művelt nyugat és a bárbar kelet közötti megszűnni nem akaró harc áldozata lett, ugyanis mindig saját testével védte a nyugati keresztény világot a keleti barbárság ellen. Ugyanakkor be is fogadta az üldözött népeket, amelyek jelenléte idővel soknemzetiségű országgá tette a magyarok hazáját.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Kolozsvári Egyetem kivételével az összes korabeli magyar egyetem égisze alatt megjelent politikai pamfletek a magasabb színvonalú revizionista tudományos irodalomnak voltak az előfutárai. Mindegyiket történész írta, minden szerző történelmi érvekkel érvelt, mind kimutatta a magyarság elsődleges történelmi jogát a Kárpát-medencéhez, mind hangsúlyozta a magyar nemzet szerepét a nyugati keresztény világ megvédésében, és mind Magyarország akkor már szinte elkerülhetetlennek vélt feldarabolása ellen szólalt fel.

Az első magyar történész, aki Magyarország esetleges feldarabolása ellen valóban tudományos hangnemben szólalt fel, Karácsonyi János (1858–1929) címzetes püspök volt, aki egyben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jeles egyháztörténész professzora is volt. Tette ezt pedig 1916-ban megjelent *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez* című munkájában,²² mintegy válaszként Arnold Toynbee (1889–1975) oxfordi professzor 1915-ben megjelent *The Nationality and the War* [*Nemzetiség és Háború*] című munkájára.²³ Toynbee ugyanis, aki később az emberi civilizáció legjelentősebb szintézisének szerzője lett,²⁴ már a világháború elején felszólalt a központi hatalmak, s köztük az Osztrák–Magyar Monarchia etnikai alapon történő szétdarabolása mellett.²⁵ Jellemző azonban a korabeli angol közgondolkodásra, hogy a nemzeti önrendelkezés elvét csupán a központi hatalmakra óhajtotta alkalmazni; ugyanakkor az Entente hatalmak világméretű birodalmaira, illetve a velük szimpatizáló kis szláv és román soknemzetiségű államokra nem. Az utóbbiak esetében az angol politikai elit a gazdasági és politikai tényezőket az etnikai-nyelvi tényezők fölé helyezte.

Toynbee és társainak Kettős-Monarchia és Magyarország-ellenes írásai természetesen szükségessé tették a hasonló jellegű és hasonló nivójú válaszokat. Erre a magyar történészek vállalkoztak, akik közül Karácsonyi János jelentkezett legelsőnek. Munkája tudatosan a Toynbee által felvetett célok ellen íródott, Karácsonyi azonban mégsem politikai pamfletet, hanem komoly tudományos művet írt. Érveit alapvetően elfogadott történelmi tényekre alapozta, melyek értelmében – szerinte – csak a magyarságnak volt teljes történelmi joga

²⁰ Iványi 85.

²¹ Rugonfalvi Kiss István: *A Debreceni Magyar Tudományegyetem szózata a művelt világ egyetemeihez*. Debrecen, 1918.

²² Karácsonyi János: *A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*. Nagyvárad, 1916. (a továbbiakban: Karácsonyi 1916.)

²³ Toynbee, Arnold J.: *The Nationality and the War*. London, 1915. Toynbee munkáját azonnal ismertette Gárdonyi Albert a Magyar Történelmi Társulat folyóiratában: *Századok*, 51. évf., 1. sz. (1917. január) 77–79.

²⁴ Toynbee, Arnold J.: *Study of History*, 12 kötet, Oxford University Press, 1934–1961.

²⁵ Toynbee Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes álláspontjának egyik mozgató rugója erős filheleinizmus, illetve az abból eredő törökellenes álláspontja lehetett.

a történelmi Magyarország területéhez. Kimutatta, hogy amikor a 9. században az Árpád vezette magyar törzsek elfoglalták új hazájukat, a Kárpát-medence gyakorlatilag lakatlan vagy nagyon gyéren lakott terület volt. A korábban rövid időre betelepedett népeknek már csak a foszlányai voltak meg, akik aztán elég hamar be is olvadtak a magyarságba. Ennek következtében a 12. század végére Magyarország már gyakorlatilag egy egy-nemzetű ország lett. Ezen a tényen még az sem nagyon változtatott, hogy épp abban az időben kezdtek betelepülni hazánkba kisebb német csoportok, akiket az uralkodók kizárólag az urbanizáció fellendülése érdekében hívtak be.

Karácsonyi tagadta, hogy a mai szlovákság ősei a Kárpát-medencében lettek volna a 9. században. Véleménye szerint a modern szlovákoknak semmi közük sincs a 9. századi morva-szlávokhoz, sem pedig a rövid életű Nagymorva Fejedelemséghez. A szlovákok csak a 11. és 12. század fordulóján kezdtek beszivárogni Észak-Magyarországra, amit aztán a huszita háborúk idején egy újabb beáramlás követett. A szlovákság számának növekedését a török hódoltság is elősegítette. Ugyanis, míg az ország központi területein elhelyezkedő magyarságot a két évszázados török uralom megtizedelte, addig a szlovákok „boldogan szaporodtak a hegyekben”, és ezáltal elszlovákosították az egész magyar Felvidéket. A legtöbb magyar történettudós nem fogadta el Karácsonyi elképzeléseit a szlovákság eredetével kapcsolatban, de abban mindannyian megegyeztek, hogy a török idők alatt a szlovákság nagyon elszaporodott az uralkodó magyar nemzet rovására.²⁶

Karácsonyi szintén foglalkozott a románok helyzetével, s az általánosan elfogadott magyar és a széles körben elfogadott nyugati felfogás értelmében ő is visszautasította a román történettudomány hivatalos dáció-román elméletét. Ő is azt vallotta – s itt általánosan elfogadott történelmi felfogás alapján, mint a szlovákok esetében –, hogy a románok is kései telepesei Erdélynek, akik csak a késő tizenkettedik és kora tizenharmadik században kezdtek meg beszivárgásukat a Kárpát-medencébe. Azt megelőzően a Balkánon éltek, közvetlen az illír nyelvet beszélő albánok közelében; amely közeli együttlét kimutatható a román nyelv fejlődésében is.

A szlovákokkal és románokkal ellentétben, Karácsonyi a horvátokat őslakosoknak tartotta, akik még az Árpád-féle magyar honfoglalás előtt telepedtek le későbbi hazájukban. Az akkori Horvátország azonban még csak az Adria-menti területekből állt. A Dráva–Száva köze ugyanis teljesen magyarlakta terület volt egészen a török időkig. Ezzel kapcsolatban Karácsonyi szintén tárgyalta a magyar-horvát unió kérdését, amit ő magyar katonai hódítás és nem pedig megegyezés (1102-es Pacta Conventa) eredményeként értékel. Szerinte a 17. századig még a horvát történészek sem beszéltek semmiféle megegyezésről és az abban foglalt állítólagos feltételekről. Horvátország magyar királyságon belüli autonómiája tehát nem egy nemzetek közötti megállapodásra, hanem kizárólag a magyar uralkodók által időnként a horvátoknak adományozott engedményekre lett felépítve.

Karácsonyi a magyar királyság egyéb nemzetiségeinek alkotmányos és jogi helyzetét is tárgyalta. Közöttük szerepeltek olyan, még meglevő nemzetiségek és etnikai-vallási csoportok, mint például a németek, szerbek, ruszinok, bolgárok, vendek, örmények lengyelek, albánok, zsidók és cigányok, de ugyanakkor olyanok is, akik a hosszú századok folyamán elvesztették önálló létüket és beleolvadtak a magyarságba, mint például a besenyők, kunok, jászok, tatárok, törökök, csehek, franciák stb.

Karácsonyi nagylegzetű munkájának végkövetkeztetése az volt, hogy a Kárpát-medencén belül csak a magyarságnak van teljes értékű történelmi joga, s ennek következtében a magyar nemzet „csak ezredéves jogait védelmezi ..., midőn e hazához ragaszkodik, midőn minden támadást e haza épsége ellen árulásnak tekint”.²⁷

²⁶ Lásd Karácsonyi 1916.

²⁷ Idézi Lukinics Imre Karácsonyi munkájának az ismertetésében. Századok, 51. évf., 1. sz. (1917 január) 61–65. Karácsonyi felfogását sokkal kritikusabban kezeli Unger Máttyás idevonatkozó

Karácsonyi munkája lényegében az általánosan elfogadott korabeli magyar felfogást tükrözte a Kárpát-medence és a magyarság történetével kapcsolatban. S ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1920-ban egy rövidített angol változata is megjelent.²⁸ Egy év múlva az eredeti magyar szövegnek javított változatát is kiadta a szerző; mely aztán több magyar irredentizmus érdekében megírt politikai motivációjú kisebb munka forrása lett.

Az utóbbi pamflet jellegű művek szerzői szintén elsősorban a magyarság történeti jogait hangsúlyozták, s szinte minden esetben kimutatták, hogy a történelmi Magyarország soknemzetiségű jellege tulajdonképpen a magyarság befogadó készségének és jószívűségének az eredménye. Hosszú kárpát-medencei történelme során ugyanis a magyarság mindig készségesen fogadott be üldözött vagy szükségben szenvedő népcsoportokat, akiknek csak egy része olvadt be a nemzetbe. Nem kételkedtek abban, hogy ezek a vendégnépek olykor-olykor sokat adtak a magyarságnak. Ugyanakkor tagadták, hogy ezáltal ezeknek a kisebbségeknek joguk lenne ahhoz, hogy az új nemzeti ideológia hatása alatt befogadó hazájukat szétszabdalják. Karácsonyihoz hasonlóan ezek a pamflet-szerzők sem tudták elképzelni a Kárpát-medence népeinek a jövőjét másként mint egy „közös magyar hazában”.²⁹

Karácsonyi munkáját követően egyhamar megindult a „Trianon-könyvek” sokasága, melyek több szakterületet fogtak át és különböző tudományos nivót képviseltek. De függetlenül attól, hogy a szerzők történészek, közgazdászok, földrajztudósok vagy esetleg publicisták voltak, valamint attól is, hogy az általuk írt munkák tudományos vagy propagandisztikus jellegűek voltak, e kiadványok szerzői mind erősen hangsúlyozták a magyarság különleges történelmi jogát Nagy-Magyarország területéhez.

Ezeket a történeti jogokat hangoztatták mind a már fent említett rövid kiadványok szerzői (Agyal Dávid, Hodinka Antal, Iványi Béla, Rugonfalvi Kiss István, Holub József), mind pedig olyan további jeles történészek, mint Fraknói Vilmos (1843–1921), Marczali Henrik (1856–1940), Domanovszky Sándor (1877–1955), Horváth Jenő (1881–1950), Hóman Bálint (1885–1951), valamint a már többször idézett Szekfű Gyula.³⁰

E tudósok némelyike Magyarországnak a háború kitörésével kapcsolatos ártatlanságát igyekezett bizonyítani, mások pedig trianoni békediktátum történelmi igazságtalanságát bizonygatták a világnak. Az első kategóriába tartozott a magyar történettudomány két „grand old man”-je, Fraknói és Agyal.³¹ A második kategóriába pedig – Marczali, Domanovszky, Hóman és Szekfű mellett – ott volt az igen termékeny diplomáciai történész Horváth Jenő, aki mintegy fél tucat munkában állt ki a magyar igazság mellett.³² Horváth vitába szállt a nyíltan magyarellenes R. W. Seton-Watson angol professzorral is a dákó-román

munkájában: A történelem tudat alakulása középiskolai tankönyveinkben. Budapest, 1976. (a továbbiakban: Unger) 61–65.

²⁸ Karácsonyi, John: The Historical Right of the Hungarian Nation to its Territorial Integrity. Budapest, 1920. (a továbbiakban: Karácsonyi 1920.)

²⁹ Karácsonyi 1920. 4–6.

³⁰ A fent említett történetírókkal kapcsolatban lásd: Várdy 1976. 37–53., 139–140., 198–199.; Glatz 62–168.; és R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban. Budapest, 1973. I. kötet, 217–245.

³¹ Fraknói, Wilhelm: Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges. Wien, 1919.; és Agyal Dávid: Magyarország felelősége a világháborúért. Budapest, 1923.

³² Lásd például Horváth Jenő [Eugene] következő munkáit: Hungary and Servia. The Fate of Southern Hungary. Budapest, 1919.; A trianoni béke megalkotása, Budapest, 1924; illetve A magyar kérdés a XX. században. 2. kötet. Budapest, 1929. Az utóbbi munka egyes kötetei a következő cím alatt jelentek meg: Felelőség a világháborúért és a békeszerződésekért, valamint A trianoni békeszerződés és a revízió útja.

kontinuitást hirdető *History of the Roumanians* (1934) című munkája megjelenése alkalmából.³³ Magyaron kívül, e történészek művei német, francia és angol nyelven is megjelentek.

A magyar pozitivistá történettudomány atyjaként ismert Marczali Henrik 1920-ban adta ki *A béke könyve* című idevonatkozó munkáját.³⁴ Ebben a munkájában Marczali az egész magyar történelmet úgy összegezte mint a magyarság kultúrmisszióját a Kárpát-medencében: „Törekvésünk, hogy itt egészen magyar államot alkossunk, nemcsak természetes volt, hanem még a kultúra emelését is elősegítette”.³⁵ Ugyanakkor idézi Louis Eisenmann jeles francia történész *Le Compromis Austro-Hongrois de 1867 [Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés]* (1904) című munkája idevonatkozó részét, amit a következő módon összegez: A magyarok részére „parancsoló szükség tehát, hogy ‘történeti’ államukat ‘nemzeti’ állammá alakítsák át”.³⁶ Ez az átalakítási folyamat azonban kissé félresikerült. Marczali szerint azért, mert „a nemzetiségi ..., társadalmi és gazdasági kérdésekben nem az igazi nemzeti gondolkodás, hanem a pártérdek és gyakran az egyéni önzés döntött”.³⁷

Amíg Marczali a magyarság különleges kárpát-medencei küldetését hangsúlyozta, az egy nemzedékkel fiatalabb Domanovszky Sándor – aki a magyar agrár- és művelődéstörténeti iskola legjelesebb képviselője volt – visszatért a magyarság történeti jogainak hangsúlyozásához.³⁸ Az első idevonatkozó munkája a kizárólag nem magyar olvasók részére írt *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve* (1920) című tanulmánya volt.³⁹ Domanovszky lényegében a Karácsonyi János által kijelölt utat követte. A honfoglalás és a kora Árpád-korban ő is csak apró népfoszlányokat talált a Kárpát-medencében, amely népmaradványok hamar felszívódtak a honfoglaló magyarságba, éppúgy, mint a kereszténység kezdete és szétterjedése idején bevándorolt népcsoportok. Az utóbbiak között voltak keletről bejött pogányok (besenyők, kunok) és nyugatról bejött keresztények (németek, olaszok, franciák, sőt még spanyolok is). Szerinte a Kárpát-medence peremén és távolabbi vidékein élő nemzetiségek a magyar uralkodók telepítési programjainak eredményeként jelentek meg. A szlovákok, ruszinok és románok elődei is így kerültek be a magyar királyság területére, ahol aztán gyorsan elszaporodtak a magyarság rovására. Történt ez pedig részben azért is, mert a hosszú honvédelmi harcokban elsősorban a magyarság szenvedett, mivel a nemzeti kisebbségek a jobban védett és kevésbé veszélyeztetett hegyvidékeken laktak, ahol nyugodtan szaporodhattak és gyarapodhattak.

Domanovszky szintén kimutatta, hogy a 17. század Magyarországon még nem volt semmiféle nemzetiségi kérdés. Szerinte ez több formában bizonyítható, azonban egyik legmeggyőzőbb bizonyítéka ennek a feltevésnek az a tény, hogy a gyakori jobbágyfelkelések és parasztfordalmak olyannyira kizárólag társadalmi jelenségek voltak, hogy legtöbb esetben meg sem lehet mondani az illető jobbágyok nemzetiségi hovatartozását. A nemzetiségi hovatartozás tehát akkor még egyáltalán nem játszott szerepet. A magyarországi nemzetiségi ellentéteknek a gyökerei csak a 18. századig nyúlnak vissza, és szoros kapcsolatban vannak a törökök kiűzését követő Habsburg betelepítési politikával. Ennek ered-

³³ Horváth, Eugene: *Transylvania and the History of the Rumanians: A Reply to Professor R. W. Seton-Watson*. Budapest, 1935.

³⁴ Marczali Henrik: *A béke könyve. A múlt tanulsága*. Budapest 1920. (a továbbiakban: Marczali)

³⁵ Marczali 194.

³⁶ Eisenmann, Louis: *Le compromis austro-hongrois de 1867. Étude sur le dualisme*. Paris, 1904. 555.

³⁷ Marczali 194.

³⁸ Domanovszky Sándorral kapcsolatban lásd Várdy, S. B.: *The Birth of the Hungarian Kulturgeschichte School*. In: *Tractata Altaica: Denis Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata*. Szerkesztette: Heissig, W. – Krueger, J. R. – Oinas, E. J. – Schütz, E. Wiesbaden, 1976. 675–693.; utánnyomva: Várdy 1985. 35–53.; Várdy 1976. 161–174.; és Glatz Ferenc: *Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok*, 112. évf. 1978. 211–234.

³⁹ Domanovszky Sándor: *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*. Budapest, 1920.

ménye volt a szerbek letelepedése Dél-Magyarországon, az akkor még oláhoknak nevezett románok tömeges betelepődése Erdélybe, valamint különböző német és francia agrárelemek letelepedése a Dunántúlon és a nagy magyar Alföldön.

Ezen idegen elemek tömeges betelepítésével párhuzamosan a Habsburg uralkodók a jól bevált *divide et impera* politikáját is igénybe vették a magyar nemesi állam megfékezése céljából. Ennek a politikának eredményeként megjelentek a különböző népcsoportok szeparatista mozgalmai is. De ezeknek a szeparatista mozgalmaknak semmi közük sem volt az állítólagos magyar nemzetiségi elnyomáshoz. Ennek az „elnyomásnak” egyes jelenségei csak sokkal később, főleg a dualista korban jelentek meg. A korabeli magyar politikai vezetés ugyanis – félve a magyar nemzet eltűnésétől a nagy szláv tengerben – valóban megindított egy félhivatalos magyarosítási mozgalmat.

Domanovszky azzal a megállapítással zárta le munkáját, hogy Magyarország erőszakos szétदारabolása – amely sok esetben a nemzeti önrendelkezés elvét is semmibe vette – előbb-utóbb az egész Duna-medence további fragmentálásához és destabilizációjához vezet majd. Ebben Domanovszkynak teljesen igaza lett, hisz idővel a Trianonban életre hívott mesterséges államok (Jugoszlávia és Csehszlovákia) szétestek, és a volt magyar királyság egyes területei pedig ide-oda vándoroltak.⁴⁰

Domanovszky Sándor korának egyik legjelesebb, de ugyanakkor legapolitikusabb történetírója is volt. Ennek ellenére a fenti tanulmányon kívül még több hasonló jellegű munkának lett a szerzője. Idővel a fenti munkákban kifejezett gondolatait beledolgozta német nyelvű magyar történelmi szintézisébe, amely *Die Geschichte Ungarns [Magyarország története]* cím alatt jelent meg 1923-ban. E munkájában szintén hangsúlyozta a társadalmi fejlődés fontosságát, valamint azt, hogy a legújabb korig – szemben a gyakori társadalmi konfliktusokkal – a nemzetiségi ellentétek lényegében nem játszottak szerepet a magyar történelemben.⁴¹ Ez a gondolat szintén bekerült a román Nicolae Iorga történeti műveiről és történetírói rendszeréről írt kritikai elemzésébe.⁴²

A Karácsonyi, Iványi, majd Domanovszky által kitaposott utat választotta a nagy magyar medievista, Hóman Bálint is *A magyarság megtelepülése* című 1920-ban megjelent munkájában.⁴³ Ez a részben politikailag motivált munka gyakorlatilag az 1912-ben kiadott, *A honfoglaló törzsek megtelepedése* című munkájára volt alapozva, amelyben megpróbálta lerajzolni a Kárpát-medence késő 9. századi nemzetiségi összetételének a térképét.⁴⁴ Véleménye szerint a honfoglaló magyar, illetve kabar törzseken kívül a Kárpát-medencében csupán a magyar nyelvű székelyek, valamint kisebb szláv, bolgár-török, dák és gepida maradványok éltek. Karácsonyi, Iványi és Domanovszky véleményével szemben, Hóman úgy vélte, hogy a szláv töredékek között ott voltak a szlovákok ősei is. Azonban nem voltak ott az akkor vlachoknak, később oláhoknak nevezett románok, akik még mindig a Balkánon laktak az illír néptöredékek szomszédságában. Hóman egyetértett Domanovszkyval abban, hogy a késő 12. századra a magyarság ezeknek a néptöredékeknek a legnagyobb részét már felszámolta és magába szívta. Ennek következtében a magyar királyság a 12. század végén mintegy kilencven százalékgig homogén magyar állam volt. A tíz százaléknyi nem magyar népesség főleg az északi hegységekben fennmaradt kisebb szláv/szlovák csoportokból, vala-

⁴⁰ Lásd még Domanovszky könyvének Lukinich Imre által történt ismertetését: Századok, 55–56. évf., 1921–1922. 100–101.

⁴¹ Domanovszky, Alexander: *Die Geschichte Ungarns*. München – Leipzig, 1923.

⁴² Domanovszky, Alexander: *La méthode historique de M. Nicolas Iorga. A propos du compte rendu*. Budapest, 1938.

⁴³ Hóman Bálint: *A magyarság megtelepülése*. Budapest, 1920.; utánnymva. Hóman: *Magyar középkor*. Budapest, 1938. (a továbbiakban: Hóman 1938.) 111–127.

⁴⁴ Hóman Bálint: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*. Budapest, 1912.; utánnymva Hóman 1938. 63–109.

mint az újonnan behívott német, olasz és francia városlakókból állt. A fentiek alapján Magyarország későbbi többnemzetűségét a török hódoltság magyar embervesztésévé és a hódoltság utáni tömeges betelepítésekkel hozta kapcsolatba.

A többi magyar történészhez hasonlóan Hóman is nagyon pesszimista és elkeseredett hangulatban írta meg a maga „Trianon-könyvét”. Ennek ellenére mégis pozitív hangnemben végezte be munkáját, mivel tanulmánya végén ismételten kifejezte hitét a magyar nemzet feltámadásában és különleges küldetésében a Kárpát-medencében: „A honfoglalást megelőző másfél évezredben vagy harminc különböző nép szállta meg, illetve terjesztette ki hatalmát hazánk területének egyes részeire, de közülük egynek sem sikerült tartós uralmat teremtenie, az ország természet adta egységét politikai egységgé kovácsolnia. A honfoglalás óta is számos nép tapodta meg Magyarország földjét, mint békés telepes, vagy erőszakos hódító, de egyik sem tudta a magyar fajnak a történeti fejlődésben gyökerező uralmát kérdésessé tenni s az ország egységét tartósan veszélyeztetni. ... Magyarországot szét darabolhatják, feloszthatják, megcsönkíthatják, politikai egységét megbonthatják, de az ország területének természet adta földrajzi és gazdasági egysége, az ország népének történetileg kialakult kulturális egysége megbonthatatlan, s a politikai egységet – a legrövidebb időn belül – ismét létre fogja hozni a természeti és történeti törvények hatalmas ereje”.⁴⁵

Ez a Hóman munkájából kiáramló, megalapozatlan reményteljes felfogás, mely minden bizonnyal erőszakolt optimizmusnak volt az eredménye, éppoly része lett a magyar revizionista szakirodalomnak, mint a magyar történelmi jogok állandó ismételtetése. Azt persze nem tudhatjuk, hogy ez a mérhetetlen optimizmus kétségbeesésből táplálkozó önámításra vagy pedig őszinte meggyőződésre alapozódott. Ettől függetlenül azonban a két világháború közti kor magyar értelmisége valóban őszintén bízott a Kárpát-medence különleges, s éppen ezért hosszú távon szétörhetetlen földrajzi, gazdasági és kulturális egységének az összetartó erejében. Ez a hit aztán a korabeli magyar történettudományban szinte uralkodó elvvé változott, amely minden valamirevaló történelmi munkában felütötte a fejét.⁴⁶

Ez a történelmi gyökérzetű elv lassan elárasztotta a rokontudományokat is, úgymint az irodalmat, kultúrantropológiát, földrajztudományt, közgazdaságtudományt, politológiát s talán még a vallástudományt is. Innen aztán kiáradt a nagyközönségre is, akik ebben a hitben nevelkedtek, éltek és reménykedtek egészen a második világháborút követő újabb összeomlásig, a „második Trianonig”.

Ezt a hitet tette magáévá a két világháború közti hivatalos kultúrpolitika is, mely az elvesztett és nagyon visszavágyott Nagy-Magyarország álmvilágában fogant meg s lett az új magyar nemzedékek vágyálmává. Ez a jelenség, többek között, az állandóan hangoztatott „Nem, nem, soha” ismételtetésében és az egykori Nagy-Magyarországot „Tündérországgá” varázsolt álmodozásokban nyilvánult meg.

A magyar történettudomány Trianon utáni irányvesztése, majd irányváltóztatása Magyarország feldarabolásának egyik közvetlen hatása volt. A szakterület intézményeinek és uralkodó ideológiájának az áthangolása viszont egy sor tudatos döntés nyomán történt. Ezek pedig elsősorban gróf Klebelsberg Kuno (1878–1932), Magyarország egyik legnagyobb hatású kultuszminiszterének a nevéhez kötődnek.⁴⁷

⁴⁵ Hóman 1938. 127. Hóman egy későbbi tudományos munkájában is foglalkozott ezzel a kérdéssel: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923.; utánnymva: Hóman 1938. 128–189.

⁴⁶ Hómannal kapcsolatban lásd a következő munkákat: Tóth László: Hóman Bálint a történetíró. Pécs, 1934.; Szendrey 319–323.; és Várdy 1976. 79–94.

⁴⁷ A magyar irredentizmusnak nem kedvező kommunista érában az első magyar történész, aki vállalta Klebelsberg értékelését és kimondta munkásságának pozitív voltát, Glatz Ferenc volt a következő tanulmányában: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 103. évf., 1969. 1176–1200. Ennek a tanulmánynak egy angol nyelvű változata is megjelent: Historiography, Cultural Policy, and the Organization of Scholarship in Hun-

Klebsberg kétségtelenül a huszadik század legnagyobb magyar kultúrpolitikusa volt, aki az egész magyar közoktatást megreformálta, az óvodáktól az egyetemekig. Ugyanakkor bevezette az állam által szubvencionált tudományos kutatás elvét, amely addig teljesen ismeretlen fogalom volt Magyarországon.

Klebsberg előtt minden történettudományi kutatómunka az egyén alkotni akaró impulzusának volt az eredménye. Egyes szakemberek, az egyetemi tanároktól, a könyvtárosokon és levéltárosokon keresztül, egészen a középiskolai tanárokig és lelkes műkedvelőkig, mindenik a saját erejéből vagy pedig egyes intézmények egyedi támogatásával üzte a kutatás és írás mesterségét. A törtéénsszakmát természetesen befolyásolta a Tudományos Akadémia keretein belül 1854-ben alakult Történelmi Bizottság, valamint az 1867-ben életre hívott Magyar Történelmi Társulat.⁴⁸ De ez a befolyás a legtöbb esetben nem jelentett anyagi támogatást azon túl, hogy bizonyos publikációs lehetőséget teremtett a szakmabelieknek. Ezek az intézmények is alapítványi, valamint privát forrásokból származó anyagiakkal tartották fenn magukat. Az állami támogatás ugyanis teljesen ismeretlen volt. Ez természetesen bizonyos fokú politikai függetlenséget is jelentett az államtól, de nem jelentett teljes függetlenséget. A szakmabeliek ugyanis, állami támogatás hiányában, teljesen önmagukra, illetve jóhiszemű mecénásokra voltak utalva. A mecénások pedig főleg világi és egyházi méltóságok voltak, akik szintén megköveteltek bizonyos hozzáigazodást az általuk elfogadhatónak ítélt történelmi témákhoz és elvekhez.

Klebsberg már Trianon előtt tisztában volt ennek a gyakorlatnak a hiányosságaival. Tehát már 1917-ben, a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választása pillanatában (1917–1932) megfogalmazódott benne a gondolat a tudományos kutatás állami támogatásának a szükségességéről. Mint a késő dualista magyar kultuszminisztérium felsőoktatásért felelős államtitkára ki is dolgozott egy ilyen tervet, mely magában foglalta állami kutatási és publikációs ösztöndíjak létrehozását, valamint egy sor külföldi és hazai történetkutató intézet felállítását.⁴⁹

Kultuszminisztersége alatt (1922–1931) Klebsberg átszervezte a Fraknoi Vilmos által 1895-ben létrehozott Római Magyar Intézetet, s ugyanakkor Collegium Hungaricum néven hasonló magyar kutatóközpontokat alapított Bécsben (1924), Berlinben (1925) és Párizsban (1927). A dualista kori Bécsben és Berlinben már voltak ezeknek az intézeteknek korábbi alapjai, azonban csak Klebsberg kezdeményezése nyomán váltak komplex kutató központokká. Ez részben vonatkozik Rómára is, ahol a Fraknoi-féle Történeti Intézet csak 1927-ben vált Római Magyar Akadémiává [Reale Accademia d'Ungheria di Roma]. Ezek az intézmények mindegyike igen fontos szerepet töltött be a magyar történetkutatás és a tudományos történelmi propaganda területén.⁵⁰ Különösen fontos szerepet töltött be

gary in the 1920's. In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 16. évf., 1970. 273–293. Lásd szintén: Szendrey 307–309.; Várdy 1976. 50–61.; és Glatz 20–21.

⁴⁸ A Magyar Történelmi Társulat szerepére a magyar történettudomány kifejlődésében, lásd: Várdy, S. B.: The Foundation of the Hungarian Historical Association and its Impact on Hungarian Historical Studies. In: Südost-Forschungen. München, 34. évf., 1977. 63–76.; utánnyomva Várdy 1985. 17–34.

⁴⁹ Klebsberg tudományos terveivel kapcsolatban lásd elsősorban történelmi társulati elnöki beszédeit, amelyek a Századok megfelelő számaiban találhatók. Az 1917 és 1926 évek közötti beszédei szintén megtalálhatók a következő munkában: Gróf Klebsberg Kuno beszédei, cikkei, és törvényjavaslatai, 1916–1926. Budapest, 1927. 3–73.

⁵⁰ A bécsi Collegium Hungaricummal kapcsolatban lásd: Nagy Iván: Bécs és a magyar tudományosság. Budapest, 1928.; valamint az kutatóintézet évkönyveit: A Gróf Klebsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, amit 1931–1936 között Angyal Dávid, 1936–1941 között Miskolczy Gyula szerkesztett (Budapest, 1931–1941.). A római kutatóközponttal kapcsolatban lásd Csorba László szerkesztésében: Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában, 1895–1995. Budapest, 1995.

a fenti intézmények között a régi császárvárosban levő bécsi Collegium Hungaricum, mivel Magyarországon kívül a volt birodalom császári fővárosának levéltárai és könyvtárai tartalmazzák a magyar történelem forrásainak jelentős részét. A bécsi kutatóközpont szinte mágnesként vonzotta magához a magyar múlttal foglalkozó történészek legjavát, s ezeknek jelentős része ott szerezte meg a szükséges posztgraduális képzést ahhoz, hogy hazatérve valamelyik egyetemi katedrán vagy más tudományos központ különböző posztján találja meg helyét és gyakorolja nemzete jövője szempontjából fontos hivatását. Hasonló kutatások indultak meg Rómában és Berlinben is, valamint egyéb európai és amerikai egyetemi szintű intézmények keretein belül. Klebelsberg és utóda, Hóman Bálint (1932–1942) ugyanis magyar professzorátusokat és lektorátusokat szervezett meg több ország jeles egyetemén.

1922-ben Klebelsberg további lépéseket is tett a történettudomány és rokontudományok támogatására. Országos Magyar Gyűjteményegyetem néven megalapította a magyar könyvtárak, levéltárak, egyéb gyűjtemények, kutató intézetek és külföldi magyar intézetek centralizált adminisztrációját;⁵¹ s ugyanakkor több történelmi forráskiadvány-sorozatot is elindított. Az előbbinek célja az volt, hogy megkönnyítse és koordinálja a fenti intézmények kutatási programját a magyar nemzeti cél érdekében; a másodiké pedig az, hogy feltárja és közzé tegye a modern magyar történelem legfontosabb forrásait, hogy azok kiaknázásával a magyar tudósgárda könnyebben bizonyíthassa Magyarország igazságát, illetve azt, hogy a győztes nagyhatalmak milyen helytelenül és igazságtalanul jártak el, amikor a történelmi Magyarországot szétdarabolták. Ez természetesen politikai cél volt. De Klebelsberg szemében ez a politikai cél teljesen egybeesett a történelmi igazsággal. Vagyis az új magyar történettudomány célja nem a múlt eltorzítása, hanem a valódi múlt feltárása és megírása volt. Ezt a célt óhajtotta Klebelsberg elősegíteni mind az idevonatkozó intézményalapításaival, mind pedig egyéb tudományos jellegű aktivitásával.

A Klebelsberg által beindított legfontosabb forrásgyűjtemény a *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris – Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* című sorozat volt, amelyen belül különösen nagy súlyt fektettek a nemzeti kérdés forrásainak feltárására és publikálására. A két világháború között ebben a sorozatban közel ötven vaskos kötet jelent meg, amelyek mindegyike számtalan eredeti forrásmunkát tartalmazott, s mindegyiket egy-egy monográfia méretű tanulmány vezetett be.⁵²

A másik ilyen Klebelsberg által inspirált sorozat *A Magyar Történettudomány Kézikönyve* című kiadvány volt, amely Magyarországon először szakemberek által írt kötetekben foglalta össze a történettudománynak és különböző segédtudományainak a mibenlétét és működését. Habár idő- és pénzhány miatt ez a sorozat is csonka maradt, a megjelent tízenhárom kötet is jól illusztrálja a Klebelsberg által beindított nagy nemzetnevelő munkát, illetve annak történettudományi vetületét.⁵³

A magyar történettudomány intézményesített alapjainak lerakásán kívül Klebelsberg a „neonacionalizmusnak” nevezett új nemzeti ideológiának is a szülőatyja lett. Ez az új ideológia a magyarság tekintetét az államról a nemzetre, a politikai dominanciáról a kultúrfölény felé irányította. Ez az átirányítás egyenes következménye volt történelmi Magyarország feldarabolásának és annak a ténynek, hogy a feldarabolt magyar nemzet elvesztette uralmát a Kárpát-medence felett. Így tehát a magyar nemzeti értelmiség akarva-akaratlan kénytelen volt érdeklődését a magyar kultúrfölény felé irányítani.

⁵¹ A Gyűjteményegyetemmel kapcsolatban lásd: Magyary Zoltán: A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest, 1927. 605–618.; Magyary Zoltán: A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Budapest, 1931.; és Várdy 1976. 60–61.

⁵² A Fontes sorozat leírására és egyes köteteinek felsorolására lásd: Várdy 1976. 55–58., 305–307.

⁵³ A Magyar Történettudomány Kézikönyve című sorozatra és egyes köteteire lásd: Várdy 1976. 58–60., 307–309.

A magyar kultúrfölény hangoztatásán kívül Klebelsberg neonacionalizmusa a magyarság különleges államalkotó képességét és szerepét domborította ki. Úgy tűnik, hogy Klebelsberg meg volt győződve arról, hogy a magyar kultúrfölény és magyar államalkotó tehetség összeházasítása majd előbb-utóbb a történelmi Magyarország, illetve a Kárpát-medence újraegyesítéséhez vezet. Ez motiválta Klebelsbergert abban is, hogy a volt magyar kisebbségekkel konfrontáció helyett kooperációra törekedjen; habár ezt a kooperációt ezentúl is csak a Kárpát-medencén belül, és csakis egy átépített történelmi Magyarország keretein belül tudta elképzelni.⁵⁴

Klebelsberg neonacionalizmusának általában nagy sikere volt a magyar történészek és tankönyvírók soraiban. Legtöbbjük örömmel fogadta és alkalmazta elgondolásait írásaiban, beleértve még az oly jeles és független gondolkodású történettudósokat is, mint Dománovszky Sándor és Szekfű Gyula, illetve a kevésbé ismert budapesti Miskolczy István (1881–1937) és a debreceni Szabó Dezső (1882–1962). Ezek a történészek mind írtak tankönyveket is, s ezek a tankönyvek mind visszatükrözték a neonacionalizmus érvelését, beleértve a magyarság elsődleges történelmi jogát a Kárpát-medencéhez, a magyar nemzet kultúrfölényét, államalkotó és vezető képességét, valamint a magyarság áldozatvállalását a nyugati keresztény világ védelmében.⁵⁵ Az utóbbi tényező hangoztatásával megerősítették a magyarság nyugati és közép-európai kötődését, szemben a magyarságtól keletre és délre elterülő, s szerintük alacsonyabb kultúrájú ortodox keresztény népekkel, mint például a keleti és déli szlávok, valamint a románok. Ezek a tankönyvek, többek között, azt súgták olvasóik felé, hogy a fejlett nyugati világ gyakorlatilag a magyarság sok évszázados küzdelme és vére árán tudta csak megtartani eredeti kultúráját és függetlenségét a keleti barbarizmus áradatával szemben.⁵⁶ (Ez az állítás különben nem csak a magyarokra jellemző. Hasonló felfogás megtalálható a délkelet-európai népek legtöbbjének a nemzeti mitológiájában.)

A történelmi Magyarországnak mint a nyugati világ keleti védőbástyájának a jellemzése éppúgy része volt a két világháború közti tankönyveknek és egyéb szintéziseknek, mint a Kárpát-medence különleges földrajzi és gazdasági egységének a rendszeres hangoztatása. Ez utóbbi tényező következtében szintén hitték és rendszeresen vallották, hogy ennek a természetes egységnek a szétdarabolása nem tarthat sokáig. Az iskolákban a történelmet és a földrajzot úgy tanították, mintha Trianon sohasem történt volna meg. Talán éppen ezért a legtöbb iskolás gyermek becsukott szemmel le tudta rajzolni Nagy-Magyarország határait, azonban nagyon kevés lett volna képes ugyanezt megtenni a trianoni határokkal kapcsolatban.⁵⁷

Ezek a jelenségek a korabeli közfelfogás részeivé váltak, és ezeket népszerűsítette minden valamire való történész. Feltétlenül az első helyen áll a magyar szellemtörténeti iskola megalkotója, Szekfű Gyula, aki már 1917-ben, *A magyar állam életrajza* című munkájában megpengette ezeket a gondolatokat. Ebben a kötetben Szekfű éles vonalat húzott a katolikus-protestáns nyugat és az ortodox kelet között, s a magyar történelmet a „Német Keresztény Közép-Európa” integráns részeként tárgyalta. S habár 1918-ban mindkét közép-európai államalakulat – az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom – összeomlott (az előbbi véglegesen), Szekfű továbbra is a keresztény-germán kultúrközösség gondo-

⁵⁴ Klebelsberg Kuno neonacionalizmusával kapcsolatban lásd *Neonacionalizmus* című munkáját (Budapest, 1928.); valamint a következő írásokat: Balogh Sándor: „A bethleni konszolidáció és a magyar neonacionalizmus”. *Történelmi Szemle*, 5. évf., 1962. 426–448.; Mák Mihály: „A magyar neonacionalizmus és terjesztésének főbb módszerei az ellenforradalmi rendszer idején”. *Pedagógiai Szemle*, 13. évf., 1963. 441–451.; és Várdy 1976. 50–51.

⁵⁵ Ezeknek a könyveknek egy listája megtalálható: Unger 434–436.

⁵⁶ A neonacionalizmus hatása a korabeli történelmi tankönyvekben témára lásd: Unger 87–196.

⁵⁷ Beleértve a jelen szerzőt is.

latában élt egészen a hitleri birodalom keménykezü szétterpeszkedéséig. Ez nyilvánvaló a két világháború közti szintetikus igényű munkáiban, beleértve a fent jelzett kötet 1923-ban megjelent második kiadását is, ahol a következőket írja: „Hatékony védelmet ... sehonnan sem várhatunk és még örülhetünk, ha [a] Népszövetség és [a] nagy államok formális tekintetekből néha visszatartják a reánk rohanó éhes szomszédokat. ... Mai szorongatásunkból csakis a régi módon, a német Közép-európával kart öltve, menekedhetünk, ez a mi történetünknek egyik legvilágosabb tanítása”.⁵⁸ Majd továbbmenve, így végzi elmélkedését: „Nekünk most nem marad más, mint hosszú évek kemény munkája, mely előkészület ... mai elnyomóinkkal szemben. ... A legjobb előkészület pedig ... a nagy német kultúrára is támaszkodva, a gazdasági és szellemi művelődésnek Csonkamagyarország népességében minél szélesebb és minél egyenletesebb elterjesztése”.⁵⁹ Vagyis Szekfű továbbra is csak a keresztény-germán Közép-Európán belül látta Magyarország jövőjének megoldását, erősen elválasztva azt a szomszédos szláv népek világától és törekvésétől.

A kurucos háttérből jövő, erősen Habsburg-ellenes, főleg protestáns történészekkel szemben Szekfű azon a véleményen volt, hogy a Habsburg–magyar történelmi kapcsolat tulajdonképpen elkerülhetetlen és lényegében pozitív része volt a magyar történelemnek. Évszázadok folyamán alkotó elemévé lett a magyarság és a németiség közös történelmi sorsának és végzetének. Ez az a végzet, amely a magyarságot a közös Közép-Európa-hoz kötötte és köti még ma is. Annyira meg volt győződve ennek a közös sorsnak a pozitív voltáról, hogy még Magyarország Trianont követő függetlenségét is megkérdőjelezte, és a magyarság jelene és jövője szempontjából hátrányosnak ítélte meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia és történelmi Magyarország összeomlásának hatásáról például így ír: „Aki ... az összeomlás ideglázában is megtartotta történelmi érzékét és képes volt az eseményeket mint egy specifikus magyar folyamat új fejleményeit, a korábbi egészszel kapcsolatban, szemlélni, ujjongás helyett a legmélyebb szomorúsággal konstatálhatta, hogy hirtelen jött szabadságunk csak a tanyákról kiszorult szegénylegényeknek, a nádasba vert bikának, az éhező téli farkasnak szabadsága, mert megszabadulva Közép-európától, egyedül és testvértelenül maradtunk, politikai és kulturális összefüggésünk minden irányban megszakadt. ... Szabadok lettünk, elvérzett, tönkretett kis nép, szabadok, németül: *vogelfrei*. Akit bárki, ha erősebb, szabadon kirabolhat, levetkőztethet, agyonüthet. És az 'erősebbek' jöttek is. ... És a szabad nép határai mindinkább összeszorultak. ... A közép-európai függéstől megszabadult Magyarország, saját erejére, saját gyöngeségére hagyatva, így esett vissza és zsugorodott össze évszázadokkal, néhány nap alatt. ... Mintha a háborúval együtt évezredes történetünket is elvesztettük volna”.⁶⁰

A kurucos Habsburg-ellenesség továbbra is markában tartotta a magyar értelmiség jelentős részét, de Szekfű fenti analízisét és következtetéseit a közös magyar–német és közép-európai sorsközösségről a fenti értelmiség nagy része is elfogadta. Ennek következtében ez a felfogás a két világháború közti hivatalos magyar történetírás egyik uralkodó dogmájává vált, éppen annyira, mint a magyarság istenadta történelmi hivatásának hite az egységes Kárpát-medencében.

Ez a Szekfű által megfogalmazott dogma – melynek egyes elemei a különböző „Trianon-könyvekben” is kimutathatók – egyik kapaszkodója lett a Trianon utáni elkeseredett és fatalisztikus magyar közgondolkodásnak. Történt ez pedig elsősorban Szekfűnek Hóman Bálinttal közösen írt sok kötetes szintézisének hatására. Ez a *Magyar történet* címen 1928–1934-ben nyolc, majd később öt kötetben megjelent munka olyannyira népszerűsítette Szekfű idevonatkozó felfogását és elképzeléseit, hogy azok szinte teljesen átittatták

⁵⁸ Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Budapest, 1923. (a továbbiakban: Szekfű 1923.) 222.

⁵⁹ Szekfű 1923. 223.

⁶⁰ Szekfű 1923. 204–205.

a korabeli magyar történetírást, beleértve a harmincas években írt kisebb-nagyobb tankönyveket és történeti szintéziseket is.⁶¹

Persze voltak ellenvélemények is. A húszas évek folyamán elsősorban olyan még a dualista kor pozitivistá történetírás periferiáin vergődő kurucos protestáns „nemzeti romantikus” történetírók részéről, mint például Zoványi Jenő (1865–1958) és Rugonfalvi Kiss István (1881–1957).⁶² De volt közöttük katolikus pap-történész is, például Csuday Jenő (1852–1938). A harmincas évek folyamán ez az ellenvélemény főleg az akkor kibontakozó népi mozgalom egyes képviselői (Szabó Dezső és Németh László),⁶³ valamint a szintén akkor kivirágzó Mályusz Elemér-féle „népiségtörténeti iskola” részéről jelentkezett.⁶⁴

A népi mozgalom jelei általában visszautasítottak Szekfű német orientációját és a keresztény-germán közép-európai ragaszkodását, s inkább a környező kisépekkel való megengedés szükségességét hangoztatták. Azonban mivel a kissé maradi „nemzeti romantikusok” befolyása a korabeli magyar történettudományra igen csekély volt, mivel a népi mozgalom hangadói nem történészek, hanem szépírók, esszéírók és költők voltak, az egyetlen olyan Szekfű-ellenes hang, amit a szakmában elismert történészek figyelembe vettek, és amely hatást gyakorolt a korabeli magyar történetírás fejlődésére, Mályusz Elemér (1898–1989) „népiségtörténeti iskolája” irányából érkezett.⁶⁵

A két világháború között tehát a magyarság kárpát-medencei történeti jogainak és kudetésének a hirdetése, valamint keresztény-germán Közép-Európához való tartozása volt a korabeli hivatalos történetírás két vezérfonala. Ugyanakkor ez a történetírás mind nagyobb figyelmet szentelt a nemzetiségi kérdés tanulmányozásának is, melyet joggal, a történelmi Magyarország szétesésének legfontosabb okaként tartottak számon. Ennek a kisebbségi kérdéshez való fordulásnak legkézzelfoghatóbb bizonyítéka a Klebelsberg Kuno által szponzorált *Fontes* sorozat beindítása és kifejlődése volt. Ugyanis ebben a sorozatban a két világháború közt megjelent negyvennégy kötet jelentős része a nemzetiségi kérdés múltjával, illetve a magyar nemzettudat kialakulásával foglalkozott.⁶⁶

A sorozat egyik legfontosabb kötete épp a Szekfű által szerkesztett és mintegy kétszáz oldalas történelmi bevezetéssel ellátott *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848* (1926) című hatalmas munka volt,⁶⁷ amely Glatz Ferenc értékelése szerint „a magyar nemzettudat történetének egyik máig legfontosabb alkotása”.⁶⁸ A legjelentősebb hasonló jellegű, monográfia méretű bevezetésekkel ellátott forráspublikációk között meg kell említeni Miskolczi Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában* (1917–1928) című két kötetes munkáját; Thim József: *A magyarországi 1848–49-es szerb fölkelés története* (1930–1940) című három kötetes művét; Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben* (1937) című két kötetes forrásgyűjteményét;⁶⁹ valamint számos memoár, napló, levélgűjtemény és jelentős politikai személyiségek hivatalos iratgűjteményét. Ez

⁶¹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 8. kötetet. Budapest, 1928–1934.; 2. kiadás, 5. kötet, 1935–1936.; 7. kiadás, 5. kötet, 1941–1942. A hét kiadást megért munka (nem számítva a rendszerváltás utáni hasonmás kiadást) összesen huszonötezer példányban fogyott el, ami egy ilyen jellegű munka esetében óriási tömegsikeret jelentett.

⁶² Várdy 1976. 121–128.

⁶³ Várdy 1976. 129–135.

⁶⁴ Várdy 1976. 102–120.

⁶⁵ Ezzel kapcsolatban lásd: Várdy Béla: *A magyar népiségtörténet atyja, a nyolcvanéves Mályusz Elemér*. Új Látóhatár, München, 29. évf., 3. szám, 1978. 232–237.; és Várdy, S. B.: *Elemér Mályusz and the Hungarian Ethnohistory School*. In: Várdy 1985. 221–247.

⁶⁶ A *Fontes* sorozatban megjelent kötetek címlistáját lásd: Várdy 1985. 305–307.

⁶⁷ Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926.

⁶⁸ Glatz 21.

⁶⁹ Ezek a munkák mind a Magyar Történelmi Társulat kiadásában jelentek meg. Értékelésüket lásd: Glatz 26–86.

utóbbiak mind oly személyek voltak, akiknek élete és munkája erősen összefonódott a nemzetiségi kérdés kifejlődésével és a nemzetiségi ellentétek eluralkodásával.⁷⁰ Ezen forrásgyűjtemények megjelentetése új lökést adott a nacionalizmus és az egész nemzetiségi kérdés tanulmányozásának, ami ezúttal sokkal magasabb és tudományosabb szinten ment végbe, mint az azt megelőző erősen antagonisztikus és polemikus politikai irodalomban.

A *Fontes* sorozat nemzetiségi kérdéssel foglalkozó kötetei igen jelentős mérföldköveket jelentettek a két világháború Trianontól meghatározott történetírásában. Azonban nem álltak egyedül. A korabeli magyar történészek hasonló energiabefektetéssel álltak neki több más idevonatkozó kérdés tanulmányozásának is. Mint például annak, hogy kik voltak a Kárpát-medence eredeti őslakói, vagyis, hogy a jelenleg is ott élő nemzetiségek közül kik telepedtek meg ott legelőször. Ez egy különösen kiélezett kérdés lett magyar–román viszonylatban az Erdély birtoklásáért folytatott küzdelemben. Mint a legtöbb nyugati történész, a magyar történészek is elfogadhatatlannak tartották a dákó–római–román kontinuitás hipotézisét, és tudományos energiájuk jelentős részét ennek a politikailag motivált román eredetkonfíciónak a magcáfolására koncentrálták.⁷¹

Ugyanakkor sok gondot fordítottak a székely eredetkérdés tanulmányozására is, mely természetesen szoros kapcsolatban állt a románok eredetének és erdélyi jelenlétének kérdésével. A székelykérdésben persze nem tudtak közös nevezőre jutni. Ennek ellenére a legtöbb korabeli magyar szaktörténész úgy vélte, a székelyek vagy az Árpád-féle honfoglalás előtt érkeztek a Kárpát-medence keleti részére, és így a hunok, avarok vagy pedig mindkét rokonnépnek a leszármazottai; vagy pedig az Árpád-féle honfoglalás eredményeként kerültek határvédő minőségben az erdélyi végekre.⁷² Ennek következtében a magyarság, illetve rokonnépei, sok évvel, esetleg évszázadokkal megelőzték a 12. században feltűnedező vlachoknak (oláhoknak) nevezett román-clódöket.⁷³ Persze voltak kivételek. Így például a már említett Karácsonyi János egyháztörténész és kanonok, aki a székelyeket gepida törzsek,⁷⁴ és Erdélyi László (1868–1947) kolozsvári, majd szegedi (1911–1938) egyetemi tanár, aki pedig hun eredetű bolgárok leszármazottainak tartotta.⁷⁵ Ezeket a vadhajtasokat azonban egyetlenegy fővonalon haladó történész sem fogadta el. A székelyeket ugyanis mind magyar vagy magyar-rokon népek közvetlen leszármazottainak tartották, akiknek el-

⁷⁰ Várdy 1976. 55–58–305–307.

⁷¹ Lásd az 5. lábjegyzetben felsorolt munkákat.

⁷² A hunokkal, illetve az állítólagos hun–magyar rokonsággal kapcsolatban lásd a következő munkákat: Attila és hunjai. Szerkesztette: Németh Gyula. Budapest, 1940., amely mű az általános tudományos véleményeket összegezi; Szász Béla: A hunok története. Attila nagykirály. Budapest, 1943., amely a hun–magyar rokonság mellett áll ki. Avar vonatkozásban László Gyula művei, illetve az általa felvetett „kettős honfoglalás” hipotézise a legérdekesebb, amely azt vallja, hogy a 670 körül megjelent „késő avarok” tulajdonképpen magyarul beszélő népek voltak. Lásd László Gyula következő munkáit: A „kettős honfoglalás”. Budapest, 1978.; Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. Budapest, 1983.; valamint Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977. 213–275.

⁷³ A székelyek eredetével kapcsolatos néhány fontosabb korabeli tanulmány: Hóman Bálint: A székelyek eredete. Budapest, 1921., és annak német változata: Der Ursprung der Siebenbürger Szekler. Berlin, 1922.; Hóman Bálint: Székely eredetkérdéshez. Akadémiai Értesítő, 34. évf., 1923. 405–408., reprinted in: Hóman 1938., 61–62.; Jancsó Benedek: A székelyek. Budapest, 1921.; és Mályusz Elemér: „A székelység eredetéről”. Melich-Emlékkönyv, Budapest, 1942. 254–262.

⁷⁴ Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez. Cluj-Kolozsvár, 1927., valamint A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Budapest, 1905.

⁷⁵ Lásd Erdélyi László következő munkáit: A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár, 1917.; A székelyek története. Brassó, 1921.; és A székely eredetkérdés megoldásának sarkpontja. Akadémiai Értesítő, 33. évf., 1922. 205–214.

sődleges hódítói joga van a Kárpát-medencéhez. Ez a tudományosan megalapozott hivatalos felfogás természetesen megerősítette a történeti jogokra hivatkozó magyar történettudomány harcát a Trianon-ellenes területi revízió érdekében, ugyanakkor a magyarság nemzeti önérzetét is növelte.

Ilyen és ehhez hasonló kutatások és az azokra épített tanulmányok természetesen nem rontották a magyar történettudomány nivóját, még akkor sem, ha ezeknek az írásoknak politikai céljaik is voltak. Azonban igen sok energiát és erőfeszítést vontak el az újabb nyugati tudományos tendenciák megismerésétől és átvételétől, így például a szociológiai alapozású francia „*Annales* iskola”, valamint az angol Arnold Toynbee által képviselt „egyetemes civilizációs iskola” tanulmányozásától. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a két világháború közti magyar történettudomány kikerült volna mindenféle nyugati újítást és útkeresést. Ennek legfőbb bizonyítékai a Szekfű Gyula-féle „szellemtörténeti iskola”, a Domanovszky Sándor-féle „művelődéstörténeti iskola”, a Mályusz Elemér-féle „népiségtörténeti iskola”, valamint a Hajnal István-féle (1892–1956) „egyetemes történeti iskola” kifejlődése.⁷⁶ Ugyanakkor a Trianonnal kapcsolatos szellemi elkötelezettségük következtében kevesebbet értek el, mint érhettek volna, ha nem lettek volna telítve ebből a nagy nemzeti tragédiából származó nemzeti és személyi traumával, és ha nem lettek volna leterhelve a Trianonból származó tudományos kötelességekkel.

A Trianon által inspirált történeti témák kötelességszerű űzése mellett a korabeli magyar történettudomány másik jellegzetessége az államról a nemzetre való átváltás volt; mely átváltás szintén meghatározó része volt a Klebesberg Kuno által képviselt neonacionalizmus ideológiájának. Ezt az átváltást – a nemzetben és nem az államban történő gondolkodást – szinte minden korabeli magyar történész megtette. De ennek a jelenségnek tudományos felhasználása Mályusz Elemér (1898–1989) népiségtörténeti iskolájában nyert legteljesebb kifejezést. Ez a harmincas évek folyamán kifejlődött történeti iskola részben a német *Volkstumkundene* (népiségtudománynak), részben a Marc Bloch és Lucien Febvre által képviselt francia *Annales* iskola hatásának volt az eredménye. A magyar népiségtörténeti iskola volt az, amely bevezette Nagy-Magyarország települései történetének a tanulmányozását, valamint a „magyar néplélek” hatását a magyar történeti fejlődésre. Ezáltal megteremtette új aldiszciplínaként a településtörténetet, ugyanakkor igyekezett felmérni és szavakba önteni a magyar „néplélek” történetformáló erejét.⁷⁷

Persze a harmincas évek felfokozott politikai légkörében az ilyen jellegű „népiség” és „néplélek-keresés” sok félreértéshez és félremagyarázashoz vezetett. A Mályusz-féle népiségtörténeti iskola azonban mindvégig a korrekt tudományosság szintjén maradt, s ennek következtében folyamatosan gazdagította a magyar történettudomány fejlődését. Tagadhatatlan sikerei azonban elsősorban annak a ténynek voltak köszönhetőek, hogy a magyar népi társadalom és kultúra tanulmányozása közben teljesen figyelmen kívül hagyta mind a Trianonban, mind pedig a korábbi török- és Habsburg-korban húzott mesterséges határokat. Mindezeket túl, a „magyar nemzeti szellem” szerepének kidomborítása – szemben a Szekfű-féle „egyetemes emberi szellem” hangoztatásával – szintén népszerűvé tette a Mályusz-féle népiségtörténetet. Ez különösen érvényesült abban a poszt-trianoni korban, amikor a magyar népnek igen nagy szüksége volt ilyen jellegű szellemi orvosságra ahhoz, hogy visszanyerje életerejét és élni akarását. A fentiek alapján nyugodtan feltételezhetjük, hogy a magyar népiségtörténet részben a Trianon által teremtett helyzetnek és korszellemnek volt az egyik terméke. Azokban a vészes és keserű időkben, amikor a történelmi Magyarország területét öt különböző darabra vagdalták szét, a nemzeti érzésű magyar értelmiségnek igen

⁷⁶ Ezekkel a történeti iskolákkal kapcsolatban lásd: Várdy 1976. 62–204.; és Várdy 1985. 35–74., 199–247.

⁷⁷ Várdy 1976. 102–120.; Várdy 1985. 221–247.; valamint a 65. számú jegyzetben felsorolt tanulmányokat.

nagy szüksége volt arra, hogy az új határokon átnyúlva érezze a nemzet természetes egységét és összetartozását.

A két világháború közti magyar történetírás tehát mindvégig Trianon hatása alatt működött és küzdött; habár ezzel a nagy nemzeti tragédiával kapcsolatos álláspontja a húszas és a harmincas évek, valamint a negyvenes évek között valamelyest megváltozott.

Kezdetben a magyar történészek Trianonnal kapcsolatos reakciója erősen rendszertelen volt és nagyrészt érzelmi alapokra volt építve. Ugyanakkor keveredett egy bizonyos fokú „meggyőződéssel”, hogy a trianoni békediktátum tartalmi feltételei oly kemények és oly igazságtalanok, hogy azok nem maradhatnak érvényben sokáig. Idővel, amikor a gyors revízió reménye elpárolgott, a történészek is széles és tervszerű támadásba lendültek a Trianon okozta igazságtalanságok ellen. Ennek a széles és szinte mindenki által elfogadott tervnek az alapján rendszeres kutatás témájává tették az olyan időszerű történeti témákat, mint a magyarok és az egyéb nemzetiségek letelepülésének ideje és körülményei a Kárpát-medencében. Egyfajta naiv történelmi érzék alapján meg voltak győződve, hogy Trianon felszámolása lényegében a magyar nemzet történelmi igazságának bizonyításán múlik. Habár ez a történelmi szemlélet egy olyan korban, amely a nemzeti önrendelkezés ideológiáját meghatározó tényezőnek tartotta, nyilvánvalóan nem sok eredménnyel kecsegtethetett, a legtöbb magyar történész erősen és nagy naivitással hitt a történelmi érvek döntő fontosságában. Ez a hozzáállás jelentős tévedésnek bizonyult, amely igen kevés reális eredményt hozhatott a magyarságnak, annak ellenére, hogy a történészek energiájának és idejének nagy részét felemésztette. Egyszerűen képtelenek voltak elfogadni azt az új realitást, hogy múltbéli történelmi valóságok és igazságok igen kevés súllyal bírnak a huszadik század politikai porondján.

A történelmi érvekre alapított Trianon-ellenes harc általában eredménytelennek bizonyult. A korabeli magyar történettudomány ennek ellenére felmutathat néhány olyan komoly eredményt, amely közvetve a Trianon-ellenes harcra vezethető vissza. Ezek között a legelőkelőbb helyet foglal el a Klebelsberg Kuno tervei alapján kivitelezett forrásgyűjtemény-sorozatok publikálása. De legalább olyan jelentőségű volt a fent említett új történeti iskolák és ideológiai irányzatok kifejlődése. Ezek jelentős része a Trianon által kitermelt új magyar lelkület mellékterméke volt, és azon elhatározásnak, hogy a Trianon-teremtette igazságtalanságokat fel kell számolni.

Az is megemlítendő, hogy a harmincas és kora negyvenes évekre a magyar történészek már sokkal józanabbul szemlélték a területi revízió lehetőségeit. Ennek következtében történelmi argumentumokra alapozott teljes revízió helyett mindinkább a nemzeti önrendelkezés elve alapján részleges revíziót követeltek. Ugyanakkor a magyar történészgárda jelentős része mindinkább kiábrándult a hitleri Németországból és erőszakos Duna-medencei politikájából. Ennek következtében a népi értelmiségiek korábbi elgondolásai alapján mindinkább a szomszédos kisnépekkel való kompromisszumos megoldások felé fordultak. Egyik tervük egy Dunai Konföderáción belüli részleges revízió volt, amely az egykori Habsburg Birodalom helyét foglalta volna el Kelet-Közép-Európában. Ezt a pragmatikusabb és realisztikusabb tendenciát csupán a második világháború kitörése és az azzal kapcsolatos nemzeti konfrontációk sokasága állította meg. De a magyar történészek legjava ezeknek a látható és érezhető konfrontációknak az árnyékában is megmaradt a tudományos objektivitás mezején.

Ius commune Europaeum novum

Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése.

*A modern magánjogi rendszerek kialakulása
a római jogi hagyományok alapján.*

Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002.
362 old.¹

A római jog oktatásának szempontjai közé szoktuk sorolni azon érvet, amely szerint a római jog nem csupán a római birodalom korában volt jóformán egész Európa területén hatályos jog, hanem mutatis mutandis a középkortól egészen a 19. századig, amikor pedig az országonként különböző nemzeti jogrendszerek törvénykönyvbe foglalásának folyamata a római jogot nem eltörölte, hanem egyfelől dogmatikai rendszerében, másfelől mint jogászai gondolkodásmódot és mint terminológiájának lingua francáját integrálta.² „A római jogra így még nem elhanyagolható szerep várhat az egységsülő Európában; a felépítendő új ius commune Europaeum alapját, közös fundamentumát ugyanis elsősorban a római jogban találhatjuk meg.”³ Ennek szellemében fogant e mű is, hiszen „az ismét nemzetközivé váló jogásképzés, amelynek integráns részét alkotja, alkothatja a római jog oktatása, hosszabb távon a stilus curiae harmonizálását eredményezheti.”⁴ A jogegységesí-

tés követelményét és fontosságáról számos helyen olvashatunk;⁵ természetesen ennek a folyamatnak akadnak ellenzői is,⁶ és jelenkori viszonyaink között megismétlődni láthatjuk az Anton Friedrich Justus Thibaut⁷ és Friedrich Carl von Savigny⁸ által folytatott, a kodifikációról szóló vitát.⁹

Azon módszer, amelyet új monográfiájában Hamza Gábor professzor – számos monográfia és tanulmány szerzője, az egyetemi oktatásunkban a communis opinio doctorum által mérvadónak tekintett, immáron nyolcadik kiadását megért római jogi tankönyvünk társszerzője – kialakított sajátos, komplexitásra törekvő ötvözte a nem-

⁵ Hamza 16. Ennek szellemében fogant az Európai Közösség Európa Parlamentjének több (ABLEG C 158/400; ABLEG C 205/518) határozata.

⁶ A szerző már a bevezetésben említést tesz olyan irányzatokról, amelyek nem csupán a ius commune Europaeum, hanem egyáltalában a római jog ellenében foglaltak állást, így például az NSDAP ideológiája által befolyásolt németországi, az 1930-as évekből származó jogirodalomban előfordulnak a római jog hatását nemzeti szerencsétlenségként (nationales Unglück) emlegető vélemények. „A kérdéses korszak irodalmát olvasva valóban az a képzet alakulhat ki, mintha – Vámbéry Rusztem ironikus sorait felidézve az NSDAP által tervezett jogalkotási reformról – »a római befolyás megfertőzte volna a hajdan barlangokban medvebőrön methet szűrösülő teutonok puritán gondolkodásmódját.«” (Hamza 17.)

⁷ Thibaut, A. F. J.: Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland, 1814.

⁸ Savigny, F. C. v.: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814.

⁹ Hamza 15., Peschka, V.: Thibaut és Savigny vitája. Állam- és Jogtudomány, 17. 1974. Hamza G. – Sajó A.: Savigny a jogtudomány fejlődésének keresztútján. Állam- és Jogtudomány, 23. 1980.

¹ A magyar kiadással csaknem egyazon időben látott napvilágot mint az Andrassy Egyetem kiadványainak első kötete e munka némiképpen rövidített német nyelvű változata is: Hamza, Gábor: Die Entwicklung des Privatrechts auf römisch-rechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn. Andrassy Schriftenreihe Band I., Budapest, 2002.

² Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intézményei. Budapest, 2003. (a továbbiakban: Földi – Hamza) 7skk.

³ Földi – Hamza 9.

⁴ Hamza G.: Az európai magánjog fejlődése. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Hamza) 14. skk.

zetközi szakirodalom által kialakított közéletismódoknak, vagyis a magánjog külső történetének vázolása mellett figyelmet szentel számos intézménytörténeti kérdésnek, ami alapvetően jogdogmatikai mechanizmusokra irányítja rá a figyelmet, ezenkívül pedig nem mulasztja el az igen beható tudománytörténeti elemzést sem. Ezáltal e kézikönyv mind didaktikai, mind pedig dogmatikai szempontból jóval többet nyújt, mint egy a magánjogot, illetve a magánjog-történetet bemutató átlagos munka, hiszen e művek általában nem képesek a témát annak teljes komplexitásában megragadni. Paul Koschaker¹⁰ munkái ugyan igen részletesen mutatják be a magánjogi viszonyok fejlődését az egyes jogrendszerekben, arra azonban nincsenek tekintettel, hogy e jogrendszerek mely jogcsaládokhoz tartoznak. A legtöbb kutató megelégszik a magánjog-történet esetében is a historia externa felvázolásával – hogy a jogtudományban is maradandót alkotó német polihistor, Gottfried Wilhelm Leibniz¹¹ által bevezetett distinkcióval élünk –, a jogdogmatikai példákat pedig kizárólag mintegy illusztrációként említ; megint mások, mint például Franz Wieacker¹² tudomány- és kutatástörténeti aspektusból rendezik a bemutatandó materiát. René David¹³ klasszikussá vált munkája ugyanakkor éppen a történeti fejlődésnek szentel a szükségesnél csekélyebb teret, ezt az egyes jogrendszereknek olykor túlságosan mesterkéltén jogcsaládokba való besorolásával helyettesítve. Mindezidáig Helmut

Coing¹⁴ műve volt az egyetlen olyan kísérlet, amely megpróbált a magánjog egyes jogintézményeinek történeti fejlődéséről átfogó képet adni.

E szintetizáló módszer alkalmazásával Hamza Gábor elsősorban és méltán a római jog továbbélésének és hatástörténetének vizsgálatára helyezi a vizsgálódás fő hangsúlyát, hiszen a római jog – lévén a görög filozófiával és a zsidó-keresztény hagyományt jelentő Bibliával együtt az európai kultúra három fő tartópillére közül az egyik – jelenti a jogtudomány számára a téren és időn, az ókortól napjainkig átvélő kontinuitást. (Ha e továbbhatást figyelmen kívül hagyjuk, amint erre a Leopold Wenger¹⁵ nevével fémjelezhető *antike Rechtsgeschichte* irányzata részéről történtek is kísérletek, úgy nem csupán korunk jogtudománya válik gyökeretlen, identitását tekintve légüres térben lebegő diszciplínává, hanem a romaisztikát csupán önmagáért művelendő, korunk jogi problémáitól elzárt, és hosszú távon legitímációjára nézvést megkérdőjelezhető tudományággá tesszük.¹⁶) A római jog fejlődésének kezdeti és lezáró stádiumait egy-egy nagy összefoglalás jelzi: az Kr. e. 5. századra datálható XII táblás törvények,¹⁷ és a Kr. u. 6. századi, Bizáncban lezajlott, I. Iustinianos császár (527–565) nevéhez fűződő kodifikáció,¹⁸ amely négy szakaszra

¹⁰ Koschaker, P.: Europa und das römische Recht. München – Berlin, 1966. (4. kiadás)

¹¹ Leibniz, G. W.: Nova methodus discendae docendaeque iurisprudentiae ex certis principiis, Francofurti 1667. Leibniz és a római jog kapcsolatáról bővebben lásd: Sturm, F.: Das römischen Recht in der Sicht von Gottfried Wilhelm Leibniz, Staat und Recht in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1968.

¹² Wieacker, F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. Göttingen, 1967. (2. kiadás)

¹³ David, R. – Jauffret-Spinosi, C.: Les grands systèmes de droit contemporains. Paris, 2002. (11. kiadás)

¹⁴ Coing, H.: Europäisches Privatrecht I. 1500–1800., II. 1800–1914. München, 1985–1989.

¹⁵ Wenger, L.: Römische und Antike Rechtsgeschichte. Graz, 1905.

¹⁶ Az e szempontból is elhanyagolhatatlan jelentőségű jogösszehasonlító kutatások történetéhez bővebben lásd: Hamza G.: Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek. Budapest, 1998.

¹⁷ D'Ippolito, F.: Questioni decemvirali. Napoli, 1993., Wieacker, F.: „Ius civile” und „lex publica” in der römischen Frühzeit. Festschrift H. Hübner, Berlin – New York, 1984.

¹⁸ Hamza 30., Nörr, D.: Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, (a továbbiakban: ZSS) 80.

oszlott, amelyeket az elkészült művek jeleztek: a Codex Iustinianus, a Digesta, az Institutiones és a Codex Iustinianus repetitae praelectionis – utóbb ezekhez csatlakozott a jórészt görög nyelvű Novellae. Itt kell megjegyeznünk, hogy a római jog tankönyvirodalmát tekintve is oly nagy és fényes múltra tekinthet vissza, mint igen kevés diszciplína; az Kr. u. II. század derekán Gaius¹⁹ alakította ki a római jog mai tananyagának alapvető felépítését és rendszerét Institutiones című tankönyvében, amit majd az 533-ban Iustinianus császár megbízására Tribonianus, Dorotheus és Theodorus által összeállított Institutiones seu Elementa című tankönyv emelt némi módosítással törvényerőre. A iustinianusi kodifikációtól kezdve különböztethető meg az ún. institúció- és a pandekta-rendszer. Gaius tankönyve három fő részre oszlott: personae, res és actiones, az első rész tárgyalta a mai személyi és családi jogot, a második rész tartalmazta a mai dologi, kötelmi és öröklési jogot – ezen belül a hármas tagolás már itt is némiképp érzékelhető volt –, a harmadik rész pedig az eljárásjogot ölelte fel, a iustinianusi Institutiones további rendszertani finomítások mellett a gaiusi alapokon állott. A manapság a római jog oktatásában használt institúció-rendszer a középkori és az újkori jogtudományban jegecesedett ki: didaktikai okokból az eljárásjog az anyagi jog előtt kerül tárgyalásra, az anyagi jog pedig személyi és családi, dologi, kötelmi, valamint öröklési jogra oszlik – a modern institúció-rendszerben az öröklési és a kötelmi jog sorrendje

felcserélődött a gaiusi és a iustinianusi tankönyvköz képest. A pandekta-rendszer a iustinianusi Digesta rendszerét követve elsőként a ius privatum általános részét tárgyalja a személyi joggal együtt, ezt követi a dologi, a kötelmi, a családi és az öröklési jog, amint ezt először Heise művében láthatjuk.²⁰ A modern pandekta-rendszert követi jórészt az 1900-ban hatályba lépett német Bürgerliches Gesetzbuch,²¹ a iustinianusi institúció-rendszer alapján áll az 1804-ből származó francia Code civil,²² az 1811-es osztrák Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch²³ és az 1907-ben elfogadott és 1912-ben hatályba lépett svájci Zivilgesetzbuch²⁴ pedig közelebb áll a mai institúció rendszerhez.²⁵

²⁰ Heise, Georg Arnold: Grundriss eines gemeinen Civilrechts zum Behufe von Pandecten-Vorlesungen. 1807.

²¹ Hamza 94. skk., Hedemann, J. W.: Die Fortschritte des Zivilrechts im XIX. Jahrhundert, Ein Überblick über die Entfaltung des Privatrechts in Deutschland, Österreich, Frankreich und der Schweiz. Berlin, 1910–1935.

²² Hamza 138. skk., Hamza G.: A francia magánjog fejlődése és a római jog. In: Magister atris boni et aequi, Studia in honorem Németh János. Szerkesztette: Kiss D. – Varga I. Budapest, 2003., Sicard, G.: L'utilisation du droit romain par les rédacteurs du Code civil: Le droit de la famille. In: Excerptiones iuris, Studies in Honor of A. Gouron. (red. B. Durand – L. Mayali.) Berkeley, 2000.

²³ Hamza 110. skk., Brauner, W.: Das ALR und Österreichs Privatrechtsentwicklung. In: Dölemeyer, B. – Mohnhaupt, H. (Hrsg.): 200 Jahre Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten, Wirkungsgeschichte und internationaler Kontext. Frankfurt am Main, 1995., Völkl, A.: Die österreichische Kodifikation und das römische Recht. In: Naturrecht und Privatrechtskodifikation. Barta, von H. – Palme, R. – Ingenhaeft, W. (Hrsg.) Tagungsband des Martini-Colloquiums, 1998. Wien, 1999.

²⁴ Hamza 120. skk., Tuor, P.: Le Code civil Suisse, Exposé systématique. Zürich, 1942., Legras-Herm, H.: Grundriss des schweizerischen Rechtsgeschichte. Zürich, 1935.

²⁵ Földi – Hamza 7sk.

1963., Honoré, A. N. – Rodger, A.: How the Digest Commissioners Worked. ZSS 87. 1970., Ankum, H.: La Codification de Justinien était-elle une véritable codification? In: Liber Amicorum J. Gilissen. Antwerpen, 1982., Osler, D. J.: The Compilation of Justinian's Digest. ZSS 102. 1985., Pugsley, D.: The Justinian Digest and the Compilers. Exeter, 1995.

¹⁹ Honoré, A. N.: Gaius. Oxford, 1962., Diószdi, Gy.: Gaius, der Rechtsgelehrte. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 15, 1976., Stanojevic, O.: Gaius noster. Plaidoyer pour Gaius. Amsterdam, 1989.

A római jog története azonban nem zárul le a 6. században, útja, amelyet utóbb – egészen máig – bejárt, legalább olyan jelentékeny mind önmagában, mind pedig a jelenleg hatályos jogrendszerekre gyakorolt befolyása által, mint az addigi. A iustinianusi kodifikáció által összefoglalt római joganyag további sorsa a középkorban és a korájukorban a következő három modell szerint alakulhatott:²⁶ bizonyos területeken a folytatólagos továbbélés, másutt, ahol egykor hatályban volt, bekövetkezhetett a római jog újjáéledése, illetve harmadik lehetőségként a római jog recepciója, a helyi jogrendszerekbe történő befogadás mutatható ki,²⁷ amely végbemehetett akár egyetlen egységes törvényhozói aktsussal, akár pedig lassú és folyamatos beszívargás által. Ezt a rendszert Hamza Gábor monográfiája az egyes államok jogtörténetén keresztül mutatja be – érdemesnek tűnik néhány kiragadott példát szemügyre venni. A folytatólagos továbbélés legekleatásabb példája a római jog sorsa a Bizánci Birodalomban,²⁸ ahol a 8. századtól kezdve a iustinianusi törvénytörvényű görög nyelvű kivonatai és kommentárjai hivatalos törvénykönyvek formájában jelentek meg: III. Isauriai Leó (717–741) nevéhez kapcsolható a tizennyolc titulus tartalmazó Eklogé tón nomón,²⁹ I. Basilios Macedo (867–886) elrendelte az egész kodifikációs anyag görög nyelvű összefoglalását, uralkodása alatt a bevezetőül szánt Procheiron készült el,³⁰ a munkálatok VI. Bölcs Leó (886–911) idejében fejeződtek be, e hatvan könyvből álló mű a 11.

századtól a Basilika nevet viseli³¹ – jóval később, 1345-ben jelent meg Harmenopulos Hexabiblosa,³² amely bizonyos tekintetben már a modern pandekta-rendszert előlegezte meg.³³ A római jog egyértelmű újjáéledésével találkozhatunk a 11. századtól fogva Itáliában,³⁴ aminek egyrészt a korabeli társadalmi és gazdasági viszonyok fejlődése, másrészt pedig a kibontakozó birodalmi eszme, valamint egy konkrét történelmi momentum, a Digesta szövegét tartalmazó codex Florentinus egy másolatának felfedezése is kedvezett.³⁵ Kezdetben a bolognai studium generalén Irnerius³⁶ (megh. 1140 körül) fűzött glosszákat az adott szöveghelyekhez, e módszerről kapta nevét a glosszator-iskola,³⁷ melynek kiemelkedő képviselői a quattuor doctores – Bulgarus (megh. 1168), Martinus Gosia (megh. 1158/67), Iacobus (megh. 1178) és Hugo de Porta Ravennate (megh. 1168) –, valamint Azo Portius³⁸ (megh. 1230) és Ac-

³¹ Bergen, A.: Studi sui Basilici. IV: La legislazione di Giustiniano ed i Basilici. Iura, 5. 1954., Scheltema, H. J.: Über die Natur der Basiliken. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 23. 1955.

³² Chloros, A. G.: The Hexabiblos. Acta Juridica, (Cape Town) 1958.

³³ Hamza 51. sk.

³⁴ Goetz, W.: Das Wiederaufleben des römischen Rechts im 12. Jahrhundert. Archiv für Kulturgeschichte 10 (1912–1913)., Walther, H. G.: Die Anfänge des Rechtsstudiums und die Kommunale Welt Italiens im Hochmittelalter. In: Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters, Sigmaringen, 1968.

³⁵ Hamza 54. skk.

³⁶ Spagnesi, E.: Wernerius Bononiensis iudex. La figura storica d'Irnerio. Firenze, 1970.

³⁷ Weimar, P.: Die legistische Literatur und die Methode des Rechtsunterrichts der Glossatorenzeit, Ius Commune, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte. 2. Frankfurt am Main, 1968.

³⁸ A jogalkalmazásban is elfogadott auktoritásnak számított, ezt fejezte ki a „Chi non ha Azo, non vada a palazzo” mondás.

²⁶ Hamza 41. skk., 93. skk.

²⁷ Hamza 41., Földi – Hamza 105.

²⁸ Liegenthal, C. E. Zachariae von: Geschichte des griechisch-römischen Rechts. Berlin, 1892. (3. kiadás), Laiou, A. E. – Simon, D. (ed.): Law and Society in Byzantium: 9th and 12th Centuries. Washington D. C., 1994.

²⁹ Burgmann, L.: Ecloga. Das Gesetzbuch Leos III. und Konstantinos' V. Frankfurt am Main, 1983.

³⁰ Frestfield, E. H.: A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros Nomos, Cambridge, 1928.

cursius³⁹ (1183–1263) voltak, ez utóbbinak Glossa ordinaria című munkája olyan tekintélyre tett szert, hogy utóbb a bírósági jogalkalmazás is csak az általa adott magyarázatokat fogadta el.⁴⁰ A glossátorok munkáját folytatták a kommentátorok – legjelentősebb képviselőik Bartolus de Saxoferrato⁴¹ (1313–1357) és Baldus de Ubaldis (1327–1400) – vagy ún. posztglossátorok, akiknek a szerepe talán nem is annyira tudományos szempontból⁴² vált jelentőssé, mint inkább azért, hogy a római jogot a korabeli életviszonyokra alkalmazták, és így az egész kontinens számára közös anyajogot hoztak létre;⁴³ munkásságukban a római jog erősen keveredett a kánoni joggal⁴⁴ és a longobárd hűbérjoggal, ám mégis ebből jött létre a később egész Európában elterjedt ius commune.⁴⁵ A római jog recepciójának egyértelmű példájaként idézhető az 1495-ben a wormszi birodalmi gyűlésen elfogadott birodalmi kamarai bírósági rendtartás (Reichskammergerichtsordnung), amely a ius commune kiegészítő jellegű alkalmazását írta elő arra az esetre, ha a Reichskammergericht előtti perben sem

a városi (Stadtrecht), sem pedig a tartományi jog (Landrecht) nem nyújtott szabályozást; ezen recepció a következő jogforrásokat ölelte fel: a iustinianusi törvénytörvényeket és a hozzájuk tartozó glosszákat, a Novellae latin nyelvű fordítását (Authenticum), I. és II. Frigyes császár törvényeit (Authenticae Fridericianae), valamint néhány további birodalmi törvényt és a longobárd hűbérjogot tartalmazó Libri feudorumot.⁴⁶

A továbbhatás problematikáját számos közép- és újkori példával és működésmóddal, nem csupán az európai, hanem az amerikai, ázsiai és afrikai földrészre kiterjedően egészen napjainkig részletesen ismertethetnénk; ám épp erről szól Hamza Gábor professzor monográfiája. E rövid ismertetésben csupán a hatásmechanizmus egy – feltehetően nemcsak a jogászt, hanem a történészt is érintő és érdeklő – elemére próbáltuk meg a rövid tudomány- és módszertörténeti bevezetés után a reménybeli olvasó figyelmét ráirányítani. Sorainkat találóan Hugo Grotius⁴⁷ egy 1633-ban írott leveléből vett gondolattal zárhatjuk, amelyben a római jognak az európai jogrendszerekre gyakorolt, nehezen túlbecsülhető hatását méltatja: „Nihil est homine nobili dignius quam cogitatio iuris. Primum quidem eius quod omnes homine hominibus, et gentes gentibus sociat; deinde vero patrii, cuius partem non exiguum facit ius Romanum a plerisque populis adoptatum, per se quoque supra omnia Civitatum iura dignissimum nosci, ut quod perfectum excultumque sit experi-

³⁹ Genzmer, F.: Zur Lebensgeschichte des Accursius. In: Festschrift L. Wenger I. 1945., Astuti, G.: La 'Glossa' Accursiana, In: Atti del convegno internazionale di studi accursiani II. Milano, 1968.

⁴⁰ Ezt fejezi ki a 17. században, német területen keletkezett szentencia: „Quidquid non agnoscit glossa, non agnoscit curia.” – Vö. Hamza 57.

⁴¹ Woolf, C. N. S.: Bartolus de Saxoferrato, His Positions in the History of Medieval Political Thought. Cambridge, 1913.

⁴² Ugyanakkor például Bartolus tudományos tekintélyét jelzi a „nemo bonus iurista, nisi bartolista” proverbium.

⁴³ Hamza 58.

⁴⁴ Ehhez bővebben lásd: Hamza, G.: A Corpus Iuris Canonici kialakulásának történetéhez. Jogtudományi Közlöny, 53. 1998.

⁴⁵ Hamza 44., G. Santini: Materiali per la storia del diritto commune in Europa, Turin 1991., Schrage, E. I. H.: Utrumque ius, Über das römisch-kanonische ius commune als Grundlage europäischer Rechtseinheit in Vergangenheit und Zukunft. Revue internationale des droits de l'antiquité, 39. 1992.

⁴⁶ Hamza 66 skk., Wesenberg, G.: Die Privatrechtsgesetzgebung des Heiligen Römischen Reiches von der Authenticae bis zum Jüngsten Reichsabschied und das römische Recht. In: Studi in memoria die P. Koschaker I. Milano, 1954., Krause, H.: Kaiserrecht und Rezeption. Heidelberg, 1952.

⁴⁷ Hugo Grotius jogtudományi jelentőségéről bővebben lásd: Hamza 134. sk., Eysinga, W. J. M. van: Quelques observations sur Grotius et le droit romain. In: Eysinga, W. J. M. van: Sparsa collecta. Leiden, 1958., Haggemacher, P.: Grotius and Gentili: A Reassessment of Thomas E. Holand's Inaugural Lecture. In: Hugo Grotius and International Relations, Oxford, 1992.

mentis tam magni tamque diurni Imperii...Tam evidens est eius iuris in plerisque partibus, iis maxime, quae ad contractus aut damnum iniuria datum pertinent, aequitas, ut, ad quos populos Romana arma pertingere numquam potuerunt, eo leges Romanae sine vi ulla, iustitiae suae vi triumphantes, pervenerint.”⁴⁸ (Nincsen semmi, ami méltóbb volna egy kiváló emberhez, mint a jog tanulmányozása. Először azon jog tanulmányozása, amely az embereket az emberekkel, s a nemzeteket a nemzetekkel kapcsolja össze, majd pedig hazai jogunk tanulmányozása. Ennek pedig nem csekély részét teszi ki a római jog, amit

a legtöbb nép átvett, s ez már önmagáért is kimagaslóan méltó a megismerésre, az egyes államok jogrendjei felett, mert egy igen nagy és hosszú életű birodalom gyakorlata révén vált tökéletesen kidolgozottá. Oly nyilvánvaló e jog méltányos volta minden területen, ám különösképpen azokon, amelyek a szerződésekre vagy a jogellenes károkozásra vonatkoznak, hogy amely népekhez soha nem értek el a római fegyverek, a római törvények oda is eljutottak, még hozzá minden erőszak nélkül, pusztán igazságuk erejével győzedelmeskedve.)

Nótári Tamás

⁴⁸ Grotius, Hugo: Epistula ad Gallos 156.

Források és óizraeli mindennapok

*Kőszeghy Miklós: Cseréplevelek.
Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából
Új Mandátum könyvkiadó, Budapest,
2003. kréné 2.*

Megismerhető-e a Babiloni Fogság előtti Palesztina? Ha erre a kérdésre megnyugtatónak éreznénk a nemleges választ, nem lett volna szükség Kőszeghy Miklós könyvének megírására. Mivel azonban a kutatás minden buktatója ellenére is meg kell próbálkoznunk az ókori Izrael kulturális, politikai- és társadalomtörténeti vizsgálatával (nem is beszélve az óizraeli vallástörténet feszítő kérdéseiről!), nyugodtan állíthatjuk, hogy hiánypótló mű született a szerző és a kiadó jóvoltából. A válogatás az eredeti héber szövegekről készült rajzot, kvadrát átirást és jegyzetekkel ellátott fordítást közöl, amit kísérő tanulmány követ. Nem egyszerű szöveggyűjtemény tehát, sokkal több annál. A „cseréplevelek” oda vezetnek bennünket, ahova egyéb források, monumentális feliratok vagy őszövétségi szövegek soha: a mindennapok kommunikációjának majd’ háromezer esztendő emlékei ezek. De mi szükség van arra, hogy egyáltalán bepillantunk ezekbe a szövegekbe? Mi a szerepe a mindennapi kommunikációnak a történetírás szempontjából? Mi a jelentősége a hosszabb-rövidebb feliratoknak ugyanebből a szempontból, függetlenül attól, hogy sziklára vésték, vagy más módszerrel írták fel őket? Ezek azok a kérdések, melyek mentén megkíséreljük Kőszeghy Miklós könyvének ismertetését és értékelését. Célunk a cseréplevelek és a többi közölt szöveg elhelyezése a jövő kutatása számára a források palettáján.

1. Írott források a fogság előtti Izrael történetéhez

Az ókori Palesztina vaskori történetével foglalkozó kutatók számára a forrásfeldol-

gozás mindig is meghatározó probléma volt. A Héber Biblia részletesen tárgyalja ezt a kort, a tárgyunk szempontjából legfontosabb időszakról, a Kr. e. 8–7. századról kiterjedt bibliai feljegyzések maradtak ránk. Ezek között legérdekesebb a Királyok második könyvének beszámolója, valamint ennek megismételt – átdolgozott verziója a Krónikák második könyvében. Van egyáltalán forrásértéke ezeknek az iratoknak, vagy pedig kizárólag Biblián kívüli szövegekre és archeológiai leletekre kellene támaszkodnia a történetírásnak? És mi a helyzet az egyéb bibliai iratokkal, a prófétai korpusz kortárs darabjaival, például Náhúm és Zofóniás könyveivel, nem is beszélve Ézsaiás és Jeremiás fogság előtti részeiről? Van-e, lehet-e létjogosultsága annak a történetírásnak, ami ezekre az izzó vallásossággal átfűtött iratokra támaszkodik? Vagy itt az ideje tökéletes negligálásuknak?

Napjainkban a források értékelése terén több irányzatot különböztethetünk meg. Nem kell (ebben az írásban nem érdemes) különösebb szót ejteni a merev fundamentalista iskolákról, melyek a Szentírás szó szerinti értelmezését követve vonják le következtetéseiket. Az ellenpólust az ún. „negativista” vagy „nihalista” iskola képviseli, akik a héber biblia iratait a hellénista korban helyezik el, történeti értéküket pedig a mitikus iratokhoz hasonló színvonalúnak tartják. Ha utat keresünk a két vélet között (és feltehetőleg ez a kíváncsatos megoldás), el kell gondolkoznunk azon, hogy mit tudnánk ma a vaskori Palesztináról, ha nem rendelkezniénk a régi „szent” iratokkal. A ma rendelkezésre álló biblián kívüli források alapján nagyjából annyit, hogy valamikor a Kr. e. 10. század táján erősödő urbanizáció mellett új politikai egységek jelentek meg a régióban, melyek kisebb-nagyobb csetepatékba keveredtek nagyhatalmakkal, alkalmasint koalíciókban vettek részt (például Áháb izraeli király), néha leborultak a nagyhatalom előtt (szó szerint: Jéhu, Izrael

királya a Fekete Obeliszen), aztán feldúlták városait (Lákis és Jeruzsálem ostroma). Néhány uralkodói nevet ismernénk, egy kevés elképzelésünk lenne városaik elrendezéséről, sejtésünk vallásukról és mindennapjaikról – többek között a Kőszeghy által ismertetett osztrakonoknak köszönhetően.

A Biblia ellenben sajátos koncepciók mentén elénk tárja a választott nép történetét a kezdetektől a bukásig. Beszámol királyok dicső tetteiről (például Salamon templomépítése), és kevésbé dicső uralkodói aférokrol (mint Dávid király közismert vonzalma a női nem iránt). A probléma csupán annyi, hogy ezeknek a szövegeknek a döntő része szekunder forrásként áll előttünk – de attól még tekinthetők forrásértékűnek. A cseréplevelek primer anyaga a Biblia mögé vezet bennünket, látszólag felettebb érdektelen adatokkal, mint mondjuk bor vagy olaj szállítási információinak közlésével, a mindennapok realitásához jutunk el. A bibliai szerzők számára azonban nem cél az ilyesmi. Vannak próféciáink, melyek mögött fellelhetünk történeti összefüggéseket, például az ítéletes próféciák között. A Kr. e. hatodik századból hozhatunk fel egy példát, Ezékiel próféta Tírusz ellen mondott jövendölését. A könyv 27. fejezetében ítéletmondáshoz használt illusztrációként egy tírushi hajó képét találjuk, mely mellesleg egy tökéletes leírás – így az irat, bár nem ez volt a célja, mégis egyedülálló gazdaságtörténeti emléket őrzött meg. Az ún. „történeti könyvek” adataival sem egyszerűbb a helyzet. Egyfelől egyértelműen vallási-dogmatikus okok alapján válogatják adataikat, nyilvánvalóan felhasználva már meglévő dokumentumokat, például a gyakran emlegetett Izrael/Júda királyainak történetéről szóló könyveket. A vallási szempontok dominálnak: vannak jó királyok, ők azok, akik a szerzők szája íze szerinti vallásosságot képviselik. És vannak a rosszak, akik helytelen kultuszi praktikákat űznek. A babiloni fogás idejére datálható ún. Deuteronomista történetírási számára (ide tartozik a tárgyunk szempontjából érdekes Királyok első és második könyve is) ez az egyetlen létező

szempont, az, hogy a király politikai éleslátásról vagy balgaságról tett-e tanúbizonyságot, mellékes. Jól példázza ezt többek között a híres Omri esete, aki az ókori Palesztina egyik meghatározó uralkodója volt. Csakhogy eleve behozhatatlan hátránnyal indult, hisz a „szakadár” északon uralkodott – így aztán a Jeruzsálemhez, délhez köthető tollforgatók mindössze öt verset szánnak rá (1Kir 16:23–28). De nem jár jobban a déli Manassé sem, aki alatt sikerült ügyes politikával helyrehozni az elődje, Ezékiás alatt elkövetett katasztrofális hibák egy részét. Hiába – vallásilag ő bűnös volt, tehát rossz király; Ezékiás viszont „az Úr útján járt”, így aztán bár az összeomlás szélére sodorta országát, mégis kedves a szerzők előtt. Röviden összefoglalva: ezek a könyvek teológiai történetírást folytatnak. A kérdés azonban még mindig változatlan: van-e történeti értéke egy ilyen műnek? Röviden válaszolva: van, a szekunder forrás is forrás. Egy banális példa lehet erre: a déli Ászá uralkodását leíró szöveg (1Kir 15:9–24) végén a szokásos summát találjuk, egy apró kiegészítéssel: *„Ászá egyéb dolgai, összes hőstette ... meg vannak írva a Júda királyainak történetéről szóló könyvben, kivéve azt, hogy öreg-ségére megbetegedett a lába.”* (A fordítás alapja: az 1975. évi új fordítású protestáns Biblia javított kiadása, Kálvin Kiadó, 1993.) Nevetségesnek tűnő adat, de megmutatja: akárki is írta ezt, forrásból dolgozott, más forrással is összevetette, kiegészítette azt, vagyis valódi igényességgel állunk szemben. Hogy anyagát a feltétlen objektivitás helyett más szempontok alapján állította össze és prezentálta? Nos, ezzel a jelenséggel nem csak az ókorban találkozhatunk. A tények precíz rögzítése, a személyes érdemek diszkrét elhallgatása: ezek a tulajdonságok soha nem tartoztak az uralkodó elit bevett viselkedési normái közé. Így aztán a Biblián kívüli, jól ismert monumentális feliratok sem vívhatnak ki dobogós helyezést maguknak a pártatlanság versenyében. Szinte mindegy, hogy III. Sulmánu-asaridu számol be 853-as szíriai hadjáratáról, melyben az Assurtól kapott hatalmas erővel és a Nergal által nyújtott hihetetlen fegyverrel aratott

diadalt az ellene felvonuló koalícióval szemben, vagy más vonul harcba: ha az uralkodó győzelmi sztélét állít, biztosak lehetünk benne, hogy ott soha nem látott sikerekről olvashatunk beszámolót. A 853-as koalíció példájánál maradva: tudjuk, hogy Aháb soha nem lett volna képes 2000 harci kocsi és 10 000 katonát kiállítani, de ugyan kit kápráztatott volna el néhány tucat harcos szétkergetése? Nem is beszélve arról a nem elhanyagolható tényről, hogy egy fényes győzelem után a diadalittas hadvezérek ritkán lépdelnek vissza hazájukba minden kézzelfogható eredmény nélkül, ahogy az ebben az esetben is történt.

Ez az a pont, amikor megérkezünk a Kőszeghy Miklós által tárgyalt szövegek igazi jelentőségéhez. A nagy feliratok csakúgy, mint a bibliai szövegek erősen ideológiai alapon állva közölnek információkat, de ettől még megkerülhetetlen források. Az osztrakonok, valamint a népi vallásosságot tükröző rövid sírfeliratok mögött azonban nincsenek a fentiekhez hasonló motivációk. Jausnak, Lákis parancsnokának nem azért írt beosztottja levelet [Lak (6):1.6], hogy hasson az utókorra, vagy hogy bárkit is elkápráztasson. Egyszerűen jelentett, mindennapi nyelvi fordulatokkal. Bizonyos, hogy maga sem vette észre, hogy eközben mi mindent megőriz, amely információk egyszer még kutatókat fognak lázba hozni. Mégis megtudjuk egy egyszerű katonaember leveléből, hogy (1) a babiloni fogság előestéjén az írni-olvasni tudás mindennapi készség volt, a garnizonok tisztikarában szegyenletes lett volna az analfabétizmus. (2) Jaus, a helyőrségparancsnok és a levél feladója többszöri levélváltással tartotta a kapcsolatot, tehát még a végeken is fejlett kommunikációs csatornák működtek. (3) Megtudjuk, hogy Júdában belpolitikai irányzatokkal kell számolnunk a fogság előestéjén, és nem ritkák a „vészmadarak”, a behódolás-pártiak, akik gyengítik-felőrlik a harci kedvet (6–7. sor). (4) Még arról is értesültünk, hogy Lákis előljárója derék jahwista ember lehetett. Csak egy levél, mégis olyan információk birtokába juttat bennünket, amelyeket soha nem találunk meg fen-

tebb ismertetett forrásainkban. (62–71. o.)

A megőrkítés, nagy tett emlékeztetben tartása mindössze egy közölt szöveg igénye volt, a Siloah feliraté. Ez a szöveg (97–112. o.) így némiképp kakukktójás a kötetben, ugyanakkor közlését feltétlenül helyesnek tartjuk, e nélkül a könyv csonka lenne. A jeruzsálemi vízrendszer különben is kellően érdekes ahhoz, hogy foglalkozunk vele. Minden erősített város védelmének meghatározó eleme, hogy miként tudnak gondoskodni a vízellátásról ostrom idején. Azok a települések tudtak igazán sikeresen ellenállni a betöréseknek, amelyek képesek voltak gondoskodni nemcsak a falak megerősítéséről, hanem a blokád alá vont lakosok és katonák vízellátásáról is. Két alapvető lehetőség kínálkozott Palesztinában, egyrészt ciszternákba gyűjtött-felfogott esővizet raktároztak és osztottak be kellő bölcsességgel, vagy pedig forrásvizet fogyasztottak. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a két megoldás közül az utóbbi volt megnyugtatóbb (és egészségesebb). A forrásoknak azonban megvan az a kellemetlen tulajdonsága, hogy meglehetősen ritkán fakadnak a telkek tetején, egyes városok (pl. Samária) közvetlen közelében pedig nem volt forrás. Valamilyen módon mindenképp gondoskodni kellett a víz elérhetőségéről, a vízrendszerek fejlesztéséről és karbantartásáról. Megdöbbentő mérnöki és hidrogeológiai ismeretekről árulkodik a hácóri vagy megiddói rendszer; Jeruzsálem vízellátása azonban minden ismert ilyen jellegű vállalkozást felülmúl: mintegy 600 méter hosszan vezették föld alatti csatornán a Gihón forrás vizét Jeruzsálem védett részébe. 600 méteren át csordogált a víz – igazán nem csodálkozhatunk azon, hogy a munka befejezését felirat készítésével örökítették meg. Maga a felirat eredetileg az alagút sötétjében rejtőzött, míg keresetlen kincsvadászok ki nem vették onnan (ma Isztambulban látható). De miért egy sötét helyen, miért éppen ott kapott helyet? Miért nem látványosan, szem elé, jól láthatóan helyezték el? Egy kérdés, amire nincs válasz – és feltehetőleg a közeljövőben nem is lesz. Mindenesetre a munkások nem éltek irigy-

lésre méltó munkakörülmények között, és valóban határtalan lehetett az örömük, amikor a falon át meghallották a velük szemben dolgozó csákányok sziklába csapódó zaját: *„amikor még három könyöknyi (távolságot) kellett átfúrni, meghallotta az egyik munkás a másik kiáltását, mert repedés támadt a sziklában jobbfelől és balfelől. És az áttörés napján a fejszések elérték egymást, fejsze a fejszére csapott. És megindult a víz a forrásból a ciszterna felé 1200 könyök (hosszúságú úton). Száz könyök volt a szikla magassága a fejszések feje fölött”* (Fordította: Kőszeghy Miklós) Lebilincselő szöveg, ma is. És kiváló fordítás.

2. Napi és világpolitika

Garnizonok, erődök a határvidéken. Nyugodt helyek lehettek békeidőben, de ha a világpolitika levegője forrósodni kezdett, éppen ezekben a várakban alakulhattak át először a mindennapok. Az élet menete tükröződhet azokon az osztrakonokon, melyek például kifizetési utasításokat tartalmaznak a zsoldosok számára. Első ránézésre semmi sincs egy ilyen levélben, ami egy cseppet is lázba hozhatna bennünket, de ha közelebbről vesszük szemügyre őket, némiképp megváltozhat véleményünk. Arad (6):1 egy egyszerű utasítás Eljasibnak, a város parancsnokának (30–36. o.). A parancs szerint az elöljárónak három *bat* bort, valamint lisztet és a bor keveréséhez szükséges edényeket kell átadni a „görögöknek”, miután gondosan feljegyezték a kiadás dátumát. Informatív szöveg, melyből kiderül, hogy Júda déli határvidékén, egy nem jelentéktelen erődben görög zsoldosok teljesítettek szolgálatot, számukat különböző kalkulációk alapján 30–40 fő közé lehet tenni. Görög zsoldost felfogadni annyit jelentett, hogy Júda peremén megengedhették maguknak a kor talán legdrágább fegyvernemének luxusát! Ez, nem közvetlenül bár, de mégis félreérthetetlenül jelzi, hogy a fogság előestéjén Júda gazdasága fellendülőben volt. Innen pedig már csak egy lépés, hogy felderengjen előttünk az erődben békésen borozgató, illetve vízzel kevert bort korolygató harcosok sziluettje.

De nem mindig ez a kép tűnik fel. Érthették az aradi katonaságot támadások Edóm felől (bár ezek mikéntje és hatása sok vitát kavart), ahogy azt könyvünk is tárgyalja Arad (6):24 kapcsán (37–44. o.); de előttünk vannak a nagy bukás, a Babiloni Fogság előestéjén írt lákisi levelek kétségesbeesett sorai is. Lak (6):1.4 bizonyítja, hogy a tragikus vég előtti utolsó pillanatokban még kommunikáció folyik Jeruzsálem, a főváros és Lákis citadellája, valamint más helyőrségek között. A hírek nem voltak jók: *„Az én uram érdeklődött Bet-Harrapid felől: ott nincs senki”*. Bet-Harrapidben már nincs senki – dezertáltak vagy elfogták őket, vagy valami más történt. Ami a többi erőd számára kulcsfontosságú volt, az csupán a pusztá tény: elnéptelenedett az a hely. Ha pedig elnéptelenedett, akkor kiesett egy fontos láncszem a jelzéstovábbítás szempontjából. Ugyanennek az osztrakonnak van egy igen gyakran félreértelmezett sora – csak ennyi: *„Nem látjuk Azékát”*. De miért nem látják? Talán ez a város is Bet-Harrapid sorsára jutott? Elnéptelenedett, kifosztották, lemészárolták az ott lakókat? Szinte semmi nem szab határt véres fantáziánk szárnyalásának, csak egy apró tény. Kőszeghy Miklós emlékezetünkbe idézi, hogy a szöveg valójában nem sugall semmi ilyesmit. Egyszerűen közli az osztrakon azt, amit tudnunk kellene magunktól is: a levél feladási helyéről nem látni Azékát. Ha helyes az azonosítás, és Maresából indult útnak a levél, akkor ennek oka az, hogy Maresa és Azéka között ott éktelenkedik és eltakarja a kilátást egy domb, Tell ed-Gudedeh halma. *„Lehet, hogy Azéka ekkor már csakugyan babiloni kézen volt, de erről jelen szövegünk egy árva szót sem mond”* – írja a szerző. (59. o.)

3. A lét peremén?

A kötetben közölt, Mesad Hasavjahuból származó szöveg (72–83. o.) egy szerencsétlen ember panaszát tárja fel. Egy nyomorult aratómunkását – akitől hitelezője okkal vagy anélkül elvette felsőruháját. *„Jött Hosajahu ben Sobaj és elvette szolgáló felsőruháját,*

amint mértem terményemet. Már néhány napja, hogy elvette szolgád felsőruháját ... Minden társam tanúsíthatja, hogy mentes vagyok az adóságtól." (Fordította: Kőszeghy Miklós.) Különleges szöveg, hisz ritkaság, hogy egy ismert bibliai törvényre ennyire közvetlenül reflektáljon egy Biblián kívüli irat. Ex 22:25–26 ír így: „Ha zálogba vettél embertársad felsőruháját, naplementéig add vissza neki! Mert egyetlen takarója, testének ruhája az. Miben háljon?” Az pedig, hogy egy ilyen vita esetén az Úr kinek a pártján áll, egy percig sem kétséges a szöveg szerint: „Bizony, ha hozzám kiált segítségért, meghallgatom.” (Fordítás a fent említett protestáns Bibliából.) Ez az egyértelmű törvény, mely nem mentes a datálási és egyéb problémáktól, a Héber Bibliára jellemző módon a földi vitát etikai és vallási szintre emeli. A parancs ugyanis nem a jogtalanul elvett, elrabolt ruháról, hanem az elvileg jogos zálogba vételről szól komoly megszorítással – add vissza napnyugta előtt! Persze megint egy jelenet, és osztrakonunk csak megerősíti az igazságot, hogy az ókori törvényeket nem légből kapott esetek, elképzelt szituációk nyomán fogalmazták. Így kell túllátnunk a ruhájától megfosztott aratómunkás panaszára a szélesebb társadalomtörténeti jelenségek felé. Nem derül ki a vita természetéről, nem tudunk semmit Hosajahu ben Sobaj érveiről, csak a petíciót ismerjük. Két morál, ami úgy tűnik, Palesztinában tényleg évszázadokon keresztül ütközött egymással, egyfelől a nagycsaládi-törzsi jellegű, egalitárius ideál, más részről pedig a központi hatalom társadalmat szervező és átalakító ereje, az adós fizess elvének hangsúlyozásával. A bibliai előírás valóban idealisztikusnak tűnik, amikor már csak egyetlen felsőruhát lehet zálogba venni, feltehetőleg semmi sem menti meg az adóst attól, hogy hamarosan az adósrabszolgaság hálójában találja magát. Vedd el, de éjszakára add vissza! És másnap? És a harmadik napon? Végül pedig: az ilyen ember panasztát már csak Isten hallgatja meg. „Ha hozzám kiált segítségért, meghallgatom...” Nyilván utolsó menedék, a szankció pedig pusztán szakrális, semmilyen világi konzekvenciával nem jár. Nem

véletlenül hangsúlyozza a Tóra az emberséget időről időre a jövevényekkel, árvákkal, özvegyekkel szemben – de hogy ezek az emberséget kívánó parancsot átmertek-e valaha is a mindennapok szintjére, gyakorlattá váltak-e, az nem valószínű. A gazdaságnak működni kell, a kisembernek dolgozni – fizetni kell. Nem véletlen a prófétai ítéletmondás sem: „Zálogba vett ruhán nyújtózkodnak...” (Ám 2:8). A hitelező nem is a pénzét akarja talán (78. o.), célja sokkal inkább az lehetett, hogy az adóst személyes függésébe vonja, adósrabszolgájává tegye, munkaerőhöz jusson általa. Társadalmi jelenség szintjén valóban napi félelmek és realitások közt járunk. Ha mindezt átgondoljuk, cseppet sem meglepő a kétségbeesett sóhajtás az előjáró felé: „[Hallgas]d meg szolgád [ügyét], ne maradj tétlen”.

4. Vallás a mindennapokban

A könyvben közölt szövegek közül talán legérdekesebbek a vallástörténeti tárgyú feliratok. Az elmúlt két évtizedben gyakorlatilag áttekinthetetlenül vált az ún. népi vallásosság és a hivatalos kultusz viszonyával foglalkozó tanulmányok tömege. Ebben igen nagy része volt azoknak a felettébb meghökkentő (és sokak számára botránkozató) emlékeknek, melyek Kuntillet-Adzsrud karavánpihenőjéből és Hirbet el-Qom sírkamrájából kerültek elő. (113–138. o.) Nem túlzás állítani: ezek a szövegek nemcsak felkavarták a kedélyeket, hanem átirták komoly vallástörténeti iskolák kézikönyveit is azzal, hogy szoros összefüggésben, egymás mellett említik YHWH-t és Aserát. Hogy kerülhet össze Izrael Istene és a tiltott istennő? Kőszeghy Miklós részletes analízis során tárja az olvasó elé a különböző vélekedéseket, melyek egyik végpontjában az Aserát YHWH feleségként elképzelő felfogás, másik oldalán pedig az „Asera” terminusban kultuszi tárgyat látó nézet áll. Valóban nem könnyű feladat az állásfoglalás (a könyv szerzője ezt nem is teszi meg), bár véleményünk szerint ha tudomásul vesszük, hogy a népi vallásosság gyakran még vonalaiban is csak halványan emlékez-

tet a hivatalos kultusz elvárásaira, a probléma talán nem is olyan feloldhatatlan. Először gyanús, hogy a Héber Biblia milyen határozottan tiltja Asera tiszteletét, és hány alkalommal dicséri azokat, akik lépéseket tettek kultusza felszámolásáért. (1Kir 15:13, 2Kir 23:4, stb.) A fogság előtt folyamatosan jelen volt az istennő az egyszerű nép mindennapjaiban, mi másért kellett volna tiltani imádását? Ma, hála a régészeti

leleteknek és feliratoknak, nem csak a Bibliában vázolt, a későbbi korok által is helyénvalónak ítélt jahwizmus áll előttünk. Nem csak az igényt, a talán csak kevesek által gyakorolt-szorgalmazott vallást ismerjük, hanem tudomásunk van az eddig számunkra elrejtett népi gyakorlatokról is.

Hodossy-Takács Előd

Franciaország keresztény mindennapjai

François Lebrun: Être chrétien en France; sous l'Ancien Régime 1516–1790. Paris, Seuil, 1996. 199 old.

François Lebrun könyve 1996-ban látott napvilágot a neves francia kiadó, a Seuil gondozásában. A kötet ugyan nem tartozik a kiadó legfrissebben megjelent kiadványai közé, mégis érdemes néhány sorban megemlékezi róla, mivel egyaránt számíthat a történészek, az egyház- és kultúrtörténészek, valamint a francia keresztény kultúrtörténet iránt csupán kedvelésből érdeklődő olvasók figyelmére.

François Lebrun – az Haute-Bretagne-Rennes II. egyetem elismert professzora, Franciaország újkori történetének és kultúrtörténetének avatott szakértője – könyve egy négy kötetből álló sorozat második darabja. Az olyan neves szakemberek, mint Noël-Yves Tonnerre (Université d'Angers), Gérard Cholvy (Université Paul Valéry-Montpellier III.) vagy Jacques Prévotat (Université de Valenciennes) közreműködésével készített sorozat Franciaország egyház- és keresztény kultúrtörténetét mutatja be a korai középkortól egészen napjainkig. Az egyes kötetek szerzői az általuk ismertett korszak bemutatásakor nem kisebb feladatra vállalkoztak, mint hogy az egyház- és kultúrtörténet iránt érdeklődő olvasók számára közérthető nyelven beszéljék el, miként is élte meg a francia nép a századok során a keresztény hitet. A sorozat, ahogy címéből és témaválasztásából is kiderül, elsősorban a francia olvasóknak íródott, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy főképp velük ismertesse meg az ország múltjának és történelmének egy nagyon is fontos részét. Ugyanakkor a sorozat, illetve egyes darabjai – így François Lebrun munkája is – méltán számíthatnak a magyar olvasóközönség és a szakemberek figyelmére is, főként a „keresztényi lét” egymást kiegészítő szempontú bemutatása, az egyház- és kultúrtörténeti

részek tartalmi precizitása, valamint alkotóinak tiszta és világos stílusa miatt.

François Lebrun kötete az Ancien Régime, egész pontosan az 1516-tól 1790-ig tartó majd három évszázad alatt a francia nép által megélt keresztény hitet, a hozzá kapcsolódó intézményrendszert és mindennapi gyakorlatot, valamint ezzel összefüggésben Franciaország főbb újkori egyháztörténeti eseményeit tárja az olvasó elé. Ahogy Lebrun könyve előszavában írja: a feladat, amire vállalkozik, „már első ránézésre sem tűnt könnyűnek, hiszen a keresztény hit a középkortól az egészen közeli múltig a francia nép egész történelmét áthatotta a politikától a kultúráig, és olyan szorosan kapcsolódott hozzá, hogy féltő volt, nem lehet a »francia létet« (*être français*) a »keresztényi létet« (*être chrétien*) megkülönböztetni”. A két lét megkülönböztetése valóban nem könnyű feladat. De éppen a megkülönböztetés szükségességének gondolata és a különböző szerzők által erre a kérdésre adott válaszok teszik érdekessé François Lebrun könyvét, illetve a sorozat más darabjait.

François Lebrun az Ancien Régime idejét vizsgálva tette föl magának a kérdést: Mit jelent a „francia lét”, mit a „keresztényi lét”, hogyan és milyen különbséget lehet tenni a kettő között. Egyáltalán lehet-e különbséget tenni a kettő között Franciaország történelmének modern kori szakaszában? Lebrun arra a kérdésre kereste a választ, hogy melyek azok a jegyek, amelyeket a francia nép saját jegyeinek tekinthetünk, és melyek azok, amelyek a keresztény identitástudat sajátjai és a közös keresztény jelkészletből és életmód mintából a franciák az évszázadok alatt vettek át. A felmerült kérdésekre Lebrun úgy igyekezett válaszolni, hogy könyvében a speciálisan a keresztény hithez, valamint annak intézményi és társadalmi megnyilvánulásaihoz kapcsolódó jelenségek bemutatására törekedett. Célja

az volt, hogy a mindenki által ismert (illetve a jelenből visszanezve ismertnek tekintett) „franciaságból” kiemelje és a francia embe-
rekben tudatosítsa a történelmükben meg-
lévő „keresztényi” jegyeket. Ezt úgy próbál-
ta megmutatni, hogy azt vizsgálta, miként
is élték meg a franciák a keresztény hitet,
az egyház tanításait a századok során, s a
mindennapokban miben nyilvánult meg
a „keresztényi lét” Franciaországban.

Hogy minél teljesebb képet tudjon raj-
zolni a „keresztényi lét” jelentéséről, Lebrun
két, szerkezetileg is jól elválasztható részre
osztotta könyvét. Egy egyháztörténetire és
egy kultúrtörténetire, melyeket keretszerű-
en rendezett el, egyháztörténeti keretbe
foglalva az Ancien Régime keresztény kul-
túrtörténetét. Könyvének egyháztörténeti
részében az 1516-os Bolognai konkordátum
megkötésétől a francia klérus számára
1791-ben megfogalmazott világi alkotmány
megszerkesztéséig ismerteti meg az olvasót
a francia egyház újkori történetével. A klasz-
szikus egyháztörténeti összefoglalást adó
precízen tömör fejezetek célja az, hogy az
olvasókat könnyebben kalauzolja a „ke-
resztényi létet” vizsgáló kultúrtörténeti
részben.

Lebrun könyvének címét látva – „Ke-
resztényi lét Franciaországban” – hajlamo-
sak vagyunk azt hinni, hogy a keresztény
jelző csak a katolikusokra vonatkozik,
Lebrun azonban a francia protestánsok 17.
és 18. századi problémáinak önálló fejezetet
szentelt.

A velős egyháztörténeti összefoglalóból
megtudjuk, milyen erők alakították a fran-
cia egyház sorsát a fénykorának tartott há-
rom évszázad alatt. A Bolognai konkordá-
tum megkötéséről kiderül, hogy a kortársak
korántsem tulajdonítottak neki akkora je-
lentőséget, mint az utókor. A 16. századi
vallásháborúk kapcsán olvashatunk a hábo-
rúskodást kirobbantó reformeszmékről, a
protestantizmus megszületéséről. Majd eh-
hez kapcsolódva a katolikus oldal reformkí-
sérleteiről, az egyház belső köreiből induló
megújodási kísérletekről, amelyek a tri-
denti zsinattal kaptak komoly ösztönzést.
A problémák orvoslása érdekében hozott zsi-

nati rendelkezésekről szólva pedig meg-
tudjuk, hogy azok Franciaországban csak
mintegy száz éves késéssel kerültek át
a gyakorlatba és fejthették ki hatásukat.
A zsinat hatását elemezve kiderül, hogy a 17.
század közepétől a vallásos – katolikus – ér-
zület megújhodása tapasztalható Franciaor-
szágban. A fellángoló vallásos buzgalomtól
és a 17. század teológiai vitáitól pedig egye-
nes út vezet a janzenizmus és a gallikaniz-
mus 18. századi kiteljesedéséhez, majd ösz-
szefonódásához. Az egyháztörténeti fejezet
végére megértjük, miként is vezettek a 18.
század történései a francia klérus világi al-
kotmányának megszerkesztéséig a forrada-
lom éveitől, illetve miben rejlik az alkot-
mány jelentősége, és miért kezdődik új
korszak a francia egyház történetében a for-
radalom után.

A fontosabb egyháztörténeti események
rövid ismertetése után Lebrun könyve má-
sodik részében megkísérli bemutatni az An-
cien Régime idején megélt „keresztényi lé-
tet”, azt, hogy miként jelentek meg az egy-
háztörténeti események és hatásuk az em-
berek mindennapi életében. Részletesebben
megismerhetjük a protestáns eszmék megje-
lenése által és az ezzel egy időben a katoli-
kus egyház berkeiben megszülető reform-
igény nyomán megjelenő megújítási kísérle-
teket, melyek az egyház minden területét
– a világi papságot és a szerzetesrendeket is –
érintették.

A szerzetesrendek esetében azt láthat-
juk, hogy kettős folyamat zajlott. Egyszerre
történtek kísérletek egyrészt a régi alapítású
rendek szabályzatainak a tridenti zsinat
szellemében történő megreformálására, a régi
szerzetesi életforma és elhivatottság vissza-
állítására céljából, másrészt az új kor kihívása-
inak jobban megfelelő rendek alapítására.
Míg az első folyamat főként a bencéseket,
cisztercieket és a koldulórendeket érintette,
az új alapítások esetében elsősorban a jezsu-
ita rendet kell említenünk. Az újító, refor-
máló szándék azonban egy évszázad alatt
megbicsaklott, és a 18. században már a
szerzetesrendek válságával, szociális hasz-
nosságuk megkérdőjelezésével találkozunk.
A világi papság tekintetében a reformok fő-

ként az egyházi hierarchiát, a püspökök és a megyés papok jogait és kötelességeit érintették. Ezen a téren – ugyancsak a tridenti zsinat hatására – egyre inkább teret nyert a hivatalát minden téren kifogástalanul ellátó, az embereknek erkölcsi és etikai normálul szolgáló pap típusa.

A könyv második részéből megtudhatjuk, hogy milyen eszközök álltak a francia katolikus egyház rendelkezésére a „keresztényi lét” megerősítésére. Ezek közül a legfontosabb a hittan oktatás, valamint az egyházi ünnepek és szokások tiszteletének és ünneplésének erősítése volt.

A hit alapvető tételeinek oktatását már egészen ifjú korban elkezdték a kimondottan a gyermekek számára írt, párbeszédessé formájú katekizmusok segítségével. Jelentőségüket az adta – írja Lebrun –, hogy a „tizenhatodik század elejének doktrinális bizonytalansága után, a zsinati atyák munkájának gyümölcseként, tartalmazták mindazt a tudást, amit egy hívőnek hinnie kellett ahhoz, hogy ne csak kereszténynek nevezhesse magát a hitetlenekkel szemben, hanem katolikusnak is a protestánsokkal szemben”. Ugyancsak a hit erősítését célozták a különleges események, illetve nagy egyházi ünnepek alkalmával elhangzó prédikációk, valamint a mindennapi prédikáció gyakorlatának lassú térnyerése a 18. századra.

A hit megerősítésének másik eszköze, amely talán a leginkább meghatározta az emberek életét, a mindennapokat végigkísérő kötelező és fakultatív keresztény szokások. Ezek a szokások, mint megtudjuk, nem voltak új keletűek, már a 16. századot megelőzően is léteztek. Újdonságukat és meghatározó erejüket ennek ellenére az adta – írja Lebrun –, hogy „meghatározó jelentőséggel bírtak a római katolikus identitás kifejezésében és megerősítésében az eretnek protestáns magatartáshoz képest, ezért az egyház soha nem látott erővel szorgalmazta gyakorlásukat”. Az olyan kötelező szokások, mint a megkeresztelés, a házasság vagy a temetés alapjaiban határozták meg az emberek mindennapi életét, mivel elmulasztásuk a közösségből és a község életéből

történő kirekesztést eredményezte egy olyan korban, amikor nem létezett világos határ a „keresztényi” és a „francia lét” között. Ezen kötelező erejű szokásokon kívül a katolikus valláshoz való tartozás kifejezésére és a hit megerősítésére számos lehetőség állt még a hívők és az egyház rendelkezésére. Ezt szolgálták a kötelező vasárnapi templomba járásnak, a nevezetes ünnepek közös megünneplésének és az imádkozás mindennapi gyakorlásának szorgalmazása. Az emberek életének minden rezdülését át- szövő kötelező keresztény és katolikus szokásokon túl léteztek ugyanakkor olyan fakultatív szokások is a katolikus identitás kifejezésére, melyeket azok gyakoroltak, akik nem elégedtek meg csupán az előbbiekkel. Ilyen lehetőség volt a különböző jótékony és irgalmas cselekedetek végzése, a zárándoklaton vagy a különböző vallásos társaságokban való aktív részvétel. Az Ancien Régime időszakának végén – ahogy Lebrun megállapítja – „az számított jó kereszténynek, aki mindezeket (a kötelező és fakultatív) szokásokat betartotta, és nem esett sem a miszticizmus csapdájába, s nem hajlott el a boszorkányság irányába sem”. Vagyis a kultúrtörténeti fejezetek végére érve arra a következtetésre jutunk, hogy a tridenti zsinat reformszellemétől áthatott egyháziak erőfeszítései a keresztény és főleg katolikus lelkiület megerősítésére nem voltak hiábavalók. Sőt ellenkezőleg, erőfeszítéseik olyan jól sikerültek, hogy a 18. századra – La Bruyère szavaival élve – „kereszténynek és franciának születtek” az emberek Franciaországban. Ilyen sorrendben.

Lebrun két, egymást kiegészítő és egymásra épülő szempontból vizsgálva igyekezett bemutatni a „keresztényi lét” Franciaországi jellemzőit. Éppen ez a két szempontú, párhuzamos elemzés teszi nagyon érdekessé és jól forgathatóvá a könyvét, úgy a szakemberek, mint az érdeklődők körében. Ugyanakkor a „francia” és a „keresztényi lét” elválasztására is kísérletet tett könyvében, mely ugyancsak növeli a könyv szakmai értékét. Mindamellett – Lebrun saját bevallása szerint is – elválasztásuk nehéz feladatnak bizonyult, főként mivel ez a két

lét Franciaország történelmében hosszú évszázadokig és szorosan összefonódott. A könyv végére pedig világossá válik számunkra is, hogy a Tridenti zsinat által megfogalmazott katolikus reformok és gyakorlati megvalósulásuk a „keresztényi lét” megerősödését hozták Franciaországban. Az emberek a mindennapokban elsősorban arra törekedtek, hogy jó keresztények, azon

belül is jó katolikusok legyenek, és csak azután törekedtek arra, hogy jó franciák legyenek. Változást csak a forradalom, valamint az azt követő és éppen ezért egyház- és kultúrtörténeti szempontból új korszaknak tekintett időszak hozott.

Monostori Adél

Utazás az utazás mélyére

Touati, Houari: Islam et voyage au Moyen Âge. Histoire et anthropologie d'une pratique lettrée. Paris, Seuil („Univers Historique”), 2000. 344 old.

Immár jó harminc éve divatos téma az utazás a nemzetközi tudományos irodalomban: történészek, irodalmárok és antropológusok is rendszeresen tárgyalják. Műhelyek, konferenciák, monográfiák, tematikus tanulmánykötetek, antológiák és esszék sorjáznak a legkülönbélebb konkrét vagy elvont értelemben értendő területekről, kutatócsoportok foglalkoznak ezzel a területtel; már annak ötlete is felmerült, hogy egyenesen „utazástanszékeket” kellene felállítani. Nem kérdéses, hogy kellemes téma az utazás: sokáig kevesebb figyelem jutott rá, így az amúgy is rendkívül széles, cseppet sem száraz (sőt gyakran élvezetes olvasmányt jelentő) forrásbázis nagy része még kiaknázatlan vagy legalábbis nem „agyonhasznált”; szinte bármilyen már bevett módszer alkalmazható e területen; új diskurzusok felvázolására vagy bizonyítására, illusztrálására pedig egyenesen pompás lehetőséget nyújt (többé-kevésbé innen indult ki például az orientalizmusról szóló és a gyarmati diskurzus).

A recenzens, aki szintén az utazás témakörében kutat, mindemellett mégis különleges jelentőséget tulajdonít *Houari Touati* könyvének. A szerző korábban az oráni egyetemen, jelenleg pedig a párizsi *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales-on* (EHESS) oktat. Rokon témát, bár más korszakot tárgyalt előző könyve, az *Isten és az emberek között: írástudók, szentek és boszorkányok a Maghrebben a 17. században* (*Entre Dieu et les hommes: lettrés, saints et sorciers au Maghreb, 17e siècle*). A jelen modell- és példaértékű könyv bemutatása alkalmat ad annak felvázolására, hogy megkérdezzük, miben nyújt többet ez a munka a többi hasonló alkotásnál, s miben tér el azoktól – tehát egyszerismind elgondolko-

hatunk az utazáselemző irodalom bizonyos jellegzetességein és problémáin. Hazánkba már az eredeti „tudományos divatnak” is csak az oldalszele ért el, így e különbségek különösen élesen rajzolódhatnak ki.

Mindemellett először a könyv témaválasztását kell megvizsgálnunk, illetve annak sikerét. A középkori iszlám civilizáció szinte mindig divatos téma (Edward Said ebben bizonyára az örökké élő orientalizmus nyomát látná), de az utóbbi időben mintha kutatása különösen fellendülőben lenne. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, ez legalább részben annak tudható be, hogy a napi hírekben egy (részben) másik iszlámmal találkozunk, s a világméretű *melting pot*-ban a különféle civilizációk egymás társadalmi közegébe kerülnek, s így növekszik az egymás iránti érdeklődési területük. Itt azonban messze nyúlunk vissza az időben: az iszlám kultúra intellektuális aranykorát, a 13–15. századot megelőző kor, a 8–12. század a téma. Nemcsak a kevésbé ismert és feldolgozott anyag indokolja e témaválasztást, hanem Touati egyik legfontosabb kérdésköre is: a saját kulturális és földrajzi azonosságát, másokkal szembeni egyediségét kereső, ekkor még meglehetősen új iszlám civilizáció intellektuális önmeghatározása. Hogy e probléma meglepően ismerős a modern európai olvasó számára is? Ez is a könyv és a korai iszlám civilizáció egyik varázsa: gyakran érezzük úgy, hogy az európai gondolkodás 17.–19. századi fő témáinak megfelelőire bukkanunk.

Touati alcímében az utazást „írástudó gyakorlatnak” nevezi: ez jelzés és egyben állásfoglalás is. Az utazási elemzések rendszeres problémája az, hogy nem mindig egyértelmű a primér forrás, az utazók összletéhez képest általában elenyésző számú útleíró, illetve a szélesebb utazási gyakorlat megfigyelése. Megkönnyíti tehát e helyzetet az, hogy itt kifejezetten írástudókra jellemző utazásokról van szó (bár a lejegyzés, mint látni fogjuk, korántsem egyértelmű) –,

ebből viszont úgy tűnik, gyakorlatilag a teljes rendelkezésre álló forrásanyagot feldolgozta a szerző. Az utazási elemzések majd minden korszakára igaz, hogy jelentős számú szöveggel szembesülünk, melyek közül a kutatók döntő többsége ilyen vagy olyan, többé-kevésbé indokolt, gyakran vitatható szelekciós elvek alapján dönt, és megelégszik 5–6 forrással. Azonban egy ilyen döntés a reprezentatív forrásnak csak az illúzióját kelti: még a leginkább kanonikus, a leginkább bevett sémákat követő utazás (és ilyen az iszlám tudós utazás, a *rihla*) is egyedi elemekkel teli, és – ez személyes véleményünk – csak a lehető legnagyobb számú feldolgozott egyedi példa nyomán remélhetjük, hogy akár egy kánonnal kapcsolatban is általános megállapításokat tehesünk. Touati talán még messzebb is megy e téren, és kifejezetten mellékesnek tekinti a „híresebb”, különleges utazókat, és inkább a tömeges gyakorlat aktorait vizsgálja, elsősorban azok száma, így – mint mondja – „szociológiai súlya” miatt. Kétségtelen, hogy „nem híres” utazókból van több, őket tekinthetjük egy széles körű norma valódi reprezentánsainak, nem a gyakran különleges utazást végző „híres” utazókat.

Fontos megállapítás az is, hogy már az alcím egyértelműen kiemeli a gyakorlatot, melynek az írás csak részét (itt: a hétből egy fejezetét) alkotja – egyes irodalmi elemzések szakítják el gyakran élesen a szöveget a gyakorlattól. Itt 'gyakorlat', az egyik alfejezet címében 'tapasztalat', úgyszintén a könyv alcímében 'antropológia', az utazók 'szociológiai súlya': a célkitűzés egyértelműen az, hogy kiemelve az utazást mint témát a humaniorák kizárólagos ellenőrzése alól (nem feledve mindemellett a magas szintű erudíciót sem), és tényleges társadalomtudományi tárggyá nemesítse.

A könyv tömör bevezetője elhelyezi az utazást a középkori iszlám gondolkodásban. Klasszikus történeti antropológiai feladat ez; kivitelezése példás. Gyökeresen más az utazás motivációja e kultúrában, mint amihez hozzászokhattunk. Szó sincs a „másság” az európai gondolkodás számára meghatározó felfedezéséről: az iszlám utazás a „saját”-ot, a „mi”-t teremti meg és el-

lenőrzi. Jellemző, hogy ismerik ugyan Ptolemaioszt, de az ökömené kitágításának eszméje fel sem merül, a határ átlépése kifejezetten utálatosnak tetszik: az iszlám terét járják újra és újra, és azt csak igen ritkán, jellemzően diplomáciai küldetés folytan (mint a magyar olvasó számára is ismerős Ibn Battúta) hagyják el. A feladat annak bizonyítása és újrabizonyítása, hogy e tér egyseges, sőt Allah akaratának megfelelően az. Ezzel ellentétben, Európához hasonlóan, a határ számukra is fontos: ám ők azt nem átlélik, hanem járják, megtapasztalják és nem ritkán védik.

Az utazás motivációi e kultúrkörben több elem találkozásából származnak: sőt szinte minden arra hívja az írástudót, hogy útra kelljen: a 8. század tájára kikristályosodott, hogy az iszlám kultúra számára a szövegek tanulmányozása nem elégséges, fontosabb a mester, illetve az iskola. Senki sem válhat mesterré önmagától, csakis a tudás genealógiája révén – a tanítók felkeresésének feladata máris útra szólít, és egy utazást nem tett írástudó hitelessége egyértelműen megkérdőjelezhető. Fontos elem a prófétától eredő tudás elvesztésének szinte állandó félelme: a módszer e tudás felgyűjtésére az utazás, később a tudás ellenőrzésére is. De a 9. századra a marginális helyzetéből kilépő könyv is utazási motivációt kínál: akárcsak a 6. századtól Kínában és a 16–17. századtól Európában, kitágul és utazásra csábít a könyvpiac. A tudás és a jog két legfontosabb igazoló eszköze, a saját füllel hallás és a görög hagyományból származó *autopszia*, a saját szemmel látás követelménye is mind arra szólítja az írástudót, hogy (mint egyikük mondta) „csomagoljon, és megrakja az állatokat”. Mindemellett az utazás mint tapasztalat alapvetően a szenvedés képzetét kelti – ám olyan szenvedést, amely a tudományos rendszer *sine qua non* eleme.

A felvezető első fejezet (kicsit közhelyes címe „Útrahívás”) az utazás mint jelenség-együttes eredetét és megjelenését tekinti át, illetve elmélyíti gondolatait az elvesztéstől megmentendő tudásról és a tudás genealogikus szerkezetéről – ezúttal többször nyúlva az erudícióhoz és a konkrét példákhoz,

személyekhez és szövegekhez. A szöveg nem fukarkodik az eredeti arab nyelvű kifejezésekkel: ezeket Touati első megjelenésekor megmagyarázza, majd a kötet végén szótárban összegzi.

A második fejezet („A sivatag iskolájában”) a talán legfontosabb oktatási helyszín, a teljes iszlám kultúrtérből diákokat fogadó bászrai iskola bemutatásával kezdődik. Nagy versenytársával, a kufai iskolával szemben így igazolta egy itt járt írástudó Bászra felsőbbrendűségét: „Mi a nyelvet a gazellára vadászóktól, az ugróegeret evőktől tanultuk, ők pedig a megművelt területeken lakóktól, a fehér lisztet őrlőktől”; a bászrai iskola arab nyelvi ismereteinek forrása a beduinok, míg versenytársuké a letelepedett földművelők voltak. E versengésben a gyorsabban változó városi világtól távol élő, földrajzilag marginális helyzetű beduinoktól származó tudás magasabb rendű: elszigeteltségük arra biztosíték, hogy jobban megőrizték a nyelv tisztát, prófétai állapotát. Talán azzal állíthatjuk ezt párhuzamba, ahogy az európai misszionáriusok igyekeztek megtalálni a minél elszigeteltebb, a lehető leginkább „paradicsomi” állapotban élő népeket, illetve fellelni azoknál egy ősi kereszténység nyomait. Az iskolaközpontok törekedtek falaik közé csábítani néhány beduint, e tudás letéteményeseit, mintegy referencia és állandó segítség gyanánt. És persze e tökéletes nyelv felkutatása utazásokra is csábított: hírneves tudósok versengtek, hogy a városoktól legmesszebb eső közösségekben hiteles nyelvi formákra leljenek; e célból akár többször is felkerekedtek, vállalva az utazás kénjait és költségeit.

„Az utazás ára” – ez már a harmadik fejezet címe. Houari Touati egy, a párizsi Ecole Normale Supérieure-on 2002 februárjában tartott előadásában elmondta, hogy eredetileg írt egy egész fejezetet az utazás általános materiális körülményeiről, ám végül kihagyta könyvéből. Mi ezt kicsit sajnáljuk – bár a könyv e nélkül is vitathatatlanul megáll a lábán. Az utazás fizikai kereteit tárgyaló kérdések közül tehát csak a pénz maradt meg – mely persze alapvető kérdés. Nemegyszer szembesülünk azzal, hogy az utazásokat elemzők magától értetődőnek

tekintik az utazó elindulását, legfeljebb intellektuális motivációit keresik, noha a pénz kérdése igen gyakran kerül elő. Például az európai utazások 18–19. századi, egyes célirányok esetében különösen látványos lerövidülésének is fontos tényezője az utazás költségesebbé válása, amiben persze szerepet játszott az utazók számának növekedése is.

Az útra kelő muzulmán általában ifjúkora végén jár: utazását családja pénzeli, esetleg már megszerzett örökségére támaszkodik, netán apja viszi magával az útra. Ritkábban, de előfordult, hogy a tudásra vágyók kereskedéssel kapcsolták össze útjaikat: a bejárt tartományok javainak ügyes cseréjével is elő lehetett teremteni a szükséges pénzösszeget. Néha a tudás keresése világi célokhoz is kapcsolódott: a leggazdagabbak útjuk során rendszeresen osztogattak ajándékokat és pénzt, hogy ezáltal növekedjen hírnevük – klasszikus antropológiai téma ez a redistribúció, s ezt Touati nem is mulasztja el kiemelni. Mások, kevésbé szerencsések (és ők voltak többen) gyakran nyomorúságos körülmények és komoly nélkülözések közepette járták be ugyanezt az utat – számukra ez gyakran a férfiaság egyfajta próbájának bizonyítékává lett. E nagyszámú változat és a konkrét példák felidézése azonban nem válik az utazás és pénz kapcsolati lehetőségeinek pusztá inventáriumává: minden példa és változat – itt és más fejezetekben is – pontos szociológiai, filológiai és biográfiai meghatározást kap, illetve önmagán túlmutató típussá válik.

„Az elmesélt tény nem ér fel a látott ténnyel” – mondta a Próféta a hagyomány szerint, és az iszlám jogtudomány erre támaszkodva egész rendszert dolgozott ki a látásnak a hallás feletti elsőbbségéről, az utóbbi (illetve bizonyos esetekben az írásos tanúságtétel) elfogadásának feltételeiről. E kérdéskör és az utazás kapcsolatát mutatja be az „Egy pillantás autopsziája” fejezet. Az iszlám hagyomány szerint Mohamed önállóan, a szent szövegekből való levezetéssel jutott el a pillantáshoz mint legmagasabb rendű bizonyossághoz – és tény, hogy a görög *autopsziának* megfelelő különleges onto-

lógiai státust a saját szemmel látás csak az iszlám kultúra gigantikus fordítási vállalkozásai (8–10. század), a görög szövegek megismerése után kapott. Külön elemzés vizsgálja meg e nézet talán legfontosabb teoretikusa, a görög hagyomány iszlám átvételének harcos hirdetője, Dzsahíz (769 k.–868) érvrendszerét és kétségtelen hatását e kérdésben. Dzsahíz, akit az arab próza első igazán nagy mesterének is tekintenek, ismerte és továbbvitte Arisztotelész gondolatait. Míg a görög filozófus még habozott az érintés és a látás elsőbbsége között, Dzsahíz egyértelműen az utóbbi mellett tette le voksát, és ennek nyomán vitatta a megismerés minden más formáját – noha tisztában volt az érzékek tévedésének lehetőségével, az ellenőrzés jelentőségével is.

Ezek után legalábbis meglepő, hogy Dzsahíz iszlám tudós és földrajztudós (földrajzi értekezése *Az országok városainak és csodáinak könyve*) létére, noha utazgatott, az általában elvárt, a tudás fellelésére szolgáló nagy utazást, a *rihlát* a hagyomány szerint nem teljesítette. Tény, hogy műve saját elvárásaihoz képest távolról sem elégségesen igazolt információkat tartalmaz, amit a következő korok tudósai – a szerzőt és a nagy művet illető minden tiszteletük ellenére – nem mulasztottak el feljegyezni (így például azt, hogy Dzsahíz szerint a Nílus és az Indus forrása közös, mivel mindkettőben van krokodil) – ám Touati kiemeli, hogy teljes egészében mai napig nem adták ki Dzsahíz életművét, így tényleges utazásait is csak annak megismerése után ítéltethetjük meg.

Követői közül mindenekelőtt a görög hagyományt nem kevésbé jól ismerő Maszúdít (m. 956 k.) kell említünk, aki főleg az utazás elve nevében bírálta Dzsahíz művét. Szerinte a földrajztudós utazó kell legyen – utazásainak száma tudásának mutatója (mindemellett számos más, keveset utazó, másodkezi forrásokkal dolgozó földrajztudós kortársa van). Maszúdít minden állítását a „láttam”, sőt a „megállapítottam” és a „megfigyeltem” formulával kezdi – ennek szerepe a korábbiak fényében egyértelmű. A későbbi iszlám tudósok között ugyanígy fennáll a különbség a saját szemmel látó és csak elismert irodalmat felhasználó,

illetve a kizárólag másodkezi információt használó földrajztudósok között – ismét csak fellelhetjük ennek párhuzamát az európai kultúrkörben, például az egzotikus utazást nem tevő filozófusokat gúnyoló (ám Angliánál messzebb szintén nem jutó) Rousseau-nál.

A következő fejezet, a „Megérkezés Istenhez” új típusú utazóval ismertet meg bennünket: a misztikusokkal, akik – férfiak és nők – a sivatagban, illetve a hegyekben Isten közelségét, e (néha egyenesen halálos) szenvedésre és aszketizmusra épített utazáשמény révén a valóságos istenélményt keresték. Ez az utazásképek határozottan szembehelyezkedik a tudósok utazásával, az ismert és elismert helyeket és mestereket bejáró *rihl*ával. A még az iszlámban is elmentmondásosan megítélt, nem kevés vitát kiváltó misztikusok szerint a *rihla* csak a valóság látszatát engedi megismerni, és nem a számukra oly fontos bensőt. Szufista nézeteik szerint a természet jelekkel van átitatva, és aki képes (megfelelő módon) látni és olvasni, az kiolvashatja belőle az isteni nagyság „aláírását” – ehhez azonban elkerülhetetlenül szükség van a világ hívságairól való sorozatos lemondásra. Nem volt egységes ez a csoport sem: egyesek a megtelepedett, mások a vándorló változat hívei voltak. Főleg az utóbbiak számára „út”, „ösvény”, „utazás” a spirituális utazás (más kultúrkörökből sem hiányzó) értelmével gazdagodtnak. A misztikus tapasztalat Touati megfogalmazásában egyszersmind konkrét helyekhez kapcsolódó „topográfiai tapasztalat”, a sivatag pedig – ellentétben az azt inkább csak távolról ismerő keresztény kultúrkörrel – nemcsak e tapasztalat díszlete, hanem az ihlet valódi forrása, és egyben a városi lét maradéktalan tagadása. A vallásos tapasztalat – mint mindenütt – itt is kijelölt egyes, különlegesen alkalmas helyeket e tapasztalatra (ezek a „szent helyek”): ilyen az iszlám kultúrkör számára például a zsidó, majd keresztény múltját ekkorra már lényegileg levetkező Szíria–Palesztina, melynek „szent embereit” Touati részletesebben is vizsgálja.

A VI. fejezet („A határvidéken”) a már többször érintett témát, a határ megtapasztal-

talását tárgyalja. A határ és élménye sokféle lehet, és az, hogy – mint már említettük – átlépése a *rihla* keretein belül nem kívánatos, csak egyik jellemzője. Az iszlám írástudói gyakran (a *dzsihád* szellemét ismerve nem meglepő módon) egyszersmind harcosok is: a határvidéken tartózkodás gyakran az iszlám ökumené védelméhez kapcsolódik. A határra a tudósnak éppúgy el kell zárándokolnia, mint Mekkába, és ez alól még az előbb tárgyalt misztikusok sem kivételek. A hős tudós eszménye a 9. századtól nagyszámú követőre lelt: neves tudósokat, iskolalapítókat is találhatunk nemcsak a harcosok, hanem a hősi halottak között is. A küzdelem Isten nevében az iszlámban is éppúgy ideológiai indoklásra szorult, mint alig valamivel később a keresztény kultúrkörben a keresztes háborúk kapcsán – kevesebb példáját ismerjük viszont Európából az iszlámra jellemző tudós-harcosnak. Párhuzamba állítható – és persze nem is csak e két kultúrkörre jellemző – azonban a két félszent háborúhoz kapcsolódó, itt filológiai mélységben elemzett hagiografikus irodalom.

Dimenziót és megközelítést vált a záró fejezet, amelynek témája „Az utazás és írása”. Noha, miként Európában is, az iszlám utazáselméleti traktátusai (az európai *ars apodemica* helyi megfelelői) is egyértelműen szükségesnek tekintették, hogy az írástudó egyszersmind írott formába is öntse utazását, ez a gyakorlatban egyáltalán nem tűnik egyértelműnek. Az orális és írott kultúra közötti kapcsolatok szakértőinek tollára kívánczik a helyzet: az írástudók utazásai fennmaradnak – szóbeli hagyomány formájában, és csak jó egy évszázaddal később kezdik el lejegyezni őket. A 9. század előtt semmiféle nyoma sincs annak, hogy *útleírás*-műfaj létezne, a látás, az autopszia, amelynek szerepét már áttekintettük, a magas tudományosság szintjén úgyszintén csak ekkor válik hiteles információforrássá – az *útleírók* szemében a lejegyzés sokáig nem szerves része az utazásnak. Talán vitatkoznánk, nem is igazán Touatival, inkább tudományos forrásaival azon, hogy mennyiben „lételeme” Európában az írás az utazásnak. Nem kérdés, hogy az *ars apodemica*

annak tekinti (a nagy körutazáson, a *Grand Touron* részt vevő ifjakat az általában velük tartó házitánító gyakran kifejezetten kötelezte az úti élmények lejegyzésére), de a nem író utazók, és köztük az utazásukat le nem jegyző, pedig egyébként író utazók száma is mindemellett még az utazási irodalom nagy korszakaiban, a 18–19. században is szüntelenül növekszik. Ennek egyik oka az lehet, hogy az *útleírás* – a benne szereplő tények legfeljebb konszenzuális igazságtartama folytán – sokuk (és gyakran a „nagy nevek”) szemében alantas műfaj, míg szépirodalmi műfajként csak a 19. századtól bomlik ki egyértelműen, és akkor sem tekinthető általánosnak. Igazolja tehát az „azért utazunk, hogy írjunk” elv a lejegyzést, segítik filozófiai és esztétikai modellek is, de az általános gyakorlat (melynek nyomait levéltárakban, például útlevéltiadási regiszterekben lelhetjük föl) ezt nem kell kövesse. Az utazási traktátus, mint minden „ars”, az utazás számára egyszerre egy létező gyakorlat tükrö (gyakran ostorozzák is azt, ahogyan a balga emberek utaznak), illetve elváráshorizont egy „ideális” gyakorlattal szemben – de utazásképe nem szükségszerűen (sőt igen ritkán) maga a valós gyakorlat.

Az iszlámban a 9. század folyamán győzedelmeskedik az írott kultúra a szóbeli felett; ekkortól jegyzik le a híres tudósok utazásait, mégpedig eleinte az utazót a narratortól egyértelműen megkülönböztető, az olvasó épülését szolgáló, mindemellett erősen töredezett bemutatási móddal (*khabar*). Maguk az utazók e szépirodalmi jellegű formával szemben sokkal inkább az inventárium tudományosan magasabb rendű műfajához nyúltak. A *khabar*t töredékessége ellenére a csodás elemek leírásai tették érdekessé, amelyek – csakúgy, mint Európában a hasonló elemek, a *mirabilia* – a tudás fontos részét alkotják, illetve önállóan is létező műfajt képeznek.

Később más műfajok hordozzák az utazást: így például majd két évszázadon keresztül a levélforma, mellyel kapcsolatban a kutató nagy problémája az, hogy e levelek legnagyobb része elveszett. Ám a forradalmi változást csak a 12. század hozza el, amikor

a hispániai születésű misztikus író, jogász és teológus Ibn al-Arabí (1165–1240) *rihlá*ját írott formába öntötte (bár eredetije elveszett, és csak egy rövidített változathoz ismerjük). E ponttól a *rihla* nem pusztán utazási forma, de egyben lejegyzési mód is. Al-Arabí, akinek műveit Touati természetesen részletesen elemzi, visszanyúlt az iszlámban korábban egyik legnépszerűbb irodalmi műfajhoz, a ritmikus prózához. A narrációban az elbeszélést indító elem az elindulás (melynek kiváltó okai nem kis részben politikai jellegűek), míg az akadály szerepét a tengeren való átkelés tölti be. Mindazt, amit látott, később az írott kultúrával veti egybe, és ha az igazság érzetét akarja kelteni, nem láttatnia kell, mint az európai szerzőknek, hanem másokra hivatkozni – így maga a *rihla* mint műfaj inkább elbeszélő, mintsem leíró jellegű.

A zárszó, „Utazás az ugyanolyan mélyére” az utóbbi időben, mindenekelőtt Lévi-Straussnak – *Szomorú trópusok* (1955., magyarul 1973.) – és Marc Augénak – többek között a *L’Impossible voyage* (A lehetetlen köztárs, 1997.) – köszönhetően népszerűvé, sőt kissé már közhelyessé is vált gondolatok felidézésével kezdődik: mára nincs többé valódi utazás, nincs többé „világ”, nincs többé távoli és máshol (legalábbis nem a Földön), csak a tömeges turizmus létezik, és csak mindig ugyanaz, mindenütt. Talán az utazás mint tudományos tárgy körüli egész divat is részben ennek hatására, ennek elensúlyozására indult el – egy másik tényező lehet ebben, tennénk hozzá, a történeti antropológia fellendülése, melynek az utazástéma minden tekintetben maradéktalanul megfelel. François Moureau, a Sorbonne utazási irodalmi kutatócsoportjának vezetője már másfél évtizede kiállította a kortárs utazási irodalom halotti bizonyítványát is, csak hogy – szól közbe Touati e pompás temetési felvonulásba – az utazás rögzítésének nem kell hogy feltétlenül az útleírás legyen a fő hordozója, másutt, és így az iszlámban, ez csak egyik változata. Egyébiránt a korábbi korok utazásainak tudományos kutatása szempontjából irrelevánsnak, míg a mátt tekintve vitathatónak és Touatival egyetértve euro-, tehát etno-

centrikusnak tekinthetjük a „meghalt az utazás” toposzt – az utazás nem vész el, csak átalakul, mondhatnánk. Meglehet, a tömeges turizmus nem nyújtja a „másik” felfedezésének élményét, de a másság kutatása, miként az iszlám utazás is igazolja, csak az utazás egyik koncepciója. Léteznek ezen túl alternatív útirányok és a tömeges turizmus uniformizáltságát kerülő utazási „ellenkultúrák”, mint például a *Lonely Planet* útikönyvsorozat által sugallt, a tömegek elkerülésére, új típusú látnivalók fellelésére, a helybeliekkel való harmonikus együttélésre és akár azok életmódjának „átvételére” buzdító utazáskép; és azt sem kell hinnünk, hogy korábban, akár két-háromszáz éve egyes útirányok, így például Itália, Franciaország vagy Anglia nem voltak kitéve a tömegesedés – persze ekkor kisebb nagyságrendben tekintendő – veszélyének.

Nem keresi tehát a „mást” az iszlám utazója, saját magát, saját világát járja újra, és motivációja korántsem a számunkra megszokott pszichológiai, esztétikai vagy filozófiai mozgató, hanem mindenekelőtt dogmatikus jellegű. Illetve, mint láttuk, intellektuális: ellentétben a felsőbbbségükben sokáig biztos európai utazókkal, az iszlám tudósok az elszigetelt közösségekben a tudás fontos elemeit keresték. Az iszlám terének egységességét is csak az utazás bizonyíthatta: a centrumból a periféria felé (ismeretek gyűjtése), illetve a perifériáról a centrumba (iskolaközpontok) irányuló mozgás is ezt sugallta. A megszületett írásokat gyakran alkotják túlnyomórészt más, korábbi művekből átvett elemek, ám nemcsak – ahogy Touati kiemeli – az iszlámmal, hanem – tegyük hozzá – évszázadokon keresztül az európai kultúrával kapcsolatban sem lehet elfogadni azokat a megközelítéseket, amelyek ennek esztétikai értékét (tehát értéktelenséget) tulajdonítanak: tudományos szemszögből plagizátornak tekinteni utazókat jellemzően súlyos anakronizmus.

Frappáns zárógondolat Marco Polo és Ibn Battúta egymás mellé állítása: mindketten, voltaképpen csekély időbeli különbséggel, hatalmas utazást tettek, megjárták Kínát is, és mindketten lediktálták úti élmé-

nyeiket – ám míg Marco Polo az európai utazási kultúra fontos kiindulópontja, Ibn Battúta műve az iszlám utazás zárópontja, sőt voltaképp hatás nélkül is marad, és csak a 19. századi Nyugat-Európa fedezi újra fel. Nincs már hatása a kor iszlám olvasóira, mégpedig azért nincs, mert a Touati által leírt folyamat, az iszlám terének konstrukciója ekkorra lezajlott – így az utazás elveszti alapvető érdekességét.

A kötetet a már említett gazdag és pontos szöszedeten kívül a fontosabb utazók jegyzéke (melyben minden utazó műve mellett szerepel az is, ha az bármelyik európai nyelven megjelent – így nem maradnak ki a magyarul is hozzáférhető források sem!), egy gazdag és sokoldalú, az iszlám filológiától (melyben ugyanígy fellelhetünk magyar szerzőket is) a modern társadalomtudományokig terjedő irodalomjegyzék és névmutató, illetve a fejezetek előtt az iszlám terének egyes részleteit bemutató térképek gazdagítják.

A fentiek fényében reméljük érthető, hogy miért tekinti a recenzens Houari Touati munkáját az utóbbi évtizedek utazáselemző irodalma egyik csúcspontjának –

sőt általában a történeti antropológia kimagasló példájának. Egyik erénye az, hogy nincs gyenge pontja: a filológiától a társadalomtudományokig, a korabeli szövegektől a legfrissebb szakirodalomig minden téren tájékozott; saját véleményét mindig az ellenvélemények ismertetése és megvitatása mellett mutatja be, tehát nem vész el a sodró erejű téma pusztán „elmesélésében”. Mindemellett kiváló stílusú, élvezetes olvasmány, melyben az elemzés és a konkrét példa, mely akár anekdota vagy idézett részlet is lehet, egymást megfelelően kiegyensúlyozza; példaértékű az egyedi és az általános, illetve az egyes elemzési szintek, a mikro-, a makro- és a globális elemzés párbeszéde. A recenzens véleménye szerint a magyar közönség érdeklődését, a magyar iszlamisztika nagy hagyományait figyelembe véve akár a mű lefordítása is indokolt lenne – ez esetben az olvasók magyar nyelven a széles utazáselemző irodalom megismerését rögtön annak egyik csúcspontján kezdhethnék.

Gelléri Gábor

A lovagok kora

*The Crusades and the Military Orders,
Expanding the Frontiers of Medieval Latin
Christianity.*

Edited by Zsolt Hunyadi and József
Laszlovszky. In memoriam Sir Steven
Runciman (1903–2000).

Department of Medieval Studies,
Central European University.
Budapest, 2001. 606.

1999-ben a budapesti székhelyű Central European University egy a középkori keresztesek és a lovagrendek szerepével foglalkozó konferenciát rendezett. Ennek anyaga – három további tanulmánnyal bővülve – a recenzált munkában került publikálásra. Az angol, német, francia és cseh nyelvű tanulmányokat tartalmazó kötet hat fejezetre oszlik. Az elsőben a keleti keresztes államok történetének egy-egy kérdését vizsgálták a tanulmányok szerzői (Rudolf Hiestand, Farhad Daftary, Sághy Marian, Svetlana Bliznyuk). A második részbe a katonai rendek Közép-Keleten játszott szerepével foglalkozó munkák kerültek (Major Balázs, Michael Metcalf, Benjamin Z. Kedard, Peter W. Edbury, Theresa M. Vann). A kötet utolsó két fejezete a lovagrendek szervezetével (Kaspar Elm, Jochen Burgtorf, Michael Gervers, Helen J. Nicholson), és a Baltikumban játszott szerepükkel foglalkozik (Maria Starnawska, Pósan László, Leszek Kajzer, Piotr A. Nowakowski, Juhan Kreem, John H. Lind).

A fennmaradt két fejezetben szereplő tanulmányok szerzői (Miha Kosi, Borislav Grgin, Ivica Prlender, Ljubinka Džidrova, Norman J. Housley, Veszprémy László, Karl Borchardt, Stossek Balázs, Hunyadi Zsolt, Anthony Luttrell, Neven Budak, Engel Pál, Libor Jan, Laszlovszky József, Soós Zoltán, Martin Wihoda) a keresztesek és a katonai rendek kelet-közép-európai szerepét vizsgálták. A recenszensnek nehéz feladata van, ha egy ilyen, időben és térben tág tematikájú kötetet kíván ismertetni.

Magam a kötet azon tanulmányai közül választottam ki néhányat a részletesebb bemutatásra, amelyek – hol szorosabban, hol kevésbé szorosan – kötődnek a középkori magyar állam történetéhez.

Karl Borchardt tanulmányában a templomosok közép-európai jelenlétét vizsgálta (*The Templars in Central Europe*). Abból adódóan, hogy a templomos rend ezen a területen a felosztulásakor csak mintegy 50 birtokkal rendelkezett, az itt játszott szerepüket alig vizsgálták a kutatók. A szerző a rend történetét – és ezen belül természetesen annak közép-európai szakaszát – négy korszakra bontva tárgyalja. Az első a rend hivatalos megalapításától (1128) a 13. század elejéig tartott. Ekkor a jeruzsálemi zarándokok megvédésére létrehozott lovagrend az adományként kapott birtokok jó részét azonnal eladta, hogy a befolyt pénzt a Szentföldön harcoló testvéreire tudja fordítani. Különösen igaz ez a Közép-Európában kapott adományokra, amelyek messze estek a többi templomos birtoktól, és ezért fenntartásuk – egy lovag személyes jelenlétén túl – rendkívül költséges is lett volna. Ráadásul sok esetben nem is azon fontos kereskedelmi utak mentén feküdtek, amelyeket a lovagok használtak.

A második szakasz a 13. század közepéig tartott. Ekkor – főképpen a III. keresztes hadjárat hatására – a templomosok jelentős birtokadományokat kaptak. Ezek sorsa azonban már nem az értékesítés lett, hanem a rend azokon egy-egy tisztségviselő révén maga kezdte meg a gazdálkodást. Közép-Európában a Staufok és a pápaság közötti ellentét miatt a templomosok kevés adományhoz jutottak. Ezek is inkább egyházi személyektől, nemesektől és városiaktól származtak, és nem az uralkodóktól. A közép-európai birtokaikon a rend kevés lovagot állomásoztatott, amire jó példa, hogy bár az 1241-ben a mongolok ellen vívott Legnica-i csatába a lovagok egy 500 fős csapatot küldtek, de a halottak között csak

hat templomos lovagot és két sergeant-et találunk.

A harmadik korszak a rend elleni per kezdetéig tartott. Ennek a fő jellemzője az volt, hogy a templomosok – a Szentföldön való kilátástalan helyzet miatt – európai birtokaik gyarapítását szorgalmazták. Ennek érdekében az újonnan belépő nemeseket a családjuk birtokaihoz közeli rendházakba helyezték. A rend fő problémáját azonban nem sikerült megoldani. Az johanniták – a megváltozott helyzetben – a gyógyítás terén jelölték meg a feladatukat. A Német Lovagrend Európa észak-keleti felén folytatott fegyveres harcot a pogányok ellen. A templomosok azonban nem tudtak a társadalom számára létüket igazoló feladatot választani. Gazdagságuk és kiterjedt pénzügyleteik pedig sok emberben visszatetszést keltettek.

A negyedik szakaszt a templomosok eleni per (1307–1312) és a feloszlásuk jeleti. IV. Szép Fülöp – V. Kelemen pápa aktív közreműködésével – bebörtönözte, majd pedig kivégeztette a rend vezetőit. A rend tagjainak nagy része azonban sikerrel vészelt át ezt az időszakot. Közép-Európában sokan befolyásos családjuk segítségével a johanniták között találtak menedéket. A templomos birtokok kétharmada pedig szintén e rend kezére került.

Hunyadi Zsolt a 14. század végéig tekintette át a johanniták magyarországi jelenlétét (*The Hospitallers in the Kingdom of Hungary: Commanderies, Personnel, and a Particular Activity up to c. 1400*). A rend itteni szerepvállalását a 12. század közepéig lehet visszavezetni, amikor II. Gézának és családjának a kezdeményezésére megalakulhatott az első rendház Székesfehérvárott. A 13. század első felében sorra jönnek létre – többségében a Dunántúlon vagy annak közvetlen közelében – a rendházak (Ljuba, Kesztelec, Csurgó, Szirák, Aracs, Esztergom, Újudvar, Tolmács, Dada, Sopron és talán Győr). A templomos rend megszüntetésével a birtokaik jelentős részét pedig éppen a johanniták kapták meg (Hresno, Gora, Dubica, Nekkse, Szentmárton/Božjakovina, Szentmárton/Sv. Martin na Muri, Okur, Vrana, Bó, Keresztény, Szentiván,

Lesnica). Ezek az adományok azonban nem bizonyultak hosszú életűeknek, mert a 14. század második felére már csak körülbelül tizenöt rendházzal van tudomásunk, a többi megszűnt. A johanniták birtokainak súlypontja ettől fogva a Dunántúlról a Drávától délre eső területre helyeződött át. A 14. században a rend magyarországi irányításában a királyi akaratnak igen nagy szerep jutott. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban nagyszámú itáliai származású rendtag került a magyarországi rendtartományba. A 12. századtól az egyes rendházak hiteles helyi működéséről is vannak adataink. Kiemelkedik közülük a székesfehérvári, amelynek országos hatásköre volt.

Anthony Luttrell a johanniták magyarországi történetének forrásbázisát tekintette át (*The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources*). Ezen a téren kettős problémával kell szembesülnie a kutatóknak. Egyrészt a magyarországi forrásoknak csak egy kis csoportja maradt ránk, és ezen belül is a dokumentumok kiadása csekély mértékben történt meg, illetve a rendelkezésre álló kiadások a mai kor igényeinek már nem felelnek meg. Másrészt a magyar kutatók számára számos külföldi forráscsoport csak nagy nehézségek árán kutatható. A munkát nehezíti, hogy az egyes szakkifejezések használatában is zavarok mutatkoznak. A lovagrendekre alkalmazott kereszties (*crucifer*) megjelölés például félrevezető. Bár kétségtelen, hogy a kereszt mint szimbólum megtalálható volt az egyes rendek ruházatán, de ez nem jelentette azt, hogy a rend tagjai kereszties fogadalmat tettek volna. Helyesebb a katonai-vallási rend (*military-religious order*) elnevezés használata, mert ez egyszerre tükrözi a rendek katonai feladatait, a tagok által letett hármass (szegénység, szüzesség, engedelmesség) fogadalmat, a pápa főségének elismerését és életük liturgikus rendben való megélését.

A korabeli forrásokban a rendtagokra alkalmazott lovagok (*militēs*) szó használata pedig nem a nyugat-európai jelentésben értendő, hanem csak mint egy sajátos társadalmi kategória, amelybe a renden belül beletartozhattak nemesek, papok és közrendűek is. A rend magyarországi helyzete sa-

játos volt, de nem egyedi. A Magyar Királyság – akárcsak a spanyol, a lengyel vagy a cseh – határai mentén nagyszámú pogány, ellenséges nép élt. A hasonlóság mellett azonban eltérést jelentett az, hogy nem alakult ki nagy létszámú magyar katonai rend, és az állam nem folytatott keleti irányban tartósan hódító tevékenységet. A johanniták magyarországi katonai szerepe a tatárjárás után nőtt meg. Ekkor IV. Béla nekik adományozott egy havasalföldi területet, hogy azt 100 lovaggal védelmezzék a tatárokkal, kunokkal, bolgárokkal és görögökkel szemben. A magyarországi helyzetük a 14. században annyiban változott, hogy az Anjou királyok tevékenyen beleszóltak a perjel kinevezésébe. Megnőtt az itáliai származású rendtagok száma a magyar területeket egyesítő vránai perjelségben. A 14. század második felében a perjeli tisztelet felváltva itáliai és provanszál testvérek töltötték be. A pápák avignoni fogsága idején pedig előfordult, hogy két egymással ellenséges perjelt is kineveztek. A zavaros állapotnak a 1417-es konstanzi zsinat vetett véget. A perjelség vezetésére azonban ettől fogva egyértelműen a magyar uralkodó dominanciája nyomta rá bélyegét. A pápák közötti versengés és az ezzel összefüggő renden belüli ellentétek ahhoz vezettek, hogy a magyar királyok számos esetben a saját kegyenceiket nevezték ki perjelnek.

Neven Budak Palisnai János, vránai perjel életét dolgozta fel (*John of Palisna, the Hospitaller Prior of Vrana*). János – feltehetően Nagy Lajos király kegyéből – lett vránai perjel, ami az első megnevezett nemesnek jelentős társadalmi emelkedést jelentett. A 14. század utolsó évtizedeiben a vránai perjel gyakorlatilag függetlenné tudott a rend központi vezetésétől, ami Jánosnak nagyobb mozgásteret biztosított. A tanulmány Palisnai János családi viszonyainak igen részletes bemutatásával kezdődik. Az 1381 körül perjelnek megválasztott Jánost 1383-ban már egy Nagy Lajos király özvegye és leánya elleni összeesküvés résztvevői között találjuk. A szervezkedés nem sikerült, de János – nyilvánvalóan a renden belüli támogatóinak köszönhetően – továbbra is vránai perjelnek címeztette magát.

Amikor pedig Erzsébet királyné ellenségei fogságába esik, és azok megfojtják, az eseményre a János irányítása alatt levő Novigrad várában kerül sor. A gyilkosságban játszott szerepének köszönhetően elnyerte a Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánja címet. Bár Luxemburg Zsigmond magyar király kísérletet tett arra, hogy Jánost eltávolítsa tiszteből, de ez nem járt sikerrel. 1389-ben a keresztény erők összecsaptak az oszmánokkal a rigómezei csatában. Ebben részt vettek Jánosnak és támogatójának, Tvrtko bosnyák királynak a csapatai is. Ez idő alatt Zsigmond magyar király seregei bevették János egyik legfontosabb erősségét, Klist. Ez a siker azonban nem bizonyult tartósnak, mert János visszatérte után visszafoglalta, sőt megadásra kényszerítette Split, Šibenik és Trogir városát is. Az ezután nem sokkal bekövetkező halála egy sikeres nemesi karrier végére tett pontot. János egy volt azon elszegényedő nemesek közül, akik kiválóan kamatoztatták katonai képességeiket a 14. század zűrzavaros viszonyai között, és a nagy birtokokkal és befolyással rendelkező főurak közé tudtak emelkedni.

Engel Pál, a magyar medievisztika fájdalmasan korán elhunyt nagy formátumú kutatója a johannita rend késő középkori birtokszerkezetét vizsgálta tanulmányában (*The Estates of the Hospitallers in Hungary at the end of the Middle Ages*). A johannita rend magyarországi vezetőjét, a vránai perjelt a 14. századra a magyar püspökökkel egyenlő előjogok illették meg, amelybe beletartozott a személyes bandérium állításának kötelezettsége is. Bár a renden belüli hierarchia értelmében a magyar rendtartomány is a rend vezetőjének, a rhodoszi mesternek az irányítása alatt állott, a valóságban ez ekkor már nem érvényesült. A 14. században a vránai perjelséget – amely nevét a vránai vár velencei kézre kerülése után is megtartotta – magyar főnemes irányította. Ez azt jelentette, hogy a király akaratából kinevezendő személyt nem a rendtagok választották, sőt kinevezése előtt gyakran nem is tartozott a rend kötelékébe. A rend magyar vezetőjének egyszerre meglevő egyházi és világi státusa például ahhoz vezetett, hogy a 15–16.

század fordulóján a perjelséget viselő Bartolomaeust nővérének fia, Tahí János követte a hivatalában. A továbbiakban a szerző a johannita rend 15–16. század fordulóján meglévő birtokait tekintette át. Munkáját nehezítette, hogy a perjelség iratai az oszmán hódítás következtében megsemmisültek, így a helyzetet jórészt csak adójegyzékekből és néhány elszórt utalásból lehetett rekonstruálni. Engel a kiindulópontnak az 1494. évi adóösszeírást választotta, amelyben a perjel birtokairól 1096.5 forint adó van megjelölve, amely – a portánkénti fél forintot figyelembe véve – 2193 portát jelentett. A tanulmány a továbbiakban a birtokok listáját tartalmazza, minden esetben részletes birtoktörténetet adva. Összegzőképpen a szerző megállapította, hogy a vránai perjel 2800–3000 portát birtokolhatott 1495-ben. Ez összehasonlítva azzal, hogy a világi előkelők közül a bárók legalább 1000, míg ebben az időben az egyik gazdag főpap, a pécsi püspök négy és fél ezer portával rendelkezett, a perjel jövedelmei a hivatal viselőjét vagyoni helyzetét tekintve előkelő helyre emelték a Magyar Királyság főméltóságainak sorában.

Borislav Grgin a középkori Horvátország és a kereszties mozgalmak kapcsolatát vizsgálta (*The Impact of the Crusades on Medieval Croatia*). Az első történeti nyomot erre Zvonimir horvát királlyal (1075–1089) kapcsolatban jegyezték fel a források. Több – a 14. századból vagy későbbből származó – forrás arról számol be, hogy Zvonimirt, miután csatlakozni akart a keresztiesekhez, egy országgyűlésen saját népe megölte. A korabeli források azonban nem tudnak ilyen merényletről, sőt beszámolnak arról, hogy az I. keresztieshadjárat elindulásakor Zvonimir már halott volt. Arra azonban rávilágít ez a hagyomány, hogy a kereszties eszme már mélyen meggyökeresedett Horvátországban a legenda kialakulásának időpontjában. Az I. keresztieshadjárat csapatai közül Toulouse-i Rajmund serege kelt át Horvátországon. Az átvonulást azonban egyrészt az időjárás, másrészt a politikai helyzet nehezítette. Ekkor ugyanis az országban interregnum volt, és küszöbön állt László magyar király horvátok elleni táma-

dása is. Így nem véletlen, hogy a források a keresztiesek és a horvátok közötti összecsapásokról is beszámolnak. A következő komoly hatást a IV. keresztieshadjárat Zára elleni hadművelete gyakorolt Horvátországra. A keresztiesek – velencei felkérésre – Konstantinápoly felé való hajóútjukat megszakítva bevették a várost. Az V. keresztieshadjárat során II. András magyar király a horvátországi Splitben szállt hajóra útban a Szentföld felé. Tudjuk, hogy ekkor a horvátok lelkesen fogadták a keresztieseket, sőt néhány befolyásos főúr – egyszerre bizonyítva hűségét az uralkodó iránt, és téve kegyes cselekedetet – csatlakozott is II. András seregéhez.

Veszprémy László a 1396-os nikápolyi csatával kapcsolatos néhány érdekes problémát választott tanulmánya témájául (*Some Remarks on Recent Hungarian Historiography of the Crusade of Nicopolis (1396)*). Magának a csatának a megítélésében két fő nézet alakult ki. Az egyik a csatát csak önmagában értékelve, azt teljes kudarcnak könyvelte el. A másik nézőpont – amelyet a tanulmány szerzője is képvisel – az ütközetet egy átgondolt oszmánellenes politika sajnálatosan kudarcra végződő utolsó lépésének fogja fel. A szerző kiemeli, hogy Zsigmond volt az első magyar király, aki helyesen mérte fel az oszmán fenyegetést, és igyekezett az ellen széles európai összefogást szervezni. Zsigmond jól látta, hogy az oszmánok Európából való kiűzésére országának ereje nem elegendő. Szervező munkájának egyik eredménye volt az az erős lovagsereg, amely mélyen benyomulva az oszmán érdekszférába megkísérelte a terjeszkedés megállítását. A nyugati segítségen túl a balkáni államok vezetőinek támogatását is megszerezte. Ezek közül kiemelkedik Mircea havasalföldi vajda, aki szerződésben ígért katonai segítséget és ellátást Zsigmondnak. A csata megmutatta, hogy a keresztényi erők lebecsülték az oszmán hódítás katonai erejét és stratégiáját. Ez a vereség Zsigmondot rákényszerítette az oszmánokkal szembeni politikájának ártértelezésére.

Laszlovszky József és Soós Zoltán tanulmányukban a Német Lovagrend erdélyi emlékeit vették számba (*Historical Monu-*

ments of the Teutonic Order in Transylvania). A Német Lovagrend magyarországi megtelepedésének okait csak a 12. század végén a Balkánon lezajlott politikai változásokkal párhuzamosan lehet vizsgálni. A Bizánci Birodalom hegemoniája ezen a területen összeomlott. Megalakult a független szerb és bolgár állam. A történeti helyzetet kihasználva a Magyar Királyság is uralma alá vonta a vele szomszédos – korábban bizánci kézen lévő – balkáni területek egy részét (Dalmácia, Belgrád, Bosznia, Szerémség). Ezzel nem csak politikai, hanem vallási értelemben is kitágította a nyugati kultúra hatósugarát. 1204-ben a IV. kereszties hadjárat csapatai bevették Konstantinápolyt, és ott nyugati berendezkedésű államot hoztak létre. A most már északról a magyarok, délről pedig a keresztiesek által közrefogott bolgár állam uralkodója, Kalojan – ha időlegesen is – elismerte a pápa főségét, és tőle koronát kapott. A nyugati kereszténység expanziója egybeesett az ambiciózus magyar király, II. András politikai céljaival. A Magyar Királysággal kelet felől a 11. század közepe óta határos pogány kunok támadásai súlyos veszélyt jelentettek az országra. II. András egyszerre kívánta megoldani a katonai, a politikai és a vallási problémát, amikor a Német Lovagrend betelepítéséről döntött. A nekik adományozott Barcaság, Erdély déli részén a Kárpátok által biztosítva, kedvező helyzetet teremtett egyrészt a védelemre, másrészt a kunok elleni katonai akciókra. A rend azonban hamarosan ellentétbe került II. Andrással. A számukra adott kiváltságokat felhasználva a magyar király akaratától független lépéseket tettek. A Magyar Királyságon belül azonban a királyi hatalom sokkal inkább autokratikus volt, mint a tőle nyugatabbra lévő államokban. II. András a rend tervét egyértelműen a fősége elleni lázadásként értékelte, és 1225-ben kiűzte őket a Magyar Királyságból.

A rend által birtokolt várak közül kiemelkedik az Olt folyó mentén lévő Marientburg (Feldioara, Földvár, Castrum Mariae), amely feltehetően központi erősségű volt. Ez a többszöri átépítések ellenére – ahogy a cikkhez mellékelt fotók is mutatják – megőrzött olyan építészeti elemeket, amelyek hasonlítanak a rend szentföldi váraihoz. A várra alkalmazott Földvár név minden bizonnyal nem a rend által épített kővállal függ össze, hanem azzal a bronzkori településsel, amelyre a vár ráépült. A másik erősség, Kreuzburg vára – a Bodza folyó völgyében – pedig az ellenséges csapatoknak a Kárpátokon való átkelésének a megakadályozását szolgálta. Itt egyértelműen a rend által használt építészeti elemek nem találhatók.

A rend más várainak lokalizálása régészetileg bizonytalan, de talán azonosak lehetnek Tölcsvállal (Rucăr), Brassóvíával és Feketealommal. Csak remélni lehet, hogy a további régészeti feltárások az azonosításokat újabb adatokkal meg fogják erősíteni. A szerzők helyesen mutattak rá arra, hogy a rend rövid magyarországi történetének rekonstruálása során elengedhetetlen az írott források mellett a régészeti adatok felhasználása.

A több mint 600 oldalas tanulmánygyűjtemény átfogó képet ad a kereszties mozgalmakról és a lovagrendekről, azok társadalmi és politikai szerepéről. A kötet végén egy a témához kapcsolódó bibliográfia található. Ez a majd 1700 tételtől álló összeállítás – amely Hunyadi Zsolt munkáját dicséri – rendkívül hasznos segítséget fog nyújtani azoknak, akik a kötet által érintett kérdésekkel kapcsolatos publikációk terén naprakész ismereteket akarnak szerezni. A tanulmányok széles köre és a kötet bibliográfiája alapján a szerkesztők bizvást remélhetik, hogy munkájuk a téma iránt érdeklődők fontos kézikönyvévé válik.

Balogh László

Számunk szerzői

<i>Ankersmit, Frank R.</i>	történész, Groningen, Hollandia
<i>Balogh László</i>	történész, SZTE, BTK, Szeged
<i>Csillag András</i>	történész, SZTE, JGYTFK, Szeged
<i>Gebei Sándor</i>	történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
<i>Gelléri Gábor</i>	PhD hallgató, ELTE, BTK, Budapest
<i>Hodossy-Takács Előd</i>	teológus, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék, Debrecen
<i>Hoffmann Zsuzsanna</i>	ókortörténész, SZTE, BTK, Szeged
<i>Iggers, Georg G.</i>	történész, Buffalo/Göttingen, USA/Németország
<i>Krasznai Zoltán</i>	PhD hallgató, ELTE, BTK, Budapest – EHESS, Párizs
<i>Maróti Egon</i>	ókortörténész, SZTE, BTK, Szeged
<i>Miskolczy Ambrus</i>	történész, ELTE, BTK, Budapest
<i>Monostori Adél</i>	PhD hallgató, SZTE, BTK, Szeged
<i>Nótári Tamás</i>	romanista, Károli Gáspár Református Egyetem, ÁJTK, Budapest
<i>Pap József</i>	történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
<i>Pieters, Jürgen</i>	történész, Gent, Belgium
<i>Spira György</i>	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
<i>Szász Géza</i>	művelődéstörténész, SZTE, BTK, Szeged
<i>Székely Melinda</i>	ókortörténész, SZTE, BTK, Szeged
<i>Tóth Ferenc</i>	történész, Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely
<i>Urbán Aladár</i>	történész, ELTE, BTK, Budapest
<i>Várdy Béla</i>	történész, Pittsburgh, USA
<i>William A. Christian Jr.</i>	történész, antropológus, University of Las Palmas, Gran Canaria
<i>Zakar Péter</i>	történész, SZTE, JGYTFK, Szeged

Fordításokat BERECK ANNAMÁRIA, LÁBADI ZSOMBOR, SZEBERÉNYI GÁBOR és VAJDA ZOLTÁN készítette

CONTENTS

Essays

MARÓTI, EGON The heroification of Greek Olympic champions. Mythical beliefs – cultic adoration	5
HOFFMANN, ZSUZSANNA Divus Iulius	12
SZÉKELY, MELINDA „Theodosius amator pacis generisque Gothorum”. On Theodosius’ politics towards the Goths	24
NÓTÁRI, TAMÁS Numen and numinosity – on some religious aspects of the Roman concept of authority	33
TÓTH, FERENC A la hussarde... A contribution to the history of the French hussar myth	55
GEBEL, SÁNDOR Tracing a stereotype: Russophobia in eighteenth-century Poland	68
ZAKAR, PÉTER “Kossuth – The Hungarian Moses.” The Hungarian liberal clergy’s image of Kossuth in 1848–49	87
SZÁSZ, GÉZA The arrest of Louis Kossuth and the first phase of his trial in the eyes of French contemporaries	109
PAP, JÓZSEF Passive resistance – a myth from the age of neo-absolutism?	119
CHRISTIAN, WILLIAM JR. – KRASZNAI, ZOLTÁN The magic cross of Limpias and the sufferings of Hungary	137

Workshop

URBÁN, ALADÁR The <i>Nép barátja</i> (The People’s Friend), the paper of the Central Committee of Pest, in 1848	155
--	-----

Theory and method

ANKERSMIT, FRANK R. Historicism: An Attempt at Synthesis	189
IGGERS, GEORG G. Comments on F. R. Ankersmit’s Paper, “Historicism: An Attempt at Synthesis”	205

ANKERSMIT, FRANK R. Reply to Professor Iggers	210
PIETERS, JÜRGEN New Historicism: Postmodern Historiography	215
<i>Recollection</i>	
SPIRA, GYÖRGY On the history of Italian-Hungarian relations: A letter led out of its way, in the first month of 1848	230
<i>Debate</i>	
MISKOLCZY, AMBRUS The tender charm of Hungarian revisionism	261
<i>Beyond the borders</i>	
“It is my goal to acquaint the Anglo-Saxon world with the Ma- gyars ...” A talk with historian Béla Várdy. (Interview by Csil- lag, András)	267
A selected bibliography of Béla Várdy’s works	272
VÁRDY, BÉLA The manifestation of Trianon in Hungarian historiography be- tween the two World Wars	286
<i>Reviews</i>	
Ius commune Europaeum novum (Hamza Gábor: <i>Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszer kialakulása a római jogi hagyományok alapján. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. 362.</i>)	
NÓTÁRI, TAMÁS	306
Sources and everyday life in Ancient Israel (Kőszeghy Miklós: <i>Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Paleszti- nából. Új Mandátum könyvkiadó, Budapest, 2003. kréné 2.</i>)	
HODOSSY-TAKÁCS, ELŐD	312
Everyday Christian France (Francois Lebrun: <i>Etre chrétien en France; sous l’ Ancien Régime 1516– 1790. Paris, Seuil, 1996. 199.</i>)	
MONOSTORI, ADÉL	318
Journey into the abyss of journeying (Touati, Houari: <i>Islam et voyage au Moyen Age. Histoire et anthropo- logie d’ une pratique lettrée. Paris, Seuil („Univers Historique”), 2000. 344.</i>)	
GELLÉRI, GÁBOR	322

The Age of Knights

(The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Edited by Zolt Hunyadi and József Laszlovszky. In memoriam Sir Steven Runciman [1903–2000]. Department of Medieval Studies, Central European University. Budapest, 2001. 606.)

BALOGH, LÁSZLÓ 329

Authors 334

MODERNKORI TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAMJA

A modernkori doktori program az SZTE Történelem Doktori Iskola keretében működik, melynek vezetője dr. Kristó Gyula akadémikus. A program a XVI–XX. századi magyar és egyetemes történelmet öleli át. Vezetője: dr. Anderle Ádám, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár.

Keretében öt alprogram szerveződött:

a) XVI–XVIII. századi magyar történelem

vezetője: Dr. Tóth Sándor kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens

b) XIX–XX. századi magyar történelem

vezetője: Dr. Marjanucz László kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens

c) Európa és a Nyugat-Mediterráneum története

vezetője: Dr. J. Nagy László, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár

d) Kelet-Európa és a Balkán története

vezetője: Dr. Sajti Enikő, az MTA doktora, egyetemi tanár

e) Az ibér világ története

vezetője: Dr. Anderle Ádám, az MTA doktora, egyetemi tanár

Mint az alprogramok is utalnak erre, a program nem vállalja fel, hogy az egyetemes történelem egészét illetően fogadjon doktoranduszokat. Döntően a programban részt vevő oktatók kutatási tapasztalatai és az alprogramok kutatási irányai határozzák meg felvételi feltételeinket.

Jelenleg 28 doktorandusz tanul és kutat programunkban, az új 2003/4-es tanévben 3 ösztöndíjas és 7 önköltséges hallgatót fogadtunk.

* * *

A HISPÁNIA KIADÓ (Szeged) történelmi tárgyú könyvei 2001–2002

A magyar-katalán kapcsolatok ezer éve. (szerk. Anderle Ádám). **Kutatási Közlemények**, III. k., MTA-SZTE Hispanisztika Kutatócsoport, p. 121

Brachfeld F. Olivér: Árpádházi Jolánta, Aragónia királynéja. 3. kiadás (Brachfeld Olivér műveinek bibliográfiájával), p. 108

Anderle Ádám: Spanyolország messzire van? p. 134

Tóth Ágnes: Angol-amerikaiak Felső-Kaliforniában a mexikói időszakban, 1821–1848. p. 207

Anderle Ádám: Latin-Amerikai utakon. p. 162

Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. július 26–október 19. (Sajtó alá rendezte Pihurik Judit). p. 109

A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848–1868. (Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám). p. 258

A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban, 1948–1957. (Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám). p. 215

Tisztelt Olvasóink!

Az AETAS 2004. évi előfizetői felhívása

Tematikus számaink tartalmából: Gazdaság- és társadalom Magyarországon a 19–20. században; Európa története a kora-középkorban; Diplomáciatörténet a középkortól napjainkig. Határontúli rovatunkban: Alföldy Géza, Scott M. Eddie.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2004-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Évi előfizetői díj: 1600 Ft + postaköltség.

Egy számot megrendelőinknek: 400 Ft + postaköltség.

Egy szám könyvesbolti ára: 500 Ft.

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen. Korábbi számainkból (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következő rendelhetők meg:

- 1992/3.: 17. század magyar művelődéstörténet;
- 1993/4.: Historiográfia;
- 1994/3.: Külföldi történészek magyar történelemről;
- 1994/4.: Angol–francia reformmozgalmak;
- 1995/1–2.: Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon;
- 1995/3.: Szláv népek története a középkorban;
- 1995/4.: Az abszolutizmus kora Magyarországon;
- 1996/1.: Észak-Amerika a 19. században;
- 1996/2–3.: Magyar emigrációk a 19–20. században;
- 1996/4.: Ókori civilizációk;
- 1997/1.: Magyar művelődéstörténet;
- 1997/2–3.: Középkori történeti szám;
- 1997/4.: 19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985–95.;
- 1998/1.: Az orosz ortodoxia;
- 1998/2–3.: Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc;
- 1998/4.: Észak-Amerika a századfordulón;
- 1999/1–2.: 19. századi magyar történelem;
- 1999/3.: A francia középkor kutatás újabb irányzatai;
- 1999/4.: Az oszmán török birodalom története;
- 2000/1–2.: Megtorlások a magyar történelemben;
- 2000/3.: Az első ezredforduló Európában;
- 2000/4.: Összehasonlító történetírás;
- 2001/1.: 19. századi észak-amerika története;
- 2001/2.: Nagy csaták-hadtörténet;
- 2001/3–4.: Osztrák–Magyar Monarchia;

- 2002/1.: Oszmán Birodalom észak-nyugati határai;
2002/2–3.: „Az életrajzírás, mint történeti probléma”.
(Új- és legújabbkori magyar);
2002/4.: Közép- és koraújkori művelődéstörténet;
2003/1.: Az orosz állam;
2003/2.: Erdély története;
2003/3–4.: Kultusz a történelemben.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1 %-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összeegyeztethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. *2003-ban* folyóiratunkhoz támogatóink 1 %-os felajánlásából összesen 81.884 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2003/2. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel. *Segítségüket köszönjük.*

Ha az idei évben is az Aetas támogatása mellett dönt, akkor töltse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését. Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

AETAS Szerkesztősége

6701 Szeged, Pf.: 1179.

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1200 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 300 Ft+postaköltség, könyvesboltban 400 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható országosan újság-árusoknál, valamint:

Budapest: Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca;

ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.; Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.; Lapker Rt.,

IX. ker. Táblás u. 32.; Don Quijote Könyvklub Kft., V. ker., Hercegráti u. 18.; Magyar Könyvklub Rt., I. ker., Márvány u. 17.

Szeged: Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

JGYF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.;

Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

Debrecen: Déri Múzeum, Déri tér 1.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-000/31-85

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 800,- Ft

Előfizetőknek: 600,- Ft

A passzív ellenállást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az az értékelés, ami róla a történeli köztudatban szerepel, több lényeges problémát vet fel, amelyeknek hatására, véleményünk szerint, át kell értékelnünk a jelenséget. Mozgalomnak egyértelműen nem nevezhető, hiszen nincs programadó, nincs program és nincs jól megfogható tömegbázis. Az abszolutizmus körülményei között, a leverte szabadságharc után a magyar társadalom a legtermészetesebben viselkedett: gyűlölettel fordult az osztrák hatalom felé, vele érzelmileg nem azonosult; de minden ellenszenve ellenére túl kellett élnie az elnyomás idejét, így bizonyos szempontból alkalmazkodnia kellett a fennálló rendszerhez. A szellemi lázadásnak megvoltak a maga elemei, a relikviák rejtgetésétől a katonadalok énekléséig, az ilyen érzelmi reakciók azonban minden hasonló helyzetbe került társadalomnál megfigyelhetők. Természetesen voltak olyan kortársak, akiknek számára adott volt a visszahúzódnás lehetősége, de a hivatalt nem vállaló volt köznemes már csak a gazdasági kényszerek miatt sem tehette meg, hogy kívül helyezze magát az államon, például nem fizet adót, nem vesz részt az úrbéri kárpótlásban. A gazdasági modernizáció egy társadalmi réteg számára valóban véget vetett egy idealisztikus kornak, amikor a nemesek egy kissé gazdálkodtak, egy kissé hivatalnokoskodtak, és hatalmi súlyukat, társadalmi presztízsüket ennek segítségével érvényesíthették. A jobbágyfelszabadítás gazdasági hatásai és a modern államrendszer kiépülése azonban nem tették lehetővé ennek az életformának a fennmaradását, bármely uralmi forma alatt fel kellett számolódnia. A kiszorulás, a háttérbe kerülés tehát nem csupán az abszolutizmus következménye volt.

Dap József tanulmányát számunk 119-136. oldalán olvashatják.